

УДК 101(075.8)

ББК 87.3 м73

Р 94

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

**Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-
техникалық университеті**

РЫСҚАЛИЕВ Т.Х.

ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫНА ШОЛУ

ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Орал 2014

УДК 101(075.8)

ББК 87.3 м73

Р-94

Пікір білдіргендер:

Философия ғылымдарының докторы, профессор М.Сабит

Философия ғылымдарының кандидаты, доцент В.А.Есенгалиева

Рысқалиев Т.Х.

Р-94 Философия тарихына шолу: Оқу құралы. Т.Х. Рысқалиев. Орал:

Жангир хан ат. Бат.-Қазақст. аграр.-техн. ун-т, – 2014. – 426 бет.

ISBN 978-601-7352-75-7

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер»
кафедрасының отырысында талқыланды, хаттама №2 13 қыркүйек 2014 ж.

Агрономия факультетінің оқу-әдістемелік бюросымен ұсынылды,
хаттама № 2 23 қыркүйек 2014 ж.

Университеттің оқу-әдістемелік кеңесімен мақұлданды,
хаттама № 2 29 қыркүйек 2014 ж.

Бұл оқу құралы бұдан бұрын жарық көрген «Философия тарихына шолу» деген еңбектің өңделген, толықтырылған нұсқасы. Мұнда да философия белгілі бір тұрғыдан жаңаша, басқа оқу құралдарынан өзгеше түрде, атап айтқанда: даналық, түсінік, тәлім-тәрбие ілімі ретінде баяндалады. Бүкіл философия тарихи даналықтың, түсініктің, тәлімгерліктің озық үлгілері ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан Үнді, Қытай, орыс, қазақ философиясы да әлемдік философиядан лайықты орын алады.

Бұл кітап жоғары оқу орындарының оқытушыларының, магистранттардың, студенттердің сонымен бірге даналық философиясына ден қоятын көпшілік оқырманның көңілінен шығады деп үміттенеміз

ISBN 978-601-7352-75-7

УДК 101(075.8)

ББК 87.3 м73

© Рысқалиев Т.Х., 2014

**© РМК «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті», 2014**

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....	5
1 тарау. Философияның ерекшелігі және негізгі қызметі.....	9
1.1. Философияның ерекшелігі.....	9
1.2. Философияның негізгі анықтамалары мен қызметі.....	17
1.2.1. Философия және ғылым.....	17
1.2.2. Философия – даналық және түсінік.....	21
1.2.3. Философия – көзқарас.....	28
1.2.4. Философия – идеология.....	43
1.2.5. Философия – тәлім – тәрбие мектебі.....	48
1.2.6. Философия – логика.....	50
1.2.7. Философия – методология.....	51
1.2.8. Философияның пайда болуының мәдени – тарихи алғышарттары.....	52
2 тарау. Ежелгі Шығыс философиясы.....	55
2.1. Шығыс философиясының ерекшеліктері.....	55
2.2. Ежелгі Қытай даналығы	58
2.3. Ежелгі Үнді философиясы	62
3 тарау. Антикалық философия.....	69
3.1. Антика философиясының ерекшеліктері.....	69
3.2. Алғашқы грек философтары.....	71
3.3.Класикалық грек философиясы.....	75
3.4.Эллинистік кезең.....	87
4 тарау. Орта ғасыр философиясы.....	103
4.1. Орта ғасыр философиясының ерекшеліктері.....	103
4.2. Христиандық орта ғасыр философиясы.....	106
4.3. Мұсылмандық орта ғасыр философиясы.....	112
5 тарау. Қайта өрлеу дәуіріндегі философия.....	121
5.1. Қайта өрлеу дәуірі философиясының ерекшеліктері.....	121
5.2. Қайта өрлеу философиясының кейбір өкілдері.....	123

6 тарау. Жаңа дәуір

философиясы.....137

6.1. Жаңа дәуір философиясының ерекшеліктері.....137

6.2. Жаңа дәуір философиясының басты өкілдері.....138

7 тарау. Ағарту

философиясы.....157

7.1. Ағарту философиясының ерекшеліктері.....157

7.2. Ағарту философиясының өкілдері.....158

8 тарау. Классикалық неміс

философиясы.....165

8.1. Классикалық неміс философиясының ерекшеліктері.....165

8.2. И.Канттың ілімі.....166

8.3. Иоганн Готлиб Фихте.....176

8.4. Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг.....180

8.5. Георг Вильгельм Фридрих Гегель.....183

8.6. Людвиг Андреас Фейербах 193

9 тарау. Маркстік

философия.....197

10 тарау. Орыс

философиясы.....214

10.1. Орыс философиясының ерекшеліктері.....214

10.2. Орыс философиясының кейбір өкілдері.....217

11 тарау. XIX-XX ғасырлардағы классикалық емес Батыс

философиясы.....247

11.1. Артур Шопенгауэр.....247

11.2. Серен Кьеркегор.....250

11.3. Фридрих Ницше.....256

11.4. Қазіргі Батыс философиясының ерекшеліктері.....267

11.5. Батыс философиясының кейбір бағыттары мен көрнекті өкілдері...272

11.5.1. Прагматизм.....272

11.5.2. Экзистенциализм.....277

11.5.3. Феноменология.....299

12 тарау. Қазақ даналығы мен

түсінігі.....305

12.1. Қазақ философиясының ерекшеліктері.....305

12.2. Қазақ философиясының жалпы сипаттамасы.....315

12.3. Қазақ философиясындағы даналық пен түсініктің кейбір үлгілері...342

12.4.Махамбеттің философиялық пайымдауы.....	361
12.5.Философиядағы Шоқан тұлғасы.....	366
12.6.Ы.Алтынсариннің көзқарасы.....	372
12.7.Ғұмар Қараштың өнегелі сөздері.....	377
12.8.Абайдың философияға қатынасы.....	381
12.9.Шәкәрімнің философиялық ойлары.....	404
Қорытынды.....	416

Кіріспе

Біз қазір ХХІ-ғасырда өмір сүріп жатырмыз. Дүниеде, дүние жүзінде айтарлықтай, таңғаларлық өзгерістер болды, болып жатыр. Өзімізге қатысты айтар болсақ, Кеңес Одағы күйреді, социалистік қоғам құрдымға кетті. Еліміз тәуелсіздік алды. Жаңа қоғам, жаңа адам дүниеге келді. Социализм дегеннің не екенін білмейтін жастар өсіп келеді. Өмірімізде бәрі өзгеріске ұшырап жатыр. Социалистік-коммунистік сана, көзқарас ұмыт бола бастады. Маркстік, лениндік ілім енді бұрынғыдай бетке ұстар бағытымыз болудан қалды. Ойшыл, философ, ғалым ретінде К.Маркс, Ф.Энгельс ғылым тарихынан, философия тарихынан өздеріне лайықты орын алады. В.И.Ленин де тарихи тұлға ретінде, Маркс ілімін насихаттаушы, жүзеге асыруға елеулі үлес қосқан идеолог, саясаткер ретінде тарихта қалады. Бірақ, Кеңес дәуіріндегідей, Маркске де, Ленинге де табыну енді ақылға сыймайды.

Әрине, бүгінде елімізде философияға көзқарас, философияны оқыту, зерттеу, дамыту мүлдем басқаша сипат алуда. Философияның өрісі кеңейді, оның бұрын тасада қалған, ұмыт бола бастаған жақтары (даналық, түсінік, тәлім-тәрбие т.т.) алдыңғы қатарға шықты. Философия адамға бет бұрып, адамға жақындай түсті.

Қатарластар да, орта ұрпақ өкілдері де біздерден анда-санда сұрап қояды: «Философияны енді қалай оқытып жатырсыздар? Бұрынғыша материализм мен идеализмнің күресіне назар аударып, материализмді уағыздайсыздар ма?» - деп. Орынды сұрақ. Философияға жаңа көзқарас қалыптасып жатыр.

Бұрын философияны батысша, Гегельше, Марксше түсініп, оны жалпылама ғылым, таза теориялық таным, материалистік, идеалистік көзқарас, партиялық ұстаным ретінде қарастырып, оқыттық, зерттедік. Біз оқыған, оқытқан философия жалпы дүниеге, жалпы қоғамға, жалпы, әмбебап құбылыстарға, категорияларға баса көңіл бөліп, жекеге, дараға, нақты адамға, нақты құбылыстарға назар аудармады.

Қазіргі философия бұл сыңаржақтылықтан арылып келеді. Жекесіз жалпы болмайды, жалпы – жекелердің бір сипаттамасы. Жалпыны түсіну үшін жекелерді танып білу керек. Бірақ мұнымен шектелмей, жекелерге де жалпы тұрғысынан қарау керек. Философия – биіктегі көзқарас. Ол қалай еткенде құбылыстар және заттар деңгейінен көтеріліп, оларға жалпы тұрғысынан, идея, ұғым тұрғысынан қарауға тырысады. Бірақ философия сол биігінде қалып қоймайды. Жекелерге қайтып оралып, жекелердің байланысын қалыптастырып, жекелерді жалпының деңгейіне жеткізуге тырысады.

Материализм мен идеализмге келер болсақ, бұлар да – шындықты бейнелейтін көзқарастар. Философия тарихында философтар сыңаржақтылыққа ұрынып, материалистік немесе идеалистік ұстанымды біріне бірін қарсы қойып, бірін бірі жоққа шығаруға тырысты. «Материализм мен идеализмнің күресі» деген ұғымды біз қазір бейнелі түрде түсінеміз. Яғни, олардың өздерінің сыңаржақтылығын сынауы, бірінің олқылығын бірі жоюға тырысуы деп білеміз. Бұл екі ұстаным да философияның дамып жетілуі үшін маңызды рөл атқарып келеді.

Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарына арналған, қазақ және орыс тілінде жазылған оқулық та, оқу құралдары да баршылық. Біз ұсынғалы отырған оқу құралы олардың еш бірін қайталамайды, оның өзіндік ерекшеліктері бар. Ең алдымен бұл оқу құралында философия тарихы туралы сөз болады.

Біздің ойымызша, философияның мән-жайы, ерекшелігі, қызметі, мәдениет аясындағы орны мен рөлі тек оның тарихын талдағанда ғана ашылады. Тарихсыз әртүрлі ілімдерден, ұғымдардан, қағидалардан, идеялардан тұратын философия – бұл жансыз нәрсе. Олардың түп-тамырын білмесек, біз философияның да мән-жайын жете түсіне алмаймыз.

Философияда әртүрлі ағымдар, мектептер болған, кейбіреулері қазір де бар. Олар белгілі бір кезеңде пайда болады, өмір сүреді, кейін өзгереді, жоғалады. Философиядағы

өзгермейтін, құнын жоймайтын, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалатын нәрсе – философтардың сөздері, ойлары, ілімдері, еңбектері. Платонның, Аристотельдің, Декарттың, Канттың, Достоевскийдің, біздің Абайдың сөздеріне, ойларына ешкім өзгеріс енгізе алмайды. Бұлар – мәңгі өлмес дүниелер. Философтардың пікірлері бізге олардың шығармалары арқылы келіп жетті. әркім олардың еңбектерін оқып танысады, зерттейді, өзінше түсінеді, түсіндіреді. Бірақ қағазға түскен нәрсе сол күйінде қалады. Платонның, Гегельдің, Маркстің ойларымен танысқысы келген адам олардың шығармаларын түпнегіз күйінде оқып, түсіне алады.

Қазақ оқырмандары философия классиктерінің шығармаларымен ана тілінде де таныса алады: «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы әлемдік философия жиырма том болып қазақ тіліне аударылды.

Философия тарихы әр кезде өмір сүрген философтардың өмірі, ілімдері, шығармалары, философияның дамуына қосқан үлесі туралы жақсы мағлұмат береді. Философия тарихынан оқырман танымның, даналықтың, түсініктің, өмір тәжірибесінің озық үлгілерін таба алады.

Философияда өзекті теориялық, методологиялық мәселелер бар. Көптеген оқулықтарда олар дербес түрде өз алдына қарастырылады. Біз осы оқу құралында, ондай мәселелерді қойылуына, шешілуіне қарай философия тарихында қарастыруды жөн көрдік. Идея туралы әзірге Платон мен Гегельден артық ешкім ештеңе айта алған жоқ. Сол сияқты таным мәселесін талдағанда Кант пен Гегельге жүгіну жетіп жатыр. Диалектиканы біз Гегель мен Маркстен үйреніп келеміз. Экзистенциалдық мәселелер туралы батыста Монтень, Паскаль, Кьеркегор, Камю ойланып толғанса, орыстарда – Достоевский, Толстой, біздерде, қазақтарда – ақын-жыраулар, билер, Махамбет, Абай, Шәкәрім айтажағын айтып кеткен.

Бұрын да, қазір де көптеген философиялық еңбектерде, оқулықтарда философия негізінен ғылыми-теориялық, логико-методологиялық тұрғыда қарастырылады. Бұл, әрине, маңызды, классикалық философияның мәнін ашып көрсететін тәсіл. Бірақ мұндай философия кез-келген адамды қызықтыра бермейді, кез-келген адамның көкейкесті сұрақтарына жауап бере алмайды.

Ал, шындығында, кез-келген адамның философияға қатысы бар. Демек, әр адамның сұранысына жауап беретін философия да болуы керек.

Біздің айрықша мән берген бір мәселеміз осы болды. Біздің еңбегіміз көпшілік оқырманға, философияға қызыққан кез келген адамға бағытталып, қарапайым, түсінікті тілде жазылған. Философияны ғылым деп түсінетін адамға бұл олқылық болып көрінеді. Қарапайым, түсінікті нәрселелердің бәрін тайыз деп тануға болмайды. Абайды кез келген адам түсіне алады, бірақ Абайдың сөздері терең, жан-жақты әрі нақты болып келеді.

Біз өз еңбегімізде күрделі философиялық мәселелерді де, Аристотель, Декарт, Кант, Гегель сияқты сұңғыла философтарды да көзден таса қылған жоқпыз. Жете көңіл бөлдік. Бірақ олардың ойын көпшілікке түсінетіндей қылып жеткізуге тырыстық. Мұны да осы оқу құралының бір ерекшелігі деп есептеуге болады.

Батыста, Гегель мен Маркс түсінігінде, кешегі кеңестік дәуірде философия ғылым ретінде танылды, ғылыми бағытта дамытылды.

Бірақ ғылым – философияның, кең таралып кетсе де, бір қыры, бір даму бағыты, бір анықтамасы. Философияны осы қырынан ғана қарастыру дұрыс болса да, жеткіліксіз. Ғылыми философияға, Аристотельге, Гегельге, Маркске кез келген адам жүгініп, олардан сабақ ала алмайды. Керісінше, Конфуцийден, Буддадан, Сократтан, Толстойдан, Абайдан әркім өзін мазалаған өмірмәнді сұрақтарға жауап іздеп таба алады.

Біз осы еңбегімізде философияны түпкі мағынасына, негізгі міндетіне сай даналық ретінде, даналықты паш ететін түсінік ретінде және тәлім-тәрбие мектебі ретінде көрсетіп, философия тарихына осы тұрғыдан шолу жасадық.

Сонымен бірге, Аристотель, Әл Фараби, Ф.Бэкон, Декарт, Кант, Гегель, Маркс туралы сөз қозғағанда философияны, әрине, ғылыми қырынан да суреттеуге тура келді.

Жоғары да айтқанымыздай, әртүрлі «изм»дерге, әсіресе, материализм, идеализм, агностицизм деген сияқты бағыттарға баса мән беріп жатпадық. Қазір бізге материализмнен, атеизмнен гөрі идеализмнің, теизмнің ұстанымы жақынырақ көрінеді. Бірақ та Марксті, Ленинді материалист болғаны үшін ешкім де айыптай алмайтыны түсінікті.

Философияда материализм де, идеализм де, агностицизм де, скептицизм де болуы заңды. Адам әртүрлі, олардың көзқарасы да әртүрлі болуы қалыпты жағдай.

Кеңес дәуірінде қазақ философиясына көңіл бөлінбеді, көшпелі халықтарда философия болмаған, болуы да мүмкін емес деген түсінік басым болды. Сол себепті біз осы еңбегімізде қазақ философиясының мән жайын, ерекшеліктерін, үлгілерін ашып көрсетуге ерекше мән бердік. Адам болған жерде, халық барда, дін, әдебиет, өнер бар жерде философия болған және болады да. Бірақ ол әртүрлі күйде, әртүрлі формада қалыптасып, өмір сүруі мүмкін.

1 ТАРАУ. ФИЛОСОФИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ҚЫЗМЕТІ

1.1. Философияның ерекшелігі

Адам баласы ес білген кезден бастап ананы да, мынаны да білгісі келеді. Балалардың үлкендерден «анау не?», «мынау не?», «неге олай?», «неге бұлай?» деп сұрай беретіні белгілі. Адамның жан-жануарлардан айырмашылығы және артықшылығы есті, саналы болып келетіні. Ал сананың негізі – білім (сознание).

Бірақ адам өсе келе білімнің мән-жайын түсіне бастайды. Бара-бара оны кез-келген білім емес, жетілген, толысқан білім, жекелеген заттарды ғана емес, олардың ерекшелігін, байланыстарын бейнелейтін білім қызықтырады. Адам өткінші білімге емес, ескірмейтін, құнын жоймайтын білімге құштар болады.

Адам басы компьютер емес. Білгенінің бәрін ол есте сақтай алмайды. Сондықтан оған бүгін білгенін ертең ұмытуға тура келеді. Ұмыта білген де жақсы. Бәрін есте сақтаудың қажеті жоқ. Санада жаңа мәліметтерге, жаңа білімдерге орын болуы керек. Жекелеген заттар, құбылыстар жөніндегі мағлұматтарды, қажет болса, әртүрлі анықтамалардан, энциклопедиялардан тауып алуға болады.

Бірақ алған білімнің, мағлұматтың адамның өмірлік қажетіне айналып, жадында сақталып қалатыны болады. Мұндай білімнің қатарына тарихқа, әдебиетке, өнерге, әдепке, дәстүрге қатысты мағлұматтарды жатқызуға болады. Абайға, Әуезовке, Л.Толстойға, Гогольге қатысты білімдеріміз, мысалы, толыспаса, кеміген жоқ.

Философия о баста грек жерінде пайда болған. Ежелгі гректер жетілген, жан-жақты білімді **даналық** деп атаған. **Философия** деген сөздің мағынасы жетілген білімге, яғни даналыққа құштарлық (гректің *phileo* – сүю және *sophia* – даналық деген сөзінен). Даналықты паш ететін білім заттар жөнінде мағлұматтар беретін білім емес, адамды толғандыратын, ойландыратын, көзін ашатын, бір сөзбен, адамды өсіретін білім. XI ғасырдағы түрік ғұламасы Жүсіп Баласағұн ондай білім туралы айтар еді: құт әкелетін білім - деп.

Мына жайды да ескерген жөн. Ежелгі грек ойшылы Сократ айтады: «Мен дана емеспін, даналық тек құдайға жарасады; мен даналыққа құштар адаммын» – деп. Сол сияқты даналық тек философияда екен деуге болмайды. Даналық ұғымы философия ұғымынан кең және даналық философиядан бұрын дүниеге келген. Даналық мифте де, дінде де, әдебиетте де, күнделікті өмірдегі адамдардың қарым-қатынасында да, әрекетінде де кездеседі. Бірақ даналықты ашқан, түсінген, бағалай білген философия болды. Философия әр жақтан, әр саладан даналықты іздеп, тауып, насихаттаумен болады. Философия үшін даналық – мәңгілік мұра және өзекті проблема. Философияның даналыққа құштарлығын махаббатқа теңеуге болады. Махаббатқа құштарлық дейтініміз содан. Сократ, Конфуций, Августин, Монтень, Абай, Толстой үшін бұл – мәңгілік махаббат болды.

Философия – даналыққа құштарлық дегенде біз философиямен айналысатын, философияға ден қоятын адам жөнінде әңгіме қозғап отырмыз. Адам неге даналыққа құштар болады? Арнаулы ғылымдар (математика, физика, биология т.б.) әперетін білім жетпей ме адамға? Көзбен көріп, құлақпен естіген, яғни сезім мүшелері арқылы қабылдаған білім бар емес пе? Адам неге дінге құштар болады? Дінде де әзір тұрған жауап, бірден пайдаға асар білім жоқ қой. Сенуге, үміт етуге тура келеді. Адам неге өнерге, әдебиетке құштар болады? Сервантестің «Дон Кихоты», Дантениң «Құдіретті комедиясы», Пушкин, Абай, Достоевский бізді неге үйретеді? Есеп-қисапқа ма? Химиялық процестерді білуге ме? Аспан денелерінің қозғалыс заңын түсіндіре ме? Жоқ, әрине. Дін де, өнер де, әдебиет те бізге адам жайлы мағлұмат береді, адамның қырын, сырын ашады. Сонымен бірге адамның тұңғыық тереңдігін, жұмбақтығын, шексіздігін паш етеді. Адамды адам болып өмір сүруге үйретеді.

Даналық адам үшін өмір айнасы болып табылады. Даналықтан сусындап, нәр алып, адам өзінің жайын, өмірдің мәнін түсінеді, қысқа ғұмырын адам атын ақтауға жұмсайды.

Сол сияқты адам философияға да құштар болады. Бұл арада біз кәсіби философия жөнінде айтып отырған жоқпыз. Адамның өзімен өзі тілдескен, сырласқан кезіндегі, өзіне өзі есеп беріп, өзін өзі кінәлап, болмаса, өзіне өзі риза болып ойланып толғанған кезіндегі

философияны айтып отырмыз. Мұндай философияны мойындамайтын есті адам болмас!

Адам философияға еріккеннен бармайды. Өзін қинаған сұрақтарға жауап іздеп барады. Адамды қинайтын сұрақтар заттарға, күнделікті тіршілікке қатысты сұрақтар емес. Мұндай сұрақтардың жауабын адам басқа жерден де табар еді. Адамды қинайтын сұрақтар адамға, өмірге, дүниеге, адамның басқа адамдармен қарым-қатынасына, өзінің дүниедегі орнын анықтауға байланысты. Адам қоршаған ортаны, айналасындағы заттарды ғана біліп қойғысы келмейді, өзі жөнінде де ойға беріледі. «Кіммін мен?» «Не үшін өмір сүріп жүрмін?» Сократтың пікірінше, адамды философияға алып келетін сұрақ осы.

Адам өзін қоршаған дүниеден бөліп алады, өзінің дүниеге қатынасын түсінеді. Жануарлар өздерін дүниеден бөліп алмайды. Олар сол дүниеге сіңіп кеткен.

Адам хайуандар құсап, қалай болса солай өмір сүре алмайды. **Өмір сүру** де – адам үшін қиын сұрақ: қалай өмір сүру керек? Неге ұмтылу керек? Кімнен үлгі алып, кімге еліктеу керек? Адамның алдында әрқашанда әртүрлі жол жатыр. Солардың қайсысы ойлаған мақсатқа жеткізеді?

Адамды қинайтын тағы бір мәселе – **өлім** жөнінде. Жануарлар өздерінің өлетінін білмейді. Адам өлежақ екенін біледі. Мұны білгесін адам қалай өмір сүруі керек? Қысқа ғұмырды қалай өткізу керек?

Адамды философияға алып баратын сұрақтар, міне, осындай болып келеді. Бұл сұрақтардың қиындығын, күрделілігін философия айыра алады. Өз тарапынан философия адамға көмекке келеді. Адамға оның өмірлік мұратын есіне салады. Адамдарды мазалайды, өзі жөнінде, өмірі жөнінде ойлануға мәжбүр етеді.

Адам тек білумен, танумен шектелмейді. Білімге сүйеніп әрекет жасайды. Ол: «Мен не істей аламын?», «Менің қолымнан не келеді?» деп әлсін-әлсін ойланады. Өзін қолынан түк келмейтін, орыстар айтатындай: «ни рыба, ни м'ясо», иә қазақша: «бүк те емес, шік те емес» бірдеңедей сезінгісі келмейді. Адам ерте ме, кеш пе өзін тұлға ретінде таниды. Бұл жерде де оған философияның көмегі қажет болады. Өйткені философия адамның индивид болып қана қоймай субъект, тұлға болғанын қалайды, соған жол ашады.

Адамды философияға алып баратын тағы бір жол **тарихқа** байланысты. Адам ғана өзінің тарихын біледі, білгісі келеді, бүгінгісімен шектелмей, өткеніне көз жібереді: Біз қайдан шықтық? Бұрын қандай едік, қазір қандай болдық? Адамның бұл сұраққа тарих ғылымынан алар жауабы жеткіліксіз болады. Тарихтың тағылымын адам философиядан іздейді. Басқа ғылымдарға қарағанда философия тарихқа көп мән береді, жиі жүгінеді. Философияның барлық қағидалары, тұжырымдары, басты идеялары тарихты топшылаудан туған. Философия тарихтан сабақ

алғысы келеді, тағылым, қисын, даналық іздейді. Атақты неміс философы Гегель философияны ежелгі Рим мифологиясындағы даналық құдайы Минерваның аяқ жағында мүлгіп отыратын үкіге теңейді. Мұндай бейнелі теңеудің мәнісі – үкі түнде әрекет жасайды. Тарих та – болып кеткен оқиғалар желісі, тарих та – түн. Философия тарихты түсінуге тырысады.

Философия өткенмен де, қазіргімен де шектелмейді, өне бойы алға ұмтылумен болады. Алға ұмтылу-даму, жетілу, мүмкіндіктерді жүзеге асыру. Философия бар, пайда болған нәрселермен шектелмей, болар деген, болуға тиісті нәрселерге көбірек назар аударады. Бар нәрсені ғылым зерттейді. Сондықтан ғылымда нақты білім басым. Философияда болашақты болжайтын идеялар, идеалдар, мұраттар баршылық. Философияда бар нәрсе (сущее) және болуға тиісті нәрсе (должное) туралы сөз болады.

Философия – мәдениет саласы. Маркс философияны **мәдениеттің жаны** деп сипаттайды. Мәдениет туындылары мұрағаттарда, сөрелерде сақталатын дүниелер емес, өне бойы іске қосылатын, адамдардың қарым-қатынасында, сөзінде, ісінде көрінетін жанды нәрселер. Философия адамды мәдениетке, мәдениетті адамға жақындатуға бар күшін салады. Мәдениет туындылары адамнан тыс жерде мәдениет мұралары болудан қалады. Философия – адам мен мәдениет арасындағы көпір іспеттес. Философия тұрғысынан мәдениет те, ғылым да, өнер де, техника да – бәрі де адам ақыл-ойының, іс-әрекетінің жемісі. Сондықтан олардың тікелей мағынасы – адамға қызмет ету.

Философия мәдениетті адамды, адамның ойлау, сөйлеу, әрекет жасау, қарым-қатынас жасау, мінез-құлық, саяси, құқықтық мәдениетін қалыптастыруға қызмет етеді. Басқа ғылымдар адамды бұған үйретпейді.

Мәдениет адамнан тыс өз алдына өмір сүрмейді. Сол сияқты философия да адамнан тыс өмір сүрмейді. Философия – нақты зат емес. Ол – өнер: ойлау өнері, ойды сөзбен жеткізу өнері; ол – сананың, өзіндік сананың, қоғамдық сананың байырғы формасы.

Философияны теория, ілім, таным тәсілі деп тану жеткіліксіз. Сонымен бірге ол – **өмір салты, өмір сүру өнері**. Осыған орай «сократтық өмір салты», «киниктік ...», «эпикурлық ...», «конфуцийлік ...», «буддалық өмір салты» деп айтуға болады.

Кәсіби, ғылыми, классикалық философия бар (профессиональная философия). Аристотельдің, Декарттың, Спинозаның, Канттың, Гегельдің, Маркстің философиясына осындай сипаттама беруге болады. Кәсіби философиялық тіл, ұғымдар жүйесі бар: «дүниенің түпкі негізі», «дүниенің бірлігі», «құбылыстардың байланысы», «материя», «сана», «шама», «сан», «сапа», «қозғалыс», «себептілік», «субстанция», «субъект», «рефлексия» т.т.

Сонымен бірге әркімге жақын, таныс, кез келген адам түсіне алатын **қарапайым философия** да бар (популярная философия). Сократтың, Эпикурдың, Конфуцийдің, Монтеньнің, Руссоның, Достоевскийдің, Толстойдың, Абайдың сөздерін есті адамның бәрі түсіне алады. Үнді, қытай, орыс, қазақ философиясын **халықтық** философия деп атауға болады. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп Абай сөзін халқына арнады.

Философия тек мамандардың, ғалымдардың ісі деп ойлауға болмайды. Философияға әркімнің де қатысы бар. Міне, есік алдында ақсақалдар әңгіме соғып отыр. «Түйеші тайы мен тайлағын айтады, шаштараз қайшысын, қайрағын айтады, есік алдында отырған кәриялар қайдағы мен жайдағыны айтады» – деген нақыл сөз бар. Ал осы «қайдағы мен жайдағыда» философиялық мән бар: әңгіме өмір, уақыт, адамдар жөнінде, өткендер мен кеткендер, жастар, заман жайында болып отыр. Кәриялар біреуге, болып жатқан оқиғаларға өзінше баға береді, бірдеңені құптайды, бірдеңені сынайды. Осының бәрі философияны қызықтырады.

Үлкендер ғана емес, балалар да өздерінің «философиялық» сұрақтарымен үлкендерді қинап жатады. Және бұл сұрақтар кейде философияның түпкі мәнін білдіреді. Мысалы, «Біз не үшін өмір сүреміз?», «Неліктен дүниеде бейнет пен зұлымдық орын алады?», «Мен тумастан бұрын қайда болдым?», «Шындық деген не?», «Құдайды жасаған кім?», «Әрқашанда шындықты айту керек пе?», «Уақыттың бастауы бар ма?», «Өлген адам қайтып келе ме?».

Философия тек сөз, сөйлеу түрінде жүзеге аспайды. Сонымен бірге іс-қимыл, әрекет түрінде де жүзеге асады. Атақты философ Л.Витгенштейннің пікірінше, философия – адамның дүниемен, адамдармен қарым-қатынасында, сұхбатында, айтыс-тартысында, сұрақтарында, күдіктерінде, жауаптарында жүзеге асатын әрекет. Сократ та, Иисус та, Бруно да қаласа, райынан қайтса, өлім жазасынан құтыла алар еді. Олардың өлімі – философиялық қимыл болды. Иасауидің 63 жаста жарық дүниені тастап, қылуатке кіруі-философиялық қимыл. Дат философы С.Кьеркегордың өзі сүйген, некелесіп қойған қызы Регина Ольсенге үйленуден бас тартуы – философиялық қимыл болды.

Философиядан, философия тарихынан адамдар әр кезде өмір сүрген ойшылдардың, философтардың ойымен, пікірімен, идеяларымен, көзқарастарымен таныса алады. Сонымен бірге философия бізге тарихта болған философтардың ұлағатты өмірі мен шиелініскен тағдыры жөнінде де мағлұмат береді. Философтардың кейде сөзі мен ойы ғана емес, өмірі мен өлімі де философияға айналып кетеді.

Философтардың ойымен, ілімімен таныса отырып, біз олар көтерген және шешкен әр алуан мәселелер төңірегінде ойланамыз, сабақ аламыз. Олардың жауаптарын талдаймыз. Бірақ та мынадай шындық алдымыздан шығады да тұрады: философтардың жауаптары, шешімдері уақытша,

салыстырмалы екен, оларда ақиқат бір қырынан ғана көрініпті. Сократ философияның жайын өзінше жүзеге асырды. Оның ізбасары Платон философияны көктен бір-ақ шығарды. Платонның шәкірті Аристотель философияны өзінше түсініп, нақты дүниеге, нақты заттарға бұрды, оған мүлдем басқаша бағыт берді. Кейінгі кезде де философтар бірін бірі сынап, бірін бірі толықтырып, ежелден келе жатқан дәстүрлі мәселелердің жаңа шешімдерін дүниеге әкелді. Бұдан шығатын қорытынды: философиядағы маңызды нәрсе – әзір тұрған жауаптар емес, сол жауаптарды, шешімдерді туғызған философиялық сұрақтар, сол сұрақтарды шешу жолдары.

Арнаулы ғылымдарда өзекті мәселелер пайда болады да, уақытында шешіліп күн тәртібінен шығып қалады. Ал философиялық сұрақтар қайта-қайта қойылып, жандана береді, мәңгілік сұрақтарға айналады. Ежелгі Үнді, Қытай, Грек философиясында қойылған мәселелер бүгін де күн тәртібінде тұр. Бұл мәселелер адам, дүние, өмір, өлім, уайым, қайғы, ар, намыс, ізгілік, зұлымдық, махаббат, уақыт, тарих жөнінде. Басқа ғылымдар мәңгілік мәселе дегенді білмейді. Өйткені олар нақты заттарды, құбылыстарды қарастырады, Ал бұлардың шегі бар. Философия болса, ол адаммен айналысады. Адамға қалай шек қоясың? Адам жөнінде тұрақты, біржақты, өзгермейтін пікір айтуға болмайды. Адам өзгереді, өседі, жетіледі. Адам түрленеді, бірде көл, бірде шөл болады – дейді қазақ. Адам-шексіз. Адам жөніндегі мәселе де – шексіз.

Философия ойлау өнері дедік. Философия ойды тіл арқылы сөзбен жеткізуге тырысады. Философияның сөзден басқа құралы жоқ. Ал сөз қайдан шығады? Бұл сұраққа Асан Қайғымен бірге «терең ойдан» шығады деп жауап беруге болады.

Жеке ғылымдар да, қарапайым адамдар да ойға беріледі. Философиялық ойлаудың ерекшелігі неде?

Философиялық ойлау заттардың, құбылыстардың қарама-қарсы қасиеттерін, олардың тұтастығын, өзгерісін, дамуын, бір күйден екінші күйге ауысуын, пайда болып, өзгеру себебін ашуға тырысады.

Қарапайым сана мен жеке ғылымдар заттардың өмір сүруіне мән беріп, болмысымен шектеліп қалса, философия заттардың өзгеруіне, түрленуіне назар аударады. Мұнымен де философия шектелмейді. Дүниеде бәрі өзгеріп, пайда болып, кейін жоғалып жатса, бұл дүниеде сақталатын, тұрақты, мәңгілік не бар? Өзгерістің көзі неде? Ежелден бері философия дүниенің түпкі негізін анықтауға күш салып келеді. Адамды қоршаған ортада сан жетпейтін әр алуан заттар, құбылыстар бар. Олар өзара ұқсас, бірақ бірдей емес. Әртүрлі заттардың, құбылыстардың, ортақ тегі, тамыры бар ма? Әртүрлі нәрселерді байланыстырып, біріктіріп тұрған не?

Философияда алғаш қойылған сұрақтардың бірі: Неден не пайда болады және бәрі түбі неге айналады? Сөйтіп, философияда бастапқы нәрсе жөніндегі мәселе көтеріледі.

Ежелгі гректер мынаған назар аударған: дүние – тұтас. Бірақ дүние әр алуан, қарама-қарсы құбылыстардан тұрады. Материалдық заттармен бірге көзбен көріп, қолмен ұстауға болмайтын идеалдық заттар бар. Дене бар, сонымен бірге жан бар; зат бар, сонымен бірге зат жөніндегі ұғым бар. Табиғат бар, сонымен бірге одан өзге құбылыс – адам бар.

Дүниедегі әр алуан құбылыстарды екі кең салаға бөлуге болады: **материалдық және идеалдық** құбылыстар. Бұлардан тыс жатқан заттар жоқ. Осы екі қарама-қарсы құбылыстарды бейнелейтін ұғымдар ежелгі гректер заманында-ақ пайда болды: **материя** және **сана**. Бұлар – қарама – қарсы құбылыстар, бірақ олардың түпкі негізі бір, өйткені, дүние – тұтас. Материя мен сананың қайсысы алғашқы, қайсысы-кейінгі? Материядан сана пайда болды ма, әлде санадан материя пайда болды ма? – деген философиялық сұрақ туды.

Бұл сұраққа алғашқы грек философтары екі түрлі жауап береді. Біреулер материя – алғашқы, ал сана – оның туындысы десе, екіншілер, керісінше, сана – алғашқы, материя – одан кейінгі деп есептеген. Материяны алғашқы бастау, субстанция деп білетіндер философиядағы **материалистік** бағытты құрап, **материалистер** деп аталды. Ал сананы, идеяны дүниенің негізі деп білетіндер **идеалистік** бағытты құрап, **идеалистер** деп аталды.

Материалистердің пікірінше, бұл дүниеде өз алдына өмір сүретін бір ғана заттар бар, олар: материалдық заттар. Сана, идея өз алдына өмір сүрмейді. Олардың өмір сүруі материяға, адамға, қоғамға, адам миына, тілге байланысты. Ертедегі философтар: Ағаш ойлай ма? Тас ойлай ма? Жануарлардың санасы бар ма? – деген сұрақтар да қойған. Жоқ, сана тек адамға ғана тән құбылыс деген тұжырымға келген. Сананы адамнан бөліп алып, дербес затқа айналдыруға болмайды. Олай болса, дейді материалистер, сана – материяның жемісі, материямен анықталады.

Идеалистер, әрине, материяны, материалдық құбылыстарды санадан тікелей шығара алмайды. Олар мынаны тілге тиек етеді: материалдық заттар-уақытша, өткінші, бүгін бар, ертең жоқ. Олар дүниенің негізін құрай алмайды. Ағаш мәңгі өмір сүре алмайды, үй ерте ме, кеш пе құлайды, жоқ болады. Адам да мәңгі бақи өмір сүрмейді. Тек идея, ой, ұғым, білім тозбайды, ескірмейді, жойылмайды. Үй құласа да «үй» деген ұғым қалады. Адам өлсе де, «адам» деген ұғым қалады, адамның сөзі, ойы, өнері өлмейді. Су қатады және қайнайды, дейді Платон, бірақ судың идеясы қатпайды да, қайнамайды да. Өйткені, онда заттық ешнәрсе жоқ. «Уақытша, өткінші заттардан (материядан) қалайша мәңгілік нәрсе (идея, сана) пайда болады?»

Заттардың уақытша, өткінші екендігін материалистер де түсінеді, бірақ сол заттардың негізі – материя, табиғат бар, болған, бола береді деген пікірге сүйенеді. Бұл Космосты, дейді ежелгі грек философы Гераклит,

құдай да, адам да жасамаған. Адам, адамның ақыл-ойы, санасы материяның, табиғаттың арқасында пайда болған.

Идеалистердің ойынша, материя жоқ, оны ешкім көрген жоқ. Дүниеде тек әр алуан заттар бар. Ал олар – идеяның, ойдың жүзеге асқан түрі. Мына үй қалай пайда болды? Бір кезде ол жоқ еді ғой. Бұл үйді тұрғызған адам. Бірақ ол үйді қалай болса солай жасай салған жоқ. Адам әуелі үйдің жоспарын, идеясын жасады, сосын сол идеяға сүйеніп үйді тұрғызды. Үй, сөйтіп, идеяның жүзеге асқан түрі болып шықты. Діни кітаптарда «әуелі сөз болды» дейді. Ол – Құдай сөзі еді. Сол сөзден барлық заттар бастау алады. Идеалистік бағыт бұрын да, қазір де дінге арқа сүйейді. Ал материализм бұрын да, қазір де ғылымға арқа сүйейді.

Философия тарихы, әсіресе, батыс философиясының тарихы осы екі бағыттың – материализм мен идеализмнің – айтыс-тартысына, «күресіне» куә болып келеді. Материалистер мен идеалистер өне бойы бірін бірі сынап, бірін бірі толықтырып, бірінің ескермеген жақтарын екіншісі алға тартып, философияның жетілуіне, алға басуына ықпал етіп келеді.

Материализм де, идеализм де өз пайымдауларында бетке ұстаған бағытты ұстануға тырысады. Осы себептен кейде сыңаржақтылыққа ұрынады. Материалистер, мысалы, өне бойы материалдық факторларға көңіл бөлсе, идеалистер рухани факторлармен шектеліп қалады. Философтардың мұндай бірбеткейлігін әдебиетте **монизм** деп атайды (гр. monos-бір).

Сонымен бірге философтар бір бағыттың шеңберінде қалып қоймай, ауытқып, қарсы бағытты да қолдап, екі бастаманы – материяны да, сананы да – бетке ұстаған кездері болған. Мұндай көзқарасты **дуализм** деп атайды (гр.. dualis – екіжақты).

Философия сананың формасы болғандықтан сананың негізін құрайтын таным, білім мәселесін естен шығара алмайды. Жоғарыда қарастырылған сананың материяға қатынасы деген мәселенің екінші жағы бар: ол сананың, адам ойлауының дүниені бейнелеуі жөніндегі мәселе. **Дүние таныла ма, жоқ па?** Бұл сұраққа да екі түрлі жауап берілген. Философтардың көпшілігі (материалистермен бірге идеалистер де) «дүние танылады» деп оптимистік тұрғыдан жауап берсе, кейбір философтар дүниенің шексіздігін, таным процесінің күрделілігін, қайшылықтығын ескеріп, дүниені танып білу қиын деп, пессимистік тұрғыдан жауап береді. Бұл көзқарас **агностицизм** деп аталады (гр. agnostos – танылмайтын).

Кеңес дәуірінде маркстік-лениндік философия таптық, партиялық ұстанымды жақтап, философиялық пікірлердің материалистік не идеалистік бағытына, таным мәселесіндегі оптимистік не пессимистік көзқарасқа айрықша мән беріп келді. Кеңестік философтар материализмді жақтап, идеализмді сынауға, жоққа шығаруға тырысты.

Энгельстің, Лениннің ықпалымен кеңес дәуірінде сананың материяға, ойлаудың болмысқа қатынасы деген мәселе **философияның**

негізгі мәселесі деп танылып, бүкіл философияның ерекшелігін білдіреді, тіпті философияның предметі болып табылады деген түсінік басым болды. Жоқ, бұл сыңаржақты түсінік еді. Ойлаудың болмысқа қатынасы деген мәселе батыс философиясында (антикалық, неміс, маркстік) кеңестік философияда маңызды рөл атқарады. Философия, шынында да, материалдық немесе рухани дүниемен шектелмей, бұл дүниелердің ара-қатынасын, біріне бірінің ықпалын ескеруге тырысады. Жеке ғылымдар не материалдық, не идеалдық дүниеге көңіл бөліп, екеуінің ара-қатынасын қарастырмайды. Бірақ бұл мәселені, Энгельс атап көрсеткендей, бүкіл философияның негізгі мәселесі деп тану қисынсыз. Шығыс, орыс немесе қазақ философиясында философияның бетке ұстары ойлаудың болмысқа, сананың материяға қатынасы жөніндегі мәселе болған жоқ. Сондықтан кез келген үнді, қытай, қазақ ойшылдарын, философтарын материалистік не идеалистік тұрғыдан сипаттау дұрыс болмайды.

Философия бағдарламаларында, оқулықтарда **философияның пәні** (предметі) деген сұрақ кездеседі. Мәселе философияның неге көңіл бөліп, немен айналысатыны, нені зерттейтіні жөнінде. Философия пәні жөніндегі мәселе орынды, егер біз философияны ғылым деп танып, ғылым ретінде қарастырсақ. Физика деген ғылым бар, оның зерттейтін предметі бар. Биологияның зерттейтін предметі бар. Философия ғылым болса, оның да зерттейтін предметі болады. Аристотельдің пікірінше, философия нақты, реалды нәрсені қарастырады. Гегельдің философиясы **логика ғылымы** ретінде ұғымдардың, ойлаудың даму заңдарын қарастырды. Маркстің философиясы, Энгельстің пікірінше, табиғаттың, қоғамның, танымның даму заңдарын зерттейді. Міне, ғылыми философияға байланысты оның предметі жөнінде мәселе қоюға болады.

Бірақ философияның, философтардың бәрі де философияны ғылым ретінде қарастырған жоқ. Үнді, қытай, қазақ философиясының немесе Сократ, Платон, Конфуций философиясының предметі деп белгілі, нақты мәселені алға тартуға болмайды. Платонның идеясы, мысалы, барлық заттың үлгісі болып табылады. Қазақ философиясында сыртқы дүниеден гөрі адам дүниесі, адамның ішкі дүниесі басты нысана болып табылады.

Бүкіл философияны толғандыратын мәселе – ойлаудың болмысқа қатынасы емес, **Адамның Дүниеге** қатынасы. Ойлаудың болмысқа қатынасы **Адам – Дүние** деген мәселенің құрамына кіреді.

Философияда өне бойы нысана болып адам тұрады. Ежелгі грек философы Протагор айтқандай, адам – философия үшін барлық заттың өлшемі болып табылады.

Философияны табиғат та, қоғам да, таным да, тарих та – бәрі де – қызықтырады, бірақ тек адамға байланысты, адам тұрғысынан: адам – табиғат, адам – қоғам, адам – тарих, адам – мәдениет, адам – техника т.т.

Философияның баса көңіл бөлетіні – адам, оның өмірі, болмысы, әртүрлі қарым-қатынастары, көңіл-күйі, қуанышы, реніші, көзқарасы, түсінігі.

1.2 Философияның негізгі анықтамалары мен қызметі

Философия – күрделі құбылыс. Оның қыры мен сыры көп. Әр кезде, әр елде, әр халықта, әр ойшылда философия әр қырынан көрініп, әртүрлі қызмет атқарып келеді. Философияға біржақты, нақты анықтама беруге болмайды.

Философия тарихына үңіле отырып, біз философияның негізгі бағыттарын, даму жолдарын саралап, философияға төмендегідей анықтамалар бере аламыз.

1. 2. 1. Философия – ғылым

Батыста, Көне Грекияда философия миф пен діннің баламасы болып табылатын **ғылым**, теориялық таным ретінде қалыптасты.

Егерде миф пен дін дүниені, дүниеде болып жатқан процестерді дүниеден тыс тұрған күштер (кереметтер, батырлар, құдайлар) арқылы түсіндірмек болса, бұлардан кейін дүниеге келген философия дүниені, дүниедегі құбылыстарды олардың өзінен, олардың өзін қарастыру арқылы түсіндірмек болды. Дүниенің, табиғаттың түп негізі олардың өзінде, табиғи стихияларда (су, ауа, от, атом т.т.). Дүние, табиғат өздігінен өмір сүреді.

Батыстық философия (гректерде, немістерде, ағылшындарда) ықылым заманнан бері ғылым жолымен жүріп, ғылым болуға тырысып, сыртқы дүниені танумен шұғылданып келеді. Бұл да – маңызды міндет. Басқа ғылымдар дамымаған кезде дүние жөнінде теориялық топшылау жасау, әр алуан құбылыстарды түсіндіру философияның үлесіне тиді және ол осы міндетті ойдағыдай атқарып шықты. Ғылым жолында философия елеулі жетістіктерге жетті. Демокриттің атомистикалық ілімі XX-ғасырдың басына дейін күшін жойған жоқ. Птоломейдің геоцентристік көзқарасын қолдаған Аристотель ілімінің терістігі тек XVI-ғасырда ғана белгілі болды. Соған дейін бұл ілім адамдардың бетке ұстаған бағыты болып келді. Кейін де философия өзінің эвристикалық мүмкіндігін әлемге паш етумен болды.

Философия ғасырлар бойы барлық ғылымдардың негізі, ғылымдардың атасы ретінде бағаланып келді. Көптеген философтар бұрын да, кейін де философияны да, ғылымды да қатар алып жүрді.

Сонымен, философияның кең тараған танымал анықтамаларының бірі – **ғылым** деп айтуға толық негіз бар.

Ғылым ретінде философия табиғаттың, қоғамның, танымның жалпы даму заңдарын қарастырады.

Ғылым ретінде философия өзіне ғана тән тәсілдер мен принциптердің жүйесін құрды.

Ғылым ретінде философия объективтік және субъективтік реалдықты, материалдық және рухани дүниені бейнелейтін категориялар жүйесін қалыптастырып, негіздеді. Философиялық категориялардың басқа ғылымдардағы ұғымдардан айырмашылығы, біріншіден, әр саланы қамтуы, әмбебаптығы, екіншіден, қарама-қарсы мейлінше кең салаларды қамтығандықтан, жұптасып жүретіні. Материя десек, ойымызға іле-шала сана, жеке десек, жалпы, мән десек, құбылыс, мүмкіндік десек, шындық келеді.

Ғылым атаулыға қойылатын талаптар (критерийлер) осы және осы талаптарға сай келетін философияны ғылым деп тану орынды.

Философия, әрине, физика, математика, химия сияқты ғылым емес. Бұларды әдетте **жеке, нақты** немесе **арнаулы** ғылымдар деп атайды. Философия бұларға қарағанда дүниені, қоғамды, табиғатты, адамды және объективтік реалдық пен субъективтік реалдықты тұтас күйінде қамтитын **жалпы** ғылым болып табылады. Жеке ғылымдар болса, атынан көрініп тұрғанындай, тұтас дүниені өз тұрғысынан бөлшектеп алып, жеке-жеке қарастырады.

Ғылым ретіндегі философия құбылыстарды танумен шектелмей, таным табиғатын, таным жолдарын, тәсілдерін қарастырады, таным теориясын құрады. Сөйтіп, мұндай философия жеке ғылымдарға үлкен методологиялық көмек көрсетеді.

Философияның негізгі салаларының бірі – **гносеология** (гр. gnosis – білім, таным+логос – ілім), **таным теориясы**. Басқа ғылымдар таным процесін дербес құбылыс ретінде қарастырмайды. Танымның ерекшелігі, шегі, мүмкіндігі жөнінде ойланбайды. Ғылым ақиқатты таным процесінің нәтижесі деп біледі, ақиқатқа жетуге тырысады. Ақиқат ғылым үшін әзір тұрған нәрсе сияқты, соған жету, соны ашу – басты мақсат. Философия үшін таным, ақиқат – процесс, бұралаңы, кедір-бұдыры көп, ұзақ жол. Философия үшін таным нәтижесі – ақиқат қана маңызды емес, сол ақиқатқа бастайтын, ақиқатты аша түсетін жол да маңызды.

Философияны ғылымнан бөліп алу қиын, оны ғылымға қарсы қою ақылға сыймайды. Сонымен бірге философияны ғылым деп танып, ғылыммен ғана шектеп қою жеткіліксіз. Ғылым, ғылыми ізденістер – философияның бір бағыты, бір қыры ғана.

Енді философия мен ғылымның айырмашылығын талдап көрейік.

Ғылымның мәнісі – өне бойы сыртқы дүниені, объекті қарастыру. Ғылымды субъект әсте де қызықтармайды. Математикада, физикада, химияда субъект жоқ, субъектің керегі де жоқ. Ғылым субъективизммен сиыспайды, ол өз объектіні тап сол күйінде, объективтік тұрғыда бейнелеуге күш жұмсайды.

Философия болса, ол адамды, субъекті ешқашан естен шығара алмайды, адамның ойын, пікірін, көзқарасын білдіреді. Философия дүниеге адам үшін, адамның адам болып өмір сүруіне жол ашу үшін, адамды түзету, жетілдіру үшін келген.

Философияда субъективизм орын алады, субъективтік көзқарас басым болады.

Философияны қызықтыратын тағы бір нәрсе – адамның рухани дүниесі: ақылы, ойы, үміті, сенімі, нанымы, көңіл күйі. Ғылымның бұлармен ісі жоқ.

Философиялық білімде, түсінікте ғылыми мазмұн мен бірге ғылымға жатпайтын ұғымдар да, пікірлер де кездеседі. Философияда эмоция орын алады, бірдеңені жарату-жаратпау, мақұлдау-мақұлдамау кездеседі. Ғылымда бұлар орынсыз деп саналады. Философия – сыншыл көзқарас. Бәріне де баға беріп жатады. Философияның айрықша көңіл бөліп алға тарта беретін тағы бір құрамдас бөлігі – **құндылықтар** болып табылады.

Адам тек біліммен, ғылыммен күн көреді деуге болмайды. Адамзат мыңдаған жылдар бойы ғылымға емес, миф пен дінге, әдеттегі сана мен күнделікті тәжірибеге сүйеніп өмір сүрді, мәдениетін, өркениетін құрды. Адамдар қазір де дінге, Құдайға сенеді, үміт артады. Олар діннен не іздейді деп ойлайсыздар? Ғылым, білімді ме? Жоқ. Жанашырлықты, мейрімділікті, түсінікті, рухани сүйенішті іздейді.

Бәрі де ғылыммен шешіледі деуге болмайды. Ғылым қажет. Қазіргі заман ғылымсыз алға баса алмайды. Дейтұрғанмен, ғылымның мүмкіндігін тым әсірелеуге болмайды. Ғылымның орны бір басқа, діннің орны бір басқа, философияның орны бір басқа.

Адам әр нәрсеге сенеді, үміт артады. Мәселе сенім мен үміттің ғылыми негізінде емес. Атақты американ физигі Фейнманның айтқаны бар: ғылымнан басқа да, ғылымға қатысы жоқ нәрселер болады, мысалы, махаббат. Ғылыми құны жоқ деп кім махаббаттан бас тарта алады?

Философияның ертеден келе жатқан тағы бір анықтамасы бар – **ілім** деген. Мұсылман философиясы, мысалы, ілім деп аталады. Будданың, Конфуцийдің философиясын да ғылым деп атау орынсыз, ілім деген дұрыс болады. Ғылым мен ілімнің арасында айырмашылық бар ма? – деп сұрарсыздар. Бар екен. Ғылымға қойылар талап, жоғарыда айтылғандай, сыртқы дүниенің объективтік заңдарын ашу. Мұнсыз ғылым ғылым болмайды. Ілімнен күтеріміз бұл емес. Ілім бізге өмірде дұрыс бағыт сілтеп, оң мен солды, ақ пен қараны, жақсы мен жаманды, пайда мен залалды айыра білуге үйретсе болғаны. Философияда әр алуан ілімдер болды. Олардың барлығы бірдей ғылыми талапқа сай болды деп айта алмаймыз. Бірақ та олардың бәрі де адамның дүниемен оңтайлы қарым-қатынас жасауына мүмкіндік берді. Атақты неміс философы Гегельдің орынды пікірі бар. Оның ойынша, философия тарихында орын алған бір де

бір ілім теріс деп жоққа шығарылмауы керек. Оның дүниеге келуі кездейсоқ емес. Соңғы кезде бұрынғы Кеңес Одағы ізінде Маркс ілімін теріс деп, ескірді деп, оған немқұрайлы қарау, беталды сынау өріс алып барады. Құптарлық жәйт емес. Біз кеше жетпіс жылдай сол іліммен өмір сүріп, есейіп, жетілдік емес пе?

Философия дүние, адам, өмір жөніндегі ілім ретінде тек қана ғылымға емес, ғылымнан басқа сана формаларына, атап айтқанда, дінге, моральға, өнерге, көркем әдебиетке, қарапайым санаға арқа сүйейді. Ғылым бұларды көзге де ілмейді.

Ғылым жолына түскен, ғылымға айналған философия (Аристотельде, Декартта, Лейбнице, Гегельде, Марксте) түбі дағдарысқа тап болады, өзіне өзі қайшы келеді: мұндай философия объективтік дүниеге баса көңіл бөліп, адамнан алшақтап кетеді, адамды «ұмытып» кетеді. А.П.Чеховтың «**Шие бағы**» («Вишневый сад») деген комедиясын білесіздер. Бір помещик әйелдің имениесінде болған жағдай. Имениесін, жерін сатып, қалаға, шет елге көшіп бара жатқан әйел, оның бала, қыздары оларды ұзақ жыл баққан, күткен, оларға адал қызмет еткен кәрі шал Фирсті «ұмытып», бөлмесінде қамап, үйдің есіктерін мұқият жауып кілттеп, кетіп қалады. Шалмен қоштасу да естеріне келмейді. Ауырып жатқан күтушіні (лакейді) «емханаға апарыңдар» деп әйел алдында тапсырма берген-ді... Сондықтан ол күтушіні емханада деп ойлайды. Пәуескелердің қозғалғанын естіп, есікке келген шал тұтқаны әрі-бері қозғап: «Жабық қой. Кетіп қалды. (орындыққа отырып) Мені ұмытып кетті» – дейді. Соның өзінде кеткендер жөнінде қам жеп, қиналады. Бірақ өмірде осындай қайшылықтар болып тұрады. Л.Фейербах ұстазы Гегельді дүниедегі құбылыстардың бәрін қамтып, тек адамды ескермеді деп сынағанды.

Философия да адамсыз мән-мағынасын жояды. Қайталап айтамыз: басқа ғылымдар дамып жетілмеген кезде философияның оларға бас болып ғылым, теория міндетін атқарғаны түсінікті. Ал қазіргі жағдайда, ғылымдар теориялық деңгейге көтерілген кезде, олармен қабаттасып, ғылымның қызметін атқару – шынында да, философияның төл ісі деуге келмейді. Философияның басқа да қызметі жетіп жатыр.

«Философия» деген аталымның түбірінде «даналық» деген ұғым бар. Ал даналық – адам жөніндегі түсінік. Адам жоқ жерде даналық жоқ. Адам жоқ жерде, даналық жоқ жерде, философия да жоқ. Осы тұрғыдан ғылым болып табылатын философияны басқаша атауға болады: табиғат философиясы (натурфилософия), логика, әлеуметтану (социология), эпистемология, онтология т.т. Жоғарыда айтқанымыздай, адам – философияның басты нысанасы, предметі.

1. 2. 2. Философия – даналық және түсінік

Философияның келесі, тағы бір негізгі анықтамасы – **даналық** және даналықты паш ететін **түсінік**. Даналық жолымен келе жатқан, даналықты жүзеге асыратын философия Батыста да, Шығыста да, орыстар мен қазақтарда да бар.

Философия даналықты ғылымнан да, білімнен де, материалдық игіліктерден де жоғары қояды, басты құндылық деп біледі.

Философия даналықты таниды, айыра біледі, уағыздайды, қадір-қасиетін ашады, адам игілігіне айналдыруға тырысады. Даналық философтарды толғандырған алғашқы мәселелердің бірі. Философияны діннің, ғылымның, саясаттың қызметшісі деп есептеу орын алады. Сол сияқты философияны даналықтың қызметшісі деп таныған да орынды болар еді.

Көпшілік әдетте даналықты біліммен байланыстырады, шатастырады. Оғаштығы жоқ. Бірақ білімділердің, ғалымдардың бәрі бірдей дана болып келмейді. Ежелгі Грекияда білімділер, оқымыстылар көп болды. Бірақ даналары аз-ақ. «Жеті дана» деген ұғым бар. Ғалымдар аз ба қазір? Бірақ даналар қазір де тапшылық. Абай айтады: «Әрбір ғалым – хахим емес (яғни дана емес), әрбір хахим – ғалым» деп.

Даналықтың негізінде жатқан білім адамға қатысты, адам жайын ашуға бағытталған білім. Жеке ғылымдарда – физикада, биологияда, математикада – білім болғанмен, даналық жоқ, даналықтың оларға қажеті де жоқ. Даналықты құрайтын білім-ішкі және сыртқы дүниенің бастаулары мен айшықты белгілері жөніндегі білім.

Даналықтың мәнісі – бәрін білу емес, білімді іске асыру, білімге сай өмір сүру. Ал бұл түсінікпен келеді. Оқумен ғана емес, оқығанды көңілге тоқумен келеді.

Енді даналық пен білімнің айырмашылығына тоқталайық:

1. Білім объекті бейнелейді. Даналық адамның – субъектің пікірін, түсінігін, әрекетін бейнелейді.

2. Білім қазір бар, өмір сүріп жатқан нәрсені бейнелейді. Даналық адамның, адамға қажет нәрсенің болажақ, болуға тиісті мүмкіндігін көрсетеді. Бар нәрседен де гөрі болажақ, болар деген, болса екен деген нәрсені бейнелейді.

3. Білім нақты болып келеді, нақты нәрселерді (ананы, мынаны) бейнелейді. Даналық жалпыны, тұтасты, бәрінің бәрімен байланысын бейнелейді: дүние-адам, объект-субъект, өмір-өлім, ізгілік-зұлымдық, өткінші-мәңгілік т.т.

4. Білім қашанда относителді болып келеді, заттарды құбылыстарды біржақты суреттейді, сондықтан уақыт озған сайын ескіреді, өңделеді, жоққа шығарылады. Даналық ешқашанда құнын жоймайды, ескірмейді. Сократтың, Будданың, Конфуцийдің, Мұхаммедтің, Абайдың сөздері, өсиеттері қазір де күшін жойған жоқ, адам баласына дұрыс бағыт беретін

нұсқау болып келеді. Даналық өткенді де, қазіргіні де, болашақты да қамтиды, әр нәрсенің шегін біледі.

Білім сыртқы дүниені, заттарды, құбылыстарды танудан туады. Даналық адамның сөзі мен ісі ретінде өмірден, тәжірибеден туындайды. Даналық – өмір сабағы. Өмірдің өзі есті адамға – үлкен мектеп. «Менің мектептерім», «Менің университеттерім», – деген шығармаларды оқып өстік.

Даналықты білімнен гөрі парасатпен өлшеген дұрыс.

Даналық-халық мұрасы. Даналықты танитын, бағалайтын, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін, шашпай, жоймай, сақтай білетін халық. Сондықтан даналықтың көзі – халықтың әдебиеті, өнері, қара өлеңі, мақал-мәтелі, діні, философиясы, тәлім-тәрбиесі. Үнділер өздерінің ведаларын, қытайлықтар өздерінің бес кітабын осы кезге дейін қастерлеп, оқып, үйреніп келеді.

Даналық ретіндегі философияның қызметі-дүниенің, өмірдің, дүниеде болып жатқан процестердің мән-жайын түсіну, түсіндіру, адамды адамдармен, қоршаған ортамен-табиғатпен, қоғаммен – өзімен үйлесімді өмір сүруге үйрету.

Даналық дегеніміз не? – деген сұраққа Сократ: дүниені, өмірді, адамды түсіну, бәріне де түсінікпен қарау деп жауап берген екен. Даналықтың өлшемі (критеріі) – түсінік. Осыдан философияның тағы бір анықтамасы келіп шығады: **түсінік**.

Философия адамға және дүниеге қатысты жай біліммен, пікірмен, ақпаратпен шектеліп қалмайды. Онда дүние, адам, уақыт, тарих, өмір, өлім жайлы терең түсінік бар. Адам философиядан осындай түсінікті іздейді, осы үшін оған ден қояды. Философия білімге ғана емес, одан да гөрі түсінікке айырықша мән береді. Даналық және түсінік арқылы ол адамға жақындай түседі.

Көптеген философтардың ілімін адамды, өмірді, уақытты табиғи, тарихи процестерді, рухты түсіну деп сипаттауға болады.

Философия дүниеге білім түрінде емес, даналық түрінде келген. Философия деген сөздің өзі даналыққа ұмтылысты аңғартады дедік. Философияның мифтен, діннен айырмашылығы да, мифке, дінге қарсы қояр амалы да адамға деген айрықша ілтипат, адам жайын түсіну, даналық еді; философияның о бастағы алдына қойған мақсаты сыртқы дүниені емес, адам деген жұмбақ құбылысты, кереметті тану, адамның дүниедегі орнын анықтау еді. Философия адам танудан, адам «Менінен», адамды басқа дүниеден бөліп алудан басталады. Мифте, дінде, ғылымда «Мен» ретіндегі адам жоқ. Олар адамды басқа дүниеден – құдайдан, құдіреттен, табиғаттан шығаруға тырысады.

«Адам», «философия», «даналық», «түсінік» деген ұғымдар бірімен бірі байланысты, бірін бірі аша түседі. Даналық, түсінік әлеміне тек

философия арқылы енуге болады. Әркімнің де философияға қатысы бары осыдан байқалады.

Түсінік дегеніміз не? Түсіну үшін адам қандай болуы керек? Жай білім, объект туралы білім бұл үшін жеткілікті бола ма? Бұл арада түсінік пен танымның ара-қатынасына тоқталу керек. Таным субъект пен объектің өзара қарекетін, біріне бірінің ықпалын көрсетеді. Ал түсінік – субъект пен субъектің қарым-қатынасын, бірлігін білдіреді. Даналық сияқты, даналықты ашатын түсінік те адаммен байланысты, адамға ғана қатысты нәрсе. Адамды түсіну үшін адам субъект болуы керек, осыған ынталы болуы керек және басқа адамға субъект деп қарауы керек. Егер де адамды объектер арасындағы объект деп қарастыратын болсақ, біз оны түсіне алмаймыз.

Әдетте түсінік ұғыммен, таныммен шатастырылады. Бұлар өзара байланысты, бірақ түсінікті ұғымға да, танымға да теңеуге болмайды. Таным, әрине, бізді түсінікке бастайды. Бірақ түсіну үшін таным мүмкіндігімен шектеліп қалуға болмайды. Түсіну үшін танып білу, танығанды ой елегінен өткізу керек. Ыбырай айтқан: «Кел балалар, оқылық, Оқығанды көңілге ықыласпен тоқылық» деген осы. Қазақта «оқу бар, оқығанды көңілге тоқу бар» деген сөз бар. Түсіну деген танымды, таныған білімді оймен қорыту, бойға сіңіру, санамен ғана емес, жүрекпен қабылдау. Ғылымда, ғылыми танымда жүрекке орын жоқ. Түсінікке жету үшін, Абай айтқандай, «тереңге бет қою» керек. Таным процесінде субъект өз ойын, пікірін, эмоциясын қоя тұрып, объектіге беріліп, оған сіңіп кетуі керек. Гераклит таным талабын былай білдірген болатын: «Маған емес, Логосқа ден қоя тұрып», қимылда. Логос деп тұрғаны дүниенің объективтік заңдары. Орынды пікір. Бірақ бұл талап ғылым үшін маңызды. Философия тұрғысынан таным процесінде субъект көзден таса болмауы керек. Әр уақытта алдымызда нысана болып қалуы керек.

Таным процесімен ғылым айналысады. Бірақ ғылымның алдында дүниені, адамды, тарихты түсіну міндеті тұрған жоқ. Таным адам әлеміне жете алмайды, бойламайды. Неміс философы М.Хайдеггердің пікірінше, ғылым ойланып жатпайды, объектерді танумен, суреттеумен шектеліп қалады. Философия болса, жеке ғылымдардың жетістіктеріне сүйене отырып, дүниені, дүниеде болып жатқан процестерді түсінгісі, түсіндіргісі келеді, адамның дүниемен үйлесімді қарым-қатынас жасауына жол ашпақ болады.

Дүниедегі кейбір құбылыстарды арнаулы ғылымдар арқылы танып қою жеткілікті. Табиғат құбылыстарын, мысалы, түсініп жатудың қажеті жоқ. Олар қашанда таным объекті болып қалады, оларды ғылым бақылайды, өлшейді, тәжірибеде, экспериментте сынайды, зерттейді. Осының өзі жетіп жатыр.

Ал адамды физиканың, биологияның, медицинаның т.б. ғылымдардың көмегімен танып қою жеткіліксіз. Адамды түсіну керек. Адам жанын түсінетін ғылым бар ма? Жоқ. Көптеген ойшылдар, философтар «адам – жұмбақ» деген пікірді қайталап келді. Шынында да, адам – жұмбақ және жұмбақ болып қала береді, егер біз тек ғылымға жүгінетін болсақ. Адам жайын түсіну үшін ғылымнан басқа, ғылымнан тыс «күралдарға» арқа сүйеу керек. Бұлар – дін, өнер, әдебиет, философия.

Қоғам танумен айналысатын ғылымдар көп: тарих, әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, экономика теориясы, құқықтану, этика, эстетика т.б. Бірақ олар қоғамды бөлшектеп, өз тұрғысынан қарастырады: тарих қоғамның өткен жолына, экономика – материалдық өндіріске, саясаттану – басқару ісіне, құқықтану-зандылыққа, әлеуметтану – қоғамның өмір сүру және даму заңдарына көңіл бөледі. Шын мәнісінде, қоғам – біртұтас, тірі организм. Оны сол тұтас күйінде қарастыру керек. Бұл – тек философияның қолынан келетін іс. Философия сонымен бірге қоғамды түсінгісі және түсіндіргісі келеді. Өйткені қоғамда өзара қарым-қатынаста болатын, өз мүдделерін көздейтін адамдар өмір сүреді, әрекет қылады.

Тарихты да танып қою жеткіліксіз. Тарихты түсіну керек. Тарих тағылымы, тарих сабақтары деген қанатты сөздер бар. Адам тарихқа неге құштар болады? Философия неге тарихқа көбірек көңіл бөледі? Бәріне жауап біреу: тарих – адам баласының, адамзаттың жүріп өткен жолы, ақыл – ойдың, өнердің, іс-қимылдың нәтижесі. Өмірде жақсылық та, ізгілік те, зұлымдық та, аштық та, тоқтық та қайталанып келе береді. Біле білген, түсіне білген кісіге, халыққа тарихтың тәжірбиесі, сабағы, тағылымы-таусылмас қазына, байлық. Адам кім екенін, қандай екенін, қандай болуы керек екенін білу үшін тарихына үңілуі керек. Өткенін білу үшін адам тарих ғылымына жүгінеді, оқиды, зерттейді. Бірақ мұнымен қанағаттана алмайды. Тарих ғылымы талай-талай оқиғалар, соғыстар, көтерілістер жөніндегі деректерді, мағлұматтарды алдымызға жайып салады, тарихи тұлғалар, есімдер жөнінде сыр шертеді. Бірақ мән-мағына, жөн-жосық, қисын қайда, логика қайда, ұшан-қиыр деректердің қайсысы маңызды, қайсысы өтпелі – мұның бәріне тарих ғылымы, тарихшылар мән беріп жатқан жоқ. Тарихи процесті суреттеу, баяндау, деректерді тізіп теру аз. Бұларды талдау, рефлексиялық шолудан өткізу керек. Өйтпесе, ағаштардың артынан ағаштарды құрайтын орманды көрмей қаламыз. Болған, болып жатқан оқиғалардың, процестердің көзін, себебін ашу керек. Қайсысын үлгі тұтып, қайсысын болашақта қайталамау керек? Гегельдің өкінішпен айтқан сөзі бар: халықтар мен үкіметтер ешқашанда тарихтан ештеңені үйренген жоқ, тарих тағылымына сай әрекет жасаған жоқ – деген (Гегель Г. Феноменология духа. Философия истории. – М.ЭКСМО, 2007. – С.483). Қазір де Гегельді қостауға болады. Бірақ өне бойы солай болады деп тарихқа немқұрайлы қарауға болмайды. Тарихқа жүгіну – дәстүрді сыйлау деген сөз. Бұл жағынан қытай халқында

тәлімгерлік тәжірибе жетеді. Біздер де қазір тарихымызды талдап жатырмыз, хандарымыздың, билеріміздің, батырларымыздың рухани тағылымына тағзым етіп жатырмыз.

Тарих ғылымында тарих адамдардың арт жағында өздігінен жүзеге асатын, объективтік, стихиялық процесс ретінде суреттеледі. Қалың бұқараның, халықтың тарихқа ешқандай қатысы жоқ сияқты. Аты әлемге танымал, тарихи тұлғалар тарихтан орын алады. Басқалар жөнінде бірақ сөз болмайды.

Тарихты бас – аяғы жоқ, кездейсоқ оқиғалар тізбегі деп есептеуге болмайды. Тарих та – тұтас процесс. Тарихты құрайтын құбылыстардың қатарына рух та, идея да, нақты іс-әрекет, өндіріс те кіреді, тарихи тұлғалармен бірге оларды туғызған, тарих сахнасына шығарған қалың халық бұқарасы да кіреді. Тарихта жеңістер де, жеңілістер де, алға басу да, кері кетуде болады. Тарихты құрайтын нәрселердің бәрі де бірімен бірі байланысты, бірінен бірі туындап жатады. Тарихта бұрынғы мен бүгінгі, бүгінгі мен ертеңгі байланысты болады. Тарихты түсіну үшін, суреттеу үшін тарихқа философиялық тұрғыдан қарау керек. Міне, осы арада тарих ғылымы – қаласа да, қаламаса да – философияға жүгінеді. Философияның **тарих философиясы** немесе **историософия** деген саласы бар. Ол қоғамның, халықтардың, мәдениеттің, өркениеттің дамуына көңіл бөледі. Гегель философияны «тарихты оймен шолу» деп сипаттайды. Философия тарихты ой елегінен өткізіп, ақыл таразысына салады. Сөйтіп, тарихтың өткен жолын, жетістігін, бағытын, заңдылығын анықтайды.

Тарих философиясы көптеген ойшылдардың, философтардың еңбектерінде көрініс табады. Бірақ та тарихтың философиялық түсінігін құрған екі адамды арнайы атап өтуге болады: Гегель мен Маркс. Ф.Энгельс Маркстің ғылымдағы екі ұлы жаңалығының бірін «тарихты материалистік тұрғыдан түсіну» деп атайды. Маркс тарихтың объективтік, материалдық алғышарттарына (материалдық өндіріс, өндірістік қатынастар, өндіріс құралдарының, меншік формаларының, техниканың дамып жетілуі, адамдардың іс-әрекеті т.б.) баса назар аударды. Гегель ілімінде тарих идеалистік тұрғыдан түсіндіріледі. Оның баса көңіл бөлгені – рухтың, идеяның, сананың, танымның, ғылымның дамып жетілуі.

Тарихтың идеалистік (Гегель) және материалистік (Маркс) түсінігі – қарама-қарсы ұстанымдар, сондықтан олар сыңаржақты болып табылады. XX-ғасырдың басында неміс философы Макс Вебер осы екі көзқарасты сынап, сонымен бірге оңды жақтарын ескеріп, тарихтың жаңа түсінігін жасамақ болды. Ол өзінің ілімін «түсінгіш социология» («понимающая социология») деп атады. Батыста Веберді «буржуазиялық Маркс» немесе «XX-ғасырдың Марксі» деп құрметтейді. Шынында да, XX-ғасырда Батыста Маркспен салыстыруға тұрарлық тұлға Вебер болса керек.

Батыста XX-ғасырда **герменевтика** деген философия зор беделге ие болды. Оның атын шығарған басты мәселе-түсінік туралы. Әдебиетте герменевтиканы «**түсінік философиясы**» деп атайды. Герменевтика түсінікті адамның ішкі жан дүниесіне, адам жөніндегі әдеби, діни, философиялық мәтіндердің мазмұнына терең бойлау деп түсінеді. Адамды түсіну үшін сен өзінді сол адамның орнына қой, оның басынан кешкенін сен де жаныңмен, көңіліңмен, ниетіңмен қабылда. Авторды түсіну үшін сен оның еңбегіне қосымша автор бол. Хайдеггердің ойынша, түсінік –адамның сыртқы дүниені танып-білу тәсілі емес, сол дүниеде адам құсап өмір сүру тәсілі.

Түсініксіз, түсініктің мән-жайын ұқпайынша ғылымда және практикалық қызметте, философия мен дінде, әдебиет пен өнерде, педагогика мен саясатта түк те бітіре алмаймыз. Бұларда бәрі де түсінікке барып тіреледі де тұрады. Философияда, мысалы, өне-бойы айтыс, тартыс, сын, өзара сын, сұхбат орын алады. Мұнсыз философия өмір сүре алмайды. Егер философтар бірін бірі түсінбесе, түсінгісі келмесе, өзінікін дұрыстап, басқаның сөзіне ден қоймаса, қандай сұхбат болуы мүмкін? Түсініктің бір қасиеті-әр алуан пікірлердің, көзқарастың тоғысар жерін дөп басып табатын дәнекерлігі. Бір пікір – жақсы, екі пікір одан да – жақсы, егерде оларды жалғастырар түсінік болса. Өнерде, әдебиетте, философияда, тарихта елінде кезінде, кейін де ойлары, пікірлері жұртшылыққа жетпеген, дұрыс бағасын ала алмаған, уақытына, заманына, халқына сыймаған ғұламалар, даналар аз болған жоқ. Бәрі де олардың озық ойын, ниетін түсінбеген. Гераклитті ғана емес (Гераклитті замандастары «түсініксіз Гераклит» деп атаған екен), Платонды да, Лао Цзыны да, Паскальді де, Руссоны да, Кантты да, Ницшені де, Чаадаевты да, Абайды да, Шәкәрімді де, Мағжанды да «түсініксіз тұлғалар» деп атауға әбден болады. Әдетте, өкінішке орай, даналар, пайғамбарлар, ойшылдар ғана дүниеде жұмбақ болады, жалғыз болады.

Біз кеше Кеңес дәуірінде діннің жайын түсіндік пе? Түсінсек, дінді ғылыми жолмен жоққа шығарамыз деп әлек болар ма едік.

Педагогика саласында, оқу-тәрбие жұмысында әдетте неге баса көңіл бөлінеді? Түсінікке ме? Жоқ. Құрғақ, жаттанды білімге. Оқушылар тапсырмадағы мәтіндерді жаттап алып, судыратып соғып тұрса, оқытушының төбесі көкке жеткендей болады. Физикадағы, математикадағы формулаларды, ережелерді жаттап алуға болатын шығар. Ал Пушкинді, Абайды жаттап алғаннан не шығады? Қазір оқушы-студенттер философиядан тест түрінде емтихан тапсырып, «төрт», «бес» алып шығып жатыр. Философияны – Сократты, Платонды, Декартты, Гегелді – түсінгесін бе? Жоқ, жүздеген тесттің жауаптарын жаттап алғасын.

Құранды оқып, түсінбесек, аяттарды жаттап алғаннан ештеңе шықпайды.

Адамдардың, халықтардың, елдердің арасындағы наразылықтар түсіністіктің болмауынан болады.

Түсінік, түсіну тәрбиеге, білімге, мәдениетке байланысты: адам бойына қандай қасиеттерді жинаған; адам миы; ақыл-есі қандай мағлұматқа, ойға, идеяға толы екен; адам үшін айналада ден қоярлық біреу бар ма, жоқ па? Түсінікке, түсінуге адамды жас шағынан баулу керек. Түсінік өнерін классикалық әдебиет, өнер, философия арқылы, халық даналығы мен дәстүрі арқылы игеру керек. Өкінішке орай, қазіргі кезде жастар арасында классикалық дүниелерге құлшыныс байқалмайды. Оның орнына сана – сезімді жүрекке жетпейтін, ойлауды керек етпейтін өткінші, уақытша ақпарат жайлап алған. Қазіргі кезде түсініктің тапшы болатыны содан да болар.

Түсінік – басқа қонған бақыт, қиын өнер, құдай қосқан қабілет. Ақыл азабы деген сөз бар. Одан да гөрі азап, мұң, шер түсінікпен байланысты. Түсінген адамға Алла – Тағала жайбарақат, қаннен-қаперсіз өмір сүруді жазбаған.

«Түсініктен басқаның бәрі жалықтырады» – деген екен Вергилий. «Түсінген адамға бәрі жетіп жатыр» – деген де сөз бар (sapienti sat). «Ресейді, – дейді көрнекті орыс ақыны, ойшылы Ф.Тютчев – зердемен түсіну қиын. Ресейге тек сенуге болады». Қазір де біз бұл пікірді қостар едік. Орыс ақыны Н.Гумилев «Түсінуге тиісті нәрсені біз ешқашанда түсінбедік» – дейді. Заманымыздың рухын А.Эйнштейн төмендегі сөзімен дәл сипаттаған: «Білгеніміз қандай көп, түсінгеніміз қандай аз». Дәл солай.

Адамға өмірден қымбат нәрсе жоқ, өйткені ол оған бір-ақ рет беріледі. Өмір – қамшының сабындай қысқа. Ал адам өмірдің бағасын түсіне ме? Адам қалай болса солай өмір сүруге әуес. Бүгінгімен шектеліп, өтіп жатқан өмірді, келе жатқан өлімді ойламаймыз. Біз өмір сүруге асығамыз: тезірек күн өтсе екен, тезірек ай өтсе екен, жаз шықса екен, демалыс болса екен... Қайда асығамыз? Алда бізді соңғы сапар ғана күтіп тұр. Бұрынғылар даналар ғой: әрбір күнді, айды, жылды есептеп: бір күнге ғұмырымыз қысқарды, бір табан о дүниеге жақындадық деп. өкінішпен өткізген. Өмірдің мәнін түсіну қандай қиын?!

Түсінік жөнінде көбірек тоқталыппыз. Оқасы жоқ. Әдебиетте, оқу құралдарында түсінік туралы түк те жоқ деуге болады. Даналық және түсінік жөнінде қараңыз: Рысқалиев Т.Х. Даналық пен түсініктің үлгілері (философия тарихына шолу). Алматы, Ақыл кітабы, 1999; Рысқалиев Т.Х. Даналық (мақала) //Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы 3 т., 2001. Рысқалиев Т.Х. О природе понимания // Казахстанская философия в канун XXI века: Матер.респ.науч.-практ.конф. – Алматы: Ақыл кітабы. – 1998.

1. 2. 3. Философия - көзқарас

Философияның негізгі анықтамаларының бірі, байырғы функциясы-дүниеге көзқарас, адамның дүниеге нақты, тиімді, пәрменді көзқарасын қалыптастыру.

«Дүниеге көзқарас» деген ұғым айтуға да, жазуға да қиынырақ, әрі сыңаржақтылау. Бұл ұғым философияның басты нысанасы сыртқы дүние, табиғат болған кезде XVIII-ғасырда қалыптасқан. Философия, философиялық көзқарас сыртқы дүниемен шектелмейді, адамды да қамтиды, адамға бағытталған. Біз «дүниеге көзқарас» деген ұғымның орнына «көзқарас» деген ұғымды қолдануды жөн көрдік. Жұмыста бастан аяқ философия, философиялық көзқарас жөнінде, оның ерекшелігі, функциялары және рөлі жөнінде әңгіме болады. Бұл арада біз «көзқарас» ұғымының мазмұнын ашпақ ниеттеміз.

Көзқарас – адамның қоршаған орта, дүние, өмір, уақыт жөніндегі және өзі, өзінің дүниеге қатынасы, дүниедегі орны жөніндегі ойы, пікірі, түсінігі. Көзқарас – адамдардың іс-қимылының бағдарламасы, адамдардың өмірлік ұстанымы, таңдаған талғамы. Көзқарас әр нәрсені танудың, түсінудің, бойға сіңіріп, басшылыққа алудың түйіні, тұжырымы.

Көзқарастың түп-тамырын түсінуге Лениннің мына пікірі септігін тигізеді: «Адамның алдында табиғат құбылыстарының желісі бар. Инстинкті адам, тағы адам өзін табиғаттан бөліп алмайды. Саналы адам бөліп алады, категориялар дегеніміз осы бөліп алудың, яғни дүниені танудың кішкене сатылары, табиғатты тануға және оны меңгеруге көмектесетін желінің өзекті пункттері» (Ленин В.И. Шығ. толық жинағы. 29 т., Алматы, 1979, 876.). Көзқарас – естіліктің, саналылықтың көрінісі, кісіліктің белгісі. Саналы, есті адам өзін-өзі біледі, өзіне өзі есеп береді; қоршаған ортаға, басқа адамдарға қалай болса солай қарамайды, белгілі бір тұрғыдан сынай, барлай қарайды.

«Рефлексия» деген латын сөзі бар. Тура мағынасы – «бейнелеу». Бірақ айнадағы, фотографиядағы бір жақты бейнелеу жөнінде емес. Айнада рефлексия жоқ. Әңгіме адамның сыртқы дүниені, басқа заттарды, адамдарды танып, түсінуі арқылы өзін – өзі тануы, басқалардан өз бейнесін көруі жөнінде. Философия рефлексия деген ұғымды адамның өне бойы өзі жөнінде, өзінің басқаларға қатынасы жөнінде, өзінің сол ортадағы орны жөнінде ойланып – толғануын білдіру үшін қолданады. Рефлексия, сонымен, адамның естілігін көрсететін көзқарастық мәні бар ұғым. «Кіммін мен? Қайдан шықтым? Қолымнан не келеді? Неге ұмтылам?» – деген сұрақ кімді болса да ойландырмай қоймайды. Адам бұл сұрақтарды өзінің, халқының атынан да қояды: «Кімбіз біз? Кімнен кем, кімнен артықпыз? Жеткен жеріміз қандай? Қайда барамыз?» Конфуцийдің шәкірттері арқылы бізге жеткен бір сөзі: «Мен өзімді күн сайын үш нәрсеге байланысты бақылап отырамын: адамдарға адал қызмет етіп келем бе, достарымның алдында адалмын ба, ұстазымның сөздерін есте ұстап жүрмін бе – деп» (Конфуций Уроки мудрости: Сочинения. – М.,

Изд-во ЭКСМО; 2003, С. 17). Шіркін, біздің шіренген шенеуніктеріміз ғұламаның осы сөзін жиі-жиі еске алып отырса ғой. Осындай кінәмшілдік, әр қадамын қадағалап отыру ізгі жанды, иманжүзді, ақниетті жандарға тән. Чеховтың мына сөзі ауыздан түспей келеді: «Мен күн сайын бойымдағы құлдықты бір тамшыдан сығымдап шығаруға тырысам». Абай өзінің 15 – сөзінде есті адам мен есер адамның бір белгілі парқын сөз етеді. Есті адам өмірдегі орнын, өзіне артылған жүктің шама-шарқын біледі, өзін-өзі ақтауға тырысады. Ал есер адам орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады ...». Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, – дейді ұлы Абай, – күнінде бір мәртебе, болмаса, жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың? (Құнанбаев А. Шығ. бір томдық толық жинағы. Алматы, 1961, 451-452 бб.). Кейде адам өзіне өзі разы болып, өзінің дүниедегі, қоғамдағы орнына қанағаттана қарайды. Бұл құр масаттану емес, өмірде өте маңызды сәт: адам өз бағасын, орнын, рөлін біледі; онымен басқалар санасады, оған үміт артады. Бірақ көбіне көп адам өзіне, ісіне, қызметіне, жүріс-тұрысына разы болмайды; өзін-өзі кінәлайды. Көптеген ойшылдардың, жазушылардың өзі жөнінде жазған күнделіктерінде, хаттарында, тәубеге келген сәттерінде осындай сын жиі кездеседі.

Адамның бір қасиеті, Абай айтқандай, «білмекке құмарлық, таңдану, таңырқау, анаған да, мынаған да қызығу». Сәби кезінен адам қоршаған ортаны, әр алуан заттарды білмек болады, не болса соны сұрайды: Ол немене? Бұл немене? – деп. Есейген шақта да адамды мазалайтын сұрақтар көбеймесе, азаймайды. Ілияс Жансүгіровтың «Сұрау» деген өлеңі бар:

Су ажалы жер ме екен?
Жер ажалы кім екен?
Аспан ба екен? Күн бе екен?
Күн ажалы кім екен?
Күн деген сол шын ба екен?
Күн менен жер дүние екен
Дүние деген ол не екен?
Қайда дүние түбі екен?
Мұны айтатын кім екен?

(Жансүгіров І. Бес томдық шығ. жинағы. 1 т., Алматы, 1986, 137 б.).

Адам көзқарасы, бір жағынан, сыртқы дүниеге, «сыртқа» бағытталған; адамның сыртқы дүниеге қатынасын білдіреді: дүниеге көзқарас деуіміз содан. Екінші жағынан, көзқарас «ішке», адамның өзіне бағытталған: Біз кімбіз? Қайдан шықтық? Қайда беттеп барамыз?

Дүниедегі орнымыз, атқаратын қызметіміз қандай? Не үшін дүниені танимыз? т.т Бұл жөнінде Ғұмар Қарашты тыңдап көрелік:

... Біз адамзат жынысы

Дүниеге келіппіз.

Жиһан деген қонысқа

Келіп жетіп еніппіз.

Келуіміз не үшін?

Кетуіміз не үшін?

Мұнда не сыр, не мақсұт?

Білдік десек бүліппіз. (Ғұмар Қараш. Замана.

Алматы: Ғылым, 1994. 117-118 б.).

Көзқарастың рефлексиялық сипатын, табиғатын Кант мына сөздермен білдірген екен: «Біз неғұрлым жиі тебіреніп, ұзақ-ұзақ ой толғаған сайын әрдайым жанымызды солғұрлым жаңа бір күшті таңырқау тағылым сезімімен бірге керней түсетін екі нәрсе бар: ол-менің төбемдегі жұлдызды аспан мен кеудемдегі адамгершілік заңы...» (Кант И. Соч. в 6т. Т. 4, ч.1, М., 1965, С.499). Аударма белгілі философ, қоғам қайраткері Н. Жанділдиннің қабірінің басындағы құлпытастан алынды. Канттың ойынша, бұлардың екеуі де адам үшін анықталған, адамға ғана мәлім болатын дүниелер. Алғашқыны ол өзінің сыртқы дүниедегі орнымен, ал екіншіні сол орнын білумен, өз «Менімен», адамшылығымен байланыстырады.

Көзқарастық мәні бар негізгі ұғымдар – «Дүние» және «Адам». Көзқарастың негізгі мәселесі де – Адам және Дүние. Бұл философияның да негізгі мәселесі болып табылады. Осы мәселенің төңірегінде философия мен көзқарас тоғысады, біріне бірі сай келеді. Осыдан келіп кейде философия мен көзқарасты барабар, тең етіп жіберу орын алады. Олардың айырмашылығы –көзқарас философиямен шектелмейді. Мифология да, дін де көзқарастың байырғы тарихи түрлері болып табылады. Олай болса, көзқарас философиядан бұрын қалыптасқан сананың формасы. Белгілі бір кезеңде көзқарастың жаңа түрі-философия пайда болды. Екінші жағынан, философия да көзқараспен шектеліп қалмайды. Оның басқа да маңызды функциялары бар: бұрын атап өткеніміздей, даналық, түсінік, ілім, ғылым. Философия ұғымы көзқарас ұғымынан кең, ауқымды болып келеді. Мифпен, дінмен салыстырғанда философия-көзқарастың теориялық негізі болып табылады. Көзқарастың мән-жайы, табиғаты философияда ғана, философия арқылы толық ашылады. Дін де, ғылым да көзқарасты терең зерттеп жатпайды.

Адам және дүние деген мәселенің екі жағы бар. Біріншіден, **адамның дүниеге қатынасы**. Дүние дегенде, біз адамнан тыс, өздігінен өмір сүретін табиғи дүниені айтып отырған жоқпыз. Ондай дүние философияны да, көзқарасты да қызықтырмайды. Әңгіме адам дүниесі, адам болмысына айналған, адамға нақты әсер ететін, сонымен бірге

адамның арқасында өзі де өзгеріп отыратын жасанды дүние жөнінде болып отыр. Маркс оны «екінші табиғат», «адамдандырылған табиғат» деп атайды. Бұл – қоғамдық, адами және мәдени дүние. Бұл – қоршаған орта, қоғам, қоғамдық қатынастар, әртүрлі мекемелер, ұйымдар, басқа адамдар. Адам осы дүниемен өне бойы қарым-қатынаста болады, оны таниды, түсінеді, мойындайды, оны өзінің өмір сүретін ортасы деп есептейді.

Адамның дүниеге қатынасы екі түрлі жолмен жүзеге асады: біріншіден, адам дүниені таниды, табиғаттың, қоғамның объективтік заңдарын зерттейді, ашады. Екіншісі – практикалық, белсенді әрекет жолымен адам дүниенің өзі ашқан объективтік заңдарын пайдалана отырып, дүниені өзінің қажетіне қарай өзгертеді, өңдейді. Біз сондай, өзгерген, өңделген, жасанды дүниеде өмір сүріп отырмыз. Табиғатта дайын күйінде үй де, қала да, жыртылған жер де, егілген бау-бақша да, көпір де, фабрика да, техника да жоқ. Мұның бәрін адам өз қолымен, ақылымен жасаған, мұның бәрі-жүзеге асқан білім, ақыл-ойдың күші.

Адам және дүние деген мәселенің екінші жағы – **дүниенің адамға қатынасы**. Бұлай деп айтуға болатын себебі-дүние деген мәдени орта, адам дүниесі; адамсыз о да өмір сүре алмайды. Бұл арада екі түрлі жағдай орын алады. Біріншіден, дүние адамға жат болып, адамға немқұрайлы қарауы, адамды елемей, өгей шешедей шеттетуі мүмкін. Табиғат та (әңгіме адамды қоршаған, адаммен үнемі байланыста болатын табиғи орта жөнінде), қоғам да бұрын да, қазір де, болашақта да адам үшін қолайлы болмауы, адамды қанағаттандырмауы мүмкін. Бұл жағдайды Маркс «жатсыну» («отчуждение») деген ұғыммен сипаттаған еді. Екіншіден, табиғат, қоғам адамды анасындай аялап, ол үшін туған үйіндей болуы мүмкін. Олардың қарым-қатынасы үйлесімді, жарасымды түрде жүзеге асып отырады. Капиталистік қоғам, Маркстің ойынша, адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның, адам мен адамның бір-біріне жат болуына, өзара сыйыспауына әкеліп соқтырады. Ал коммунистік қоғам, дейді Маркс, керісінше, адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның, адам мен адамның жатсынуды білмей, жарасымды қарым-қатынаста болуын қамтамасыз етеді. Коммунизмді Маркс «нақты гуманизм» («положительный гуманизм»), «гуманизм дәуірі» деп те айтады (Қара: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.42 С. 169). Біз социализм тұсында да жатсынудың орын алатынына куә болдық: теңгермешілік, адам еңбегінің дұрыс бағаланбауы, өзгеше ойлайтын адамдарды қудалау, қуғын-сүргін ұйымдастыру т.т.

Көзқарас – адамның туа біткен қасиеті емес. Ол бірте-бірте қалыптасады. Бұл арада екі фактор-объективтік және субъективтік фактор – шешуші рөл атқарады. Адам отбасында өсіп, үйде, мектепте, еңбек ұжымында, адамдар арасында тәрбиеленеді. Адамның көзқарасының қалыптасуына әдебиет пен өнер, мораль және дін, ғылым мен философия,

мемлекет пен құқық жүйелері, өндірістік, саяси, идеологиялық, ұлттық қатынастар елеулі ықпал етеді.

Адамға кейде осы объективтік фактордың ықпалы басымырақ болады. Кешегі Кеңес дәуірінде отбасы да, мектеп те, мемлекет те – бәрі де – адамда белгілі бір көзқарасты, атап айтқанда, материалистік, атеистік, коммунистік көзқарасты қалыптастыруға бағытталды. Адамның еркіне, қалауына, талғамына жол берілмеді. Сондықтан бәріміз де пионер, комсомол болдық, коммунист болуға ұмтылды; дінге, идеалистік, буржуазиялық көзқарасқа қарсы болдық.

Көзқарастың сонымен бірге адамның өзіне қатысты субъективтік жағы бар. Сырттан алынған әсерді, қоғам талаптарын, идеологиялық нұсқауларды әр адам өзінше қабылдап, өзінше түсінеді, біреуіне ден қойып, енді біреуімен келісе алмайды. Кеңес заманында да өзінше ойлаған, өзіндік ұстанымы болған адамдар болды. Отбасындағы балалардың тұрмыс жағдайы, тәрбиесі бірдей болғанмен, олардың көзқарасы бірдей болып келмейді. «Адам қолындағы бес саусақ та бірдей емес» – дейді қазақ.

Көзқарас әрқашанда нақты адамның көзқарасы болып табылады. Иесі жоқ абстракты көзқарас болмайды.

Кейде адамдар қалай болса солай, анаған да, мынаған да еліктеп, ойланбай, тереңге бойламай күн кешеді. Ондай адамда өзіндік көзқарас, пікір, ұстаным болмайды. «Ақсақал айтты, бай айтты, кім болса, мейлі, сол айтты» – деп Абай айтқандай, көптің соңына ілесе береді. Аристотель құлдарға «сөйлей алатын еңбек құралдары» деген сипаттама берген: құл да бір, өгіз де бір; құлдың өгізден айырмашылығы – сөйлей алатыны.

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек –

дегенде Абай өзіндік ойы, пікірі жоқ адамдарды айтып өтыр. «Сәуле» деп тұрғаны көзқарас.

Көзқарас адам үшін өмірде бағыт берер нысана болып табылады. Қараңғы түнде алдыңнан жанған шырақ сияқты (Маркс). Ыбырай айтады: «Оқысаңыз балалар, шамнан шырақ жағылар». Шырақ адамға адаспау үшін керек. Өмірде адамның алдында түп-түзу, тура, сайрап жатқан жол жоқ. Өмір жолы бұралаң, әр алуан болып келеді. Қай жолға түскен дұрыс? Қайсысы адастырмай алып шығады?

Адамға ерте ме, кеш пе, қандай болса да талғам жасауға тура келеді. Кім болам? – деп қиналады жеткіншек. Кіммен дос, жолдас болсам екен? Кім маған серік болады? Кімнен үлгі алып, кімге ұқсасам екен? Кімге, неге жақын болып, кімнен, неден аулақ жүрген дұрыс? Мұның бәрі өмірлік мәні зор күрделі сұрақтар. Осындай шешуші сәттерде көзқарастың рөлі байқалады. Өмірде адалдық та, арамдық та, ізгілік те,

зұлымдық та кездеседі. Осындай сәтте адам өзін қалай ұстауы керек, жамандыққа қалай қарсы тұруы керек? Бұл да көзқарасқа байланысты. «Бес нәрсеге асық бол, бес нәрсеге қашық бол» деп, Абай жастарға көзқарастық нұсқау береді.

Адамның қарызы да, парызы да болады. Алажағың мен бірге бережағың да бар. Ата-анадан, ағайыннан, қоғамнан алажағыңды алып жатсың. Бережағыңды да ұмытпа.

Адам тек заттардың арасында өмір сүрмейді. Сонымен бірге ол жас шағынан әр түрлі пікірдің, көзқарастың ортасында өмір сүреді. «Пікірлер әлемі» деген сөз бар. Біреу былай дейді, екінші біреу оған қарсы басқа пікірді ұсынады. Жер сатуға байланысты елімізде әр түрлі пікірлер айтылды. Қай-қайсысы да ден қоярлық. Менің пікірім қандай болуы керек? Тағы да мәселе көзқарасқа барып тіреледі.

Өмірден, әдебиеттен, тарихтан өзіндік ойы, пікірі, көзқарасы болған, соған сай өмір сүрген, анау айтса анаған, мынау айтса мынаған ере бермеген, сөзі мен ісінде алшақтық болмаған бірбеткей, біртұтас адамдар болған. Мұндай адамдарға өмірде оңай тимеген. Замандастары оларды түсіне бермеген. Мұндай кесек тұлғалардың ұстанымын неміс ойшылы, діни реформатор Мартин Лютердің сөзімен білдіруге болады: «Осыған тұрдым, басқа амалым жоқ!» Мұндай адамдарды фанатик деп айыптауға ауыз бармайды. Олар жөнінде әркім семинар сабақтарында нақты мысалдар келтіріп, өз өз ойын білдіре алады.

Патша үкіметі революциялық көзқарасы, үгіт-насихаты үшін Н.Г. Чернышевскийді тұтқынға алып, Петропавловск қамалына жапты. Қамауда отырып, өлім жазасына кесілген оқымысты, жазушы өзінің атақты «Не істеу керек?» деген утопиялық романын жазады. Оны дарға асуға алаңға шығарып, мойнына қыл бұрауды салғанда да философ өз ойынан, пікірінен қайтпады, патшадан кешірім сұрамады. Кейін патша оған «қайырымдылық көрсетіп», дарға асуды Сібірге жетіжылдық каторгалық жұмыстарға алмастырады. Чернышевскийді каторгаға алып бара жатқан жандармдардың айтатыны бар: «бізге қылмыскерді алып жүру тапсырылып еді, шындығында, біз әулиені алып бара жатыр екенбіз» – деп. Сібірде айдауда жүргенде де патша үкіметі оған кісілер жіберіп, кешірім сұрауға үгіттеумен болған. Сондағы Чернышевскийдің жауабы оның адалдығын, кіршіксіз тазалығымен бірге табандылығын, көзқарасына беріктігін паш етеді: «Меніңше, менің жер аударылуыма себеп болған нәрсе – менің басым мен жандармдардың бастығы Шуваловтың басының екі түрлі болып жаралғандығы, осы үшін кешірім сұрауға бола ма?».

Егерде Чернышевский «жаздым, жаңылдым, ойымнан тандым, кінәлімін» деп кешірім сұраса, патша үкіметі оны, сөз жоқ, каторгадан босататын еді. Бірақ ол сөзінен де, ісінен де бас тартпай, нанымында тұрды. Жеті жылдың орнына Сібірде он тоғыз жыл айдауда болды.

Сондай бір тарихтағы аяулы тұлғалардың бірі – Джордано Бруно. Ғылымды, Коперникті қолдап, шіркеу іліміне қарсы шыққаны үшін инквизиция соты Бруноны отқа өртеуге бұйырды. Бұған дейін сот Бруноны өз ойынан, философиялық қағидаларынан бас тартқызбақ болып сегіз жыл бойы жауаптап еді. Бірақ қайсар ғалым өзінен өзі бас тартып, тірі қалғаннан гөрі отқа өртеніп өлгенді қалады. Оның үкім шығарылғаннан кейінгі шіркеу иелеріне айтқан сөзі ұрпақтан ұрпаққа тарап кетті: «Сіздер, мүмкін, бұл үкімді оны тыңдап отырған менен бетер қорқып жариялап отырған шығарсыздар».

Адамның ақыл-ойына, көзқарасына, нанымына тұсау салғысы келгендер қай заманда да болған, болатын да шығар. Олардың басты мақсаты – адамның пысын басу, сағын сындыру, рухын, ар-намысын таптау, адамды қалай еткенде де өзінен өзі бас тартуға итермелеу, кісілігін жою. Сөйтіп, оны айтқанға көнетін, айдағанға жүретін басыбайлы құл ету. Мәңгүртке айналып, құл болатындар іс пен сөздің, ар-ұяттың, принциптің адамдары емес – бұлар қандай қиын жағдайда да, қалай еткенде де кісі болып қалудың амалын табады – бас пайдасын ғана ойлайтын, жауапкершілік, борыш дегендерді білмейтін немқұрайлы циниктер; бұлардың мақсаты – қалай еткенде де жан сауғалау. Бұлар бәрін аттап өтеді, бәрін сатып кетеді.

Чеховтың «Хамелеон» деген тамаша, терең мағыналы әңгімесі бар. Онда мың құбылып, түрленетін, нақты жағдайға байланысты өз пікірін өзгертіп отыратын, күштілердің алдында құрдай жорғалайтын жағымпаз жандарм жөнінде сөз болады.

Гогольдің «Ревизорындағы» дуан басы да астанадан келген тексеруші ревизор деп ойлаған қаңғып жүрген алаяқ Хлестаковқа жағынудың неше түрлі амалын ойлап табады; өзі де, әйелі де әлгінің асты-үстіне түсіп, бәйек болады, тіпті қызын да бергісі келеді.

Сондай жалбақай, жарамсақтарды Абай да қатты сынаған:

... Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сияз бар десе жүрегім,
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап.

Мұндай адамдарда кісіге тән қылық та, мінез де, пікір де жоқ. Олардың көзқарасы жөнінде әңгіме етуге болмайды.

Ешкім анасынан жағымпаз, арам, қуыс-кеуде болып тумайды. Өскен орта, өмір, тәрбие, сосын адамның өзіне де, басқаларға да немқұрайлылығы адамды хамелеонға айналдыруы мүмкін. Кейбір

жағдайларда қоғамға, қоғамдық құрылысқа сондай адамдар, хамелеондар керегірек болады. Қазақтың сөзі дұрыс: «жуас түйе жүндеуге жақсы».

Көзқарас қатып-семіп қалған, мәңгі өзгермейтін догма емес; керісінше, жанды, сезімтал, творчестволық дүние. Ол бәріне де сергектікпен жауап беріп отырады. Адамды да түрткілеп, тыным бермейтін, жаңалыққа, алға қарай итермелейтін осы көзқарас. Көзқарастың адамы көзі ашық, жанашыр, тынышсыз болып келеді. Бүкіл дүниенің ауырпалығы жалғыз өзіне түсіп тұрғандай күй кешеді.

Көзқарас бір күйде қалмайды, ерте ме, кеш пе, өзгереді, жаңарады. Көзқарастың қалыптасуы да, өзгеруі де, негізінде, екі факторға: қоғамдық болмысқа және адамның өзіне байланысты. Қоғам да өзгереді, адам да өзгереді; солармен бірге адамның көзқарасы да өзгереді.

Материалистік философияның **«болмыс сананы билейді»** деген бетке ұстар негізгі қағидасы бар. Талай-талай ақталған, қаласаң да, қалмасаң да қашып құтыла алмайтын аксиомаға айналған қағида. Бірақ қандай заңның да, ереженің де ақталатын аясы, жүзеге асар жағдайлары болады. Осыған орай, «қай кезде, қандай жағдайда болмыс сананы билейді?» деген орынды сұрақ туады. Егер біз әрқашан да болмыс сананы билейді десек, қателескен болар едік. Олай болса, өркениет, мәдениет, прогресс, еркіндік жөнінде әңгіме етудің қажеті болмас еді. Қоғам дамуының алмағайып, қысылтаяң, шешуші сәттерінде болмыстың рөлі артады, ол сананы, рухани дүниелерді анықтап отырады. Бұл арада болмыс ұғымын біз материалдық өмірмен, тіршілікпен, тұрмыс жағдайларымен, яғни күнкөріспен байланыстырамыз. Бұл, әрине, материалдық өмірдің, экономикалық саланың шырқау шақтары емес, керісінше, дағдарысы, тоқырау шағы. Қоғам да, адамдар да, бұл дағдарыстан құтылып, өздеріне өздері келіп, болашақты ойлап, сеніммен алға бет алғанда сананың, ақыл-ойдың, өнер-білімнің, ғылымның, мәдениеттің рөлі арта бастайды; өмірде енді сананың ықпалы күшейіп, ол болмысты билей бастайды.

Кеше біздер неге сендік? Кімге, неге табындық? Социализмге, капитализмге қалай қарадық? Дін, нарық, демократия, бәсеке жөніндегі пікірлеріміз қандай еді? Бүгін кімге, неге сенеміз? Қалай бәріміз бірдей діншіл болып кеттік? Коммунистік партиядан, Лениннен қалай бас тартып жатырмыз? Жекеменшікке қалай қараймыз? Неге бұлай түрленіп шықтық? Мұның себебі – қоғам, қоғамдық болмыс өзгерді. Сонымен бірге өзіміз де, санамыз да өзгерді.

Көзқарас құр жаттанды нәрсе емес, тірі, жанды құбылыс екен.

Бірақ мынаған да көзіміз жетті: адамның көзқарасы тегістей өзгермейді. Көзқарас бірнеше қабаттан тұрады; оның сыртқы және ішкі жағы, ірге тасы болады. Сырттан келген, сырттан таңылған мазмұны бар да, адамның өзінің қалауымен, түсінігімен, тәрбиесімен, ізденуімен, тәжірибесімен қалыптасқан мазмұны бар. Адамның саяси, идеологиялық

пікірі бар да, жүрегінің түбінде жатқан, ананың ақ сүтімен келген, халықтың, ұлттың әдет-ғұрпы мен дәстүрінен туған түсініктері бар. Қоғам, мемлекет, саясат, идеология жөніндегі көзқарас құбылмалы болады, «тілдің ұшында тұрады» (Ленин), тез өзгереді. Ал адамгершілік, ар-ұждан, ұят, намыс, достық, махаббат, туған жер, Отан жөніндегі түсініктер ағыммен бірге құбыла бермейді, адаммен бірге жасайды.

Адамның көзқарасы құрылымы жағынан күрделі болып келеді, әр түрлі компоненттерден тұрады. Енді соларға талдау жасап көрейік.

Ең алдымен бұл арада **білімді** атап өткен жөн шығар. Білімсіз сана болмайды. Гегель сананың мәнін білімге апарып тіреген болатын: «Сана деген шын мәнінде белгілі бір зат жөніндегі білім...» – деп (Гегель Г.В. Ф. Философия духа. Соч. Т.3, М., 1956, С.199). Бірақ сана мен білім ұғымдары бара-бар, тең емес. Сана жай білімнен тұрған жоқ, сонымен бірге ол танылған болмыс және адамның өмірдегі орнын анықтаудың құралы болып табылады. Сондықтан сана процесінде сезім мен пайымның, ерік пен нанымның, білім мен сенімнің, қажеттіліктер мен мақсаттардың элементтері өзінше астасып жатады. Біз бұл арада сананы ғана сипаттап отырған жоқпыз. Осы элементтер көзқарастың да құрамдас бөліктері болып табылады.

Сонымен, сананың негізі-білім. Орысша «сана» деген сөз (сознание) адамның сыртқы дүниемен білім арқылы (со знанием) қарым-қатынас жасайтынын аңғартады. Ал көзқарас – саналылықтың көрінісі, сананың жоғарғы формасы. Бірақ білімнің де білімі бар. Кез келген білім көзқарастың негізі бола алмайды. Әңгіме қандай білім екендігінде, нені бейнелейтінінде. Егерде білім физикалық, химиялық, биологиялық құбылыстарды бейнелейтін болса, космос, атом, тауар т.б. жөніндегі білім болса, онда оның көзқарасқа қатысы шамалы. Математикада қандай көзқарас болуы мүмкін? «Екі жердегі екі-төрт» деген қағиданың адамға қандай қатысы бар, дүниеге қандай қатысы бар? Әдебиетте «ғылыми көзқарас» деген ұғым жиі қолданылады және ол көзқарастың ең жетілген түрі деп дәріптеледі. Егерде көзқарас тек қана сыртқы дүние жөніндегі ой, пікір болатын болса, онда ғылымды да көзқарас ретінде қарастыруға болар еді. Бірақ көзқараста басты нысана – адам. Ал ғылым онымен санаспайды.

Көзқарастың негізін құрайтын білімді неміс философы Макс Шелер үш топқа бөледі. Біріншіден, табиғаттың немесе адамдардың үстінен билік құру жолдары жөніндегі білімдер. Бұлардың қатарына физикалық, математикалық, химиялық т.б. білімдермен бірге қоғам, саясат жөніндегі білімдер жатады. Екіншіден, адамдардың сауатын ашуға бағытталған ғылым негіздері жөніндегі білім. Бұл мектепте алатын білім. Үшіншіден, адамдарды құтқаруға бағытталған білім. Шелер бұл топқа діни, философиялық білімдерді жатқызады. Шынында да, кейбір ойшылдарды,

даналарды адамзатты құтқарушылар деп атаған. Олардың қатарында Будда, Эпикур, Иисус, Августин, Мухаммед т.б. бар.

Адамға қатысы бар, адамға бағытталған білім адамды – бей-жай қалдырмайды, санасына сіңіп, жүрегіне ұялайды, адамға әсер етіп, адамды өзгертеді. Санаға сіңген, сананы билеген білім түбі **нанымға** – көзқарастың жанды буынына айналады. (Орысша «убеждение» деген ұғымды біз «наным» деп аударғанды жөн көрдік). Нанымсыз көзқарас болмайды. Наным оқумен ғана емес, оқығанды көңілге тоқумен келеді. Наным адамға сенімді бағыт-бағдар сілтеп отырады. Наным адамға сырттан күшпен таңылмайды; ол зорлыққа көнбейді. Адам нанымға өз ақылымен, түсінігімен, тәжірибесімен жетеді. Адам нанымнан оп-оңай бас тарта алмайды; наным үшін ол қандай қиыншылыққа да, қауіп-қатерге де төзеді, шыдайды; қажет болса, наным үшін жанын да қияды. Адам нанымды емес, кейде наным адамды билеп кететін шақтар болады. Осыған орай, Маркс нанымды бұғауға, дүлей күшке теңейді: «Бұл бұғаудан, – дейді ол, – адам өз жүрегін жарып шықпаса, құтыла алмайды; бұл дүлей күшті жеңудің бір ғана жолы бар, ол –оған бағыну» (Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т.1.С. 118). Наным-адамның екінші «Мені» болып табылады.

Наныммен тығыз байланысты, онымен кейде бірігіп, тұтасып кететін көзқарастың қажетті буыны – **сенім** (вера) болып табылады. Әңгіме тек қана діни сенім жөнінде болып отырған жоқ. Сенімді дінмен астастырып, білімге қарсы қою-мүлдем қате. Дін ғана емес, ғылым да, білім де сенімді қажет етеді, сенімге айнала алады. Сенімсіз де адамның сыртқы дүниемен, ортамен, басқа адамдармен қарым-қатынасы, іс-қимылы, мақсат-мүдделері, пайымдауы жемісті бола бермейді. Сенімсіз де адам толыққанды өмір сүре алмайды. Ғалымдардың, ғалымсымақтардың сенімсіз де өмір сүруге болады деген түсінігін Л. Толстой жоққа-барға сенудің ең сорақысы деп сынаған болатын (Қара: Толстой Л.Н. Круг чтения. Т.1. – М., Политизат, 1991, С. 21). Хайуанда сенім жоқ; сенімі жоқ адамды хайуанға қосуға болады. Сенім адамға арқау болады, рухын көтереді, күшін өсіреді. Сенім, ой, ынта, жігер сияқты наным-сенім де «идеалдық күштердің» бірі болып табылады. Адам неге болса да, кімге болса да сенуі керек. Әйтпесе, ол адамдардың ортасында да жалғызсырап жүреді. Адам ата-анасына, ұстаздарына, достарына, көнекөз қарияларға сенеді, олардың сөзіне құлақ қояды. Ол халық даналығына, әдебиетке, ғылымға, философияға сенеді. Гегельдің мына сөзі сондай сенімнен туған: «Гераклиттің менің «Логикама» енбеген бірде-бір қағидасы қалған жоқ» (Гегель Г.В.Ф. Лекция по истории философии. Кн.1, СПб. «Наука» 1999, С. 287). Осылай ұрпақтар байланысы жүзеге асады. Біз де мәдениеттегі, философиядағы классиктерге – Сократқа, Платонға, Фарабиге, Кантқа, Маркске, Абайға, Достоевскийге, Ницшеге сенеміз, жиі-жиі олармен ақылдасып отыруға тырысамыз.

Соңғы кезде санамызға құдайға, құдіретке, жазмышқа ден қоятын діни сенім де ұялай бастады. Сырттан таңылған, біз табынған атеизм адам жанын түсінбейтін сыңаржақты, тар өрісті көзқарасқа айналды. Владимир Соловьевтің пікірінше, адамзат мақтанышы болған ұлы ойшылдардың бәрі дінге шын мәнісінде және беріле сенген адамдар. Ал атеист болып дінді жоққа шығарғандар өзіндік бірде-бір ой туғызбаған француз энциклопедистерімен қазіргі Бюхнер мен Фохт сияқты бос мылжындар. Осыған орай Вл. Соловьев Ф.Бэконның мына сөздерін тілге тиек етеді: «Тайыз ақыл мен тайыз философия адамды Құдайдан алшақтата түседі, ал тереңірек ақыл мен тереңірек философия адамды қайтадан Құдайға алып келеді» (Қара: Лосев А.Ф. Страсть к диалектике. М., 1990, С.110-111).

Сенім де – әр адамның өз ісі, өз талғамы. Біреуге: «Сен оған сенбе, бұған сен» деп ақыл айту, тиым салу ерсі болады. «Бұл, – дейді Мартин Лютер, – Айға «жарық түсірме» – деп әмір еткенмен бірдей». Адамның, халықтың рухы олардың кімге, неге сеніп, кімді, нені пір тұтқанынан да көрінеді. Рухы биік адамдар, рухы биік халық өзіне де сеніп, өзінің мүмкіндігін, қабілетін, күш-қуатын, жігерін бағалай біледі.

Адам баласының сеніммен тығыз байланысты тағы бір тірегі бар. Ол –**үміт**. «Үмітсіз – шайтан» деп қазақтар дұрыс айтқан. Сену деген адамның Құдайға, болашаққа, даналарға, адал, абзал жандарға, қала берді, өзіне үміт артуы болып табылады. Өмірде адам неге болса да үміт артпай, болашақтан жақсылық күтпей, өмір сүре алмайды. Бірақ та адам үшін өзінің кімге, неге үміт артатынын біліп алғаны дұрыс. Бұл бір кезде Кант қойған сұрақ болатын: «Неге мен үміт арта аламын?».

Сенім мен үміттен ада болған адамның күні қараң: не ол бәрін талақ еткен циникке, не дүниеден, өмірден түңілген бейбаққа айналады. Керісінше, үміт жетелеген адамға қанат біткендей болады: көңілі көтеріледі, қабілеті артады, ісі оңға басады.

Сенім білімнен, тәжірибеден туып жатса, үміт оты кез келген кездейсоқ нәрселерден тұтана береді. Өмірде адам алдағының бәрін болжап біле бермейді. Егерде ол қалаған нәрселердің бәрі міндетті түрде бола берсе, онда оған бірдеңеге үміт артудың қажеті болмас еді. Бірақ нақты өмірде бәрі ойдағыдай бола бермейді: болып жатқан, болар деген оқиғалар легіне кездейсоқтық араласып, күтпеген нәтижелер әкеледі. Таңқаларлық табысқа, «әттеген-ай» деп санынды соқтыратын сәтсіздікке, қуанышқа не ренішке, махаббат пен достыққа кездейсоқ құбылыстар себеп болады. «Кім болам?» деген күрделі мәселенің шешімі де аяқ астынан табылып қалады.

Өмірден, тәжірибеден, мәдени мұралармен, әдебиетпен, өнермен, дінмен, философиямен, тарихпен қарым-қатынас жасаудан адам санасында, көзқарасында әртүрлі ізгі-тілектер, арман-мүдделер, мұраттар қалыптасады. Бұлар адамға арқау болып, алға жетелейді, жетілуге

септігін тигізеді. **Мұрат** (идеал) адам өміріне мән береді. Адам шаршап шалдыққанда сүйеу болсын - деп тағдыр оған асатаяқ ретінде мұрат берген деген М.Горькийдің сөзі бар. Ш.Айтматов өзінің бір шығармасында мынадай мысал келтіреді: ауыр жүкті өрге сүйреп, шаршап, болдырған атқа қалай көмектесуге болады? Тек басын көтеріп, алдағы асуды көрсету арқылы. Сонда ол митындап, сүрініп-қабынып, соған жетуге тырысады.

Мұрат деген не нәрсенің болса да жетіліп, кемеліне келуінің үлгісі деп есептеледі. Мұраттар неше түрлі болып келеді: **рухани мұраттар** – өнер-білімге ұмтылу, құдайға қалаулы болу, ел құрметіне бөлену, адам атын ақтап шығу; **қоғамдық мұраттар** – ар-ұятқа адалдық, намысты қолдан бермеу, билікке, атақ-лауазымға ие болу; **материалдық-утилитарлық мұраттар** – барлыққа, байлыққа ұмтылу, ақшаның, табыстың көзін іздеу т.т. Ежелден бері адам баласының аңсап келе жатқан мұраттары-теңдік, азаттық, тәуелсіздік, гуманизм, демократия, әділеттік. Қазақтарда «Өзін-өзі билеген ер бақытты, өзін-өзі билеген ел бақытты» деген ұлағатты сөз бар. Сол мұратымызға енді ғана XX-ғасырдың аяқ кезінде қолымыз жетті. Бірақ әлі алдымызда алуан түрлі асулар күтіп тұр.

Мұраттың озығы мен тозығы, оңы мен терісі болады. Оң мұрат адамның да, қоғамның да өсіп-жетілуіне, оңалуына, түзелуіне, жақсаруына септігін тигізеді. Оң мұраттың негізі-шынайы адамгершілік, адалдық, өз ісіне деген жауапкершілік, басқаларға жанашырлық.

Теріс мұрат, керісінше, адамды да, қоғамды да аздыруға бастайды. Теріс мұратты көздеген адам үшін мақсат біреу-қалай болса да дегеніне жету. Ол үшін барлық амал да тиімді болады: қалай болса да баю, қайтіп болса да билікке жету. Әңгіме, сөйтіп, мұратта ғана емес-адамның сол мұратқа жету үшін ойлап тапқан амалында.

Көзқарастың пәрменділігін анықтайтын тағы бір элемент **жігер** болып табылады. Жігерсіз адам өне бойы жетекте жүрген құл сияқты. Бәрін көріп, біліп, тұрса да, ол өздігінен түк те бітірмейді, «не болып кетеді?» деп алаңдаумен болады. Біліміне, қабілетіне, дарынына қарамастан жігерсіз адам өмірде дегеніне жете алмайды, өзін-өзі жүзеге асыра алмайды. Ол ананы да, мынаны да қайталаумен болады, анаған да, мынаған да ұқсас әрекет жасайды. Бірақ өзіне лайық іспен ол өзін көрсете алмайды.

Кешегі Кеңес тәрбиесінде жастарды жігерлілікке баулуға көңіл бөлінбеді. Маркстік-лениндік философияда, педогогика мен психологияда «жігер» ұғымы жете зерттелмеді. Мұның әртүрлі себебі болса керек. Кеңес заманында жігерлі, өжет адамдарға сұраныс та аз болды. Өйткені мұндай жандар біреудің айтқанымен, нұсқауымен жүрмейді. Неге болса да ол өз ойымен, қалауымен кіріседі. Ал кеңес адамдарында ондай «өзімшілдік», «өзімбілемдік» болған жоқ. Олар

«көппен көрген ұлы той» деп, көп үшін, ұжым үшін жанын салуға әзір болды.

Батыста XIX-ғасырда А.Шопенгауэрдің, Ф.Ницшенің арқасында «жігер» ұғымы философияның өзекті мәселесіне айналды. Іс-әрекет, қимыл-қарекет деп қанша лепіргенмен жігер бастаулары болмаса, бәрі де бос сөз болып қалады, өйткені бәрінің тетігі, олардың ойынша, жігерде. Осының негізінде XIX-ғасырдың екінші жартысында **волюнтаризм** деген субъективтік идеалистік философия қалыптасты. Маркстік-лениндік философияның өкілдері волюнтаризмнен ат-тонын ала қашты. Оның мазмұнына, байыбына терең бойлап жатпады. Волюнтаризммен бірге жігер ұғымы да марксизмге жат дүниелердің қатарына жатқызылды. Әрине, ойға алған мақсатқа жету үшін жігерден басқа да көптеген жайларға көңіл бөлу керек: мәселенің пісіп-жетілгенін бағдарлау керек, уақыт талабымен санасу керек т.т. Волюнтаризм, шынында да, бұларға көңіл бөлмейді. Идеалистердің идеясы сияқты, волюнтаристердің жігері де өзін өзі анықтап, өздігінен жүзеге асып жататын құбылыс болып көрінеді.

Дүниежүзілік әдебиетте жігердің адам өміріндегі қиын-қыстау сәттерде алар орнын аша түсетін шығармалар аз емес. Кейбіреуін атап өтуге болады: Джек Лондонның «Өмірге құштарлық» деген әңгімесі, Э.Хэмингуэйдің «Шал және теңіз», Б.Полевойдың «Нағыз адам туралы аңыз», Н.Островскийдің «Құрыш қалай шынықты» деген туындылары т.б.

Көзқарас – рухани құбылыс; іс-қимылдың бастауы. Көзқарастың дұрыстығы, бұрыстығы іс жүзінде, практикада байқалады.

Көзқарас жөнінде әңгіме болғанда **діл** (менталитет) деген ұғымға соқпай өтуге болмайды. Діл – әрбір ұлттың, халықтың дүниетаным жүйесі, ұрпақтан ұрпаққа таралатын ойлау тәсілі, сыртқы дүниені қабылдау, бейнелеу үрдісі. Діл объективті түрде, адам санасынан тыс және тәуелсіз өмір сүретін, адамға сырттан ықпал ететін рухани жүйе. Діл ұлттық, қауымдық дәстүрді, көзқарасты, мүддені білдіреді. Белсенді ықпалы жағынан діл идеология ұғымына жақын тұрады. Бірақ діл нақты шындық болса, идеология көбіне теріс түсініктен тұрады. Менталитет жөнінде оқырманға мына кітаптарды ұсынар едік: Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999, Бурбаев Т.К. Ұлт менталитеті. Монография. Астана: «Ел орда» 2001.

Көзқарасты біз адамның ойы, пікірі, түсінігі дедік. Ұлттың, таптың, қоғамның көзқарасы жеке адамның көзқарасы арқылы жүзеге асады. Діл болса, ол – әрдайым қоғамдық, ұлттық дүниетаным ретінде өмір сүреді.

Көзқарас тек қана философиямен шектелмейді. Оның басқа түрлері бар: **миф** және **дін**. Миф те, дін де, философия да – көзқарас. Үшеуінің де негізі, түп-тамыры – өмір, нақты болмыс. Үшеуі де даналықтың көзі болып табылады.

Бірақ философиядағы даналық кең көлемдегі рухани-тарихи негізден туындайды. Философия тәжірибемен де, практикамен де, ғылым жетістіктерімен де үйлесіп жатады. Сондықтан философиялық көзқарас нақтылы, дәйекті, мағыналы болып келеді. Платон, Паскаль, Кант, Кьеркегор, Ницше, Достоевский болмаса, олардан мұра болып қалған философиялық көзқарас болмаса, біздің адам және дүние жөніндегі түсінігіміз тым тайыз болар еді.

Философия – сыншыл көзқарас. Ол бәріне де – адамға да, қоғамға да, тарихқа да, мәдениетке де, өзіне де – сын көзімен қарайды, бәрінің де өскенін, жетілгенін қалайды. Өмір, ғылым жаңалықтарына сай ол өз қағидаларын өне бойы қайта қарап, өңдеп отырады.

Миф пен дін философияға қарағанда догмаларға арқа сүйейді, өз қағидаларын абсолюттік ақиқат деп есептейді. Мифтің заманында тәжірибені талдау болған жоқ. Діни көзқараста тәжірибе адамдардың іс-әрекеті емес, құдайдың адам баласын сынау үшін ойлап тапқан амалы.

Кеңес дәуірінде дін мен ғылым бірімен бірі сыйыспайтын қарама-қарсы көзқарастар деп танылды. Діни түсінікті ғылым арқылы жоққа шығармақ болдық. Бірақ бұл әрекеттен ештеңе шықпады. Құдайдың бар не жоқ екендігін, діни қағидалардың дұрыс не бұрыс екендігін ғылым айырып бере алмайды. Бұған не сену керек, не сенбеу керек. Әр адам бұл арада өзінің қабырғасымен кеңеседі, жүрегіне сенеді. Дін ғылымға қарсы емес; Мұхаммедтің бір хадисінде айтылған: «Ғылымды Қытайда болса да іздеп барып үйреніңіз. Ғылым іздеу-әр адамның парызы». Дінде де адамға арқау болар білім жүйесі бар.

Діни көзқарастың негізгі формалары – сезім, эмоция, сенім, үміт, үрей, тілек, қиял. Бұлар философияда да елеулі орын алады. Бірақ философияда олар адам арқылы жүзеге асып, орындалар болса, дінде олар Құдайға бағышталады. Адам Құдайдан не тілейді? Қысылғанда, қиналғанда жебеп-демеуді, қол ұшын беруді. Құдайдан көмек болмаса, «соқыр құдай, көрмеймісін?» деп, адам Құдайға да тілін тигізеді. Қазақта «жаны ауырған тәңірісін қарғайды» деген сөз бар. Дін – жан ауруының емі.

Миф – балаң сана, ал философия – жетілген сана. Мифте субъект жоқ, философия субъектің көзқарасын білдіреді. Миф дүниені тікелей сол күйінде бейнелейді. Философия оның түпкі мәніне үңіледі, жанамалап бейнелейді.

Философия мен діннің бетке ұстаған нысаналары бөлек: дін Құдайға, философия адамға табынады. Діннің тірегі – дәлелдеуді керек қылмайтын догмалар дедік. Философия өз қағидаларын жан-жақты дәлелдеуге тырысады. Философия да, дін де дүниенің екіге бөлінуін тілге тиек етеді. Бір жағынан, о дүние мен бұ дүние жөніндегі түсінік, екінші жағынан, материалдық және рухани дүние жөніндегі түсінік.

Философия адамдардың арасына ақыл-ойдың, даналықтың ұрығын себеді. Қоғамның, адамның, мәдениеттің үйлесімді дамуына ықпал етеді.

Философияның қоғамдағы орны, рөлі қоғамдағы қалыптасқан әлеуметтік, экономикалық, саяси ахуалға байланысты. Кеңес дәуірінде философияға көп мән берілді, ол үстем идеологияға айналды. Бірақ тоталитарлық жүйеде ойлау еркіндігі болған жоқ. Философия ресми идеологияға айналып, қарапайым адамға мойын бұрмады.

Философияның өз міндетін ойдағыдай атқаруы, адамның көңілінен шығуы оның өзіне де байланысты. Ешкім де, ештеңе де философияның беделіне кепіл бола алмайды. Егерде ол өзінің төл қызметін қоя тұрып, идеологияның, саясаттың, ғылым мен техниканың жетегінде кетсе, адамнан бойын аулақ салса, оған ем қонбайды, аты бар да, заты жоқ бірдеңе болып қала береді.

Философияның да, философтардың да өз деңгейінде болуы өмір талабы болып табылады.

2. 4. Философия – идеология

Философияның тағы бір қызметі, келесі анықтамасы оның идеологияға қатынасынан көрінеді. Философия, қоғамдық сананың басқа формаларындай, идеологиялық сана болып табылады. Ғылым, негізінде, идеологиядан, саясаттан алшақтау жатады. Дейтұрғанмен, жанамалап болса да билеуші топтар, таптар ғылымды да, ғалымдарды да өз жағына тартуға әрекет жасайды. Т.Гоббстың кең тараған мынадай сөзі бар: «Егер де үшбұрыштың үш бұрышы квадраттың екі бұрышына тең келеді деген қағида... билік иелерінің мүдделеріне қайшы келсе, онда геометрия ілімі жоққа шығарылмағанмен де, барлық геометриялық кітаптарды отқа өртеу арқылы ығыстырылып шығарылар еді» (Гоббс Т. Избр. произв. В 2т., Т.2, М., 1965, С. 133). Философия дүниеге келгеннен бері үстем таптың сенімді құралына айналды. Философия-таптық қоғамның туындысы. Бұдан екі мың жарым жыл бұрын да, қазір де адамзат қоғамы мүдделері қарама-қарсы таптарға, топтарға, күштерге бөлінген. XX-ғасырда жетпіс жыл бойы екі жүйе, екі қоғам – социализм мен капитализм текетіресте өмір сүрді. Олардың арасында өршілескен идеологиялық күрес жүріп жатты. Буржуазия идеологтары да адам санасын, көзқарасын билеу үшін бар күш-жігерін салып бақты. Философия, өзінен өзі түсінікті, бұл таластан сырт қала алмады.

Соңғы кезге дейін біздің арамызда философияның партиялық сипаты баса көрсетілді. Әңгіме философиядағы әртүрлі қарама-қарсы пікірлерді, көзқарастарды білдіруде ғана емес – бұл әрқашанда болатын заңды процесс. Философияның партиялығы сонымен бірге қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік саяси күштердің мүддесін қорғауда, жақтауда болды. Философияның партиялығын көбірек дәріптеген, дәйекті жүргізген В.И. Ленин болды.

Сонымен, философияның идеологиялық қызметі қоғам талабынан туындап жатады. Бір кезде Гераклит Грециядағы аристократиялық күштердің сөзін сөйледі. Гегель өз ілімінде Германиядағы жаңадан бас көтеріп келе жатқан буржуазияның талап-тілегін бейнелесе, Маркс қаналған тап-пролетариаттың мүддесін жақтады. Мұның бәрі белгілі, бәрі түсінікті жәйттер. Гегель өте дұрыс айтқан: «Әркім өз заманының түлегі; философия да ойда өрнектелген дәуір» – деп. Ол өз уақытынан, өз ортасынан асып ешқайда бара алмайды (Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., 1990. С.55).

Философия, қаласа да, қаламаса да, идеологиялық функциялар атқаруға мәжбүр болады. Мәселе басқада: философияда идеология қандай орын алады, қандай рөл атқарады? Канттың, Гегельдің, болмаса Ницшенің ілімдерінде, олар жөніндегі қалыптасқан пікірге қарамастан, идеологияның әсері басым болған жоқ. Идеализм де, материализм де, – ең алдымен, философиялық көзқарас, философиялық талғам. Олардың

таптық, идеологиялық белгілерін ескеру керек, бірақ оларды тегістей идеологиядан, таптық мүдделерден шығаруға тырысу – теориялық тұрғыдан алып қарағанда негізсіз болып табылады. Біздер бір кезде немістің классикалық идеалистік философиясын неміс буржуазиясының әлсіздігімен, қорқақтығымен, келісімге бейімділігімен түсіндірмек болғанбыз. Бұл-жаңсақ пікір. Мысалы, Канттың, Гегельдің ілімдеріндегі ішкі қайшылықтар ең алдымен идеалистік көзқарастың сыңаржақтылығынан пайда болған нәрселер. Егер біз бүкіл шындықты, барлық табиғи-тарихи құбылыстарды бір жақты – тек қана идеалистік тұрғыдан – түсіндірмек болсақ, сөз жоқ, шешілмейтін қайшылықтарға тап боламыз. Болмаса, рухани дүниелердің-ғылымның, өнердің, философияның – шама-шарқын, даму барысын бір ғана тұрғыдан-материалдық факторлардың ықпалымен – түсіндірмек болсақ, философияның, ғылымның дербестігін, өзіндік ерекшеліктерін елемесек, тағы да тығырыққа тірелеміз; материалистік көзқарастың да жеткіліксіздігіне куә боламыз. Партиялық бағытты ұстап, дүниеге материалистік не идеалистік тұрғыдан ғана қарау – дүниені біржақты, яғни теріс түсіну болып табылады. Философияның партиялық, болмаса, идеологиялық ұстындарының зиянды жағы осымен байланысты.

Егерде философия тегістей идеологияға айналып, таптарға, таптардың қарама-қарсылығына, тап күресіне, партияларға ғана көңіл бөлетін болса, онда ол философия болудан қалады, социологияға, саясаттануға ұқсап кетеді.

Идеологиялық функция – философияның өткінші, уақытша қызметі. Ерте ме, кеш пе, ол бұл функциясынан арылып, бар күшін гуманитарлық, мәдени-тәрбиелік, даналық қызметіне жұмсайтын болады.

Өзінен өзі түсінікті, белгілі бір таптың, бағыттың мүддесін көздеу философияны сыңаржақтылыққа, тар өрістілікке ұрындырады.

Қазір бізде, бұрынғы Кеңес Одағына кірген елдерде идеологияның ықпалы азайды. Идеологияның, Маркс атап көрсеткендей, теріс көзқарас екені айқын болды. Идеологияның міндеті – халықтың сана-сезімін билеу, оны белгілі бір мақсаттар, мүдделер, идеялар төңірегіне топтастыру, идеяларды жүзеге асыруға жұмылдыру. Саясат сияқты, идеология да-көптің ісі, көпке бағытталған жұмыс. Кеңес Одағында үстемдік құрған социалистік идеологияның басты ерекшелігі – халықты социализм ісіне сендірумен әуре болмай, зорлап көндіргісі келді. Адам талғамына, қалауына орын болмады. Қаласаң да, қаламасаң да атеист, материалист, коммунист боласың. Басқа жол жоқ. 90-жылдың бас кезіндегі дағдарыста халық бұқарасының социалистік идеологиядан бас тартуы осыған байланысты.

Бірақ бұдан идеологияның жайы философияны ойландырмайды, философия оның ісіне немқұрайлы қарайды деген пікір тумады. Біз әлі идеологиясыз өмір сүретін дәрежеге жеткен жоқпыз. Идеология болады.

Идеология керек. Әңгіме идеологияның сипатында, сапасында болып отыр.

Соңғы жылдары Ресейде, Қазақстанда «жаңа идеология» – алыпсатарлықтың, алдап-арбаудың, пайдакүнемдіктің идеологиясы орын ала бастады. Бұл – дамыған, демократиялық елдердегі нарықтық идеология емес, «эй» дейтін әже, «қой» дейтін қожа жоқ, жағдайды пайдаланып қалуға тырысқан, ар-ұяттан жүрдай, қалай болғанда да байып алуды көздейтін жабайы идеология. Бәрімізге де, әсіресе, жастар жағына осындай идеологияның әсері біліне бастады.

Бізге керегі осындай идеология ма? Жоқ.

Қазіргі нарық заманында бізге адамдарды іскерлікке, ұқыптылыққа, ептілікке баулитын идеология керек. Біздерге бұрынғы немқұрайлы, жайбасар, жайбарақат, ашықауыз, төкпе-шашпа психологиядан арылу керек. Бізге нарықтың мән-жайын, жолдарын, бағытын белгілеп беретін тиімді идеология керек. Тарихқа, философияға, әлеуметтануға, экономика теориясына және өмір тәжірибесіне сүйене отырып, ол бізге дамудың жаңа жолдарын, бағыттарын белгілеп беруі керек. Біз кешегі жетпіс жылдық тарихымыздан, тәжірибемізден тұтастай бас тарта алмаймыз. «Жаман» жағын ысырып, «жақсы» жағын іріктеп алып, пайдалануымыз керек. Жаңа идеология өткенімізге сын көзімен қарап, ондағы құнды-құнды мұраларды, идеяларды, бастамаларды, өмір сүру тәсілдерін жандандыра білуі керек. Қиыны осы.

Біз, қазақстандықтар, көп ұлтты мемлекетте өмір сүріп отырмыз. Сондықтан бізге ұлтты ұлтқа, руды руға, жүзді жүзге қарсы қоятын, бір ұлтты, бір руды басқалардан жоғары қоюға тырысатын арандатқыш идеологияның керегі жоқ. Заңғар жазушымыз Ғ.Мүсірепов ескерткен болатын: «Жүзге бөлінгендердің жүзі күйсін» – деп. Бізге Қазақстандағы барлық ұлттарды біріктіре түсетін, оларға ортақ мүдде, ортақ тіл тауып беретін гуманистік идеология керек. Қазақ бол, орыс бол, өзбек бол – ең алдымен Адам бол! Басқалардан да осыны күт, осыны талап ет!

Жаңа идеология адам мүддесін, адам құқығын бәрінен де – саясаттан да, экономикадан да, нарықтан да – жоғары қоюы керек.

Қазақ халқы, Жұбан ақын айтқандай, «мың өліп, мың тірілген» халық. Кеңес дәуірінде қолдан жасалған, сырттан таңылған интернационализм саясаты ұлттық намысқа, ділге, дәстүрге, ұлтжандылыққа қайшы келді. Санамызға басыбайлылық, мойынсұнғыштық, көнбістік, мәңгүрттік идеологиясы күшпен таңылды. Соның нәтижесінде біз тілімізді, дінімізді, ділімізді, тарихымызды ұмыта бастадық. Өзінің кім екенін, шыққан тегін, ата-бабаларын білмейтін ұрпақтар дүниеге келді. Бұрын біз интернационализм дегенді «ұлы» халықтың айналасына бірігу, соның ыңғайына жығылу, ұлт араздығына жол бермеу, «сен тимесең, мен тиме» деген мағынада біржақты түсініп келдік. Дұрыс емес. Бұл көзқараста шынайылық, табиғилық жоқ.

Шындығында, интернационализм – ұлттардан ең алдымен өзін өзі сыйлауы, құрметтеуі, мақтаныш етуі, содан кейін басқа ұлттарды сыйлауы, құрметтеуі, тең көруі, түсінуі. Өзінің еліне, халқына, Отанына деген азаматтық сезімін Шоқан бірінің ішіне бірі салынған күңгір сандықшаларға теңейді (матрешка сияқты): ол алдымен өз елін, халқын, сосын Сібірді, Ресейді, сосын бүкіл адамзатты сүйеді.

Біз қазір хандарымызбен, билерімізбен, батырларымызбен қайта табысып, өзімізге өзіміз енді оралып, кім екенімізді біліп жатырмыз.

Мен қазақ «қазақпын» деп мақтанамын

Ұранға «Алаш» деген атты аламын.

Сүйгенім – қазақ өмірі, өзім – қазақ,

Мен неге қазақтыңтан сақтанамын? – деп қазақтың жалынды ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровпен бірге айта алатын болдық.

Бізге халықтық, ұлттық сипаты бар идеология керек. Елдігімізді паш ететін, тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтауға үгіттейтін, еңсемізді көтеріп, намысымызды арттыратын идеология керек. Жаңа идеологияның табан тірер рухани негізі, бетке ұстар нысанасы, біздің ойымызша, намысқойлық болуы керек. Сондай тірек, тиянақ болса, бейнелі сөзбен айтқанда, дүниені төңкеріп тастар едік, яғни ойға алған нысанамызға жетер едік.

Намыс халыққа, ұлтқа және жеке адамға тән рухани – практикалық құрылым. Соның өзінде ол кез келген ұлттың, халықтың, адамның бойынан табыла бермейді. Намыс жүгін арқалап жүру кез келгеннің қолынан келмейді. Намысшыл адам – қаны бар, еті тірі, ешкімге де есесін жібермейтін, іс-қимылдың адамы. Оның сөзі мен ісінде алшақтық болмайды. Намыс ұлттың да, адамның да шыққан биігін, түсінігін, мүмкіндігін, қабілетін танытады.

Намыс өзіндік сананың, өзін өзі танудың, өзін «Менмін», «Мен бармын» деп сезінудің, өзін мақтаныш етудің айқын көрінісі.

... Мен, мен едім, мен едім!

Мен Нарында жүргенде

Еңірегем ер едім...

Қай қазақтан кем едім.

Бір қазақпен тең едім – деген жолдар Махамбеттің емес, бүкіл қазақ халқының намысын аша түскендей.

Намысты туғызатын нәрсе, философия тілімін айтқанда, рефлексия, яғни өзі жөнінде, ұлты, елі хақында, өзінің дүниедегі орны жайлы ойланып-толғану, жақсысына сүйініп, жаманына күйіну.

Қазақ халқы ежелден бері ар-намысын ту қылып көтерген бейбіт те өжет, өр халық. Ол өзінің осындай болмыс-бітімін «Малым-жаным садағасы, жаным-арым садағасы» деген ұлағатты сөзбен білдірген.

Намыс деген – күш, қуат, құдірет. Намыс дегеніміз, басқаша айтқанда, рух. Рухы бар, рухы биік халық ешқашан да қор болмайды. Идея, – дейді Маркс – халық санасын билесе ғана материалдық күшке айналады. Намыс та халық санасын билесе ғана жасампаз күшке айналады. Бізге де қазір керегі осы. Бізге қажетті жаңа идеология намыс идеологиясы болуы керек.

Халық, ұлт, адам өмірінде намыс оты жиі-жиі тұтана бермейді. Оның да бір сәті бар. Ел үшін де, адам үшін де шешуші рөл атқаратын, «болу ма, болмау ма» деген сын сағаты туған кезде намыс оянады, кімнің кім екені білінеді. «Ерлік әр жерде емес, тар жерде көрінеді» деген нақыл сөз бар. Біз қазір сондай шешуші кезеңді бастан кешіріп жатырмыз. Жаңа дәуірге аяқ бастық. Егеменді ел болдық, тәуелсіздікке қолымыз жетті. Енді, осы мұраттарды жүзеге асыруымыз керек. Анаған-мынаған, Иранға, Түркияға, Ресейге, Америкаға алаңдаудан ештеңе шықпайды. Ешкім бізге еркіндікті сырттан әкеліп бермейді. Бәрін де өзіміз жеңіп алуымыз керек. Өз қоқысымызды өзіміз тазартып, өз жүгімізді өзіміз алып жүруіміз керек. Осыған қажет күш, қуат, ақыл-харекет өз бойымыздан табылады. Бұлар сол намыстан туады.

Намыстың бір қыры, бағыты, басты көрінісі елін, жерін, Отанын сүю, былайша айтқанда, патриотизм. Ата заңымызда жалпы қазақстандық патриотизмді қалыптастыру жөнінде нұсқаулар бар. Өте орынды, толғағы жеткен мәселе. Бірақ бұл – алдағы нысана. Оны жүзеге асыру жолында бар ауыртпалық қазақтарға жүктелетін сияқты. Өйткені олар – қазақ жерін мекендеген негізгі, байырғы халық. Қазақ болмаса, қазақтың, Қазақстанның қамын кім ойлайды?

Енжарлық, бейқамдық, тоғышарлық қазақ арасында да жайылып кеткен. Қазақтарды ояту, жаңа іске жұмылдыру оңайға түспейді. Ыбырайды, Абайды қинаған жай осы емес пе? Алайда қазақтарға енді шегінетін жер қалмаған сияқты. Әңгіме қазақтарға жеңілдіктер жасау немесе қазақтардың еліміздегі басқа ұлттардан артықшылығы жөнінде болып тұрған жоқ. Мәселе қазақтардың алдында тұрған тарихи жауапкершілік жөнінде болып отыр. Қазақтар басқа жерлерге барып өз тәртібін орната алмайды. Ал өз елінде, туған жерінде өзінің салтына, дәстүріне, діліне, түсінігіне сай тәртіпті орнатуына болады. Өзге халыққа қарайлай берудің заманы өтті. Қазақстандағы басқа ұлттардың өкілдері қазақ ділін түсінуі, мойындауы керек. Өйткені қазақ ділінде басқа ұлттардың мүддесіне қайшы келетін, оларға жат көрінетін ештеңе жоқ. Қазақтардың қонақжайлылығы мен мейірбандығын, ақкөңілділігі мен адалдығын, басқалардың тілі мен мәдениетіне, діні мен діліне ден қоятынын бәрі де біледі, көріп те келеді.

Қазақтар ел-жер иесі ретінде республикада тұратын барлық ұлттар мен халықтардың қамын ойлайды. Басқалардан да осыны күтуге болады. Сонда ғана бүкіл қазақстандықтар бір жеңнен қол, бір жағадан бас

шығарып, бір ұлттың өкіліндей қимылдап, өз Отанын – Қазақстанды – озық елдер қатарына қоса алады.

Міне, жаңа идеологияның көкейкесті мәселелері осы сияқты. Бұл сонымен бірге философияны да ойландыратын мәселелер. Философия мен идеологияның тоғысатын жері де осы мәселелердің төңірегінде.

Сонымен, біз философияны осылайша түсініп, оның тарихына осы тұрғыдан үңілмекпіз: философия тарихынан біздің іздейтініміз, қайталап айтамыз, – даналық пен түсініктің үлгілері, тәжірибелері.

Біз үшін даналық «философия» деген атаудың түбірінде жатқан этимологиялық анықтама емес, философияның түпкі мәні және өмір сүру формасы. Философия классиктеріне (Платонға, Аристотельге, Эпикурге, Кантқа т.б.) біз тек маман-философ қана емес, дана ретінде қараймыз. Философия, біз үшін сонымен бірге адамды, адамға қатысты алуан түрлі құбылыстарды түсінудің кілті, үлгісі.

1.2.5. Философия - тәлім - тәрбие мектебі

Философияның байырғы қызметтерінің бірі – адам тәрбиелеу, ұстаздық ету. Сократ та, Конфуций де, Будда да, Монтень де, Кант та, Толстой да, Ыбырай мен Абай да, «ұстаздық етуге жалықпаған» даналар. Олар сөзімен де, ісімен де, өмір салтымен де адамға ықпал етіп, ақыл-есін жетілдіріп, түзетпек болған, адамшылық жолына бастаған. Мұндай ойшылдардың, мектептері болған және мұнда оқу, оқыту ісімен бірге тәрбиеге де айрықша мән беріліп отырған. Философия тәрбиені тек сырттан әсер ететін, объектіге бағытталған процесс деп есептемейді; тәрбие – субъект пен субъектің, тәрбиеші мен шәкірттің қарым-қатынасы, өзара әрекеті. Объекті тәрбиелеу қиын, ол ештеңені түсінбейді; объекті өзгертуге, құрал ретінде пайдалануға болады.

Адам саналы, есті бола тұрса да, ет пен сүйектен жаралған пенде болғасын, қателіктер жібереді, жаман ғадеттерге салынады, «жақсы менен жаманды айыра алмайтын» кездері болады. Жеткіншектің шалыс басқан жерлерін ата-ана, ұстаз, тәрбиеші дер кезінде байқап, мән беріп, шәкіртпен бірге түзеп отырмаса, онсыз жарамсыз қылықтар әдетке айналып, күш бермей кетуі мүмкін. XIX-ғасырда өмір сүрген, британдық философ Г.Спенсердің пікірінше, адам бойындағы қорғасындай салмақты оңбағандықты сылып тастайтын саяси алхимия жоқ. Былайша айтқанда, адамды түзету мүмкін емес. Мұндай пікірмен Абай келісе алмайды. Ол ғылымның, білімнің, даналықтың, мәдениеттің күшіне сенеді. Даналықтың мәнісі адамға әртүрлі үлгілер ұсыну арқылы, адамды жетілдіру, түзету. «Мен егер заман қуаты қолымда бар кісі болсам, – деп жазады Абай 37 сөзінде, – адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім». Достоевскийдің ойынша, қоғам да, адамдар да тәрбие

саласында сыртқы объективтік жағдайларға (мемлекетке, заңға, мектепке т.б.) көбірек үміт артып, адамның өзіне, ниетіне, адамгершілікке, түсінікке, даналыққа, жақсылардың үлгісіне арқа сүйеуді ескермейді.

Тәлім-тәрбие философиясы тұрғысынан өмір – әрқашан да күрделі мәселе; ол – ойыншық не серуен емес. Өмірде өздігінен жүзеге асатын бастаулар болмайды. Қысқа ғұмырды қалай болса солай өткізу – ақылға сыймас даңғазалық болар еді.

Адамды тәрбиелеу, түзету – көзге көрінбейтін, бірден нәтиже бермейтін, ешқашанда бітпейтін, жақсы ат әпермейтін іс. Ғұламалар, даналар «біреуге жақсылық жасаймын, үйретемін, түзетемін» деп кедергі-кеселдерге тап болып өкінген, опық жеген. Қазақ ойшылдарының белгілі жолдарын еске түсірейік:

Күшік асырап, ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты (Абай).

Надандық қандай “қызық” қарап тұрсаң.
Көңілі соқыр көрмейді көзге ұрсаң,
Бабын қалай табасың, бұл қазақтың
Басқа тебеді жаныңды құрбан қылсаң.

(Ыбырай).

Надандық келген жерден білінеді,
Сөз айтсаң, жауап таппай мүдіреді.
...Ғақыл сөз үгіт етіп айта қалсаң.
Қорағаш алып қарсы жүгіреді.
Жүр бері, адам етем десең сені
Аяғын еш баспайды, кідіреді.
Барма олай, алдыңда тұр пәле дейсің
Ұмтылып соған барып сүрінеді.
Жақсы іске сүле болып жүрсе дағы,
Келгенде жамандыққа тіріледі...

(Ғұмар

Қараш)

Бірақ философия, көптеген философтар тәлім-тәрбие ісіне бар күш-жігерін, талантын, білімін, бүкіл ғұмырын сарп еткен.

Философтарды, әдетте, ағартушылар деп атайды. Орынды. Сонымен бірге көптеген философтарды ұстаздар, тәрбиешілер деп атаған да жөн болар еді.

1.2.6. Философия – логика

Философияның тағы бір бағыты, анықтамасы, саласы – логика. Философияның кәсібі, құралы сөз дедік. Ал сөз ойды білдіреді. Философия - ойлау өнері. Ой, ойлау – адамның туа біткен қасиеті емес, ойлауға адам өсе келе үйренеді. Адамды ойлау өнеріне үйрететін философиялық ілім логика деп аталады. Аристотель негізін қалаған формалдық логика барабарлық, қайшылық, ой қорыту принциптерін бетке ұстап, ойлау процесінде қайшылықтың болмауын қадағалайды: $A=A$, яғни сен бір нәрсе туралы қарама-қарсы пікірлер айта алмайсың. Формалдық логика тұрғысынан қозғалыстағы нәрсе қазір «мұнда», сонымен бірге тап сол сәтте «мұнда емес» болып шыға алмайды. Қозғалыстағы нәрсені «мұнда» деп есептеп, формалдық логика қозғалысты тоқтатып тастайды. Қозғалыстағы нәрсенің «мұнда» да, сонымен бірге қозғалыста болғасын тап осы сәтте «мұнда да еместігін» түсінетін және түсіндіретін басқа логика – диалектикалық логика. Оның негізін қалағандар – Гегель мен Маркс. Диалектикалық логика қайшылықты таным заңы, өмір заңы, қозғалыстың, дамудың көзі деп біледі. Тірі, жанды нәрселердің бәрі қайшылықтар арқылы өмір сүреді, қайшылықсыз, қозғалыссыз олар өлі нәрсеге айналады. Ассимиляция болмаса, мысалы, диссимиляция жоқ, өлім болмаса өмір жоқ, тыныштық болмаса қозғалыс жоқ.

Формалдық логиканың заңдары мен принциптеріне ден қою, сөз жоқ, дұрыс және тиімді ойлаудың қажетті шарты болып табылады. Логикасыз ойлау біздің бірімізді біріміз түсіне алмауымызға әкеліп соқтырар еді. Бірақ философиялық логика ойлау ережесін сақтаумен ғана шектеліп қала алмайды. Қарапайым, кәдуілгі ойлау мен бірге теориялық ойлау бар. Ал ойлаудың бұл формасы ақиқатты бетке ұстайды, таным процесін күрделі қайшылықты процесс деп біледі, жаңа туындыларды дүниеге әкеледі. Бұл жолдағы логиканың қаруы диалектика болады. Логиканың маңызын, рөлін жете түсінген Гегель болды деуге болады. Ол өзінің философиясын логика ғылымы деп атады. Оның ойынша философияның кәсібі – ұғымдарды, категорияларды, идеяларды қарастыру, жан-жақты талдау.

1.2.7. Философия – методология

Методология – гректің *methodos* – бірдеңеге бастайтын жол – деген сөзінен шыққан, тура мағынасы – таным тәсілдері жөніндегі ілім. Барлық ғылымдар да тәсілге сүйенеді, бірақ тәсілдің мәнін, қалыптасу жолдарын, адамның теориялық және практикалық қызметтерінде алатын орнын антика заманынан бері (Сократ, Аристотель т.б.) философия қарастырып, негіздеп келеді. Дұрыс тәсіл болмаса, таным көздеген мақсатына жете алмайды. XVII-ғасырдағы ағылшын философы Ф.Бэкон тәсілді қараңғыда келе жатқан адамға жол көрсететін шыраққа теңейді.

Философияның методологиялық қызметі ғылыми зерттеудің методологиялық мәдениетін қалыптастыруға, яғни әртүрлі ғылымдар өкілдерінің философия және таным тарихында қалыптасқан және таным тәжірибесінде сыналған тәсілдерді игеруін және ретімен қолдану қабілетін аңғартады. Сонымен бірге методологиялық өнер зеттеушінің әмбебаптық мәні бар философиялық категориялармен (себептілік, кездейсоқтық, қажеттілік, тұтастық, мән және құбылыс т.б.) жұмыс істеу қабілетін көрсетеді. Әдебиетте «Ариадна жібі» деген ұғым бар: сан-саққа бастайтын шытырман жолдардан жөн табуға көмектесетін амалды сипаттайды. Қытайлықтар даналығында: «жалғанға бастайтын мыңдаған жолдар бар, ал шындыққа апаратыны-біреу» деген нақыл сөз бар. Сол жалғыз жолды, қалай табуға болады? Философиядағы күрделі мәселелердің бірі – осы.

Таным тәсілдерін анықтау үшін философия таным тарихын, нақты таным жолдарын талдайды. Ньютон тартылыс заңын қалай ашты? Кеплер аспан денелерінің қозғалыс заңдарын қалай ашты? Дарвин адамның табиғи құбылыс екенін қалай анықтады? Маркс қосымша құн теориясын қалай жасады? Методология таным нәтижесімен бірге сол нәтижеге алып келген жолға аса мән береді. Таным табиғаты, сырлары осы жолда жатыр.

Методология адамға ақыл-ойды пайдалана білуді, оқыған, тоқыған білімді, таным тәсілдерін жүзеге асырып, қолдана білуді үйретеді.

1.2.8. Философияның пайда болуының тарихи – мәдени алғышарттары

Адамзат мәдениетінің ең айқын және елеулі құбылысы ретінде философия біздің дәуірімізге дейін ертедегі қоғамдық құрылыс ыдырап, алғашқы құл иеленуші мемлекеттер құрыла бастаған шақта пайда болды. Философия өмірге кездейсоқ келе салған жоқ. Мұның негізінде қоғамның тарихи дамуы және адам ақыл-ойының интеллектуалдық жетілуі жатыр.

Философияның дүниеге келуі қоғам дамуына елеулі ықпал етті. Адамдар бұрынғыдай миф пен дінге жүгінумен шектелмей, өздері де ойлап, шешім қабылдауға үйрене бастады. Нақты реалдықтың, қазіргі жағдайдың, бар заттардың шеңберінен шығып, ертеңге, алға, артқа көз тастайтын дәрежеге жетті.

Философия әлемдік өркениеттің үш ошағында – Ежелгі Үнді, Қытай және Грекия елдерінде бір мезгілде дерлік – біздің жыл санауымызға дейінгі VI-V-ғасырларда – пайда болған. Не болса да жоқтан бар болмайтыны белгілі. Философияның пайда болуына да ықпал еткен алғы – шарттар бары түсінікті.

Антика заманының көптеген философтары философияның пайда болуы жөнінде ойланып толғанған. Диоген Лаэртскийдің пайымдауынша, грек философиясының дүниеге келуіне «жабайылардың» («варварлардың») дүниетанымы ықпал еткен. Алғашқы философтар қатарына ол парсы сиқыршыларын жатқызады. Діни ырым, жораларды, құрбан шалуды атқарумен бірге, бұлар дүниенің жаралуына, әлемнің шексіздігіне, адам өмірінде Құдайдың алатын орнына көбірек көңіл бөлген. Табиғат – парсы сиқыршылары үшін әралуан табиғи стихиялардың, жағдайлардың жиынтығы. Олардың Құдайлары – от, су, Күн т.б. стихиялар.

Философияның пайда болу процесіне ассириялық-вавилондық абыздар да, халдейлер де шама шарқынша ықпал етті. Астрономия мен математика саласындағы ізденістері бұларды табиғатта орын алатын үйлесімділік және реттілік жөніндегі идеяларға алып келді. Халдейлерді Құдайлармен бірге адамдар да қызықтырды.

Философиялық пайымдаулардың алғашқы балаң үлгілері қатарында «Мырзаның құлымен сұхбаты», «Түңілген жанның өзінің рухымен тілдесуі» деген сияқты шығармалардың жекелеген фрагменттерін атауға болады. Бұларда тұңғыш рет о дүниеден гөрі бұ дүние жөнінде ойлау, адамның артықшылықтарын ескеру, ар-ұятқа, ақылға жүгіну сияқты философияны бей-жай қалдырмайтын түсініктер кездеседі.

Философияның қалыптасуында елеулі рөл атқарған туындылар есебіне ежелгі үнді жазуларын – Ведаларды – атап өту керек.

Философияның дүниеге келуі Ежелгі Египет мәдениетімен де байланысты. Дүниенің бастауы және түпкі негізі деп египеттіктер материалдық затты таниды. Одан даму барысында төрт стихия бөлініп шығады: жер, су, ауа және от. Бұл элементтердің үйлесіп бірігуінен, тіркесінен дүниедегі барлық заттар, құбылыстар пайда болған.

Философияның пайда болуы, орнығуы жөнінде ойлана келіп, Платон бұл арада адамның дүниетанымдық құштарлығын, заттардың, құбылыстардың түпкі мәнін білуге ынталылығын атап өтеді. Мұнсыз философиялық ойлау мүмкін емес сияқты. Оның ойынша, философия қоршаған дүниенің күрделі, ғажап, жұмбақ құбылыстары алдында таңырқаудан, таңданудан туған. Дүниеге таңырқауды Аристотель де тілге тиек етеді. Сонымен бірге ол философияның бастауын мифтен іздейді. Философия – мифтің жалғасы және одан биік тұрған сананың формасы. Философияның мифтен айырмашылығы – дүниені түсіндіруде ақылға жүгінетіндігі.

Философия діннен де бастау алады, сонымен бірге діннің де шеңберінен шығып кетеді. Философияның діннен о бастағы айырмашылығы – дүниені түсіндіруде дүниеден тыс күштерге арқа сүйемей, дүниені оның өзінен түсіндіруге тырысуы. Аристотельдің пікірінше, философияда миф пен дінге қарағанда адамға түсініксіз және жат ештеңе де жоқ. Олай болса, заттардың сыртын көріп қана қоймай, ішіне, түбіне үңілген әрбір адам философия әлеміне қадам басады.

Философияның пайда болуының тағы бір жолын А.А.Богданов (Малиновский) деген орыс философы атап көрсетеді: философия, оның ойынша, дүние, адам, дүниедегі құбылыстар жөнінде жинақталған әртүрлі білімдердің жалғасы болып табылады. Философиямен бірге дүниеге теориялық таным келді. Дүние – біртұтас. Дүние жөніндегі әр алуан білімдерді бір жүйеге келтіру, сұрыптау, топшылау міндетін атқаратын сана формасы философия болды. Заттарды, құбылыстарды емес, солар жөніндегі білімді қарастыру, реттеу философияны абстракты ойлауға, сөзді, ұғымды, ойды талдауға, зерттеуге итермеледі. Осыған орай зерттеушілер сандар жөніндегі ілімнің пайда болуының маңызын атап өтеді.

Философияның пайда болуы, көріп тұрғанымыздай, кенеттен болған нәрсе емес, әртүрлі алғышарттардың салдары деп ойлауға болады. Мынаны да ескермей болмайды: философия – нақты өмірдің идеалдық, абстракты көрінісі. Философияның түп-тамыры қарапайым санада, кәдуілгі қисында, тәжірибеде жатыр. Бұл жөнінде орыс философы А.Н.Чанышев жазады. Даналық тек философиядан тумайды, сонымен бірге даналықтан философиялық ойлау, сөз жоқ, туады. Мақал-мәтелдерде, қанатты сөздерде қандай ғажап даналық бар; сонымен бірге мұнда терең философия бар.

Философия сананың байырғы формаларын (мифті, дінді, ғылымды) жалғастырып қана қойған жоқ, сонымен бірге олармен күрделі, қайшылықты қарым-қатынасқа түсті. Философия олармен келісе салған жоқ, оларға қарсы шықты, дүниені басқаша, жаңаша түсіндіруге тырысты. Философия қарапайым санаға да үнемі қайшы келіп отырады. Мысалы, «дүние-жанып тұрған от» деген философиялық пікірді есі дұрыс адам қабылдай ала ма? Иә, болмаса, «дүние-жалған, аумалы-төкпелі», «бұл дүниеде тұрақты, мәңгілік ештеңе жоқ», «өмір-заңды, сонымен бірге өлім де-заңды» деген идеялармен, біле тұрсақ та, келісу қиын, ауыр. Қарапайым сана бұл жөнінде ойламауға тырысады.

Философияның осы аталған бастауларының бәрі де орын алған қоғамдар болғанын білеміз. Египетте, Месопотамияда, Вавилонда миф те, дін де, білім де, қисынды ой да болған. Бірақ біз оларда философия дүниеге келді деп айта алмаймыз. Бұдан шығатын қорытынды – философияның пайда болуының рухани көздерімен бірге тарихи-әлеуметтік негіздері де болғандығы. Бұл арада қоғамның таптық жіктерге-күлдар мен күл иеленушілерге – бөлінуі, еңбектің қол еңбегі мен ой еңбегіне бөлінуін атап өту керек. Философияның қалыптасып өріс алуына материалдық өндіріс салаларының дамуы, мемлекеттің нығаюы, саясат, құқық жүйелерінің жетістіктері, халықтың тұрмыс халінің жақсаруы, сөйтіп, адамның ой өрісінің, ынта-жігерінің артуы, бұлармен байланысты т.б. жағдайлардың орын алуы оңды әсерін тигізді.

Философиямен айналысатын, әрине, адам. Сондықтанда философияның пайда болуына, орнығуына адам факторы да ықпал еткені түсінікті. Адам өсіп жетілді, сана – сезімі оянды. Ол өзі жөнінде, қоршаған дүние жөнінде, өзінің дүниеге қатынасы жөнінде ойлана бастады. Адамда білімге құштарлық пайда болды. Ол өзін қызықтырған сұрақтарға жауап іздеді. Философиялық пайымдау қажет болды.

2 ТАРАУ. ЕЖЕЛГІ ШЫҒЫС ФИЛОСОФИЯСЫ

2.1. Шығыс философиясының ерекшеліктері

«Шығыс – жұмбақ, тылсым дүние» легенді жиі естиміз. Бұған мен қосар едім: «Шығыс – тұнып тұрған даналық» - деп. Әдебиетте «Батыстан – үлгі, Шығыстан – өнеге» деген де сөз бар. Шынында да, Батыста озық ғылым, озық техника мен технология, нағыз демократия бар. Ал Шығыста даналық тәлімі-тәрбие бар.

Оқудың қиындығы туралы: «Оқу – ағынға қарсы жүзумен бурдей» – дейді Шығыста. Ағынға қарсы жүзе алмасаң, ағыс сені кері алып кетеді. Барайын деген жеріңе бара алмайсың. Сол сияқты оқымасаң, білмесең, сен қатарыңнан қалып қоясың.

Шығыс даналығы бойынша, өмірде кездесетін қиындықтар үшін басқаларды – ата-ананы, жақын-жуықты, достарды, қоғамды, мемлекетті – кінәлау дұрыс болмайды. Бәрі адамның өзіне байланысты: бәрі адамның әлсіздігінен, жалқаулығынан, надандығынан, қырсыздығынан болуы мүмкін. Қиындықты жеңу үшін адам өзіндегі осы олқылықтарды жеңсін.

Тағы бір қытай даналығы: «Аш адамға сен балық берме, балық ұстайтын қармақ бер». Адам «әзір асқа тік қасық» болмауы керек. Хайуанда өз азығын өзі тауып жейді. Қоғам адамның өзін өзі асырауына, яғни еңбек етуіне жағдай туғызсын.

Шығыс философиясын қысқаша **даналық философиясы, тәлім-тәрбие философиясы** деп сипаттауға болады.

Будданың ілімін баяндайтын кітапты («Дхаммапада») «Ізгілік жолы» деп атауға болады («Стезя добродетелей»). Конфуцийдің ілімі баяндалатын кітапты («Лунь юй») мен «Даналық сабақтары» деп атар едім («Уроки мудрости»). «Дао» туралы ілімді баяндайтын Лао Цзының кітабын («Дао дэ цзин») «Дүниедегі үйлесімділік» деп атаған жөн болады («Гармония мира»).

Батыста, Кеңес Одағында соңғы кездерге дейін Шығыс философиясына жөнді көңіл бөлінбей келді. Батыс философтары шығыс ойшылдарынан өздеріне үйреншікті ұғымдарды, идеялар мен ұстындарды, түсінік пен көзқарасты таба алмай, олардың өзіндік ойлау машығына ден қоймай, Шығыста оларды қызықтыратын ештеңе жоқ деген пікірде болды. Ғылым да, философия да, әдебиет те Батыста өрбіп, қанат жайған деген байырғы еуроцентристік көзқарастың шырмауында қалып қойды. Бұл арада батыстық философтарға, әсіресе марксизмді бетке ұстағандарға шығыс философиясы жөніндегі Гегельдің пікірі үлкен ықпал етті. Өзінің «Философия тарихына арналған дәрістерінде» Гегель философияның алғаш Шығыста-үнділер мен қытайлықтарда – дүниеге келгенін мойындайды, бірақ олардың ілімдерінің өз зерттеуінің құрамына кірмейтінін атап көрсетеді. Себебі Шығыс философиясында

философиялық деңгей, яғни категориялық ойлау, рационализм, рефлексия жетіспейді. Шығыста, дейді Гегель, дербес философия болған жоқ, олардың философиялық ойлары дінмен және моральмен астасып жатыр. «Ежелгі философия тарихын» жазған неміс философы В.Виндельбанд та Шығыс философиясы, Конфуций, Будда жөнінде жұмған аузын ашпайды. Ағылшын философы Б.Рассел де философия тарихын батыстан іздейді. Батыста Шығыс философиясына ден қойғандар қатарына А.Шопенгауэрді, кейінірек К.Ясперсті жатқызуға болады. Ясперстің ойынша, философия Батыста да, Шығыста да бірер ғасырдың ішінде бір уақытта және бірінен бірі тәуелсіз күйде пайда болған. «Үнді және Қытай философиясында, – деп жазады ол, – шындықты философиялық тұрғыдан түсінудің скептицизмге, материализмге, софистика мен нигилизмге дейінгі барлық мүмкіндіктері қарастырылған». (Ясперс К. Смысл и назначение истории, М., Политиздат, 1991. – С.32)

Шығыс философиясының ерекшеліктерін түсіну үшін оны Батыс философиясының негізгі тенденцияларымен салыстыруға тура келеді.

Батыс философиясы (Ежелгі Грекияда) ғылым нышандарымен астасып, миф пен діннен бөлек және қарама-қарсы бағытта қалыптасты, дами бастады. Шығыста философия алғашында да, кейін де дінмен, моральмен байланысын үзген жоқ. Бұдан Шығыс философиясы ұтылған жоқ, керісінше, пәрменді болды, адамдардың санасын билеп алды. Біз буддизмді де, конфуцишілдікті де, даосизмді де әрі философия, әрі діни көзқарас ретінде қарастырамыз.

Батыста философиялық мәселелер көпке дейін негізінде сыртқы дүниеге бағыт ұстап келді: дүниенің негізі, бастауы, жаралуы, өзгеруі, танылуы туралы, дүниенің адамға қатынасы, адамның дүниедегі орны туралы. Шығыста философияның бетке ұстағаны – адам, адамның өмірі, өсіп-жетілуі, тәрбиесі, қызметі

Батыс философиясы ғылымға, зердеге көбірек арқа сүйейді, сөйтіп, рационализмге, сциентизмге ұрынады. Шығыста сезімге, эмоцияға, көңіл күйіне, сөзге, үлгіге, тәжірибеге ден қояды. Батыс философиясы ғылым, таным, логика, методология жолымен жүргенді қаласа, Шығыс философиясы тәлім-тәрбие, даналық, түсінік жолын ұстанады.

Батыс философиясының бір ерекшелігі – сыншылдық. Әрбір философ өзінше ойлап, пайымдауға тырысады, бұрынғылардың, замандастарының пікіріне сын көзімен қарайды; бірінің олқылығын бірі көріп, бірін бірі толықтыруға тырысады. Шығыс философиясында да әртүрлі ағымдар, мектептер кездеседі. Бірақ олардың арасында талас-тартыстан, бірін бірі сынаудан, жоққа шығарудан гөрі сабақтастық, үндестік басым. Конфуцийдің, Лао Цзының, Будданың беделіне ешкім нұқсан келтіргісі келмейді. Қайта оларға арқа сүйеп, ұстаз тұтады. Конфуцийдің айтқаны бар: «Мен күн сайын өзімді өзім ұстазымның сөздерін қайталап жүрмін бе? – деп тексеремін» – деген.

Батыс философиясы жалпы алғанда тұтас дүниені қамтуға тырысқан абстракты теориялық құрылым болғандықтан қарапайым адамға түсініксіз және одан алшақтау болып келеді. Аристотельді, Кантты, Гегельді кез келген адам оқып, түсіне алмайды. Сондықтан мұндай философияның адамдардың нақты өміріне әсері төмен. Шығыс философиясы, керісінше, адамға жақын, адамды тәрбиелеуде, сүйеп демеуде пәрменді болып келеді. Конфуцийдің, Будданың ілімдері жиырма бес ғасыр бойы адам, қоғам өмірінде жүзеге асып келеді.

Батыс философиясы том-том шығармалар жинағы арқылы танымал. Шығыс философиясы қысқа-қысқа әңгімелер, нақыл сөздер, мысалдар, эсселер түрінде көрінеді.

Батысқа жаңашылдық, жаңалыққа ұмтылыс тән. Батыста бұрыннан келе жатқан әдет-ғұрыпқа, қалыптасқан дәстүрге сын көзімен қарауға тырысады. «Дәстүр, – дейді Маркс, – жаман түс сияқты тірілердің ақыл-ойын билеп алады», дұрыс шешім жасауға кедергі болады. Шығыста жақсы мағынадағы **дәстүршілдік** сақталып келеді. Қытайлықтар, мысалы, қандай жағдайда да дәстүрді пайдалана білудің жөнін біледі. Бәрі де ескіреді, тозады, дейді олар, бірақ дәстүр, әдет-ғұрып ескірмейді.

Үнділерде осы кезге дейін ведаларды оқытып, ведаларға арқа сүйеніп келеді. Себебі үнділер ведалары арқылы үнділер болып өседі, үнділер болып қалады. Қытайлықтар дәстүріне сүйеніп, Конфуцийше өмір сүріп, қытайлықтар болып қалғысы келеді. Әдебиетте «сәйкестілік» («идентичность») деген ұғым бар. Ұлт та, халық та қай кезде де өзіне өзі сай болуы керек. Кеңес заманында біздер, қазақтар тілімізден, дінімізден, ділімізден айырылып, дәстүрімізден бас тартып, қазақ болудан қалдық, совет адамы болып кеттік.

Батыс философиясында, еуропалықтар, американдықтар салтында адам еркіндігіне, құқықтарына айрықша мән беріледі. Шығыс халықтарында-жапондықтарда, қытайлықтарда, корейліктерде – еркіндік жөнінде әңгіме болмайды, қоғам талабына, билік басындағыларға мойынсұнушылық орын алады. Олар бұдан опық жеп отырмыз деп ойламайды. Қытайдағы, Үндідегі миллиардтан астам халықтың үйлесімді өмір сүруі – Шығыс философиясының, шығыс тәрбиесінің арқасы.

Батыс философиясы өне бойы іс-қимылды, әрекетті, практикалық белсенділікті алға тартады. Ғылыммен бірге философия да табиғатты, қоғамды, қалыптасқан жағдайды өзгертуге ат салысады. Шығыста философия байыптылықты, пайымдауды, абайлауды, топшылауды жөн деп біледі.

Батыста өне бойы алға ұмтылу, қозғалу, жаңару мақсат болса, Шығыста тұрақтылық, қалыптылық, жақсы мағынадағы консерватизм бағаланады.

Шығыста жаңалыққа, инновацияға ұқыптылықпен қарайды, бірден қабылдамайды. Жаңалықтар, өзгерістер бұрыннан келе жатқан тәртіпке, бірлікке, ынтымаққа қайшы келмеуі керек.

Қытайда соңғы кезде айтарлықтай өзгерістер болды. Экономика нарықтық жолға түсті. Технологиялар жаңарды. Бірақ, социализм сақталды. Билік тізгіні коммунистік партияда. Бұрынғы көсем Мао Цзедунді қазір сынайды, қателіктері көп болды – дейді. Бірақ еліне сіңірген еңбегін де бағалайды. Маоның кесенесі киелі орын деп есептеледі. Қытай ақшасында Маоның суреті бар.

Біз бұрынғы Кеңес адамдары кезінде көсем деп құрметтеген Маркстен де, Ленин де бас тартып жатырмыз. Бұлар – тарихи тұлғалар. Ілімдерінің жақсы жағын бүгін де қабылдауға болар еді. Тірі кезінде олар жеке бастарына табынуға жол бермеді.

Қытайда үш мың жылдай бір альфавит – иероглифтер сақталып келеді. Біз бір ғасыр шамасында альфавитімізді үш рет өзгерттік.

Соңғы он шақты жылдарда әлем елдерінің назары Шығысқа бұратала ауды. Қоғамдық өмірдің қай саласында да Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея, Сингапур, Малайзия елеулі жетістіктерімен көзге түсіп отыр. Шығыста ғылым, философия болмаса, осындай жетістіктерге қол жетер ме еді?! АҚШ-та, Еуропада жоғары оқу орындарында жапон, қытай тілдерін, Қытай тарихын оқыту қолға алынды. Бізде де Астанада, Алматыда Конфуций институты жұмыс істеп жатыр.

2.2. Ежелгі Үнді даналығы

Үнді философиясы **Ведалардан** бастау алады. Біздің дәуірімізге дейінгі мың жыл шамасында жазылған. Мағынасы – «білім жиынтығы».

Ведалар негізінде құдайларға арналған ән-ұрандар мен жырлардың жиынтығы болып табылады. Әуелі ауызша, кейін жазба түрінде тараған.

Ведалардың философиялық бөлімін **упанишадтар** деп атайды. Тікелей мағынасы – ұстаздың аяқ жағында отырып, оның сөздерін қағып алу, ұстаздан сабақ алу. Ұстазды үнділерде «**гуру**» деп атайды.

Упанишадтарда философиялық мәселелер, сұрақтар, олардың жауаптары, философиялық пайымдаулар жиі кездеседі: Әлемнің жаралуы, құдайдың құдіреті, дүние және адам, дүниенің негізі (Брахман) және оны адамның тануы, Атманға айналуы, жаралу мен жоқ болудың байланысы, тағдыр, қажеттілік, талғам, т.б. көптеген мәселелер төңірегінде пікір айтылады.

Упанишадтардағы негізгі мәселе – ең жоғарғы объективтік реалдылық туралы. Абсолют болып табылатын **Брахманмен** субъективтік реалдылық ретіндегі – **Атманның** табысуы, бірлестігі. Брахман қол жетпес биікте Абсолют болып қалмай, өзі жаратқан Атман яғни танушы адам

арқылы нақты өмірге араласады, жүзеге асады. Өз тарапынан Атман да – адам да Құдайды тану, Құдайға сену және Құдайды сүю арқылы Брахманға жақындайды. Упанишадтарда пенде болып қалмай, өз шеңберінен шығып рухқа айналған адамды **Пуруша** деп атайды. Упанишадтарда адам өмірінің төрт кезеңі сөз болады: есін білмейтін сәби шағы, сергек кезі, қатты ұйқыдағы кезі (әңгіме рухани ұйқы жөнінде) және шабыт кернеген кезі. Осы шақта ол ең жоғарғы реалдықпен – Брахманмен табыса алады.

Енді Үнді философиясының мән – жайын ашып беретін негізгі ұғымдарға тоқталайық.

Солардың бірі – **карма** ұғымы. Тұра мағынасы – әрекет. Үнді түсінігінде дүниеде, қоршаған ортада стихиялы түрде болса да әділеттілік заңы орын алады. Өмірде адам өзінің ісіне лайық нәтижеге тап болады, не ісінің шапағатын, не кесапатын көреді. Әркімнің өзіне де, ұрпағына да жақсы өмір сыйлайтын мүмкіндігі бар. Адал, ақ көңіл, ізгі адамды болашақта жақсылық күтіп тұрады, ал арам, зұлым адам қалай еткенде де жамандыққа тап болады. Бұл заңдылықтан қашып құтылуға болмайды. Карма ұғымының мәнісі осы. Әркім – өз бақытының ұстасы. Карма заңы қазақтың «не ексең, соны орасың» – деген мақалын есімізге салады. Адамның тағдыры, кім болары, қалай өмір сүретіні, артына қандай мұра қалдыратыны – бәрі адамның тіршіліктегі іс-әрекетіне байланысты.

Үнді даналығында біреуге қиянат жасау ауыр қылмыс деп есептеледі. Адамға ғана емес, барлық тірі жан-жануарларға, шыбын-шіркей мен, құрт-құмырсқаларға да қиянат жасамау керек. Бәрінің де өз бетінше өмір сүруге хақы бар. Осыған орай **жайнизм** деген үнді философиясы бетке ұстайтын **ахимса** деген принципті атап өтуге болады: ол барлық тірі нәрсеге, тіпті өсімдікке де қиянат жасамауды уағыздайды. Шығыс менталитетінде құрбан шалу рәсіміне айырықша мән беріледі. Ислам дінінде мүмкіндігіне қарай әрбір мұсылман құрбан шалуға тиіс. Үнділер мен қытайлықтарда бұл құқыққа тек күнәсіз, адал адамдар ғана ие бола алады. Бұл ереженің де мәні түсінікті болса керек: миллиардтаған халқы бар елдерде әрбір адам құрбан шалар болса, елде тігерге тұяқ қалмас еді. Үнділерде құрбан шалған кезде ғана малды (онда да сиырдан басқасын) союға рұқсат етіледі. Бірақ жөнсіз малды өлтіруге болмайды.

Үнді философиясындағы негізгі ұғымдардың бірі жоғарыда аталған **брахман** ұғымы. Оның әртүрлі мағынасы бар: брахман деген каста, қоғамдық топ бар; брахмандар деген ведалар құрамына кіретін қасиетті кітап бар; Брахма деген құдай бар; брахманның философиялық мағынасы - бастау, түп негіз, субстанция.

Карма ұғымымен байланысты, карма ұғымын аша түсетін ұғым-**самсара**: қайта – қайта жаралуды аңғартады. Үнділерде бар болу – жоқ, болу деген түсінік жоқ, тек бір күйден екінші – басқа күйге айналу бар. Бір нәрсе жаралады, пайда болады, өмір сүреді, жоғалады, қайта жаралады. Осы қайта- қайта жаралу тізбегінен, осы бұғаудан қалай шығуға болады?

Жоғарыда әңгіме болған Пуруша осы ағысқа тап болып, кейін өзін өзі танып, өзін-өзі жеңіп, өз шеңберінен шығып, күш – қуатының, ынта – жігерінің арқасында өмір ағысын жеңіп, «арғы бетке шығып», рахатқа кеңелген, дегеніне жеткен. Сидхартха Гаутама бақыттың да, байлықтың да, биліктің де, қызықтың да өткінші, уақытша екенін түсініп, бәрінен бас тартып, өмір азаптарын бастан кешіп, ойлаған мақсатына жетеді; өмірдің мәнін, адам баласының бұл дүниедегі парызын түсінеді, ештеңе де оны алаңдатпайтын, бәріне де түсінікпен қарай алатын күйге жетеді; Буддаға, құдайға айналады. Адамның өзіне-өзі ие бола алатын, ойлағанын жүзеге асыра алатын, жайбарақат күйін **нирвана** деген ұғым білдіреді. Будданың пікірінше, нирванаға ниет еткен, осы жолда неге болса да төтеп бере алатын, рухты, жігерлі адамдардың бәрі жете алады. Даналар, дейді үнді философиясы, білім кемесіне мініп алып, самсара бұғауын бұзып, нирванаға жете алады. Нирванаға жетудің тағы бір жолы – махаббат күші.

Үнді философиясында білместікті, надандықты бейнелейтін **авидья** деген ұғым бар. Істің жайын, заттардың мәнін, өмір, заман талабын адам білуге тиісті. Білместік – үлкен айып, ол түбі азапқа, бейнетке душар қылады.

Әр адамның дүниеде орны бар, атқаратын қызметі, өтеуге тиісті борышы бар. Үнді философиясында өмір талабын, адамның жанұясының, басқа адамдардың, қоғамның алдындағы борышын, жауапкершілігін **дхарма** деп атайды. Бұл да – заң, борышты ақтау керек.

Адамды рух еркіндігіне апаратын жол **мокша** деп аталады.

Үнді философиясында **рита** деген терең ұғым бар. Рита заңдылықты, реттілікті, қажеттілікті аңғартады. Ританы өмір шындығы деп те есептеуге болады. **Анрита** деген ұғым, керісінше, жөнсіздікті, ретсіздікті білдіреді.

Үнді философиясында әр түрлі мектептер болған: **санкхья, йога, ньяя- вайшешика, миманса, веданта** т.б. Бұлар ведаларды мойындайды және негізге алады. Ведаларды мойындамайтын мектептер қатарына **жайнизм, локаята, буддизм** жатады. Біз бұлардың бәріне де тоқтала алмаймыз. Даналығы, тағылымы жағынан бізге жақыны – **буддизм**.

Буддизм ілімінің негізін қалаған **Сидхартха Гаутама** (шамамен б.з.д. 563- 489 жж). Сарайда бақыт пен ырысқа, рақат пен қызыққа бөленіп өмір сүріп жатқан патша баласының ел, жер кезіп, сәуегей болып, тентіреп кетуіне себеп болған нәрсе – адам, дүние, өмір, өлім, өмірдің мәні жөнінде мазалаған ойлар, шешімі табылмаған сұрақтар. Жас Сидхартханы бұл ойларға жетелеген оны таңдандырған төрт кездесу болады: ол ауырып титығы жеткен адаммен, кәрілікпен, өлген адаммен және өмірдің рахатын талақ еткен тақуа сәуегеймен кездеседі. Жиырма тоғыз жасқа дейін ханзада ауру-сырқаудың, жоқшылықтың, кәріліктің, өлімнің не екенін білмей өскен. Өмірінде, айналасында оған осындай жайларды еске салатын келеңсіз құбылыстар кездеспеген.

Кейбір аңыздарға қарағанда бір білгір сәуегей Сидхартханың әкесіне: баланды қайғы – қасіреттен, өмір тауқыметінен қашық ұста, әйтпесе, ол қасіреттің жайын білмек болып, үйінен, елінен безіп кетеді деп ескертеді. Ақырында солай болып, Сидхартха өмірдің, өлімнің мәнін түсінбек болып, ата-анасын, әйелі мен баласын, патша сарайын тастап, монахтарша киініп, тентіреп кетеді. Жанын да, тәнін де әр алуан азапқа душар етеді, аш та, жалаңаш та болады, талай сынақтардан өтеді. Өзі сияқты орман кезіп жүрген тақуалармен өзін мазалаған сұрақтар төңірегінде пікір алысады, айтысады. Әлсін-әлсін ұзақ ойлауға, медитацияға салынады. Он шақты жыл іздену, толғану, өзін-өзі сынау, жапа шегу ақыры оны Буддаға – ақиқатқа көзі жеткен әулиеге – айналдырады (үнділерше buddha – оянған, нұрланған) .

Буддизмнің мәні төрт киелі қағидадан тұрады:

1. Өмір азапқа, бейнетке толы (үндіше духкха – страдание) ;
2. Бейнеттің себебі бар;
3. Бейнеттен құтылуға болады;
4. Бейнеттен құтылудың жолдары бар.

1. Өмір тауқыметі барлық адамға ортақ. Бірақ адамдар өмірге жеңіл қарап, оның мәніне үңіліп жатпайды, қалай болса, солай өмір сүреді. Сөйтіп, өздері бастарына бейнетті тілеп алады. Өмір азабы – кездейсоқ нәрсе емес, заңдылық. Адамның дүниеге келуі сәби үшін де, анасы үшін де – азап. Баланың өсіп жетілуі, оқуы, үйренуі – қиын белестерден тұрады. Махаббат, достық, мансап, атақ – бұлар да адамды қинайды.

Қайғы қасіреттің, бейнеттің адам баласына, ортақ екендігі туралы буддизм ілімін баяндайтын «**Дхаммапада**» деп аталатын даналық кітабында мынадай аңыз бар. Бір әйел жалғыз баласынан айырылып, арылмас қайғы-қасіретке душар болады. Ақыры ол Буддаға келіп, қайғысын жеңілдететін ем жасауын сұрайды. «Қайғыңды жеңілдетер дәрі жасау үшін, – дейді Будда, – сен қайғы – қасіретті бастан кешпеген әр үйден бір уыс дән сұрап әкел». Әйел тәңертеңнен кешке дейін үйлерді аралап, дән сұрайды. Бірақ ақыры қасірет шекпеген бірде-бір үй, бірде-бір адам табылмайды. Шаршап-шалдыққан әйел тізе бүгіп отырып, ойға кетеді. Қайғы-қасірет барлық адамға ортақ екен. Бұл өз қайғысымен болып, басқалардың жайын ойламаған. Осы ойларымен әйел Буддаға барып, дәрі жасайтын дән таба алмағанын, бірақ қайғы-қасіретсіз, бейнетсіз, адам өмір сүре алмайтынын түсінгенін айтады.

2. Келесі қағида өмірдегі бейнеттің себебін ашып көрсетеді. Адам бейнет шегу үшін жаралған пенде. Ол өмірде бір нәрсеге қызықпай, көрмей, білмей, жақсыны да, жаманды да бастан кешпей, атаққа, байлыққа, мансапқа ұмтылмай, біреуді сүймей, біреуді жек көрмей, өмір сүре алмайды. Адам ойын қомағайлық, құмарлық, дүниеқорлық, қызғаныш билейді. Өз басының қамы үшін адам басқаны алдайды, басқаларға қиянат жасайды. Сол үшін кейін өкінеді, қиналады.

Адамды бейнетке душар ететін жағдай – оның өмір жайлы, өзі жөнінде, өзінің міндеті мен парызы жөнінде, күнделікті тіршіліктің өткінші, жалғандығы жөнінде ойланбауы, не жақсы, не жаман, не обал, не сауап екендігін айыра білмеуі.

3. Өзі тілеп алған бейнеттен, азаптан адам өзі құтыла алады. Бұл үшін ол өзін де, дүниені де танып білуі, бойын билейтін қалаулар мен құндылықтардың жайын білуі, оларды жеңуі, өзіне-өзі ие болуы керек. Мұндай күйді нирвана деп атайды дедік жоғарыда. Нирванаға жеткен адам өзіне-өзі оралған, өзін-өзі билеген, барлық жасанды елестерден арылған, жақсыны да, жаманды да, сырттағыны да, іштегіні де түсінген адам. Арам ниеттен арылып, бәріне де оң ниетпен қарайтын адам.

4. Төртінші киелі қағида бейнеттен құтылудың жолдарын көрсетеді. Бұл сегіз тарау жол:

1. дұрыс көзқарас;
2. терең түсінік;
3. тура сөз;
4. ақылды әрекет;
5. оң ниет;
6. өзін-өзі ұстау;
7. өзін-өзі билеу;
8. өткен-кеткен жөнінде ойланып, толғану

Қай адам да бұл ережелерді қабылдап, орындай алады. Будда адамға: «ештеңеге қызықпа, бәрінен де бас тарт, аскет бол, әулие бол» демейді. Жоқ. Адам өзін де, өмірді де, дүниедегі құбылыстарды да танып, біліп, түсініп, адамша өмір сүруге тырыссын. өмірдің қиындығын, бәрінің де уақытша, өткінші екендігін білсін, басқаны да өзіндей көрсін дейді.

2.3. Ежелгі Қытай философиясы

Тағы да қытай салтының ерекшеліктеріне тоқтала кетейік. Қытай мыңдаған жылдар бойы басқа елдерден оқшауланып, өзімен өзі өмір сүріп келді. Сол үшін де әдейі бес мың шақырымға созылған Ұлы Қытай қорғанын тұрғызды.

Қытай халқы басқаларға еліктеуді жақсы көрмейді. Өздеріне керек нәрселердің бәрі өздерінде бар деп есептейді. Сөздігінде шет ел сөздері кездеспейді.

Қытай философиясында басқа жақтан алынған идеялар, ілімдер жоқтың қасы. Бір кезде Қытайда буддизмді қабылдады. Бірақ та ол да өзгертіліп, қытай дәстүріне бейімделді. XX-ғасырдың ортасында Кеңес Одағының ықпалымен Қытай социалистік жолға түсті, марксизмді мойындады, қабылдады. Бірақ Қытайда социализм де, марксизм де өзгеше, өздерінше болып шықты, қытайлық сипатқа ие болды.

Қытай, Үнді философиясын қосақтап, Шығыс философиясы деп тану орынды. Бұлардың арасында ұқсастық көп. Жақсы мағынадағы дәстүршілдік, ескішілдік екі елге де тән. Үнді, Қытай философиясында да өзіндік мектептер, ұғымдар бар. Екеуінде де көне әдеби ескеріткіштер осы кезге дейін маңызын сақтап келеді. Үнді, Қытай философиясында тәлім-тәрбие, адамгершілік мәселелері көрнекті орын алады.

Сонымен бірге Үнді және Қытай философиясында елеулі айырмашылық та бар. Батыс зерттеушілерінің пікірінше, Қытай философиясына **экстроверттік** ойлау тән (extro – лат. сыртқы). Сыртқы дүниеге көбірек көңіл бөледі: адамның объективтік заңдарға, аспанға, табиғатқа, қоғамға мойынсұнуы. Үнді философиясында, керісінше, **интроверттік** тұрғыда ойлау басым (intro – лат. ішкі): адамның ішкі, рухани дүниесіне баса көңіл бөлуі. Үнділер жанның қамын, жан тыныштығын көбірек ойлайды. Кейбір үнді мектептері (жайнизм, буддизм, йога) аскетизмді – тіршіліктің қызықтарынан, құндылықтарынан бастартуды уағыздайды, абсолютке, құдайларға сеніп, берілуді ұсынады, монах болуға шақырады.

Үнді философиясына қарағанда Қытай философиясы о дүниедегі өмір туралы әңгіме етпейді, күнделікті тіршілікті бағалауға үйретеді. Өмір адамға бір-ақ рет беріледі, өмірдің өзі үшін өмір сүру керек дегенді бетке ұстайды. Қытайда өмірден бас тарту дегенді білмейді. Қазақтар да өмірді басты құндылық деп біледі: «Тіршілікке не жетсін», «Мың күн жұмақтан бір күн тірлік артық» деген нақыл сөздер текке айтылмаған.

Үнді философиясына қарағанда қытай философиясында авторлық ұстаным бар, тұлға бар. Қытай ойшылдары туралы мағлұматтар көп. Ал Махавира, Капила, Вьяса, Вардхамана сияқты үнді даналары туралы мәліметтер жоқтың қасы.

Ежелгі Қытай философиясы аты шулы бес кітаптан бастау алады (у цзин).

«Ши цзин» – жырлар жинағы. Қазақтың қара өлеңдерін еске түсіреді.

«Шу цзин» – тарих кітабы. Бұл тарихты баяндайтын алғашқы кітаптардың бірі болса керек. Қытайдың жазба тарихы бес мың жылды қамтиды. Ся мәдениеті б.д.д. 2700 жылдан басталады.

«Ли цзин» – әдет-ғұрып кітабы. Әрбір үйде болатын, әрбір қытайлық оқып жүретін кітап.

«И цзин» – өзгерістер кітабы. Қытайлықтар өзгеріске сақтықпен қарайды дедік. Құптай бермейді. Бірақ өзгеріс заңды екенін түсінеді. Өзгеріске әзір болу керек. Өзгерістерді билеу, реттеу керек. Қытайда айтады: «Өтпелі кезеңде өмір сүруді Құдай басқа бермесін» – деп. Бұл нақылдың дұрыстығына талай көзіміз жеткен. Қазан төңкерісінен кейінгі, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы, қайта құру тұсындағы, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңдер кім-кімге де сынақ болды.

Бесінші кітап – «Чунь цю» – жылнамалар кітабы.

Бастапқы элементтер, стихиялар, туралы Қытай философиясында да сөз болады (у син). Бұлар: от, су, жер, ағаш, металл. Олар барлық заттың құрамына кіреді.

Қытай философиясында кезінде әртүрлі мектептер болған, қазір де бар.

Натурфилософиялық мектеп дүниетанымдық маңызы зор **инь** және **ян** ұғымдарын ұсынды. Инь – жердегі субстанция, Ян – көктегі. Бұлардың қарама – қарсылығы, өзара әрекеті және бірігуі дүниеде болып жатқан үрдістердің мәнін білдіреді. Инь – бірде әйел бастауы, ян – ер бастауы, инь- қараңғылықты, ян – жарықты, біреуі – салқынды, екіншісі – жылыны т.с.с. құбылыстарды бейнелейді.

Даосизм мектебінде инь және ян ұғымдарының мәні ашыла түседі. **Дао** біреуді туғызады: **ци**. Ци екеуді туғызады: **инь** және **ян**. Бұлар үшеуді туғызады: **аспан, жер, адам**. Бұлардан барлық заттар пайда болады.

Натурфилософиялық мектеп кейін жалғасын даосизмнен табады.

Даосизм мектебі б.д.д. VI-ғасырда қалыптасты. Негізін қалаған **Лао Цзы** (б.д.д. 604-517); шын аты – Ли Эр, бірақ тарихқа Лао Цзы деген атпен енді (кәрі ұстаз деген мағынада).

Даосизм ілімі адамға өмірдегі дұрыс жолды көрсетпек болады. Даосизм ұсынған және барлық қытай ойшылдары қабылдаған негізгі ұғым – **дао**. Мағнасын жол, реттілік, заңдылық деп түсінуге болады. Үнді философиясындағы рита ұғымын еске түсіреді. Бірақ дао ұғымының мағынасы терең, кең.

Дүниедегі құбылыстар, үрдістер осы даодан бастау алады. Әдебиетте өмір заңы (дао жизни), тарих заңы (дао истории) деген тіркестер бар.

Дао туралы ілім Лао Цзының сөздері деп есептелетін «**Дао дэ цзин**» – «Ізгілікке бастайтын жол» деген трактатта баяндалады. Кішкентай кітапша, бірақ мағынасы терең, күрделі. Бұл кітап туралы түсініктемелер бірнеше томды құрайды.

Дао мен **дэ** тығыз байланыста. Дао заттарды туғызады, дә оларды өсіріп, жетілдіреді.

Философияда, ғылымда «дүние реттіліктен (порядок) бастала ма әлде ретсіздіктен (хаос) бастала ма?» деген сұрақ бар. Батыста алғашқы ретінде ретсіздікті (хаосты) қояды. Реттілік кейін, ақыл-есі бар адам арқылы пайда болды деген түсінік бар. Қытайда даосизм ілімінде дүние реттіліктен, даодан басталады, табиғатта бәрі үйлесіп келеді. Ретсіздік жеке басының қамын ойлайтын адамдардың іс-әрекетінің салдары деген түсінік қалыптасқан. Даосизм ілімі сол ретсіздікті түзетудің және оны болдырмаудың жолдарын көрсетпек болады.

Даоны бұратала танып білу мүмкін емес. Дао – шексіз. Бәрі де даоның арқасында жүзеге асып жатыр, даоның бәріне де қатысы бар.

Адам есті болғасын табиғат, өмір, қоғам заңын яғни даоны танып білгісі келеді. Өзінің іс-әрекетінде даоны басшылыққа алады.

Даоны бетке ұстаған адам табиғилыққа ұмтылады, жасандылықтан аулақ болады. Табиғилыққа ұмтылу қытайша «**цзы жань**» деп аталады.

Даосизм іліміндегі негізі ұғымдардың бірі – **у вэй** – **әрекетсіздік** деген мағынаны білдіреді. Жөнсіз әрекеттерге тиым салады. Қытай халқының бір ерекшелігі – еңбекқорлығы. Олар қол қусырып қарап отыра алмайды. У вэй ұғымы даоға яғни табиғат, қоғам, тарих, адамгершілік заңдарына қайшы келетін, бүкіл әлемдік үйлесімділікті (**хэ**) бұзатын әрекеттерге тиым салады. Адам өзімшілдікке, әлімжеттілікке салынбауы тиіс. Мұндай әрекеттен күткен нәтиже шықпайды.

Адамдар өзімбілемділікке салынып, астамшылықпен табиғат, қоғам өміріне сырттан килігіп, қалауынша өзгертпек болады. Даосизм мұндай әрекетті құптамайды. Адам табиғатты, тарихты үйрете алмайды. Керісінше, өзі олардан өне бойы үйренуі, сабақ алуы керек.

Батыста да, бізде де у вэй деген принципті қостамайды. Керісінше: «қимылда, әрекеттен, бәрін өзгерт, бәріне үстемдігінді жүргіз!» – дегенді уағыздайды. Соның салдарынан бәрін өзгертіп, бүлдіріп жатырмыз. Семейдегі, Нарын құмындағы, Арал теңізіндегі, Байқоңырдағы жағдай осы. Бір кездегі Қазан төңкерісі тарихқа жасаған зорлық болды.

Даосизм ұсынған тағы бір принцип – **Тай цзы**. Мағынасы – **түпкі шек** (Великий предел). Қай нәрсенің де, іс-қимылдың да шегі болады. Байлықтың да, биліктің де соңына түскен адам түбі опық жейді. Адамда, қоғам да істің, заттың шегін білуі керек. Қалай болса, солай, бисаналы күйде өмір сүруге болмайды. Күнделікті өмірде адам да, қоғам да өткен жолын, жеткен жерін ой елегінен өткізіп, сарапқа салып, тәжірибемен, теориямен салыстырып отыруы керек: жүріп келе жатқан бағытымыз дұрыс па? Ісіміздің нәтижесі қандай болды? Қателік болса, асқындырмай, түзету керек. Кейін әл бермей кетуі мүмкін.

Қытай философиясының келесі танымал мектебі – **Кун Фу цзының (Конфуцийдің) мектебі**. Ұстаз Кун б.д.д. 551-479 жж. өмір сүрген.

Философияның бір қызметі – идеология, халықты бірлікке, ынтымаққа шақыру, билік пен халықтың арасында дәнекер болу.

Конфуций сөзі де, ісі де, өмірі де өнегелі идеолог, ұстаз болды. Халық оған сенді, сөзіне ден қойды, ілімін басшылыққа алды. Конфуцийдің ілімі осы кезге дейін Қытай халқына, Қытай мемлекетіне зор ықпал етіп келеді. Оны «он мың ұрпақтың ұстазы» деп орынды құрметтейді.

Конфуцийдің ілімі Қытай тарихындағы Чжоу патшалығы тұсында қалыптасты. Сол кездегі елдегі жағдай аса күрделі болды. Бірімен бірі қырқысқан жүздеген патшалықтар. Бытыраңқы ел. Ауызбірлік жоқ. Зорлық – зомбылық белең алған. Сол кезде Қытай халқына Конфуцийдей ұстаз, Конфуцийдей идеолог керек болды. Конфуций елдің үмітін сол

кезде де, кейін де ақтап келеді. Оның көбірек көңіл бөлген мәселесі – тәрбие, тәртіп, тыныштық, тұрақтылық, дәстүрге жүгіну. «Мемлекет, – дейді ұстаз Кун, – үлкен отбасы, ал отбасы – шағын мемлекет». Мұндай ұқсастық (аналогия) Конфуцийге не үшін керек болды? Отбасында тәртіп, келісім, түсінік болуы керек. Ата-ана мен баланың, іні-қарындастың арасында сүйіспеншілік, сыйластық болмаса, ондай отбасында береке болмайды. Мемлекетте де отбасындағыдай ынтымақ, түсіністік болуы керек. Өйткені билік қарамағындағы халқына, қарапайым халық билік басындағыларға қызмет етеді, екі жақтың да мүдделері бір.

Конфуцийдің тағы бір өсиеті – әке балаға, ұстаз шәкіртке, басшы қызметкеріне үлгі болуы керек. Сонда олардың талабы түсінікті және орындалады.

Конфуций іліміндегі маңызды ұғымдардың бірі – **жэнь** – адамға деген ілтипат, құрмет, сүйіспеншілік. Адамның айналасындағылар оны танып, құрметтей білуі керек, ал адам сол құрметке лайық болуы керек. Қоғамда, ұжымда адамның беделі төмен болса, бұған қоғам да, адамның өзі де жауапты. Демек, адам өзін өзі көрсете алмаған, мойындата алмаған.

Қытай ділінде, Конфуций ілімінде **тең ортаға** («золотая середина») үлкен мән беріледі. Тең ортаны қытай философы **«чжун юн»** деген ұғыммен білдіреді. Адам заттардың, іс-қимылдың шегін біліп, шектен асып кетпеуі керек. Табиғилық пен жасандылықтың ара жігін айыру аса маңызды. Адамдардың қарым-қатынасында жасандылыққа жол бермеген абзал. Қорқақты ешкім жақсы көрмейді, бірақ та көзсіз ерлік адамды опат қылуы мүмкін. Адамға сарандық жараспайды, бірақ мырза болам деп жиған – тергенінді шаша берсең не болады? Біздің, қазақтардың қонақжайлығы кейде шектен асып, қонақтар үй иесін билеп кетеді. Қаншама шетелдік азаматтар елге келді. Қазір солардың тұрмысы жергілікті қазақтардың тұрмысынан әлдеқайда артық. Қазақта жақсы сөз бар: «Адамның алды болсаң, көз тиеді, адамның арты болсаң, сөз тиеді» деген. Тең ортаны таба білген жөн.

Конфуций ілімінде жиі кездесетін ұғым – **шу** – өзара көмек, қайырымдылық деген мағынада. Адам өне бойы өз қамын ғана ойлай алмайды, басқа адамдар да бар. Сен басқаның жағдайымен санассаң, ол да сенің жайыңды ойлайды. Сөйтіп, ортақ мүдде табылады. Осыған орай, ұстаз Кунның айтқаны бар: **«өзің қаламайтын нәрсені басқаға істеме»**.

Конфуций іліміндегі **ли** деген ұғымның мәні терең. Мағынасы – әдет – ғұрыпты, салт-жораны (ритуал), дәстүрді қадір тұту. Тағы бір мағынасы – үлгі. Адамға үлгі алу да, үлгі болу да керек. Ол кімнен үлгі аларын, кімге үлгі боларын білгені абзал.

Конфуций билік, ел басқару мәселесіне көп көңіл бөлген. Бүгінгі студенттер ертең билікке араласады. Конфуцийден сабақ алуларына болады.

Конфуций билікке ұмтылған адамдарға мынадай талап қояды: елін, халқын, Отанын сүю, өз ісіне жетік болу, жауапкершілік, халықтың, мемлекеттің мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары қою, сөзі мен ісінің арасында алшақтық болмауы, қарапайымдылық, адалдық, әділеттілік. Өзінен өзі түсінікті, мұндай талапқа кез келген адам сай бола бермейді. Кез келген адам ел билей алмайды. Әміршілерді, шенеуніктерді арнайы оқытып, тәрбиелеу керек.

Билікке лайық адамдарды Конфуций **цзюнь цзы** – асыл адамдар деп атайды. Оларға **сяо жэнь** – тексіз адамдарды қарсы қояды. Бұлар тек өз басының ғана қамын ойлайды. Конфуцийдің мектебін әдебиетте **шенеуніктер мектебі** деп те атайды (**жу цзя**).

Конфуцийдің кейбір ұлағатты сөздерін келтірейін.

Конфуцийден бірде шәкірттері сұрайды:

- Егерде әміршіні адамдардың бәрі де жақсы көрсе не болады? Кун бұл сұраққа:
- Жақсы болмайды; – деп жауап береді.
- Неге?
- Адамдардың жақсысы да, жаманы да болады. Жаман адамдар (жемқорлар, бұзақылар) жақсы көрген әміршіден не қайыр?
- Егер де әміршіні адамдардың бәрі де жек көрсе ше?
- Бұл да жақсы емес. Мұндай әмірші халықтың соры болады.
- Егер де әміршіні жақсы адамдар жақсы көріп, жаман адамдар жек көрсе, осы дұрыс болар еді, – дейді Конфуций.

«Өзіңе тең келмейтін адаммен достаспа, – дейді Конфуций. Дос деген адамға айна іспеттес. Досыңа қарап, сен өзінді танысың, дәрежеңді білесің. Дос саған кемшілігіңді бетіңе айтады. Сенің өскеніңді қалайды.

«Өз үйіңде жау іздеме», – дейді ұстаз. Өте орынды. Адамға да, қоғамға да қатысты. Туысқандар бірін бірі қадыр тұтсын, аяласын, мақтан етсін.

«Адам, – дейді ұстаз Кун, – аяғынан басына дейін өлшенбейді, басынан бастап аспанға дейін өлшенеді». Адам өзінен өзі асып түсе алады. Бір күйде қалмай, жетілуі керек. Адамның өсіп – жетілуіне шек қоюға болмайды.

«Елде қауіп көбейсе, ондай елге барма. Елде бүлік болса, ондай елде тұрма». Бір кезде Қырғызстанда тұрған өзбектер елден қашуға мәжбүр болды. Сирияға қазір есі дұрыс адам бара ма? Қазақта да сөз бар: «Бүлінген елге барма, бүлікті елде тұрма» – деген.

Конфуцийдің тағы бір ұлағатты сөздері.

«Ел дұрыс жолға түсіп, жағдайы түзелсе, ондай елде кедей және елеусіз болу ұят». Дұрыс сөз. Біз қазір Қазақстанда өз жолымызды таптық. Капиталистік, нарықтық қатынастар орнап жатыр. Еңбек еткен адамға, мамандарға жол ашық. Осындай жағдайда кедей болу – адамға сын.

«Ел дұрыс жолды таба алмай, күйзеліске ұшыраса, бай болу ұят». Кеңес заманында халық байлар мен кедейлерге бөлінген жоқ. Орташа тұрмыс құрды. Бай болу ол кезде ерсі көрінді.

«Білімге бастайтын үш жол бар, – дейді Конфуций. Бірінші, оқу мен тоқу, ойлану. Бұл – ең парасатты жол. Екіншісі, еліктеу, ұқсау арқылы. Бұл – ең оңай жол. Үшіншісі – әркімнен, өмірден үйрену, сабақ алу. Бұл – ең қиын жол.

Қытай философиясындағы тағы бір мектепті атап өткен жөн болар. Бұл **легизм, заңгерлер мектебі (фа цзя)**, б.д.д. VI-III-ғғ-да. өріс алған. Негізгі идеялары **Шан Янның «Шан цзюнь шу»** – Шан провинциясының билеушісінің кітабында баяндалады.

Заңгерлер мектебі Конфуций мектебіне балама бағытта дамыды. Легистер мемлекетті отбасымен салыстыруға, ел басқару ісінде үгіттеуді, тәрбиелеуді бетке ұстауға, «асыл адамды» дәріптеуге, дәстүрге арқа сүйеуге қарсы болды. Конфуцийдің «ли», «жэнь» деген ұғымдарының орнына легизм **«фа»** – заң, заңға жүгіну ұғымын алға тартады.

Легизмнің танымал өкілі **Хань Фай цзының** пікірінше, адам тумысынан зұлымдыққа бейім және өз мүддесін қоғам мүддесінен жоғары қояды. Сондықтан қоғамда заңды күшейтіп, қылмыс жасағандарды қатаң жазалау керек. Үгіттеумен адамды түзету мүмкін емес. Саясат моральмен үйлеспейді. Халықты билеудің тиімді тәсілдері – марапаттау және жазалау. Жазалауға жиірек жүгіну керек.

Әдебиетте Қытай мемлекетін **деспотия** деп сынау орын алады. Билеуші іс-әрекетінде ешкіммен, ештеңемен санаспай, мәселені өзінше шешеді.

Легистер осындай деспотиялық мемлекет құруды уағыздайды. Заң бәрінен де жоғары тұруы керек. Заңға бәрі бағынуға тиіс. Тек әмірші ғана аспанның жердегі өкілі ретінде заңнан жоғары тұрады.

3 ТАРАУ. АНТИКАЛЫҚ ФИЛОСОФИЯ

3.1. Антика философиясының ерекшеліктері

Антика философиясы шамамен мыңжылды қамтиды: біздің дәуірімізге дейінгі 6-ғасырдан біздің дәуіріміздің 5-ғасырына дейін. Антика дегенде әңгіме Ежелгі Грекия жөнінде ғана болып отырған жоқ, Ежелгі Рим де кіреді бұл ұғымға. Бірақ Батыс философиясының негізі Ежелгі Грекияда қаланған, сонда ол дамып, жетіліп, классикалық деңгейге жеткен. Рим философтары өздерін гректердің шәкіртіміз деп есептеп, алдарына Рим жерінде гректер ілімін енгізу, насихаттау міндетін қойған. Антика философиясының шарықтау шағы б.з.д. 6-3-ғғ, ал бұл кезде Римде философия әлі қалыптаса қойған жоқ.

Ежелгі Грекия кішігірім қалалардан, мемлекеттерден (полистерден) тұратын ел. Оны мекендеген бірнеше миллион адамдардың көпшілігін құлдар мен әйелдер, жас балалар құраған. Ал, оқу-біліммен, ғылыммен, философиямен, саясатпен айналысуға құқы бар ерікті азаматтар қатары көп болмаған. Кейбір деректерге қарағанда, грек мәдениетінің ошағы – Афинада сол кезде шамамен елу мыңдай ерікті адамдар болған. Ежелгі грек мәдениетін, өркениетін, ғылымын құрып дамытқандар солар. Оларға басқа полистердегі он мың, жиырма мыңдай болып келетін еріктілерді қосамыз.

Ежелгі гректердің ұлылығын швейцарлық философ Я. Буркхард мифологиясынан, тағы бір швейцарлық оқымысты Андре Боннар ғылымынан, Гегель мен Маркс – философиясынан, орыс философы А.Ф. Лосев – өнерінен көреді. Бәрінің де пікірінің жаны бар. Мәдениеттің барлық салаларында гректер артына өшпес із қалдырған. Қалайша осы бір кішкентай елде адамзат тарихындағы тұңғыш мәдениет, өркениет пайда болған? Осыған орай, әдебиетте «грек кереметі» деген ұғым бар. Қазіргі дамыған Грекияда әлем таныған ойшылдардың, философтардың аты естілмейді. Неге? Шамасы, философияның өрісі ғылым мен техниканың, өндірістің дамуымен тікелей анықталмайды.

Ежелгі гректер болса, олар өз өнеріне табиғи құбылыс деп қараған. Ерікті адамдар сүйікті кәсібімен еркін, бар күш-жігерін жұмсап, беріле айналысқан, сонымен бірге олар сол жетістіктерінің маңызын да түсінген. Сол замандағы атақты грек әміршісі Перикл былай деген екен: «Біз замандастарымызды да, кейінгі ұрпақтарды да таңдандыра құбылыс боламыз». Тап солай болды.

Мәдениет саласындағы сирек кездесетін, мұндай өрлеуді қалай түсіндіруге болады? Ғылым тарихында әр-түрлі дәлелдер келтіріліп жүр. Солардың ішіндегі талас тудырмайтыны мыналар:

1. Грекияның географиялық жағдайы халықтың тұрмыс – тіршілігіне, мәдениетінің дамуына оңтайлы ықпал еткен. Теңіз жағасы, сан түрлі сауда

жолдарының торабы, көршілес елдермен қарым – қатынас жолға қойылған жұмсақ климат т.т.

2. Ежелгі гректердің дарындылығы, сезімталдығы, өнер-білімге, сұлулыққа құштарлығы. Маркстің айтқаны бар: гректер дұрыс тәрбиеленген балалар сияқты. Адамзаттың өзі ол кезде «балалық» шағын бастан кешіп жатты.

3. Ф. Энгельс грек мәдениетінің дамуына құлдық құрылыстың оңтайлы ықпалы болғанын атап көрсетеді. Дұрыс ойластырылған еңбек бөлінісі. Қоғамдағы ауыр, бірқалыпты, бір сарынды, шабыт шырқауын керек етпейтін физикалық дене еңбегімен құлдар айналысып, ерікті адамдар, аксүйектер рухани жұмыстармен, ой – еңбегімен – оқу – біліммен, өнермен, саясатпен, ғылыммен, философиямен айналысқан. Және бар күш-жігерін жұмсап, зыбынын салып, беріле, құлшына айналысқан.

Бірақ құлдық дәуірді басқа да елдер бастан кешті ғой. Неліктен Египетте, Вавилонда, Месопатамияда гректердегідей философия болмады?

4. Бұл сұрақтың жауабын да Энгельстен таба аламыз. Оның ойынша, мәдениеттің, рухани дүниелердің қарыштап дамуына гректерде қалыптасып, жетілген демократиялық үрдіс үлгісі себеп болған. «Демократия» деген сөздің грек сөзі екені белгілі: **демос** – халық, **кратос** – билік. Демократияның философияға әсері – адамдарға ойлау еркіндігін алып бергені. Демократия дегеннің не екенін түсіну үшін екі ежелгі грек полистерін – Афина мен Спартаны салыстырып көру керек. Афинадан шыққан оқымыстылардың, философтардың, жазушылардың, драматургтардың атын атап шығу үшін көп уақыт керек болар еді және олардың есімі әлемге әйгілі. Ал грек жерінде, грек тілінде сөйлейтін, сол жердегі географиялық ортада өскен спартандықтардың ішінен үлгілі жауынгерлер, батырлар, сайыскерлер шықты, бірақ әлем таныған бірде-бір оқымысты, философ шыққан жоқ. Қалайша? Жауап біреу: Спартада демократия болмады, әміршіл – тоталитарлық жүйе үстемдік құрды.

Антика философиясының ерекшелігін құрайтын тағы бір ғажап құбылыс – оның бірер ғасырда классикалық дәрежеге жетуі, екі мың жарым жыл бойы бүкіл әлемдік философияға үлгі болып келе жатқаны.

Ежелгі грек философиясы осы кезге дейін мәнін жаймаған «мәңгілік» **философиялық мәселелерді** қоя білді. Кейбіреулерін атап өтейік: дүниенің бастауы, түпкі негізі, дүниенің бірлігі, өзгерісі, дамуы, материалдық және рухани құбылыстардың ара- қатынасы; білімнің, танымның, идеяның, таным тәсілдерінің мәні, табиғаты; адамның мәні, дүниедегі орны, қызметі т.б.

Өңгіме бұл мәселелердің грек философиясында шешілуінде ғана емес, философиялық тұрғыдан қойылуында. Философияда кейде мәселелердің қалай шешілгені емес, қалай қойылғаны маңызды болып шығады.

Гректер заманынан бері философиядағы негізгі екі бағыт – **материализм** мен **идеализм** қалыптасып, бірін бірі сынап, бірін бірі толықтырып, философияның дамуына жол ашып келеді. Философиядағы негізгі екі тәсіл – **диалектика** мен **метафизика** да антика философиясынан бастау алады. Алғаш рет гректер философияның жүзеге асу формасы ретінде **сұхбатты** (диалогты) алға тартып, айтыстың, пікір-таластың үлгісін көрсетті. Ғылым, даналық, түсінік, көзқарас, эпистемология, антропология, әдіснама (методология) сияқты философияның салалары да гректерден бізге жеткен мұра болып табылады.

3.2. Алғашқы грек философтары

Грек философиясының алғашқы кезеңін **натурфилософиялық кезең** деп атауға болады. Өкілдері: Фалес, Пифагор, Анаксимандр, Анаксимен, Гераклит, Зенон, Демокрит ж.б.

Аристотель оларды **физиктер** деп атаған екен (гр. **фюзис** – табиғат деген сөзден). Шынында да, алғашқы грек философтарының баса назар аударғаны сыртқы дүние, аспан, космос, табиғат болды. Олар, Аристотельдің пікірінше, дүниедегі әр алуан заттардың бастауы болып табылатын алғашқы себепті анықтауға тырысты және заттардың көзін табиғаттың өзінен іздеді. Алғашқы грек философтарының ілімін әдебиетте **космоцентризм** деп те атайды.

Грекиядағы алғашқы философиялық мектеп Кіші Азиядағы Милет қаласында пайда болған.

Милет мектебінің негізін қалаушы – **Фалес** (шамамен б.д.д. 625-547) заттардың неден пайда болғанын, кейін неге айналатынын дүниетанымдық мәселе ретінде қойған. Оның ойынша, дүниедегі бастапқы нәрсе **су** болып табылады: бәрі де суда және судан жаралған, кейін суға айналады. Бәрі де сумен қоректенеді, дымқыл нәрседен пайда болады. Су қоюланса, жерге айналады. Ең жеңіл нәрсе де (ауа), ең ауыр нәрсе де (мұз) – судан жаралған. Балықтар суда жаралып, суда өледі. Кейбір нәрселер (мысалы, тұз немесе бал) суда ериді. Сусыз ештеңе де өмір сүре алмайды.

Бұл арада бізді қызықтыратыны Фалестің жауабы емес, оның қойған сұрағы: шетсіз, шексіз, әр алуан заттардың ортақ тегі бар ма? Болса, ол не? Бұл – дүниенің түп негізі, бастауы туралы мәселе.

Фалес жан-жақты ғұлама болса керек, ғылыммен де (астрономия, математика), философиямен де айналысқан, теория мен практиканы ұштастырған. Фалесті біз Ежелгі Грекиядағы жеті даналардың ішінен де көреміз. Философ ретінде ол заттардың, құбылыстардың түпкі шегін анықтамақ болады да, бұл сұрақтарға даналарша жауап береді. Мысалы, «Ең үлкен нәрсе не» – деген сұраққа: – кеңістік, – деп жауап береді. Аспан емес, космос емес, жер емес, кеңістік. Өйткені: дүниедегі заттардың

бәрі кеңістікте өмір сүреді». Ең жылдам нәрсе не? Құс па, жел ме? Жоқ. Ақыл екен, өйткені ақыл әп – сәтте бәрін қамтиды. «Ең күшті нәрсе не?» Құдай болар немесе адам болар. Жоқ, қажеттілік. Себебі қажеттілік жүзеге аспай қоймайды. Ең ақылды не екен ? – Уақыт, деп жауап беріпті Фалес. Мұны да теріс деп ешкім айта алмайды. «Ең қиын нәрсе не ?» – өзінді өзін тану. Тауып айтқан. Нағыз философиялық жауап.

Фалестің досы **Анаксимандр** (шамамен б.д.д. 610-546) бастапқы нәрсе ретінде белгілі стихияларды атамай, **апейрон** деген анықтауға болмайтын, белгісіз нәрсені, бірақ табиғи құбылысты ұсынады. Апейроннан жылы мен суық сияқты қарама-қарсылықтар бөлініп шығып, бұлардан барлық заттар пайда болады.

Милет мектебінің тағы бір өкілі **Анаксимен** (шамамен б.з.д 585-528 жж) қайтадан нақты табиғи бастауды ұсынады: **ауа**. Ауаның сұйылуынан және қоюлануынан су, жер, от, т.б. заттар пайда болады. Ауа, дейді Анаксимен, өне бойы қозғалыста болады, сөйтіп, дүниені қамти алады. Адам ауа жұтқанда дүниедегі барлық өмірдің бөлшегін бойына сіңіреді.

Антика дәуіріндегі ірі саяси, мәдени және сауда орталығы Эфес болған. Бұл қалада пайда болған мектептің көрнекті өкілі **Гераклит** (б.з.д. 540-480) Көпшіліктен қашып жүретін, өзімен - өзі болуды ұнататын, тұйық, сыншыл, кірпияз кісі болған. Оның терең ойлы, қысқа нақыл сөздерін замандастары түсінбей, оны «түсініксіз Гераклит» деп атап кеткен. Бұған Гераклит: дүние, өмір - жұмбақ, «табиғат құпияларын жасырады» – деп жауап береді екен. Өне бойы түнеріп, бәріне риза болмай, бәріне мін тағып жүретін болғасын, оны «жылауық Гераклит» деп те атаған.

Гераклит философияға **космос** ұғымын енгізген. Космос дүниедегі тәртіптілікті, реттілікті, үйлесімділікті білдіреді. «Бұл Космосты, дейді Гераклит, – құдай да, адам да жасамаған; ол мәңгі-бақи, бір жанып, бір сөніп тұратын тірі от». Гераклит барлық заттың бастауын **от** деп есептейді. Дүниенің, болмыстың басты сипаты – өзгеру, түрлену, бір күйден екінші күйге айналу. Бәрі де туады, өседі, жоғалады. Бәрі де ағады, өзгереді. Дүние, өмір ағып жатқан су сияқты. Бір өзенге екі рет түсіп шыға алмайсың. Су да өзгереді, ағады, адам да өзгереді. От – процесс. От – нақты, материалдық процесс. Демек, дүниенің бастапқы көзі оның өзінде. От – қуат, күш, энергия. Демек, оттың жаңа нәрсені жасауға мүмкіндігі бар. От өртейді, бар нәрсені жоқ қылады. Оттан адам қорқады. Демек, от – стихия, құдірет. Адамдар отқа табынады.

От – мифологиялық бейне. Ол кезде философия мифологиядан тым алыстап кете алмаған. От арқылы адам баласы табиғаттың далей күштеріне төтеп берген. Грек аңызында **Прометей** адамдарға отты Зевс құдайдан ұрлап алып берген. Сол үшін, адамзат үшін азап шеккен. Бірақ адамдарды апаттан құтқарған. Қазақтар да отты киелі деп есептейді. «Отбасы», «отағасы», «отанасы» деген сөздер – қасиетті сөздер.

Гераклит философияға тағы бір терең мағыналы ұғым енгізді: **логос** – деген, грекше – ой, ұғым. Бірақ Гераклит ілімінде логос объективтік заңдылықты, үйлесімділікті, қажеттілікті білдіреді. Адам, қоғам іс-қимылында логоспен санаспаса болмайды. Сондықтан логосты танып, оған ден қою керек. Гераклит іліміндегі даналықтың нышандары: дүниеде, өмірде тұрақтылық жоқ, бәрі де өзгеріп жатады. Өмір кездейсоқтыққа, қиындықтарға толы. Өмір – күрес, тартыс. Бірақ бұдан қорықпау керек. Өмір үшін, өмірдегі орның үшін күресе білуің керек. Әрбір сәт – қымбат, әрбір сәт қайтып келмейді. Сондықтан өмірді бағалай білу керек. Бәрі өткінші, бәрі жалған деп өмірден бас тартуға болмайды. Заттар, құбылыстар қарама-қарсы қасиеттерімен ерекшеленеді. Бір текті еш нәрсе жоқ. Өмір бар жерде өлім болады. Асып-тасқан түбі төгіледі. Шындық пен жалған байланысты. Жақсылық жасағың келеді, бірақ жамандыққа жол ашқаныңды сезбей қаласың.

Даналық, Гераклиттің ойынша, адамға ой, іс-қимыл еркіндігін әкеледі. Ойшылдың тағы бір ұлағатты сөзі: «мен өне бойы өзімді іздеп жүрмін». Кез келген адам өзін өзі іздейді, бір іспен, бір өнермен шектеліп қалмайды. Адамның мүмкіндігі – шексіз.

Дүниеде бәрі де салыстырмалы: теңіз суы балыққа қорек, ал адам оны іше алмайды; дәрігер адамды емдеу үшін оны қинайды; тіршілік үшін біз тірі жандарды (жануарларды) өлтіріп, етін жейміз. Өлім болмаса, өмір жоқ.

Гегель Гераклитті өткір диалектикалық ойлары үшін бағалайды: «Менің «Логикама» енбеген Гераклиттің бірде бір қағидасы қалған жоқ» – деген сөзін біз жоғарыда келтіргенбіз. Бәріміз де осылай өзімізді іздеп тапсақ!

Элей мектебінің өкілдері **Парменид** (шамамен б.з.д. 544-480 ж.ж) және **Зенон** (шамамен б.з.д. 490-430 ж.ж) антика философиясын тағы бір қадам алға жылжытты деуге болады. «Дүниеде бәрі де өзгереді, қозғалады» деген Гераклиттің идеясын бұлар тиянақты талдады, жаңа қағидалармен толықтырды. Олар диалектикаға қарсы метафизикалық көзқарасты қолдап, дүниедегі қозғалысты жоққа шығарды. Бұл арада мынаны ескеру керек: Парменид те, Зенон да қозғалыстың болып жататынын, оның сезім мүшелері арқылы қабылданатын құбылыс екенін жоққа шығармайды. Мәселе қозғалыс ұғымында, қозғалысты оймен шолуда, қозғалыстың қайшылықты қасиетінде. Сондықтан Зенон қозғалысты бейнелейтін ойлау да қайшылыққа тап болып, қозғалыстың шындық екеніне күмен туғызатынын тілге тиек етіп отыр. Қозғалысты көзбен көріп, қолмен көрсету – оңай. Бірақ қозғалысты оймен, ұғымдар арқылы бейнелеу қиын.

Зенон қозғалыстың қайшылықты екеніне, қозғалыстың тыныштықпен бір екеніне назар аударады. Олай болса, біз қалайша Гераклитше қозғалысты елеп, қозғалысқа мән беріп, оның қарама-қарсылығын, тыныштықты, тұрақтылықты ескермейміз? Дүниеде тыныштық болмаса,

біз заттардың қандай екенін, бірінің бірінен қандай айырмашылығы барын қалай білеміз? Зенон қозғалысты теориялық тұрғыдан оймен түсінудің қажеттігі жөніндегі мәселені қойды. Аристотель де, Гегель де, Зенонды диалектиканың негізін қалаушы деп құрметтейді. Қызық емес пе?! Зенон қозғалысты жоққа шығарады, ал оның қозғалыстың ақылға симайтыны, шындыққа сәйкес келмейтіні жөніндегі ілімі нағыз диалектика болып табылады. Зенонды диалектик деуге болады, өйткені ол қозғалыстың қайшылықтан тұратынын, ақиқатқа жүгінген ойлаудың қайшылыққа ұрынатынын ашып көрсетті.

Егер біз «дене қазір осы жерде, кейін қозғалып басқа жерге барды десек», әңгіме қозғалыс туралы ма әлде тыныштық туралы ма? Біз қозғалысты да және оның нәтижесі – тыныштықты да паш етіп тұрмыз. Қозғалыс пен тыныштық - біртұтас. Қозғалыстағы дене осында, сонымен бірге қозғалыста болғасын осында емес. Мұнда – мұнда емес. Зенон осы қайшылықты көрсетіп берді. Қозғалыстың мән-жайын түсіну үшін диалектикалық тұрғыда ойлау керек.

Қозғалыстың шындыққа сай келмейтінін көрсету үшін Зенон өзінің атақты апорийларын, парадокстарын ұсынды. Зенонның пікірінше, «бәрі де қозғалады, өзгереді» деген Гераклиттің пікірі құрғақ мәлімдеме болып қалды. Ол өзінің маңызды тезисін дәлелдеп жатуды керек қылмады. Олай болса, дейді Зенон, біз оған қарама-қарсы тұрғыдан қозғалыстың шындыққа сәйкес келмейтінін дәлелдеп көрейік. Сөйтіп, біз қозғалыстың себебін анықтармыз. Өзінің «Ахилл және тасбақа» деген апорийында Зенон ақылға симайтын мынадай дәйек келтіреді. Желаяқ жүйрік Ахилл ең шабан мақұлық тасбақаны қуып жете алмайды. Тасбақа аз да болса алда кетіп бара жатады. Ахилл тасбақаға жету үшін алдымен тасбақа болған жерге жетуі керек. Тасбақа тағы бір жерге жылжиды. Ахилл енді сол жерге жетуі керек. Тасбақа тағы жылжиды т.т. Тасбақа жүріп өткен қашықтық – қаншама аз болса да – нөлге тең болмайды. Демек, қанша жылдам жүргенімен, Ахилл алдындағы тасбақаны қуып жете алмайды.

А.С.Пушкиннің «Движение» деген өлеңі бар. Онда философия тарихындағы Зенонға байланысты анекдот сөз болады:

Движения нет, сказал мудрец брадатый.
Другой смолчал и стал пред ним ходить.
Сильнее бы не мог он возразить;
Хвалили все ответ замысловатый.
Но, господа, забавный случай сей
Другой пример на память мне приводит:
Ведь каждый день пред нами солнце ходит,
Однако ж прав упрямый Галилей.

Ұлы орыс ақынының айтып тұрғаны сезімдік таным кейде адамды шатастырады. Көзімізге Күн шығып, жылжып, кеште батып бара жатқан сияқты болып көрінеді. Дұрысында Күн емес, қозғалып жатқан жер екен.

Пушкиннің еске салып тұрған анекдоты: Зенон шәкірттерінің, әріптестерінің алдында қозғалыстың мүмкін еместігін өзінің апорийлары арқылы дәлелдеп жатқанда Диоген деген философ сол кезде орнынан тұрып, үндемей бөлмеде ерсілі-қарсылы жүре бастайды. Шәкірттердің бірі Диогеннің тапқырлығына риза болып, қол соғады. Қозғалыс деген көз алдымызда болып жатқан нәрсе емес пе?

Сонда Диоген қолындағы таяғымен әлгі шәкіртті ұрып қалады. Неге? Зенон өз ойын теориялық тұрғыда дәлелдеп жатыр. Оның пікірінің терістігін де сол жолмен дәлелдеу керек. Әңгіме қозғалыстың бар-жоғында емес. Қозғалыссыз өмір болмайтынын Зенон білмей тұрған жоқ. Әңгіме қозғалысты теориялық тұрғыда бейнелеуде болып отыр.

Ғылым мен философияда осы кезге дейін Зенонның апорийлары туралы пікір-талас тиылатын емес.

Алғашқы грек философтарының ірі – жетістігі **Левкипп** (шамамен б.з.д. 500-440 ж.ж) пен **Демокрит** (шамамен б.з.д. 460-370 ж.ж) құрған **атомистік** ілім болды. Дүниедегі болмыста, заттарда шек жоқ. Ал олардың негізінде ең ұсақ, одан әрі бөлінбейтін бөлшектер – **атомдар** жатыр. Атомдарды көзбен көруге болмайды, оларды тек оймен шолуға болады. Бірақ атомдар ойдағы ұғым, идея емес, нақты, бар материалдық бөлшектер. Демокрит саналы түрде философиядағы **материалистік** бағыттың негізін қалады. Атомистер атомдармен бірге олар өне бойы қозғалып жүретін бос кеңістікті мойындайды. Атомдардың кеңістікте қақтығысы, қосылуы, ажырасуы дүниедегі әр – алуан заттардың пайда болып, кейін жоғалуына себеп болады. Атомдардың қозғалысы да, қақтығысы да, бірін бірі ығыстыруы да заңды және қажетті. Демокрит дүниедегі заңдылықты, себептілікті, қажеттілікті алға тартады. Философияның міндеті – осы процестерді танып білу. Демокрит себептілікті мойындайтын **детерминистік** (лат. Determinare – анықтау) көзқарастың негізін қалады. Оның бір сөзі: «Дүниедегі құбылыстардың бір себебін ашуды, – дейді ол, – мен патша тағына отырғандай көрер ем». Демокрит, Маркстің пікірінше, гректердің арасындағы алғашқы энциклопедиялық білімді ойшыл. Сонымен бірге Демокрит қажеттілікті асыра дәріптеп, кездейсоқтықтың объективтік сипатын жоққа шығарды. Бұл түсінік түбі **фатализм** дейтін сыңаржақты ұстанымға әкеліп соқтырады. (лат. fatalis – жазмыштың жазуымен). Мағынасы: дүниедегі оқиғалар болмай қоймайды, оларды болдырмауға адамның әлі келмейді.

3.3. Классикалық грек философиясы

Әрине, таңданаларлық құбылыс: қалыптасқанына екі–үш ғасыр өтсімен философияның классикалық деңгейге жетуі. Ғажап, бірақ шындығы солай.

«Классика» деген сөздің мағынасы адамға түсінікті болуы керек: жетілген, жан-жақты дамыған, кейінгілерге үлгі боларлық.

Грек философиясының классикалық кезеңі, қайталап айтсақ, б.з.д.V-IV-ғғ-ға келеді. Философияның орталығы бұл кезде Афинаға қарай ойысқан. Сол кезде Афинада көрнекті сәулетшілер, мүсіншілер, ақындар, драматургтер, философтар өмір сүрген. Афинада демократияның өріс алуына орай шешендік өнердің маңызы күшейді. Демократияның бір көрінісі – сөз, ой еркіндігі ғой. Билік үшін талас-тартыста көпшілікті өз жағына тарту, көндіру, сендіру, соңына ерту және халық отырысында қарастырылатын мәселелердің шешіміне ықпал ету міндеті алға қойылды. Афинада адамдарды шешендікке, көп алдында сөйлей білуге, өз ойын дәлелдеуге үйрететін арнаулы оқытушылар пайда болды. Оларды **софистер** – ұстаздар, даналар деп атады. Софистер биліктен үміткер адамдарды жастарды саясат өнеріне, бәсекелестікте жеңіп шығуға, қандай жолмен болса да өз сөзін ақтап шығуға, ойлау, сөйлеу өнеріне үйретті. Софистер шетінен шешендер, ділмарлар болды. Платон Горгий мен Протагорды «сөздің Дедалдары», сөздің майын тамызатын шеберлер деп атаған. Горгий, мысалы, табанда кез келген тақырыпта сөйлей береді. Протагор қажет болса, қысқа да, ұзақ та сөйлей алады. Софистер шешендік өнер – **риториканың** негізін қалады. Бұрын жастарды ерлікке, намысқойлыққа, қайраттылыққа, төзімділікке, шыдамдылыққа үйретуші еді. Енді оларды білімдарлыққа, шешендікке, сөзуарлыққа үйрету қажет болды. Софистер жастарды үлкендердің ісіне, араластырып, үлкендердің тәлім-тәрбиесін алуға шақырды. Софистердің тағы бір жаңалығы – олар жастарды ғылымға, өнерге, саясатқа ақы алып оқытатын кәсіби, маман оқытушылар болды. Сократ софистерді осы үшін – білімін сатқаны үшін – сынады.

Софистер адамдардың көзқарасын, жалпы мәдениетін қалыптастырып, жетілдірді. Олардың көбірек көңіл бөлгені – сыртқы дүниені тану емес, адамды тану, адамның көңіл – күйін, білімін, мақсат – мүддесін анықтау болды.

Софистер қалыптасқан қарапайым сананы, дәстүрлі көзқарасты және түсінікті сынап, келекелеп, жоққа шығармақ болды. Олар кейде адамды ойлаған мақсатына жеткізбек болып, қулыққа, әр-түрлі айла-шарғыға үйретіп, моральдық тиянақсыздыққа баулыды. Осыдан “софистика” деген ұғымның теріс мағынасы қалыптасты: субъективизм, жалғанды шындық деп, ақты қара деп дәлелдеуге тырысу, ақиқат ретінде пікірді, білім ретінде үстірттікті тану. Пікір-таласта софистер үшін шындыққа жету маңызды емес. Қалай еткенде де, қандай жолмен болса да жеңіп шығу маңызды. Олар шәкірттерін де осыған үйретті. Аристотель софистерді «жалған даналар» деп. атайды.

Софистер сөздің әртүрлі мағынасын пайдаланып, қарсы жақты шатастыруға тырысады. Софистерден бізге жеткен, адамды шатастыруға

бағытталған әртүрлі **софизмдер** бар (гр. *sophisma* – сырттай дұрыс сияқты болғанымен мағынасы теріс тұжырым). Кейбіреуін келтірейік.

«Мүйізді». Софист біреуге: «Жоғалтпаған нәрсең сенде бар ғой, – дейді. Анау келіседі. «Олай болса, – дейді софист, сен мүйізді жоғалтқан жоқсың. Демек, сенің мүйізің бар».

«Өтірікші». Біреу софистке: «Сен өтірік айтып тұрсың», – деп кінә тағады. Софист: «өтірік айтқан кісі жоқ нәрсені айтқан болады. Бірақ жоқ нәрсе туралы ештеңе айтуға болмайды. Олай болса ешкім де өтірік айта алмайды», – деп ақталмақ болады.

Софизмдер былай қарағанда бос сөз сияқты. Бірақ оны жоққа шығару логикалық тұрғыдан қиын. Формальды тұрғыдан софистің сөзі дұрыс. Бірақ шындығында бар нәрсені жоқ деп, болған нәрсені болмаған деп өтірік айтушылар күн сайын кездеседі.

Софистердің тағы бір уәжі: «Ауру, ауырған адам үшін – қасірет, ал дәрігер үшін – тиімді. Өлім өлген адамның туысқандары үшін – қайғы. Ал қабір қазатын адамдар үшін – пайдалы».

Протагордан бізге жеткен терең ой: «Адам барлық заттың – бар нәрсенің де, жоқ нәрсенің де – өлшемі». Тағы да софизм сияқты. Бірақ олай деуге ауыз бармайды. Керісінше, Протагор бұл пікірімен өлмес, өшпес шындықты паш етіп отыр. Адамды еш нәрсемен – затпен, байлықпен, атақпен, лауызыммен – өлшеуге болмайды. Бәрі де – ғылым да, мәдениет те – адамның ақыл – ойының, еңбегінің жемісі.

Протагордың тағы бір сөзі: «Мен құдайлар туралы ештеңе айта алмаймын. Олар барма, жоқ па және қандай – бұл маған беймәлім. Себебі сезім мүшелері арқылы мен Құдайды тани алмаймын. Құдай көзге көрінбейді. Құдайды тануға адамның өмірі жеткіліксіз». Осы пікірі үшін Протагор елден қуылған. Оның «Құдай туралы» деген кітабы отқа өртелген.

Софистер сөздің қадірін білді және дәріптеді. Сөз істен кем емес, сөз нақты істің бастауы деп есептеді. Сөз – құдірет. Философияның негізгі құралы – сөз. Тек сөздің мүмкіндігін дұрыс пайдалана білу керек.

Горгийдің пікірінше, сөз – ұлы әмірші. Сөзбен қайғыны жоюға, қауіпті сейілтуге болады. Сөз адамды қуантады, ренжітеді, намысын, рухын оятады. Сөз емдік дәрі сияқты: біреуді жазады, біреуді ауруға шалдықтырады.

Софистер біліммен, түсінікпен келетін рух еркіндігін паш етті.

Сократ

Философияның өзінің мән-жайын, ерекшелігін, қызметін, рөлін тануы **Сократтан** басталады. (б.з.д. 469-399) Сократқа дейінгі философияны әдебиетте натурфилософия, космоцентризм деп атайды дедік. Яғни табиғат, космос жөніндегі, сыртқы дүниені бетке ұстайтын ілім. Нағыз философия Батыста Сократтан басталады деп айтуға болады. Маркстің Сократты «философияны жасаушы» деп атауы тегін емес. Философия Сократ үшін – даналық, адамға адам болып өмір сүруді үйрететін ілім.

Сократ философияны адамға қарай бұрды, адамның рухани дүниесін танып білуге, түсінуге, жетілдіруге бағыттады. Рим философы **Цицерон**: «Сократ философияны көктен жерге түсірді, әрбір үйге, адамдардың күнделікті өміріне енгізді», – деп ризашылығын білдіреді. Ежелгі грек философиясының тарихын зерттеуші Диоген Лаэртий (кейде Лаэртский деп жазылады) Цицеронды қостап: «Сократ философияны алаңға (базарға) шығарды» – дейді. Философия, әрине, өне бойы аспан көгінде қалықтап жүре алмайды. Мұндай философияның ешкімге, ештеңеге ықпалы болмас еді. Сонымен бірге философия от басында да қалып қоймауы керек, оған тұтасты, жалпыны оймен шолып шығу үшін биіктік, кеңістік керек.

Сократ философиядағы жаңа бағыттың – даналыққа, түсінікке бастайтын бағыттың негізін қалады. Сыртқы дүниені зерттеу – ғылымның ісі. Философия табиғатты қанша зерттегенімен оған ықпал ете алмайды. Ал адамға ол ықпал етіп, адамның ақыл-ойын, көзқарасын өз түсінігіне сай қалыптастыра алады. Философия алдына адамды тәрбиелеу, жетілдіру, түзету міндетін қояы керек. Оның басты қызметі – осы.

Философия, Сократтың пікірінше, – даналық, даналыққа құмарлық. Даналық деген қоршаған ортамен, қоғаммен, адамдармен үйлесімді өмір сүру. Мұның кепілі – түсінік, дүниені, адамды, қоғамды, өткен-кеткенді түсіну.

Сократтың, Будданың, Конфуцийдің, біздің би-шешендеріміздің арнайы жазылған философиялық еңбектері жоқ. Бірақ біздер оларды философтар ретінде танимыз. Неге? Даналығы үшін, әрқашанда құнын жоймайтын өнегелі сөздері мен өнегелі өмірі үшін.

Сократ философияны адамға қарай бұрып қоймай, адамды да философияға қарай бұрмақ болды. Бұл үшін ол әр адамның алдына өзін-өзі тану мақсатын қойды. Ол таңертеңнен кешке дейін көше кезіп, адамдармен тілдесіп, оларға адамшылықтың жайын сөз етумен болды: адам не үшін дүниеге келген, не үшін өмір сүреді, неге ұмтылып, нені бетке ұстауы керек; өмір деген не, өлім деген не, ар, ұят, намыс, оқу-білім не үшін керек ? т.т.

Сократ әңгімелерінің мазмұны осындай болып келеді. Афина тұрғындары Сократты «**кезбе философ**» деп атап кеткен. Біреулері, әсіресе жастар жағы Сократпен кездесуге, тілдесуге асық болса, екіншілері Сократтан қашық жүруге тырысады. Өйткені Сократ адамдарға өз ойын бүкпей ашық айтады, кемшілікті бетке басады. Адамдарды ойлансын, бейқамдықтан оянсын, немқұрайлықтан арылсын деп қатты айтады, батырып айтады. Сократтың әңгімелерінде кекесін, мысқыл, сын басымырақ болды. Оны елде «бөгелек» деп атап кетеді. Өйткені ол адамдарға тыныштық бермейді, тілімен түйрейді.

Әдебиетте «Сократтың мысқылы» деген сөз бар. Сократ адамдарды жек көргеннен мінемейді, жақсы көргеннен, жақсы болғанын қалап, сынайды. Сократ туралы айтады екен: «ол дүниеге жылап келген жоқ, күліп келді» – деп.

Сократтың кекесінің көтере алмағандар оның үстінен арыз жазып, жала жауып, ақыры Сократты соттатады, өлім жазасына кестіреді, у ішкізіп өлтіреді.

Сократ қаласа, сотта өзін-өзі ақтап ала алар еді. Халқының алдында оның кінәсі жоқтығы кім-кімге де аян болды. Бірақ Сократ басқа жолды таңдады. Өмірімен ғана емес, өлімімен де халқын ойландырып, бұлай өмір сүруге болмайтынын, талантты халықтың астамсып, асыптасып, бойындағы асыл қасиеттерінен айырылып қалғанын, азып-тозып бара жатқанын бетіне баспақ болды. Сократ өз жолынан, өз ілімінен, түсінгінен жан саулығы үшін бас тарта алмады. Сократ философия үшін өмір сүрді, философиясы үшін жанын қиды. Маркс Сократты «**жүзеге асқан философия**» деп атайды. Сократтың сөзі де, ісі де, ілімі де, өмірі де, өлімі де философияға айналды.

Сократ философияны, жүзеге асыруды өзінше, өзгеше түсінді. Мінбеден білгішсініп, орынсыз ақыл айту емес, шәкірттерге абстракты кітап сөзін қайталау емес, жоқ, ешкімді кемсітпей, әркіммен теңдес адамдарша әңгімелесу, білмегенінді сұрау, білгенінді ортаға салу, пікір алмасу. Қай адамның да біреуді үйрететін, біреуден үйренетін шамасы бар. Философияны Сократ жанды сұхбат түрінде паш етті. Кітап сөзі жансыз, абстракты, қасаң деп тауып, Сократ әдейі кітап жазудан бас тартады.

Сократ шәкірттерін, адамдарды ойлауға, істің жайын, заттың мәнін түсінуге, ақиқатты аша білуге үйретеді. Шындыққа жетудің жолы- пікір алмасу деп біледі. Ол өз әдісін – сұрақ-жауап тәсілін – сұхбаттасу өнері деп атайды: **технэ майевтика**.

Білім – процесс, білімнің шегі жоқ. Ешкім де ешуақытта «бәрін білдім» – деп айта алмайды. Осы ойын Сократ мынадай таңқаларлық формуламен білдіреді: «Менің білетінім – ештеңені білмейтінім, басқалар мұны да білмейді»

Сократтың жиі қолданатын сөздері: «Қанағат» (софросине), «ішкі дауыс немесе ұждан» (даймон), «ізгілік», «білімдарлық», «надандық» ж.б.

Платон

Сократтың сүйікті шәкірті, Сократтың ілімін ұрпақтан – ұрпаққа жеткізген **Платон** болды (б.з.д. 427-347 жж.).

Жас Платонды Сократтың үстінен болған әділетсіз сот қатты күйзелтті, толғантты. Содан кейін ол демократияны жек көріп, сынаумен болды. Афина халқы, оның ойынша, қарапайым айыпкерді соттаған жоқ, халықтың ар-намысына, ұятына айналған адамды соттады. Даналықты, дананы керек қылмайтын бұл – қандай халық? Шындықты жек көретін, шындықтан қашатын халықтан не күтуге болады? Сократтан кейін бұларды неге үйретуге болады? Бұл халықпен қалай тұруға болады? Платон елінен, халқынан безіп, ел, жер кезіп кетеді. Көптеген елдерде болады. Жүрген жерінде Сократтың ілімін таратып, өз ілімін ойластырумен болады. Еш жерде жанына тыныштық таба алмайды. Он үш жылдан кейін есейіп, еліне оралады. Афинада өз мектебін – **Академияны** құрады. Философияны Сократша түсініп, Сократша жүзеге асырудан бас тартады. Философия, Платонның ойынша, кез келген адамның кәсібі емес. Философия кез-келген адамға жүгініп, күнделікті, үйреншікті, ұсақ-түйек нәрселермен айналыса алмайды. Адам философияның деңгейіне дейін өсіп, жетіліп, философияны өзі қалап, оған өзі жүгінуі тиіс. Платон Сократты өмір бойы ұстаз тұтты. Бірақ оның жолымен жүрмей, өз жолын іздеп тапты.

Платонның шығармалары бізге түгелдей жетті деуге болады. Олар сұхбат түрінде жазылған: ұстаз бен шәкірттердің, әртүрлі көзқарастағы адамдардың пікір алмасуы сияқты. Сұхбаттарының, шығармаларының басты кейіпкері – Сократ. Қарапайым адамға әртүрлі пікірлердің қайсысы – автордікі, қайсысы – Сократтікі екенін айыру қиынға түседі.

Платонның негізгі еңбектерін атайық: «Сократты ақтау» («Апология Сократа»), «Протагор», «Горгий», «Федон», «Софист», «Парменид», «Теэтет», «Мемлекет», «Заңдар», «Саясаткер» («Политик») ж.б.

Философия Платонның ойынша, нақты, әр алуан заттармен шектеліп қалмайды. Бар нәрселерге философия олардың үлгісі болып табылатын **идея тұрғысынан** қарайды. Сондықтан философия жай әңгіме емес, теориялық ойлау, заттың түпкі мәніне бойлау. Сонда нені аңғаруға болады? Заттың идеясын, не үшін жасалғанын, қандай қызмет атқаратынын, қандай болуы керектігін.

Зат қалай болса солай, кездейсоқ пайда болған жоқ. Кез келген зат – белгілі бір идеяның жүзеге асқан түрі. Идея заттан тумайды, керісінше, зат идеядан туады.

Материалистік философия (Аристотельден бастап кешегі Ленинге дейін) идеяны затпен салыстырады, затқа сәйкестігін сөз етеді. Идея затты сол күйінде, объективті түрде бейнелесе болғаны – идеяның функциясы осымен бітеді.

Бұл, – шынында, да тайыз түсінік.

Платонның пікірі басқа: қай нәрсені де оның ұғымымен, идеясымен салыстыру керек. Зат өзінің идеясына лайық па? Мына үй адамдар тұруға қолайлы ма? Мына үстел адамға жұмыс істеуге ыңғайлы ма? Адам адам деген атына лайық па? Сократты өлім жазасына кескен сот шындықты, әділетілікті көздейтін демократияның талабына сай келе ме? Өз сөзімізбен айтсақ: ақындардың бәрі бірдей Дантедей, Гетедей, Пушкиндей, біздің Абай сияқты беделді ме?

Идея – шексіз, идея – өміршең. Еш те бір зат өзінің идеясына шақ келе бермейді. Сондықтан да заттар өне бойы өзгереді, жетіледі, бірін бірі ауыстырады.

Ғылым және ғылыми бағытты ұстанатын философия бар нәрселермен шектеліп қалады, өмір сүріп жатқан нәрселерді қарастырады (**сущее**).

Бар нәрселермен ғылым айналысса түсінікті: оның қызметі сондай. Бірақ философия мұнымен шектеліп қала алмайды. Өйткені ол жай ғылым емес. Философияны қызықтыратын нәрсе – болажақ, болуға тиісті нәрсе (**должное**). Бұл – идея, дейді Платон.

Протагордың пікірінше, адам – барлық заттың өлшемі болса, Платонның пікірінше, барлық заттың өлшемі – идея.

Платон **екі түрлі дүние** жөнінде сөз қылады. Біреуі – өне бойы өзгеріп жатқан бүгін бар, ертең жоқ **заттар дүниесі**. Көпшілік осы дүниеде, осы заттармен өмір сүреді. Осы дүниені шындық деп біледі. Бірақ бұл дүние – өткінші, жалған. Екіншісі – ешқашанда өзгермейтін, жетілген, мәңгілік **идеялар дүниесі**. Бұл – шынайы дүние.

Философия қай дүниеге баса көңіл бөледі? Уақытша, өткінші, жалған дүниеге ме? Жоқ, дейді Платон, философия – идеалдық, рухани дүниенің көзқарасы.

Заттар түбі жоқ болады. Бірақ оларды бейнелейтін ұғымдар: «үй», «ағаш», «адам», олардың идеясы адамзатпен бірге жасай береді. Осы идеяға сай жаңа заттар пайда болады немесе бұрын болған заттар өзгеріп, жаңа күйде пайда болады. Үлгіге, идеяға сай тағы да үй тұрғызуға болады, үлгіге сай адамды тәрбиелеуге болады.

Бұл қандай көзқарас? Қандай философиялық бағыт? Сөз жоқ бұл – идеализм. Бірақ, бұл, бір кезде пролетариат көсемі Ленин айтқандай, – ақылды идеализм.

Қазақ даналары да бұл дүниеде не мәңгілік, не өткінші, өлмейтін не? – деп ойланған. Және бұл сұраққа Платонша жауап берген:

Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді, – деп.

Платон философиядағы жаңа бағыттың, материализмге балама, қарсы бағыттың – **идеализмнің** негізін қалады.

Платон Демокриттің атомдардан тұратын материалдық дүние жөніндегі материалистік іліміне ашықтан ашық қарсы шығады. Оны жалған ілім ретінде сипаттайды. Өйткені Демокрит атомды сезім мүшелері арқылы қабылданбайтын, көзге көрінбейтін, одан әрі бөлінбейтін ең ұсақ бөлшек деп есептейді. Әрине, ол бұл ойын дәлелдей алмады. Адамзат XX-ғасырға дейін атомдарды материалдық дүниенің іргетасы деп келді.

Платонның пікірінше, көзге көрінбейтін, сезім мүшелері арқылы қабылдауға болмайтын нәрсе – тек идея.

Платонның түсігінде идея – алғашқы, өз алдына мәңгі – бақи өмір сүреді. Ал әр алуан заттар – идеяның жемісі, көшірмесі, көлеңкесі. Заттарды таныған адам олардың үлгісі болып табылатын идеяны да таниды. Сол арқылы өздеріне қажет заттарды жасайды.

Заттардың өздігінен пайда болмайтынын, оларды жасайтын адам екенін Платон түсінеді. Идея өздігінен затқа айналмайды. Бірақ, дейді Платон, адам заттарды қалай болса солай жасай алмайды. Тек белгілі бір жоспарға, үлгіге, идеяға сүйеніп жасайды. Олай болса, зат алғашқы ма әлде затты жасауға себеп болған идея алғашқы ма? Платонның жауабын білеміз: ол идеяны алғашқы деп таниды. Бұл – идеализм және идеализмнің күрделі түрі – **объективтік** идеализм. Өйткені Платон ілімінде идея адамға дейін, адамның ақыл- ойынан тыс, өз алдына, объективті түрде өмір сүреді.

Платон идеяның белсенділігін, жасампаз қабілетін атап көрсетеді. Идея сол күйінде қалып қоймай, адамдардың санасына сіңіп, олардың іс-әрекетіне басшылық етеді. Әртүрлі заттардың жасалуына себеп болады.

Гераклит бір кезде космос идеясын ұсынды. Қазір космосты игеру шындыққа айналды. Демокрит атом идеясын ұсынды, адамзат атом энергиясын меңгерді, атомнан да ұсақ бөлшектерді ашты. Маркс социализм идеясын жан-жақты негіздеді. Кеңес Одағында социализм жетпіс жылдан астам өмір сүрді.

Маркстің айтқаны келді: «Бұқараның санасына сіңген идея материалдық күшке айналады» екен.

Дүниеде тек қана материалдық заттар өмір сүрмейді, идеялар да өмір сүреді. Заттар уақытша, кездейсоқ өмір сүрсе, идеялар оларға қарағанда ұзақ өмір середі. «Су қатады және қайнайды, – дейді Платон, – ал судың идеясы қатпайды да, қайнамайды да». Өйткені, онда заттық ештеңе де жоқ.

Материалистер Платонның идеяның мәңгі-бақи өмір сүретіндігі жөніндегі пікірін жоққа шығармақ болады. Дүниеде мәңгілік ештеңе де жоқ. Бәрі де жаралады, өмір сүреді, жоғалады. Жоғалмайтын нәрсе идея емес, материя, табиғат. Идея – тарихи құбылыс. Бір кезде пайда болады, кейін жоқ болады: не затқа айналады, не жарамсыз болып теріске шығарылады.

Бірақ Платонның мәңгі- бақи өмір сүретін идеялар жөніндегі ойын дәлме- дәл күйінде түсінбеу керек. Идея оған сай пайда болған, оған сәйкес келетін затқа қарағанда мәңгі – бақи өмір сүреді: зат жоғалады, ал идея жоғалмайды. Бір кезде біз, кеңес адамдары марксизм жөнінде «мәңгі тірі, революциялық ілім» деп жүрдік. Социализм барда марксизм тірі еді. Социализмнің күйреуімен бірге марксизм де күшін жоя бастады. Бұдан Маркстің идеясы, ілімі құрып кетті деген сөз шықпайды. Маркстің идеясы Маркстің шығармаларында, әсіресе, «Капиталда» өмір сүруде. Тек қазір оған сұраныс азайды.

Мысалы, жігіт қызбен танысып, оған сөз айтады. Сонда ол не дейді? «Мен сені уақытша сүйемін» дей ме? Жоқ. «Мен сені мәңгі – бақи яғни ғұмыр бойы сүйемін» – деп ағынан жарылады. Платонның мәңгілік идея туралы пікірін осылай түсінген дұрыс.

Енді Платонның **идеалдық мемлекет** туралы ілімін қысқаша баяндап көрейік.

Елінен безіп, әртүрлі полистердің өмірімен, заңдарымен танысқан Платон мынадай тұжырым жасайды: барлық мемлекеттер де нашар басқарылады. Бұған не себеп? Оларға не жетіспейді? Платонның ойынша, оларға даналық жетіспейді.

Сондықтан мемлекет басында даналар, философтар болуы керек. Немесе билік басындағылар философияны жетік меңгеруі керек.

Платон ежелгі грек философтарының ішінде алғашқы болып мемлекет туралы жүйелі ілім құрды. Философтың екі ірі шығармасы: «Мемлекет» және «Заңдар» – қоғамдық-саяси мәселелерді тиянақты қарастырады. Ел басқару өнері жөнінде «Саясаткер» деген еңбегінде де сөз болады.

Әрине, Платонның идеалистік ұстанымы оның мемлекет туралы көз-қарасынан да байқалады.

Платонның идеалдық мемлекеті үш сословиеден тұрады. Біріншісі – қоғамдағы барлық билікті қолына алған билікті әміршілер. Олар философтар болса, онда бұл мемлекет тамаша табыстарға жетер еді. Ондай дана әміршілер болғанын айта кету керек: Солон, Перикл, Македонский. Екіншісі – елді сыртқы жаудан қорғайтын жауынгерлер. Үшіншісі – қоғамға қажетті материалдық игілікті өндіретін жұмыскерлер: қолөнершілер, егіншілер, малшылар, саудагерлер. Құлдарды Платон халықтың қатарына қоспайды. Олардың еркі жоқ, кез келген ерікті адамға қызмет етеді.

Мемлекеттің негізгі қызметі: елді жаудан қорғау; халықты қажетті материалдық игіліктермен қамтамасыз ету; рухани мәдениетті дамыту.

Платонның мемлекеті – теория жүзіндегі утопиялық мемлекет. Коммунистік қоғамның жобасына ұқсайды.

Біз неміс философиясын, әсіресе, Гегель ілімін классикалық дүние деп. үлгі тұтамыз. Ал сол Гегель тұтастай Платоннан шыққан. Тек қана Гегель емес, бүкіл еуропалық философия, соның ішінде оның идеалистік бағыты Платоннан бастау алады. XX-ғасырда өмір сүрген ағылшын ғалымы, танымал философы А.Уайтхедтің пікіріне жүгінейік: «Еуропалық философияның ең дәл сипаттамасы – оның Платон іліміне ескертпелер (қосымшалар) болып табылатыны».

Бұған қосып айтар ештеңе жоқ.

Аристотель

Ежелгі грек классиктерінің көрнекті өкілі адамзаттың бірінші ұстазы атанған – **Аристотель** (б.д.д. 384-322жж). Платонның үміт артқан шәкірті, ұстазы, оны ол «өз мектебінің ақыл-ойы» деп есептеген. Жиырма жылдай Платонның Академиясында білім алады, тәрбиеленеді. Ұстазы дүниеден өткеннен кейін сонда ұстаздық етеді. Бірақ көзқарасы түбегейлі өзгеруіне байланысты бөлініп, өз мектебін – **Ликейді** құрады (Lykeion – жер аты). Бұл мектепті әдебиетте **перипатетиктер** мектебі деп те атайды (peripatos – галерея деген сөз). Аристотель шәкірттерін сол галереяда қыдырып жүріп оқытады екен.

Аристотель ұстазымен ол тірі кезінде де айтысып жүрген. Оның идея туралы ілімін тегістей қабылдамайтынын көрсеткен. Платонның айтқаны бар: «Аристотель енесін тебетін құлын сияқты маған тиісе береді» деп. Аристотель кейін бұған былай деп жауап берген: «Amicus Plato, sed magis amica est veritas» – «Платон – менің досым, бірақ ақиқат бәрінен де қымбатырақ». Бұл, сөз жоқ, – ғалымдарға тән ұстаным.

Ақыры Аристотель ұстазының идеалистік жолынан ауытқып, **материалистік** жолға түседі. Бұған себеп болған нәрсе – Аристотельдің ғылымға көбірек көңіл бөлгені, ғылымға қатысты мәселелермен тиянақты айналысқаны. Ғылым оны идеялар дүниесінен гөрі нақты материалдық дүниеге баса назар аударуға итермеледі. Аристотельдің ойынша, Платон ілімінің ғылыми негізі, дәлелдемесі жетіспейді.

Аристотель философияны **ғылым** жолына бұрды. Философияға осындай бағыт беру ол кезде қажет болды. Өйткені басқа ғылымдар әлі дамып жетілген жоқ болатын. Олардың функциясын философия атқаруы тиіс болды.

Аристотель мен Платонның идеяға қатысты көзқарасы қарама-қарсы болды.

1. Идея, Аристотельдің пікірінше, табиғаттан бұрын өмір сүретін бастау емес, материалдық заттардың санадағы бейнесі. Зат болмаса, зат жөніндегі ұғым болмас еді. Үй болмаса, «үй» деген ұғым қайдан болады?

2. Идея – адамның ойы, тілегі, мұраты. Ал адам – табиғат түлегі, қоғам туындысы. Адам – «саяси жануар». Демек, кез келген идеяда адам өмірі, табиғат, қоғам құбылыстары бейнеленеді. Дүниеде ешбір аналогы жоқ, еш нәрсеге ұқсамайтын идея болмайды.

3. Идея өздігінен жүзеге аспайды. Идеяны дүниеге әкелетін және іске асыратын нақты адам. Идеяны жүзеге асыру үшін материалдық нәрселер керек.

4. Идея мәңгі – бақи өмір сүрмейді. Идея – тарихи құбылыс. Зат, құбылыс болмаса, олардың идеясы туралы әңгіме болмайды.

Аристотельдің уәждері де көңілге қонымды. Нақты өмірден, тарихтан туындап жатқан сияқты. Бірақ ол идеяны затпен, дүниеде бар нәрселермен байланыстырып тұр. Бұл тұрғыдан идеяның идеялық қасиеті, яғни өмірді, болмысты басып озатын, оларға жол ашатын қасиеттері тасада қалады. Идея, Платонның пікірінше **парадигмалық** сипатқа ие (гр.paradeigma – үлгі). Ол нақты заттардың, құбылыстардың үлгісі болып табылады. Сондықтан заттарды жасайтын, пайдаланатын адамдар парадигманы, идеяны бетке ұстауы керек.

Аристотельдің түсінігін тарылтып тұрған нәрсе оның материалистік ұстанымы, ғылымға сүйенуі.

Аристотель алғаш рет философия мен ғылымның ара-қатынасын және айырмашылығын ашып көрсетті. Физика, математика, экономика, тарих, этика – бұлар **жеке** ғылымдар (частные науки), жекелеген құбылыстарды қарастырады. Ал философия – **жалпы** ғылым (общая наука), дүниені тұтас күйінде қарастырады.

Осы мәселеге арнап Аристотель өзінің әрі терең, әрі күрделі «**Метафизика**» деген іргелі еңбегін жазды. Метафизика – физика емес. Физиканың да, басқа ғылымдардың да негізін құрайтын теориялық жүйе, ғылымдардың ғылымы.

Аристотель сол кездегі көптеген бастапқы ғылымдардың негізін қалады. Философияны сипаттап, «Метафизиканы» жазды. «**Физика**» деген еңбегінде жалпы **жаратылыстану** ғылымының негізін қалады. «**Аспан туралы**» деген еңбегінде **астрономияның** мән-жайын ашып берді. «**Жан туралы**» деген трактатында **психологияның**, «**Өмір туралы**» деген трактатында **биологияның**, «**Жануарлардың тарихы**», «**Жануарлардың қозғалысы**», «**Жануарлардың дене құрылысы**» деген трактаттарында **зоологияның**, «**Логика**», «**Топика**», «**Бірінші және екінші аналитика**» деген трактаттарында **логиканың** негізін қалады. **Этикаға** арнап «**Никомахтың этикасы**», «**Үлкен этика**», «**Эвдемнің этикасы**» деген трактаттарды, **эстетикаға** арнап «**Риторика**», «**Поэтика**» деген

шығармаларды, **әлеуметтік-саяси тақырыпта «Саясат»** («Политика») деген үлкен шығармасын жазды.

Маркс Аристотельді «ежелгі заманның жан-жақты ғұламасы» деп орынды айтқан.

Аристотель философияны ғылым ретінде сипаттай отырып, таным заңдары мен формаларын талдады, **ақиқатқа** жетудің жолдарын көрсетті. Оның ақиқатқа берген анықтамасы қазір де күшінде: ақиқат, дейді ол, – біздің біліміміздің шындыққа сәйкес келетін мазмұны.

Аристотель Сократтың ізімен **таным тәсілдерін** қарастырды, осыған орай әдейі **«Органон»** (гр. құрал, аспап) деген трактат жазды.

Аристотель философияда, ғылымда қолданылатын ұғымдарды атап көрсетті, ара жігін ашты. Философиялық ұғымдар жан-жақты, әмбебап болып келеді: затты да, зат жөніндегі ойды да бейнелейді. Ал жеке ғылымдағы ұғымдар – сынаржақты: тек дүниедегі заттарды, құбылыстарды бейнелейді. Сондықтан ол философиялық ұғымдарды жеке ғылымдағы ұғымдардан ажырату үшін, оларды **«категориялар»** деп атады, **«Категориялар»** деген еңбек жазды. Аристотельден бері философияда «категория» деген ұғым қолданып келеді. Аристотель қарастырған категориялар: **«мән», «құбылыс», «себеп», «салдар», «мүмкіндік», «шындық», «форма», «мазмұн», «орын»** ж.б.

Бұлардың ішіндегі **«орын» («место»)** деген ұғымның философиялық, категориялық статусы кейбіреуімізге күмән тудыруы мүмкін. Ал, шындығында, бұл ұғым философия үшін аса маңызды екен: әр нәрсенің дүниедегі орны туралы. Соның ішінде философия адамның дүниедегі орны туралы үнемі ойланумен болады. «Орын таппай баптанба» деген Абай қандай данышпан десеңізші!

Аристотель ғылым тарихында тұңғыш рет **ғылымдардың жіктелуін** қарастырды. **Теориялық** ғылымдарға ол философияны, математиканы, физиканы, **практикалық** ғылымдарға экономиканы, саясатты, этиканы, ал **шығармашылық** ғылымдарға поэтиканы, риториканы жатқызады. Көрегендік емес пе?!

Осындай ұланғайыр істің бәрін тындырған біздің дәуірімізге дейін өмір сүрген ойшыл дегенге сену де қиын.

Аристотель талдап, негіздеген **материя** және **форма** жөніндегі ілім де осы кезге дейін мәнін жойған жоқ. Кез-келген реалды затты материя мен форманың бірлігі деп қарауға болады. Материя өздігінен нақты затты құрамайды, ол – заттың пайда болу мүмкіндігі, заттың пайда болуына қажетті материал, субстрат. Материя болмаса, форма да нақты затқа айнала алмайды. Идеяның дербес күйде өмір сүре алмайтыны сондықтан. Алдымызда тұрған құмыра, дейді ғұлама, – нақты зат. Оның атқаратын қызметі бар. Балшық болмаса (яғни материя болмаса), құмыра пайда болмас еді. Бірақ балшықтың өзі де құмыраны құрамайды. Балшықтан құмыра жасау үшін оған белгілі бір форма беру керек. Мұны істейтін

шебер – мүсінші адам. Материя өздігінен – әлсіз, енжар нәрсе. Одан нақты зат пайда болу үшін форма керек. Мына бұрышта жатқан мәрмәр тас өздігінен ескерткіш болмайды. Тек формаға сай мүсінші өңдегеннен кейін мәрмәр тас ескерткішке айналады. Аристотель материя мен форманың ара қатынасында белсенді рөлді форма атқарады деп есептейді. Форма – қозғаушы себеп және заттың түпкі мақсаты: зат формасына, идеясына сай келуі керек.

Аристотель ғылым жолымен дамитын философияның алдына болмыстың бастапқы себептерін ашу міндетін де қояды. Ол дүниенің немесе болмыстың төрт негізгі себептерін атап көрсетеді:

- 1) **материалдық** себеп (заттың неден пайда болатыны: жоғарыда келтірілген мысалдағы балшық),
- 2) **қозғаушы** себеп (заттың қалай пайда болатыны: шебердің қызметі)
- 3) **формалдық** себеп (заттың қандай болуы керектігі: формасы)
- 4) **мақсаттық** себеп (заттың не үшін жасалғаны: құмыра)

Аристотель философиясын философия тарихындағы алғашқы синтез яғни ежелгі грек философиясының тұжырымы, биік шыңы деп тануға болады.

3.4.Эллинистік кезең

Антика философиясының келесі **үшінші** кезеңі **эллинистік кезең** деп аталады (б.д.д. III-II-ғғ.). Бұған: киниктердің, эпикурліктердің, киренаиктердің, стоиктердің көзқарасын жатқызуға болады.

Антика философиясындағы **Римдік кезеңді** де (б.д.д. Iғ.-б.д. V-ғ.) біз эллиндік философияның жалғасы ретінде бірге қарастырамыз.

Біздің заманымызға дейінгі VI-V-ғғ.-да Грекия әртүрлі кішігірім полистерден, мемлекеттерден тұратын бытыраңқы ел екен. Полистер бірімен бірі қырқысып, соғыса берген. Спарта мен Афинаның арасындағы 27 жылға созылған Пелопоннес соғысын тарихтан білеміз.

Б.д.д. IV-ғасырда атақты **Александр Македонский** бытыраңқы мемлекеттерді күшпен біртұтас елге айналдырады. Ол ел **Эллада** деп аталды. Гректер өздерін **эллиндер** яғни Құдай қалаған халық деп есептеді. Олар үшін басқа елдердің халықтары **тағылар** (варварлар) болып көрінді. Македонский басқа елдерді жаулап алып, мәдениетке, ғылымға, философияға тартпақ болды. Он шақты жылдың ішінде грек әскерлері Кіші Азияны, Сирияны, Египетті, Вавилонды, Персияны, Самарқанды, Бактрияны, Индияны басып алды. «Эллинистік» деген сөздің мағынасы осындай.

Киниктер мектебі (б.д.д. IV-III-ғғ.).

Әдебиетте киниктер іліміне немқұрайлы қарау, елемеу орын алып келеді. Платон мен Аристотельден кейін киниктердің ілімі тұрпайылау, дөрекілеу көрінеді, философиялық көзқарасқа ұқсамайды. Киниктерді

тағылар, ұятсыздар деп айыптау да кездеседі. Гегельдің пікірінше, киниктерге философиялық мәдениет жетіспейді.

Мұндай пікірмен келісуге де, келіспеуге де болады. Анығы – киниктер ілімінде мән-мағына жоқ десек, қателесеміз. Олар әдейі теориялық пайымдауға салынған жоқ. Ешкімді әдептілікке, инабаттылыққа үйреткен жоқ. Өздері қалаған өмір салтын ұстанды. Басқалардың пікіріне құлақ асқан жоқ. «Қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса» деп қазақ айтатындай, киниктерше, әркім өз қалауынша, өз жолымен өмір сүре алады. Ол үшін әдейі жазылған заң жоқ.

Киниктер мектебінің негізін қалаған Сократтың шәкірті – **Антисфен** (б.з.д. 444-368). Ол Пирей деген қалада тұрып, Сократтың әңгімесін тыңдау үшін күн сайын 8 шақырым жер жүріп, Афинаға барады екен. Басқа өкілдері: Синоптан шыққан **Диоген**, **Кратет**, **Менипп**.

Антисфен де, Диоген де өте білімді, дана адамдар болған.

«Киник» деген сөздің шығуы Антисфеннің **Киносарг** деген жерден мектеп ашуына байланысты. «Киносарг» деген сөз «қырағы ит» дегенді аңғартады. «**Κῑνῖκος**» деген грек сөзі де **иттерше өмір сүру** дегенді білдіреді.

Шынында да, киниктер күй талғамай, қалай болса солай өмір сүрген.

Диогеннің соңынан иттер шұбырып еріп жүреді екен. Ол иттермен бірге тамақтанады, солармен бірге жата береді.

Александр патша Диогенді әдейі іздеп барады. Сол кезде ол далада күнге қыздырынып жатыр екен. Патша оған: «Мен ұлы патша Александрмын», – дейді. Диоген оған: «Ал мен Диоген деген итпін», – деп жауап береді. – «Неге сені ит деп атайды?» – деген сұраққа: «Сүйек тастаған адамдарға еркелеймін, тастамаған кісіге үремін, ал жаман адамдарды қабамын», – дейді. Патша Диогенге еңкейіп: – «Қалаған нәрсеңді сұра, алып берейін», – дейді. Сонда Диоген орнынан тұрмастан: – «Күнді көлеңкелемей, былай тұршы», – дейді. Александр Македонский айтты деген мынадай сөз тарихта қалды: «Егер мен Александр патша болмасам, Диоген болуды қалар едім».

Киниктер не болса соны қорек етіп, қалай болса солай киініп, үйде, далада, базарда, кіл-қоқыстың арасында, малмен, иттермен бірге өмір сүре берген. Олар байлыққа, билікке, атақ-даңққа қызықпаған. Киниктердің бейнесі: қолында асатаяғы, мойнында асып жүрген дорбасы, үстінде ескі шапаны (хитон). Олар үйленбеген, отбасын құрмаған.

Әдебиетте Диоген туралы әңгіме, анекдоттар көп. Кейде ол адамдардан қашып, бөшкеге тығылады екен.

Диоген бір күні баланың екі қолымен су ішіп жатқанын көріп, алып жүрген тостағанын лақтырып тастайды.

Антисфеннің сөзі: «Бәріне не болу – қиын, бәрінен бас тарту – оңай». Киниктер **аскетизмді** уағыздайды.

Киниктер барып тұрған **циниктер**. «**Циник**» деген сөз «киник» деген сөзден шықан. Мағынасы – қоғамдық пікірге, жұрттың сөзіне мән бермеу, қоғамда қалыптасқан моральдық нормаларды мойындамау. «Цинизм» деген сөздің бір мағынасы – ұятсыздық.

Киниктер **ұят** дегенді мойындамайды. **Табиғи нәрседі ұялатын ештеңе жоқ**. Адам өзінің табиғи қажеттерін кез келген уақытта, кез келген жерде атқара алады.

Киниктер уағыздайтын **рух еркіндігі** деген осы.

Диоген бірде жиналған адамдарға маңызды мәселе төңірегінде әңгіме айта бастайды. Бірақ оны ешкім тыңдамайды. Сонда Диоген құстар құсап, шырылдап қоя береді. Адамдар аң-таң болып, оны тыңдай қалады. Диоген: «Түкке тұрмайтын нәрсеге құлақ түресіндер, ал маңызды мәселеге мән бермейсіңдер», – деп ұрсады.

Диоген кемемен Эгина деген қалаға жүзіп бара жатқанда кемеңі теңіз қарақшылары басып алады. Крит аралында қарақшылар Диогенді құлдыққа сатпақ болады.

– Не істей аласың? – деген сұраққа Диоген: – Адамдарға билік жүргізе аламын, – деп жауап береді. Сосын жаршыға: «Кімге қожайын керек екен, сұра! – деп бұйырады. Бірақ ешкімге қожайын керек болмай шығады.

Бір тойда қонақтардың бірі Диогенді кемітпек болып, оған итке тастағандай сүйек тастайды. Диоген сүйекті мүжиді, сосын әлгі адамның қасына барып, бір аяғын көтеріп, итше дәрет сындырады.

Біреу Диогенді қонаққа шақырып: «беделді адамдар болады, ерсі қылықтар жасай көрме», – деп өтінеді. Бір кезде Диогенді жөтел қысып, түкіретін жер таппай, қасындағы қонақтың тақыр басына түкіреді.

– Айналаның бәрі таза, түкіретін жер болмады, – деп ақталады. Әрине, әдейі істейді.

Тал түсте Диоген көшеде шырақ жағып келе жатады. Аң – таң болған жұрттың: «Не іздеп жүрсің? – деген сұрағына: «Адамды іздеп жүрмін», – деп жауап береді. Адамдардың арасында жүріп, адамды іздейді. Бізде кейде студенттердің ішінен студенттерді іздейміз. Оқуға берілгендер, ынталылар кейде сирек болады.

Олимпиададан қайтып келе жатқанда біреу Диогеннен сұрайды: «Халық көп болды ма?», – деп. Диоген: «Халық көп, бірақ адамдар аз», – деп жауап қайтарады.

Жұрттың бәрі ойын – сауықтан кейін театрдан шығып келе жатса, Диоген театрға кіріп бара жатады. «Мұның не?» – деп сұрағандарға: «Менің өмір бойғы кәсібім осы емес пе?», – деп жауап береді. Шынында да, ол басқаларға ұқсағысы келмеді.

Антисфеннен шәкірттерінің бірі: «Философия саған не берді?», – деп сұрайды. Антисфен: «Философия маған қабырғаммен кеңесуді үйретті», – дейді. Өзінше ойлап, өзінше әрекет жасауға. Тап осындай сұраққа Диоген:

«Тағдырдың тәлкегіне бой бермеуді үйретті», – деп жауап береді. Бұл да адамға сабақ болады.

Платон Диогенді «Есі ауысқан Сократ» деп атайды.

Біреу Диогенге оқытуға баласын алып келеді. Баласын «зерек, дарынды» деп, мақтай бастайды. Сонда, Диоген: «Мұндай балаға менің қандай қажетім бар?» – дейді.

Антисфеннің пікірінше әдемі, сұлу деп ізгілікті, игілікті істерді атау керек, ал көріксіз деп арамдықты, зұлымдықты тануға болады. Жақсылық жасаған адам – ең әдемі адам, ал жамандық жасаған адам – ең көріксіз адам – сол.

Киниктер әдемі, сұлу деп адамның сыртқы кейпін, көркін айтпайды, ісін, мінезін айтады. Сұлулық деген жасанды нәрсе. Адам сұлу болуға тырысады, әртүрлі амалдар ойлап табады. Боянады, әшекейлер тағады. Адам не де болса табиғи қалпында қалуы керек, табиғи күйде өмір сүруі керек.

Киниктердің пікірінше, табиғи тұрғыда әйелдердің бәрі бірдей. Әйелді сұлу не көріксіз деп тану – адамның субъективтік пікірі. Біреуге көріксіз болып көрінген әйел басқаға қатты ұнауы мүмкін.

Қазақта сөз бар. «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу» деген. Адамның «сырты», көркі сұлу болып көрінгенмен, оның «ішкі» жан дүниесі сұлу болмауы мүмкін «Сырт сұлуы не керек, тазарт әуелі ішінді» – дейді қазақ жырауы.

Қазыбек бидің әкесі Келдібек отыз жасқа келгенше үйленбей жүреді. Оның себебін ел былай аңыз етеді: Келдібекке түсінде бір сәуегей: – Сенің алатын әйелің мынадай болады: ұзын бойлы сары қыз, оң аяғы ақсақ, оң жақ құлағының түбінде меңі, екі емшегінің арасында алақандай қалы болады. Сен соған үйлен, – депті. Айтқанындай, Келдібек сондай қызға көш жөнекей кездесіп, танысады, ұнатады. Қыздың аты Тоқмейіл екен. Айттырып, алмақ болып жүргенде әке-шешесі:

– Балам-ау басқа әдемі қыздар тұрғанда, өңі-түсі келмеген кемтар қызды

айттырып қайтеміз, уәделескен құда-жекжаттарымыз бар емес пе? – дейді.

Сонда Келдібек:

– Қаймағын піскен сүттің алдым қалқып,

Аяғы ақсақ болғанмен, ақылы артық.

Көзі қыли, сөзі мен ісі түзу.

Сөйлескеннен он бойым кетті балқып, – дейді.

Сөйтіп, Тоқмейілге үйленеді.

Бірде құрбы-құрдастары Келдібектің үйінде отырып, оны кекетіп, келемежге айналдыра беріпті. Сонда жаңа түскен жас келіншек әдеппен сыпайы ғана:

Көзім қыли, жасырмаймын, ақсақпын.

Келдікеңмен сондай тату жақсы-ақпын.

Татулықтың белгісіндей тамаша,
Орта жүзді билейтін ұл таппақпын, – дегенде, әлгілер
«бұл тегін адам емес екен, қалжыңды қояйық» – десіпті.

Сол Тоқмейіл анадан атақты Қазыбек би дүниеге келеді.

Абайдың бір сөзін келтірейін:

Жасаулы деп, малды деп, байдан алма.

Кедей қызы арзан деп құмарланба.

Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,

Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Көріп тұрсыздар, қазақ даналығы киниктердің ілімімен үндесіп жатыр.

Киниктердің, пікірінше, адам өмірді, табиғатты бағындырам деп әуре болмасын. Өмір де, табиғат та өз жолымен жүре берсін.

Даостардың ілімін еске түсіреді.

Сол сияқты адамға да, адамның әрекетіне де тиым салу дұрыс емес.

Киниктер осындай күрделі мәселелер қойды. Киниктер қоғамдық пікірді, моральды, әдет-ғұрыптарды адам табиғатына жат, жасанды нәрселер деп мойындамады. Өздерінің ерсі, әдепсіз боп көрінген қылықтарымен ойларымен олар адамдарға ой салды, үйреншікті нәрселерге басқаша қарауды үйретті.

Көптің пікірін әрқашан да дұрыс деп қабылдай беруге болмайды. Көп те қателесуі мүмкін. Жұрттың сөзіне ермей, адам өз жолымен жүруі керек.

Маркс Дантенің бір сөзін жиі қайталайды екен: «Иди своей дорогой, пусть люди думают, что хотят». Әрине, қоғам, мәдени орта адамды еркіне жібермеуге тырысады. Сол үшін дінді, дәстүрді, моральдық нормаларды ойлап тапты. Сонда да қоғамдық орта жекелеген адамдардың шешімімен де санасуы керек.

Киниктер ілімінен алар сабағымыз осы.

Киниктер туралы әңгіме еткенде мен соларға еліктеу керек дегенді айтып тұрғаным жоқ. Қазір киниктерше өмір сүру мүмкін емес. Бірақ адамға өне бойы жетекте жүргеннен гөрі дербес, өз бетімен жүру, әрекет жасау жарасар еді. Тек бұл үшін адам мәдениетті, тәрбиелі, жетілген болуы керек.

Ежелгі Грекияның ұлы ғұламаларының бірі **Эпикур** болып табылады. (б.з д. 341-270 жж.) Көптеген философтар өз шығармаларында Эпикурға тағзым етіп, сілтемелер жасайды. (Монтень, Гассенди, Гегель). Маркс Эпикурды көне заманның ең батыл ағартушысы деп атайды. Өзінің докторлық диссертациясын Маркс Демокрит пен Эпикурдың натурфилософиясына арнайды. Андре Боннар Эпикурды антика заманының үлгілі адамы, бүкіл адамзаттың досы деп дәріптейді.

Эпикур қарапайым отбасында дүниеге келген. Жас кезінен өмір тауқыметін тартқан. Әкесі оқытушы болған. Он төрт жасынан

философияға беріліп, Демокриттің іліміне ден қояды. Отыз бес жасында Афинаның айналасынан бақ сатып алып, сонда өз мектебін құрады. Гүлге оранған осы бақта Эпикур қалған ғұмырын жастарға өмір философиясын үйретуге жұмсайды. Баққа кірер қақпаға: «Қонағым, мұнда саған жақсы болады; мұнда рақат – басты мұрат» деп жазылған.

Философия тарихында осы «рақат» деген ұғымға байланысты Эпикурды мінеген, эпикурейліктерді құлқынқұмар, нәпсіқұмар жандар ретінде көрсетпек болған әрекеттер жасалды. Әңгіме, әрине, тән рақаты жөнінде емес, Эпикур қарынның, тәннің қамын сөз қылып көрген жоқ. Ол «ішсем, жесем, тойсам, ләззатқа батсам» деп өмір сүретін адамдарды есуастар деп атайды.

Рақат пен ләззат тек ішіп-жеумен, байлықпен, билікпен келеді деуге болмайды. Рақат, Эпикурдың пікірінше, адамның адам болғанына, жер басып, тірі жүргеніне, достарының, сыйластарының көп болғанына, адамның адамдарға керек болғанына байланысты. Қанағатшыл адам әрқашанда рақатқа батады. Басқалардың атағына, байлығына қызықпасаң, басқалардан ештеңені қызғанбасаң, «өзіме бәрі жетеді» деп, өзіңе, өзіңнің ісіңе риза болсаң, – осының өзі сені рақатқа бөлейді.

Қолда барды бағалай білу керек. Қол жетпейтін нәрселер әр кезде де, әркімде де болады. Осыған бола өзінді басқалардан кем санау дұрыс па? Мүмкін, сенде басқаларда жоқ байлық, қасиет болар? Адамдар кейде байлық қуып, бақ пен бақыт іздеп әуре – сарсаңға түсіп жүргенде көп нәрселерден құр қалғанын білмей қалады. Ар, ұят, адамгершілік, өнер, білім, түсінік сияқты баға жетпес құндылықтар болады. Соларға жақын болу, соларға ие болу – рақат. Денсаулықтан, өмірден артық байлық болуы мүмкін емес. Өйткені ол саған бір-ақ рет беріледі. Достық, сыйластық, қимастық – міне, адамның байлығы! Әйелің, ата-анаң, бала-шағаң, міне, сенің бар байлығың! Осы байлықты бағалай білген адам – рақат күй кешеді.

Сонымен, Эпикур алға тартатын «рақат» деген принцип терең мағыналы нәрсе болып шығады.

Рақатқа, Эпикурдың пікірінше, әркім де жете алады. Рақаттың көзі – рухани байлық. «Мен үшін – дейді Эпикур, – қара нан мен қара су да – ас». Эпикурдың өзі жұпыны, күй талғамай өмір сүрген. «Бір үзім нан, бір ұрттам су, жата кететін тақтай – дейді Эпикурдың замандастарының бірі – міне, Эпикур дегеніміз – осы».

Эпикурдың адамзат тарихында «құтқарушы» деген де атағы бар. Ол өз ілімін адамдарға жақсылық жасауға, адамдардың мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін жеңілдетуге бағыштаған. Философияның міндетін ол рухты емдеу деп түсінеді. «Адамның азаптарын жеңілдете алмаған философтың уағызы- бос сөз. Тән жарасын жаза алмайтын медицинадан қайыр болмайтыны сияқты, жан жарасын жаза алмайтын философиядан да қайыр

жоқ», – деп жазады Эпикур. (Қара: Асмус В.Ф. Античная философия. М., «Высшая школа», 1976. С.425).

Эпикур ілімінің тағы бір анықтаушы ұғымы **бақыт** жөнінде. Рақат сияқты бақытты сезіну де әр адамның өз қолында. Қай адам да бақытты бола алады. Тірі болып, жер басып жүргеннің өзі бақыт. Бірақ адамдар өздерін бақытсыз жандардай сезінеді. Неліктен? Мұның себебі, – дейді Эпикур, – адамдар қорқады. Ең алдымен олар **өлімнен** қорқады. Өлежақ екенін адам біледі. Екіншіден, адамдар **құдайдан** қорқады. Адамдар өздерінің әлсіздігін, пендешілігін біледі, «түбі қателесеміз, күнәкар боламыз, осы үшін құдай бізді жазалайды» – деп ойлайды. Мұндай қорқыныштың негізі жоқ – деп мәлімдейді Эпикур және өз ілімін адамдарды қорқыныштан құтқарудың құралына айналдырады. Осы мақсатпен Эпикур адамдарға дүниенің жайын, адамның дүниеге қатынасын, құдайлардың дүниедегі орнын түсіндірумен болады. Осыған орай ол Демокрит ілімін жандандырады және дамытады.

Бізді қоршаған дүниеге, айналадағы әр алуан заттарға ден қояйық, дейді Эпикур. Су, жер, аспан, жұлдыз, орман, адамдар, жануарлар, үйлер, егін алқабы – бәрі де – қарапайым, күн сайын көріп жүрген заттар. Бұлар – елес емес. Бұлар адамға қатысты нәрселер, бұларға құдайдың қатысы жоқ.

Құдайлар, әрине, бар, – дейді Эпикур. Бірақ олар өз алдына, өздерімен өздері болып, таласып, тартысып, шексіз дүниелер арасындағы бос кеңістіктерде өмір сүріп жатыр. Олардың адамдармен ісі жоқ. Өздеріне қажет нәрселер өздерінде бар. Олар адамдарға жамандық ойламайды.

Дүниеде, өмірде болып жатқан нәрселерге құдайдың қатысы жоқ. Бәрі де, табиғи жолмен және адамдардың іс-қимылы арқасында болып жатыр. өмірде жақсылық та, жамандық та, қуаныш та, реніш те – бәрі де болады. Эпикур Демокрит ілімін жалғастыра отырып, кездейсоқтыққа да орын береді. Заңдылықты, қажеттілікті мойындайды. Бірақ өмірде күтпеген кездейсоқ жағдайлар да болады. Өйткені, дүниемен қарым-қатынас жасайтын Құдай емес, адам. Ал адам бәрін алдын-ала болжап біле алмайды. Сондықтан қателіктер жібереді. Маркс Эпикурдың кездейсоқтық жөніндегі пікірін қолдап, мақұлдайды.

Табиғат заңдарын танып білген адам, Эпикурдың түсінігінде, құдайдан қорықпайды, өзіне өзі сенеді, өзіне үміт артады.

Өлімнен де қорқудың қажеті жоқ, – деп мәлімдейді Эпикур. Өлім – табиғи, заңды нәрсе. Өмір бар жерде өлім болады. Ешкім мәңгі – бақи өмір сүрмейді. Өлім – біздің ағзамыздың бірте-бірте тозуы, солуы, қартаюы. Өлімнен қорқудың жөні жоқ, – дейді Эпикур, – өйткені өлім келгенде біз жоқпыз, біз оны сезбейміз. Жоқ нәрседен біз неге қорқамыз? Ал біз бар да, тірі кезімізде, өлім жоқ. Өлім бізден кейін, біз оған дейін (Қара: Материалисты Древней Греции. М., 1955, С.209).

Осы екі қорқынышты жеңе білген адам, сөз жоқ, өзін бақытты сезінеді.

Эпикур ілімінде тағы бір күрделі және маңызды мәселе сөз болады: адамның **қажеттіктері** жөнінде. Эпикур қажеттіктерді үш топқа бөледі: 1. **табиғи және өміршен қажеттіктер** (азық-түлік, киім-кешек, баспана т.б.);

2. **табиғи, бірақ оларсыз да өмір сүруге болатын қажеттіктер** (қымбат киім, тәтті тамақ, патша сарайындай үй);

3. **жасанды және зиянды қажеттіктер** (байлық, билік, лауазым, ішімдік). Табиғи қажеттіктерді тежеуге болады, ал жасанды қажеттіктерден бас тарту керек.

Эпикурден қалған өсиет сөздерінің біреуін келтірейік:

Құдайдан қорқудың қажеті жоқ,
Өлімнен қорқудың қажеті жоқ.
Рақатқа кенелу оңай,
Кеселден құтылу оңай.

Эпикур мектебімен қатар шамамен сол кезде оған қайшы көзқарас ретінде **стоицизм** мектебі қалыптасты. Стоицизм деген атау кездейсоқ пайда болған деуге болады: бағаналармен безендірілген галереяның қасына философтар жиналып әңгіме – дүкен құратын болған. Ол жерді Стоя деп атайды екен. Содан «стоик» деген атау пайда болды.

«Стоик» деген сөзді естігенде адамның ойына өмірде кездесетін қиындықтар мен кесепаттардың бәріне қайыспай қарсы тұратын, қандай жағдайда да сыр бермей, сабырлылық сақтай білетін дананың бейнесі түседі. Стоик әрқашанда абыржымай, саспай, бір күйде болады, ешнәрсе де оның тыныштығын бұза алмайды.

Стоицизм мектебінің негізін қалаған Кипрдегі Китий деген қаладан шыққан **Зенон** деген ойшыл болған (б.д.д. 336-264 ж.ж.) Адамгершілігі үшін бүкіл жұрттың мейіріміне бөленіп, жетпіс жылдан астам уақыт өмір сүреді, ұстаздық етеді, кейін өз өмірін өзі қияды. Стоицизмнің одан кейінгі өкілі Асса деген жерден шыққан **Клеанф** (б.э.д. 331-233 не 232 ж.ж.) – өзін-өзі билеуімен, қанағатшылдығымен және қатал өмір салтымен көзге түскен. Күндіз Зенонның дәрістерін тыңдау үшін ол түнде қара жұмыстар істеуге арланбаған; философия үшін неге болса да баруға әзір болған. Ол да әдейі аштыққа салынып, өзін-өзі өлтірген. Клеанфтың ізбасары Сол деген қаладан шыққан **Хрисипп** (б.э.д. 281-208 ж.ж.) – Зенонның ілімін ілгері бастырып, бір жүйеге келтірген. Еңбексүйгіш ғалым жүздеген трактаттар жазған, диалектикамен, әсіресе, логикамен көбірек айналысқан.

Стоицизмді алғашқы, орта кездегі және соңғы кездегі немесе ежелгі Римдегі стоицизм деп үш кезеңге бөледі. Стоицизм бір күйде қалмай, мазмұны, бет алысы жағынан өзгеріп отырған. Соңғы кездегі стоицизмнің белгілі өкілі **Сенека** мен стоицизмнің негізін қалаған Зенонның ілімін салыстырсақ, екеуін де бір мектептің өкілдері деп айту қиынға соғады. Стоицизмнің барлық өкілдеріне ортақ және көп өзгеріске ұшырамаған бағыты – этика. Стоицизмнің бізді қызықтыратын жері де осында.

Стоиктік философияның басты бағыты, мазмұны, мақсаты – адамдарды ізгілікке баулу, өмір сүру өнеріне үйрету. Стоиктер ізгілікті біржақты – адамдардың мінез-құлықтарының дұрыстығы – деп түсінеді. Стоицизмді әдебиетте **мінез-құлық философиясы** деп те атайды. Бұл атау, әсіресе, соңғы кездегі стоицизмге- Сенекаға, Эпиктетке, Марк Аврелийге – лайық болып келеді.

Философия стоиктер үшін адамгершілікке сай өмір сүрудің кепілі болып есептеледі. Олар философияны жақсылықтар жасауға жаттығудың мектебі деп те атаған. Олар үшін «адамгершілік» және «даналық» деген ұғымдардың мазмұны бір болып келеді.

Стоиктер Сократты құдайдай қадір тұтқан; өздерінің даналық, дана жөніндегі түсінігін Сократтың бейнесінен көшіріп алған. Ақылғөй дана стоиктердің түсінігінде, Сократ сияқты кемеңгер, өмірде болып жатқан жағдайларды дұрыс түсінетін, бәріне де байыппен қарай алатын, асып-сасуды білмейтін, қандай жағдайда да өзін-өзі ұстай алатын, сабырлы, шыдамды жан болуы керек.

Стоиктердің ілімінде «атараксия», «апатия» деген ұғымдар кездеседі: ешнәрсеге алаңдамау, ешқандай сезімдер мен көңіл – күйіне берілмеу. Дананы да стоиктер барлық сезімдері мүлгіп жатқан, сыртқы әсерге міз бақпайтын, өзі де басқаларға әсер етпейтін тас бауыр жанға теңейді. А.Ф. Лосев айтқандай, «жанды бөрене» қылып суреттейді.

Стоицизм мен эпикуреизмнің көптеген маңызды философиялық және этикалық мәселелер төңірегіндегі көзқарасы біріне бірі қайшы келеді. Мысалға еркіндік жөніндегі мәселені алайық. Эпикурдың ойынша, философия адамға еркіндікке жетуге жол ашады, қандай жағдайларда, қайтіп еркіндікке жетуге болатынын көрсетеді. Адам, – дейді Эпикур, өз өмірін, өз тағдырын өзі анықтай алады; сыртқы жағдайлар, қажеттілік оған кедергі болмайды. Ол адамды қажеттіліктің шынжыр бұғауынан босатып алуға бар күшін жұмсайды. Стоиктер болса, олар тағдырды, жазмышты мойындайды; қажеттілік олар үшін мызғымас нәрсе. Эпикур іліміндегідей, қажеттіліктен құтылуға, ауытқуға тырысатын еркіндік болуы мүмкін емес. Адамдардың іс-әрекеті әрқашанда қажеттілікке сай жүзеге асып отырады. Тек біреулердің ісінде қажеттілік ерікті түрде жүзеге асып отырса, екіншілердің ісінде олардың еркінен тыс, амалсыздан жүзеге асып отырады. Тағдыр өзіне-өз еркімен және өкінішсіз мойынсұнған адамды «жетекке алады», ал жөнсіз және аңдаусызда өзіне қарсы тұрған адамды «зорлықпен сүйрейді». Ақылды адам саналы түрде табиғаттың талабына сай өмір сүруге тырысады және бұл арадағы оның арқа сүйері – ақылы. Ол тағдырмен тартысқаннан ештеңе шықпайтынын біледі, сондықтан тағдырға бой ұсынғанды жөн көреді.

Зенонның, оның ізбасарларының түсінігінде, адам өз еркімен әрекет жасайтын белсенді субъект емес, сырттан таңылған рөлді ойнайтын актер.

Стоицизмнің эпикуреизмнен тағы бір айырмашылығы – оның қоғам мүддесін адам мүддесінен жоғары қойып, адамның қоғам алдындағы борышын, жауапкершілігін әдейі алға тартатыны. Қоғам үшін адам, қажет болса, жанын қиюға да әзір болуы керек. Сондықтан да болар – стоицизм әміршілердің, қайраткерлердің философиясына айналды. (Сенека, Марк Аврелий) Эпикурдың бетке ұстағаны – жеке адам, соның еркіндігі, көңіл – күйі, рахатқа бөленуі. Зенон өзінің шәкірттерін өмірдің мән – жайын бұрмалап көрсететін жалған түсініктен аулақ жүруге шақырады. Адам өзінен гөрі басқаның қамын, қоғамға тигізер пайдасын ойлауы керек, материалдық дүниелерден гөрі моральдық игіліктерге ұмтылуы керек. Адам тумысынан инабатты болып шықпайды, бірақ өсе келе тәрбиенің, үйренудің, оқудың арқасында инабаттылыққа, адамгершілікке үйренеді, төселеді, бейімделеді.

Стоиктер өздері пір тұтқан Сократтың ықпалымен моральдық жағынан өсіп жетілуде ғылыми танымға, білімге үлкен мән береді, ғылымды (физиканы) этиканың негізі деп біледі. Олар адамның жақсы қылықтарын білімімен, түсінігімен, ал жаман қылықтарын надандағымен түсіндіруге тырысады.

Стоиктердің ішіндегі ең ірі тұлға – Люций Анней **Сенека** (шамамен 4-65 жж.). Жас шағында шешендік өнеріне көбірек көңіл бөледі, кейін философияға ден қояды. Сенека қатігездігімен, әділетсіздігімен аты шыққан Нерон деген императордың тәрбиешісі, кейін кеңесшісі болған.

Неронның кезінде ол ірі мемлекеттік қызметтер атқарып, Римнің ең бай адамдарының қатарында болады. Нерон оны қымбат сыйлықтармен ризалауға тырысты. Кедейлікті уағыздайтын философқа бұл байлық сіңе қоюы қиын болатын. Неронның мінезін білетін адамға бұл сыйлықтардан бас тарту да мүмкін емес-ті. Император оның ниетін түсінбей, көңіліне алып қалуы мүмкін еді. Кейін Неронмен екеуінің арасы алшақтап, өзі императордың қаһарына ұшырап қалғанда, Сенека одан өзі берген сыйлықтардың бәрін қайтып алуын өтінеді: «Маған өзімнің философиямның өзі жетіп жатыр» – дейді.

Философтың байлығын, ел ішіндегі беделін, даналығын көре алмаған Неронның айналасындағы жағымпаздар император мен Сенеканың арасына от қояды. Өзінің мінез – құлқын, шешімдерін философтың жақтырмайтынын сезіп жүрген император да одан құтылудың амалын іздейді. Ақыры Сенекаға императорға қарсы қастандыққа қатысты деген жала жабылып, ол өлім жазасына бұйырылады. Оның көп жылғы еңбегін ескеріп, император оған өз еркімен өлуге рұқсат етеді. Сөйтіп, Сенека өзін-өзі өлтіреді. Стоик ретінде философ үміт етуге болмайтын жағдайда, өмір қайшылықтарына шырмалған шақта адам өз еркімен өмірден кетуі керек деп есептейтін. Сондай жағдай тап келгенде ол сөзінде тұрды. Сенеканың өлімі де сабақ аларлық болған екен. Императордың шешімін естігеннен кейін философ қайғырып отырған әйел, балаларына, достарына қарап:

«Уақасы жоқ, мен сіздерге тұрмыс байлығынан әлдеқайда қымбат байлықты – жақсы өмір сүру өнегесін – қалдырып отырмын», – дейді. Сосын күре тамырын қиып, хатшыларына соңғы сөздерін жазып отыруды тапсырады. Қашан демі біткенше, жалынды сөздерін айтумен болады.

Луцилий деген досына жазған хаттарында Сенека өлім жайлы, өлімге қалай қарау керектігі туралы терең пайымдаулар жасайды. Өлімді адам сезбейді, өлім күшіне енгенде, яғни өлім келгенде адам жоқ. Адам туады, өледі. Өлім деген – жоқ болу, олай болса, өлім біз дүниеге келместен бұрын да болған; біз дүниеден озғасын да болады. Тумастан бұрын біз өлімнің ауыртпалығын сезген жоқпыз, өлгесін де мұны сезбейміз. «Біз өлімді өмірдің соңынан келеді деп ойлаймыз; мұнымыз қате: өлім өмірден бұрын да болған». «Біз тағдырға наразы боламыз: бірақ қайсысы дұрыс: біздің табиғатқа бағынғанымыз ба, әлде оның бізге бағынғаны ма? Түбі өлетін болғасын біздің қашан өлетінімізде не тұр?».

Сенека бұрынғылардың, мысалы, Эпикурдың: өлім- заңды құбылыс деген пікіріне қосылады. Сенеканың ойынша, өлім – құрып кету емес, бір күйден екінші күйге айналу. Өлім сонымен бірге – тіршіліктің азабынан құтылу. Өлімді тек теріс жағынан қарау дұрыс болмайды, өмірдің де оңып тұрмаған жерлері бар. Өмірсіз өлім жоқ, өлімсіз өмір жоқ, бұлар өзара байланысты құбылыстар. Әңгіме ұзақ өмір сүруде емес, жақсы өмір сүруде.

Сенеканың философиялық көзқарасы, дүние, өмір, адам, адамшылық, достық, жақсылық пен жамандық жөніндегі түсінігі оның Луцилийге жазған хаттарынан анық байқалады. Екеуінің арасындағы хаттарға қарағанда Луцилий де әдебиеттен, философиядан хабардар болса керек. Бұл хаттардан біз Сенеканың сарай жанындағы әкімшілік қызметтен тауы қайтып, одан бас тартып, философияға бет бұрғанын көреміз. Философиядан басқасы ол үшін түкке тұрмайтын нәрсе болып көрінеді. Сенека философиядан басқа пәндердің (грамматика, геометрия, музыка т.б.) тәрбиелік мәнін жоққа шығарады. Себебі олар адамды ізгілікке үйретпейді.

«Грамматиканың оқытушысы мені Гомер мен Гесиодтың қайсысының жасы үлкен екенін, Одиссейдің қайда адасып жүргенін, қандай қырсықтарды бастан кешіп жүргенін білуге үйретпек болады. Жоқ, ол одан да мені отанымды, отбасымды, ата-анамды қалай сүюді, апатқа ұшырағанда жағаға жетіп, аман қалуды үйретсін. Музыка пәнінің ұстазы маған басым үн мен бәсең үннің байланысын, әр түрлі үн шығаратын екі перненің үйлесімін қалай табуды үйретпек болады. Одан да ол өз жанымның үйлесімін табуға, өз ойларымдағы қайшылықты шешуге үйретсін. Сен сондай тамаша механик болсаң, адам ақылын өлшеп көр: көп пе екен, әлде аз ба екен? Сен түзу сызықтың не екенін жақсы білесің, бірақ бұдан не пайда, егер сен өмірдің тура жолын білмесең».

Луцилийге жазған бір хатында Сенека: «Мүмкіндігінше, философияны паналауға тырыс. Философия сені өз құшағына алып, аялайды. Басқа жерге қарағанда философияда саған қауіп төнбейді. Бірақ философиямен жақынмын деп дандайсып кетпе... Оның көмегімен бойындағы кемістіктерден арылуға тырыс, бірақ басқалардың кемшілігін бетіне баспа...» – деп жазады.

Стоик ретінде Сенека кедейлікті уағыздайды, бірақ байлықтың да пайдасын жоққа шығармайды: тек адам байлыққа бас ұрып, адамгершіліктен аттап өтпесін. Қуғынға ұшырап, бар байлығынан бас тартуға тура келгенде де Сенека қайғырып, қапаланған жоқ. Мен байлықтан айырылған жоқпын, – дейді ол, – байлықпен байланысты машақаттан құтылдым. Маған керегі көп емес: жататын баспана, ішетін тамақ болса болғаны. Бұдан басқаның бәрін керек ететін жоқтық емес, тоқтық. Ағасына жазған «Бақытты тұрмыс жайлы» деп аталатын хатында Сенека өзін кей адамдардың: «іліміне сай өмір сүрмейді» деп айыптайтынын айтып, ақталуға тырысады. Кезінде, дейді ол, Платонды да, Эпикурды да, Зенонды да осылай деп кінәлаған болатын. Философтардың бәрі де өздерінің қалай өмір сүретінін айтпайды, қалай өмір сүру керек екенін айтады. Мен де өзім жайлы емес, ізгілік жайлы әңгіме етем және адамдардың, соның ішінде өзімнің басымдағы кемшіліктермен күресіп келем... Дана байлықты ұнатпайды, дейді Сенека, бірақ оны кедейліктен жақсы деп біледі; ол байлықты ішкі жан – дүниесінде жинамайды, үйінде жинайды. Арамдықпен келген байлық, әрине, данаға лайық емес, ал адал еңбегімен тапса, оған кім қарсы бола алады? Дана басқаларға қарағанда байлықты жақсы пайдалана алады. Дана байлықты билесе, байлық наданды билейді.

Кейінгі стоицизмнің тағы бір өкілі – **Марк Аврелий Антонин** (121-180) – бір кезде Платонның «Мемлекет» деген утопиясында суреттелген әміршінің идеалына сай келеді: әрі Римді билеген император, әрі философ.

Жоғарыда айтқанымыздай, кейінгі стоиктер адам тіршілігін аянышты түрде суреттейді. Оларды оқи отырып, дүниеде адамнан бетер мүсәпір жан жоқ шығар деп ойлайсың. Бұл жөнінде Марк Аврелий не дейді: «Адам ғұмыры – қас-қағым сәт; оның мәні-мәңгілік ағыс; түйсіктері – көмескі; дене бітімі – шіріген топырақ; көңіл-күйі – аумалы-төкпелі; тағдыры – жұмбақ; атағы – күмәнді. Бір сөзбен, тәнге қатысты жағы – ағып жатқан судай, жанға қатысты жағы – көрген түстей, сағымдай. Өмір – күрес және жат жердегі қаңғу; өлгеннен кейінгі атағы – есте қалғысыз».

Марк Аврелий өз ойларын «**Өзіме айтарым**» деген шығармасында баяндайды. Орысша аудармасы «Оңашада өзіммен» («**Наедине с собой**») деп аталады. Марк Аврелий адамға тәуелсіз өмір сүретін сыртқы дүние мен адамға ғана қатысты ішкі дүниенің айырмашылығын баса көрсетеді.

Антика философиясының **Римдік** кезеңінің көрнекті өкілі – Марк Туллий **Цицерон** (б.з.д. 106-43 ж.ж.) Цицеронды біз атақты шешен, саяси

қайраткер, Рим философиясының негізін қалаушы ретінде білеміз. Өкінішке орай, философ ретінде Цицерон осы кезге дейін дұрыс бағаланбай келеді. Себебі антика классиктерімен (Демокрит, Платон, Аристотель), болмаса Жаңа дәуір классиктерімен салыстырғанда (Декарт, Лейбниц, Спиноза, Кант, Гегель т.б.) Цицеронның философиясы тым қарапайым, жеңіл-желпі пайымдаулар, жұрттың көңілін көтеретін беллетристика сияқты болып көрінеді. Ол философияда өз сөзін, соны пікірлер айта алмаған тәрізді. Оның мәдениетте сіңірген еңбегі – римдіктерді түсінікті түрде грек философиясымен таныстырып, оларды философиялық ойлауға бейімдегенінде деп есептеліп келді. Гегель өзінің үш томдық «Философия тарихында» Цицеронға тіпті көңіл бөлмейді, шамасы, одан философиялық тереңдікті таба алмаса керек. В. Виндельбанд және В.Ф. Асмус Цицеронды рим эклектиктерінің қатарына жатқызады, ат-үсті ғана атап өтеді. Асмус өзінің көлемді «Антика философиясында» Цицеронға екі бет қана арнайды. Философияны күнделікті өмірге бейімдейміз деп римдіктер, соның ішінде, Цицерон, сөз жоқ, практицизмге ұрынады. Осы үшін де оны кінәлау орын алып келеді. Бірақ біз практицизмді философияға жат құбылыс деп айта алмас едік. Философия тек философия үшін өмір сүре алмайды.

Тағы да қайталап айтқымыз келеді: философияның қарапайымдылығында тұрған еш те бір оғаштық, кемістік жоқ. Философия – математика емес. Философияға әркімнің де қатысы бар және философияның өзі де адамдарды алалап бөлмейді. Философия түсінік болатын болса, түсінік пен қарапайымдылық тәп-тәуір үйлесіп жатады.

И.Кант Цицеронды философияда Платонның жолын қуушы, ал моральда – стоик ретінде сипаттайды. Өзінің «Логика» деген трактатында Кант Цицерон ілімінің ерекшелігін жалпыға түсініктілігінде деп есептейді. Шын мәніндегі түсініктілікке жету үшін, дейді Кант, ертедегі оқымыстыларды, мысалы, Цицеронды көбірек оқу керек. Шын мәніндегі түсініктілік, Канттың пікірінше, дүние және адамдар жөніндегі, олардың ұғымдары, ұнату қабілеті және бейімділіктері жөніндегі практикалық мол білімді қажет етеді; философиялық қағидаларды түсінікті етіп баяндауда осыған үнемі көңіл бөліп отыру керек. Философиядағы түсініктілікке оп-оңай қол жете бермейді: «бұл, шындығында, ғылым түбіне терең бойлауды керек ететін үлкен және сирек кездесетін жетілгендік болар еді» (Қара: Кант И. Трактаты и письма. М., 1980, С.355).

Өз шығармаларында Цицерон өзіне дейінгі грек оқымыстыларының ілімдеріне терең талдау жасап, өзінің мол біліктілігін, эрудициясын танытады. Платонның іліміне бас иіп, оның өзіне ықпалы мол болғанын үнемі атап отырады. Аристотельді де жоғары бағалап, оны Платоннан кейінгі философтардың алды деп біледі. Өзінің стоицизмге мойын бұратынын ашық айтады, Посидонийді «өзімнің ұстазым» деп таныстырады. Эпикурдың ілімін мұқият зерттегенін білдіріп, оған теріс

қарайды, көп сынайды. Дегенмен де Эпикурдың ізгі және адал адам екендігін, оның қағидалары өмірден алынғанын, адамды қорғауға және құтқаруға бағытталғанын мойындайды; Эпикурдың достыққа байланысты пікірлерін құптайтынын жасырмайды. Әртүрлі бағыттарды ұстанатын философтардан сабақ ала отырып, Цицерон мынадай тұжырымға келеді: ақиқат – біреу, ол бір мектептің, бір бағыттың ғана пікірі бола алмайды, сондықтан барлық ілімдер де өздерінше осы ақиқатты білдіруге тырысады. Біз бәріне де бірдей көңіл бөлуіміз керек. Өзі де осы принципті басшылыққа алады.

Цицерон грек философтарының көзқарасын түсіндіріп қана қоймай, оларға әділ қазы ретінде баға береді. Философтардың ілімін талдаудағы өзі ұстанған принципті сипаттай келіп, өзінің **«Тускула әңгімелерінде»** Цицерон былай деп жазады: «Мейлі, әр философ өзіне ұнаған пікірді жақтай берсін; біз болсақ, философияда әдетке айналған ережеге ермей, өзімізді еш те бір сектаның жарғысымен шектемеуге тырысамыз, өзімізше әрбір сұраққа жауап алуға тырысамыз» (Цицерон. Философские трактаты. М., 1985, С.16). Бұл арада Цицеронның бетке ұстағаны философтың беделі, атағы емес, дәлелдемесінің күші. Философиялық ілімдерді бағалаудағы Цицеронның сүйенетін тағы бір ұстанымы – олардың «республикаға тигізер пайдасы», олардың римдіктердің әдет – ғұрпын жақсартудағы және римдіктердің ағарту ісін дамытудағы рөлі. Егер философияның ықпалымен азаматтар инабатты, бақытты және отанына пайдалы бола бастаса, онда ол өзін ақтар еді. Философияның басты міндеті, оның ойынша, адам жанын өңдеу және емдеу, зиянды құмарлықтардан арылтып, жөнсіз қорқыныштардан құтқару. **«Дивинация туралы»** (яғни болашақты болжап білу қабілеті) деген трактатында Цицерон өзіне өзі: «Қайтіп мен республика үшін пайдалы бола алам?» – деген сұрақ қояды да: «бұл үшін мен отандастарыма ғылымға жол ашып беруім керек» – деп жауап береді. Тағы бір жерде: «Мен римдіктерді философиямен айналысуға тартам деп көп күш жұмсадым» – деп жазады.

Цицерон философияның адам, қоғам өміріндегі рөлін аса зор бағалайды. Философия, оның ойынша, адамға лайықты өмір сүру жөніндегі ілім. Философия – адамның жан дүниесін билейтін, жақсылыққа бастап, жамандықтан сақтайтын күдірет. «Философия, – дейді Цицерон, – мемлекеттерді туғызды, жер бетінде бытырап жүрген адамдарды қоғамға біріктірді, заңдарды ойлап шығарды. Өкінішке орай, біз мынаған куә болып отырмыз, - деп жазады Цицерон, – адамдарға жасаған игі қызметі үшін философияны дәріптеудің орнына адамдардың көпшілігі оны менсінбейді, ал кейбіреулер оны жамандауға дейін барады. Философияны – өмірдің тірегі – жамандау деген туған анасына қастандық жасаумен бірдей...» Орыс философы Г.Г. Майоров Цицеронның осы сөздерін келтіре отырып, мынадай орынды тұжырым жасайды: «өткендегі ойшылдардың ішінен Цицерондай философияның даңқын шығарған кім

бар? Одан артық философияны жақсы көрген және оның ағартушы күшіне сене білген кім бар? Философияның гуманистік миссиясын ондай түсіне білген кім бар? Ол өзінің философиялық жүйесін құруға ұмтылмады, ғылымда жаңалық жасауға тырыспады. Оның алдына қойған міндеттері жұпыны болғанмен, тарихи маңызы айтарлықтай еді: римдіктерді философиямен таныстыру, олардың бойында философиялық ынталылықты ояту, шын даналықты жалған даналықтан айыра білуге үйрету, оларға ізгіліктің қадір – қасиетін көрсету...» (Қара: Цицерон. Философские трактаты... С.16).

Құдайдың табиғаты жөнінде, қоғам, мемлекет, тарих, заңдар жөнінде көп ойланып-толғанып, ірі-ірі еңбектер жазса да, Цицеронның басты және бұратала көңіл бөлетіні – бір мәселе: адам, адам баласының тағдыры, көңіл – күйі, реніші, қайғысы, қуанышы, бақыты. Ол адамның болашағына, бақытты бола алатынына сенеді. Адамның тағдыры, әрине, құдайдың қолында, бірақ көп нәрсе оның өзіне де байланысты. Осы арада ол еңбектің рөлін өте жоғары бағалайды: «Адамның еңбегі, – дейді Цицерон, – жерді түрлентеді; жануарлар дүниесінен адам тік жүре бастауымен және еңбек етуге бейімделген қолдарының арқасында бөлініп шықты; осы қолдарымен адам табиғатты жасап шығарды; адам өзінің бақытына керек жағдайлардың бәрін табиғаттан таба алады» (Қара: Сонда, С.29).

«Тускула әңгімелеріндегі» өзекті тақырыптардың бірі өмір мен өлім жайында. Өмірдің қысқалығын, ерте ме, кеш пе қай адамды да өлім күтіп тұрғанын ойлау кім – кімге де оңай тимейді. Өлімді ойлағанда өмірдің қызықтары, қуанышы, рахаты, табыстары, жетістіктері – бәрі де жайына қалады. Адам тек өзімен өзі жекпе-жек қалып, өзі жөнінде, өмір жөнінде, өмірдің мәні жөнінде ойланып толғанады. Осындай қайғылы жай Цицеронның өз басында да болған екен – сүйікті қызы кенеттен дүниеден озғанда, ах ұрып, азап шегіп, сенделгенде, ол тек философиядан сүйеніш табады. Осыған орай Цицерон философияның тағы бір күтпеген қызметіне ерекше көңіл бөледі – **адамдарды жұбату**. «Тускула әңгімелерінің» бір бөлімін ол **«Қайғыдан арылту»** деп атайды.

Антика дәуірінің ең соңғы философиялық еңбегі де **«Философиямен жұбату»** деп аталатынын айта кету керек. Бұл – рим философы **Бозцийдің** түрмеде отырып жазған шығармасы.

Егерде философияның міндеті адамға психотерапевтикалық көмек көрсету болса, онда философтың ілімімен бірге осы ілімді жүзеге асыруға арналған оның өмірі де сондай маңызды болып шығады. Бірақ, деп қынжылады Цицерон, ақылдың талабына сай, өзі құрған ілімге сай өмір сүретін философтар көп емес. Басқаларды өмір сүру ғылымына үйрете отырып, бірақ өздері осы ғылымға ден қоймайтын философтарды Цицерон қатты кінәлайды.

Цицерон жөнінде әңгіме болғанда оның шешендік шеберлігіне тоқтамай өту мүмкін емес. Шынында да, Цицерон – атақты шешен,

шешендік өнер (риторика) жөнінде көптеген еңбектер жазған. Философияға, философиялық еңбектерге қойылатын басты талаптардың бірі – күрделі мәселелер жөнінде тыңғылықты және қызықты түрде баяндай білу. Философиялық қағидаларды, анықтамаларды сұлулығы жағынан мақал – мәтелдерге теңеуге болады: олар қысқа да нұсқа, көңіл бөлерліктей, есте қаларлықтай болуы керек. Сөздің әдемілігін, Цицеронның пікірінше, оның «жаңалығынан», «бейнелілігінен», «маңыздылығынан», «наздылығынан», «тереңдігінен», «көркемдігінен», «сезімталдығынан» аңғаруға болады.

Сонымен бірге шешендік өнер міндетті түрде тапқырлығымен, тауып айтылуымен көрінуі керек; мұның бір жағы әзілқойлық (юмор) болса, екінші жағы – өткірлік. «Әзілмен, кекесінмен» адамды жерге кіріп кетердей ұялтуға болады. Шешенге адамдарды күлдіріп отыру жарасады, бірақ бұл арада «шамадан шығып кетпеу» керек. Шешенге қуақылыққа салынуға болмайды, сондықтан оның әзілі орынды және ұстамды болып келгені жөн.

«Философтардың арасында, – дейді Цицерон, – біреулер, мысалы, Аристотель, философияны терең білуімен және жете зерттеуімен көзге түссе, енді біреулер философиялық идеяларды шебер және қызғылықты баяндауымен, яғни шешендігімен көрінеді. Ал осы екі жанрды да қатар игерген философтар сирек кездеседі». Цицерон өзін осы соңғылардың қатарына жатқызады, «бұл іске, – дейді ол, – мен бүкіл өмірімді арнадым». Сонымен бірге ол шешендікте ешкімге орын бере қоймаса да, философияны меңгеруде көбінен кейін тұрғанын мойындайды.

4 ТАРАУ. ОРТА ҒАСЫР ФИЛОСОФИЯСЫ

4.1. Орта ғасыр философиясының ерекшеліктері

Орта ғасыр философиясы жөнінде сөз болғанда батыстық христиандық орта ғасыр философиясы мен шығыстық мұсылмандық орта ғасыр философиясы арасында ұқсастық та, сонымен бірге елеулі айырмашылық та барын айта кету керек. Әуелі батыстық орта ғасыр философиясын сипаттап көрейік.

Бұл философия шамамен мың жылдан астам уақытты қамтиды: IV-ғасырдан XIV-ғасырдың аяқ кезіне дейін.

Орта ғасырлық Еуропада бір дін – христиандық (оның католиктік тармағы), бір шіркеу (рим епископы – папа басқарған), бір тіл (латын) үстемдік құрды. Латын тілінде діни қатынастармен бірге оқу-білім, тәрбие, әдебиет қызметі жүзеге асты.

«Орта ғасыр» дегенде біз антика дәуірімен Қайта өрлеу дәуірінің арасындағы ұзақ кезеңді еске түсіреміз. Әдебиетте, қоғамдық санада орта ғасырды – қараңғылық, надандық, тоқырау заманы деп менсінбеу орын алады. Мәдениет, ғылым, философия тұралап қалған, адамзат тарихындағы үзіліс кезеңі...

Гегель өзінің «Философия тарихына» арналған дәрістерінде орта ғасыр философиясына атүсті қарайды; бұл мыңжылдықты, дейді ол, «жүрдек етікті киіп алып бір аттап өтеміз». Платонға ол 100 бет арнайды, ал батыс ортағасыр философиясының негізін қалаған, терең ойшыл Августинге тоқталып жатпайды, ол жөнінде төрт жерде айтып өтеді.

Орта ғасырды Гегель «мыңжылдық түн» деп атайды. Орта ғасыр философиясын, сол заманды дағдарыс кезеңі деп тануға қандай негіз бар ?

Орта ғасырда басқа кезеңдерге қарағанда, шынында да, әр салада – мәдениетте, ғылым мен техникада, адам мен қоғам өмірінде жаңалықтар, өзгерістер көп болмаған екен. Бәрі де алдын-ала анықталып, белгіленіп қойғандай. Ақиқатты іздеп, әуре болудың қажеті жоқ- ақиқат әзір күйінде Киелі кітаптарда («Інжілде», «Тауратта») жазылған. Адам жөнінде де қам жеудің қажеті жоқ – құдай алдын-ала кімнің бақытты, кімнің бақытсыз, кімнің бай, кімнің жарлы болатынын адамның іс-әрекетіне сай анықтап қойған. Қоғамдық құрылым да бір күйде қалады: бүкіл әлемді жаратқан Құдай қоғамды да соған сай құрған: дүниенің кіндігі Жер болса, қоғамда – әмірші; күн, планеталар, Ай, жұлдыздар жерді айналып, қозғалып жүрсе, әр-түрлі қызметшілер, вассалдар, серілер (рыцарлар) әміршісіне қызмет етеді.

Кімде-кім бұл көзқарасқа сенбей, қарсы болса, немесе оған күмән келтірсе, қатал жазаға ұшырайды. Осы мақсатта XIII-ғасырдың басында **инквизиция** деген жазалау соты құрылды. Бірнеше ғасыр бойы

инквизиция кінәсіз, өжет ойлы ойшылдарды дінге қарсы, күнәкәр деп соттап, жазалап, отқа өртеген.

Орта ғасырдағы ғылым-білімнің, философияның тұралап қалуының басты себебі – антикадағыдай ойлау еркіндігінің, демократияның болмауы. Орта ғасыр адамдары ойлауға, күмәндануға, өз ойын ашық айтуға қорықты. Философияның өрісі тарылды. Антика заманындағыдай озық идеялар, терең ойшылдар, әртүрлі көзқарастар, бағыттар, мектептер болмады. Философияның тілі де өзгеріп, ойшылдар өз ойын бүркемелеп, жанамалап, тұспалдап (Эзоп тілімен) білдіруге көшті. Философияда авторлық болмады. Ойшылдар өз атынан сөйлегеннен гөрі өткен замандағы философтарға (Аристотельге, Птоломейге, Августинге т.б.) сілтеме жасағанды тиімді көрді.

Орта ғасыр философиясының басты ерекшелігі – дінге арқа сүйеп, дінге тәуелді болғаны, діннің сойылын соққаны. Философияның мұндай кіріптар хәлін әдебиетте «Философия – Құдай сөзінің қызметшісі» деген формуламен білдіреді.

Орта ғасыр философиясының басты нысанасы – Құдай болды: **теоцентризм** (гр. theos – Құдай деген сөзден).

Орта ғасыр философиясы алға тартқан және айналысқан мәселелер: дүниенің жаралуы; Құдайдың құдіреті; адамның құдайға қатынасы; таным және сенім; Құдайдың бұйрығы және адамның қалауы; киелі кітаптардағы қағидалар және адам ақылы ашқан жаңалықтар; жалпы және жалқы; күнә; күнәден арылу жолдары т. т.

Дейтұрғанмен, орта ғасыр заманында мәдениет, философия саласында ешқандай жетістіктер болған жоқ десек, қателесер едік.

Орта ғасырда тамаша әдебиет туындылары дүниеге келді: «Роланд жөніндегі жыр», «Нибелунгілер туралы жыр», исланды жырлары, Құдай жөніндегі жыр-әңгімелер. XIV-ғасырдың бас кезінде дүниеге әлем әдебиетінің асыл туындысы Дантенің «Құдыретті комедиясы» келді. Халықтың басым көпшілігі оқу-жазуды білмеген кезде ауыз әдебиеті кеңінен тарады.

Орта ғасырда жаңа қоғамдық құрылым феодализм қалыптасты (IX-XVI-ғғ). Мырзаның қарамағындағы қызметшісіне (вассалына) сыйлаған жері феодал деп аталған. Феодал ие болған вассал сеньорына рыцарь болып, адал қызмет етуі керек болды.

Мал бағу, егін егумен бірге орта ғасырда қол өнері жете дамыды. Он саусағынан өнер тамған, «ағаштан түйін түйетін» шеберлер болды.

Орта ғасырда құлдық жойылды. Шаруалардың тұрмысы да ауыр болды, бірақ оларды өлтіруге, сатуға ешкімнің құқы болмады. Шаруалардың жеке меншігі болды; олар еңбек етуге ынталы болды.

Орта ғасырда қалалар көбейді, тас қамалдар салынды. Сәулет өнері жақсы дамыды. Сол кезде салынған соборлар, шіркеулер әлі күнге дейін жұмыс істеп келеді: Париж Ана Құдайының соборы, Франциядағы Рим

соборы, Венециядағы Әулие Марк соборы, Англиядағы Линкольн соборы т.б.

Орта ғасырда дамып жетілген, кең тараған христиан діні (арабтардағы мұсылман діні сияқты) діни қызметтермен бірге мәдениет, ағарту орталығы, адамдардың күнделікті өмір салты, моральдық құндылықтар функциясын атқарады.

Орта ғасырда қазіргі Еуропа халықтарының тілдері қалыптасты; ұлттар, мемлекеттер, парламенттер, құқық және сот жүйелері пайда болды.

Орта ғасырда жаңа оқу орындары – университеттер ашыла бастады: Италиядағы Болония, Париждегі Сорбонна (XII-ғ.), Англиядағы Оксфорд және Кембридж (XIII-ғ.) университеттері. Бұл университеттер шіркеу ұстаздарымен бірге философтарды, дәрігерлерді, шешендерді, құқық мамандарын даярлады. Әсіресе Рим құқығы зор беделге ие болды.

Орта ғасыр мәдениетке «рыцарь» деген ұғымды енгізді: айтқан сөзіне тұратын, Құдай үшін, мырзасы үшін, сүйген әйелі үшін жанын да қиятын ержүрек, адал жандар туралы. Оларды «ештеңеден қаймықпайтын ер», «ар иесі» деп атады. Әдебиеттегі нағыз рыцарьдың бейнесі – Дон Кихот.

Орта ғасыр философиясы сол замандағы адамдардың көзқарасын анықтайтын негізгі құндылықтарды, принциптерді ұсынып, негіздеді. Енді соларға тоқталайық.

1.Теоцентризм принципі бойынша философияның бетке ұстаған предметі табиғат, адам емес, Құдай болды. Философия дүниедегі барлық құбылыстарды, процестерді Құдай арқылы түсіндіруге тырысты. Құдай табиғаттан тыс тұрған, жетілген, абсолюттік бастау. Даналықтың, ақиқаттың, ізгіліктің көзі де – Құдайда.

Құдайдың құдіретін адам ақылы, сезім мүшелері арқылы танып білу мүмкін емес. Құдайға тек сену керек. Осыған байланысты сезім білімнен жоғары қойылды. Дүниедегі әр алуан құбылыстардың, заттардың құндылығы, дүниедегі орны, рөлі олардың Құдайға жақындығынан не қашықтығынан көрінеді. Құдайдан қашық тұрған мылқау дүние – материяның құндылығы төмен, демек, материяны бетке ұстауға болмайды. Құдай материяны басқа заттарды жасауға қажетті құрал (материал) ретінде жаратқан. Материяның үстінде минералдар, өсімдіктер, жан-жануарлар орналасқан. Құдайға жақын, құдайға ұқсас құнды дүниелер – адамдар мен періштелер. Дүние екіге бөлінеді: бұл дүние – материалдық заттар дүниесі, о дүние – рух дүниесі. Уақыт та екіге бөлінеді: кәдімгі уақыт және қасиетті уақыт. Тәңертеңгі және кешкі уақыт – қадірлі. Храмдар, монастырлар, шіркеулер орналасқан жерлер (Вифлеем, Иерусалим т.б.) киелі деп есептелді. Мерекелі күндер де діни тұрғыдан анықталды (Рождество, пасха, пост).

2. Діндарлардың тіршілігіне, түсінігіне айырықша ықпал еткен принцип **сотериология** болды: күнәкар адамды күнәсінән арылту (лат.

soter – құтқарушы). Бұл принцип адамның субъективтік мәнін ашып көрсетеді. Құдай жаратқан, Құдайға ұқсас құбылыс ретінде адам – ақыл мен ерік иесі. Сонымен бірге адам – пенде болғасын – қателеседі, күнәға батады. Күнәдан арылу үшін ол Құдай, шіркеу, дінбасылар тарапынан көмекке мұқтаж болады.

3. Келесі принцип – **креационизмнің** мәнісі – дүниедегі барлық процестердің, оқиғалардың, заттардың болуы, жаралуы Құдайдан деп есептеу (лат. creatio – жарату). Құдай дүниені, дүниедегі заттарды жоқтан бар еткен. Бәріне де Құдайдың қалауы себеп болған. Құдайдың құдіретін оның осы жаратушылық қабілетімен түсіндіру қажет. Бар заттан басқа затты жасау – адамның да қолынан келеді.

4. Жаратушы ретінде Құдай бойына бар мүмкіндікті жинаған. Кімнің кім, ненің не болатынын құдай алдын-ала өлшеп-пішіп, болжаған. Орта ғасыр философиясы бетке ұстайтын келесі принцип **провиденциализм** деп аталады (лат. providentia – алдын-ала болжау). Қазақтың Тағдыр, Жазмыш деген ұғымдарын еске түсіреді.

5. Келесі принципті орысша **откровение**, қазақша **аян беру** деп анықтауға болады. Жоғарыда айтқанымыздай, құдайдың құдыретін табиғи жолмен ғылым, ақыл арқылы танып біле алмаймыз. Тек аян беру арқылы құдай ұғымы бізге мәлім болады. Құдай Қасиетті кітаптар арқылы қалаған адамдарына ақиқат жайлы аян береді. Әке құдай Бала құдай – Иисусқа өзі жөнінде аян берген. Ақиқат қасиетті кітаптарда Құдай сөзі ретінде баяндалған. Бірақ кез келген адам қасиетті кітаптарды түсіне бермейді. Философияның міндеті – діни кітаптардағы қағидаларды адамдарға жеткізу. Орта ғасыр философиясында **экзегетика** деген сөз бар. Мағынасы – діни кітаптардағы мәтіндерді түсіндіру.

4.2. Христиандық орта ғасыр философиясы

Христиандық орта ғасыр философиясының даму барысында екі кезеңді айырықша атап өту керек: **патристика** (лат. pater – әке) – IV-VIII-ғғ. және **схоластика** (лат. scholasticos – мектептік) – IX- XIV-ғғ.

Патристика – Шіркеу аталарының ілімі. Шіркеу атасы атағын бергенде оқымыстының мынадай қасиеттері ескерілген екен: 1. адал, таза өмір сүруі; 2. көпті көрген даналығы; 3. ілімінің қасиетті жазуларға қайшы келмеуі; 4. ілімінің Шіркеу тарапынан мойындалуы. Батыста аты шыққан төрт Шіркеу атасын атауға болады: Әулие Амвросий (339-397жж), Әулие Иероним (345-420), Әулие Августин Аврелий (354-430) және Әулие ұлы Григорий (шамамен 540-604). – бірінші Рим папасі, Амвросий Милан епископы, ал Иероним Тауратты латын тіліне аударған.

Патристиканың көрнекті өкілі – **Августин**. Солтүстік Африкадағы Тагаста деген қалада рим патрицийінің отбасында дүниеге келеді (қазіргі Алжирде). Жас кезінде бейқам, алаңғасар, тентек, сауықшыл болып өмір

сүреді. Он бес жасынан бастап, өзі жазғандай, нәсіпқұмарлыққа салынады. Августиннің творчестволық жолы түзу, тура болған жоқ, ауытқуы да көп болды. Алғашқы кезде пұтқа табынушылар жағында болады. Сол кезде ежелгі грек философиясына ден қойып, Платонның ілімін жақсы меңгереді. Кейін көп жылдар манихейлікке (таяу шығыста 3-ғ. – пайда болған, Мани деген парсы әулиесі негізін қалаған діни – философиялық ілім) ден қояды. Кейін одан да айнып, бәріне де күмәнмен қарайтын скептиктерге қосылады.

Отыз үш жасында христиандықты қабылдап, бұл діннің жанқияр жақтаушысына айналады. Басқа діндер өкілдерімен, әсіресе, мани – хейліктермен аяусыз күреске шығады. Августиннің: «күпірлердің адасуына жол бергенше, оларды тірілей өртеу керек» – деген сөзі кейін инквизиция күшейген кезде Шіркеу иелерінің бетке ұстаған нұсқауы болды.

Есейген шағында Августин қатаң өмір салтын ұстанады, дін ісіне бұратала беріледі. Отбасын құрмайды. Құдайға жан-тәнімен қызмет етеді.

Адам баласының өсіп жетілуі, есеюі, оның-солын тануы, анаған да, мынаған да қызығып адасуы, күнәға батуы, есейгесін өзін өзі танып, жақсы мен жаманды айыра бастауы, құмарлығын билеуі, өмірдің мәнін түсінуі, дін жолын ұстануы – Августиннің өмірнамалық терең туындысы – **«Исповедь»** деген еңбегінде шебер суреттеледі. Қазақша «Тәубеге келу» деп аударуға болады. Бұл шығармада адамның ағынан жарылып, ештеңені бүкпей, басынан өткен кемшіліктерді басқаларға сабақ болсын деп жайып салуы баяндалады. Августиннің мына сөзіне ден қояйықшы: «Міне, адамдар келе жатып биік тауларға, алыстағы теңізге, мұхитқа, жұлдыздардың қозғалысына таңдана қарайды, ал осы сәтте олар өздерін ұмытып кетеді». (Лабиринты души. Августин Аврелий. Исповедь; Блез Паскаль. Письмо к провинциалу – Симферополь: «Реноме», 1998, С.9). Өкінішке орай, адамдардың өздерін өздері ұмытып кететін сәттері көп болады. Сыртқы дүниеге көбірек көңіл бөліп, өздерін елемейді. Адамның алдындағы қиын да күрделі мәселе ең алдымен оның өзіне қатысты: оның дүниедегі орны қандай? Әдетте адамның адам жөніндегі түсінігі оның сыртқы белгілерімен шектеледі: келбеті, мінез – құлқы, сөзі, ісі, жүріс – тұрысы. Ал оның ішкі сыры, көңіл күйі, қалауы, құштарлығы бізге беймәлім болып қалады. Августин философия тарихында алғашқы болып **«ішкі адам»** ұғымын ашып берді. «Сыртқа қызықпа, – дейді Августин, – өзіңе қайтып орал: шындық ішкі адамда» (Аталған. шығ. С.10).

Августиннің көбірек көңіл бөліп, тиянақты талдаған мәселесі – **болмыс** ұғымы. Болмысты анықтайтын айырықша белгілер: 1. өзгермеу; 2. өзіне өзі тең болу; 3. мәңгі-бақи өмір сүру. Мұндай болмыс, өзінен өзі түсінікті, жер бетіндегі заттарға бұйырмаған; бұлардың бәрі – өткінші. Сондықтан Августин болмыс ұғымын тек Құдайға қатысты қолданады. Құдай уақыттан тыс өмір сүреді: ол жөнінде «бұрын», «кейін» деп айтуға

болмайды, ол әрқашанда бар, «қазірде» өмір сүреді. Материалистер болмыс ұғымын дүниеде бар кез келген заттарға қолдана береді. Ал олардың атына заты сай ма? Көбінің болғанынан болмағаны жақсы емес пе?

Материя, Августиннің пікірінше, – мүмкіндік қана. Құдай мүмкіндік емес, шындық. Материалдық заттар пайда болады, өмір сүреді, жоғалады. Құдай – мәңгілік. Сондықтан Құдай материалдық дүние қатарына жатпайды. Құдай кеңістіктен де тыс өмір сүреді: ол жөнінде «көкте», «жерде», «жеті қат жердің астында» деп айта алмаймыз; Құдай – барлық жерде. Барлық заттың себебі, негізі – Құдай. Табиғат уақыт шеңберінде, кеңістікте өмір сүреді. Демек, оның өз еркі өзінде емес, табиғаттан тыс күште – Құдайда.

Адам қателеседі, дейді Августин, қателеспейтін адам болмайды. Бірақ адам есті болғасын қателіктерін түсініп, түзей алады, кейін ондай қателіктерді болдырмауға тырысады. Осы арада дін адамға көмекке келеді. «Мені түзу жолға салған – христиан діні» – дейді Августин.

Құдай, Августиннің ойынша, адамдардың істеріне араласпайды. Құдай дін арқылы, Қасиетті кітаптар арқылы адамға түзу жолды көрсетеді, жақсы –жаманның, адал-арамның, ізгілік пен зұлымдықтың мән-жайын ашып көрсетеді. Бірақ адамның қай жолды тандауы оның өзіне байланысты. Сол үшін Құдай оны есті, саналы етіп жаратқан.

Құдай – құдірет болса, барлық нәрсенің түпкі себебі болса, ол қалай зұлымдыққа жол береді? – деп кейде адамдар аң-таң болады. Зұлымдықты жасайтын Құдай емес, адам, Құдай жолынан тайған адам, – деп атап көрсетеді Августин. Ондай адамдарды түзету – адамдардың ісі.

Августин тарих жөнінде терең толғанады. Тарих та – адамның ісі. Құдайдың тарихқа қатысы жоқ, ол тарихтан жоғары тұр. Тарих ағымы, Августиннің пайымдауынша, – заңды және объективті үрдіс. Августинді тарих философиясының негізін қалаушы деп бағалауға болады. Августин, әрине, тарихқа діни түсінік тұрғысынан қарайды. Тарихты ол бейнелі түрде садақтан ұшқан жебеге теңейді. Жебенің басы-аяғы, бағыты бар. Тарихтың бастауы – Құдайдың адамды жаратуы болса, соңы – Құдай қалаған өмірдің орнауы. Тарих, дейді Августин, адамнан басталады, адаммен аяқталады. Философты тарихтың барысынан гөрі ішкі логикасы (қисыны), тағылымы, сабақтары қызықтырады.

Қоғамтану мәселесіне арналған Августиннің белгілі еңбегі – «Құдай қаласы жөнінде» («О граде Божьем»). Бұл арада «қала» деген сөзді ежелгі гректерше түсіну керек: «мемлекет» деген мағынада. Екі түрлі қоғам бар, дейді Августин: біреуі – адамдар құрған, ұрыс-керіске, зорлық-зомбылыққа, алдау-арбауға негізделген, күнәға батқан тарихта бар, болған нақты қоғам. Екіншісі – одан мүлдем өзгеше, Құдай сөзіне, еркіне негізделген, Құдай қалаған дін ордасы – Шіркеу. Мұнда бәрі адал, шыншыл, таза болуы керек, адам адамға құрал болмайтын, ізгілік жүзеге

асқан қоғам. Августин адамның да, қоғамның да өз мүддесін ғана ойламай, өзімшілдіктен арылып, Құдай жолына түскенін қалайды. Түбі адамгершілік, адалдық жеңеді деп утопияға да салынады. Ақыр заманмен адамды қорқытқысы келмейді.

Орта ғасырлық христиандық философияның екінші кезеңі **схоластика** болып табылады. IX-X-ғасырдан бастап философия пәні монастырь жанындағы мектептерде жүргізіліп, жүзеге асты. Мұндай мектептер көпшілік қауым үшін бейтаныс, жабық ұйым болды. Бұл мектептердің сыртқы дүниемен, халықтың тұрмыс – тіршілігімен, мұқтажымен байланысы болмады. Өздеріне қажет жабдықтардың бәрі шіркеуге төленер алым – салықтың арқасында шіркеудің, монастырдың өзінде болды.

Монастырьлар жанында қалыптасқан схоластикалық философияның басты ерекшелігі – өмірден шет қалуы. Схоластар құрғақ теориялық пайымдауларға салынып, адамға, қоғамға, табиғатқа қатысы жоқ абстракты мәселелерге көбірек көңіл бөлді: Құдай, Құдайдың бар екендігінің әртүрлі дәлелдері, жалпы мен жалқының, универсалийлердің (ұғымдардың) табиғаты, тылсым дүние, Қасиетті жазуларды талдау (экзегетика), діни догмаларды (қағидаларды) ақтау және жақтау (апологетика) т.т.

Жалпы ұғымдардың (универсалийлердің) табиғаты немесе жалпы мен жалқының ара-қатынасы жөніндегі мәселе – бүкіл орта ғасыр философиясында орын алған мәселе. Августиннің өзі жекені дербес мәнді дүние деп есептемей, жалпының көрінісі ретінде ғана қарастырады. Дегенмен де, бұл мәселенің алға шығуы схоластика тұсына тап келеді.

Аталған мәселені талдау кезінде екі тәсіл, екі бағыт қалыптасты: **реализм және номинализм.**

Реализм тұрғысынан жалпы немесе «универсалийлер» нақты реалды өмір сүреді. Ағымның реализм деп аталуы да осыдан. Жалпы ұғымдар адамдардан тыс, адамдардың ойлауына тәуелсіз өз алдына өмір сүреді. Олар: 1. **заттарға дейін** (Құдайда, Құдайдың ойы ретінде);

2. **заттарда** (яғни адам санасынан тыс);

3. **заттардан кейін** (адам басында өмір сүреді).

Ал жеке болса, ол не тіпті өмір сүрмейді (мұндай да реализм бар), не жалпы арқылы, жалпыда өмір сүреді. Қалай болғанда да жекенің болмысы жалпының болмысына қарағанда негізсіз, кездейсоқ, күмәнді. Реализмнің өкілдері: Августин, И. Эриугена (шамамен 810-877). Шамподағы Гильом (1070-1121), Ансельм (1033-1109).

Номинализм тұрғысынан тек жеке ғана нақты болмысқа ие. Жалпы ұғымдар (универсалийлер) не тіпті өмір сүрмейді (мұндай да пікір кездеседі), не нақты жекелеген заттардың адам басындағы жалпы атауы болып табылады (лат. *nomina* – атау, есім). Демек, жалпы нақты болмысқа

ие емес. Номинализм өкілдері: Росцелин (шамамен 1050-1110), Уильям Оккам (1300-1350).

Реализм де, номинализм де жеке мен жалпыға тән кейбір ерекшеліктерді ескереді де, жалпы мен жекенің диалектикалық байланысын ескермейді, сөйтіп, сыңаржақтылыққа ұрынады.

Схоластиканың дамып жетілген кезі XIII-ғасырға келеді. Аты әйгілі схоластар: ұлы Альберт (шамамен 1206-1230); Роджер Бэкон (1214-1292); Бонавентура (1217-1274); Фома Аквинский (1225-1274); Сигер Брабантский (шамамен 1240-1231). Бұлардың ішінен біз **Фома Аквинскийге** ғана тоқталамыз.

Августиннің ілімі дінге арқа сүйейтін философиялық ілім болса, Аквинскийдің ілімі философияға (әсіресе, Аристотельге) арқа сүйейтін діни ілім (теология) болды. Августиннің ілімінде философия басымырақ, ал Аквинскийдің ілімінде – діни көзқарас басымырақ. Августин дінге сүйену арқылы философияның көмегімен діннің беделін көтермек болды.

Фома граф отбасында Неапольдің маңайындағы Аквино деген жерде дүниеге келген. Жасынан оқу-білімге деген орасан зор ынтасы байқалады. Әуелі Неаполь университетінде оқып, кейін білімін Париж университетінде жетілдіреді. Отбасының тілегіне қарсы өзі саналы түрде монах өмірін қалап алады. Діннің ықпалын күшейту мақсатында Фома философияға ден қойып, философияны пайдаланбақ болады. Философия классиктерінің ішінде діни көзқарасты негіздеуге Аристотель ілімі жақынырақ деп біледі, оны христиандық – католиктік ілімге бейімдеу ісіне кіріседі. Қайда жүрсе де, қолынан Аристотель шығармалары түспейтін болған. «Аристотельдің кітаптарын, дейді Аквинский, мен дүниенің барлық байлықтарына бермес едім». Шәкірттері Фомадан: «Сен Құдайға не үшін қарыздарсың?» – деп сұрағанда, ол : «Мен оқыған кітаптарымның әрбір бетін түсіндім, сол үшін», – деп жауап береді.

Бірақ Фоманың өзі де Аристотель ілімінің ықпалына түсіп қалады. Аристотель философия мен ғылымды мәдениеттің арқауы деп есептеді. Аристотельдің ізімен Фома Аквинский өзіне де, басқаларға да: «Философия мен ғылымды қудалаудан дін не ұтады?» – деген сұрақ қояды. «Дін өзін мәдениеттен тыс қалған қараңғы, тайыз көзқарас ретінде көрсетеді», – деп жауап береді. Аристотель Аквинскийді реформаторлық жолға жетелейді. Мұны Фома ұсынған кейбір батыл идеялардан байқауға болады.

1. Тек қана діни ілім арқылы адамның, қоғамның барлық рухани сұраныстарын қанағаттандыру мүмкін емес. Адам да, қоғам да сыртқы дүниемен, табиғатпен қарым-қатынас жасамай тұра алмайды. Ал табиғатпен тиімді байланыс жасау үшін оны танып білу керек. Мұндай білімді біз діннен таба алмаймыз. Өйткені дін – теология, яғни Құдай жөніндегі ілім. Олай болса, ғылымға қысымшылық жасау, ғылым мен дінді қарсы қою ақылға сыймайды. Қайта ғылымның табиғат

құбылыстарын зерттеуін құптау керек, адам игілігіне бағыттау керек. Ғылым қағидалары діни түсінікке қайшы келмейді.

2. Философия, дейді Аквинский Аристотельді қайталап, – мәдениеттің түп қазығы, негізі. Мәдениеттің барлық салалары философияға арқа сүйейді. Философия – мың жарым жылдық тарихы бар рухани мұра. Мұндай байлықтан бас тартқаннан дінге түсер пайда бар ма? Әрине, жоқ. Қайта, керісінше, діни идеология философияны өз жағына тартып, діннің қызметшісі ету керек. Аристотель, мысалы, – ұлы философ. Оны дұрыс пайдалана алсақ, оны дұрыс түсінер болсақ, ол дінге көп қызмет етер еді. Аристотельдің энтелехия, форманың формасы, алғашқы двигатель деген принциптері Құдайдың құдіретін сипаттауға дәлме – дәл келейін деп тұр. Аристотель негіздеген дүниедегі үйлесімділіктің түпкі себебі жөніндегі түсінік – Құдайдың даналығын, көрегендігін паш етіп тұр.

Фома Аквинский – аса білімдар, сезімтал, діни ойшыл. Ол ешуақытта да христиан дініне нұқсан келтіретін әрекет жасап көрген жоқ. Оның басты мақсаты – діннің позициясын нығайту.

3. Фома өз уақытында орын алған философия мен ғылымды шеттеткен, қудалаған, әжуалаған, көзқарасқа батыл қарсы шықты. Дін мен философияны, білім мен діни сенімді үйлестірудің жолдарын іздеді. Философия да, ғылым да, Аквинскийдің пікірінше, діни қағидаларды жоққа шығара алмайды. Олар нақты құбылыстармен – адаммен, табиғатпен айналысады. Құдай болса, ол – нақты дүниеден тыс құдірет.

4. Фома философия мен дінді, ғылым мен сенімді ымыраластыру мақсатында бір кезде Әл Фараби мен ибн Рушд ұсынған екі түрлі ақиқат жөніндегі ілімді жандандырады. Ғылым мен философия ақиқатты тәжірибеден және ақылдан шығарады. Ал діни ақиқат – Құдайдың аян беретін қағидасы. Ғылым мен философиядағы ақиқат – салыстырмалы (относительді); бара-бара өзгереді, ескіреді, жоққа шығарылады. Діни ақиқат ешуақытта мәнін жоймайды, ескірмейді. Фома Аквинский діни түсінікті философиялық және ғылыми түсініктен жоғары қояды; сол сияқты сенім де білімнен жоғары тұрады. Бірақ ақыл мен сенімді қарсы қою дұрыс емес, бұларды үйлестіру керек. Тәжірибе мен ақыл ашқан ақиқат өмірде маңызды рөл атқарады. Фома үшін білімнің құндылығы күмән туғызбайды. Бірақ адамға білімнен де гөрі сенім керек. Адам ақылының әлсіздігі, шектеулілігі Құдайдың құдіретін және әлемнің түпкі мәнін түсінуге мүмкіндік бермейді.

Фома Аквинский көптеген еңбектер жазып қалдырған. Олардың ішінен «Теология жинағын» және «Философия жинағын» айрықша атап өту керек.

Замандастарына да, кейінгі ұрпақтарға да Фоманың беделі орасан зор болды. Шіркеу оны 1323 жылы әулиелердің қатарына қосты, ал 1567 жылы ол бесінші «Шіркеу атасы» деп танылды. 1879 жылы Фоманың ілімі католицизмнің ресми философиясы деп жарияланды. Батыстағы біздің заманымыздағы діни философия Фома Аквинскийдің құрметіне жаңа томизм (неотомизм) деп аталады.

4.3. Мұсылмандық орта ғасыр философиясы

Мұхаммед (саллалаһу аллейхи уә сәлләм) пайғамбардың хадистерінде мынадай нақыл сөз бар: білім, ғылымға жақын адам Құдайға да жақындайды. Ал надан адам Құранды да, Құдайдың құдіретін де түсінбейді. Сөйтіп, Құдайдан алыстайды. Өте орынды пікір. «Құран» деген сөздің мағынасы «оқы», «оқу» дегенді білдіреді. Пайғамбардың хадистерінде білім алу әрбір діндер жанның парызы деп атап көрсетіледі: «Тіпті Қытайдан болса да білім алуға ұмтыл» – дейді пайғамбарымыз.

Осындай ұстаным Араб Шығысында ортағасырда ғылым – білімнің, философияның өрістеп дамуына себеп болды. Сол кезді (IX-XIII-ғғ) әдебиетте «мұсылмандық Ренессанс» деп атайды.

Ал батыста, жоғарыда айтқанымыздай, орта ғасырда ғылым да, философия да дағдарыс күйін кешті. Христиандық дін тарапынан ғылым – білімге қолдау болмады, керісінше, құдалау, қыспаққа алу орын алды. Өйткені Шіркеу ғылымнан да, философиядан да қауіптенді. Тауратта «көп білгеннің уайымы да көп болады» деген сөз бар. Содан «горе от ума» – ақылдының азабы деген сөз тарады.

Мұхаммед (с.а.у) пайғамбар 40 жасқа дейін оқи, жаза білмеді. Өзінің кіршіксіз адалдығының, тазалығының, мейірімділігінің, шыншылдығының арқасында Құдайға ұнады. Құдайдың құдіретімен Құранды жаттап алды, жете түсінді. Кейін оқып, жаза алатын болды. Білім ғылымға шындап бет қойды. Құран сөзін адамдарға жеткізуге бар күш-жігерін жұмсады. Ислам дінінің негізін қалады. Сол үшін миллиардтан астам мұсылман қауымы Мұхаммедке (с.а.у) қарыздар. Американ ғалымы Майкл Харттың «100 атақты тұлғалар» деген кітабында, бірінші болып Мұхаммед (с.а.у) пайғамбардың аталуы тегін емес. Пайғамбарымыздың өмірі – бәрімізге үлгі.

Ислам дінімен байланысты болып, осы дінге қызмет еткенінен араб мұсылман философиясы ұтылған жоқ. Керісінше, осы діннің аясын да арабтардан аты әлемге жайылған философтар (әл Кинди, әл Газали, әл Фараби, ибн Сина), ғалымдар (әл Бируни, әл Хорезми, Омар Хайям), ақындар (Фирдауси, Джами, Хафиз ж.б.) шықты.

Сөйтіп, антика философиясын ұмыт болудан, жойылып кетуден сақтап қалған арабтар болды.

Философия араб тілінде **фалсафа** деп аталады. Бірақ мағынасы батыстағыдай ғылымнан гөрі даналыққа сәйкес келеді.

Араб елдерінде философия мен ғылымның өріс алуына сол кездегі қоғамдық қатынастардың және араб әміршілерінің (халифтерінің) қолдауы, қамқорлығы көп ықпал етті. Әл Мансур, Харун әр Рашид, әл Момун, Сайф ад Даул сияқты халифтер сарайға философтарды, ғалымдарды, ақындарды, аудармашыларды жинап, оларға ғылым – біліммен айналысуға жағдай жасаған. Олар үшін Бағдадта «Даналық үйі» («Баит ал хикма»),

кітапханалар іске қосылған. Әдебиетке «Бағдад мектебі» деген атау енді. Кейбір деректерге қарағанда Бағдад кітапханасында XII-ғ-да жүз мыңдай кітаптар, қолжазбалар болған. Ал XIV-ғ-да атақты Сорбонна, Ватикан кітапханаларындағы кітаптың саны екі мыңнан аспаған.

Қазіргі ғылымда «алгоритм» деген ұғым бар. Ол математик Мұхаммед ибн Муса әл Хорезмидің есімімен байланысты. Оның «Китаб әл Джебр» деген кітабынан алгебра ғылымының атауы пайда болды, негізі қаланды. Хорезми – мұсылман елдерінен шыққан алғашқы ғалым.

IX-ғасырда араб тілді елдерде антикалық ғылыми және философиялық ойдың басты – басты туындылары белгілі болған. Галеннің, Гиппократтың, Евклидтің, Архимедтің, Птоломейдің, Аристотель мен Платонның көптеген шығармалары араб тіліне аударылып, кең тараған.

Әдебиетте араб философиясы **Абу – Юсуф әл – Киндиден** (800-шамамен 879) басталады деген пікір қалыптасқан. Оны «араб философы» деп те атайды. Өзі де тегі жағынан – араб. Өйткені орта ғасырдағы мұсылман философиясының кейбір өкілдері арабтар емес: әл Газали – ирандық, ибн Рушд – испандық, әл Фараби – қыпшақ, ибн Сина – таджик, Омар Хайям – парсылық. Бәрінің де шығармалары бірақ араб тілінде жазылған. Әл Кинди – жан-жақты білімді оқымысты. Философиямен бірге медицинамен, математикамен, астрономиямен, психологиямен, музыкамен айналысқан. Көптеген еңбектері бізге жеткен жоқ. Ғ. Есімнің айтуынша, әзірге біздің қолымызда орыс тілінен Ғ. Есімнің өзі аударған әл-Киндидің төрт трактаты бар. Әл-Кинди Аристотель еңбектерін грек тілінен арабшаға аударып, «Метафизикасына», «Поэтикасына», «Категорияларына», «Екінші аналитикасына» түсініктемелер жазған.

Адам бірден философ, ойшыл болып тумады, солай болып қалыптасады. Бұл арада, әл-Киндидің пікірінше, философия тарихына, бұрын өмір сүрген философтардың еңбектеріне, пікірлеріне ден қою – қажетті қадам. «Ақиқатты қайдан болса да және кімнен болса да, мейлі ерте замандағы немесе бізбен көршілес емес халықтардың пікірі болсын – үйреніп, қабылдаудан қысылмау керек. Ақиқатты іздеушіге ақиқаттан қымбат ештеңе жоқ, ақиқаттан бас тартуға немесе ақиқатты ашқан не ақиқатты паш еткен адамдарға менмендікпен жоғарыдан төмен қарауға болмайды, ақиқатпен ешкімді кемсітуге болмайды, керісінше, ақиқат адамның адамгершілігін арттырады» (Қараңыз: Соколов В.В. Средневековая философия: Учебное пособие. 2-е изд., М., 2001. С. 166-167).

Әл-Кинди философиясының ерекшелігі – ол философияның діннен гөрі, ғылыммен, әсіресе жаратылыстану ғылымдарымен байланысына айырықша көңіл бөледі. Бұл арада араб ойшылына Аристотельдің ықпалы болғаны көрініп тұр. Өзінің «Бес мән туралы кітап» деген трактатында Әл-Кинди заттардың материалдығын сөз етеді. Әрбір зат бес түрлі мәнге (қасиетке) ие: материя, форма, орын, қозғалыс, уақыт. «Субстанциясы бар

кез келген затта,- дейді Әл-Кинди, – оны құрап тұрған материясы, біз айқын көре алатын және сол арқылы өзге заттардан ажырататын формасы, белгілі шектеулі мекені ... сондай – ақ қозғалысы болады. Зат осы қозғалыс арқасында өмір сүреді. Қозғалыс белгілі жерде және белгілі уақытта болады...» (Ғ. Есім. Фалсафа тарихы...(Оқулық хрестоматия). Алматы. 2000, 31б.). Бұл – өте сауатты пайымдау.

Әл-Киндидің шәкірті, ізбасары, жан-жақты білімі бар ғұлама, мақтан ететін жерлесіміз Әбу Наср ибн Мұхаммед **әл Фараби** (870-950). Отрарда дүниеге келген. 19 жасқа дейін өз елінде тым жақсы білім алады. Кейін білімін жетілдіру мақсатында көптеген араб елдерін аралайды, тілін, тарихын, дәстүрін жетік меңгереді. Көп жыл Бағдадта тұрады, әміршілердің кеңесшісі болады. Кейін Шам (қазіргі Дамаск) қаласында тұрады, сонда жерленеді. Қазір Дамаскіде Қазақстан тарапынан әл Фарабиге несене тұрғызылды. Оның жерленген жерін, құлпытасын тапқан белгілі ғалым, фарабитанушы Ақжан Машани болды.

Әл Фарабиге араб елдерінде «Екінші ұстаз» («Муаллим ассана») деген атақ берілген. Ол өзін «Аристотельдің шәкіртімін» деп. есептеді.

Әл Фараби көптеген тілді меңгерген. Ежелгі грек тілін үйреніп, антика философиясымен жете танысқан. Әсіресе, Платон мен Аристотельді меңгеруге көп күш жұмсаған. Аристотельдің кейбір трактаттарын 100 рет, 200 рет оқып шыққан.

Платон мен Аристотельді араб тіліне аударған, шығармаларына түсініктемелер жазған.

Неміс философы Гегель өзінің философия тарихына арналған дәрістерінде Әл Фарабидің есімен атайды, бірақ оны Аристотельді араб тіліне аударған, шығармаларына түсініктемелер жазған деп қана қояды. Ілімін талдамайды.

Әл Фараби Аристотельді ғұмыр бойы құрметтеп өтті. Бірақ тұтастай оның ықпалында қалып қойған жоқ. Көптеген мәселелерді өзінше қарастырды. Сөйтіп, ұстазының ілімін ілгері дамытты. Не дегенмен арада мың жылдан астам уақыт өтті ғой. Әл Фараби де айта алар еді: «Аристотель – менің досым, бірақ ақиқат қымбатырақ» деп.. Осы тұрғыдан әл Фарабиді өне бойы «Екінші ұстаз» деп. тану жеткіліксіз. «Шығыстың Аристотелі», «Екінші Аристотель» десе дұрыс болар еді.

Енді Аристотель мен әл Фарабидің ілімдерін салыстырып көрейік:

1. Аристотель философияны ғылым ретінде қарастырып, сыртқы дүниеге баса көңіл бөлді. Сөйтіп, философия даналықтан алшақтады, адамды көзден таса қылды.

Әл Фарабиде философия ғылым ретінде де, сонымен бірге даналық ретінде де көрінеді. «Әл Фарабидің даналығы» деген проблема бар. Әл Фараби табиғат танумен шектелген жоқ, қоғам тануға да, адам тануға да көңіл бөлді.

2. Аристотель философия мен ғылымның ара қатынасын қарастырды, метафизика мен физиканың айырмашылығына мән берді. Әл Фараби заманында діннің беделі артып, философия мен діннің байланысын, айырмашылығын ашу міндеті алға шықты. Әл Фараби ислам дінінің рөлін, орнын жоғары бағалайды. Сонымен бірге философияны дінге жығып бермейді. Философияға қатысты мәселелерді дінге қатысты мәселелермен шатастырмайды. Діннің жолы бір басқа, философия мен ғылымның жолы бір басқа деп түсінеді. Дін адамның сенімін, үмітін, ар-ұятын ойлап қам жейді. Философия адамның ақыл-ойын, дүниеге көзқарасын қалыптастырады. Әл Фарабидің «**Философиялық трактаты**» осы мәселелерге арналған.

3. Аристотель саясатты абстракты, **теориялық** тұрғыда қарастырады; елдерді, халықтарды, билік пен қалың бұқараны жақындастыратын өнер деп біледі. Бір құптарлық жай – Аристотель саясатты билікке, үстемдікке жетудің құралы, амалы деп түсінбейді. Әл Фараби саясатты **практикалық** тұрғыдан қарастырып, ел басқару өнері, халықты, адамды бақытты тұрмысқа жеткізудің жолы деп біледі.

4. Аристотель ақиқаттың өлшемі деп теорияны, теориялық дәлелдеуді ұсынады. Әл Фараби ілімінде ақиқаттың өлшемі ретінде адамның білім арқылы жүзеге асатын іс-әрекеті және оның нәтижесі танылады.

5. Әл Фарабидің Аристотель іліміне, жалпы философияға қосқан тағы бір үлесі – музыка – саз өнерін жан-жақты зерттегені. Оның «Музыканың үлкен кітабы» деген көлемді шығармасы бүгінде басқа тілдерге аударылып, зор маңызға ие болып отыр.

Орта ғасырда Батыс философиясында зердені (разум) елемеу, рөлін кеміту орын алды. Фома Аквинский, мысалы, ақылды сенімнен төмен қояды. Әл Фараби ілімінде ақыл философияның, ғылыми танымның негізгі құралы деп есептеледі. Ғылымда адасулар, қателіктер болып тұрады. Бірақ адамды дұрыс жолға салатын, қателіктерді түзететін ақыл-зерде болып табылады. Әл Фарабидің «**О разуме и науке**» деген трактаты бар.

Әл Фараби адамдардың ынтымақта, татулықта, молшылықта өмір сүруі - не жағдай туғызатын «қайырымды қала», идеалдық мемлекет туралы ойланып толғанады. Бұл жөнінде ол «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы», «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері» деген еңбектер жазып қалдырған.

Әл Фарабидің әлеуметтік философиясында және этикасында «бақыт» мәселесіне лайықты көңіл бөлінген. Бақыт – адамның өмірдегі негізгі мұраты, абсолюттік игілік. Бақыт кенеттен тап болмайды, оны ешкім сыйламайды. Бақытқа ұмтылған адам өне бойы еңбектенеді, ізденеді, жан-жақты жетіледі. Бақытты адам, әл Фараби түсінігінде, жан-жақты жетілген, **толық адам** (инсан камил).

Әл Фарабидің өзі де сондай тұлға: ғалым, философ, терең дінтанушы, саясаткер, сазгер, ақын.

Әдетте жұртшылық кімді бақытты деп санайды? Атаққа, мансапқа ие болған, бай адамды. Жоқ. Мұның бәрі уақытша. Әл Фараби – Аристотельді, Эпикурді жақсы білген адам. Ол үшін материалдық байлық бақыттың өлшемі емес. Оның уақытша, өткінші екенін ол түсінеді.

Бақытқа жету үшін адамдар бақытты өмірдің кепілі болып табылатын қоғамды құруы керек. Адам қоғамда ғана бақытқа жете алады. Ондай қоғамды әл Фараби «қайырымды қала» деп атайды және оны адамның жетілген салауатты ағзасына теңейді. «Бақыт» ұғымы туралы ғұлама «Бақытқа жету жөнінде», «Бақытқа жеткізетін жолды көрсету» деген трактаттар жазды.

Әл Фарабидің «Философияны меңгеру үшін қажетті шарттар туралы» деген трактаты бар. Онда ол мыналарды атап көрсетеді: философия тарихын жете білу, нақты ғылымдарды «математиканы, физиканы, логиканы, тарихты т.б.) игеру, жаратқан Иені танып білу, Аристотель еңбектерін оқып, түсіну. Философияны да, ғылымды да меңгерудің тиімді жолы – өнебойы еңбектену.

Тәрбие, оқу-білім саласында жиі қайталанатын әл Фарабидің нақыл сөздері: «Адамға ең алдымен тәрбие беру керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамның қас жауы, ол келешекке оның, өміріне қауіп төндіруі мүмкін». «Ғақли (ойлы) көзбен қарасаң, дүние – ғажап, дүние – гүл. Жаһли (соқыр) көзбен қарасаң, дүние – қоқыс, дүние – күл».

Мұсылмандық орта ғасыр философиясының көрнекті өкілі, жан – жақты ғұлама, дәрігер әрі философ Әбу Әли Хусейн ибн Абдаллах **ибн Сина** (980-1037). Еуропада ол латынша **Авиценна** деген атпен белгілі. Кейбір авторлардың пікірінше, ибн Сина – ғұламаның лақап аты (қара: Салдадзе Л.Г. Ибн Сина (Авиценна) : Страницы великой жизни. Ташкент. 1985, С.5). Заманында Ибн Синаны «философтардың князі» деп те атапты. Ибн Сина жөнінде жазылған кітаптар көп. Ғылыми еңбектермен бірге ол жөнінде көркем туындылар да жарық көрген. Солардың бірі жоғарыда аталған Л.Г. Салдазениң тарихи романы.

Ибн Сина сол кездегі белгілі ғылым салаларының бәрімен де айналысқан. Әсіресе, философия, медицина, математика, астрономия, ботаника, геология, поэзия, т.т. Ең басты энциклопедиялық еңбегі – **«Білім кітабы»** («Даниш наме») логика, физика, математика және метафизика мәселелерін қамтыған төрт бөлімнен тұрады. Медицина саласындағы басты еңбегі – **«Емшілік ілімінің каноны»**. XII-ғасырда латын тіліне аударылып, XVII-ғасырға дейін Еуропадағы дәрігерлер дайындаудың басты құралы болып келген. Ибн Синаның философия тарихына сіңірген басты еңбегі Әл- Фарабиден кейін антика дәуірінің философиялық мұрасын араб жеріне және Батысқа таратқаны. Сонымен бірге ол рационалдық ойлаудың орнығуына және жаратылыстану білімдерін насихаттауға белсене атсалысты.

Ибн Синаның ғылымға, философияға құштарлығын және табандылығын оның өзі өмірбаянында жазған сөзінен байқауға болады. Аристотельдің «Метафизикасын» қырық рет оқып шықса да, көп жерлерін жаттап алса да, шығарманың ішкі мәнін түсіне алмаған. Тек кездейсоқ базардан тапқан Әл-Фарабидің «Метафизикаға» жазған түсіндірмесінің арқасында Стагириттің атақты шығармасы оның алдында мүлдем жаңа қырынан көрінген.

Аристотельдің «Метафизикасында тек физика туралы әңгіме болмайды екен, физиканың ар жағында негізінде жатқан философия жөнінде, физика мен философияның ара-қатынасы туралы әңгіме болады екен.

Зерттеушілердің пікірінше, Ибн Синаның ең басты философиялық еңбегі «Айықтыру кітабы» («Книга исцеления»). 18 томнан тұратын бұл кітап әлі еш те бір тілде толық басылып шыққан жоқ. Жоғарыда аталған «Білім кітабы» «Айықтыру кітабының» қысқартылған нұсқасы. Әңгіме тән жарасы – мен бірге жан жарасын емдеу жөнінде, адамның рухани күйі жайлы болып отыр.

Философияның мәнін, философия мен басқа ғылымдардың ара – қатынасын қарастырғанда, ғылымдарды жіктегенде Ибн Сина Аристотельге арқа сүйеді. Оның ойынша, философияның негізгі қағидаларын басқа ғылымдардың тұжырымдарына сүйенбей негіздеу мүмкін емес. Екінші жағынан, басқа ғылымдар да философияның іргелі ұғымдарына арқа сүйемей, сыртқы дүние құбылыстары жөнінде пайымдаулар жасай алмайды. Мұндай категориялардың қатарына субстанция, материя мен форма, қозғалыс, сан мен сапа, ақиқат, мән мен құбылыс ж.б. жатады.

Аристотельдің ізімен Ибн Сина білімді екі түрге бөледі: **теориялық** және **практикалық** білімдер. Теориялық білімдер қатарына: 1. метафизика – бұл ең жоғарғы ғылым, табиғаттан тыс нәрсені зерттейді; 2. Математика; 3. Физика – табиғат жөніндегі жалпы ғылым – жатады. Практикалық білімдер бұлар: 1. этика – адамдардың мінез-құлқы жөніндегі ғылым; 2. экономика – үй шаруашылығын басқару жөніндегі ғылым және 3. саясат – халықты, мемлекетті ұйымдастыру және басқару жөніндегі ғылым. Практикалық ғылымдардың ерекшелігі – олар адамдарды өзара тату-тәтті, үйлесімді өмір сүруге үйретеді.

Философ ретінде де, ғалым ретінде де Ибн Сина танымның мүмкіндігіне, дүниені тануға болатынына шек келтірмейді. Ол адамның ойлау қабілетіне сенеді. Осыған орай зерттеушілер (Ғ.Есім, Ә. Нысанбаев, В.В. Соколов ж.б.) тәжік ғұламасының логиканы жоғары бағалауын атап көрсетеді. Логика, ибн Синаның пікірінше, ғылымдар құрамына кірмейді, ол ғылымдарға жол ашады. «Білім кітабында» ғұлама логиканы ғылыми танымның өлшемі, тиімді тәсілі деп көрсетеді, өйткені ол танылмаған затты танылған зат арқылы тануға мүмкіндік береді. Логика таным

процесінде ақыл таразысы рөлін атқарады (Қара: Ибн Сина (Авиценна) Избранные философские произведения. М., 1980, С. 62).

Жаратылыстану ғылымдарымен тереңірек танысу Ибн Синаны материя және форма мәселесіне алып келді. Бұл мәселеде де ғұлама Аристотельге арқа сүйейді: материя да, форма да бірімен бірі байланыссыз өз алдына өмір сүрмейді; бұлар нақты заттың екі жағы. Әрбір зат, біріншіден, – материя, екіншіден, – форма, үшіншіден, – екеуінің бірлігі (Сонда С.115).

Ибн Сина ілімінде де универсалийлер (жалпы ұғымдар) мәселесі кездеседі: оның ойынша, олар заттарға дейін, заттарда және заттардан кейін бір уақытта өмір сүреді. Заттарға дейін жалпы ұғымдар Құдай ойында өмір сүреді. Айталық, Құдай бір затты, мақұлықты жасамақ болады. Бұл үшін Құдай әлгі заттың ұғымын (идеясын) ойлап табады. Сосын сол идеяға сай затты жасайды. Жалпы ұғымдардың заттарда өмір сүретіні белгілі бір идеяға сай пайда болған, заттағы заттың ұғымы ретінде. Жалпы ұғымдар заттардан кейін адам санасында өмір сүреді: көптеген заттарды қарастыра отырып, адам оларға ортақ белгіні анықтайды, бұл олардың ортақ идеясы болып шығады.

Ибн Синаның тереңдігін паш ететін бір сөзін келтірейік: өзінің пациентіне: «Біз үшеуміз: сен, мен және ауру. Егер сен мен жағымда болсаң, онда біз ауруды жеңеміз. Егер сен ауру жағында болсаң, онда мен саған көмек көрсете алмаймын» – дейді екен.

Еуропа оқымыстыларына танымал болған тағы бір араб ойшылы – ирандық Әбу Хамид Мұхаммед **Әл-Ғазали** (1058-1111). Ислам әлемі оған көзінің тірісінде «Шейх-ул-ислам» деген құрметті атақ берген. Сондықтан Ғазали туралы айтушылардың мына пікіріне таң қалуға да болмайды: «Егер Мұхаммедтен кейін пайғамбар болса, ол сөзсіз Ғазали болған болар еді» (Ғ. Есім. Фалсафа тарихы ... 84 б.).

Ғазали да – терең ойшыл, жан-жақты білімді ғұлама. Оның Әл-Фараби мен Ибн Синадан айырмашылығы, – ол нақты ғылымдардан гөрі, қазіргі тілмен айтқанда, гуманитарлық ғылымдарға көбірек ден қойған. Ол ақылды тым жоғары қояды. Сыртқы дүниенің мәңгілігін, өздігінен өмір сүретіндігін мойындайды – деп, Әл-Фараби мен Ибн Синаны сынайды. Ғазалидің ойынша, ақыл адамның танымын басқарып және бағыттап отырады, бірақ өздігінен дүниенің мәнін, жаратушының құдіретін ашып бере алмайды. Мұны адам тек Құдайдың аян беруі арқылы тылсым жолымен игере алады. Ғазалиді әдебиетте мистик ретінде сипаттайды. Бұл жолмен Әл-Ғазали суфизмнің (сопылықтың) танымал өкілі болды. Сопылықты ол былай түсінеді: «Маған кімде – кім тақуалық өмір сүрсе және дүние қызығынан бойын аулақ ұстаса, сол ғана о дүниеде масайраудан үмітті екені, мұның бәріндегі бастысы- кірбің тіршілік мекенін тастап, мәңгілік мекеніне бет бұрып және өзіңнің бар ынтаңды ұлы мәртебелі Аллаға аударып, жалған дүниемен қосақтаған жіпті үзу

екендігі...аян болды» (Ғ.Есім. Фалсафа тарихы...132 б.). Бірақ Батыста да, Шығыста да ешкім оны ғылым мен философияның жауы (мракобес) деп есептеген емес. Өзінің өмірбаянында ол ғылым атаулыны жоққа шығаратын «исламның надан достарын» қатты сынайды. Ғазали математика, физика, медицина, тіпті логика сияқты ғылымдардың практикалық пайдасын түсінеді. Белгілі бір шекке дейін бұл ғылымдар дінге соқтықпай, бейтарап күйде болады. Бірақ бұл шек таным барысында бұзылады. Математика да, логика да дәлелдеудің соңына түсіп, олардың күзіретіне кірмейтін, атап айтқанда, теологиялық мәселелерді де шешпек болады. Әл-Ғазали алдына ғылымның осындай талаптарына жол бермеу мақсатын қояды (Қара: Соколов В.В. Средневековая философия... С.200).

Әл-Ғазалидің көптеген шығармаларынан кең тарағандары: «Философтарды жоққа шығару» («Опровержение философов»), «Дін жөніндегі ғылымдардың қайта өрлеуі» («Воскрешение наук о вере»), «Тура таразы», өмірбаяндық еңбек «Адасудан арылдырушы» («Избавляющий от заблуждения»).

Араб философиясының әлемге танымал өкілдерінің бірі – Абу-л-Валид **ибн-Рушд** (Батыста **Аверроэс** деген атпен белгілі) (1126-1198). Испаниядағы Кордовада дүниеге келіп, сол заманға қарағанда тиянақты жүйелі білім алған. Отбасы да, әкесі де, кейін өзі де әділетті, беделді қазылар (кади) болған. Заң білімін, медицинаны, теологияны, араб әдебиетін меңгерген. Платонның «Мемлекет» деген еңбегіне және Аристотельдің барлық шығармаларына дерлік түсініктемелер жазған. Дінге шын берілген. Әл-Ғазалиға қарсы «Жоққа шығаруды жоққа шығару» деген Батыста да, Шығыста да белгілі тамаша еңбегін жазған (орысшасы: «Опровержение опровержения»). Абу Якуб деген білімдар халифтің дербес дәрігері және кеңесшісі болған. Аристотельді терең зерттеп түсінуге және түсіндіруге сол халифтің арнаулы тапсырмасы себеп болған көрінеді (Қара: Ғ. Есім. Фалсафа тарихы ... 204 б.). Оған дейінгі көптеген араб философтарында Аристотель ілімі Платонның, Платонның ізбасарларының ілімдерімен астасып жатса, Ибн Рушд түсіндіруіндегі Аристотель «таза» өзіндік ой-пікірімен көрінеді. Көптеген зерттеушілер Ибн Рушдтың Аристотельге шын берілгендігін тілге тиек етеді. Ол, әрине, Аристотельді түсінгесін пір тұтты. Мынадай да әңгіме тараған: «Аристотель дүниені түсіндірді, ал Ибн Рушд Аристотельді түсіндірді».

Әл-Ғазали, қалай дегенмен де, философтардың (айталық, ибн Синаның) Құдай жөніндегі философиялық пайымдауларына үлкен күдікпен қарайды. Философиядағы Абсолют Құрандағы Құдай емес. Егер де философия Құдай сөздеріне қайшы келетін болса, онда философиялық түсінік жоққа шығарылуы тиіс. Ибн Рушд Әл-Ғазалиді қостамай, философиялық тұжырымдар мен Құран сөздерінің арасында ешқандай қайшылық болмайды, – дейді. Мұсылман дінін біз шындық ретінде қабылдаймыз және ол білімге бастайтын ізденістерді қолдайды. Біз,

мұсылмандар, дейді Ибн Рушд, ғылыми зерттеулердің Құран қағидаларына қайшы келмейтініне сенеміз. Өйткені ақиқат ақиқатқа қайшы келмейді, керісінше, онымен үйлеседі және оны паш етеді (Қара: Скирбек Г. Гилье Н. История философии .. С.252). Олай болса, ғылым мен құран сөздерінің арасындағы айқын қайшылықтарды қалай түсіндіруге болады? Осыған байланысты ибн Рушд кейін Батыс философиясында кең орын алған талдау (интерпретация) принципін ұсынады. Оның ойынша, Құран сөздерін тап сол күйінде, тура мағынасында түсінбеу керек. Олардың астарында талай сыр жатыр. Неміс философы Ф. Ибервег (1826-1871) мынадай қызық пікір айтады: Мұсылман мистиктерінің түсінігінде Құранда 7 немесе 70 немесе 700 қабаттан тұратын мағына бар. Құранды тек қарапайым надан адам ғана тура мағынасында түсінеді. Бұдан шығатын қорытынды: философтың ілімі ешуақытта да Құранға қайшы келмейді, себебі 700-ге жуық мағынаның ішінде философтың ойын растайтын ең болмаса бір мағына болуы мүмкін (Қара: Рассел Б. История западной философии... С.486). Б. Расселдің пікірінше, Аверроэс мұсылман философиясынан гөрі христиан философиясына көбірек ықпал етті. Батыста «аверроизм» деген XII-ғасырға дейін танымал болған бағыт пайда болды. Егер де Шығыста Аверроэспен араб философиясы аяқталатын болса, Батыста философия одан бастау алады. Аверроэс латын тіліне XIII-ғасырдан бастап аударыла бастайды.

5 ТАРАУ. ҚАЙТА ӨРЛЕУ ФИЛОСОФИЯСЫ

5.1. Қайта өрлеу философиясының ерекшеліктері

Қайта өрлеу философиясы батыста XIV-ғасырдың екінші жартысы мен XVI-ғасырдың арасын қамтиды. Яғни Орта ғасыр мен Жаңа дәуірдің арасындағы қысқа кезең. «Ренессанс» деген француз сөзінің мағынасы – жандандыру, жаңғырту легенді білдіреді. Қазақстан қазір ренессанстық кезеңді бастан кешіп жатыр: дініміз, мәдениетіміз жаңғыртылып жатыр, тарихымызды байта қарап, салт-дәстүрімізді түгендеп жатырмыз. Әр аймақта да, әр елде де осындай жаңғыртулар болып тұрады.

XVI-ғасырда жаңа буржуазиялық қоғамдық қатынастар қалыптаса бастады, жаратылыстану ғылымдарының: физиканың, математиканың, астрономияның дамуымен байланысты тәжірибеге негізделген білім өріс алды. Бұл кезеңнің Қайта өрлеу деп аталуының мәнісі орта ғасырды қоғамдағы тоқырау кезеңі деп танып, енді Жаңа дәуірде антика мәдениетінің озық дәстүрлерін жандандыруға баса көңіл бөлінген аңғартады. Мың жылдық орта ғасырдан алар үлгілер шамалы, неде болса мәдениет қарыштап дамыған антика заманына үміт арту керек болды. Н.Макиавелли айтқандай «өліп қалған нәрселерді байта тірілту керек болды. Атап айтқанда: 1. философияның негізгі объекті деп адамды тану; 2. діннің орнына философияның беделін көтеру; 3. философияның діннен гөрі ғылыммен, өнермен байланысын нығайту; 4. философияға қайтадан еркін сұхбатты енгізу.

Қайта өрлеу философиясы алдына қойған мақсаттарды абыроймен орындады. Жаңа заманға жақсы әзірлік жасады. Батыс өркениетінің қарыштап дамуына жол ашты. Қайта өрлеу дәуірінің тарихи маңызы осында.

Екі ғасырдың аумағындай қысқа кезеңде – Қайта өрлеу дәуірінде мәдениеттің барлық салаларында оңды өзгерістер, төңкерістер орын алды.

1. Бұл дәуірде діннің ықпалы азайып, философияның, ғылымның беделі күшейді. Философия діннің, Шіркеудің қыспағынан босанып, қайтадан өзінің төл ісімен айналыса бастады; Құдайға табынудан (теоцентризмнен) ауытқып, адамға қарай бет бұрды. Қайта өрлеу дәуірі философиясының айшықты белгісі – **антропоцентризм**: философиялық ойлаудың басты нысанасы – адам, адамның өмірі, оның ішкі дүниесі. Орта ғасырда Құдайдың құлы деп танылған адам енді еркін, тәуелсіз, дербес күшке – өнердің, ақыл-ойдың, ғылымның, саясаттың қозғаушы күшіне айналды.

2. Аристотельден, Птоломейден бері үстемдік құрып келген геоцентристік көзқарастың орнына Н. Коперник ұсынған **гелиоцентристік** көзқарас дүниеге келді (гр. helios – күн). Бұл адамзат санасындағы айтулы төңкеріс болды.

3. Неміс ойшылы, Германиядағы Реформацияның жетекшісі Мартин Лютер (1483-1546) ғасырлар бойы қалыптасқан Рим шіркеуінің, папаның, католицизмнің үстемдігіне қарсы шығып, христиан дінінің жаңа тармағын – **протестантизмді** құрды (лат. protestans – қарсылық білдіру, келіспеу).

Лютер ұсынған **Реформация идеясы** батыл идея болатын: католик дінін реформалау, жаңа дәуір талабына бейімдеу.

Енді Қайта өрлеу дәуірі алға тартқан негізгі идеяларды атап өтейік. Кейін бұл идеялардың қалай жүзеге асқанына Қайта өрлеу философиясының өкілдерінің іліміне сипаттама бергенде кеңірек тоқталамыз. Ең алдымен антропоцентризм ұстанымынан туған **гуманизм** идеясы: адам – дүниедегі ең жоғарғы құндылық. Адам қалай ойнауға да көнетін қуыршақ емес; адам қалай айдауға да көнетін жануар емес. Адам – өнерпаз, жасампаз, белсенді тұлға. Ол өз тағдырын өзі жасай алады. Тап осы Қайта өрлеу дәуірінде адамзат тарихында алғаш рет адам сапасына мән берілді, **дара тұлғаға** (личность, индивидуальность) сұраныс туды. Философияға жаңа ұғымдар енді: **индивид** – кез келген адам, көптің бірі; **индивидуалдық** – ешкімге ұқсамайтын, қайталанбас ерекше адам; **тұлға** (личность) – өз ойы, пікірі бар, өзін өзі таныған, өзін өзі жасайтын, дүниеден өз орнын тапқан адам. Тұлға өзін субъект, Мен деп біледі. Қайта өрлеу дәуірінде «Da se» – «Мен өзім» деген ұғым болды: «өзім білем», «өзім шешем», «өзім істеймін», «өзім жауаптымын». Бәрі адамның өзіне байланысты. Жаңа капиталистік қоғам жан-жақты жетілген, білімді, маман, іскер, батыл адамдарды керек етті. Тұлғаның жай адамдардан (индивидтерден) басты айырмашылығы – өз ісі үшін, өз өмірі үшін өзінің жауапкершілігін сезіну. «Мен болмасам, кім менің тағдырымды шешеді?!» – міне, оның өмірлік ұстанымы. Ренессанс дәуірі жөнінде Ф. Энгельс: «алыптарды керек етіп, алыптарды тудырған заман» – деген болатын. Мәселе жан-жақты жетілген адамдар жөніндегі арман, қиял, утопия жөнінде емес; жаңа капиталистік заманның мұндай идеяны алға тартқанында таңқаларлық ештеңе жоқ. Капитализм – жеке тұлғалар заманы. Таңданарлық жәйт – сол кезде XV-XVI-ғасырларда сондай адамдардың өмірде болғаны. Сол кезде бірнеше тілді білетін, бірнеше өнер, ғылым саласын меңгерген, өзін әр салада (теорияда, практикада, ел басқару ісінде, саясатта) көрсете алатын адамдар болды. **Микеланджело** (1475-1564) – итальяндық суретші, мүсінші, бізге екі жүздей өлеңдері жеткен ақын, ойшыл. **Франческо Петрарка** (1304-1374) – итальяндық ақын, прозаик, ғалым, Цицерон мен Платонды пір тұтқан, жете білген философ. **Мартин Лютер** – діни ойшыл, Таураттың, Інжілдің білгірі, филолог, тарихшы, ақын, сөздің ғана емес, іс қимылдың адамы, реформатор. **Альберт Дюрер** (1471-1528) – неміс суретшісі, мүсінші, сәулетші, ғалым – эстет. Бұл тізімді жалғастыра беруге болады. Кейбір алыптарға кейін кеңірек тоқталамыз. Жан-жақтылық, тиянақтылық тек қана өнер адамдарына, философтарға ғана тән емес, қарапайым шаруалар

да өнерден құр алақан қалмаған: мал баққан, егін еккен, үй тұрғызған, киім тіккен, арбасын да өздері жасап, өздерін өздері емдеген.

Қайта өрлеу дәуірі ұсынып негіздеген тағы бір идея – **пантеизм** (гр. pan – бәрі + theos – Құдай): Құдайды табиғатпен теңдестіріп және табиғатты Құдай еркінің жүзеге асуы деп есептейтін діни философиялық көзқарас. XV-XVI-ғасырларда Құдайдан бас тарту оңай болған жоқ. Бірақ сонымен бірге дүниені, дүниедегі құбылыстарды Құдай арқылы түсіндіру де қиын еді. Сондықтан гуманистердің ойлап тапқан амалы осы пантеизм болды: Құдайды мойындау, бірақ оны табиғаттан тыс тұрған, табиғатты сырттан анықтайтын құдірет емес, табиғаттың, адамның бойындағы тылсым күш ретінде тану.

Тағы бір атап өтетін жәйт: Орта ғасыр философиясы, әсіресе, схоластика арабтар арқылы Аристотельге көбірек ден қойса, Аристотель ілімінен нәр алса, Қайта өрлеу дәуірінде гуманистер Платонға көбірек көңіл бөлді, Платоннан сабақ алуға тырысты. Мұның себебін мен былай түсіндірер едім: Платон идеяны, идеалды, рухани үлгіні, творчестволық жасампаздықты дәріптеді. Аристотель ғылым мен философияны нақты болмыспен, бар нәрселермен шектеп қойды.

5.2. Қайта өрлеу философиясының кейбір өкілдері

Орта ғасыр мен Қайта өрлеу дәуірінің арасында ескінің соңы, жаңаның басы іспеттес күй кешіп, итальяндық данышпан ақын, ойшыл, гуманист **Данте Алигьери** (1265-1321) өмір сүрді. Ол адамды бетке ұстайтын жаңа көзқарастың негізін қалады. Құдайдың құдіретін ол дүниедегі ғажап құбылыстарды, әр-алуан заттарды жасаумен шектеп қоймайды, кереметтің кереметі – адамды жаратқанын алға тартады.

Гегельден келе жатқан қағидаға сүйенер болсақ, адам – өз заманының түлегі, ол өз уақытының шеңберінен асып кете алмайды. Орынды пікір. Бірақ адамзаттың бағына орай, анда-санда өз уақытын басып озып, адамдарға, ұрпақтарға жол салатын, адамзатпен бірге жасайтын ғұламалар, даналар, пайғамбарлар болады екен. Солардың бірі – Данте болса керек. Ешкім ешқашанда ол жөнінде «оның уақыты өтіп кеткен» деп айта алмайды. Ол орта ғасыр шеңберіне сыймай, Қайта өрлеу дәуірінің, тіпті Жаңа дәуірдің төрінен орын алды.

Дантенің қабірінің басындағы мәрмәр тасқа үш-ақ қана сөз жазылыпты: «Барлығына ұнаған ақын» – деген. Оның атақты «**Құдіретті комедиясын**» (орысша – «**Божественная комедия**») оқыған адам бұл туынды көпшілікке түсінікті болады, ұнайды деп айта алмайды. Заманының талабына сай Данте бұл поэмасын көпшілікке түсінікті

болсын деп ана тілінде жазғанымен, шығарманың сюжетін баяндауға әртүрлі амалды, Эзоп тілін пайдалануға мәжбүр болды.

«Комедияны» Данте шығармашылығының шыңы деп тануға болады; ол оны он төрт жыл жазып, дүниеден озар шақта ғана бітірген екен. Данте бұл шығармасын жай «Комедия» деп атаған. Поэма шын мәнісінде комедиядан гөрі трагедияға көбірек ұқсайды. Дантенің ойы поэманың Шіркеу тарапынан күдік тудырмауы болса керек. «Комедияға» «күдіретті» деген анықтаманы қосқан итальяндық Кайта өрлеу дәуірінің тағы бір көрнекті өкілі ақын, жазушы, ойшыл, атақты «Декамерон» деген романның авторы **Джованни Боккаччо** болыпты. Ол поэманың көптеген тарауларына түсініктемелер жазған және Дантенің өмірбаянын жазып шыққан.

«Күдіретті комедия» – аса күрделі, көп мағыналы, сан қырлы, астарлы туынды. Ол тарихтан, Жаңа дәуірге дейінгі білім, ғылымның әр салаларынан, көптеген ғұламалар мен қайраткерлердің өмірі мен тындырған істерінен, қалдырған мұраларынан мол мағлұматтар береді. Дін мен Шіркеу үстемдік құрып тұрған орта ғасырда жазылған әдеби шығармада көптеген ғылыми теориялардың, деректердің болуы – таңданарлық жаңалық.

Данте бір хатында «Комедияны» оқып түсінудің әртүрлі тәсілдері бар екенін атап көрсетеді: дәлме-дәл, аллегориялық, діни және моральдық тұрғыдан түсіну. Дәлме-дәл оқу арқылы біз адам баласының қателеспей, күнәға батпай өмір сүре алмайтынын, жұмаққа жету үшін тамұқ пен пәктеліп шығатын орыннан (чистилище) өту керектігін білеміз. Сөйтіп, поэманың «Тамұқ» деген бөлімінде күнәкәрлардың о дүниеде кешетін азаптарына, пәктенетін орынды суреттейтін бөлімінде күнәсін мойындап, тәубеге келіп, тазару жолдарына, ал «Жұмақ» деген бөлімінде тіршілікте таза, адал өмір сүрген жандардың өлгеннен кейін жұмақта рақатқа кенелуіне куә боламыз. Поэмада көз алдымыздан талай-талай танымал тарихи тұлғалар, тағдырлар тізбектеліп өтіп жатады. Тамұқта азап шеккендердің арасынан құдайын танымайтын бұзықтармен бірге еш те бір кінәсі жоқ, бар «айыбы» пұтқа табынғаны болып табылатын адамдарды (язычниктерді) және басқа дінді ұстанатын мұсылмандарды кездестіреміз. Тамұқта Данте Гомермен, Горациймен, Сократпен, Платонмен, Сенекамен, ибн Синамен, ибн Рушдпен т.с.с атақты ойшылдар мен көркем сөз шеберлерін кездестіріп, олардың жанымен тілдеседі. Данте оларды айыптағысы келмейді, қайта ақтауға тырысады, аяйды, түсінгісі келеді. Ал жұмақтың төрінен орын алғандардың ішінде, әрине, әулие Августин, Ұлы Альберт, Фома Аквинский, Боэций, Сигер Брабантский сияқты орта ғасыр ойшылдары бар.

Аллегориялық тұрғыдан алып қарағанда комедияның негізгі кейіпкерлері ретінде Данте – ойшыл философтың, Беатриче – шынайы махаббаттың, ал Вергилий – жан-жақты ғұламаның рөлін атқарады.

Поэманың діни және моральдық мағынасы астасып жатыр. Дантенің пікірінше, ешкім алдын-ала Құдайдың қалауын болжап біле алмайды. Кімді жұмақ, кімді тамұқ күтіп тұрғанын бір Құдайдың өзі біледі. Адамның қолынан келетіні – ар-ұятты аттамау, басқаға қиянат жасамау, адам атын ақтау. Жұмаққа бастайтын жол – осы. Тамұқ деген, керісінше, қиянаты, зұлымдығы үшін басқаның қарғысына ұшырау. Бәрі бірге, бәрі бірімен бірі байланысты, – дейді Данте.

Ақын өз шығармасында өзі жөнінде, өзі өмір сүрген дәуір жөнінде сыр шертеді, өз «Менін» – ойын, көзқарасын, қалауын жайып салады. Данте поэмасында Құдай да, дін де, тамұқ та, жұмақ та бар, сонымен бірге алдыңғы қатарда нысана болып адамның тұлғасы, ойы, пікірі тұр. Орта ғасырда нысана, субъект ретіндегі адам ақыл-ойды билеген жоқ. Дантені орта ғасырдан гөрі Қайта өрлеу дәуіріне жатқызатынымыз содан.

Комедияның басты тақырыбы – махаббат: Данте мен оның сүйіктісі, дүниеден ерте озған Беатриченің арасындағы махаббат. Нені сөз етсе де Данте осы өлшемді есінен шығармайды. Махаббатты Данте күдірет деп біледі. Онда Құдайдан тарайтын ақылмен түсініп болмас тылсым күш бар. Махаббат адамды да билеп алады, өз еркіне көндіреді. Махаббат үшін адам өмірін де қияды. Махаббат адамның күнделікті күйбің-шүйбіңінен, тұрмыс тіршілігінен жоғары тұрған асқақ сезім. Махаббат адамды жетілдіріп, қалыптасқан шеңберінен шығарып, Құдайға жақындатады. Құдайдың адам бойындағы белгілерін іздесек, солардың бірі – махаббат болады.

Тамұқты аралағанда Данте бірінен бірі бір сәтке ажыраспай үн-түнсіз құшақтасып тұрған екі көлеңкеге назар аударады. Олармен тілдесіп, не үшін тамұққа тап болғанын, не үшін жасынан қазаға ұшырағанын білмек болады. Франческо Дантеге Паоло екеуінің басына түскен қияметті жасырмай баяндайды. Ол күйеуінің інісін қатты ұнатып қалғанын, оның да оған ғашық болғанын, екеуінің мұндай опасыздығына ашынған күйеуінің қолынан екеуінің қазаға ұшырағанын айтады. Франческо да, Паоло да күнәларын мойындап, әділ жазасын алғандарын, бірақ екеуінің арасында пайда болған махаббатқа қарсы тұра алмағандарын айтып ақталады. Заманының әдет-ғұрпына сай Данте сорлы ғашықтарды айыптап, күнәларын бетіне басуы керек еді, лағнет айтуы керек еді. Өйткені олар нәпсіге берілді, құмарлығын ақылға жеңдіре алмады. «Комедияның» бесінші тарауы «Нәпсіқұмарлар» деп аталады. Бірақ Данте Франческо мен Паолоның арасындағы қатынасты нәпсіқұмарлық деп тануға болмайтынын, бұл – адам баласына бой бермес нағыз махаббат екенін батыл айтады. Махаббаттың айналасында физикалық, физиологиялық ештеңе жоқ, махаббат пен нәпсіқұмарлықты шатастыруға болмайды – дейді. Құдай сыйлаған асқақ сезім – махаббат үшін адамды айыптауға бола ма? Данте батыл ойға келеді: «менің еркіме салса, мен бұл ғашықтарға тамұқтан емес, жұмақтан орын берер едім», – дейді. Дантенің гуманизмі дегеніміз осы.

Франческо мен Паолоның махаббаты тайыз адамдарға ақылға сыймайтын, диуаналық болып көрінуі мүмкін. Әдебиетте, қоғамдық санада «мәжнүндік» деген сөз бар ғой. Ләйліге ғашық болған Мәжнүн таза ақыл иелеріне ақылынан ауысқан адам болып көрінеді. Шынайы махаббат, біздің ойымызша, – шынында да, «мәжнүндік», ақылға сыймайтын іс. Махаббат әсте де норма емес. Махаббатты ештеңемен өлшеуге болмайды. Сүйіспеншілікті ақыл таразысына салып өлшеп пішіп, біз оның мән-жайын біле алмаймыз. Бұл махаббат емес, есеп-қисап, сауда-саттық болар еді.

Қайта өрлеу дәуірінің тағы бір өкілі Франческо **Петрарка** (1309-1374) махабатты лабиринтке теңейді. Махаббатқа тап болған адам оның бұғалығынан құтылып шыға алмайды – дейді. Махаббат адамға Құдайын да ұмыттырады. Петрарка Лаура деген сүйген жарына ғашық болып, Құдайын да ұмытқаны үшін өзін кінәлайды.

Маркстің серігі, күйеу баласы француз оқымыстысы Поль Лафаргтың айтуынша, Маркстің сүйікті ақындарының бірі Данте Алигьери болыпты. Маркс оны күн сайын оқуды әдетке айналдырған екен және оның «Комедиясын» жатқа біледі екен. «Капиталдың» 1 томына жазылған алғысөзді Маркс Дантенің мына сөздерімен аяқтайды: «Сен өз жолыңмен жүре бер, мейлі, жұрт не десе, о десін!».

Ренессанс дәуірінің ғана емес, жалпы Жаңа дәуір философиясының ірі ойшылы, теолог, ғалым, діни-саяси қайраткер **Николай Кузанский** (1401-1464). Қарапайым балықшының отбасында, Германияның оңтүстігіндегі кішігірім мекенде дүниеге келген ол папа кардиналы және епископ болды, ғылымда, философияда, өнерде өшпес із қалдырды. Сократтан кейін білмейтінді білудің маңызын, мәнін ашты. Осы жөнінде «**Об ученом незнании**» (1440) деген еңбек жазды. Оқыған оқымыстылардың да білмейтіні болады. Білмеу айып емес. Адамның білгісі келмейтіні – айып.

Кузанский Құдайды өне бойы жетілген күйде, өзгеріссіз қалады деп есептемейді: Құдай белсенді түрде қалыптасады. Құдай, оның ойынша, болмыстың таза мүмкіндігі. Құдайдың елшісі ретінде біз Мұхаммед (с.а.у) пайғамбарды пір тұтамыз. Ол бірден пайғамбар, жердегі Құдай бола қалған жоқ. Ол кіршіксіз таза өмір сүрді, өсіп жетілді. Абсолют ретінде Құдай тұла бойына мүмкін болатын барлық болмысты жиған және еш те бір нәрсемен анықталмайды, ол өзі бәрін анықтайды (Ник. Кузанский Соч. в 2 т. Т.1, М., Мысль, 1979, с.52). Құдайдың қалыптасуы сонымен бірге бүкіл әлемді, табиғатты, дүниедегі бар, болған және болатын заттарды жаратуы. Құдай дүниені қалай болса солай, стихиялы түрде жаратқан жоқ. Бәрі жан-жақты ойластырылған. Сондықтан Құдай ақыл-ойдың, ғылымның көзі. Дүниені жарату кезінде, – дейді Кузанский, – Құдай арифметиканы, геометрияны, музыканы және астрономияны, заттардың, элементтердің және қозғалыстардың ара-қатысын зерттегенде адам пайдаланатын өнер салаларының бәрін пайдаланды. Арифметиканың

көмегімен дүниедегі барлық заттарды біртұтас етіп біріктірді, геометрия арқылы оларға форма берді. Музыка әртүрлі сфералардың-жердің, судың, ауаның және оттың – үйлесімді байланысын анықтайды. Музыканың арқасында әрбір элемент өзіне өзі сай болып шығады. Құдай астрономия арқылы аспан денелерінің жерге қарай бірқалыпты қозғалысын белгіледі (Қара: Сонда, С.140).

Жалпы жаратылыс заңын Құдай арқылы, діни көзқарас тұрғысынан түсіндіру үшін Кузанский диалектиканы шебер және түсінікті етіп қолдана біледі. Диалектика арқылы Кузанский алғаш рет пантеистік тұрғыдан Құдайдың дүниемен, бүкіл әлеммен, адаммен біртұтастығын, бәрінің бәрінде, әрнәрсенің әрнәрседе екенін түсіндіреді. Табиғатпен астасуы арқылы Құдай нақты Құдіретке айналса, Құдаймен бірігуі арқылы табиғат өз себебі өзіндегі субстанцияға айналады. Құдай – табиғат, табиғат – Құдай. Өлі табиғаттың әрбір заты, тірі организм және адам – барлығы да – Құдайдың қалыптасу процесіндегі сатыларын білдіреді. Табиғатқа да, Құдайға да ортақ, екеуін де біріктіретін сипаттар:

1. Құдай да, табиғат та – мәңгілік; 2. Құдай да, табиғат та кеңістікпен шектелмейді; 3. Құдай да, табиғат та жетілудің, үйлесімділіктің үлгісі; 4. Құдай да, табиғат та дүниенің үйлесімділігін және сұлулығын паш етеді; 5. Құдай да, табиғат та «бастаулардың бастауы», дүниеде болып жатқан нәрселердің түпкі себебі. «Пантеизм» деген атау ғылымға тек XVIII-ғасырдың басында енді (Толанд), бірақ, жоғарыда көрсетілгендей, Қайта өрлеу дәуірінде Н.Кузанский бұл көзқарасты өз ілімінде жүзеге асырды.

Кузанскийдің диалектикалық идеялары Құдай мен табиғаттың (әлемнің), Құдай мен адамның, шексіз бен шектінің, «максимум» мен «минимумның», ақиқат пен адасудың теңдігі және бірлігі жөніндегі пайымдаулардан анық көрінеді. Кузанскийге тән ерекшелік – қандай күрделі теологиялық, философиялық, ғылыми мәселелерді көтермесін, бәрін де түсінікті, дәлелді түрде шешіп беретіні. Кузанский орта ғасырлық діни теологтар сияқты теоретик схоласт емес, онда теория практикамен, әртүрлі әрекеттермен астасып жатады. Ол алғашқы болып Орталық және Шығыс Еуропаның географиялық картасын жасаған. Ол ағып жатқан судың мөлшерін өлшеу арқылы уақытты есептеген. Ол пульстің соғуы мен тыныстың жиілігін зерттеген.

Кузанский адамды макрокосмға (бүкіл әлемге, Құдайға) ұқсас микрокосм ретінде суреттейді. Адам бойында табиғилық та, құдайшылдық та бар.

Қайта өрлеу дәуірі алыптарының бірі – итальяндық атақты суретші, сәулетші, мүсінші, ғалым – анатом, ғалым-инженер, ойшыл-философ **Леонардо да Винчи** (1452-1519). Оның «**Джоконда**» атты суреті, міне, бес ғасыр бойы адамзатты таң қалдырып келеді. Сурет сиқыры деп атауға болады.

Леонардо тәжірибені танымның негізі деп біледі. Өзі де саналы ғұмырында өне бойы тәжірибе жасаумен болған. Адамның дене құрылымын зерттегенде айлап, жылдап мүрдеханада кісіні сойып, дене мүшелерін талдап тексерген. Леонардо жасаған адамның анатомиялық дене құрылысы жөніндегі еңбегі әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Ол ұшатын аппараттың, су астында жүзетін қайықтың моделдерін жасаған. Леонардоны «барлық заманның ұлы инженері» деп атаған. Ол математика, физика, астрономия, геология, ботаника, анатомия, физиология, агрономия салаларында да еңбектер жазған.

Леонардо сезімдік таныммен, жалаң бақылаумен, тәжірибемен таным процесінде шектеліп қалуға болмайтынын ескереді. Тәжірибе теориялық пайымдаумен ұштасуы керек. Табиғат құбылыстарын тану үшін біз олардың жаралуының, өзгеруінің себептерін ашуымыз керек. Бұл үшін заттың, сыртқы белгілерімен шектеліп қалуға болмайды, оның ішіне, түпкі мәніне үңілуіміз керек. Бұл – теорияның ісі. «Табиғатта себепсіз ештеңе де болмайды, себебін тапсаң, саған тәжірибенің де қажеті жоқ», – дейді Леонардо. Бұдан біз оның тәжірибемен шектелмегендігін көреміз (Қара: Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М., «Мысль» 1978. С. 399). Леонардо ғылым мен практиканың бірлігін түсінеді. «Ғылым – капитан, ал практика – матростар» – деген бейнелі ой білдіреді.

Леонардоның «Кескіндеме туралы трактат» деген көлемді еңбегі бар. Әрине, мұнда сурет өнерінің ғажап сырлары сөз болады. Сонымен бірге бұл еңбекте философиялық пайымдаулар ұшырасады: шығармашылық табиғаты, адамның шексіздігі, ой мен образдың (бейненің) сәйкестігі т.б. жөнінде. Кескіндеме, Леонардоның пікірінше, затқа еліктеу, сыртқы бейнені көшіру, әлсіз, енжар бейнелеу емес, бейнені түсіну, белсенді шығармашылық, өмірде жоқ, бірақ болуы мүмкін бейнені жасау. Кескіндеме, дейді Леонардо, – ғылым, кескіндеме – философия, философиядан да жоғары. Өйткені ол үйлесімділікті (гармония) сезеді және түсінеді.

Леонардо қысқа-қысқа әңгімелері арқылы өзінің философиялық топшылауын даналығын паш етеді. Мысалы, «Ұстара» деген әңгімесі. Мұжықтың сақалын қырып жүрген ұстара да бір күні жалығады. Сақал қырудан бас тартады. Жасырынып тартпаға тығылады. Ай жатады, жыл жатады, тот басады. Ештеңеге жарамайтын болып шығады. Мұжық ұстараны тауып алып, «пайдасыз» деп лақтырып тастайды. Не айтпақ болды Леонардо? Әр нәрсенің дүниеде орны бар, атқаратын қызметі бар. Ол өз орнында ғана өзін өзі ақтай алады.

Тағы бір әңгіме **тас** туралы. Биік жартастың үстінде, мүктердің арасында ештеңеден алаңсыз тас жатыр. Төмендегі тас жолда оның серіктері жатыр. Тас солардың арасында болғысы келеді. Жападан жалғыз тыныш жату тасты да жалықтырады. Тас домалап жолдың үстіне түседі. Адамдардың аяқтарының астында, ерсілі-қарсылы жүрген арбалардың

тегершіктерінің астында тапталады, уатылады. Бірақ қарап жатпағанына, пайдаға асқанына риза болады. «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар қалан» деген Абайдың сөзі еске түседі.

Гуманизм идеясы итальяндық ойшыл **Джованни Пико делла Мирандоланың** (1463-1494) шығармашылығында айқын көрініс тапқан. Оның арнаулы философиялық еңбегі «**Адамның абыройы туралы**» деп аталады. Орта ғасырда адам жөнінде мұндай көзқарас болмағаны белгілі. Керісінше, адамды кемсіту: әлсіз, пақыр, кіріптар, күнәкар пенде ретінде көрсету болды. Қазақ ділінде де әлі күнге дейін осындай кертартпа ғадет орын алып келеді: адамды көтермелеудің, мадақтаудың орнына төмендетуге тырысу. Қазақ жерінде ұзақ тұрған Тарас Шевченко қазақ баласын салған суретін «Байгуши» деп бекер атамаған. Қазақ баласын «кұрғыр», «байғұс», «бейшара», «оңбаған» деп ұрса береді. Кері кетудің көрінісі – осы. Қазақ тауып айтқан: «Болар елдің баласы бірін бірі батыр дейді, тозар елдің баласы бірін бірі қатын дейді» – деп.

Мирандола түсінігінің негізінде адам еркіндігі жөніндегі принцип жатыр. Адам, дейді ол, – ерекше жаратылған құбылыс, ол басқа құбылыстарға ұқсамайды, онда тек Құдайға ұқсас қасиет бар: Құдай сияқты адам да – жасампаз, Құдай сияқты адам да – белсенді. Бұл – адамның мүмкіндігі. Іс жүзінде оның қандай болары адамның өзіне байланысты: адам қалағанына ие бола алады және қалағанындай адам бола алады. Мирандола орта ғасырлық провиденциализм принципін жоққа шығарады: адам болмысы алдын-ала анықталып қойған жоқ. Басқа құбылыстардың келбеті табиғи заңдарға сәйкес келеді, дүниедегі олардың орнын және рөлін жаратушы алдын-ала бұратала белгілеген. Сондықтан жан-жануарларда өзгеріс болмайды. Адамда, керісінше, Құдай берген өз орнын, міндетін өз еркі мен қалауына қарай өзі ғана анықтайтын қабілет бар. Адамға оның өзінен басқа ешкім ақыл айтып, жөнге сала алмайды. Адам өзін өзі жасай алады, оның тағдыры – өз қолында. «Адам, – дейді Мирандола, – қаласа, жұлдыздар мен періштелер биігіне дейін көтеріле алады немесе хайуандар қалпына да түсіп кетеді». Адам – аспан астындағы, аспандағы, ай астындағы дүниемен қатар төртінші дербес дүниені құрайды және бұлардың қай-қайсысында да жоқ барлық дүниелердің синтезі болып табылады.

Құдай адамды дүниенің кіндігі етіп жаратқанда оған былай деген: «Біз саған, Адам, белгілі бір орынды да, белгілі бір бейнені де, ерекше міндетті де белгілеген жоқпыз; орынды да, тұрпатыңды да, міндетінді де сен өз еркіңе және қалауыңа сай өзің анықтай аласың. Сенің еркіңе де, қалауыңа да ешқандай шек қойылмайды. Мен сені дүниедегі заттарды бақылауға оңай болсын деп дүниенің қақ ортасына қойдым» (Қара: Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения..., с.350).

Құдайға ұқсас ерен тұлғалар қатарына Пико Христосты, Платонды, Аристотельді, Плотинді, сонымен бірге Заратустраны, египеттік Герместі,

Орфейді, Мойсейді, Мұхаммедті, әл-Фарабиді, ибн Синаны, ибн Рушды т.б. жатқызды.

Пико Падуяда және Парижде алты жыл оқып, философиямен бірге басқа ғылым салаларын да меңгерген. Әртүрлі ғылым салаларын қамтыған 900 тезистер жазып, тезистерін бүкіл Еуропа ғалымдарының алдында дәлелдемек болған. Алып емес пе, Пико? Рим шіркеуі Пиконың тезистерін талдап, кейбіреулерін діни қағидаларға қайшы келеді деп, диспут ұйымдастыруға рұқсат бермейді.

Қайта өрлеу дәуірінің тағы бір көрнекті өкілі – жазушы, сыншы, ойшыл, кезінде «гуманистердің королі» атанған **Эразм Роттердамский** (1469-1536). Неміс философы Дильтей оны «XVI-ғасырдың Вольтері» деп атаған.

Әдебиетте «Эразм рухы», «Эразм бастауы» деген сөздер бар. XVI-ғасырдың басында-ақ Эразм қазір кең тараған демократия, адамдардың еркіндігі, басқалардың дінін, пікірін, құқықтарын сыйлау деген сияқты категориялар жөнінде ойланып толғанған.

Идеяға жан-тәнімен берілген фанатиктер Эразм сияқты ойшылдарды түсінбей, тиянақсыз, келісімге үйір адам деп кінәлар еді. Кезінде Эразмнің замандасы діни ойшыл, күрескер, ақын Мартин Лютер оны солқылдақтығы, жасқаншақтығы, ымырашылдығы, гуманизмі үшін айыптады, сынады. Лютердің өзі бетке ұстаған бағытынан ешқашанда таймайтын қайсар, фанатик адам болған. Эразм болса, ол өмір бойы фанатизмге ашықтан ашық қарсы болды, ақылға сыймайтын нәрсе ретінде қабылдамады. Ол, керісінше, карама-қайшы пікірлерді, ұстанымдарды үйлестіруге, келістіруге тырысты. Эразмнің бетке ұстаған принципі – гуманизм. Адам үшін, адамның еркіндігі үшін қандай келісімге де баруға болады деп есептейді. Эразм сонымен бірге соғысқа, арандатушылыққа, әлімжеттілікке, күш көрсетуге қарсы болды. Эразмдей өршіген шатақтарды шешуде, бұзылған байланыстарды жалғастыру ісінде дәнекер бола білетін тұлғалар қазірде керек-ақ. Айта кету керек, қажет болғанда Эразм табандылық танытып, өзінің рухының еркіндігіне, тәуелсіздігіне ешкімге де, ештеңеге де (патшаға да, папаға да, Шіркеуге де) қол сұғуға жол бермейді. Оны өз жағына тартқысы келген ықпалды күштер болған, бірақ ол ешкімнің де ырқына көнбеді.

Эразм жақсы мағынасында идеалист болатын: ол оқу-білімнің, ағартудың жасампаздық мүмкіндігіне қалтқысыз сенді. Қоғамның мүддесін ол оқу-білімге, өнерге жол ашу, жағдай жасау деп білді. Бұл істе кедергі болар күштермен – Шіркеумен, дінбасылармен – батыл күресіп бақты.

Эразмнің білгені, көңіл бөлгені гуманитарлық сала болды: адамды, қоғамды, тарихты түсіну. Эразм өз заманының ұстазы, ақылшысы, сыншысы, тәрбиешісі болды. Эразмнің ілімін – тәлім-тәрбие философиясы деп атауға болады.

Эразмнің өмірдегі серігі, досы ағылшын оқымыстысы **Томас Мор** (1478-1535) болды. Томас Мор және итальяндық ойшыл, күрескер Томмазо Кампанелла (1568-1639) – **«Күн қаласы»** (1601-1602) атты коммунистік утопияның авторы – әлеуметтік мәселелерге, адамдардың теңдігіне назар аударды. Томас Мор **«Утопия»** (1516) деген еңбегінде әділеттілік орын алған мемлекетті суреттейді. «Утопияның» тұрғындарында жеке меншік, таптар таласы жоқ. Еңбек барлық арал тұрғындарының өмірлік және моральдық парызына айналған. Қоғамда адам ең басты құндылық деп есептеледі және қоғам адамның бақытты өмір сүруіне барлық жағдайды туғызады. Ағылшын королі VIII Генрихтың бұйрығымен Мор азаппен өлгеннен кейін Эразм да өзін бұл дүниеде жоқ адамдай сезінеді.

Эразмнің қолынан шыққан шығармалар көп. Соның ішінде кең тарағаны **«Ақымақтықты мадақтау»** (**«Похвала глупости»** – 1509) деген классикалық әдебиет қатарына енген сықақ шығарма. Тез арада жазылған. Шығармада Эразм сол кездегі қоғам өмірінде орын алған зорлық-зомбылықты, қанауды, алдап-арбауды, надандықты, зұлымдықты т.б. сорақылықтарды өз атынан ашық сынамай, Ақымақ ханымның мақтанып көлгірсуі арқылы әшкерелейді. Елдегі келеңсіз ахуалды сынаушы Эразм болса, онда оны жазалау инквизиция тұсында қиын соқпас еді. Ал, ақымақтықтан не талап етуге болады? Ақымақтықпен айтысудың өзі ерсі ғой.

Ақымақтықтың символы – ханым үстіне ғалымдар киетін шапанды (мантия) киіп алып кафедраға көтеріліп, көпшілікке жоғарыдан қарап тұрып, өзі жөніндегі мадақтау сөзін бастайды:

– «Тек мына Мен арқылы және менің қызметшілерім-жарамсақтық пен өзімшілдік-арқылы жер бетінде әлемдік маңызы бар оқиғалар болып жатыр. Менсіз қоғам да, адамдардың арасындағы тіршілік қатынастары да ойдағыдай және орнықты бола алмас еді: халық әміршісін, құл қожасын, шәкірт ұстазын, дос досын, әйелі күйеуін сыйлай қоймас еді. Егер олар өздері жөнінде үнемі қателеспесе, біріне бірі жарамсақтанып бағынбаса, бірінің кемшілігін бірі жасырмаса, бірін бірі алдамаса, бірін бірі ақымақтықтың балымен ауыздандырып отырмаса, олар бір ел, бір халық, бір отбасы болып өмір сүре алмас еді», – дейді.

Ақылдан пайда тапқан адам бар ма? – деп көлгірсиді әлгі Ақымақ ханым. Адамның ақылдан табар пайдасы – азап. Осы арада ханым өзінің эрудициясын танытпақ болып, Таураттағы Екклесиастың сөзін келтіреді: «көп ақылдан – көп уайым» және «танымға салынған адам түбі уайымға салынады». Бұл өмірде тек ақымақтар ғана бақытты өмір сүреді, – деп ханым кеудесін ұрады. Өйткені олар ойланып жатпайды, уайым-қайғыны білмейді, құмарлық пен нәпсіге беріле алады. Осыған орай Ханым Софоклді еске түсіреді: «Ойланбай өмір сүрген рақат қой» – деген екен ол.

Ақымақтық, Эразмнің пікірінше, сирек кездесетін құбылыс емес. Керісінше, ол қоғамда кең тараған нәрсе. Ақымақтық қоғамда қалыпқа

(нормаға) айналған. Ақымақтығына адам арланбайды. Ақымақтықтың өкілдерін қай таптан да, топтан да кездестіруге болады. Ақсүйектер мен дворяндар ісімен де, сөзімен де, өнерімен де шаруалардан асып түсіп жатпаса да, шыққан тегіне бола, дандайсиды. Кейбір жағымпаз ақымақтар осы «асыл текті хайуандарды» мадақтап, көкке көтереді. Эразмнің уытты тілі сарай маңындағы мырзаларды, тіпті корольдерді де түйреп өтеді: халықтың қамын ойлап жатқан ешкім жоқ; бұлардың көкейкесті арманы – баю. Мансапқорлық, пайдақорлық, қазіргі тілмен айтқанда, жемқорлық, өзімшілдік, мақтаншақтық – Ақымақтықтың кең тараған көріністері. Байлық құдайы Плутосты Эразм Ақымақтық ханымның әкесі деп таныстырады. М.Лютердің замандасы Эразм Роттердамский Шіркеуді түбірімен өзгертуді, реформалауды күні жеткен мәселе деп біледі. Сондықтан да сықақ-сынның бір ұшын дін иелеріне, Шіркеуге бағыттайды. Бұлар да – ақымақтықтың дәмін татқандар. Папалар, кардиналдар Інжілдің қарапайым қағидаларын ескермей, сәндікте корольдерден де асып түспек болады. Қой бағуды, яғни қойдай жуас діндарлармен айналысуды Иисустың өзіне қалдырып, бұлар өз қамынан басқаны ойламайды. «Епископ» деген сөздің тура мағынасы – еңбекқорлық, ыждағаттылық, қамқорлық. Ал қазіргі епископтардың кәсібі – пайда табу. «Папа» деген сөздің мағынасы – діндарларға туған әкәсіндей қамқоршы, ақылшы болу, Иисустың жер бетіндегі өкілі болу. Бірақ бірде бір Папа, дейді Эразм Ақымақ ханымның атынан, Иисусша өмір сүріп, Иисустың өсиетін ақтап жатқан жоқ. Ал монахтарға келетін болсақ, олардың көбі надан, топас, салақ, екіжүзді болып шығады. Эразм ресми дін ілімін (теологияны) «улы өсімдік» деп атайды.

Эразм ілімінің тұжырымы мынаған саяды: қалыптасқан жағдай мүлдем өзгеруі керек. Қандай жолмен? Эразм Лютердің радикалдық, революциялық жолын (бүлдіру, қирату, төңкеріс жасау) құптамайды. Зорлықпен жағдай түзелмейді. Эразмнің ойынша, адамның санасында төңкеріс жасап, сананы өзгерту керек. Бұл – оқу, ағарту жолы.

Эразм өз заманының ұлы сыншысы және ақылшысы, данасы болды.

Саясат, әлеуметтану саласындағы философиялық теорияның көрнекті өкілдерінің бірі – **Никколо Макиавелли** (1469-1527) Ойшыл ретінде оның көбірек көңіл бөлгені мемлекеттердің өрлеп және күйреуі, адамдардың әртүрлі оқиғаларға ықпал ететін іс-қимылдарының бастауы, билік табиғаты, билікке жету және оны ұстап тұру амалдары. Әдебиетте «макиавеллизм» деген жағымсыз ұғым бар: ойлаған мақсатқа жетудің әртүрлі айла-шарғыларын: екіжүзділікті, зымияндықты, қатыгездікті бейнелейтін ұғым. Макиавелли билік басындағылардың тап осындай болуын уағыздап отырған жоқ, бірақ өмірде осындай жәйттардың орын алатынын, саясаттың қайшылықты құбылыс екенін, оған мораль тұрғысынан қарауға болмайтынын ашық айтып отыр. Саясатта бәрі де – ізгілік те, зұлымдық та – болатынын паш етіп отыр. Өзінің ең басты

шығармасы «**Әміршіде**» (орысшасы – «Государь» – 1513) Макиавелли мемлекеттің табиғи-тарихи құбылыс екенін, Құдайдың оған ешқандай қатысы жоқ екенін батыл ашады. Шынында да, Макиавелли саясаттың мәнін «Мақсатқа жету үшін барлық амалдар жақсы» деген формуламен білдіреді. Қоғамда қарама-қарсы күштер, мүдделер, топтар бар кезде мақсатқа жетудің тура, әділ жолы болмайды. Әмірші ізгіліктен қашпауы керек, бірақ қажет болса, зұлымдыққа да баруға тиісті. Әміршінің бойында арыстанның айбары, сонымен бірге түлкінің айласы да болуы керек. Макиавеллидің ойынша, әмірші бетке ұстаған нысана – мемлекеттің нығаюы болуы керек.

Қайта Өрлеу дәуірінің тағы бір көрнекті ойшылына толығырақ тоқталуды жөн көрдік. Бұл – француз философы, жазушы, қайраткер **Мишель Монтень** (1533-1592). Философия тарихында Монтень скептик ретінде танымал. Бірақ оның ойлары, пайымдаулары бізді даналығымен, тәрбиелік сабақтарымен қызықтырады. Скептицизм – бұл да белгілі ұстаным: Монтень адам білімінің шегін, мүмкіндігін білгісі келіп: «Мен не білемін?» – деген мәселені тікесінен қояды.

Монтеньнің атын шығарған негізгі еңбегі «**Тәжірибелер**» («Опыты» – 1580) деп аталады. Августиннің «Тәубесін» есімізге салады. Бұл үш томдық еңбегінде философ өзі жөнінде, өзінің заманы, өмірден алған сабақтары, адамның өсіп жетілуі, есі кіруі, адамдармен қарым-қатынасы, отбасының, қоғамның алдындағы борышы жөнінде, оқу-ағарту, тәрбие төңірегінде көп ойланып толғанады. Шығарманың философиялық сипатын ондағы рефлексия, яғни автордың өмір, адам, тағдыр, адамның көңіл-күйі жайлы ойлары көрсетеді. Мұнда ойдан шығарылған ештеңе жоқ, бәрі - автордың басынан кешкендері. «Менің кітабымның мазмұны, – деп жазады Монтень, – өзім жөнінде; мен басқаны емес, өзімді бейнеледім». Тағы бір жерде: «Өмір бойы бір ғылыммен – мені жақсы өмір сүріп, жақсы өлуге үйрететін ғылыммен – өзімді-өзім тану ғылымымен айналысып келем», – деп жазады Монтень (Монтень М. Опыты. Избр. главы. М. 1991, С.34,324). Бұл ғылымның аты – философия. «Көптеген жылдар бойы, дейді Монтень, менің бар ықыласым өзіме ауып, өзімді ғана бақылап, зерттеп келемін. Басқаларға көңіл бөлгендегі мақсатым – солар арқылы өзімді тану». Философияның бір ісі адамды өзін өзі тануға үйрету болса, оның осы талабын жүзеге асырған ойшылдардың бірі – Монтень.

Адамның өзін өзі танығандағы мақсаты – бойындағы бар мүмкіндігін жүзеге асыру, өзіне өзі лайық болу. Адам бір күйде тұрмайды, бірде олай, бірде бұлай болып түрленеді. «Мен, – дейді Монтень, – өзімнен әр кезде әртүрлі мінез-қылықтарды кездестіріп, өзіме өзім таң болам: ұялшақтық пен ұятсыздық, пәктік пен азғындық, тұйықтық пен мылжындық, еңбекқорлық және енжарлық, тапқырлық пен топастық, шыншылдық пен жалғандық, мырзалық пен сарандық, батырлық пен қорқақтық... Осының бәрі менің бойымда бар. Өзіме өзім үңілген сайын, мен өзіме өзім жұмбақ

бола түсем, өзіме өзім ұқсамай кетем; өзім жөнінде мен тиянақты ештеңе айта алмаймын» (Сонда, С. 21).

Адам әр кезде әртүрлі болып, әртүрлі рөлдер ойнайды, әртүрлі әрекет жасайды. Адамның кейбір қылықтары оның өзіне жат, оған жараспайды. Бірақ өзін өзі танып білмегесін адам өзіне не лайық, не жат екенін айыра алмайды.

Монтеньнің шығармасы жеңіл оқылады, оқырманын баурап алады. Философиялық, категориялық пайымдау емес, көркем шығарма сияқты әсер қалдырады. Кітаптың мазмұнына үңілген адам одан жалпы адам баласына тән, қай адам да бастан кешетін үйреншікті тақырыптарға тап болады: «Ізгілік пен зұлымдық туралы», «Ғадет», «Педантизм», «Бала тәрбиесі», «Достық», «Қанағат», «Жалғыздық», «Қатыгездік», «Өзімшілдік», «Қарым-қатынас», «Өзін өзі билеу» т.т. жөнінде. Әдебиетте Монтеньнің «Тәжірибелерін» **«өмір сүру оқулығы»** деп орынды атайды. Қарапайым, күнделікті тіршілік жайлы жазылса да, кітапта ойланарлық, опынарлық, сабақ аларлық идеялар көп. Монтеньді оқып отырып, өзің жөнінде ойланып отырғаныңды байқамай қаласың.

Балаларды жастарды оқытқанда ұстаз неге, не үшін оқытып жатқанын ойлап, өзіне өзі есеп беруі керек. Осы білім оған не береді? Бұл білімнен ол қандай тағылым алады? «Кейбір нәрселерді, – дейді Монтень, – шәкірттің білгенінен білмегені жақсы». «Білім – екі жүзді қару; егер де оны ұстаған қол әлсіз болса, білімді дұрыс пайдалана алмаса, онда ол қару иесінің өзін жаралайды» (Сонда, С.109).

Монтень өз заманындағы оқу-ағарту, тәлім-тәрбие жұмысына мүлде риза емес. Солай оқып, солай тәрбиеленген жастардың болашағына ойшыл күмән келтіреді. Білімде нақтылық жоқ. Барлығына бағытталған абстракты, формалды білім түкке жарамайды. Ата-ананың, мектептің, ұстаздың мақсаты – балаларға, шәкірттерге не болса соны үйрету, барлық пәндерді оқыту. Шәкірттердің қалауы, мүмкіндігі, түсінігі ескерілмейді. Адам басқаның ақылымен өмір сүре алмайды. Мәселе – шәкірттің оқығанын, білгенін түсінуі, игеруі, бойына сіңіруі. «Біз маңғазданып: «Платон былай деді», «Цицерон айтып еді», «Аристотель мынаған үйретеді», деп басқаның сөздерін қайталауға әуеспіз. Ал өзіміздің пікіріміз қандай? – бұл жөнінде ойланып жатпаймыз. Әйтпесе басқаның сөзін тоты құс та қайталай алады ғой» (Қара: Сонда, С. 105).

Монтеньнің скептицизмі сол кездегі, орта ғасырдағы схоластикалық ойлауға, догматизмге қарсы бағытталған. Бәріне сын көзімен қарау керек, бәрін де ой елегінен өткізу керек. Ешкімнің де ілімін тап сол күйінде қабылдауға болмайды. Бәрі өзгереді, өмір де, адам да өзгереді. Сондықтан мәңгілік ақиқат болмайды.

Қайта өрлеу дәуірінің басты идеясы – антропоцентризмге де Монтень күдікпен қарайды. Адамды – ерекше және артық жаратылған жан, басқа құбылыстардың бәрі адамға қызмет ету үшін жасалған-деген

көзқарасты құптамайды. Адам өзінің ақыл-есіне сүйеніп, өзінің басқалардан ерекшелігін, артықшылығын өне-бойы көрсетіп отыруы керек. Кейде ол хайуаннан да төмен дәрежеде болатынын естен шығармау керек. «Көк аспанның мына ғажап қозғалысы, аспан шырақтарының төбемізден құйылып тұрған сәулесі, жағасы көрінбейтін көк теңіздің қатерлі гүрілі – осының бәрі адам үшін жасалған және адамға қызмет етеді деп кім адамды сендірген? Өзін өзі билей алмайтын, өмірдің кездейсоқ соққыларына төтеп бере алмай келе жатқан адам дейтін аянышты бейшараның өзін бүкіл әлемнің тұтқасымын деп жариялауы ерсі емес пе? – дейді Монтень – Кім берген адамға бұл артықшылықты?» (Сонда,С.12). Монтень бұл арада Құдайдың құдіретіне де күмән келтіріп отыр.

Адам – табиғат туындысы. Ол табиғаттан тыс өмір сүре алмайды. Адамды асқақтатып адастыратын – даңғойлық, тәкаппарлық. Осымен байланысты Монтень мынадай ғажап пікір айтады: «Мен мысығыммен ойнаған кезде, кім біледі, мен емес, ол мені ермек етіп отырған шығар». Адам, Монтеньнің ойынша, басқалардан биік те емес, төмен де емес.

Қайта өрлеу дәуірінің ғажап қайсар тұласы, өз нанымы үшін отқа өртенуге барған итальяндық ойшыл, ғалым, ақын **Джардано Бруно** (1548-1600). Ол Николай Кузанскийдің пантеистік ілімін жалғастырып, Құдайдың құдіреті – табиғаттың құдіреті, табиғаттың құдіреті – құдайдың құдіреті екендігін паш еткен. Н. Коперниктің гелиоцентристік космологиясын дамытып, әлемнің шексіздігін, Жерден, Күннен басқа да шексіз дүниелер бар екенін теориялық тұрғыдан негіздеуге тырысқан. Бруноның мақсаты діни көзқарасты жоққа шығару емес; оның өзі де – дінбасы (священник) болған адам. Оның ойы – айдан ашық ғылыми, тұжырымдарға қайшы келетін діни түсінікті әшкерлеу. Бруно өз идеяларын Құдайдың атымен жариялайды: Құдайдың құдіреті, дейді ол, айналасындағы планеталарды жасаумен шектелмейді; Құдай шексіз дүниелерді жасай алады. Дегенмен де Бруноның Коперниктің ілімін қолдап, Птоломейдің геоцентристік көзқарасын қолдаған Шіркеу ұстанымын әшкерлеуі оны сотқа тартуға, сегіз жыл бойы жауаптап, ақыр соңында өлім жазасына кесілуіне әкеліп соқтырды. Үкім жарияланған шақта Бруно инквизиция өкілдеріне: «Осы үкімді жариялап тұрғанда, Сіздер оны тыңдап тұрған менен бетер қорқып тұрсыңдар!» – деген тарихқа енген сөзін айтады. 1600 жылы 17 ақпанда өжет ойшыл – ғалым тірілей отқа өртелді. Ең соңғы демі біткенше есін сақтап, жалбарынып жалынбай, азапқа шыдай білді.

Бруно антика философтарын, әсіресе, Аристотельді, арабтар мен еврей оқымыстыларын мұқият оқып, меңгерді. Италиядан басқа Францияда, Англияда болып, Тулуза, Оксфорд университеттерінде астрономиядан, физикадан дәрістер оқиды. Тулузада Платонның ізімен жазған «Идеялардың көлеңкелері» деген еңбегін жариялайды. Лондонда Бруно

«О причине, начале и едином», «О бесконечности Вселенной и мирах» деген басты трактаттарын жазып бастырады. Соңғы шығармасында ғұлама өзінің негізгі идеясын былай тұжырымдайды: Кез келген аспан денесін (Планетаны) дүниенің ортасы (кіндігі) деп қарастыруға болады, «күндер де» шексіз, оларды айналып жүрген «жерлер де» шексіз. Олардың жерден тым қашықтығына байланысты біз оларды сезім мүшелері арқылы қабылдай алмаймыз.

Бруно Құдайды болмыспен (табиғатпен) ғана теңдестіріп қоймайды, оны материяға да сіңіріп жібереді. Дүниенің негізінде, оның ойынша, материалдық субстанция жатыр. Материя өз алдына өмір сүреді, белсенді, өзі өмір сүретін әр алуан құбылыстарды, формаларды өзі туғызады. Материяның, өзі – форма мен мазмұнның бірлігі. Материяның формасы – рухани дүниелердің көзі.

6. ТАРАУ. ЖАҢА ДӘУІР ФИЛОСОФИЯСЫ

6.1. Жаңа дәуір философиясының ерекшеліктері

Қайта өрлеу дәуірін біз XVI-ғасырмен аяқтадық. XVII-ғасырдан Жаңа дәуір басталады. Қайта өрлеу өткен шаққа – антикаға – қарайлаумен болып еді. Дейтұрғанмен, ол кезең мәдениет саласында – философияда, ғылымда, өнерде – және адамдар санасында Жаңа дәуірдің, жаңа үрдістің басталуына жол ашып берді.

Жаңа дәуір философиясының басты ерекшелігі – орта ғасырдағыдай – дінмен, Ренессанс тұсындағыдай – өнермен емес – ғылыммен, өндірістің, техниканың сұраныстарымен тығыз байланысты болғаны. XVI-ғасырдың екінші жартысына дейін философия мен ғылым біртұтас күйде дамыды. Ғылым салалары тегістей философияның құрамына кірді. Философия тек өзіне қатысты мәселелермен ғана емес, сонымен бірге ғылым айналысатын мәселелермен де шұғылданды. XVII-ғасырға дейін қай ғылым да теориялық деңгейге көтеріле алмады: ғылым эмпириялық тұрғыдан заттарды, құбылыстарды бейнелеумен, суреттеумен шектелді; құбылыстардың мәніне, заңдарына бойлай алмады. Тек XVII-ғасырда, әсіресе, табиғат тануда жаңа бетбұрыс пайда болды. Табиғат құбылыстарын сырттан бақылап бейнелеумен іс бітпейтін болды, олардың мәніне үңіліп, заңдарын, байланыстарын ашып, оларды меңгеру міндеті алға қойылды.

XVII-ғасыр әдебиетте **ғылым ғасыры**, ғылымдағы төңкерістер ғасыры деп аталады. Ғылымның дамуына жол ашқан жаңа қоғам – **капитализм** болды. XVII-ғасырда Голландия мен Англияда, бұрынырақ Италияда алғашқы буржуазиялық төңкерістер жүзеге асты. Жаңа қоғам табиғатты игеруге, табиғат байлықтарын пайдалануға мүдделі болды. Бұл мақсатқа жетудің тура жолы – табиғатты тану, табиғат заңдарын ашу болатын. Сондықтан да сол кезеңде ең алдымен математика, физика, механика, астрономия, биология сияқты жаратылыс тану ғылымдары қызу қарқынмен дами бастады.

Неміс ғалымы **Кеплер** (1571-1630) планеталардың күнге қатысты қозғалысының үш заңын ашты. Италияндық ғалым – механик **Торричелли** ауа қысымының деңгейін эксперимент жүзінде есептеп шығарды, сынап барометрін және ауа насосын жасады. Ағылшын физигі **Гильберт** (1540-1603) магниттің қасиеттерін зерттеп, оны өндірісте пайдаланудың әр алуан жолдарын көрсетті. Тағы бір ағылшындық ғалым **Гарвей** (1578-1857) қан айналымын зерттеп, қазіргі физиология мен эмбриологияның негізін қалады. **Левенгук** (1632-1723) ұрықтарды, бактерияларды және бір клеткалы организмді ашты. Ағылшын физигі және химигі **Р.Бойль** (1627-1691) 1662 жылы француз физигі Э. Мариоттпен қатар физикадағы іргелі заңдардың бірі – газдың көлеміне байланысты қысымының өзгеретінін дәлелдеді. Ғылымда бұл заң Бойль – Мариотт заңы деп аталады. «Химик – скептик» деген негізгі еңбегінде Бойль химиялық элементтің анықтамасын берді.

Ғылымдағы аталған ірі-ірі жаңалықтар философияға да өз ықпалын тигізді. Философия енді схоластикаға, дінге алаңдауды қойып, ғылымға, табиғатқа, нақты өмірге ден қоятын болды. Жаратылыстану ғылымдарының ықпалымен философияда **материалистік** бағыт бас көтерді. Жаңа дәуір философиясының көптеген өкілдері – Ф. Бэкон, Т.Гоббс, Д. Локк, Б. Спиноза, Р. Декарт, бір топ француз философтары материалистік көзқарасты ұстанды немесе материализм мен идеализмнің арасында ауытқып жүрді. XIII-ғасырда философиядан бөлініп шығып, дербес күйде дами бастаған ғылымдардың ішінде суырылып алға шыққаны – **механика** болды. Ғылымда ғана емес, қоғамдық санада дүниенің механикалық көрінісі орнықты. Айналадағы құбылыстарға механикалық тұрғыдан қарау ғадетке айналды.

6.2. Жаңа дәуір философиясының басты өкілдері

Нағыз ғылым, сөз жоқ, итальяндық **Г. Галилей** (1564-1642) мен ағылшындық **И. Ньютоннан** (1643-1727) басталады. Олар дүниеге **классикалық** ғылымды әкелді.

Галилей классикалық механиканың, соның ішінде динамиканың негізін қалады; инерция заңын, денелердің еркін құлауының және қозғалысының заңдарын ашты. Материалдардың қаттылығын зерттеді. Алғашқы телескопты жасады. Галилейдің еңбектері қазіргі көптеген ғылымдардың негізін құрады.

Туған қаласы Пизадағы университетте Галилей әуелі медицина, сосын заң факультетінде оқиды. Материалдық жағдайы көтермей, Галилей университетті бітірмей, тастап кетеді. Бірақ өздігінен математика, механика, философия пәндерімен тиянақты айналысуын жалғастыра береді. Айырықша дарындылығының арқасында университетті бітіре алмаған Галилей бірнеше жылдан кейін сол университеттің физика кафедрасына профессор ретінде қабылданады. Үш жылдан кейін Падуа университетінің профессоры болады. 18 жыл ізденуінің нәтижесінде Галилей қозғалыс жөніндегі ғылым – кинематиканы құрады.

1589 жылы Пиза қаласының тұрғындары әлемге әйгілі қисайған мұнараның қасында тұрып, ғажап көрініске куә болады. Қайдағы бір дарақы (чудак) мұнараның басына шығып алып, биіктен формасы да, көлемі де бірдей, бірақ салмағы әртүрлі екі шарды жерге тастайды. Қарап тұрғандар өз көздеріне өздері сенбейді: ағаш шар да, шойын шар да жерге бір мезгілде топ ете түседі. Көрермендер екі шарды алып: қалайша, салмағы әртүрлі заттар биіктен жерге бірдей жылдамдықпен құлайды? – деп таң болады. Көңілге қонған Аристотельден келе жатқан түсінік бойынша, ауыр салмақты зат жеңіл салмақты затқа қарағанда жылдам құлауы керек. Көрермендер ғалымнан тәжірибені қайталауды талап етеді. Жас профессор олардың тілегін орындап, мұнараның басынан әлгі

шарларды жерге тағы тастайды. Тағы да сол нәтиже! Сөйтіп, Галилей еркін құлайтын денелердің жылдамдығы ауаның кедергісін есептемегенде барлық денелер үшін – үлкен не кіші, ауыр не жеңіл – бәрі бірдей екенін дәлелдеп берді.

1610 жылы 7 қаңтарда ғалым өзі жасаған телескоп арқылы аспан әлемін шарлай бастайды. Бірден Шіркеу қолдайтын Аристотель іліміне қайшы келер жаңалық ашады: Айда да таулар, теңіздер, жазықтар бар екен. Демек, Айдың беті Жерге ұқсас болғаны. Ал діни кітапта Құдай жерді Күннен, Айдан өзгеше, артық етіп жаратқан делінеді. Галилейдің телескоппен ашқан тағы бір тосын жаңалығы- Күн бетіндегі дақтар болды. Ғалымның бұл жөніндегі мәлімдемесін естігенде адамдар жағасын ұстайды: күнде дақ бола ма ? – деп. Құдай Күнді адам үшін тап таза жетілген күйде жаратпап па еді. Галилейдің Күн бетіндегі дақтар жөніндегі пікірін естіген кардинал оны шақырып алып: – «Балам, Аристотельдің еңбектерін басынан аяғына дейін қайта оқы. Күнде дақ болмайды, дақ сенің көзіңде немесе сенің анау шайтан трубаңда» – деген екен.

1632 жылы ғалымның атын әлемге жайған – **«Дүниенің Птоломей мен Коперник құрған екі басты жүйелері жөніндегі сұхбат»** деген еңбегі жарық көреді. Кітап Шіркеудің рұқсатымен басылады. Дінбасылар алғашқыда кітапта Галилейдің кімді қостап тұрғанын және оның Коперник пен Бруноның идеяларын қолдап, ілгері дамытқанын аңғармай қалады. Кітап ғылыми ортаға бірден тарап кетеді. Галилей бұл еңбегінде үш ғалымның дүниенің құрылысы жөніндегі пікірлерін келтіріп, оларды айтыстырып қояды. Біреуі Аристотель мен Птоломейді, ал қалған екеуі Коперник пен Бруно ілімдерін жақтайды. Пікірталас ақыр соңында соңғы екеуінің пікірі шындыққа сай келетінін дәлелдеумен аяқталады. Сөйтіп, Галилейдің шын мәнісінде кімді қолдап тұрғаны айқын болады. Шіркеу жағы өз тарапынан болған жаңсақтықты сезіп, дереу кітапты оқуға, насихаттауға тиым салады, ал Галилейді жауапқа тартып, түрмеге қамайды.

1633 жылы 22 маусымда 69 жастағы Галилей инквизиторлардың алдында шіркеуде тізе бүгіп отырып, өз «қателіктерін» мойындайды, Коперниктен, өз идеяларынан бас тартады, енді ешуақытта да жердің өз білігін және Күнді айналып қозғалатындығы жөнінде айтпайтынын білдіріп, ант береді. Сөйтіп, инквизиция Италияда ғылымның дамуына шек қояды және жүздеген жылдар бойы онда ғылым бас көтере алмайды. Галилей болса, ғұмырының қалған тоғыз жылын осалдығы үшін опынумен өткізеді.

Исаак Ньютон – атақты ағылшын ғалымы, классикалық механиканың негізін қалаушы; механиканың негізгі заңдарын, Жердің тартылыс заңын ашқан, дифференциалды және интегралды есептеуді ойлап тапқан оқымысты. Қоғамдық санада Ньютонның арқасында және Ньютоннан

кейін таным мәселесінде бірден бір жоғарғы инстанция дін немесе теология емес, ғылым деген түсінік орнықты.

Ньютонды мазалаған мәселе сол заманда көптеген саналы адамдардың да ойына келген еді. Жер дөңгелек шар сияқты болса және ол өз білігінен айналып қозғалып тұрса, адамдар, жан- жануарлар қалайша бір қалыпта өмір сүріп тіршілік етеді? Неге олар бірінің үстіне бірі құлап, ойран – топан болмайды? Біз қалайша жерге жабысып жатып қалмай, тік жүреміз? Қалайша Ай, Жер, басқа да планеталар кездейсоқ маршрутпен қозғалмай және жан – жаққа бытырап кетпей, өз орбиталарында қалып қояды? Осындай сұрақтарға жауап бере келіп, Ньютон өзінің ейгілі әлемдік тартылыс заңын ашты.

Ньютон 15 жасынан бастап Коперниктің, Галилейдің, Кеплердің еңбектерімен таныса бастайды, механикаға көбірек ден қояды. 1660 жылы Кембридж университетіне түсіп, оны бес жылдан кейін бакалавр дәрежесінде бітіріп шығады. Сол кезде Лондонда оба ауруы шығып, Ньютон қаладан қашып, Вулсторп деген өз деревнясын паналауға мәжбүр болады. Деревняда болған екі-үш жылдың ішінде дарынды ғалым өзінің атын әлемге жайған жаңалықтарын ашады. 1668 жылы Кембриджға қайтып келіп, университеттегі физика-математика кафедрасын басқарады. 1687 жылы Ньютонның басты еңбегі **«Табиғат философиясының математикалық бастаулары»** жарық көреді. Бұл кітапта классикалық механиканың негізгі ұғымдары, заңдары жарияланды.

Ньютон ғалым ретінде дәл есептеуге, тәжірибеге ғана арқа сүйеді. Осыған орай оның айтқаны: «Мен болжам жасаудан аулақпын». Тағы бір сөзі: «Мен алыптардың арқасында ғана биік белестерге көтерілдім». Алыптар деп тұрғаны – Евклид, Әл Бируни, Әл Хорезми, Кузанский, Коперник, Галилей, Кеплер және басқалары.

XVII-ғасырдағы ғылымдағы төңкерістердің басында ағылшын ғалымы, философы әрі мемлекет қайраткері **Фрэнсис Бэкон** тұрды (1561-1626). Бэкон жаңа дәуір философиясы мен ғылымының негізін құраған идеялар мен ұстындарды, ғылыми таным әдіснамасын ұсынды, философия мен ғылымдағы тәжірибеге арқа сүйейтін **эмпиризм** деп аталатын бағыттың негізін қалады.

Бэкон философиясының бетке ұстаған нысанасы жаңа заман туғызған адамның белсенділігі жөніндегі көзқарас болды. Адамның қолынан бәрі келеді. Тек бұл үшін адам біліммен, ғылыммен қарулануы керек. Бір жағынан, ғұлама ғылымды жолға қоюды, жетілдіруді, ғылым тәсілдерін, жолдарын негіздеуді мақсат тұтса, екінші жағынан, ол сол ғылымды игере алатын, жүзеге асыратын адамды тәрбиелеуді алдына мақсат етіп қойды. Бэкон үшін заттардың нақты қасиеттерін танып білу жеткіліксіз болды. Ол әр заттағы ғажайып күшті ашып, сол арқылы бір заттан екінші затты шығарудың, бір затты екінші затқа айналдырудың жолдарын іздестірумен болды.

Ф. Бэкон Лондондағы «жаңа» дворяндар тегіне жататын ақсүйектер отбасында дүниеге келген. Жасынан ел тұтқасы болатын адамдар жолымен тәрбиеленеді, дарындылығы ерте байқалып, 12 жасынан бастап Кембридж университеті жанындағы арнаулы колледжде университет бағдарламасы бойынша дайындалады. 16 жасында Бэконды әкесі мемлекеттік қызметке даярлау мақсатында француз сарайына тәжірибе алуға, үйренуге жібереді, баласы болашақта өзінің орнын басады, таққа отырады деп үміттенеді. Шынында да, Бэкон әкесінің үмітін ақтап, Англияның лорд – канцлері, корольден кейінгі билік иесі болады. Бірақ Бэконның саясаттан басқа да құмар ісі бар еді. Бұл – ғылым. Саясат пен ғылымды қатар алып жүре алмай қиналады. Саясаттан бұратала бас тартып, ғылымға ден қойған он шақты жылдың ішінде Бэкон орасан зор істер тындырады.

Бэкон тек саясат пен ғылымды ғана емес, сонымен бірге таным мен тәжірибені, таным теориясы мен әдіснаманы, білім мен даналықты ұштастырмақ болды. Бэконның бірнеше рет жарық көрген кітабы **«Тәжірибелер және тәлім-тәрбие»** деп аталады. («Опыты и наставления») Мұнда ол Монтень құсап, мораль, адамгершілік төңірегінде ой өрбітеді. Тағы бір философиялық маңызы зор еңбегі – **«Бұрынғылардың даналығы туралы»**. Мұнда бұрынғы философтардың дүние, адам, өмір, өлім, білім, тәрбие туралы пікірлері талданады.

Бэконның **«Жаңа Атлантида»** деген еңбегі классикалық әдебиеттің қатарына кіреді. Өзі бұл шығармасын «утопиялық роман» деп атайды. «Жаңа Атлантиданы» біз ғылыми фантастика деп бағалай аламыз. Кітапта ғалымдар, шеберлер, іскерлер мекендейтін, философ басқаратын ғылымы, мәдениеті, техникасы жете дамыған Нус деген ел жөнінде әңгіме болады. Кемесі апатқа ұшыраған жолаушы кездейсоқ бір аралдан шығады. Кейін елге оралғандағы әлгі ел жөніндегі әңгімесі кітапқа арқау болады. Кітапты адам ақылын дәріптейтін ән-ұран (гимн) деп те сипаттауға болады. Біздің заманымызда Бэкон суреттеген болжамдар, жобалар тегістей дерлік жүзеге асты деуге болады: болашақ су – электр станциялар, сүңгуір қайықтар, жер астындағы зерттеу лабораториялары, ұшатын аппараттар, биотехнология, микроскоптар, телескоптар т.б. қазір шындыққа айналды. Кітапта адамның дене мүшелерін алмастыру мәселесі де қарастырылады. Ғажап әрі батыл болжамдар емес пе?!

Бэкон тарих тақырыбына да қалам тартыпты. Бұдан біз оның жан-жақтылығын көреміз: қоғам қайраткері, саясаткер, ғалым, философ, жазушы. Әрине, Бэкон, ең алдымен, – философ – ғалым. Оның алдына қойған басты мақсаты – ғылымды жолға қою. Бұл саладағы идеялары, ізденістері **«Жаңа Органон»** деп аталатын әлі күнге дейін құнын жоймаған еңбегінде баяндалады. «Жаңа Органон» деп аталуы Бэконнан мыңдаған жылдар бұрын Аристотель де «Органон» деген еңбек жазып, философиялық, теориялық пайымдаудың жаңа тәсілін – **дедукцияны** негіздеген еді. Дедукция (лат. *deductio* – шығару) – таным, ойлау

процесінде жалпыдан (жалпы тұжырымнан, түсініктен) жекеге (жеке құбылыстарға) қарай жүретін тәсіл. XVII-ғасырға дейін философияда, ғылымда осы дедуктивтік ойлау орын алды. Себебі бұл кезеңге дейін жекелеген құбылыстар, заттар, нақты, тиянақты зерттелген жоқ, жеке ғылымдар дамып жетілген жоқ. Дүниеде болып жатқан үрдістер жөнінде тек жалпылама, абстракты теориялық пайымдау орын алып келді.

Бэкон «Жаңа Органонында» алғаш рет танымның жаңа тәсілін – дедукцияның баламасы болып табылатын – **индукцияны** негіздеді. Жеке ғылымдар философиядан бөлініп шығып, өз алдына дами бастағанда олар ең алдымен тұтас дүниені, айталық, табиғатты сала-салаға бөліп алып, өз тұрғысынан қарастыруы керек болды: физиканың предметі бір бөлек, математиканікі – бір бөлек, химияның предметі өз алдына. Бұл арада дедукциядан гөрі индукция тәсілі тиімді болатын. Индукция (лат. *inductio* – шығару) – таным, ойлау процесінде жекелеген жайлардан, құбылыстардан жалпыға (теориялық тұжырымдарға) қарай жүру, бақылаудың және эксперименттің нәтижелерін талдап, жалпы түсінікке жетуге тырысу. Бэкон индукция тәсілін анықтаумен шектелмей, оны іс жүзінде қолданудың жолдарын көрсетті. Бэкон Аристотельден келе жатқан, орта ғасырлық философияның негізгі пайымдау тәсіліне айналған дедуктивтік ой қорытуды сынайды, оны шындықтан, нақты құбылыстардан қашық жатқан абстракты топшылау, яғни «схоластика» деп бағалайды.

Индукция мен дедукция – өзара тығыз байланысты, бірін бірі керек ететін, толықтыратын таным тәсілдері. Біреуін қабылдап, екіншісін теріске шығаруға болмайды. Бэкон ілімінде дедукция мен индукцияны қарсы қою кездеседі.

Білім, Бэконның түсінігінде, ойдан шығарылмайды, таза ақылдан тумайды. Білімнің көзі – нақты дүние, нақты құбылыстар және оларды нақты зерттеу, тәжірибеде тексеру. Бэкон тәжірибеге, экспериментке баса көңіл бөледі, оны таным негізі деп біледі. Білімнің дұрыстығын не бұрыстығын тек тәжірибе арқылы білуге болады. Бэкон қолдаған эмпиризм бағытының мәнісі осы.

Нақты заттарды, құбылыстарды тиянақты зерттемей, дүние, табиғат, адам жөнінде жалпылама топшылауға әуес адамдарды Бэкон бейнелі түрде өрмегін өзінен өретін **өрмекшіге** теңейді. Мұндай философтар, дейді, Бэкон, өз ойларын өз басынан ғана шығармақ болады. Бэкон сонымен бірге жалпы ұғымдарды, қағидаларды, идеяларды ескермей, заттар жөніндегі мағлұматтарды, деректерді кездейсоқ, қалай болса солай, қайдан болса да жүйесіз жинауға тырысатын «ғалымдарды» ұясына не болса соны таси беретін, не болса соны жинай беретін **құмырысқаларға** теңейді. Ғылымның міндеті қажетті мағлұматтарды жинай беру емес, оларды ой елегінен өткізу, сұрыптау және сараптау. Шын ғалым, Бэконның ойынша, бұлардың екеуіне де ұқсамайды: оны Бэкон **араға** теңейді: ара гүлдерді

аралап, нәрін теріп алады да, оны өңдеп, балға айналдырады. Мұндай ғалым деректерді жинап, талдап, ақиқатты анықтайды.

Ғылым да жүзеге асатын тәжірибені Бэкон екі топқа бөледі: 1. «бірден жеміс беретін» (плодоносные) және 2. «жарық беретін» (светоносные) тәжірибе. Бірден пайда келтіретін, тиімді білімді математикадан, физикадан, агрономиядан, химиядан, медицинадан т.б. алуға болады. Бірақ мұндай тәжірибенің өрісі тар: жеке ғылымдар өз пәнінің шеңберінен шыға алмайды, басқа ғылымдарда не болып жатқанын білмейді, өз ұясын шұқылай береді. Жарық беретін тәжірибені философиялық білім береді: ол адамың көзін ашады, сана-сезімін, көзқарасын кеңейтеді, өмірде дұрыс бағыт сілтеп отырады.

Бэкон адам, қоғам санасындағы ескі наным-сенімдерді, теріс түсініктерді, елестерді сынап, әшкереледі, қалай пайда болатынын көрсетті.

Антика заманында, орта ғасырда ғылым – білімнің мақсаты адамға қажетті дүние жөніндегі жалпы түсінікті қалыптастыру және адамның дүниедегі орнын анықтау деп есептелді. Бізді қоршаған орта – табиғат, қоғам – жетілген және үйлесімді дүние. Оны өзгерту, өңдеу жөнінде әңгіме болған жоқ. Жаңа дәуірде жаңа идеология қалыптасты: табиғат деген – шикізат ошағы, құрылыс материалы. Адам, қоғам табиғатты қалауынша пайдаланып, өзгерте алады. Дүниеге келген жаңа қоғам-капитализм-табиғатты пайда табудың көзі деп есептеді. Ол ғылым мен философияның алдына жаңа міндет қойды: табиғатты жан-жақты және нақты зерттеу, заңдарын ашу, сол заңдарға сүйеніп, соған сай өндіріс құралдарын жасау, сөйтіп, табиғатқа үстемдік ету. «Білім – күш» – деп жариялады Бэкон. Көп білген адамның қолынан бәрі келеді. Философия тарихында тұңғыш рет ғылымның практикалық мүмкіндігі жөнінде мәселе қойылды. Білу деген жаңа түсінік бойынша, – істеу, іс-қимыл жасау.

Таным процесінің жемісті жүзеге асуы пәрменді тәсілге байланысты. Бұл мәселеге де Бэкон айырықша көңіл бөлді. Таным тәсілін пайдалана білмейтін ғалым, дейді Бэкон, қараңғы түнде қабырғаны сипалап жүрген адамға тең. Білім жүйелі болғанда ғана – пәрменді. Білімді жүйеге айналдыратын нәрсе-таным тәсілі. Жүйесіз білімді Бэкон байланбаған сыпырғышқа теңейді.

Таным тәсілін жүзеге асырудың жолдарын Бэкон былай суреттейді: 1. деректерді бақылау және жинау; 2. деректерді жүйеге келтіріп сұрыптау, талдау; 3. керексіз деректерден бас тарту; 4. танылатын құбылысты, затты құрамдас бөліктеріне жіктеу; 5. деректерді тәжірибеде сынау, тексеру; 6. жиналған деректерді қорытындылау.

Метод мәселесі, жаңа философияны негіздеу ісіндегі методтың рөлі француз философы **Рене Декарттың да (1596-1650)** көбірек көңіл бөлген мәселесі болды.

Декарт сол кездегі Франциядағы ең озық оқу орны Ля Флешь колледжінде білім алады. Философтың айтуынша, мұнда Еуропадағы ең мықты профессорлар сабақ берген және онда сол кездегі ең бай кітапхана болған. Бұл кітапханада шіркеу тиым салған көптеген кітаптар болған. Колледж студенттері, оқытушылар шіркеу жауларымен, қауіпті ілімдермен күресу үшін олардың еңбектерін оқып зерттеуі қажет деп есептелген. Декарттың көзін ашқан осындай тиым салынған кітаптар болады. Бірақ Декарт өмірде өте сақ адам болған. Шіркеуге, дінге қарсы шығу оның ойында да болмаған. Галилейдің ізімен жазылған «Дүние немесе жарық жөніндегі трактат» деген ғылыми еңбегін жариялаудан бас тартады. Өйткені осы кезде Шіркеу Галилейді қудалап, ілімінен бас тартуға мәжбүр еткен еді. Кейін қолжазба жоғалып кетеді, тек үзінділері жарық көреді. Колледжде Декарт он жыл оқиды және мұнда алған білімі оған өмір бойы азық болады. Алғашқы жеті жылда грамматика, риторика, дінтану және схоластика сияқты пәндер жүреді. Латын тілін шәкірттер ана тіліндей біліп шығады. Ежелгі грек тілі оқытылады. Қалған үш жылда шәкірттердің оқитын негізгі пәні философия болады. Физика, математика философияның құрамында оқытылады. Аталған пәндердің ішінен Декарттың көңілі толмағаны схоластика болды.

Колледжден кейін Декарт Франция, Голландия университеттерінде оқиды, бірақ бұларды бітірмей тастап кетеді. Университеттегі оқуды ол нақты өмірден, табиғаттан алшақ жатқан «кітаптағы ілім» деп, місе тұтпайды. «Ендігі жерде, – деп шешеді Декарт, – қажетті білімді мен өзімнен және дүниенің ұлы кітабы-табиғаттан іздейтін болам». Өзіне өзі үңілу, өзін өзі тану және табиғатты зерттеу үшін Декарт философия және ғылым жолын таңдайды.

Бэкон сияқты Декарт та бұрынғы схоластикалық философиядан бас тартып, ғылымға сүйенетін жаңа философияны құруға ат салысады. Осыған орай оған, жоғарыда айтқанымыздай, метод мәселесімен тиянақты айналысуға тура келеді. 1633-37 жылдары Декарт өзінің танымал шығармасы – **«Метод жөніндегі пайымдау»** мен **«Ақылға арқа сүйеудің ережелері»** деген еңбектер жазады. Бұл еңбектерінде Декарт танымның объективтік сипатын баса көрсетеді. Ғылым, оның ойынша, дүниедегі бар, нақты, болып жатқан құбылыстарды, процестерді қарастырады.

Метод және оның негізгі талаптары, ережелері таным процесінің негізі болып табылады. Философияны Декарт бейнелі түрде өсіп тұрған ағашқа ұқсатады. Оның тамырлары – метафизика, яғни метод жөніндегі ілім, дінгегі – физика, ал сол дінгектен тарайтын бұтақтар – жеке немесе арнаулы ғылымдар. Бұларды Декарт үш топқа бөледі: медицина, механика және этика. Барлық ғылымдар бірімен бірі тығыз байланыста болады.

Бэконға қарағанда Декарт **дедуктивтік** методқа баса көңіл бөлді: бұл тәсіл, философтың ойынша, тұтастың мәнін, заңдылықтарын танып

білу арқылы тұтасты құрайтын жекелеген құбылыстардың қасиеттерін білуге мүмкіндік береді. Дедуктивтік тәсілдің негізгі талаптарын Декарт былай анықтайды:

1. Танымның анықтығы және айқындығы; таным процесінде күдік туғызатын нәрселер болмауы;
2. Зерттелетін затты, құбылысты құрамдас бөліктеріне жіктеп, жеке-жеке талдау;
3. Ойлау процесінде мына ережені бетке ұстау керек: «білімнің ең қарапайым негіздерінен күрделі және жетілген негіздеріне қарай жылжу керек»;
4. Таным толық және жан-жақты болып, еш те бір елеулі сәттер ұмытылып қалмауы керек.

Бұл – қарапайым талаптар, бірақ оларсыз таным процесі қазір де жемісті бола алмайды.

Декарттың ілімі жөнінде сөз болғанда ең алдымен ойға келетіні – оның материализм мен идеализмнің арасында ауытқуы. Философ ретінде, ақыл, сана мәселелерін қарастырғанда Декарт идеализмге мейлінше жақындай түседі, философиялық көзарастың түп негізі ойлау деп есептейді. Ғалым ретінде, қоршаған ортадағы нақты құбылыстарды қарастырғанда ол шындыққа жүгінеді, материализмге ойысады. Декарттың бұл ұстанымын әдебиетте **дуализм** деп атайды.

Декарт философиядағы аса күрделі және маңызды мәселені – дүниенің түпкі негізін анықтауды – біржақты шеше алмағандығын ашық мойындайды. Оның ойынша, материядан сананы немесе санадан материяны шығару, бірін бірі арқылы түсіндіру мүмкін емес. Өйткені, материя мен сана-болмыстары қарама-қарсы екі бөлек дүние. Материяны құрайтын материалдық заттарды көруге болады, қолмен ұстауға болады, олар кеңістікте орын алады. Ал сананы-ойды, ұғымды – сезім мүшелері арқылы қабылдауға болмайды. Демек, материя да, сана да – өз алдына, біріне бірі тәуелсіз өмір сүретін дербес субстанциялар. Нақты өмірде материя мен сана біріне бірі ықпал етіп жатады. Сананың арқасында адам материалдық заттарды дүниеге келеді, кейін бұлар санада бейнеленеді, әр алуан білімдердің мазмұнын құрайды. Декарт мұны түсінеді. Бірақ бұлардың қайсысы – алғашқы, қайсысы – кейінгі, қайсысынан қайсысы пайда болды – мұны анықтау, оның ойынша, мүмкін емес. Олай болса, материя мен сананың байланысын, біріне бірінің ықпалын қалай түсінуге болады? Бұл арада Декарт амалсыздан Құдайға жүгінуге мәжбүр болғанын жасырмайды: материалдық дүниені де және одан да ғажап – рухани дүниені де жаратқан Құдай. Философ – ғалым Декарт Құдайға көп жүгіне бермейді, бірақ мынандай күрделі мәселеге келгенде Құдайсыз ештеңені түсінуге болмайтынын мойындайды. Бұл жөнінде Декарттың отандасы Б.Паскаль: «Мен Декартты кешіре алмаймын, – деп жазады: – ол өзінің философиясында мүмкіндігінше Құдайға жүгінбеуге

тырысады, бірақ бұл ниет оған дүниенің жаралуын және қозғалуын түсіндіргенде Құдайды пайдалануға бөгет болмайды; бұдан кейін оған Құдайдың керегі болмай қалады» (Лабиринты души/ Августин Аврелий. Исповедь; Блез Паскаль. Письма к провинциалу.- Симферополь, 1998. С.216).

Декарт қоғамдық санада, философияда, ғылымда қалыптасқан қағидаларды сол күйінде қабылдауға қарсы болды. Бәріне де сын көзімен қарап, бәрін де ой елегінен, ақыл таразасынан өткізу керек. Бұрыннан келе жатқан қағидалардың шындық екеніне адамның көзі жетуі керек. «Аристотель айтты» «Августин айтты» деп анаған да, мынаған да сене беруге болмайды. Декарттың жасынан бетке ұстаған принципі: «Бәріне де күдікпен қарау».

Бэкон сияқты Декарт та өз тарапынан философияны және ғылымды жаңа негізде қайта құру міндетін алдына қойды. Жаңа философиялық жүйені негіздеу қалыптасқан қағидаларды оймен тексеріп, сын елегінен өткізуден басталуы керек деп шешті. Декарт сезімдік таным мен тәжірибенің қорытындыларына сенбейді. Төртбұрышты мұнара алыстан бізге дөңгелек болып көрінеді. Суға салған таяқ сынық болып көрінеді. Сағым бізге қашықтағы нәрсені қасымыздағыдай етіп көрсетеді. Философияда бірін бірі сынап, жоққа шығарып жатқан қаншама мектептер, ілімдер, бағыттар бар? Кейбір адамдар Құдайдың бар екендігіне де сенбейді. Біз қоршаған дүниенің реалдығына да күмәнданамыз: мүмкін, дүние елес болар. Мен қазір осы жерде отырмын, ал ойым бүкіл әлемді шарлап жүр. Сөйтіп, біз бәріне де күмәндана алады екенбіз. Бұл дүниеде күмән туғызбайтын нәрсе бар ма? Бар. Ол – бәріне күмәнданып отырған өзіміз, біздің ойымыз. Біз ғой ойланып, күмәнданып отырған. Бұған мен қалай күмән келтіре алам? Олай болса, біз бармыз, біз өмір сүріп отырмыз. Осыдан келіп Декарттың әйгілі: **«Мен ойлаймын, демек, мен өмір сүремін»** деген қағидасы дүниеге келді. Осы айдай анық, еш күмән туғызбайтын принцип философияның ең алғашқы қағидасы болуы керек. Философия сыртқы дүниеден емес, ойлаудан бастау алады. Бұл әрине, – идеалистік тұжырым.

Бұл пікірге, дейді Декарт, біз сезім мүшелерінің көмегімен немесе тәжірибеге сүйеніп келіп отырған жоқпыз. Мұндай күмән тудырмайтын қағидаға біз ойлау арқылы, зерденің көмегімен келіп отырмыз. Олай болса, таным негізі, өлшемі сезім мүшелері немесе тәжірибе емес, зерде. Декарт философиялық танымның жаңа бағытын – **рационализмді** (лат. rationalis - зерделі) алға тартады. Ол зерде адастырмайды – деген сенімде болды. Декарт сезімдік танымның қызметін жоққа шығармайды, бірақ сезім арқылы түпкі ақиқатқа, құбылыстардың мәніне, заңдарына жете алмаймыз деп ойлайды.

Декарт әлемге танымал философ қана емес, сонымен бірге белгілі ғалым – физик, математик, физиолог. Ол аналитикалық геометрияның

негізін қалады. Адамзат қазір де Декарт ашқан координаттар жүйесін пайдаланып келеді. Физиологиядағы шартты және шартсыз рефлексстер жөніндегі ілім де Декарттан бастау алады. Декарттың мына сөзі қай адамға да ой саларлық: «Ақиқатқа жету үшін, – дейді философ, – адам өмірінде бір-ақ рет болса да санасына сіңген түсініктерден арылып, дүние, өмір, адам жөніндегі көзқарасын қайта қарап, жаңартуы тиіс».

Жаңа дәуір философиясының тағы бір көрнекті өкілі – бұл кемеңгер ғалым, ұлы ойшыл француз **Блез Паскаль** (1623-1662).

Француз ғылым академиясында анда-санда Паскальдің атына мақтау сөз айтылады екен. Біз де қазір ол жөнінде өзіміздің мақтау сөзімізді айтуға бел байладық. Біз оның **«Ой түйіндеріне»** («Мысли») көңіл бөлмекпіз. Паскальдің басты еңбегін осылай деп атаған Вольтер көрінеді. Л.Толстой Паскальді Сократпен, Платонмен, Спинозамен, Руссомен, Кантпен және басқалармен бірге «адамзат ұстаздарының» қатарына жатқызады, «әулие» санайды, оның айтқандарын өзінің күнделік кітабына кіргізеді. Толстойдың өзінің дін, сенім, өмірдің мәні, адам жөніндегі ойларына француз ойшылының ықпалы болғаны сөзсіз. Толстой Паскаль жөнінде арнаулы мақала жазады. Оның шығармаларын қайталап оқумен болады. “Сеземін, Паскаль тірі, өлген жоқ, ол бізбен бірге» – деп оның сөздерінің өміршендігін паш етеді. Паскальді Достоевский де өте жақсы көрген. Паскаль ғылымға да, философияға да, дінге де өз ықпалын тигізді.

Паскаль шығармашылығының төрт қыры бар деуге болады: ол – ғалым-математик әрі физик; діни ойшыл-теолог; жазушы және философ. Отыз жасқа дейін Паскаль ғылым саласында жемісті еңбек етіп, көрнекті жаңалықтар ашады; өзінің кейбір трактаттарымен Декарт сияқты ғалым-философтарды таң қалдырады. Отыз жаста Паскаль күшті рухани күйзеліске ұшырайды, осы кезге дейін шұғылданған жұмыстарын бекер деп таниды. Оның нәзік, көңілшек жаны, нашар денсаулығы ғылыммен қызу айналысуды көтермейді. Паскальдің бала кезінде әкесі оның математика саласындағы кітаптармен әуес болғанын байқап, ғылыммен ерте айналысу баланың саулығын бұзар деп қорқып, одан кітаптарды жасырып, шкафаға салып кілттеп қояды екен. Бірақ бұл айладан ештеңе шықпайды.

Паскаль ғылым мен діннің, білім мен сенімнің арасындағы қайшылықты ғылым жолымен жеңуге болмайды деген пікірге келеді. Өзінің ғылыми ізденістері оны түбі дінге немқұрайлы қарауға әкеліп соқтырады деп қауіптенеді. Тағы бір психикалық жағдай Паскальға күшті әсер етеді: Парижде күймемен көпірден өтіп бара жатқанда, жегілген аттар үркіп, алып қашып, көпірден суға құлайды. Өлдеқалай постромкілер үзіліп кетіп, күйме көпірдің нақ шетінде суға аумай, ілініп қалады. Көргендердің бәрі шошып кетеді, ал елгезек Паскаль қорыққанынан есінен танып қалады. Көпке дейін есін жия алмайды. Кейін Паскаль бос кеңістіктен қорқатын невроз ауруына ұшырайды. Сонымен бірге ол

өзінің мұндай ақылға сыймайтын жолмен аман қалуын Құдайдың әмірімен байланыстырады: Құдай оған оның алдындағы борышын еске салып тұрғандай көреді. Бұдан былай қалған өмірін ол Құдайға құлшылық етіп, дін ережелерін қатаң ұстауға арнауға бел буады. Жарық дүниені тастап, Пор-Рояль деген жердегі монастырьға кетеді. Бұдан екі жыл бұрын монастырьға қарындасы да кеткен еді.

Монастырьда Паскаль материалдық игіліктерден бас тартып, тақуалық жағдайда өмір сүреді: жұпыны баспана, мардымсыз тамақ, жұпыны киім. Оның монастырьлық өмірі бірте-бірте әулиенің тіршілігіне ұқсап кетеді.

Сөйтіп, ғылым әлемі өзінің ең көрнекті ғалымынан айрылды, бірақ та нәзік, сезімтал, терең ойшыл-философ дүниеге келді.

Паскальдің монастырьдағы негізгі кәсібі Құдай, дін, адам, өмір, о дүние мен бұ дүние жөнінде ойланып, толғану болады. Монастырьда өткен сегіз жыл философиялық тұрғыдан алып қарағанда оның бұған дейінгі бүкіл творчестволық ғұмырынан жемісті болып шығады; мұнда ол өзінің негізгі философиялық дүниелерін, соның ішінде «**Ой түйіндерін**» жазып шығады.

Паскальдің «Ой түйіндері» көптеген зерттеушілердің айтуынша (Виндельбанд, мысалы), оның жеке сыры, философиялық күнделігі болып табылады. Л.Толстой айтқандай, ойшыл оны жүрегінің қанымен жазып шыққан.

Өзінің монастырьға келгенге дейінгі кәсібі және монастырьда немен айналысқаны жөнінде Паскаль былай деп жазады: «Мен көп уақытымды дерексіз ғылымдарды зерттеуге арнадым (Паскаль, біздіңше, математика сияқты ғылымдарды айтып тұрса керек), бірақ соңынан оларға қызығуым басылды, өйткені олардың берген білімі мені қанағаттандырмады. Кейін мен адамды зерттей бастадым және дерексіз ғылымдардың адам табиғатына жат екендігіне көзім жетті; олармен айналыса отырып, мен өзімнің дүниедегі орнымды түсіне алмайтын болдым» (Паскаль Б. Мысли. Библиотека Всемирной литературы. Ларошфуко. Паскаль. Лабрюйер. М., 1972, С. 144). «Адамды зерттеушілер көп болар деп ойлаушы едім, дейді Паскаль, ал, шындығында, олай болмады, тіпті көбі математикаға көбірек көңіл бөледі екен». Мұның мәнісін ол, біріншіден, адаммен айналысудың қиындығынан және бұл істің машақаттығынан көреді. «Мынау жөнінде ойлаған жөн, - дейді Паскаль – адам тану ғылымы керек пе, мүмкін, адам үшін өзінің жайын білмегені тиімдірек болар?» (Сонда).

«Адам, әрине, ойлану үшін жаралған: бұл оның басты қасиеті және өмірінің негізгі кәсібі; ізгі ниетпен ойлану – оның басты борышы». Жақсы, ойланайық. Сонда неден бастауымыз керек? Паскальдің жауабы даналарға лайық: «Өзі жөнінде, өзінің жаратушысы және өзінің өлетіні жөнінде ойланып көруден». Ал адамдар, әдетте, не жөнінде ойланады?

Әсте де бұл жөнінде емес, ән айтып, би билеу, өлең шығару, музыкалық аспапта ойнау, соғысқа қатысу, таққа отыру т.т. жөнінде, бірақ мұның мәнісі жөнінде бір минут та ойланып жатпайды: король болу деген не? адам болу деген не?

Паскаль бәрімізді өзімізді өзіміз тануға шақырады. Неге берілсек те, немен айналыссақ та, осы мәселені ойдан шығармауымыз керек. Кез келген адам философ емес: кез келген адам бұл мәселемен әдейі айналыса қоймас. Бірақ күнделікті қызметін атқара жүріп, өзінің де жайын: кім екенін, немен, не үшін айналысып жүргенін, не үшін өмір сүріп жүргенін ол естен шығармауы керек. Өзімізді тануда біз, мүмкін, ақиқатқа жете қоймаспыз, бірақ оның есесіне әйтеуір өз үйімізде тәртіп орната аламыз, өз өмірімізді жөнге келтіре аламыз; бұл біз үшін өте қажет нәрсе (Сонда, С. 121).

Паскаль-данышпан ғалым, сыртқы дүниені танудың сырларына қанық адам. Бірақ ол адамның сыртқы дүние құбылыстарынан бөлек ерекше дүние екенін ескереді. Адам тануда арнаулы ғылымдардың өресі тар: олар адамды басқа шексіз заттардың қатарына қойып, объект ретінде қарастырады. Паскаль математиканы басқа ғылымдарға үлгі тұтады; оның белгілі афоризмі: «геометриядан асып түскеннің бәрі бізден де асып түседі». Бірақ ол адам тануды математикаға да сеніп тапсыра алмайды. Біреу жөнінде «ол – тамаша математик» деп мақтап жатады, дейді Паскаль. «Бірақ маған математик не үшін керек? Ол, кім біледі, мені теоремаға айналдырып жіберер» (Сонда, С. 119). «Егер мен адамгершіліктің мән-жайын білмесем, сыртқы дүниені зерттейтін ғылымдар қиын-қыстау шақта маған тірек бола алмайды; ал адамгершілік ілімі сыртқы дүние құбылыстары жөніндегі ғылымды білмесем де маған жұбаныш бола алады» (Сонда, С. 121).

Адам жөнінде ойланудан туатын бір тұжырым – адамның ұлылығы; бұл дүниеде оған тең келетін ештеңе жоқ. Ал адамның ұлылығы неде? Оның жанжақтылығында, шексіздігінде. Оған бір сөзбен анықтама бере алмайсың. Ол жөнінде не десең де сиып жатыр және қандай анықтама да оған шақ келмейді. «Бір адамның бойына неше адамның болмысы сыйып тұр! Неше түрлі қабілет бар!. Адам – күрделі құбылыс. Ол өне бойы өзгеруде болады; бүгін ол кешегі адам емес». «Адам мәні, – деп жазады Паскаль, – қозғалыста. Қимылдамау – өлімге тең» (Сонда, С.139).

Адамның ұлылығын Паскальдің мына сөздері де көрсетеді: «Мен білмейтін және мені де білмейтін» шеті мен шегі жоқ кеңістік; «Менің жер басып жүргенімді білмейтін қаншама елдер бар!».

Сонымен адамның ұлылығы неде? «Адамның ұлылығы – оның ойлау қабілетінде». Бұл – оның дүниеге келгендегі басты қызметі. «Адамды асқақтатып, биікке көтеретін ой ғана, кеңістік пен уақыт емес; бұлар үшін біз түк те емеспіз». Қанша жерге ие болсам да, дейді Паскаль, мен баи

алмаймын, өйткені кеңістік арқылы әлем мені қамти алады, ал ойлау арқылы мен әлемді қамти алам.

«Адам – жай ғана құрақ, табиғаттың ең әлсіз түлегі, бірақ ол ойлай алатын құрақ. Оны құртып жіберу үшін бүкіл әлемнің керегі жоқ: желдің есуі, судың тамшылары жетіп жатыр. Мейлі, оны әлем құрта қойсын, адам бәрібір одан биік, өйткені, ол өмірмен қоштасатынын және әлемнен әлсіз екенін біледі, ал әлем ештеңені сезбейді» (Сонда, С.169). Осы пікірді Паскаль өзінің «Ой түйіндерінде» жиі қайталайды. Тағы бір жерде: адамның ұлылығы – оның өзінің бейшаралығын білетіндігінде – дейді. Бұл – адамның екінші жағы – бейшаралығы. Саналы адамға, дейді Паскаль, өмір қауіп-қатерге, мұңға, түңілуге толы. Алаңсыз, жайбарақат, жайлы өмір – уақытша, кездейсоқ, өткінші. Адам – дүниеге бір күндік қонақ.

Адамның ұлылығы, Паскальдің пікірінше, оның шексіздікті, әлемнің ұшы-қиыры жоқтығын және өзінің дүниедегі қарапайым орнын ажырата білетіндігінде. Адамның ұлылығы, сонымен бірге ақиқатқа құмар болып, ақиқат үшін бәрін де қиюға әзір болып, ақиқатты бойына сақтай білетіндігінде. Адамнан басқа жерде ақиқат болмайды. Адам, әрине, бәрін біле бермейді, біле де алмайды, бірақ оны ештеңеден хабары жоқ хайуанмен қатар қоюға болмайды.

Паскальдің ғылыми зерттеу және жазу тәсіліне айқындық, анықтық және таңқаларлық қарапайымдылық тән. Ақиқатты зерттеу және оның нәтижесін баяндау ісінде, – дейді Паскаль, – табиғатқа ден қою керек, өйткені онда ешқандай жасандылық жоқ. «Табиғаттың үстінен биік тұруға ұмтылмау керек, керісінше, табиғаттың деңгейіне дейін төмендеу керек». Қандай шығарманың да құндылығын ол оның қалың оқырманға түсінікті болуымен бағалайды. Ең жақсы кітаптар солар, дейді Паскаль, оқыған адамдар оларды өздері де жаза алатынына сенгендей болсын.

Таным құралдарының қатарына интуициямен, дедукциямен бірге Паскаль **жүректі** қосады. Адам болмысының рационалды жақтарымен бірге ақылға сыймайтын иррационалды жақтары да бар. Зерде, парасат, ғылым соңғыларды ашып бере алмайды; бұл тек жүректің ғана қолынан келеді. «Адам өзінің не екенін екі жетекшісінің – инстинкт пен тәжірибенің көмегімен тани алады». Рационализм бас көтерген Декарттың заманында Паскаль алғашқы боп зерденің де, парасаттың да, ғылымның да шегі бар екенін көрсетіп берді. Дүниедегі, өмірдегі құбылыстардың бәрін зерде танып береді деуге болмайды. Адам үшін шешуші мәселелер: «Жан мәңгілік пе, жоқ па?» «Дүние жаралған ба, жоқ па?» деген сияқты мәселелерді біз шеше алмаймыз. «Зерде бұл арада бізге көмек көрсете алмайды». Біз жүрекке жүгінеміз. Жүрек Паскальдің философиясында негізгі рөлді атқарады: таным саласында жүрек бастапқы терминдерді, аксиомаларды сезеді, этикада ол интеллектуалдық және физикалық тәртіптен өзгеше моральдық тәртіпті қамтамасыз етеді, діни сенім саласында ол Құдайды сезеді. Жүрек адам бойындағы зерденің,

логиканың, сананың шегінен шығып жатқан нәрселердің бәрін басқарады. «Жүректің зерде біле бермейтін өз заңдары бар». Паскальдің ойынша, бәрін зерде шешеді деп оны абсолютке айналдыруға болмайды: «Біз ақиқатты зерде арқылы ғана емес, жүрек арқылы да тани аламыз» – деп жазады Паскаль. Жүрек нені тани алады? Табиғат құбылыстарын ба? Тарихи оқиғаларды ма? Жоқ. Адам өмірінің қырлары мен сырларын. Француз ойшылының жүрек жарды ойларына ден қоя отырып, Абайдың ұлылығына, тереңдігіне қайран қаласың:

Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, – деп жазды ол.

Паскальдің «Ой түйіндерін» оқи отырып, оның диалектикалық түсінігіне, сезгіштігіне тәнті болып, таң қаласың. Адам – ұлы және сонымен бірге бейшара. Паскаль қайшылықты ғана көрсетіп қоймайды, оларды қағыстырып, біріктіріп қояды. Адамның ұлылығы оның бейшаралығынан да, бейшаралығын білетінінен де көрінеді. Адамның ұлылығы оның өз шеңберінен шығып, өзіне де, ортасына да риза болмай, өзінің әлсіздігі мен бейшаралығын жеңбек боп әлек болатынында.

Паскаль ақиқат пен адасудың, шындық пен жалғанның өзара қатынасын шебер айыра біледі және олардың бірлігін терең түсінеді. Шындық пен жалған біріне бірі жарық пен қараңғылық сияқты қарсы тұрған жоқ, олардың шегі салыстырмалы және шартты. «Ақиқат деген сондай нәзік, құрттай одан шегінсең болды, адасасың, сол сияқты адасу да сондай нәзік, құрттай одан бұрылсаң болды, ақиқатқа тап боласың» (Қара: Стрельцова Г.Я. Блез Паскаль. М., 1979, С. 140).

Адамның адамшылығын да, хайуандығын да, жақсылығын да, жамандығын да көрсете отырып, Паскаль адам өміріне мән-мағына беретін бір жолды ұсынады: ол Құдайға, дінге сену. Паскальдің бірінші ойы, бетке ұстаған нысанасы-ғылым болды, екінші ойы-адам және үшінші ойы-Құдай болды. Құдай, оның ойынша, – адам үшін өмірдің мәні, мақсаты және мұраты.

Л.Толстой өзінің Паскаль жөніндегі ойларында былай деп жазады: «Паскальдің ойынша, діннен бізген адамдар-не хайуандар, не ақылы ауысқандар... және ешбір ғылым діннің орнын баса алмайды». Паскальдің «Ой түйіндері», дейді Толстой, адамдарға сенімнің қажет екенін, сенімсіз адам өмір сүре алмайтынын дәлелдеп берді» (Қара: Толстой Л.Н. Круг чтения. Т.1, М.; Политиздат, 1991, С. 378-379).

Жаңа дәуір философиясының Англиядан шыққан тағы бір танымал тұлғасы **Томас Гоббс** (1588-1679). Ол – Бэконның ілімін, ісін жалғастырушы; ол Коперниктің ілімін батыл қолдаған Галилеймен де таныс болған.

Оксфорд университетін бітіреді. Бірақ университетте қалып оқытушы болғысы келмейді: ол кезде университеттерде схоластика, схоластикаға айналдырылған Аристотель ілімі әлі күшінде еді. Кездейсоқ Кавендиш деген жас баронның отбасымен танысып, оған тәрбиеші, кейін барон ержетіп, граф дәрежесін алғанда оның дербес хатшысы болады. Сөйтіп деревнядағы қарапайым священниктің баласы ақсүйектер ортасына тап болады. Жас шәкіртімен бірге Еуропа елдерін аралайды: Францияда, Италияда айлап, жылдап тұрады; көптеген көрнекті ғалымдармен, философтармен танысады, араласады: Паскальмен, Гюйгенспен, Гассендимен, Мерсенмен, Галилеймен. Өз елінде Ф.Бэконмен үзбей байланыс жасап тұрады.

Гоббсты көбірек толғандырған екі мәселе болды: дін және саясат. Дін мәселесінде ойшыл діни идеология мен қасиетті жазудағы кейбір ақылға симайтын қасаң догмаларды жаңа заман талабы тұрғысынан сынайды. Дін ғылыммен, зердемен ашық бәсекеге түспеуі керек деп есептейді, өйткені мұндай теке-тіресте дін ұтылады. Дінбасылар, Гоббстың пікірінше, ғылым, философия істеріне араласпауы керек: діннің жолы бір басқа, ғылым жолы бір басқа. Кейін Англияда буржуазиялық төңкеріс өріс алғанда Гоббс дін мен Шіркеудің билік істеріне араласпауын батыл талап етеді. Мұндай пікірі үшін Англиядан қуылып, біраз уақыт Парижде тұруға мәжбүр болады. Дінге қайшы келгені үшін Гоббстың көзі тірісінде оның шығармаларын бастыруға және таратуға тиым салынады. XVII-ғасырда Англияда «гоббсист» деген сөз «атеист» деген сөзбен барабар деп есептелді. Бірақ Гоббс қоғам өмірінде діннің пайдасы барын, атеистік көзқарастың терістігін ескертумен болды. Дін адамдарды төзімділікке, көнбістікке үйретеді, өмірде орын алатын көтерілістерден сақтандырады, дейді.

Декарт сияқты Гоббс та – рационалист. Математиканы, әсіресе, геометрияны басқа ғылымдардан жоғары қояды. Евклидті пір тұтады. Механика заңдары, оның ойынша, барлық салаларда қолданыла алады. Адам ағзасын ол механизмге теңейді: жүрек-пружина, нервтер-жіптер, денеге қозғалыс беретін буындар-машинаның дөңгелегі іспеттес. Қоғам да-жанды ағза. Адам өз қамын ғана ойлайтын қоғамның бір бөлшегі. **«Азамат жөнінде»** деген еңбегінде Гоббс қоғамды сағатпен салыстырады. Егер біз сағаттың қалай жұмыс істейтінін білгіміз келсе, біз оны бөлшектеп, әрбір бөлшегін жеке-жеке қарастырамыз; кейін бөлшектерді біріктіріп, сағатты қайта жинаймыз. Сағат бөлшектерінің өзара байланысын біз, сөйтіп, білеміз. Сол сияқты ғалымдар қоғамды да жеке салаларға (экономика, билік, құқық, мәдениет т.т.) бөліп қарастыра алады. Сөйтіп, қоғамның қалай өмір сүретінін білуге болады. Әдебиетте Гоббс ұсынған тәсіл «бөлшектеп жинау тәсілі» деп аталады. Қазіргі ғылым тілімен айтқанда, анализ және синтез тәсілі.

Гоббс тұтас пен бөлшектің арасындағы күрделі байланысты түсінеді: тұтас тегістей бөлшектерге бөлінбейді, ал бөлшектердің өзара байланысы, әсері жаңа сапалы қасиетті тудырады.

Қоғамтануда мынадай ойлау экспериментін жасап көрейік, дейді Гоббс. Мемлекет әлі пайда болмаған жағдайды көз алдымызға келтірейік. Адамдар сонда қалай өмір сүрер еді? Мемлекет болмаған табиғи жағдайда, дейді Гоббс, адам өмірі қауіп-қатерге толы болады. Мемлекет жоқта адам тек өзіне ғана үміт арта алады. Адамға күнкөріс үшін әртүрлі материалдық игіліктер керек. Ал олар үнемі жетіспейді. Сол себепті адамдар арасында осы игіліктер үшін талас-тартыс, күрес орын алады. Мемлекет болмаған табиғи жағдайда адамдар бірімен бірі жан аямай соғысар еді. Табиғи жағдайдағы адамдар – аңдардан бетер жауыз және қатыгез; оларды Локк қасқырға теңейді. Адамдардың арасындағы қырғи-қабақ қатынасты тыю үшін, материалдық игіліктер үшін күресте адамдар бірін бірі қырып салмауы үшін адамдардың қатынасын реттеп отыратын, олардың мүддесін қорғайтын саяси күш қажет болды. Бұл күш – мемлекет еді. Саяси ұйымдасқан қоғам адамдардың бәрінің бәрімен күресуіне тиым салады. Мемлекеттің шығуын Гоббс адамдар арасында жасалған келісім-шарт арқылы түсіндіреді.

Алайда қоғам тудырған мемлекет дами келе, барлық адамдардың мүддесін қорғаудың орнына, азғана үстем таптың мүддесін қорғайтын, көпшілікті күшпен бағындырудың құралына айналады.

Қоғам, қоғамдық қатынастар, мемлекет жөніндегі мәселелерге арналған Гоббстың басты еңбегі «**Левиафан**» деп аталады. Левиафан – ежелгі гректер мифологиясында және Тауратта суреттелетін тойымы жоқ құбыжық, қомағайлығы үшін құдайлар оны мәңгі-бақи өз етін өзі жейтін етіп жазалаған, жеген жері күн сайын қайтадан қалпына келеді екен. Өзара қырқысу, бірін бірі құрту, Гоббстың ойынша, – табиғи жағдайдағы қоғамға тән құбылыс. Сондай қоғамды Левиафан бейнесінде елестетуге болады. Бірақ қоғамның, адамдардың қорғаны болудың орнына олардың қас жауына айналған мемлекет те аңыздағы құбыжыққа ұқсас.

Гоббс мемлекеттің шығуын табиғи-тарихи және заңды құбылыс ретінде түсіндіреді. Бұл пікір король өкіметі Құдайдың қалауымен пайда болған деген діни көзқарасқа қайшы келеді.

Гоббстың философиялық ілімі «**Философияның негіздері**» деп аталатын үш бөлімнен тұратын еңбегінде баяндалады: 1 бөлім – «Дене туралы», 2 бөлім – «Адам туралы», 3 бөлім – «Азамат туралы». Өзінің бір шығармасына Гоббс эпиграф ретінде «Мен ақыл шырағын жағамын» – деп жазған екен. Шынында да, Гоббс өз заманының ақылшысы, ұстазы бола алды.

Оқу-ағарту, таным-тәрбие мәселелерін терең талдаған ойшылдардың ішінен ағылшын философы, агностицизм мен идеализмнің өткір сыншысы, материалист **Джон Локкты** (1632-1704) арнайы атап өту

керек. Локк қоғамдағы либералдық қозғалыстың көшбасшысы болды. Ол Бэконның ісін жалғастырып, эмпиризмді таным теориясындағы басты бағыт ретінде негіздеді, **сенсуалистік** таным теориясын құрды. Локк әдебиетте педагогика мен саясат теориясының классигі деп есептеледі. Ел басқару ісіне көп көңіл бөледі. 2004 жылы «Зерде» кітапханасында Локктың **«Басқару туралы екі трактат»** деген белгілі шығармасы жарық көрді. Бұл кітап кезінде **«либерализм Таураты»** (Библия либерализма) деген құрметті атаққа ие болған. Локк философиядан басқа медицинаны, анатомия мен физиологияны және физиканы жете меңгерген.

Локктың бетке ұстаған негізгі идеяларының бірі – таным процесінде тек тәжірибе арқылы алға жылжуға болады. «Адам зердесі пайымдау мен білімнің мазмұнын құрайтын материалды қайдан алады?» – деген сұрақ қояды Локк және өзі оған бір сөзбен: «Тәжірибеден» – деп жауап береді. Біздің барлық біліміміз тәжірибеге негізделеді және тәжірибеден алынады.

Танымның пайда болуын Локк қарапайым тілде былай түсіндіреді. Адам баласы дүниеге келгенде, онда ешқандай түсінік, білім болған жоқ, ақ бет қағаз сияқты (**tabula rasa**). Адам басында, Декарт айтқандай, ешқандай туа біткен идеялар жоқ. Тек сыртқы заттардың біздің сезім мүшелерімізге және ақыл-есімізге әсер етуі салдарынан және сыртқы әсерді таным тәжірибесінде талдау арқылы санамызда ұғым, түсініктер пайда болады.

Адам танымының қалыптасуы, жүзеге асуы, мүмкіндігі және шегі жөнінде Локк тағы бір негізгі еңбегі **«Адам зердесі туралы тәжірибеде»** (1690) тиянақты мағлұмат береді.

XVII-ғасырдың ұлы философтарының бірі голландтық **Бенедикт Спиноза** (1632-1677) болды. Декарттың ізбасары, Декарт, Гоббс сияқты рационалист, бірақ философиядағы өз жолын тапқан ойшыл. Б.Рассел оны ұлы философтардың ішіндегі ең ізеттісі және ұнамдысы деп сипаттайды. Интеллект жағынан, кейбір философтар (Декарт, Лейбниц, мысалы) одан жоғары тұруы мүмкін, бірақ адамшылығы жағынан оған тең келері жоқ, дейді Рассел.

Жас шағында еврейлердің діни мектебінде (синагогада) білім алады, дін жайын, Інжілді, Тауратты жете біледі. Бірақ раввин болудан бас тартып, философияға және ғылымға ден қояды. Дін жолымен жүрмегені және еврейлердің діни қауымынан бас тартқаны үшін раввиндер тарапынан қудалауға ұшырайды. Соңғылар оны сыйлықтар, стипендия беріп сатып алмақ болады, бұған да көнбегесін, кісі жалдап, Спинозаны өлтірмек те болады. Спиноза алған бетінен қайтпайды. Ақыры оны еврейлер қауымынан аластайды. Сол кездегі дәстүрге сай қауымнан аласталу ауыр жаза болатын: ешкім (тіпті тума-туысқандары да) онымен қарым-қатынас жасамауы керек. Спиноза Амстердамның айналасындағы кішігірім деревняны паналап, күнкөріс үшін әйнекті тегістеу ісімен

шұғылданады. Түнде ғылыммен, философиямен айналысады. Математиканы, философия тарихын, логиканы жете меңгереді. Декарт іліміне ден қояды, бірақ оның дуалистік көзқарасын қабылдамайды. Дүние – тұтас, Құдай да, ойлау да, рух та табиғаттан тыс дүниелер емес; бұлардың арасында ортаникалық бірлік, өзара ықпал ету бар. Спиноза Брунодан, Кузанскийден келе жатқан пантеистік көзқарасты тиянақты жүйеге келтіреді.

Спинозаны дінге қарсы шықты деп айыптағанмен ол атеист болмаған; Құдайды жоққа шығармайды. Табиғаттағы, өмірдегі үйлесімділіктің көзі Құдай деп есептейді. Бірақ Құдай табиғаттан тыс күш емес, табиғатпен етене біріккен құдірет. Дін мен білімді қарсы қоймайды, дін шындық білімге арқа сүйейді – деп мәлімдейді. Діни сенім мен ескі наным бір емес: ырымның түбірі – надандық, ал діннің негізі даналық – дейді.

Декартқа қарағанда, Спинозаның ілімі – дәйекті **монизм**. Оның ойынша, субстанция – біреу және біртұтас, ол – бізді қоршаған табиғат және табиғатпен астасып жатқан Құдай. Табиғат та бір, табиғатты жаратқан, табиғаттың негізі, іргетасы болып табылатын Құдай да бір. Екеуін ажыратуға болмайды. Ғылым табиғатты табиғи құбылыстар дүниесі ретінде қарастырады. Бұл орынды. Бірақ діни ілім және философия табиғаттың негізін құрайтын Құдайды танып, анықтай алады.

Біртұтас субстанцияның екі жағы (атрибуты) бар: материалдық дене және ойлау. Ойлау – адамға ғана тән қабілет. Ал адам – табиғат түлегі. Сондықтан ойлау, рухани субстанция табиғаттан тыс, табиғатқа тәуелсіз өмір сүре алмайды.

Табиғат пен жаратушы Құдай тең болғасын, дүниедегі қозғалыстың, өзгерістің, жаңарудың көзі, себебі – табиғаттың өзінде, субстанцияда. Субстанцияның өз себебі өзінде (**causa sui**).

Декарт сияқты Спиноза да-рационализм өкілі. Ол зердені танымның ақиқаттығының және айқындығының өлшемі деп есептейді.

Спинозаның ілімі саналы диалектикаға негізделеді. Жоғарыда айтқан монизмді диалектикасыз негіздеу мүмкін емес еді. Декарт ілімінде адасушылық (заблуждение) жөнінде әңгіме болмайды. Ақиқат пен адасушылықтың арасында ешқандай байланыс жоқ сияқты. Спиноза тереңірек ойлайды. Адасушылық та тамырсыз, себепсіз пайда болмайды, онда да ақиқаттың ұрығы бар. Адасушылықтада нақты нәрсе бейнеленеді, бірақ бір жағынан, сыңаржақты бейнеленеді. Сондықтан мұндай пікір теріс деп бағаланады. Мысалы, қанатты ат жөніндегі аңызды алайық. Әрине, ондай ат жоқ. Бірақ дүниеде ат та бар, сонымен бірге қанаты бар ұшатын құс та бар. Жүйрік атты ұшқан құсқа теңейтіні сондықтан.

Спиноза ғалым ретінде дүниедегі, табиғаттағы объективтік заңдылықты мойындайды. Адамдар табиғат заңдарын танып, сол заңдарға сүйеніп әрекет жасайды. Осыған орай Спиноза философияда еркіндік

және қажеттілік мәселесін көтеріп, бұл қарсылықтардың диалектикалық байланысын ашады. Еркіндік бар, дейді Спиноза, бірақ ол қажеттілікпен байланысты, қажеттіліктің бір жағы. Сол сияқты қажеттілік те бар. Ол – еркіндікпен байланысты, еркіндіктің бір жағы. Қажеттілік пен еркіндікті абстракты түрде қарсы қойып, бірін мойындап, екіншісін жоққа шығару дұрыс емес. Еркіндік, дейді Спиноза, – танылған қажеттілік. Спинозаның бұл анықтамасында философияның (диалектиканың) және одан да гөрі ғылымның ұстанымы айқын көрінеді.

Спинозаның көзі тірісінде жасырын атпен жарық көрген еңбегі – **«Богословско-политический трактат»** (1670). Көп кешікпей кітаптың авторы анықталып, билік басындағылар кітапты таратуға, оқуға тиым салады. Кітапта діни түсінік те, саяси тәжірибе де сынға алынады. Спинозаның ойынша, екеуі де адамға теріс қарайды.

Тірісінде өз атымен шығарған философиялық еңбегі – **«Декарт философиясының негіздері»**. Мұнда Спиноза Декарт ілімінің құптайтын да, құптамайтын да жақтары бар екенін көрсетеді. 1675 жылы Спиноза өзінің басты еңбегі – **«Этиканы»** жазып бітіреді. Бірақ тірі кезінде оны жариялай алмайды. «Этика» автор өлген соң жарық көреді.

7. ТАРАУ. АҒARTУ ФИЛОСОФИЯСЫ

7.1. Ағарту философиясының ерекшеліктері

«Ағарту» ұғымы әдебиетте әдетте тек XVIII-ғасыр философиясына қолданылып келеді. Бірақ ағартушылықты, яғни халықтың, адамдардың сана-сезімін жетілдіру, ой-өрісін кеңейту ісін тек XVIII-ғасырмен – буржуазиялық ағартушылықпен – шектеу жеткіліксіз. Мысалы, антикалық ағартушылық жөнінде айтуға болады. Софистер, Сократ – барып тұрған ағартушылар, үгітшілер, насихатшылар. Цицерон Рим топырағына антика философиясын енгізді, халқын философияға үйретті. Ресейдегі XIX-ғасырдағы Чаадаев, Белинский, Герцен, Л.Толстой сияқты ойшылдардың еңбегін де, ағартушылық қызмет деп тануға болады. Қазақ ағартушыларының (Ыбырай, Шоқан, Абай, Шәкәрім, Ғ. Қараш, А.Байтұрсынов т.б.) есімдері оқушыларымызға жақсы таныс.

Қарап тұрсақ «ағарту» ұғымы кең, ауқымды құбылысты қамтиды екен.

Енді Ағарту философиясына тән сипаттарға тоқталайық.

Ағартушылар алдарына философияны дамыту, алға бастыру, жаңа ұғымдар мен жаңа бағыттарды негіздеу міндетін қойған жоқ. Олардың көздегені мәдениет, философия саласында ғасырлар бойы жинақталған рухани мұраны, идеяларды, тәжірибелерді, ғылым жаңалықтарын көпшілік қауымға жеткізу, тарату, насихаттау, халық бұқарасының, қоғамның сана-сезімін ояту, жетілдіру, көзін ашу болды.

И.Кант өмірінің соңғы кезінде жазылған «Ағарту дегеніміз не? деген сұраққа жауап» деген еңбегінде Ағартушылықтың мәнін дәл түсіндіреді: **«Ағарту-адамның өз кінәсіне сай кәмелетке жетпеген жағдайынан шығуы. Кәмелетке жетпеушілік – басқаның көмегінсіз өз ақылын жүзеге асыра алмау. Өз кінәсіне сай кәмелетке жетпеушілік – бұл ақыл-естің жетіспеуі емес, оны басқаның көмегінсіз пайдалануға табандылықтың және батылдықтың жетіспеуі. Демек, Ағартудың ұраны Sapere aude! – өз ақылыңды пайдалануға батылдығың жетсін!»** (Кант И. Соч. 6 т., М., Мысль, 1966. Т.6. С.27). Кейбір адамдар, шынында да, есейгісі келмей, сәби құсап, өне бойы біреудің жетегінде, біреудің ақылымен жүргенді қалайды. Ағарту философиясы алдына адамдардың оқуға, ғылыммен айналысуға қолын жеткізу, адамның да, қоғамның да есейіп, санасы жетіліп, аяғынан тік тұруына жағдай жасау міндетін қойды. Адам да, қоғам да басқаларға алаңдамай, өз ақылымен ойлап, өз жолын өзі табатын болсын.

Ағарту философиясы өз заманындағы қараңғылықты, надандықты, ескі наным-сенімдерді сынады, мінеді. Ағартушылар бедел, догма дегендерді мойындаған жоқ. Бұл философия шын мәніндегі сыншыл философия болды.

Ағартушыларға тән ортақ қасиет – еркін ойлау, ешкімнен тайсалмай өз ойын ашық айту, кездескен кемшіліктерді ашып көрсету.

Ағарту философиясынан біз әртүрлі ілімдердің, бағыттардың, пікірлердің тоғысуын, үйлесуін байқаймыз. Ағартушылар қоғамның алға басуына септігін тигізер деген құндылықтардың бәрін жиып-теріп таратуға тырысты. Сондықтан бұл бағыттағы философияның тақырыбы кең: қоғамның рухани өмірі, әртүрлі топтар, ұлттар арасындағы келісім, тәлім-тәрбие, оқу-ағарту, мәдениет, мораль, дін, саясат – бәрі қамтылған.

Біз өткенде атап өткенбіз: кәсіби философия бар және көпшілікке бағытталған түсінікті философия бар-деп. Ағарту философиясы, сөз жоқ, соңғысының қатарына жатады. Ағарту философиясы сұхбат түрінде, көркем әдеби тілде, мысалдар, аллегориялар арқылы жарық көрді: Сократтың сұрақ-жауаптары, Вольтердің пьесалары, Руссоның күнделіктері, Чаадаевтың философиялық хаттары, Абайдың қара сөздері, Л.Толстойдың апталық оқулары сол жанрлар қатарына жатады.

Қоғамда еркін ойлауға жол бермейтін бірден бір кедергі, ағартушылардың пікірінше, Шіркеу болып табылады. Сондықтан олар Шіркеуге қарсы батыл күреске шықты.

Ағарту философиясы Германияда да, Англияда да орын алады. Бірақ біз XVIII-ғасырдағы Ағарту философиясының үлгісі ретінде француз ойшылдары Вольтер мен Руссоның ілімдерін қарастырамыз.

7.2. Ағарту философиясының өкілдері

1. **Вольтердің** (1694-1778) шын аты **Франсуа Мари Аруэ**. 1718 жылдан бастап ол өзін Вольтер деп атай бастаған. Тарихқа да осы атпен енді. Оның шығармалары жүздеген жасырын атпен жарық көрген. Солардың бірі Вольтер болған.

Қарапайым отбасынан шыққан. Вольтердің әкесі нотариус болған екен. Философияда тұлғаның тарихтағы рөлі деген дәстүрлі тақырып бар. Вольтердің өмірі мен қызметі сол тақырыпты ашуға таптырмайтын материал болып табылады.

Вольтер жасынан христиан дінінің негізгі қағидаларына күмән келтіріп, елдегі ескірген феодалдық, дворяндық тәртіпті сынай бастайды. Кейін есейген шақта әдебиеттің, көркем сөздің, өнердің, философияның барлық құралдарын пайдаланып: енді ескіше өмір сүруге болмайды, ат төбеліндей үстем тап өкілдері (дінбасылар, дворяндар) жеке басының мүдделері үшін бүкіл халықтың тағдырын құрбан етіп отыр деген идеяны елге таратады. Қоғамның болашағы, Вольтердің ойынша, жаңа таптармен-саудагерлермен, банкирлермен, мануфактура иелерімен байланысты. Бірақ жаңа таптардың өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруға ескі таптар кесел келтіруде. Вольтер бастаған ағартушылық алдарына

қоғамдағы бас көтере бастаған жаңа прогресшіл күштерге жол ашу міндетін қояды.

Вольтердің ащы, улы, өткір, кекесін сөздері ең алдымен Шіркеу иелеріне бағытталған. Оның бір сөзі бүкіл Еуропаға тарап кеткен: «Жексұрынды таптаңдар!» Жексұрын деп отырғаны – дінбасылар, епископтар. Вольтер дінді жоққа шығармайды. Ол діннің моральдық, тәрбиелік маңызын түсінеді. Оның нақыл болып кеткен тағы бір сөзі: «Егер Құдай болмаса, оны ойлап табу керек болар еді». Құдай бірақ табыну объекті ретінде емес, адалдықтың, тазалықтың, шындықтың, әділеттіліктің символы ретінде керек.

Вольтер, сөйтіп, бүкіл XVIII-ғасырдың бетке ұстаған туы болды. Сол кездегі Еуропадағы елеулі оқиғалардың бәріне ол өз ықпалын тигізді. Француз жазушысы В. Гюго: «Вольтер жай адам емес: ол бүкіл ғасырмен тең болды» – деп орынды айтқан.

Вольтер өте дарынды тұлға: ақын, драматург, жазушы, сыншы, тарихшы, философ, күрескер. Ол – француз ағартушыларының көсемі болды. Ол Гольбахпен, Дидромен, Гельвециймен, Ламетримен және Руссомен бірге 1789 жылғы Ұлы француз революциясын идеологиялық, рухани тұрғыдан әзірледі. Вольтер Дидромен, Даламбермен бірге отыз томдық француз «**Энциклопедиясын**» әзірлеп бастырып шығарды. Мұндағы философия саласындағы мақалаларды жазған Вольтер еді. Ол осы «Энциклопедияны» «ұлттың ұлы ескерткіші» деп атады.

Вольтер көзі тірісінде «философтардың королі» деген атаққа ие болған. Ол өз шығармаларын «Философиялық повестер», «Философиялық хаттар» деп атаған. Дүниежүзілік классикалық әдебиет құрамына кірген шығармалары: «Кандид немесе оптимизм» (1759), «Ақпейіл» («Простодушный» – 1767), «Задиг немесе тағдыр» (1747) т.б. Вольтердің философиялық ілімі ол әзірлеп бастырған бес томдық «Философиялық сөздікте» (1764-1769 жж.) және «Метафизикалық трактат» (1734), «Паскальдің «Ой түйіндеріне» ескертпелер» (1743), «Адам жөнінде пайымдау» (1737), «Ньютон философияның негіздері» деген еңбектерінде баяндалады.

Үстем тап өкілдерін, епископтарды әжуа еткен сықақ шығармалары үшін Вольтер өмір бойы қуғын-сүргінге ұшырайды. Мемлекеттік қылмыскер деп айыпталып, түрмеге де (Бастилияға) қамалады. Бірақ түрмеде де райынан қайтпай, халқына: «Философ бұғауда да еркіндікте» – деп жариялайды.

1726 жылы елінен қуылып, Англияға кетуге мәжбүр болады. Ағылшын тілін меңгеріп, онда Бэконның, Гоббстың, Локктың, Толандтың, Берклидің шығармаларын оқиды. Лондоннан еліне жазған «Философиялық хаттары» күні өткен ескі тәртіпке қарсы бағытталған «алғашқы бомба» болды. Вольтер Англия мен Франциядағы қоғамдық құрылысты салыстырып, Англияны өндірісі, ғылымы мен мәдениеті

дамыған озық ел, ал Францияны, керісінше, ескі жолмен ілбіп келе жатқан артта қалған ел ретінде суреттейді.

Вольтердің тарих жөніндегі түсінігі оның «Франциядағы азамат соғыстарының тәжірибесі», «Жалпы тарих туралы тәжірибе және халықтардың рухы мен әдет – ғұрыптары жөнінде», «Тарих философиясы», «Тарих туралы толғамдар» деген сияқты еңбектерінде жарық көрді. **«Халық рухы туралы...»** деген үш томдық көлемді еңбегі әлі күнге дейін мәнін жойған жоқ. Вольтер философияға **«тарих философиясы»** деген ұғымды енгізді.

Тарихты, дейді Вольтер, патша сарайы мен шіркеудің хроникасына айналдыруға болмайды. «Тарихшы ретінде мені, – деп жазады Вольтер, – корольдерің тегі, үрім-бұтағы, бірінің бірімен талас-тартысы, айла-шарғылары қызықтырмайды. Мұның тарихқа еш те бір қатысы жоқ». Тарихшылар халықтың тұрмыс жағдайларына, өндірістің, сауданың, ауылшаруашылығының дамуына, техникадағы жаңалықтарға жіті көңіл бөлулері керек, – дейді. Адам, оның ойынша, саясатпен ғана өмір сүрмейді. Адам, Аристотель айтқандай, саяси жануар ғана емес, сонымен бірге ол – өнертапқыш жануар. Тарихта адамның жасампаз қабілеті паш етіледі. Тарихтың мазмұнын құрайтын мәселелер соғыстар мен төңкерістер ғана емес, ең алдымен, оқу-білімнің, ғылымның, мәдениеттің, өндірістің дамуы және адамның, адамдардың қарым-қатынасының жетілуі. Мемлекеттердің өмір сүруінің, дамуының кепілі қарапайым адамдар, солардың еңбегі. Бұл солардың арқасында көздеген мақсаттарына жетуге тырысатын жалған батырлардың жеңісі мен жеңілісінің тарихынан маңызды.

Кейбір әміршілер, мысалы, Наполеон, Вольтердің мұндай ойларын жақтырмаған, ал Екатерина Екінші онымен жиі-жиі хат алысып отырған.

Вольтер өзінің көптеген шығармаларында тарихи процестің қайшылықты және кездейсоқ, күтпеген жәйттерге толы болып келетінін сөз етеді. Тарихтан ақылдың ізін табу оңай емес, – дейді ол. Тарихта ештеңе де алдын-ала ойластырылып істелмейді. Тарихта, адамдардың іс-әрекеті ақылдан гөрі эмоцияға, түйсікке (инстинкт) негізделеді. «Дүниені билейтін – пікір» – деп мәлімдейді философ. «Тарих дегеніміз, – дейді Вольтер, – драма, мұнда үйлесімділік былықтан, әр алуан мүдделердің қақтығысынан туады». Біз өмір сүретін дүние – үлкен қасапхана (бойня), ал қоғамдағы ауызбірлікке, ынтымаққа сенетін адам өзінің шынжырымен ойнап отырған тұтқынды (каторжникті) еске түсіреді. «Тарихта, – деп мәлімдейді Вольтер, – шешуші рөлді мүдде және байлық пен билікке деген ұмтылыс атқарады».

Тарих барысына тереңірек үңілген адам, Вольтердің ойынша, таңқаларлық жәйттарға тап болады: белгісіз жолмен билік басына келген алаяқтар кейде жеке басының мүддесін халық бұқарасына қоғам мүддесі ретінде таңып, халықты небір апаттарға ұрындырады. Солардың бірі – діни соғыстар. Құдай атымен, Құдай үшін адамдарды қырып салу қандай

қисынға жатады? Бұл – адамдардың мүддесі үшін соғысу, бұған діннің де, Құдайдың да ешқандай қатысы жоқ. Вольтердің шығармаларында тарих философиясы үшін маңызы зор «уақыт талабы», «заман рухы», «халық рухы» деген ұғымдар жиі ұшырасады. «Менің мақсатым, – деп жазады Вольтер, – заман рухын естен шығармау; сол ғана дүниедегі ұлы оқиғалардың түпкі себебі болып табылады». «Задиг» деген философиялық романында Вольтер дүниеде болып жатқан уақиғаларды бірде сынақ, бірде жаза, бірде шапағат, бірде кесапат ретінде суреттейді.

Вольтердің тарих жөніндегі тағы бір терең ойы: адамдардың алдына қойған мақсаты мен соны жүзеге асыруға бағытталған іс-әрекетінің нәтижесі сәйкес келе бермейді. Кейде тарихта ешкім күтпеген және ешкім қаламаған оқиғалар болып жатады. Римнің іргетасын қалаған Ромуль бұл қаланы готт патшалары мен епископтары үшін тұрғызғанын білген жоқ. Александр Македонский өз атымен аталған қаланың түбі түріктердің қол астында болатынын, ал Константин Константинопольді (қазіргі Стамбулды) Екінші Махмұд үшін тұрғызғанын білген жоқ. Мұндай мысалдар, дейді Вольтер, тарихта топтап кездеседі.

XIII-ғасырдағы көрнекті ағартушылардың бірі – француз жазушысы және философы **Жан Жак Руссо** (1712-1778). Руссо – Вольтердің отандасы және замандасы, екеуі де өздері өмір сүрген кертартпа қоғамды сынауда небір тапқырлық және батылдық танытты. Екеуі де үстем таппен халық бұқарасының арасындағы қайшылықты, екі жақтың мүддесінің алшақтығын ашып берді. Дейтұрғанмен, Вольтер мен Руссоны оқығанда қарапайым халықты Вольтер қоғамдық мүддені жүзеге асырудың құралы ретінде, ал Руссо қоғамдық мүддені жүзеге асырудың мақсаты ретінде қарастыратынын аңғаруға болады. Белгілі орыс философы А.И. Герцен «**Табиғатты зерттеу туралы хаттарында**» бұл жөнінде былай деп жазады: «Вольтер мен Руссо- замандастар, ал оларды бөліп тұрған алшақтық қанша десеңізші! Вольтер өркениет үшін оған кесел болатын надандықпен аянбай көреске шықса, Руссо осы өркениеттің өзін масқаралайды» (Герцен А.И. Соч. В 9 т. Т.2, М., 1955, С. 325). Руссоның өз заманын басып озғанының куәсі осы.

Бала кезінде Руссо ата-анасынан гөрі (анасы бұл дүниеге келген бойда дүниеден озады) апаларының арқасында жақсы тәрбие алады. Көп оқиды: француз романдарын, Плутархты, Овидийді. Бірақ жүйелі білім ала алған жоқ. Университетте оқуға мүмкіндігі болған жоқ. Ерте еңбекке араласады; күнкөріс үшін әртүрлі іспен айналысуына тура келеді: нотариуста хатшы, оймашы (гравер), күтуші, тәрбиеші т.б.

Неге қолы жетсе де, беріне де Руссо өздігінен, өзінің ізденуімен.

Ержеткенде Декарттың, Локктың, Лейбництің, Ньютонның, Монтеньнің, Вольтердің еңбектерін зерттейді, мұнымен де шектелмей өздігінен физиканы, химияны, астрономияны меңгеруге күш салады, латын

тілін үйренеді. Сол кездегі, Францияның алдыңғы қатарлы зиялыларымен (Дидромен, Гольбахпен т.б.) танысып, пікір алмасады.

Руссоны ғылыммен бірге толғандырған мәселе – адам тербиесі. Әкесіне жазған бір хатында Руссо бұл жөнінде былай дейді: «Маған ақыл-ойды жетілдіру жеткіліксіз, сонымен бірге адамдардың жүрегіне ізгілік пен даналықты ұялатқым келеді».

Руссоның елде ойшыл және жазушы ретінде танылуы кенеттен және күтпеген жерден болғанға ұқсайды: он шақты жылдың ішінде көп қиналып ізденбей оқу, білім, ғылым, мораль, прогресс тақырыбына бірнеше трактаттар жазып, озық және өзгеше ойларымен өзіне жұртшылықтың назарын бірден аударады. Руссоның идеялары төңірегінде осы кезге дейін талас-тартыс жалғасып келеді.

Дижон академиясы жариялаған конкурсқа жауап ретінде Руссо **«Ғылым мен өнердің өркендеуі адамдардың мінез - құлқының түзелуіне ықпал етті ме?»** деген кітап жазып, конкурста қойылған осы сұраққа үзілді-кесілді «Жоқ» – деп жауап береді және өз ойын қоғамдық прогреске тән қайшылықтарды талдау арқылы негіздеме болады. Ғылым-білімнің, техниканың дамуы тікелей адамның моральдық жағынан жетілуіне алып келмейді. «Бізде, – дейді Руссо, – жақсы физиктер, химиктер, математиктер, ақындар, жазушылар, суретшілер бар; біз оларды мақтаныш етеміз. Бірақ бізде үлгілі азаматтар жоқ». «Егерде, – дейді Руссо, – біз үлгілі азаматтарды тәрбиелей алсақ, онда бізде бәрі де болады; ондай адамдарды тәрбиелей алмасақ, онда бізде билік басындағылардан бастап бәрі де басыбайлы құлдар ғана болады».

Рухани мәдениеттің (білімнің, ғылымның, өнердің) дамуына баса көңіл бөлінбесе, онда біз прогрестің теріс салдарына тап боламыз. Адамгершіліктің түп-тамыры логикалық пайымдауда емес, сана-сезімде, түсінікте, ізгі жүректе. Ізгіліктің мән-жайын жақсы білетін адам міндетті түрде ізгі адам бола бермейді. Прогресс адам ақыл-ойының пәрменділігін паш етеді. Сонымен бірге ол адамды бірте-бірте табиғи ортасынан алыстата түседі, адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділіктің бұзылуына әкеліп соқтырады. Осыған орай, Руссо мәдениет пен табиғаттың арасындағы шиеленісе түсетін қайшылыққа назар аударады. Мәдениет дамып, жетілген сайын қолдан жасалған жасанды заттар көбейіп, табиғи дүниелер азайып, жоғала береді. Сөйтіп, табиғилық пен жасандылықтың арасындағы қайшылық асқына түседі.

Руссо философия тарихында алғашқы болып мәдениет пен өркениеттің арасындағы қайшылыққа назар аударды. өркениет ғылымның, техниканың, өндірістің дамуына негізделеді. Бұлар адамсыз да өздігінен өркендей беретін сияқты болып көрінеді. Ал мәдениет – шын мәнінде атына заты сай болатын болса – адамға бағыт ұстайды. Мәдениеттің өркениетке айналуы түбі мәдениеттің құлдырауына әкеліп соқтырады, өйткені ол адамнан қол үзіп кетеді.

Руссо өзінің «Адамдардың арасындағы теңсіздіктің пайда болуы» (1755) және «Қоғамдық келісім шарт туралы немесе саяси құқық принциптері» (1762) деген еңбектерінде алғаш рет жатсыну (отчуждение) мәселесін алға қояды. Жатсыну, оның ойынша, қоғам дамуында адам мен адамның, адам мен қоғамның, қоғам мен табиғаттың, адам мен техниканың, ғылым мен моральдың арасында орын алады.

Саяси өмірде – мемлекет пен адамның арасында алшақтық пайда болады, мемлекет адамға емес, өзіне-өзі қызмет етуге тырысады. **Әлеуметтік-экономикалық салада** – ат төбеліндей азғантай топ байып, қалың бұқара жоқшылықтың азабын тартады. **Мораль саласында** – байлық адамды бұзады: адам адамды адамгершілігіне қарап емес, байлығына қарап бағалайтын болады; кедейлермен ешкім санаспайды. Жатсынудың салдарынан психологиялық тұрғыдан адам өзін әлсіз, жалғыз сезініп, көрінгеннен қорқатын болады, болашағына сенбейді.

Қоғамда жатсынудың пайда болуын және орын алуын Руссо жеке меншіктің болуымен байланыстырады. Қоғамда әділеттілік орнауы үшін адамдар біріне бірі тең болуы керек және олар өзін еркіндікте сезінуі керек. Еркіндік те жеке меншікпен тығыз байланысты: тақыр кедейде қандай еркіндік болсын. Жеке меншік қоғамды да, адамды да бұзады, дейді Руссо, ол теңсіздікке, зорлық-зомбылыққа жол ашады, адамның адамды қанауына әкеліп соқтырады.

Вольтер Руссоның табиғилықты асыра дәріптеуін, адамзатты «Кейін, табиғатқа қарай жүруге» үндеуін қияли романтизм деп бағалайды: ешкім мәдениет, техника жаңалықтарынан, өркениеттен бас тартпайды. Руссоға жазған бір хатында Вольтер: «Сіздің мәдениеттен бас тартып, «табиғатқа қарай, кері жүрейік!» – деген идеяңызды естігенде төрт тағандап жүргіміз келіп кетті» – деп әжуалайды. Кері жүруге жол жоқ екенін Руссо да, әрине, түсінеді. Оның ұсынысы адамның табиғаттан қол үзіп кетпеуін уағыздауға келіп саяды.

Руссоның озық, өжет ойлары оның еңбектеріне бүкіл Еуропаның назарын аударды. Бір кезде Руссоны білмейтін, Руссоны оқымаған сауатты адамдар болмаған шығар. Руссо И.Кантқа, К.Маркске, Л.Толстойға айтарлықтай ықпал етті. Л.Толстой 15 жыл бойы Руссо бейнесін бойтұмар етіп, мойнына тағып жүріпті деген мәлімет те бар.

Ағылшынның ұлы ақыны Джордж Байрон (1788-1824) Руссоны ұлы Француз революциясын әзірлеген ойшылдардың қатарына жатқызады:

И молнией безумья озаренный,
Как пифия на троне золотом,
Он стал вещать и дрогнули короны,
И мир таким заполыхал огнем.
Что королевства, рушась, гибли в нем.
Не так ли было с Францией, веками

Униженной, стонавшей под ярмом,
Пока не поднял ярой мести знамя
Народ, разбуженный Руссо с его друзьями.

Руссоның көркем шығармалары мен педагогикалық туындылары да әлемге әйгілі болды. «Юлия немесе Жаңа Элоиза» (1761) деген романы күні бүгінге дейін оқырмандардың сүйіп оқитын кітабы болып табылады. Ал «Эмиль немесе тәрбие туралы» деген педагогикалық трактатының табысы таңқаларлық десек, артық болмайды. Оқымыстылар да, философтар да, саяси қайраткерлер де бұл шығарманы қайталап оқудан жалықпаған. Немістің ұлы ақыны, ойшылы Гете Руссоның кітабын «Тәрбиенің табиғи Інжілі» деп атайды. Кант Руссоны өзінің ұстаздарының қатарына қояды. Оның «Эмилін» оқыған ата-аналардан, дейді ол, болашақта үлгілі азаматтар шығады. Тағы бір неміс философы И. Гердер (1744-1803) оқу тәрбие ісін жолға қойған үлгілі мектеп қандай болуы керектігін Руссоның «Эмилін» оқығандар біледі дейді.

Руссоның бір сөзін академік З.Қабдолов былай аударыпты: «Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өз уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау».

Біз, философтар, Руссоның «Тәубеге келуін» де («Исповедь») жоғары бағалаймыз: өте шыншыл, адам өмірінің айнасындай әсер қалдыратын туынды. Бұл өмірбаяндық хикаяны оқып отырып, «адам деген қандай жұмбақ еді?!» – деп таң қаласың.

«Зерде» кітапханасынан Руссоның «Қоғамдық келісім - шарт туралы немесе саяси құқық принциптері» деген еңбегі басылып шыққанын айта кету керек. (Алматы: «Үш Қиян» – 2004).

8 ТАРАУ. КЛАССИКАЛЫҚ НЕМІС ФИЛОСОФИЯСЫ

8.1. Классикалық неміс философиясының ерекшеліктері

«Классикалық неміс философиясы» деген атауды алғаш қолданған неміс философы, К. Маркстің серігі – Ф. Энгельс болды. Оның **«Людвиг Фейербах және классикалық неміс философиясының ақыры»** (1888) деген белгілі еңбегі бар.

«Классикалық» деген анықтаманың мәні оқушыларға таныс болуы керек: үлгілі, жан-жақты жетілген, биік деңгейге көтерілген, философияның барлық салаларын тұтас дамытқан философия деген мағынада. Бұл – бүкіл әлем философиясына оңды ықпал еткен өнегелі мектеп.

Әңгіме немістің жекелеген философтары (Кант, Гегель сияқты) жөнінде ғана болып отырған жоқ. Мұндай классиктер философия тарихында оларға дейін де, олардан кейін де болған. Әңгіме XVIII-ғасырдың екінші жартысы мен XIX-ғасырдың бірінші жартысындағы тұтас неміс философиясы жөнінде болып отыр. Тап осы философияны нағыз философиялық классика деп тануға болады.

Классикалық неміс философиясы ойлау, таным, рух, табиғат, тарих проблемаларын терең зерттеді; жалпы даму заңдарын ашып, диалектиканы даму жөніндегі жан-жақты және дәйекті ілімге айналдырды; философиялық методтар мен категориялар жүйесін, таным, ойлау, рух жөніндегі ілімдерді құрды. Сөйтіп, Кант, Гегель және басқалары философияны ғылым, логика, методология, гносеология, диалектика ретінде дамытты. Ғылым дәрежесіне жеткен философияның мүмкіндіктерін ашып берді.

Немістер философиялық білімді қалай болса солай жинақталған бытыраңқы білім емес, тиянақты жүйе ретінде қарастырды және негіздеді. Философиялық жүйе неміс философтарының әрқайсысында да бар. Кез келген философтарда философиялық жүйе болмағаны белгілі. Орыс философы М. Бахтиннің мына пікірін жиі келтіріп жүрміз: «Нағыз философтар, – деп еді ол, – әрине, Германияда. Ресейде, мысалы, ойшылдар ғана болған» деген. Тауып айтылған пікір. Канттай, Гегельдей философтар басқа дәуірлерде, басқа халықтарда болған жоқ.

Классикалық неміс философиясы жалпы алғанда – **идеалистік** философия және мұнда идеализмнің екі түрі де дамып жетілген. **Субъективтік идеализм** ретінде Кант пен Фихтенің, ал **объективтік идеализм** ретінде Шеллинг пен Гегель ілімдерін қарастыруға болады. Сонымен, классикалық неміс философиясы – классикалық идеалистік философия.

Алайда классикалық неміс философиясы идеализм шеңберінде қалып қоймай, Фейербах ілімінде **материализмге** жол ашты. Кейінірек Фейербахтың ықпалымен Маркс пен Энгельстің дәйекті материалистік ілімі қалыптасты.

Классикалық неміс философиясының елеулі жетістігі диалектиканы теория, метод және философиялық көзқарас ретінде жан-жақты дамытқаны. Бұрын айтқанымыздай, диалектикасыз философия шынайы, өткір, сыншыл, пәрменді ғылым бола алмайды. Немістер диалектиканы теориялық тұрғыда негіздеп қоймай, таным процесінде шебер қолдана білді, жүзеге асырды. Диалектиканы дамыта отырып, Кант, Фихте, Гегель метафизикалық ойлау тәсілінің тайыздығын, сыңаржақтылығын көрсетіп, бұл көзқарасқа қатты соққы берді.

Неміс философтары философия мен ғылым үшін маңызы өте зор таным мен ойлаудың **белсенділігі** идеясын ұсынып, іс жүзінде оны негіздеп берді.

Неміс философтары (Кант, Фихте, Гегель) тарихты тұтас процесс деп танып, **тарихтың идеалистік философиялық түсінігін** жасады.

Классикалық неміс философиясы ХХ-ғасырда бүкіләлемдік мәдениетке, ғылымға және философияға, миллиардтаған адамның санасына зор ықпал еткен **маркстік** философияның теориялық негізі болды.

8.2 И.Канттың ілімі

Классикалық неміс философиясының негізін қалаған **Иммануил Кант** (1724-1804) болды. Қарапайым отбасының түлегі; әкесі теріден ертұрман, жүген, шідер жасайтын шаруа болған.

Канттың гимназияға, кейін Кенигсберг университетіне түсіп, білім алуына Шульц деген пастор қол ұшын берген. Университетте Кант философиямен қатар жаратылыстану ғылымдарын (математиканы, физиканы, астрономияны, географияны және медицинаны) тиянақты оқып, меңгереді. Танымал кеңес философы М.К. Мамардашвилидің жазғанындай, біз үшін Канттың ілімімен, еңбектерімен бірге оның өзі, өмірі – сабақ аларлық. Бір қызық жәйт – Канттың өмірінде, дейді Мамардашвили, назар аударарлық ешқандай оқиғалар болмаған деуге болады. Өмір бойы бір қалада – Кенигсбергте – тұрған. Шығыс Пруссия жерінен ешқайда шықпаған. Басқа жерлерден оны көруге, онымен сөйлесуге атақты адамдар оған келіп тұрған (Фихте, Карамзин т.б.), ал өзі ешқайда, ешкімге бармаған. Сөйткен оқымысты кейін университетте өне бойы географиядан сабақ беріп, «**Физикалық география**» деген үш томдық еңбек жазған. Еш жерде болмаған адам қалайша мұхиттар, теңіздер, құрлықтар, таулар, жан-жануарлар жөнінде, әр-түрлі халықтар, елдер, олардың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, мәдениеті жөнінде

мамандар күмән келтірмейтіндей мағлұматтар береді?! Ғажап емес пе? «Мен барлық дерекнамаларды пайдаландым. Жер-жерден әртүрлі мағлұматтар іздеп таптым. Басқа елдер, халықтар туралы жазылған кітаптарды мұқият оқып шықтым», – деп жауап береді Кант мұндай сұрақтарға. Канттың не нәрсені болса да көзімен көргендей, сол жерге, сол елге, өзі арнайы барғандай көз алдына келтіре алатын, сол жерді, сол елді, сол нәрсені сонда тұрған адамдардай суреттей алатын ойлау қабілеті болған. Кант ойлау, қиял қабілеті жөнінде көп жазды, терең пікірлер айтты. Тектен тек емес екен. Канттың априорлық (лат. *apriori*-бұрынғыдан) ұғымдар, априорлық түсінік жөніндегі ілімі бар: адам санасында тәжірибеден тыс пайда болатын түсінік туралы.

Кант өмір бойы үйленбеген, бала-шағасы болмаған. Бірақ бала оқыту, тәрбиелеу жөнінде аса құнды пікірлерге толы «**Педагогика**» деген еңбек жазған.

Кант жасынан шалағай, әлсіз, әлжуаз болып, бала кезінде көп ауырған. Тума-туысқандары, көршілері «бұл бала көп тұрмайтын шығар» деген ойда болған. Жоқ, Кант творчестволық табысқа толы ұзақ ғұмыр кешкен; ержеткен соң еш те бір ауырмаған. Бұл күйге ол өзінің табандылығымен, еңбекқорлығымен, өзін-өзі шынықтырып, жетілдіруімен, қатаң тәртіппен (режиммен) жеткен. Ұзақ жылдар бойы бір мезгілде жатып, бір мезгілде тұрып, бір мезгілде серуенге шығуды әдетке айналдырған. Қала тұрғындары Канттың асқан ұқыптылығын, дәлдігін ескеріп, ол серуенге шыққанда, айталық, кешкі сағат 5 те, сағаттарын түзей бастайтын болған. Кант жөнінде біз: «ол өзін өзі жасады» деп айта аламыз.

Канттың өмірбаянын зерттеушілер оның асқан еңбекқорлығын атап көрсетеді. Күн сайын (Кант демалыс, мереке күндерін білмеген) 10-12 сағат студенттерге дәріс оқу және ғылыммен айналысу Кант үшін үйреншікті әдет болған. Демалғанда шаршатқан бір пәнді (ғылымды), мысалы, математиканы қоя тұрып, басқа пәнмен (логикамен), философиямен, физикамен айналысады екен.

Кант – жан-жақты ғұлама. Ол университетте жыл сайын 5-6 пәннен сабақ беріп, әртүрлі ғылым салаларынан күрделі еңбектер жазған. Өзінің ерен еңбекқорлығының, дарындылығының арқасында қарапайым отбасында дүниеге келген Кант әлем таныған философ, ғалым, ұстаз болды, үш академияның толық мүшесі болды.

Әдебиетте Кант шығармашылығын екі кезеңге бөліп қарастыру дәстүрге айналды: 1770 жылдарға – **сыни кезеңге дейінгі** (докритический) және одан кейінгі – **сыни кезең** (критический период). Алғашқы кезеңде Кант өз еңбектерінде жаратылыстанушы – ғалым ретінде танылады және объективтік дүние жөнінде материалистік тұжырымдар жасайды. Оның әйгілі бағдарламалық пікірі мынадай: «Маған материяны беріңдер, мен одан дүниені қалай құру керек екендігін көрсетейін». Бізді қоршаған

дүние, Канттың пікірінше, адамға тәуелсіз өз алдына объективтік реалдылық ретінде өмір сүреді. Бұл, - әрине, материалистік түсінік.

Кант өзінің аспан әлемінің механикалық заңдарға сай табиғи жолмен пайда болуы жөніндегі ғылыми тұжырымын **«Аспанның жалпы табиғи тарихы және теориясы»** (1755) деген еңбегінде жария қылады. Аспандағы планеталар бір кезде табиғи жолмен заңды түрде пайда болған, бір кезде олар жоқ болуы мүмкін. Күн де мәңгі жанып тұрмайды, түбі сөнеді. Табиғат құбылыстарына тарихи тұрғыдан қарау керек деген диалектикалық тұжырым жасайды. 1754 жылы Кант бір еңбегінде «Жер физикалық тұрғыдан қартаю ма?» – деген мәселе қояды. Кант жаратылыстану саласындағы еңбектерімен, дейді Энгельс, метафизикалық көзқарасқа тұңғыш соққы берді. Ағылшын философы А.Н. Уайтхед Кант жөнінде: егерде Кант барлық күш-жігерін философияға жұмсамаса, аты әлемге жайылған ұлы физик болар еді – деп жазды (Қара: Уайтхед А. Избранные работы по философии. М.: Прогресс, 1990, С.199). Ньютон туралы әңгіме болса, оны «ұлы ғалым» ретінде сипаттайды, Кант туралы әңгіме болса, «ұлы философ» - дейді. Кант – ұлы философ қана емес, сонымен бірже ұлы ғалым да бола білді.

Кант шығармашылығында жаратылыстану саласымен шектеліп қалмады. Оны қызықтырған тағы бір ғылым саласы философия болды. Философтың өзінің айтқаны бар: «өмір бойы мені екі нәрсе тандандырумен келеді: төбемдегі жұлдызды аспан мен бойымдағы моральдық заң» (Кант И. Соч. В 6-т. М., «Мысль» 1965 ч.1. С.499).

1770 жылдан бастап, Канттың шығармашылық өмірінің екінші – «сыни» кезеңі басталады. Мұнда да Кант мақсатына жетті: адам танудың тиімді жолдарын тапты. Кант философиясын әдебиетте **сыни философия** деп атайды. Әңгіме неміс ойшылының өзіне дейінгі болмаса өз заманындағы философтарды, философиялық көзқарасты сынауы жөнінде ғана емес: Кант теориялық және практикалық зердені, таным теориясын, адам санасында орын алып келе жатқан түсініктерді, бәрін де сын елегінен өткізді. Кант ғылымға, философияға сыншылдың (**критицизм**) принципін енгізді. Оған дейін философияда **догматизм** (беделдерге жүгіну) үстемдік құрып еді. Осы екінші кезеңде Кант өзінің философиялық жүйесін құрайтын атақты сыни еңбектерін жазды: «Таза зердеге сын» (1781), «Практикалық зердеге сын» (1788) және «Пікір қабілеттеріне сын» (1790).

Кант ғылымда ғана емес, философия саласында да іргелі жаңалықтар ашты, өзі айтқандай, **«коперниктік төңкеріс»** жасады. Бұлай деп мәлімдеуге оның толық құқы болды.

Кант таным мәселелерін жаңаша қойды және жаңаша шешті. Ең алдымен ол таным процесінің аумағын, шекарасын анықтады: бұл – субъект пен объектің ара-қатынасы, өзара әрекеті. Субъект және объект жөнінде Кантқа дейінгі таным теориясында әңгіме болмады: таным процесінде қайдағы бір абстракты адам қайдағы бір абстракты дүниені

қалай болса солай тануға тырысады. Кантқа дейін тіпті философияда субъект жоғалып кетті. Субъекті философияға енгізген Кант және оның ізбасары И.Г. Фихте болды. Адам мен сыртқы дүниенің қарым-қатынасында бұрынғы түсінік бойынша, белсенді рөлді сыртқы дүниедегі құбылыстар атқарады деп есептелді. Адам санасы, адам («субъект») – сыртқы дүниенің әсерін қабылдаушы ғана. Сыртқы дүниенің (Кант ілімінде «объектің») әсерімен адам ол жөнінде мағлұматтар ала алады. Объектпен қарым-қатынас жасап, объект субъектіге әсер еткенше, адам санасында ешқандай мәлімет жоқ («таза тақта»). Кант осы түсінікті қатал сынады. Оның ойынша, объект субъектіге тәуелді: объект анықтайтын, объект ретінде қарастыратын субъект. Субъект болмаса объект жоқ.

Таным процесі, – деп атап көрсетеді неміс философы, жай пайымдау, бейнелеу емес, белсенді әрекет. Сананың, ойлаудың, танымның, субъектің белсенділігі, жасампаздығы жөніндегі идея, сөйтіп, Канттан бастау алады. Адам кез келген объектi тани бермейді, өзіне қажет, өзін қызықтырған объектi ғана таниды. Кант философияда алғаш рет практика жөнінде мәселе қойып, практиканы адамның іс-әрекетімен байланыстырып, танымның негізі практика болып табылатынын болжап білді.

Таным процесін жай бейнелеу деп тану жеткіліксіз екендігін ескерткенде Кант мына жәйтты естерімізге салып отыр: таным процесінде субъект объектi сырттан жай бақылап қоймайды, оның ішкі құрылымын, байланыстарын ашады, объектi өзгертеді.

Кант «**таным субъекті**» және «**таным объектi**» деген ұғымдарды жаңаша қарастырды. Таным субъекті – өзімен өзі өмір сүретін, жеке адам, аралдағы Робинзон емес. Ол – басқа адамдармен әр алуан қарым-қатынаста болатын, әлеуметтік ортада тәрбиеленіп жетілген қоғам өкілі; таным субъекті – бүкіл қоғам. Субъект бүкіл адамзат игілігіне – мәдениетіне, ғылымына, біліміне, техникасына – арқа сүйейді. Таным процесінде, ғылымда, философияда қоғам алға тартқан мәселелер қойылып, шешімін табады.

Таным объектiн де Кант жаңаша түсінеді: бұл – тұтас объективтік реалдылық емес, онымен субъект қарым-қатынас жасай алмайды. Обьективтік дүние – шексіз. Таным объектi – сол шексіз дүниенің бір жағы, бөлшегі (фрагменті) ғана. Сондықтан философиядағы дәстүрлі мәселе: «дүние таныла ма?» деген мәселе – Канттың ойынша, абстракты қойылған мәселе. Ол жөніндегі әдеттегі түсінік те: «дүние танылады» деген тұжырым да – абстракты. Дұрысында – «дүние таныла ма? – деген сұраққа: – «Жоқ, танылмайды» – деп жауап беру орынды. Әрине, Кант – ғалым дүниенің танылатынына күмән келтірмейді, бірақ дүние шексіз болғандықтан, ол ешқашан да бұратала танылмайды деп ойлайды. Канттың кезінде де, одан кейін де Кантты «агностик» деп айыптау Канттың ұстанымын түсінбеуден туған. Кант таным процесіне нақты, тарихи тұрғыдан қарауды талап етеді. Формальды тұрғыдан «дүние танылмайды»

деген пікір агностицизмді білдіреді. Бірақ Канттың пікірі таным процесінің күрделілігін, дүниенің шексіздігін, ал субъект пен объектің тарихи, нақты құбылыстар екендігін түсінуден туған.

Кант объективтік реалдылық ретіндегі шексіз дүние мен белгілі бір кезеңде таным объектіне айналған нақты дүниені (құбылыстарды) ажыратады. Алғашқысын «**өзіндік зат**» («вещь в себе») деп атайды; ол жөнінде біздің санамызда нақты түсінік жоқ, біз онымен қарым-қатынасқа енген жоқпыз. Сондықтан ол дүние танылмайды. Ал объект – бұл «біздік зат» («вещь для нас»), бізді қызықтырған, біз танығымыз келетін дүние. Объект, сөз жоқ, ерте ме, кеш пе танылады. «Өзіндік зат» та, дейді Ленин, бүгін танылмағанмен кейін бара-бара танылады, «біздік затқа» айналады. Болашақта қойылатын осындай сұрақтарға жауап ретінде Кант мынаны ескертеді: таным объектері үнемі өзгеріп, күрделеніп отырады, жаңа объектер пайда болады, бірақ қай кезде де әлі таным объектіне айналмаған, сондықтан танылмаған «өзіндік заттар» болады.

Кант философияда тұңғыш рет **таным ерекшелігі** жөніндегі мәселені қойды. Нақты таным процесіне кіріспестен бұрын, дейді Кант, «таным дегеніміз не?», «таным қалай жүзеге асады?», «танитын кім және танылатын не?», «танымның шегі бар ма?» деген сияқты мәселелерді шешіп алу керек. Таным процесімен барлық ғылымдар айналысады, бірақ жаңағыдай мәселелерді шешу тек философияның ғана қолынан келеді. Өйткені, философияны таным нәтижесі ғана қызықтырмайды, сол нәтижеге, яғни объект жөніндегі ақиқат білімге апаратын жол да қызықтырады. Философияның гносеологиялық тұжырымдары басқа ғылымдар үшін методологиялық нұсқау болып табылады. Сонымен, философия, Канттың ойынша, нақты таным процесінен тыс, оған дейін таным жайын, мүмкіндігін анықтап алуы керек. Ұстазының бұл идеясын кейін Гегель келеке қылады: «Кант бұл арада суға түспей тұрып, суда жүзуді үйренбек болған схоластқа ұқсап кеткен» – дейді. Гегель сөзінің де жаны бар: суда жүзуді үйрену үшін суға түсу керек, әлденеше рет батып шығу керек. Сол сияқты танымның мәні, мүмкіндігі таным процесінде ғана анықталады. Оған дейін оны қалай білесің?

Сонымен бірге Канттың ойында да терең мағына бар екенін айта кету керек: танымның өзіндік ерекшеліктері бар, таным жайын объект арқылы да, субъект арқылы да тиянақты біліп алу мүмкін емес. Адамға салсаң, ол бәрін де танып білгісі келеді, ал бұл мүмкін емес. Кантқа дейінгі материалистер танымды сыртқы дүниедегі заттардың айнадағыдай бейнесі деп танып, таным жайын сыртқы дүние арқылы түсіндірмек болды. Мұндай әрекеттен бірақ ештеңе шықпады. Субъективтік идеалистер, керісінше, таным процесін субъектің іс-әрекеті деп, ал субъекті «Менге», ойлауға, санаға теңеп, таным мәнін субъект арқылы түсіндіруге тырысты. Бұдан да нәтиже шықпады. Таным күрделі құбылыс болып шықты.

Кант ілімінде осы кезге дейін мәнін жоймаған құнды идеялар жетерлік. Мына бір идеяға назар аударып көрейік: адам кімге, неге болса да құрал болмауы керек; керісінше, өзіне де, басқаға да, қоғамға да мақсат болғандай дәрежеге жетуі керек (Қара: Кант И. Соч. в 6 т. Т.4, Ч.1, С. 209-270). Нағыз гуманистік, адами идея! Өкінішке орай, бұл идея әлі де еш елде, еш жерде жүзеге аса қойған жоқ. Барлық жерде адам өзін де, басқаларды да құрал ретінде пайдаланып келеді және басқаға да, қоғамға да өзін құрал етіп пайдалануға мүмкіндік беріп келеді.

Бұрынғы кеңес кеңістігінде соңғы кезге дейін Кантты дұрыс түсініп, орынды бағалау деген болған жоқ. Кеңес философтары, маркстік-лениндік философияның өкілдері – Канттың алдында үлкен қарыздар. Ол жөнінде сөз бола қалса, еститініміз бір сарын еді: Кант – агностик, Кант – субъективтік идеалист, Кант – дуалист т.т.; Кант танымның өрісін тарылтып жіберді; тұтас дүниені танылатын затқа және танылмайтын затқа бөліп тастады; мән мен құбылыстың арасына өтпестей шек қойды; Кант білімнің, ұғымның субъект пен объектің әр алуан қарым-қатынасынан, тәжірибеден туғанын көре тұра, априоризмге бой ұрды, яғни, тәжірибеден тыс, тәжірибеден бұрын пайда болатын білім бар деген пікірге келді; материализм мен идеализмнің арасында ауытқып, дәйексіздік танытқанмен, Кант негізінде субъективтік идеализмді жақтайды деген сияқты алып-қашпа пікірлер келтірілетін еді.

Мұндай пікірдің таралуына Энгельс пен Ленин де өз үлестерін қосты. Маркс, Энгельс Гегельге ерекше мән бере отырып, оны «туғызған» Кантты, оған ықпал еткен неміс классикалық философиясының басқа өкілдерін - Шеллингті, Фихтені – елемейді. Олардың Кант жөнінде ауыз толтырып ештеңе айтпағаны- таңданарлық жай. Қалай болғанда да, Кант біздер үшін Гегельдің тасасында қалып қойды. Кеңес философиясында «Канттың шапанынан» шыққан Гегель Кант ілімінің жақсы жақтарын бойына сіңіре білді, сондықтан Кант жөнінде Гегельдің айтқанына құлақ түрсек жетеді – деген тайыз түсінік орын алды.

Кант ілімінде дүниенің, өмірдің қайшылықты сипаты терең ашылған. Осының салдарынан таным да қайшылыққа, антиномияларға кездесіп отырады. Мысалы, дүние шекті ме, әлде шексіз бе? Бұл сұраққа бір мағынада – шекті не шексіз деп – жауап бере алмайсың; шекті де, шексіз де деп жауап беруге тура келеді. Адам қашан да дүниенің шегіне жете алмайды. Сонымен қатар дүние шегі бар, шекарасы бар заттардан тұрады. Басқаша айтқанда, дүниенің шексіздігі шекті заттардың болуымен байланысты. Бірінсіз бірі болмайды, қарама-қарсылықтар (шектілік және шексіздік) бірін бірі керек етіп тұрады.

Кант талдаған тағы бір антиномия- еркіндік пен қажеттіліктің ара-қатынасы. Бұл дүниеде еркіндікке орын бар, сонымен бірге мұнда қажеттілік үстемдік құрады. Адам алдына әдетте белгілі бір мақсаттар қояды, соған жетуге бар күш-жігерін салады. Бұдан біз адамның

еркіндікте іс-әрекет қылатынын, өзін- өзі билей алатынын, оның алдында талғам тұрғанын көреміз. Бірақ адам қалауына қарай қалай болса солай әрекет қыла алмайды, ол өз ісінде қалыптасқан жағдайлармен, қоғам мен табиғаттың заңдарымен санасып отырады; онсыз ісінің оңбасын ол өмір тәжірибесінен біледі. Философия, сөйтіп, еркіндікті де, қажеттілікті де мойындайды, бұл екеуінің бірлігін ескереді.

Кант ілімінде сөз болатын тағы бір антиномия Құдай төңірегінде: бар ма Құдай, әлде жоқ па? Құдайдың барлығына да, жоқтығына да бір куә бар: ол- адам. Ғылым да, философия да өз тарапынан Құдайдың барлығын да, жоқтығын да дәлелдеп бере алмайды. Адамзат сәби кезінде де, есейгенде де Құдайдан қол үзбей келеді. Құдай болмаса, Құдайдың орнын басатын күдірет болмаса, адам ерте ме, кеш пе Құдайға деген сенімнен арылар еді, одан үмітін үзер еді, Достоевский айтқандай, ойына не келсе, соны істер еді. Дейтұрғанмен, Құдай болса, адам онымен санасып отырса, онда ол әр алуан жөнсіздікке, зұлымдыққа, айуандыққа бармас еді.

Осы кезге дейін Кантқа тағылып келген басты «кінә» – оның **субъективтік** идеализмі. Кеңес философтары субъективтік идеализмнен ат тонын ала қашты. Ленин оны «ақымақ идеализм» деп, істен алғысыз етті. Бірақ Канттың идеализміне былай қарау - ақылға сыймайтын нәрсе.

Канттың пікірінше, оған дейін идеализм де, материализм де субъектіге дұрыс мән берген жоқ. Тіпті субъект, бұрын айтқанымыздай, философия бетінен мүлдем жоғалып кетті. «Субъект» ұғымы логикада, мысалы, жансыз нәрселерге қолданылып келді. Кант, одан кейін Фихте философияға субъекті енгізбек болып, көп еңбек сіңірді. Бірінші ескеретін нәрсе осы. Екіншіден, басқа идеалистер құсап, Кант субъект ретінде тек сананы, “Менді” танып қоймайды. Ол үшін философиядағы басты субъект – адам. Ойлайтын да, танитын да, ақылға сүйеніп іс-әрекет қылатын да – тек адам.

Кант философиясында адам мәселесі алдыңғы қатардан көрінеді. Адамды ол дүниедегі ең басты предмет деп біледі. Ол, әрине, дүниені, әлемді таным объектілері ретінде естен шығармайды, бірақ оларды танудың мақсаты- адамның дүниедегі орнын анықтау. Кант өз философиясында адам жөніндегі ілім – **антропологияны** философияның дербес саласы және басты саласы ретінде әдейі бөліп шығарады; сөйтіп, философиялық антропологияның негізін қалады (Қара: Кант И. Трактаты и письма М., 1980, С. 332). Антропология, Канттың ойынша, адамның шығу тегімен, биологиялық және әлеуметтік жақтарымен айналысып жатпайды. Оның негізгі міндеті – адамның дүниеге қатынасын зерттеу және адамға адам болып қалудың, адам болып өмір сүрудің нақты жолдарын белгілеп беру. Міне, осындай ілім адамға керек және ол адамды осыған үйрете алады. «Адамға адам болуды үйрететін ілім, дейді Кант, ол - мына менің философиям» (Қара: Кант И. М., 1964, Т.2. С. 206).

Кант бүкіл шығармашылығымен, негізгі еңбектерімен адам баласын толғандырып келе жатқан үш мәселеге баса назар аударады (Қара: Кант И. Соч. .. Т.3. М.,1964,С.661)

1. **«Мен не біле аламын?»** Адамның адами тұлғасы ең алдымен сана, ақыл, ой арқылы көрінеді. Бұлардың негізінде жатқан нәрсе – білім. Адам адам болуы үшін нені білуі керек? Адам әуелі өзін, өзінің дүниедегі орнын, қабілетін, мүмкіндігін, алдында тұрған міндетін, борышын біліп алуы керек. Адам «мен не үшін дүниеге келдім?» деп ойлануы керек. Адам ананы да, мынаны да білуге тырысады. Бірақ ол өзін өзі тежеп, өзі біле алатын, өзінің қолынан келетін нәрселерді білуге машықтануы керек. Бәрін білу мүмкін емес. Өзін танып білу үшін адам қоршаған ортаны, дүниені шама- шарқынша білуі керек. Әңгіме арнаулы (физикалық, математикалық, химиялық т.б.) білімдер жөнінде болып тұрған жоқ, адам үшін дүниетанымдық, көзқарастық мәні бар білім жөнінде болып отыр; Бұл дүниені кім жаратқан? Ол өзгере ме? Оны танып білуге бола ма? Адамның дүниедегі орны қандай? т.т. Адам, әрине, өзінің кәсібіне, мамандығына қатысты білімдерді меңгеруі керек.

Таным жайы, танымның мүмкіндігі, шегі, таным жолдары туралы мәселеге, яғни Канттың **бірінші** сұрағына оның басты еңбегі **«Таза зердеге сын»** толық жауап береді деп айта аламыз.

2. Адам мәні оның іс-қимылынан да көрінеді. Осыған орай Кант өзінің екінші сұрағын қояды: **«Мен не істеуім керек?»** Кант бастаған неміс философтары теория саласымен шектеліп қалған жоқ, практикалық әрекетке үлкен мән берді.

Адамның нені біле алатыны, нені біліп, меңгергені оның не істей алатынын да анықтайды. Адам ойына келген нәрселердің бәрін жүзеге асыра алмайды. Әр нәрсенің басын шатуға болмайды. Не істей алатынын адам білуі керек. Шын ғалым, мысалы, саясатпен, ел басқару ісімен айналыса алмайды. Ғалымның міндеті – басқа. Ф. Бэкон саясат пен ғылымды қатар алып жүргісі келді - дедік. Нәтиже шықпады. Ақыры ол саясаттан бас тартуға мәжбүр болды. Бірақ ғұмыры қысқа болып, ол ғылымдағы барлық жоспарларын жүзеге асыра алмады. Декарт өне бойы өзін шектеп, ғылымнан басқа нәрселермен айналыспауға өзіне өзі серт берді. Сократ жас шағында тәп- тәуір мүсінші болған екен. Кейін философияға беріліп, мүсіндемеден бас тартуға мәжбүр болды. Платон Сократпен кездескенше әр алуан істермен айналысқан: өлең жазған, спортпен шұғылданған. Философияға ниеті ауғаннан кейін басқа кәсіптерін тастауға тура келген. Паскаль дінге ден қойып, философиялық ойға берілгеннен кейін өзінің сүйікті математикасынан бас тартты. Ницше университетті бітірмей жатып, филологиядағы дарындылығының арқасында 24 жасында университетте философиядан профессор болып тағайындалады. Кейін философияға көңілі ауып, филологиядан, сүйікті музыкалық орындаушылығынан бас тартты. Көптеген философтар бар

күш-жігерін, талантын, зейінін бір салаға- ғылымға, философияға жұмсау үшін семья құрмады, үйленбеді. Солардың бірі – Кант.

Адам кейде өзіне, қабілетіне, біліміне жат істермен айналысады, қазақ айтқандай, «әлін білмей әлек болады». Абай аударған И.Крыловтың «Бақа мен өгіз» деген мысалы бәрімізге таныс. Су ішіп қарны қампиған өгіздей боламын деп мақтаншақ бақа күшенді, бөртінді, ақыры қарыны жарылып, өзі өлді. Абай не дейді?

Таласпа, жаным- ай
Қолыңнан келмеске,
Боларсың бақадай,
Көп түссең егеске.

Не істесе де, дейді Кант, адам ойланып, нәтижесін болжап, өзіне өзі есеп бере отырып істеуі керек. Сонда ол қате баспайды. Философияда, этикада Канттың есімімен аталып жүрген **«категориялық императив»** (лат. Imperativus – орындалуға тиісті) деген ереже бар: сенің ісің қалыптасқан дәстүрге сай болсын, «бүйректен сирақ шығарма», сенің ісің басқаларға үлгі болғандай болсын – деген. Сен біреуге қиянат жасамас бұрын ойлан: егер басқа біреу де саған сондай қиянат жасаса, жақсы көрер ме едің? Сен өзіңе жамандық тілемейсің, онда сен де басқаға жамандық істемес. «Менің не істеуім керек?» деген екінші сұраққа Канттың **«Практикалық зердеге сыны»** жауап береді. Бәрін танып, бәрін өзгертуге болады – деген практикалық зерденің ұстанымын Кант сынайды.

3. Адамның тағы бір рухани тірегі – сенім мен үміт. Бұларсыз адамның рухы төмен; ілгері басқан аяғы кері кетеді. Бұларсыз да адам адам болып өмір сүре алмайды. Канттың пікірінше, білім де, ғылым да сенімнің орнын баса алмайды. Кейбір құбылыстарды танып білу қажет. Ал кейбір құбылыстарға сенудің өзі жеткілікті. Жоғарыда атап өткеніміздей, Құдайды танып біле алмайсың, оған тек сену керек. Құдайдың құдіретіне күмән келтіру, оның ісін ақыл-ой елегінен өткізіп, сарапқа салу – Құдайдың да, сенімнің де, діннің де мән-жайын түсінбеуден туған әурешілік. Кейбір оқымыстылардың, ақыл-ой иелерінің ғылымға арқа сүйеп, сенімнің рөлін жоққа шығаруын Кант аңғалдық деп біледі. Бұған қарсы ол ашықтан ашық: «Мен сенімге орын қалдыру үшін білімнің өрісін тарылттым» деп жариялайды. Мұны біз бұрын Канттың дінге, фидеизмге (фр. fideisme, лат. fides – сенім – діни сенімді ғылымға қарсы және ғылымнан жоғары қоятын көзқарас) жол ашқандығы деп айыптадық. Қазір де басымен кеткен сциентизмге, рационализмге қарсы Канттың амалын қолданып, сенім мен үмітті алға тартсақ жөн болар еді.

Сонымен адам неге үміт арта алады? Қоғамға, өкіметке, ата-анаға, жақын- жуыққа, Құдайға т.б. Бірақ мына мақалды естен шығармау керек: «Құдайға үміт арту дұрыс, бірақ өзің де қарап қалма!» Адам өзіне сеніп, өзіне үміт арта алатындай дәрежеге жетуі керек.

Осы мәселелерді Кант өзінің үшінші «сыны» – **«Пікір қабілетіне сын»** деген еңбегінде қарастырады және оларды бір сұрақтың төңірегіне сыйғызады: **«Мен неге үміт арта аламын?»**. Бұл Канттың үшінші сұрағы.

Антропологияның алдына қойған осы үш сұрақты Кант бір сұраққа апарып тірейді: **«Адам деген не?»**

Өмірінің соңғы кезінде Кант кейінгі адамзатқа аманат етіп, **«Мәңгі бейбіт өмірге»** деген кішігірім трактат жазып қалдырды. Оны оқи отырып, тап осы кезде – ХХІ-ғасырдың басында жазылған ба деп қаласың. Дүниедегі ең қымбат қазына Кант үшін – адам өмірі. Адам өмірін сақтау үшін халықтар арасында бейбітшілік орнау керек. Өздерінің әлеуметтік құрылымының, нәсілінің, дінінің, тілінің, мәдениетінің айырмашылығына қарамастан халықтар өзара келісіп, тату – тәтті өмір сүруі керек. Саясаттағы ең басты мәселе – жер бетіндегі өмірді сақтау. Осы мақсатта Кант: дүниежүзі халықтары әр халықтың, ұлттың, әр адамның құқықтарын мойындайтын халықаралық келісімді қабылдауы керек -деген идеяны ұсынды (Қара: Кант Соч. Т.6., М., 1966, С. 260-289).

Ешкімнің де ар-ұжданы, сенімі, еркіндігі, қалауы аяққа басылмауы керек. Көптеген философтар сияқты Кант – утопист. ХVІІІ-ғасыр түгіл, ХХ- ғасырда да оның бұл идеясы жүзеге аса қойған жоқ. Бірақ осыған қарап, оның ойы құр сандырақ деуге бола ма?

Біз Кант іліміндегі өміршең, жаңашыл идеяларды, пікірлерді, шешімдерді түгел қамтып шықтық деп айта алмаймыз. Біз солардың кейбір үлгілеріне ғана тоқталып өттік. Бірақ осының өзі философия жайынан хабардар адамдарға ой салар деген үміттеміз.

ХХ-ғасырдың басында Батыста философтар арасында «Кейін, Кантқа қарай!» деген қозғалыс өріс алды. «Жаңакантшылдық» деген беделді ағым пайда болды. Олардың түсінігінде Кант ілімі ескерген жоқ, керісінше, ХХ-ғасыр Кант сияқты ойшылдарды керек етіп жатыр. Кантқа қайта оралу ХХІ – ғасырдың басында да орынды. Өйткені Кант- болашақтың ғұламасы.

Кант жөніндегі дәрісімізді көрнекті немесе филологы және философы В.Гумбольдтің мына сөзімен аяқтағымыз келеді: «Канттың даңқы жөнінде әңгіме болғанда үш нәрсе күмән туғызбайды... Ол қиратқан нәрсе қайтадан қалпына келмейді; ол құрған нәрсе ешқашанда қирамайды; ең бастысы,- дейді Гумбольдт, – оның философияда жасаған төңкерісіне ойлау тарихында ешнәрсе тең келмейді».

8.3. Иоганн Готлиб Фихте (1762-1814)

Классикалық неміс философиясының келесі өкілі. Ол да кеңес дәуірінде философияда, ғылымда лайықты бағасын ала алмай, Гегельдің тасасында қалып қойды. Немістің классикалық философиясы жөнінде жазған «Людвиг Фейербах және немістің классикалық философиясының ақыры» деген арнаулы еңбегінде Ф.Энгельс Фихтенің есімін атамайды, тек Гегельмен және Фейербахпен шектеледі.

Фихте ымырашылдықты, компромисс дегенді білмейтін, алдына қойған мақсатына қалай еткенде де жетуге тырысатын батыл, өжет, іс-қимылдың адамы болған. Оның өз философиясының негізі ретінде іс-әрекетті (деятельность) алуы тегін емес. Фанатизмнен де құр алақан емес. Шеллингпен, Гегельмен бірге Фихте де Ұлы француз революциясын қызу қолдайды. Сондай шешуші әрекетке шамасы келмейтін туған халқын кінәлайды; бір кезде ол тіпті француз азаматы болуға әрекет жасайды. Сөйтіп, революция жемістерін қолына қару алып, қорғамақ та болады.

Фихтені нағыз идеолог ретінде тануға болады. Ол өз сөзіне, пікіріне кімді болса да сендіре де, көндіре де алады. Виндельбандтың айтуынша, онда әулиеліктің нышаны болған. Фихтемен айтысуға замандастарының батылы жетпеген. Өзімен келіспеген адамды қас жауындай көріп, онымен қарым-қатынасты мүлдем үзуге бар. Бір замандасы оны Мұхаммед пайғамбарға ұқсатады: Мұхаммедтің заманы болса, Фихте өз ілімін қылыштың ұшымен енгізер еді, дейді.

Фихтенің бас игені, пір тұтқаны бір нәрсе - ақиқат. Ақиқатқа жан-тәнімен аянбай қызмет етті. «Мен - ақиқаттың өкілімін, мен оған қызметке тұрдым, мен ол үшін бәрін істеуге әзірмін-тер төгуге де, азап шегуге де», –деп жазады (Фихте И.Г., Шопенгауэр А. Немецкая классическая философия. Т.2 . М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс... 2000. – С.55).

Фихте де, Кант сияқты, төменгі дәрежедегі әлеуметтік топтан шыққан, әкесі тігінші болған. Бірақ ерекше зеректігімен бір бай барон – Мильтицтің көзіне түсіп, оған ұнап, оның көмегімен мектепте, кейін Йена және Лейпциг университеттерінде тиянақты білім алуға мүмкіндік алады. Теология факультетін бітіргенімен діни қызметкер – пастор болмайды. Университет бітіргеннен кейін көп жылдар әртүрлі ауқатты жанұяларда бала оқыту ісімен айналысады. Тек 1810 жылы Берлин университетінің профессоры және сайланған ректоры болады. Төрт жылдан кейін сүзек ауруынан қайтыс болады.

Жиырма сегіз жасында Канттың «Таза зердеге сынымен» танысып, қатты ұнатады, қайта-қайта оқып, өзін философиялық мектептен қайта өткендей көреді. «Міне, менің алдымда ақиқат, – дейді ол. – Мен Канттың ізгі ниетті моралын қабылдадым. Енді өзімнен тыс өмір сүретін сыртқы нәрселермен айналысқанша, өзіме көбірек көңіл бөлетін боламын» (Қара: Гулыга А.В. Немецкая классическая философия. – М.: Рольф, 2001. С.136-137).

Іле-шала 1791 жылы Канттың өзімен танысып, тілдесу үшін Кенигсбергке барады. Алғашқыда Кант жас философты салқын қабылдайды, ашылып әңгімелеспейді. Бірақ қайсар Фихте бұған мойымайды, қалай еткенде де өзіне Канттың назарын аударуды мақсат көреді. Қонақ үйге жатып алып, бір айдың ішінде дін философиясына арналған көлемді еңбек жазып, жасырын атпен бастырып шығарады: «Опыт критики любого откровения». Кітап Кант ілімі тұрғысынан жазылады. Фихте Құдайды «өзіндік затқа» теңейді. Құдайды ғылыми жолмен немесе тәжірибе арқылы танып білу мүмкін емес. Бірақ Құдай – реалдық. Олай болса, Құдайға тек сенуге болады. Оқушы қауым кітапты жылы қабылдайды және бірауыздан кітаптың авторы – Кант деген пікірде болады. Канттан осындай еңбекті көпшілік көптен күтуде еді. Кант енді амалсыздан кітапты оқып, авторын –Фихтені - жұртшылыққа таныстыруға мәжбүр болады.

Фихте ұстазын мейлінше дәріптеумен болады; Кантты Иисусқа және Мартин Лютерге теңейді.

Ғалым әрі ойшыл ретінде Фихте алайда Кант ілімін қабылдаумен шектеліп қалмайды. Ол өзінің философиялық ілімін құруға тырысады. Бұл үшін ол Кант ілімін сыни тұрғыдан талдап, өз ілімінің одан айырмашылығын көрсетуі қажет болды. Фихтенің пікірінше, Кант идеалист ретінде дәйексіздік танытады. Субъект пен объектің қарым-қатынасында анықтаушы рөлді Кант орынды түрде субъектіге береді: субъект теориялық тұрғыдан да, практикалық жолмен де объекті өз қалауынша өзгертеді, өңдейді, дейді. Сөйте тұра, дейді Фихте, Кант сыртқы дүниенің, материяның объективтік реалдық екенін мойындайды және оны субъектен тәуелсіз өмір сүреді деп есептейді. Демек, Кант ілімінде объективтік реалдылық және объект бірдей болмай тұр. Кант материяны объективтік реалдылық ретінде мойындайды, бірақ оны белгісіз, танымайтын «өзіндік затқа», яғни Х-ке теңейді. Материя бар, дейді Кант, бірақ біз оның не екенін, қандай екенін білмейміз. Кант жиі-жиі «өзіндік зат» дегенді алға тарта береді, бірақ оған нақты анықтама бермейді. Сонда «өзіндік зат» Кант ілімінде қандай рөл атқарады? Осыған Фихте үлкен күмән келтіреді. «Өзіндік затсыз» да философиялық жүйе өмір сүре алады. Бір сөзбен, Фихте «өзіндік зат» дегенді мәнсіз, белгісіз ұғым деп лақтырып тастайды.

Кант, дейді Фихте, субъектің, танымның, ойлаудың белсенділігін ашып көрсетті. Бірақ олардың белсенділігін тек құбылыстар әлемін танумен шектеп қояды.

Канттың ізімен, бірақ Канттан өзгеше құрылған өзінің философиялық жүйесін **«Ғылым жөніндегі ілім»** деп атайды («Наукоучение»). Философия, Фихтенің ойынша, «барлық ғылымдардың ғылымы», олардың теориялық және методологиялық негізі болуы керек. Мұндай философия әлі құрылған жоқ. Бұл идеяларын Фихте **«Ғылым**

жөніндегі ілім ұғымы», және «Ғылым жөніндегі жалпы ілімнің негіздері» (1794) деген еңбектерінде баяндайды. Бұл жұмыстарда сонымен бірге классикалық неміс философиясындағы субъективтік-идеалистік бағыттың іргесі қаланады.

Философиялық жүйе дәйекті негізделген бір принциптен бастау алуы керек. Бұл принципті анықтау үшін философияның мәнін, мақсатын ашып алу керек. Фихте негіздеме болған философия, оның ойынша, **еркіндік философиясы** болуы керек. Неден ол сонда еркін бола алады? Француздар адамды сыртқы (саяси, діни) бұғаулардан азат етті. Немістер жағдайында радикалдық төңкерістерге негіз жоқ. Фихте адам санасын сыртқы дүниенің ықпалынан босатпақ болады. Нақтырақ айтқанда, сананы өз алдына өмір сүріп, белгісіз жолмен санаға әсер ететін «өзіндік заттан» азат ету керек. Еркіндік адам баласына өздігінен келмейді. Еркіндікті белсенді әрекет арқылы жеңіп алу керек. Сөйтіп, Фихте философиясының бастапқы принципі – белгілі бір утилитарлық мақсатты көздемейтін **іс-қимыл** («дело-действие»). Келесі қадам осы іс-қимылдың **субъектін** анықтау. Бұл – өзіне-өзі тең, бас әріппен жазылатын **«Мен»**. «Мен» нақты адам, тұлға емес, жалпы руханилықтың символы. Дүниедегі табиғи емес, жасанды заттардың бәрі **«Менді»** паш етеді, **«Мен»** арқылы пайда болған.

Еркіндік ұғымы, Фихтенің ойынша, осы «Меннің» қалыптасуын көрсетеді. «Мен» деген ұғыммен «еркіндік» деген ұғым бірін бірі ашады, бірінсіз бірі мәнін жояды.

Адам, әрине, өзін өзі біледі, өзін ешкіммен шатастырмайды. Дейтұрғанмен көптеген адамдар өздерін «Мен» ретінде, нақты іс-қимылдың субъекті ретінде білмейді, сезбейді. Адамдар тіпті «Мен» болғысы келмейді, мұндай жауапкершіліктен қашады.

Іс-қимыл жүзеге асу үшін субъектің болуы жеткіліксіз, сонымен бірге оған қарсы тұрған, онымен қарым-қатынас жасайтын объект те болуы керек: Ғылым жөніндегі ілімнің келесі басты принципі **«Мен – емес» (не-Я)**. **«Менге кейбір Мен-емес** сөзсіз қарсы тұрады», – деп жазады Фихте. Сөйтіп, Фихте философияға терістеу ұғымын енгізеді. Тезис пен («Мен» мен) бірге оны терістейтін антитезис (**«Мен-емес»**) пайда болады.

«Ғылым жөніндегі ілімде» Фихте философияның дәстүрлі мәселелерін **«Мен»** және **«Мен-еместің»** қарым-қатынасы аясында қарастырады.

Фихтенің **«Мені»** жеке дара индивид емес, абсолюттік субъект, субъект ұғымының иегері. **«Мен»** өзінің жайын, мүмкіндігін, қызметін жақсы біледі. Фихте шығармаларында: «Өзіңді өзің таны!», «Өзің жөнінде ойла!», «Өз ақылыңмен жүр!», «Арлы бол!» деген сияқты үндеулер жиі ұшырасады.

(**Мен-емес** – субъекті қоршаған, субъектке қатысы бар, субъектің арқасында пайда болған нәрселердің бәрі: мәдениет, мемлекет, құқық жүйелері, заттар және адамдар дүниесі. «**Мен-емес**» Кант іліміндегі «өзіндік зат» емес, материя немесе мылқау табиғат емес. Өз шығармасында Фихте «**Мен-еместі**» **Меннің**, субъектің творчестволық іс-қимылынан шығармақ болды. Бірақ бүкіл дүниені аясына сиғызатын субъект қандай болуы мүмкін? Тек абсолюттік субъект болуы мүмкін.

Фихтенің «**Адамның өмірлік мұраты**» («О назначении человека») деген құнды пікірлерге толы еңбегі бар. Тағы бір еңбегі «**Адамның абыройы туралы**» деп аталады. Әр адамның дүниеде өз орны бар. Адам дүниеде кездейсоқ пайда болған, кездейсоқ өмір сүретін құбылыс. Бірақ дүниеден өзіне лайық орын табу – адамның өзіне байланысты. «Кім болсам да, мен өзімді өзім жасағым келеді», – дейді Фихте (Фихте И.Г., Шопенгауэр А. *Немецкая классическая философия...* Т.2 С.101). Оның өмірлік мұраты – осы. Әр адам осы жөнінде ойланып, әрекет жасауы керек.

Фихте адам жөнінде өте жоғары пікірде болды. Адам – жасампаз, адам – субъект, адам – тұлға т.т. «Адамның дүниеге келген сәті-оның алғаш рет өзі жөнінде «**Мен**» деуі». Бірақ адам, өкінішке орай, жоғарыда айтқанымыздай, өзін субъект деп есептемейді, өзін тұлға ретінде сезінбейді. Кант «адам болу үшін адам қандай болуы керек?» – деген сұрақ қойған болатын. Фихте оны жалғастыра отырып: «субъект болу үшін адам қандай болуы керек?» – деген сұрақ қояды. Бұл үшін, Фихтенің ойынша, адам 1. өзін-өзі тануы керек; 2. өзін-өзі табуы керек, яғни дүниеден өзіне лайық орнын табуы керек; 3. өзін-өзі жүзеге асыруы керек. Мұнсыз адам объект болып қалады, басқаға құрал болады. Адамға кейде субъект болғаннан гөрі объект болған тиімді сияқты көрінеді.

«Адамның қоғамдағы мұраты жөніндегі» дәрісінде Фихте адамның абыройы және еркіндігі деген мәселеге баса назар аударады. «Біз әлі өзіміздің еркіндігімізді сезетін және бағалайтын дәрежеге жеткен жоқпыз», – дейді Фихте. Өзін басқалардың әміршісімін деп есептейтін адамның өзі – құл. «Егерде ол шын мәнісінде ондай болмаса да, оның жаны құлдыққа бейім; ол өзінен күшті, өзін құл ете алатын кез-келген адамның алдында құрдай жорғалауға әзір тұрады. Тек айналасындағы адамдардың бәрін ерікті қылғысы келетін және ерікті ете алатын адам ғана-ерікті» (Фихте И.Г., Шопенгауэр А. *Немецкая классическая философия...* Т.2, С.32).

Фихтенің өмірлік ұстанымын, көзқарасын түсіну үшін оның сол кезде орын алып, зиялыларды қатты толғантқан тарихи оқиға – Ұлы француз революциясы жөніндегі пікірін білу керек. Бұл оқиға жөнінде Фихте екі батыл және терең мағыналы жұмыстар жазады: біреуі – «Еуропа әміршілерінен олар осы кезге дейін таптап келген ойлау еркіндігін талап

ету», екіншісі – «Жұртшылықтың француз революциясы туралы пікірін түзету жөніндегі очерктер» деп аталады.

Фихтенің ойынша, қай халықтың да кертартпа қоғамдық құрылысты революциялық жолмен өзгертуге құқы бар. Француз революциясы, – дейді Фихте, – бүкіл адамзат үшін сабақ болып табылады. Бұл – адамның құқықтары мен абыройы деген тақырыптағы бай суреттеме. Революцияның түпкі мақсаты-адамға дамып жетілуге жол ашатын еркіндік әперу. Революцияны бағалауда, Фихтенің ойынша, біз екі сұраққа тиянақты жауап табуымыз керек: 1. революцияның заңдылығы және 2. оның ақылға сыйымдылығы. Мәселе, байқағанымыздай, революцияның моральдық және дүниетанымдық сипаты жөнінде болып отыр.

Революцияның заңды болатын себебі, – дейді Фихте, барлық қоғамдық құрылыс түбі ескіреді, жаңа заман талабына сай келмейді. Мұндай шешуші қадамды бастарда адамдар революцияның жүзеге асатын уақыты жеткен-жетпегенін ескеруі керек. Революцияны жүзеге асыратын – адамдар. Ал олардың әзірлігі қандай? Революция жеңіске жетсе, оның арты не болады? Арты насырға шауып, былыққа айналып кетпей ме? «Адамдар парасатты және әділетті болып жетілмейінше, олардың бақытты болуға тырысқан әрекетінен ештеңе шықпайды, – дейді Фихте: – Адамдар бір зұлымдық зынданынан босанып шығып, қираған шынжырдың кесегімен өздерін өздері құртады» (қара: Гулыга А.В. Немецкая классическая философия... М., 2001, С.138). Еркіндік, Фихтенің пікірінше, мәдениеттілікті керек етеді.

8.4. Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг (1775-1854)

Шеллинг – классикалық неміс философиясын құрушылардың бірі. Кант, Фихте ізімен ол да таным белсенділігін аша түседі, идеализмді-объективтік идеализмді бетке ұстайды. Фихтенің ықпалымен Шеллинг адам, тұлға, субъект мәселесін, еркіндіктің мәнін қарастырады. Ойшыл ретінде тым ерте қалыптасқан. Германияда сол кезде университетке 18 жастан қабылдайды екен. Шеллинг үшін университет ережеден ауытқып, 15 жасынан Тюбинген университетінде теология факультетіне түсіп оқуға рұқсат береді. Сөйтіп, Шеллинг өзінен бес жас үлкен Гегельмен бірге оқиды. Университетті бітірер-бітірместен 17 жасында магистрлік диссертация қорғап, философия магистрі атағына ие болады. Гегель магистрлік диссертацияны 23 жасында Шеллингтен бір жыл кейін қорғайды. Көпке дейін Гегель Шеллингтен жасы үлкен болса да, оның философиядағы жетекші рөлін мойындайтынын ашық айтады. Шеллинг 23 жасында профессор болып үлгереді.

Фихте рухында жазылған **«Мен» - философиялық принцип ретінде**» деген еңбегінде Шеллинг мынадай тұжырымға келеді: «Адамның

кім екенін есіне салыңдар, ол дереу кім болуға тиісті болса, сол болып шығады; **теорияда** адамның өзін-өзі сыйлауы жөнінде сөз етіндер, дереу ол іс жүзінде сыйлауға тұрарлық дәрежеге жетеді. Жетілу үшін адам жақсы болуы керек, сондықтан адамдағы төңкеріс оның өз мәнін түсінуден басталуы керек» (Қара: Гулыга А.В. Шеллинг. М. Мол. гвардия, 1984, С.24).

Шеллинг бірақ та философияда Фихте жолымен жүрмей, өз жолын іздеумен болды. Оның Фихтеден өзгешелігі – объективтік бастауларға көбірек мән беруі. Ол субъекті елемейтін материалистік ұстанымды да және субъектке айрықша мән беріп, объективтік негіздерді елемейтін идеалистік ұстанымды да сыңаржақтылық үшін сынайды.

Шеллингтің Фихтенің ықпалынан босанып шығуына оның табиғат мәселесіне көбірек көңіл бөлуі себеп болды. Фихте ілімінде табиғат жөнінде сөз болмайды. Фихтенің «Мен-емесінің» табиғатқа ешқандай қатысы жоқ.

Шеллингтің табиғатқа көңіл бөлуі тек ой әлеміндегі ізденістер емес еді. Оның жас шағы жаратылыстану мен техникадағы көрнекті жаңалықтар тұсында өтті. Ол дүниеге келерден бір жыл бұрын Пристли оттегіні ашты. 1777 жылы Лавуазье жану теориясын құрды, ал Форстер жер жүзін айналып шығып, мұхиттың аржағындағы елдер туралы көп мағлұматтар әкелді. 1781 жылы Гершель Уран планетасын ашты. Екі жылдан кейін аспанға аэростат ұшырылды. Лавуазье судың қосындысын жасады. Тағы бір жылдан кейін Уатт бу машинасын жасап шығарды. 1785 ж. Кулон электр зарядтарының өзара әрекеті жөніндегі заңды ойлап тапты. 90-жылдарда Гальвани мен Вольтаның теориядағы таласы электр ағымының ашылуына әкеліп соқтырды.

Шеллинг ғылым мен техникадағы осы жаңалықтардың бәрінен хабардар болды, бәріне мән беруге тырысты. Ол бала кезінен табиғатты сүйіп, қолы босаса болды, табиғат аясында болуды ұнататын. Табиғат туралы ойланып толғанудың салдарынан 1797 жылы жас Шеллингтің **«Табиғат философиясы жөніндегі идеялар»** деген ірі еңбегі дүниеге келеді. Шеллингтің негізгі пікірі: табиғат-реалдық; адам күн сайын табиғатпен қарым-қатынас жасайды. Табиғатпен санаспауға болмайды. Канттың да, Фихтенің де философиялық жүйелерінде табиғат назардан тыс қалады. Демек, олардың ілімі – ғылым дәрежесіне жетпеген жүйе. Фихтені көбірек қызықтыратыны – адамдардың іс-қимылы. Шеллинг табиғат мәселелеріне бет бұра бастайды. Табиғат деген өмір, тіршілік. Шеллинг өлі табиғат дегенді мойындамайды. Дүние – механизм емес, дүние-органикалық тұтастық. Материядан, – дейді Шеллинг, бәрін шығаруға, бәрін түсіндіруге болады: «Маған материя ұрығын беріңдер, мен одан әлемді қалай тануға болатынын көрсетейін» – деп жазады ол (Қара: Гулыга А.В. Шеллинг... С.44)

Табиғат философиясының принциптерін қарастырған Шеллингтің келесі еңбегі – **«Натурфилософия жүйесінің алғашқы ұзын-ұрғасы»** (1799). Мұнда ол тұңғыш рет өз іліміне **«натурфилософия»** деген ат қояды. Табиғат – дүниедегі сан жетпейтін құбылыстарды туғызатын белсенді нәрсе. Табиғат – сырттан келіп дем беретін рухты, сананы, субъекті күтіп жатқан қатып-семіп қалған нәрсе емес, тірі жанды құбылыс.

Көп кешікпей Шеллингтің тағы бір жұмысы жарық көреді: **«Натурфилософия жүйесінің ұзын-ұрғасына кіріспе»**. Мұнда философ өз ілімінің екі жақты саладан тұратынын жариялайды: біреуі – натурфилософия немесе табиғат философиясы, екіншісі – трансцендентальдық философия. Табиғат философиясында идеалдық реалдықтан шығарылады; трансценденталдық философияда, керісінше, реалдық идеалдықтан шығарылады. Алдына қойған мақсаттары қарама-қарсы болғанмен, бұл екі философия – біртұтас ғылымды құрайды (Қара: Шеллинг Ф.В.Й. Соч. в 2 т. Т.1, М.: Мысль, 1987, С.183). Мұндай құрылымда ретсіз қайшылық, ақылға сыймастай ештеңе жоқ. Философия санамен, рухпен, зердемен шектеле алмайды. Шеллинг таза әрекет (чистая деятельность) дегенді мойындамайды. Өзін өзі тану үшін де, өзін өзі жасау үшін де адамға да, субъектіге де одан өзге, дербес нәрселер керек: табиғат, адамдар. Кант «өзіндік затты», Фихте «Мен-еместі» мойындауға мәжбүр болады, бірақ олардың нақты мазмұнын жоққа шығарады, «Меннің», субъектің, сананың туындысына айналдырады. Жас Шеллингтің табиғатқа көзқарасы дәстүрлі идеалистік түсінікке мүлдем қайшы. Біріншіден, ол натурфилософияны дербес философиялық ғылым деп есептейді; ол идеалистік жүйенің құрамдас бөлігі емес. Екіншіден, натурфилософияның трансцендентальдық философиядан айырмашылығы – ол табиғатты өзінен тыс дүниенің жемісі деп есептемейді, ештеңеге тәуелсіз, дербес дүние деп есептейді. Натурфилософияда, деп атап көрсетеді Шеллинг, идеалистік түсініктердің болуы мүмкін емес. «Табиғат жөніндегі шынайы ғылымның бірінші қағидасы-бәрінде табиғат күштері арқылы түсіндіру». «Біз бұл қағиданы берік ұстанамыз», – дейді Шеллинг (Сонда, С.184.).

Маркс жас Шеллингтің табиғат туралы пікірлерін жоғары бағалайды, оны Фейербахпен салыстырады.

Шеллинг ойшылдығымен, ғалымдығымен бірге керемет ақын да болған. Бірақ поэзиямен ауық-ауық қана айналысқан. Ол табиғатты жырға қосып, поэма да жазған. Содан бір үзінділер келтірейік. (Әрине, орыс тілінде)

Одно Я усвоил раз навсегда:
Кроме материи-все ерунда.
Она-наш верный друг и хранитель
Всего, что на свете есть, прародитель.
Она - всех мыслей мать и отец,

Познания начало, незнания конец.

(Гулыга А.В. Шеллинг... С.49-50).

Шеллингтің ғылыми жұртшылыққа танымал еңбегі – «**Трансцендентальдық идеализм жүйесі**» (1800). Бұл еңбекті жазғанда Шеллинг 25-те еді. Кітап бір кезде Энгельс философияның негізгі мәселесі деп атаған мәселені қоюмен басталады: рух алғашқы ма, әлде табиғат алғашқы ма? Әрбір философия бұл сұраққа не рух табиғатты туғызады деп, не табиғат рухты туғызады деп жауап беруі керек. Екеуінің бірі. Табиғатты бетке ұстаған философия табиғаттан рухты шығарады. Жаратылыстанушы табиғат заңдарын ашады, сол арқылы рухты түсіндіруге тырысады. Трансценденталдық философия, керісінше, рухты алғашқы деп таниды. Онда философия «білім жөніндегі білімге» айналады. Өйткені рухтан білімнен басқа ештеңе пайда болуы мүмкін емес.

Кейін ересек Шеллинг бірте-бірте идеализмге ден қоя бастайды, бірақ Фихтеден келе жатқан субъективтік идеализмге емес, объективтік идеализмге. Кейін де Шеллинг табиғаттың рухқа тәуелсіз өмір сүретінін мойындайды. Дейтұрғанмен, ересек Шеллингті енді табиғат емес, философия, дін, өнер, мифология көбірек қызықтырады. Біз Шеллингтің жас кезіндегі соны, терең ойларына баса көңіл бөлдік. Тағы бір маңызды жайтты атап өтейік. Шеллингтің бүкіл шығармашылығында саналы диалектика бой көрсетіп қалады. Табиғат өне бойы бір күйде қалып қоятын өлі дүние емес, үнемі өзгертін, жаңаратын жанды дүние. Тарих – тұтас процесс. Сана да, таным да өне бойы даму үстінде суреттеледі. «Философия, – деп жазады Шеллинг, әртүрлі дәуірлерді бастан кешетін өзіндік сананың тарихы» (Шеллинг Ф.В.Й Соч. Т.1, С.283).

8.5. Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831)

XVIII-ғасырдың екінші жартысы мен XIX-ғасырдың бірінші жартысындағы неміс философиясын классикалық дәрежеге жеткізген, біртұтас етіп жинақтаған ұлы философ, ұлы диалектик Гегель болды. Гегельдің өмірбаянын жазған Куно Фишер оны «заманымыздың бірінші философы» деп атайды. Кәсіби философ ретінде Гегель кейін де, бүгін де сол дәрежесінде қалды. Философиядан басқа еш нәрсе Гегельді қызықтырмаған. Басқа философтар нақты нәрселерді ұғымға, идеяға айналдырмақ болса, Гегель, керісінше, ұғымдарды, идеяларды нақты дүниелер деп таныған. Гегельде бәрі де идеяның көрінісіне айналады. Табиғатты да, қоғамды да, адамды да, тарихты да ол философия оқулығы ретінде қарастырады. Бәрін де ол философиялық мәніне, маңызына қарап бағалайды. Ол «Табиғат философиясын» жазды, математикадан, физикадан, химиядан, биологиядан өте хабардар болды, бірақ табиғат,

оның ойынша, диалектиканың да, идеяның да, зерденің де талаптарына сай келмейді. Гегельді қызықтыратын нәрсе – тек рух туындылары. Александр Гумбольдт деген әйгілі неміс ойшылы былай деп әзілдейді: Гегель үшін кез келген Берлин анекдоты рух туындысы ретінде Күннен де құнды нәрсе болып көрінер еді (Қара: Гулыга А.В. Немецкая классическая философия... М., 2001, С.280). Гегельдің әйелінің айтуынша, ол нақты жемістерді (алма, алмұрт, өрік т.б.) білмейді; оның білетіні – жалпы жеміс қана («плод вообще»).

Философия – Гегель үшін аса жауапты, күрделі іс. Оған жеңіл-желпі қарап, «жүре бара үйренем», «жүре бара түсінем» деуге болмайды. Философия оңай игеріле қоятын өнер емес. Кез келген адам философ болып, кез келген адам философияны паш ете алатын болса, онда қоғам да, адам да басқаша болып, басқаша өмір сүрер еді, бәрі де оңды, ойдағыдай болар еді. Философиямен айналысу үшін үлкен әзірлік, кең ой өрісі, жан-жақты білімдарлық, өмір тәжірибесі керек. Кейбіреулердің: философияға әркімнің де таласы бар, басында миы бар адам философияға бара алады – деген пікірін Гегель орынды сынады. Әркімнің де көзі бар, қолдары бар, неге ол тері мен бізді, ине мен жіпті алып, аяғына өлшеп етік тіге бермейді? Жоқ, етік тігу үшін көп жаттығу, үйрену керек екен. Ал философияға баруға адамдардың бәрі бірден дайын болып шығады.

Гегельдің пікірі басқа: философия кез келгеннің кәсібі емес, бұл үшін ерекше қабілет, ойлай білу, тереңге бойлай білу, заттардың, құбылыстардың түпкі мәніне үңіле білу қабілеті керек. В.Виндельбанд, Б.Рассел сияқты зерттеушілер Гегель философиясын түсінудің аса қиындығын атап көрсетеді, өйткені, Гегельде заттардың, құбылыстардың сыртқы жағын, көрінісін ғана қамтитын ештеңе жоқ.

Кезінде Гегельден дәріс алған француз философы **Огюст Конт** оған бірде мынадай ұсыныс жасайды: «Біз сіздің іліміңізді қысқартып, баршаға түсінікті етіп және француз тілінде жариялағымыз келеді. Соған рұқсат бересіз бе?» – деп. Бұл ұсынысқа Гегель үзілді-кесілді қарсы болады: «Менің ілімімді қысқаша, түсінікті түрде және француз тілінде баяндауға болмайды» дейді. Гегельдің сөзінің, әрине, жаны бар. Гегельдің жүйелі философиясын қалай болса солай қысқартып және көпшілікке бағыштап жариялауға болмайды. Кеңес дәуірінде Маркстің ілімі де қалың халық бұқарасына түсінікті болсын деп, талданып, тақырыпқа бөлініп, ықшамдалып, қысқаша курстар түрінде жарияланды. Не болды? Марксті бәрі түсіне қойды ма? Жоқ. Нәтижесі керісінше болды: Маркстің ілімі бұрмаланды, догмаға айналды. Қазақтың жақсы мақалы бар: «Шайнап берген ас болмайды» деген. Ал француз тілі жөнінде немістерде әлі күнге дейін сыңаржақты түсінік бар: бұл – әдеби тіл, бірақ философиялық рефлексияны жеткізуге жарамайды – деген. Нағыз философиялық тіл, Гегельдің ойынша, – неміс тілі.

Гегельдің өмірі, – деп жазады Б.Рассел, – елеулі оқиғаларға толы болмаған. Бүкіл ғұмыры оқумен, ізденумен, ғылыммен, философиямен шұғылданумен, кітап жазумен, дәріс берумен өткен. Бір қарағанда, кездейсоқ философ болып, кездейсоқ үйленген, кездейсоқ дүниеден өткен сияқты көрінеді. Әрине, Гегельді ешкім кездейсоқ философ болды деп айта алмас. Дейтұрғанмен, Тюбинген университетінде ол теология факультетінде оқып, бітіргесін дінтанудан кандидат атағын алған. Бірақ кейін аса ыждағаттықпен, шын беріліп айналысқан ісі философия болды. Көп кешікпей Гегель философияның атағын шығарды (беделін көтерді), ал философия Гегельдің атағын шығарды.

Университет бітіргеннен кейін алған аттестатында Гегельге мынадай сипаттама беріліпті: «қабілеті – жоғары, бірақ ынталылығы, білімдарлығы жетіспейді, сөзге шорқақтау, ал философиядан түк те хабары жоқ жас адам» – деген («может быть назван идиотом в философии») (Қара: Соловьев В.С. Соч. в 2 т. Т.2, М.: Мысль, 1988, С.419-420). Сөз жоқ, Гегельдің университеттегі ұстаздары шәкіртін жете бағалай алмаған және түсінбеген.

Шешендік жағынан Гегель кейін де көзге түсе алмаған. Дәріс оқығанда ол үнемі жазбаларына шұқынып, бір сарында, тыңдаушылармен, дәрісханамен ісі болмай, мінгірлеп сөйлейді екен. Анда-санда мәтіннен ауытқып, ойына келген идеяларын дәптеріне түртіп, өзімен өзі болып кетеді екен. Гегельді тыңдау шәкірттеріне оңай жұмыс болмаған көрінеді. Олар оны «ағаш Гегель» («деревянный Гегель») деп атапты (Гулыга А.В. Гегель. М., «Молодая гвардия», 1970. С.51). Гегельдің осы осалдығын білген тағы бір неміс философы А. Шопенгауэр Берлин университетіндегі дәрістерін әдейі тап осы Гегель дәріс оқитын күнге және сол сағатқа белгілейді. «Гегельдің дәрістерінен жалыққан студентер, мүмкін, оған бармай, маған келер» деп үміттенсе керек. Ал Шопенгауэрдің шешендігі көпшілікке белгілі болған. Бірақ Гегельдің шәкірттері ұстазынан бас тартпайды. Бұл арада бір ескеретін жәйт бар – Гегельдің дәрістері жүйелі, терең мағыналы, академиялық түрде өтетін болған. Зейін қойып тыңдаған және түсінген адам Гегельден, әрине, көп сабақ ала алады. Гегельді тыңдауға басқа елдерден, басқа жерлерден көптеген адамдар келіп жүрген. Гегельдің кейбір қазірге дейін құнын жоймаған іргелі шығармалары философ дүниеден озғасын оның конспектілерінің және студенттер жазып алған дәрістердің негізінде жарық көрген. Олардың ішінен 4 томдық «Эстетиканы», 3 томдық «Философия тарихын», 2 томдық «Дін философиясын» атап өтсек те жеткілікті.

Гегель 42 жасында өзінен екі есе жас Мария фон Тухер деген қызға үйленеді. Қызды Гегельге «болашақ қалыңдығым» – деп шәкірті таныстырады. Гегель мен қыздың арасында философия төңірегінде әңгіме өрбиді. Қыз өзінің әр түрлі сұрақтарымен профессорға ұнап қалады. Гегель қыз бен жігітке бақыт тілеп, тағы да келіп тұруын сұрайды.

Келесіде қыз өзі келеді. Осы кездесуде Гегель оған ұсыныс жасайды. Қыз келісімін береді. Гегельдің кездейсоқ үйленгені деп тұрғанымыз осы. Үйленгеннен кейін Гегель әйелін философияға баулымақ болып біраз әуреленеді, философтар жөнінде ұзақ әңгімелер айтады. Бірақ қызды философия енді қызықтыра қоймайды. Оған енді философтың өзі жетіп болады. Осыған орай Гегельдің айтқаны: «қай ереженің де қайшы келер жақтары болады ғой». Гегель әйелімен тату-тәтті 20 жылдай өмір сүрді. Үш бала көрді. Әйелі үй жұмысын өз қолына алып, Гегельге философиямен, ғылыммен, шығармашылықпен айналысуға бар мүмкіндіктің бәрін жасайды.

Гегель 61 жасында шығармашылық кемел шағында кенеттен тырысқақ ауруынан қайтыс болады.

Гегель жөнінде «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында (2 т.) менің көлемді мақалам бар.

Гегель жөнінде оқулықтарда, дәрістерде толық мәлімет беру өте қиын. Өйткені оның ілімі – тұтас философия, тұтас энциклопедия, тұтас философиялық жүйе. Бір өзі бүкіл философияны, оның басты салаларын, тарихын, басқа ғылымдарға қажет негіздемелерін қамти алған. Осы арада Гегель жөніндегі Ф.Энгельстің пікіріне жүгінейік. Ол өзінің «Людвиг Фейербах және немістің классикалық философиясының ақыры» деген еңбегінде былай деп жазады: Гегель системасы бұрынғы системаның қай-қайсысынан болса да өлшеусіз кең саланы қамтыды және бұл салада тіпті бүгінге дейін де таңқаларлық ой байлығын дамытты. «Рух феноменологиясын (мұны рух эмбриологиясы мен палеонтологиясының параллелі деп, адам санасының тарихи өткен сатыларын қысқаша қайталау ретінде қаралатын жеке адам санасының әр алуан сатылардағы дамуының бейнеленуі деп атауға болар еді), логиканы, табиғат философиясын, өзінің жеке-жеке тарихи бөлімшелері: тарих, право, дін философиясы, философия тарихы және т.т. бойынша жасалған рух философиясын алсақ, – міне, осы әр алуан тарихи салалардың әрқайсысында Гегель дамудың осы сала арқылы өтетін арқауын тауып көрсетуге тырысады» (Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармалар – 3 том, Алматы: Қазақстан, 1981. 378-379 бб.).

Гегельдің «**Рух феноменологиясы**» жөнінде берер сөз. Маркс бұл шығарманы «Гегель философиясының шынайы бастауы және құпиясы» деп атады. Адамды біз құпия деп, жұмбақ деп жатамыз. Адамның жұмбақтығы осы рухта. «Рух феноменологиясында» Гегель философиясының негізгі идеялары, принциптері және ұғымдары қайдан және қалай пайда болғаны, қалай дамып жетілгені қарастырылады: рух, зерде, идея, таным, субстанция, субъект жөнінде тиянақты түсінік беріледі. Гегельдің философиялық энциклопедиясы, логика ғылымы, объективтік идеализмі және диалектикалық тәсілі осы шығармадан бастау алады. Гегельдің өзі осы еңбегін «**жаңалықтарға сапар**» деп атайды. Әдебиетте

«Рух феноменологиясын» Гетенің «Фауст» деген атақты поэмасымен салыстырады.

«Рух феноменологиясын» оқи отырып, біз рухтың бірден пайда болып жетілмейтінін, даму барысында әр түрлі сатылардан өтетінін (субъективтік рух, объективтік рух, абсолюттік рух) және субъективтік рухтың арқауы пайымдау, объективтік рухтың арқауы – зерде, абсолюттік рухтың арқауы –идея болатынын білеміз; адам да бірден жетіліп, саналы, белсенді тұлға бола алмайтынын, оқу-тәрбие, үйрену, іздену жолдарын бастан кешетінін, ақиқаттың жолы да түзу, айқын еместігін, адасушылықпен астасып жатқанын көреміз.

Таным, ақиқат Гегель ілімінде – дайын тұрған нәрсе емес, ұзақ жол, процесс. «Ақиқат, – дейді Гегель, – әзір тұрған және сол күйінде қалтаға салып жүретін мәнет емес» (Гегель. Соч., М.,1959, Т IV. С. 20). Ешкім де ақиқатты қалтасына салып жүрген жоқ. Әдетте ақиқат деп таным нәтижесін, таным процесінде ашылған қағиданы, табылған идеяны айтады. Осы нәтижеге айрықша мән беріледі. Ал осы нәтижеге алып келген жол назардан тыс қалады. Таным процесінде ең маңызды саты, – дейді Гегель, – осы жол. Тағылым да, сабақ та, тәжірибе де осы жолда. Таным біртұтас, ол құрғақ нәтижемен шектелмейді, сол нәтижеге алып баратын жолмен анықталады. «Құрғақ нәтиже – даму тенденциясын артқа тастаған өлі мүрде». Ақиқат пен адасушылықты (истина и заблуждение) қарсы қою да ақиқат деп тұтас таным процесін емес, тек құр нәтижені танудан туындайды.

«Рух феноменологиясындағы» тағы бір тағылымды тарауға тоқталайық. Бұл тарау **«Қожалық және құлдық» («Господство и рабство»)** деп аталады (Гегель. Соч.Т IV, С. 99-106). Әдетте адамның қалыптасу процесіндегі еңбектің рөлі сөз болғанда біз бірден Энгельске жүгінеміз, оның «Маймылдың адамға айналуы процесіндегі еңбектің рөлі» деген тамаша еңбегін еске түсіреміз. Шындығында, еңбектің рөлін алғаш ашып көрсеткен туынды Гегельдің осы «Рух феноменологиясы» болатын. Гегель адамның сана-сезімінің қалай қалыптасатынын және оянған сананың адамның іс-қимылына қалай ықпал ететінін талдап береді.

Сонымен Гегель адамзат тарихында орын алған қожалық пен құлдық қатынастарын қарастырады. Қожа болатын кім? – деген сұрақ қояды Гегель. Марксистер құлдықты жеке меншіктің шығуымен, еңбек бөлінісімен, таптардың пайда болуымен түсіндіреді. Гегель субъективтік факторға, адамның қалауына ден қояды. Қожайын болу да, құл болу да әр адамның қолында, – дейді. Батыл, қайсар, ар-намысын бәрінен де жоғары қоя алатын, еркіндігін қорғап, қандай қасіреттерге де шыдауға әзір адам, философтың ойынша, қожа болады. Мұндай адам ешқашанда құл болуға көнбейді. Құл болғанша жоқ болуды артық көреді. Құл болатын адам, Гегельдің ойынша, – қорқақ, ынжық, ар-намыстан жұрдай, момын, сорлы, бір сөзбен, қор болған адам. Ол күнделікті тірлік үшін кімге болса

да, қалай болса да қызмет етуге дайын. Мұндай адам – ерте ме, кеш пе – құлдыққа тап болады, басқа біреудің немесе дүние-мүліктің, өзінің құлқынының құлы болады.

Жарайды, сөйтіп, қожайын да, құл да пайда болды дейік. Енді олардың қарым-қатынасы қалай өрбитініне көз жіберейік. Қожайын билік жүргізеді, құл оның айтқанын істейді. Қожайын қалағаны жүзеге асып, рақат күй кешеді. Ал құл тәнертеңнен кешке дейін қожайыны қаннен қаперсіз өмір сүруі үшін еңбек етеді, тұрмысқа қажетті материалдық игіліктерді өндірумен айналысады.

Құл әртүрлі заттарды жасайды, сонымен бірге көпке дейін өзі де мән бермей, өзін-өзі қалыптастыра бастайды. Ол қожайынына ғана қызмет етіп қоймай, өзіне де қызмет етіп жатқан екен. Еңбек үстінде құлдың сана-сезімі оянады, жетіледі. Бірте-бірте ол өзін-өзі тани бастайды, өзінің қазіргі хәлі, қызметі, қожайынына қатынасы жөнінде ойланып толғанады. Құлды мазалайтын тосын сұрақтар пайда болады: қайтіп ол осындай кіріптар, құлдық жағдайға тап болды? Неге ол қожайынның әмірін бұлжытпай орындауы керек? Ол тыным таппай еңбек етіп жатқанда, қалайша оның еңбегінің жемісін қарап жатқан қожайын пайдаланады? Тағысын тағылар. Еңбек етудің арқасында Гегельдің пікірінше, құлдың өзіндік санасы, «Мені», ар-намысы оянып, қалыптасады. Ол өзінің құлдықтағы жағдайына арлана бастайды. Ол енді өзіне бұрынғы басыбайлы құл емес, жасампаз тұлға ретінде қарай бастайды. Өзінің құлдық жағдайына көнбей, наразылық білдіріп, құлдықтан құтылудың жолдарын іздейді.

Ал қожайынның жағдайы не болып жатыр? Жалқаулық, жатып ішерлік, бейқамдық, ең бастысы, еңбек етпеу қожайынның қадір-қасиетіне, абыройына, еркіндігіне үлкен нұқсан келтіреді. Қожайынның кісілігі кеми бастайды. Енді ол өзінің тәуелділігін сезеді. Кімге, неге ол тәуелді болып қалды? Затқа, заттарды өндіретін құлға тәуелді екен. Құл болса, ол заттарды жасай отырып, заттардың үстінен ғана емес, сол заттарды пайдаланатын қожайынның үстінен де билік жүргізуге шамасы келеді.

Кезінде күркіреп тұрған Рим империясының күйреуіне не себеп болды деп ойлайсыздар? Еңбекке деген немқұрайлық. Еңбек етуді құлдарға қалдырып, еріктілер ішер асқа, ойын сауыққа құмар болды.

Сөйтіп, қожайын мен құлдың арасындағы қарым-қатынас түбірімен өзгереді: құл қожайынның қожайынына, ал қожайын құлдың құлына айналады. Мұндай өзгерістің көзі- қарапайым, көзге түсе қоймайтын еңбек. Еңбек тек заттарды өндіріп қана қоймайды, – дейді Гегель, – сонымен бірге адамды, адамның сана-сезімін, рухты, қоғамдық қатынастарды, мәдениетті, моральды қалыптастырады. Міне, Гегельдің рух феноменологиясына жасаған сапарынан тапқан шексіз жаңалықтарының бірі.

Гегельдің ілімін әдебиетте бір ауыздан **объективтік идеализм** ретінде қарастыру дәстүрге айналды. Гегель үшін нақты дүниенің

жаратушысы, негізі болып табылатын идея, рух, зерде деген нәрселер адамға, адамзатқа тән дүниелер емес, адамнан да, табиғаттан да, қоғамнан да, тарихтан да тыс жатқан, бұларға тәуелсіз бастаулар. Адам баласы идеяны, рухты танып, өзінің іс-әрекетінде үлгі тұта алады. Адам идеяларды туғыза алмайды. Идеяны да, рухты да Гегель абсолют деп біледі. **Абсолюттік идея (абсолюттік рух** – екеуінің арасында айырмашылық жоқ) тұтас дүниенің негізі ғана емес, – деп ескертеді Гегель, – сонымен бірге оның жаратушысы да (**демиург**). Бұл идея, Платон іліміндегідей, мәңгі – бақи жойылмайтын, өзгермейтін, жетілген субстанция емес. Жоқ, ол өне бойы өзгеріп, дамып, бір күйден екінші күйге ауып, жетіліп отырады. Идея төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге, абстрактыдан нақтыға, сыңаржақтылықтан тұтастыққа қарай даму жолынан өтеді. Даму барысында идея өз мүмкіндігін, күш-қуатын тану үшін өзінің қарама-қарсылығына айналып, табиғатты, қоғамды, адамдардың қарым-қатынасын туғызады. Идеяның даму көзі басқада емес, өзінде. Гегельдің мына қағидасы нақылға айналды: «Ақылға сыйымдының бәрі – шындық, шындықтың бәрі – ақылға сыйымды». Қалыптасқан жағдайлардың, әр алуан құбылыстардың бәрі кездейсоқ пайда болған жоқ, барлығының негізі, себебі бар. Бәріне де саналы адамның қатысы бар. Адам ақылы туғызған идеялар, жобалар санада, қағаз бетінде қалып қоймайды, ерте ме, кеш пе жүзеге асады, немесе ақылға сыйымды болмай, теріске шығарылады.

Идея – Гегель ілімінде – белсенді, жасампаз күш ретінде көрінеді. Идея жүзеге асу үшін материалдық дүниелерді, адамды құрал ретінде пайдаланады.

Нақты заттар, құбылыстар, – сонымен, идеяның жемісі, жүзеге асқан түрі. Мемлекет, – дейді Гегель, мәңгі-бақи өмір сүрген жоқ, бір кезде пайда болды. Мемлекеттің пайда болуы – билік (басқару) идеясының жүзеге асуы. Құқықтық институттар – заң идеясының жүзеге асқан түрі. Демократия – адам еркіндігі идеясының жүзеге асқаны. Адамның өзі сананың, зерденің жүзеге асуын паш етеді. Техника – білімнің жүзеге асқан түрі. Сөйтіп, бәрінің негізі, көзі, себебі идея болып шығады.

Идеяның жүзеге асуын, дамып жетілуін бейнелеу үшін Гегель диалектиканы жандандырды, дамытты, теориялық жүйеге айналдырды.

Сонымен, Гегель философиясы объективтік идеализммен шектелмейді. Кейбір философтар Гегель ілімін сипаттағанда оның басты белгісін атап көрсетуге тырысады. Біреуі мұны идеализммен байланыстырса, екіншісі оның энциклопедиялық сипатын, үшіншісі классикалық деңгейін атап көрсетеді. Марксте Гегель ілімінің «рационалдық дәні» деген ұғым бар. Бұл – Гегель жан-жақты дамытқан даму жөніндегі дәйекті ілім-диалектика. Маркстің, Энгельстің пікірінше, диалектика Гегель ілімінің өміршең, жанды өзегі. Герцен Гегель диалектикасын «революция алгебрасы» деп атайды. Тағы да Энгельске

сөз берейік. «Диалектикалық философия үшін мәңгілік қалыптасып болған, сөзсіз, қасиетті ешнәрсе жоқ. Барлық нәрсенің бәрінен де ол сөзсіз құлау таңбасын көреді, сондықтан оның алдында үздіксіз туу және жойылу процесінен басқа, төменгіден жоғары қарай шексіз өрлеуден басқа еш нәрсе тұра алмайды. Оның өзі де осы процестің ойлаушы мидағы жай бейнесі ғана болып табылады» (Маркс К., Энгельс Ф. Таңдамалы шығармалар. 3 том. ... 377 б.).

Барлық заттарды, құбылыстарды Гегель олардың пайда болу, қалыптасу, даму, өзгеру күйінде қарастырады. Бірақ Гегельдің өз ілімінде баса көңіл бөлгені, суреттегені объективтік дүниенің-табиғаттың, қоғамның, материяның дамып жетілуі емес. Бұлар, Гегельдің ойынша, өздігінен дамып, өзгере алмайды. Өздігінен дамитын тек рух, рухани дүниеге қатысты құбылыстар: сана, ой, таным, ұғымдар, ғылым, дін, мораль т.т. Гегельдің диалектикасы, дейді Энгельс, – субъективтік диалектика. Бұл – Лениннің пікірінше, заттар диалектикасы емес, ұғымдар диалектикасы. Сонымен Гегельдің философиялық жүйесі ғана емес, диалектикалық тәсілі де идеалистік тұрғыда құрылған. Маркстің айтуынша, Гегельдің диалектикасы басымен төмен тұрған ілім. Соған қарамастан Маркс те, Ленин де Гегель ілімін өте жоғары бағалады. Лениннің пікірінше, Гегельдің идеалистік философиясы кейбір материалистердің философиясынан да гөрі материализмге жақын. Ұғымдар диалектикасы арқылы, – дейді Ленин, – Гегель заттар диалектикасын данышпандықпен тани білді. Гегель іліміне Ленин «ақылды идеализм» деген баға берді. Гегельді материалистік тұрғыдан оқып үйренуіміз керек дейді.

Гегельдің диалектикасы мына сұрақтарға идеалистік тұрғыдан толық жауап береді.

1. Даму дегеніміз не? Гегельдің ілімінде даму-сапалы, қайшылықты, үдемелі, төменнен жоғарыға, қарапайымнан күрделіге, абстрактыдан нақтылыққа, білместіктен білуге, относителдік білімнен абсолюттік білімге қарай жүретін процесс.

Дамымайтын, қозғалмайтын, бір күйде қалып қоятын ештеңе де жоқ. Не өздігінен, не басқа нәрсенің ықпалымен бәрі де өзгеріп, қозғалып, дамып жатады. Сөйтіп, даму жалпылама процесс болып шығады. Тіпті пайда болып, өсіп жетіліп, жойылудың өзі даму процесінің көрінісі болып табылады. Өйткені ештеңе де ұшты-күйлі жоқ болып кетпейді, жойылған нәрсенің орнына жаңа нәрсе пайда болады. Даму – үздіксіз, шексіз процесс. Даму – да, қозғалыс та – көз алдымызда болып жатқан нәрсе. Оны жоққа шығару мүмкін емес. Мәселе – дамудың мәнін, көзін, механизмін түсінуде, дамуды теориялық тұрғыдан, ұғымдар арқылы бейнелеуде жатыр. Диалектика деген ілімнің күрделілігі осында.

2. Не дамиды? Бұл сұрақты қарастырғанда Гегель мынаны ескереді: диалектика қозғалысты, дамуды өздігінен жүзеге асатын процесс

деп біледі. Идеалист Гегельдің пікірінше, дүниеде өздігінен дами алатын нәрсе- тек рухани дүниелер. Табиғат өздігінен дами алмайды, оны өзгертетін адам, ақыл, ой, идея, рух. Сондықтан «не дамиды?» деген сұраққа Гегель идеалистік тұрғыдан: рух, идея, ой, сана, таным, ғылым, өнер дамиды деп жауап береді. Ойдың, рухтың, сананың дамуын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ мұндай рухани дүниелердің дамуына материалдық дүниелер: қоғам, адам, материалдық қоғамдық, қатынастар шешуші себеп болады.

3. Дамудың көзі, түпкі себебі неде? Гегельдің ілімінде дамудың көзі әр нәрсеге тән ішкі қайшылықтарда болып шығады. Қайшылық-объективтік процесс. Қайшылықты болдырмау мүмкін емес. Қайшылықсыз, күрессіз, тартыссыз өмір жоқ, ілгері басу, жетілу жоқ. Философия қайшылықты танып, ашып, қайшылықты шешудің жолдарын таба білуі керек.

Әрбір затта ерте ме, кеш пе қайшылық пайда болады. Тұтас нәрсе қарама-қарсы жақтарға бөлінеді. Біреуі ескіні жақтайды, біреуі жаңаға бастайды. Адамның қалаулары, мүдделері әрқашанда сәйкес бола бермейді, біріне бірі қайшы келеді. Қарама-қарсы жақтардың күресінде біреуі түбі басым болып жеңіп шығады. Зат өзгереді, басқа сапалы, жаңа зат пайда болады. Қайшылық шешіледі. Бірақ жаңа зат та өзгереді, онда да қайшылық болады. Сөйтіп, даму қарама-қарсы жақтардың күресі арқылы жүзеге асады.

Қайшылықтың түрі көп: ішкі және сыртқы, негізгі және негізгі емес, абстракты және нақты, антагонистік және антагонистік емес т.т. Дамудың көзін аша отырып, Гегель диалектиканың өзекті заңын – **қарама - қарсылықтардың бірлігі мен күресі** деген заңды - ашып негіздеді, ғылыми теорияға енгізді. Бұл заңды қысқаша **қайшылық заңы** деп атауға болады.

4. Даму процесі қалай жүзеге асады? Әрбір зат, құбылыс, Гегельдің ойынша, бір күйде қалмай, өзгереді. Белгілі бір шамаға дейін заттағы өзгерістер оның сапасына әсер етпейтін, сапаға немқұрайлы болып көрінетін сандық өзгерістер болады: адам өмірінде жасқа жас қосылады, су 0 градустан 100 градусқа дейін қайнаса да, су болып қалады, студенттер 1 курста да, 2,3,4 курстарда да студенттер болып есептеледі, ізденіп, оқып жүреді. Зат сол күйінде, бұрынғы сапасында сияқты болып көрінгенмен онда да өзгерістер болып жатады. Осы сандық өзгерістер түбі шамасынан асып, сапалық өзгерістерге айналады. Бұрынғы сападағы зат енді басқа сапаға ие болады: 100 градуста су қайнап, буға айналады. Сәби, бала, жігіт есейіп, ержетіп, жігіт ағасы, шал болады. Студенттер оқу бітіріп, жаңа сапаға ие болып, мамандар қатарына қосылады. Даму процесінің механизмін аша отырып, Гегель диалектиканың тағы бір негізгі заңын – **сандық өзгерістердің сапалы өзгерістерге, сапалы өзгерістердің сандық өзгерістерге айналу заңын** ашты. Кейде бұл заңды **шама заңы** (закон меры) деп атайды. Шама – сан мен сапаның бірлігі. Гегель оны «сапалы сан» деп атайды. Шама деген

философияда, қала берді, өмірде, теория мен практикада, өнер мен моральда маңызды, кейбір сәттерде шешуші рөл атқарады. Шаманы білу керек, шамадан асып кетпеу керек деген даналық сөздер бар. Қазақ айтады: «Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл» деп. Гегель сан мен сапаның диалектикасын, шаманы қарапайым мысалдармен суреттейді. Бір үйме дәндерден бір-бір дәннен ала берсек, көпке дейін үйме сақталады, бірақ түбі үйме жоқ болады. Бір шаруа базарға тауар (көк өніс) апарғанда арбасына күн сайын бір килодан жүк қосып отырады. Есек күндегіше арбасын сүйреп, базарға қарай томпаңдай береді. Бірақ бір күні күн сайын жүгі көбейген арбаны тарта алмай, құлайды.

5. Даму процесі қалай қарай, қай бағытта жүзеге асады? Даму түп – түзу жолмен жүретін процесс емес. Сонымен бірге даму бір шеңбердің ішінде шыр айналу да емес. Даму қайшылықты, сапалы процесс болғандықтан онда алға басу да, оңға не солға қарай ауытқу да, кері шегіну де болып тұрады. Бірақ кері кету, шегіну, қайталану, Гегельдің ойынша, бастапқы пунктке қайтып бару емес, оның деңгейіне жақындап барып, қайтадан алға жылжу. Қайталау, орысша айтқанда, «якобы возврат». Даму процесін Гегель бейнелі түрде **спиральға** теңейді. Даму барысында зат тозады, ескіреді, жоққа шығарылады. Ескі жойылып, оның орнына жаңа зат пайда болады. Бұл жаңа зат бірақ та жоқтан пайда болған жоқ немесе аспаннан салбырап түскен жоқ; ол – ескінің даму барысында басқа затқа айналған, жаңа сапаға ие болған түрі. Гегель өзінің «Логика ғылымында» орысша «снятие» деп аударылып жүрген диалектикалық ұғымды қолданады. Мағынасы: 1. бірдеңені жоқ қылу, терістеу; 2. оның онды, жақсы жақтарын сақтап қалу; 3. сақталған жақтарды өңдеп, ілгері дамыту. «Снятие» деген ұғымды қазақша «терістеу» деген ұғыммен білдіруге болады. Терістеу дүниеде, өмірде үнемі болып тұрады. Өлім-өмірді терістеу. Шындық жалғанды теріске шығарады. Кеңес заманында дін жоққа шығарылып еді, қазір қайтадан дін бас көтеріп, атеизм теріске шығарылып жатыр. Қайда кетті кешегі алып ел – Кеңес Одағы? Теріске шығарылды, күйреді. Терістеу, сонымен, түбегейлі жоқ қылу, құрту емес. Терістеу – сонымен бірге-сақтап қалу, сақталған нәрсені жаңа, жоғары деңгейге көтеру, дамыту екен. Терістеу, әрине, оңай жұмыс емес. Бұл қашанда үйреншікті, қалыптасқан жағдайлардан, қалыптардан, формалардан бас тарту. Социализмнен, Лениннен, коммунистік партиядан бас тарту сол жағдайда өмір сүрген адамдарға оңай болған жоқ. Жақынынан, досынан, қымбат адамыңнан айрылу – әркімге де қиын, қасірет. Бірақ өмір, табиғат, қоғам, тарих заңы адамды терістеуге үйретеді, көндіреді. Даму процесі терістеумен шектелмейді. Терістеудің өзі даму барысында терістеледі. Сөйтіп, даму дегеніміз – терістеуді терістеу болып шығады. Гегель дамудың бағытын анықтайтын заңды да ашты. Диалектиканың бұл үшінші заңы – **терістеуді терістеу заңы**, немесе **терістеу заңы** деп аталады.

8.6. Людвиг Андреас Фейербах (1804-1872)

Баварияда дүниеге келген. Әкесі елге танымал адвокат болған. Гимназияны бітіргеннен кейін 1823 жылы Людвиг Гейдельберг университетінің теология (дінтану) факультетіне түседі. Бір қызық жайтты аңғарамыз. Кейбір атақты неміс философтары университеттерде дінтану факультетінде оқиды, бірақ дін саласында қызмет істемей, пастор болмай, философиямен айналысып кетеді. Мысалға, Г.Гердерді, Фихтені, Гегельді атауға болады. Бұл таңдаудың мәнісі, біздің ойымызша, материалдық факторға байланысты болса керек: теологиялық факультеттерде оқу тегін болған. Яғни оқу қаражатын шіркеу өз мойнына алған.

Фейербах, алайда, бір жылдан кейін Гегельдің атын шығарған Берлин университетіне ауысып, діннен гөрі философиямен тиянақты айналысуға бел буады. Әкесіне жазған хаттарында Фейербах өзіне Гегель дәрістерінің орасан зор ықпал еткенін атап көрсетеді. 1825 жылы Фейербах әкесіне: «Мен теологиядан бас тарттым. Менің рухым енді қасиетті елдің шекарасынан асып, мені алыстағы дүниеге қарай бастап барады. Мен табиғатты жүрегіме қысып аялағым келеді... Мен адамды сүйгім келеді, адамды діндар, анатом немесе заңгер емес, тек философ қана түсіне алады-деп жазады. – Мен үшін қуана беруіңе болады, мен үшін жаңа дәуір басталды; мен енді діндарлардың қоғамынан қашып, Аристотель, Спиноза, Кант және Гегель сияқты данышпан достар таптым» (Қара: Мусский И.А. 100 великах мыслителей.-М.: Вече, 2003.- С.412).

1840 жылы жазған Гегель туралы еңбегінде Фейербах жазады: «Гегельдің арқасында мен өзімнің неге ұмтылып, нені қалайтынымды білдім: маған керегі теология емес, философия, діни сенім емес, теориялық ойлау деген тұжырымға келдім».

«Гегельдің, яғни философияның арқасында,-дейді Фейербах, мен өзімді таныдым, дүниені таныдым. Ол – менің екінші әкем, ал Берлин – рухани отаным болды» (Қара: Фейербах Л. История философии: В. 3 т. М., 1974, Т.3.С.273). Фейербах өзін ұлы философтың шәкірті болғаны үшін мақтан тұтады.

1828 жылы университетті бітіргеннен кейін Фейербах «Біртекті, шексіз және әмбебап ақыл жөніндегі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды. Гегель шәкіртінің диссертациядағы пікірлерін құптайды.

Диссертация қорғағаннан кейін приват-доцент Фейербах Эрланген университетінде философия пәнінен дәрістер оқуға мүмкіндік алады. 1830 жылы Фейербахтың «Өлім және мәңгілік өмір туралы ойлар» деген еңбегі жасырын атпен жарық көреді. Мұнда автор христиан дінінің кейбір қағидаларына қарсы шығады. Адам мәңгі бақи өмір сүре алмайды; оның өмірі шектеулі. Мәңгілік жан (бессмертная душа) деген болмайды. Адамға о дүниедегі (жұмақтағы) рақат өмірді айтып, алдарқатудың керегі жоқ.

Мәңгілік өмір адамзатқа қана тән. Кітаптың авторы анықталып, Фейербах университеттен қуылады. Жас, талантты, өзіндік пікірі бар философ бұдан кейін қалған ғұмырын ғылыми орталықтардан алшақ жердегі Брукберг деген деревняда өткізуге мәжбүр болады. Дүниедегі, қоғамдағы, ғылымдағы әртүрлі жаңалықтардан Фейербах хабарсыз қалады.

Фейербах Гегельден сабақ алды, үйренді, бірақ шын берілген гегельшіл болған жоқ. Өз жолын іздеумен болды. Бір суретші, дейді ол, қанша талантты болса да, өнердің барлық мәнін ашып бере алмайды. Сол сияқты бір философ, мейлі ол аса дарынды, терең ойшыл болса да, дүние жөніндегі адамзат білімін тегістей қамти алмайды. Демек, философияны игеруде жалғыз Гегельмен шектеліп қалуға болмайды. Университеттен қуылғаннан кейін Фейербах бар зейінін, күшін философия тарихын, әсіресе, Жаңа дәуір философиясының тарихын зерттеуге бағыштайды. Оның философия тарихына арналған еңбектері бірінен соң бірі жарық көреді: «Бэкон Веруламскийден Бенедикт Спинозаға дейінгі жаңа дәуір философиясының тарихы» (1833), «Лейбниц философиясын баяндау, дамыту және сынау» (1837), «Пьер Бейль. Адамзат және философия тарихы жөнінде» (1838) ж.б.

1839 жылы Фейербахтың «Гегель философиясын сынауға» деген еңбегі жарық көреді. Мұнда ол идеализмнің барлық түрінен бұратала бас тартады. Фейербах Гегельге оның ілімі Германияда емес, бүкіл Еуропада үстемдік құрып тұрған кезде қарсы шықты. Гегель ілімі, Фейербахтың ойынша, бастан аяқ «таза ойлау әлемімен» шектеледі; Гегель нақты өмірді, табиғат дүниесін білмейді, білгісі келмейді. Оның ілімі, дейді Фейербах, - **спекулятивтік философия**.

«Немістің спекулятивтік философиясы дегенде, – деп жазады Фейербах, – мен қазір үстемдік құрып тұрған Гегельдің философиясын айтып тұрмын» (Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2т., М., 1955, Т.1. С. 53). Спекулятивтік ойлау (лат. Speculatio – пайымдау, ойлау) – нақты өмірге, тәжірибеге сүйенбей, абстракты пайымдау. Мұндай философиядан табиғатқа да, адамға да алып баратын жол жоқ. Өйткені ол - Гегель түсінігінде – жабық, жетілген, аяқталған жүйе. Идеализмге қарсы шыққан Фейербахты Виндельбанд «адасып жүрген неміс идеализмінің түлегі» деп атады.

Фейербах алдына табиғатқа және адамға қарай дәйекті бетбұрыс жасау керек деген міндет қояды. Табиғатты табиғаттан басқа ешнәрседен шығаруға және түсіндіруге болмайды; табиғат – адамның да, қоғамның да, тарихтың да, ғылымның да түп негізі. «Табиғат, – дейді Фейербах, – қарапайым асқазан шеберханасын ғана жасап қойған жоқ, сонымен бірге мидың ғибадатханасын да тұрғызды» (Сонда, С. 96). Философияның міндеті – табиғат пен адамның бірлігін неғұрлым толығырақ, неғұрлым жан-жақты бейнелеу. Бұл идеализмнен материализмге бетбұрыс болатын. Фейербах идеализм кең тараған неміс жерінде материализмді

жандандырмақ болады. Бұл жоспар Фейербахтың «Христиандықтың мәні» (1841) деген іргелі еңбегінде жүзеге асады. Мұнда, – дейді Энгельс, – Фейербах «турадан тура материализмнің салтанат құруын жариялады. Табиғат қандай философиядан болсын тәуелсіз өмір сүреді. Табиғат біздердің, адамдардың... өсіп шыққан негізі. Табиғат пен адамнан тыс еш нәрсе жоқ... Бұл кітаптың азат етуші әсерінің қандай болғанын осы жайды бастан кешіргенде ғана түсінуге болады... біздің бәріміз де бірдей фейербахшылар бола қалдық» (Маркс К., Энгельс Ф. Танд. Шығ.-3том, 381-382бб.).

Шынында да, Фейербах өзі ғана идеализмнен бас тартып қойған жоқ, Маркс пен Энгельсті де өзімен бірге ала кетті. Бұл кезге дейін Маркс те, Энгельс те Гегельдің идеализміне ден қойып келіп еді.

«Христиандықтың мәнінде» Фейербах екі күрделі және сол заманда өзекті болған мәселені бірге қарастырады: идеализмнің және христиан дінінің мәнін ашу. Идеализм мен дінді Фейербах тығыз байланысты, бірін бірі қолдайтын көзқарастар деп есептейді. Сондықтан идеализмді сынау сонымен бірге дінге де соққы беру болатынын ойшыл түсінеді. «Менің алғашқы ойым, – деп жазады Фейербах, – Құдай болды». Сондықтан ол теологиялық факультетке түсті. «Екінші ойым – ақыл еді». Фейербах теологияны тастап, Берлин университетіне ауысып, Гегельге, философияға ден қойды. «Үшінші және соңғы нысанам, – дейді Фейербах, – адам». Фейербахтың Гегельге де, дінге де қояр негізгі кінәсі-бұлардың нақты адамға көңіл бөлмеуі.

Гегель ілімінің тұтас, дәйекті және жүйелі түрде негізделгенін Фейербах түсінеді. Оның ішінен олқылық табу қиын. Бірақ Гегель ілімінің бастапқы принциптері – теріс, – дейді Фейербах. Идея да, рух та дербес субстанциялар емес. Оларды абсолюттік және объективті дүниеге айналдыру – қате. Нақты адамнан, ол өмір сүретін нақты орта – табиғаттан және қоғамнан – тыс идея да, рух та жоқ. Идея да, рух та, қала берді, Құдай да – адамның, адамдардың мәні, анықтамалары, абстракциясы.

Фейербахтың Гегельді сынауы, нақты адам мен табиғатқа жүгінуі орынды және дәлелді болды. Бірақ Фейербах идея мен рухтың табиғатын, мүмкіндігін, адам, қоғам өміріндегі, мәдениет, ғылым саласындағы рөлін терең, жете түсіне алмады. Идея және рух жөніндегі оның түсінігі тайыз болды. Бұл арада Фейербах – Маркстің замандасы бола тұрса да – Маркстің деңгейіне көтеріле алмады. Фейербах Маркске дейінгі метафизикалық, пайымдаушы материализмнің шеңберінде қалып қойды. Идеяны адаммен, объективтік материалдық дүниемен, табиғатпен байланыстыру дұрыс. Бірақ идея идея болғандықтан, нақты, бар нәрсені бейнелеп қана қоймайды. Идея болашақтағы құбылыстардың үлгісі болғандықтан нақты адам мен табиғаттың аясында қалып қоймайды, идеалдыққа айналып, адамдардың іс-әрекетіне ықпал етеді. Идеалистер идеяның, рухтың осындай белсенділігін, творчестволық мүмкіндігін тілге

тиек етеді, әсірелейді, сөйтіп, идеяның табиғи тарихи түп – тамырын елемейді. Фейербах сияқты материалистер, керісінше, идеяны объективтік дүниенің субъективтік (санадағы, танымдағы) бейнесі екендігін ғана алға тартады.

Фейербахтың тайыздығы оның Гегель диалектикасына көзқарасынан да көрінеді: ол Гегельдің диалектикасын оның идеалистік жүйесімен ғана байланыстырып, жете бағаламады, түсінбеді. Энгельс дұрыс айтады: Фейербах «Гегельді сын қаруымен жеңбеді, қолдануға жарамайтын бірдеңе сияқтандырып жай лақтырып тастады» (Маркс К., Энгельс Ф. Таңд. шығ. – 3 том, 399б.).

Фейербах табиғат құбылыстарын материалистік тұрғыда қарастырып, қоғамдық қатынастарды суреттегенде материализмнен ауытқып, идеализмге бой ұрады: қоғамда бәрі ақылға, санаға, адамдардың қалауына байланысты анықталады деген пікірде болады. Фейербах, деп атап көрсетеді Энгельс, «төменде материалист, жоғарыда идеалист болды» (Сонда.). табиғатты ол дұрыс түсіндіреді, бірақ қоғамтануда идеализм аясында қалып қояды.

Фейербахтың дін жөніндегі тұжырымдары да батыл болғанмен тайыз, сыңаржақты болды. Діннің жайын ол: «Құдай емес адамды жаратқан, керісінше, адам Құдайды белгілі бір жағдайларда өзіне ұқсас етіп жаратқан» деген қағидамен білдіруден аса алмайды. Фейербах дінді жою идеясын ұсынбайды. Дінмен адамның лайықты өмір жөніндегі сенімі мен үміті тығыз байланысты. Фейербах жаңа дін – махаббат діні – жөнінде пайымдайды: адам дүниеде жоқ Құдайға табынбай, өзі сияқты адамға табынуы керек. Адам өзін өзі сыйлап, бағалай білуі керек.

Фейербахтың философиялық ілімі логикалық немесе гносеологиялық принциптерден емес, **антропологиялық** принциптен бастау алады, яғни философияның негізгі нысанасы – нақты, тірі адам деп тану. Фейербах философиясының басты ұғымдары және мәселелері: өмір, өлім, махаббат, бақыт, ар, намыс, сенім, үміт ж.б.

Фейербах әдебиетте **антропологиялық материализмнің** негізін қалаушы ретінде бағаланады. Бірақ, Энгельстің пікірінше, адамтануда ол адамның табиғи-биологиялық тұрпатын сипаттаудан әрі аса алмады: Фейербах «бар күшімен табиғатқа және адамға жармасады. Бірақ табиғат та, адам да оның айтуында сөз ғана болып қала береді. Ол шын табиғат жөнінде де, шын адам жөнінде де нақтылы еш нәрсе айта алмайды» (Сонда.).

9 ТАРАУ. МАРКСТІК ФИЛОСОФИЯ

Кеңес кезеңінде біздер Марксті, Энгельсті, Ленинді біртұтас ілім өкілдері ретінде қарастырдық. Бұл ілім «марксизм-ленинизм» деп аталды. Әрине, олар ойшыл-философтар ретінде әр түрлі тұлғалар еді. Маркс пен Ленин түгіл, Маркс пен Энгельс түсінігінде, ойшылдық деңгейінде елеулі айырмашылық бар. Маркс ғалым, философ ретінде бәрінен де тереңірек. Бірақ олардың алдына қойған мақсаттары – қоғамда теңсіздікті, қанаушылықты, басқаның еңбегін иемденуді, жеке меншікті революциялық жолмен жою, коммунистік принципті – бәрі біреу үшін, біреу бәрі үшін – ұстанатын қоғам құру – оларды бір ілімінің төңірегінде біріктірді.

Маркс іліміне байланысты күтпеген жағдай қалыптасты. Кеше біздер Маркске, Энгельске, Ленинге қандай сенсек, берілсек, қалай табынсақ, енді келіп 10-15 жылдан кейін бастан кешкен барлық қиындықтар мен қателіктер үшін оларды кінәлап, барлық пәлені соларға жауып, олардан бас тартып жатырмыз. Қазіргі оқушы жастарымыз Маркс, Энгельс, Ленин жөнінде бейхабар деуге болады. Мұның себебі – біздер, кешегі марксистер – лениншілдер, бүгін оларды ұмытып, олар жөнінде жастарға дұрыс мағлұмат бере алмағанымыз. Кешегі кеңестік республикаларда, Ресейде, бізде – Қазақстанда – Марксті түсініп, бағалай білетіндерден гөрі оларды беталды, дәлелсіз сынаушылар көбейіп кетті. Кейде маған мынадай ой келеді: Маркс қандай, біз қандаймыз? Маркске қарағанда оның бүгінгі сыншылары – бейшаралар.

Қалайша біздің Маркс жөніндегі пікіріміз күрт өзгерді? Маркс, шынында да, қазір ілімі ескіріп, жарамсыз болған ойшыл ма? Мәселе, менің ойымша, біздің мәдениетіміздің шама-шарқында. Көбіміз сол кеңес кезіндегі психологияда, көзқараста қалып қойыппыз. Кеше біздер маркстік-лениндік тұрғыдан Платонды Кантты, Берклиді, Махты, XX-ғасырдағы Батыс философиясын елемей, қалай сынасақ, бүгін идеализм, дін жөніндегі пікірімізді өзгертіп, Маркстің, Лениннің өзін солай сынап жатырмыз. Тек бір шектен екінші қарама-қарсы шекке ауытқыдық. Бұл – әрине, мәдениеттілік, парасаттылық емес.

Біз кеше Маркс, Энгельс, Ленин деп қанша қақсағанмен, оларға сонша табынсақ та, кеңес кезіндегі қоғамтанушылар, ғалымдар оларды жете түсініп меңгермеген болып шықты. Біз оларға үстірт, формальды қарап келген екенбіз. Кеңес Одағындағы марксистер Маркстен керек сабақтарды ала алмады. Маркстің, әсіресе, оның «Капиталының» ғылыми – практикалық құнды идеялары бізден гөрі Батыста, капиталистік елдерде нақты жүзеге асты. Капиталистік дүниенің өткен ғасырдағы оңды өзгерістеріне Маркс ілімінің де ықпалы болғаны сөзсіз. Біздің шалағайлығымыз мынадан көрінеді: біздің ойымызша, Маркстің «Капиталы» капиталистік елдердегі әр алуан қатынастарды, құбылыстарды

суреттейді; біз болсақ, басқа, жаңа қоғамда өмір сүріп жатырмыз; «Капиталдағы» тауарлық қатынастар, қосымша құн өндірісі, бәсекелестік, қанаушылық социалистік қоғамға жат; сондықтан Маркстің «Капиталын» біз ғылыми-практикалық нұсқаулар ретінде пайдалана алмаймыз. Сөйтіп біз Маркстен ең керегімізді ала алмадық. Оның орнына Маркс ілімінің өтпелі, уақытша, саяси тұжырымдарына баса көңіл бөлдік. Маркс өзінің данышпандық шығармасы жөнінде айтып еді: «бұл қашан болса да буржуаның басына атылған ең қауіпті снаряд» – деп. Жоқ, олай болмады, керісінше, Маркстің «Капиталы» күйреп бара жатқан капитализмнің түрленіп, адами қалыпқа еніп, жыртқыштығын азайтып, өзгеруіне септігін тигізді.

Кеше біздер Марксті, Ленинді данышпан деп білдік. Құдайды жоққа шығарғанмен, оларға Құдайдай табындық. Олардың ілімі біз үшін абсолюттік ақиқат сияқты көрінді. Олардың ілімінде қателіктер болар-ау – деген ой ешкімнің басына кіріп шықпады. Тек өткен ғасырдың аяқ кезінде көбімізге Маркстің, Энгельстің, Лениннің ет пен сүйектен жаралған қарапайым адамдар екені, олардың да қателесетіні айқын болды. Кеш те болса, олардың іліміне творчестволық тұрғыдан қарап, сын елегінен өткізіп, өзіміздің қоғам, қоғамдық қатынастар, адам, мемлекет, партия, идеология, демократия сияқты құбылыстар жөніндегі түсінігімізді қайта қараудың орнына біз Маркстен бас тарта бастадық. Үйреншікті әдетпен істің жеңіліне қарай ойыстық.

Маркс те, Энгельс те ешуақытта да өз іліміне абсолюттік ақиқат, догма деп қараған емес. Керісінше, олардың іліміне қандай сұраққа да әзір тұрған жауап ретінде емес, өмірде алға тартылатын мәселелерді қарастырудың тәсілі, жолы ретінде, іске басшылық ретінде қарау керектігін ескертумен болды.

Ойлау тарихындағы көптеген философтар сияқты Маркс те – классик. Одан бас тарту мүмкін емес. Ол ХІХ-ғасырда өмір сүрді. Өз заманындағы қоғамдық практика, ғылым алға тартқан мәселелермен шұғылданды, оларды шешудің жолдарын, үлгілерін көрсетті. ХХ-ғасырда қоғам өмірінде, мәдениетте, өркениетте, ғылымда бұрын-соңды болмаған жаңа құбылыстар, проблемалар пайда болды. Бұларды талдап шешу үшін жаңаша ойлау керек еді, Маркс сияқты жаңа ойшылдар, ғалымдар керек еді. Жаңа жағдайлар мен жаңа проблемалардан туындаған дағдарыстар үшін Марксті кінәлау – не болғанда да ақылға симайды.

Маркстік философияның ерекшеліктеріне тоқталайық.

Батыс философиясынан әсіресе, классикалық неміс философиясынан шыққан, бірақ философиядағы өз жолын тапқан Маркс пен Энгельс философияны ғылым ретінде, теориялық танымның ең жоғарғы формасы ретінде дамытуға күш салды.

Объективтік шындықты – табиғатты, қоғамды – және таным жүйесін ғылыми тұрғыдан танып, түсіндіре алатын философия, Маркстің пікірінше,

-материализм, бірақ бұрынғы тар өрісті, сыңаржақты материализм емес, дүниеге, шындыққа диалектикалық және тарихи тұрғыдан қарайтын жаңа материализм. Идеализм, – дейді Маркс, – шындықты бұрмалап, теріс түсіндіреді. Дүниедегі болып жатқан өзгерістердің, адам және қоғам өмірінің түп негізі, Марксше, – материалдық өндіріс, адамға, қоғамға қажетті материалдық игіліктерді өндіру. Ғылыммен, өнермен, дінмен, философиямен, саясатпен айналысу үшін, дейді Энгельс, адамдар ең алдымен тірі жан ретінде өмір сүруі керек. Өмір сүру үшін оларға тамақ, киім, баспана, дүние-мүлік керек. Ал бұлар табиғатта әзір күйінде кездеспейді. Демек, мұндай материалдық игіліктерді өндіру керек. Адам болмысы сөзден, ойдан басталмайды. Болмысты сана анықтамайды, дейді Маркс, керісінше, болмыс сананы анықтайды. Бұл, әрине, жалпы заңдылық. Өмірде сананың да рөлі артып, сананың болмысқа ықпал ететін кездері жиі болып тұрады. Әңгіме адам, қоғам өмірі жөнінде болып отыр ғой. Дейтұрғанмен, шешуші сәттерде адамдардың сана сезімінің көңіл-күйінің, пікірінің, көзқарасының түбірлі өзгерісі болмыстың өзгеруімен байланысты.

Идеализм тұрғысынан сана, субъект, «Мен», идея, рух – алғашқы, түпкі бастаулар; бұлар ештеңемен анықталмайды, керісінше, олар бәрін-табиғатты, адамды, қоғамды, қоғамдық қатынастарды – анықтайды, өзгертеді, жасайды. Табиғаттан, тарихтан тыс өмір сүретін нәрсе – абсолют. Қарапайым санада ол Құдай деп аталады. Фейербахтың идеализм мен дінді қосақтап қатар сынайтыны осыдан. Гегель іліміндегі идеяның негізгі анықтамалары: абсолюттік идея, абсолюттік рух, әлемдік ақыл. Фейербахтың ізімен Маркс абсолюттік идея деген ұғымды шындыққа сәйкес келмейді деп қабылдамайды. Ақыл, рух, идея, материалистік тұрғыдан, – нақты адамның анықтамалары яғни қасиеттері. Идеяны дүниеге әкелетін және жүзеге асыратын – адам.

Гегельден шыққан Маркс материализмді өзіне дейінгі сыңаржақтылықтан, дәйексіздіктен арылтып, жаңа, биік сатыға көтерді. Маркстің материализмі – қайталауға тура келеді – **диалектикалық** материализм. Философия тарихында тұңғыш рет материализм мен диалектика бірікті, бірін бірі толықтырып, байытты. Маркс Гегельдің «басымен төмен тұрған» идеалистік диалектикасын аяғынан тік тұрғызып, нақты заттар мен құбылыстардың, табиғаттың, қоғамның, тарихтың дамуы және осының арқасында рухтың, сананың, танымның дамуы жөніндегі ілімге, бір сөзбен, объективтік және субъективтік диалектикаға айналдырды.

Маркстің материализмі жаратылыстану және қоғамтану ғылымдарына арқа сүйейді. Дүние, дүниедегі әр алуан құбылыстар жөніндегі абстракты, құрғақ пайымдау олар жөнінде нақты түсінік бермейді. Сондықтан диалектикалық материалистік философияның міндеті – нақты құбылыстарды нақты зерттеу.

Дүниені объективтік реалдылық, материя ретінде қарастыра отырып және жаратылыстану, қоғамтану ғылымдарының басты жаңалықтарына сүйене отырып, Маркс пен Энгельс философияда тұңғыш рет дүниенің бірлігін, табиғаттың, қоғамның, адамның, танымның органикалық байланысын, материя мен сананың, болмыс пен ойлаудың, субъект пен объектің қарым-қатынасын жан-жақты талдап, негіздеді. Бұл тұрғыдан объективтік дүниенің негізі болып табылатын материя – белсенді, өне бойы өзгерісте, қозғалыста болады, өзіндегі өзгерістердің субъекті болып табылады. Табиғатты, қоғамды, адамды, қоғамдық институттарды дүниеге әкелетін, анықтайтын идея емес, материя. Қозғалыс, кеңістік пен уақыт – материяның өмір сүруінің қажетті тәсілдері, формалары болып табылады.

Маркстік философия материяның өмір сүруінің негізгі формаларын анықтап, бұрыннан белгілі механикалық, физикалық, химиялық, биологиялық түрлерімен бірге әлеуметтік форманы ашты, жан-жақты суреттеді.

Маркстік философияның тағы бір басты ерекшелігі – қоғамдық болмысты, қоғамдық қатынастарды, тарихты материалистік тұрғыдан қарастырып, түсіндіргені. Маркске дейін қоғам, тарих жөнінде Гегельден келе жатқан идеалистік түсінік орын алып келіп еді.

Маркстік философия саналы түрде қоғамдағы езілген, қаналған тап – жұмысшылардың мүддесін көздеп, қоғамдағы қанаушылықтың, әлеуметтік теңсіздіктің, жатсынудың көзін ашты, үстем тапқа – буржуазияға қарсы ашықтан ашық теориялық және практикалық күреске шықты. Маркс әлеуметтік теңсіздікті, қанаушылықты жоюдың тиімді тәсілі ретінде тап күресін, тап күресінен туындайтын әлеуметтік революцияны қоғам заңдылығы ретінде таныды. Бәрі де относителді, уақытша, тарихи құбылыс, жеке меншік те, әлеуметтік езгі де, соған арқа сүйейтін капиталистік құрылыс та – уақытша; ерте ме, кеш пе өзгереді, өзінің қарама-қарсылығына айналады деген тұжырым жасады.

Кеңес дәуірінде бүкіл әлемдік философия – оның дамуының ең биік шыңы деп танылған маркстік-лениндік философияға барып тірелді. Философия тарихына, философия классиктерінің іліміне, туындыларына маркстік философия тұрғысынан қарау дұрыс деп танылды. Жоғары оқу орындарында ғылыми орталықтарда философияны оқып үйрену маркстік-лениндік философияның негіздерін білумен шектелетін болды. Маркстік философияның әлемдік философияны алмастыра алмайтыны, маркстік философияның әлемдік философияның даму тарихының белгілі бір сатысы екендігі ескерілмеді.

Маркс те, Энгельс те ауқатты әулеттен шыққан. Маркстің әкесі – адвокат, ал Энгельстің әкесі – кәсіпорындары Германияда ғана емес, Англияда да орналасқан бай фабрикант. Маркс те, Энгельс те есейе келе өздері шыққан үстем таптан қол үзіп, бүкіл өмірін, күш-жігерін, дарынын, бұрын айтқанымыздай, жұмысшы табына қызмет етуге жұмсады. Маркс

Трир деген, Энгельс Бармен деген қалада дүниеге келген. Маркстің ұлты – еврей, Энгельс – неміс.

Карл Генрих Маркс 1818 жылы 5 мамырда дүниеге келіп, 14 наурызда 1883 жылы дүниеден озды. Фридрих Энгельс 28 қарашада 1820 жылы туып, 1895 жылы 5 тамызда қайтыс болды. Маркс те, Энгельс те ғұмырының көп бөлігін Англияда – Манчестерде және Лондонда өткізеді. Ағылшындар бұларды жерлестеріміз деп мақтан тұтады. Маркс пен Энгельс болса, олар өздерін дүниежүзінің азаматтарымыз деп есептеді.

12 жасынан Маркс Трирдегі гимназияда оқиды. Оқу оған қиынға түспейді. Ол әсіресе өздігінен ойлауды, творчестволық қиялды керек ететін пәндерді сүйіп оқиды, жете меңгереді. Жасынан тілді меңгеруге қабілеттілік танытады, гимназияда латынь, ежелгі грек тілін үйренеді.

1835 жылы Маркс Бонн университетіне түсіп, заң ғылымдарын игере бастайды. Бір жылдан кейін Берлин университетіне заң факультетіне ауысады. Мұнда әлі де ұлы Гегельдің «рухы шарық ұруда» еді. Гегельдің ықпалымен Маркс құқықтанумен, тарихпен, шет тілдерімен бірге философияны да мұқият зерттеуге ден қояды. Көптеген философиялық еңбектерді, соның ішінде Гегельдің шығармаларын оқып, зерттеумен шұғылданды. 1839 жылдан бастап, философия оның ең басты ісіне айналады. 1841 жылы Маркс философия тарихынан Демокрит пен Эпикурдің көзқарастарын салыстырған диссертация қорғап, философия докторы атағын алады.

Докторлық диссертациясында Маркс философиялық ойлаудың бастауларына ден қояды, Сократты, Платонды, Аристотельді зерттеуге кіріседі; көптеген ежелгі авторлардың: Диоген Лаэртийдің, Плутархтың, Симплицийдің, Цицеронның, Лукреций Кардың, Секст Эмпириктің жазғандарын оқиды. Антика философиясының көптеген өкілдері мен ілімдерінің ішінен Маркс Демокрит пен Эпикурге арнайы көңіл бөліп, ілімдерін талдайды. Осы тандаудың өзі көп нәрсені аңғартып тұр: біріншіден, Демокрит те, Эпикур да өз ілімдерінде нақты материалдық дүниеге арқа сүйейді, саналы түрде материалистік көзқарасты ұстанады. Маркс болса, диссертация жазу кезінде әлі де Гегельге, яғни идеализмге арқа сүйеуде еді. Докторлық диссертациядан біз Маркстің идеализмнен бас тартып, материализмге бет бұрғанын аңғара алмаймыз. Бірақ та оның аталған ойшылдарға Гегельден басқаша қарайтынына куә боламыз. Гегель Демокриттің ілімі өзін қанағаттандырмайтынын ашық айтады (Қара: Гегель Г.В.Ф. Лекция по истории философии. Кн. 1. С. 302). Ал Эпикур жөнінде Гегель: Эпикур өз өмірінде көптеген шығармалар жазған, бірақ олардың бізге жетпегеніне өкінудің қажеті жоқ-дейді (Қара: Гегель Г.В.Ф. Лекция по истории философии. Кн.2. СПб. «Наука», 1999, С.340). Екіншіден, Демокрит те, Эпикур да ашықтан ашық адам, қоғам өміріндегі Құдайдың рөлін жоққа шығарады. Маркстің диссертациясында да атеистік идеялар жиі-жиі ұшырасады. Маркс өзін «адамдардың еркіндігі үшін азап

шеккен және құдайларға қарсы шыққан Прометейдің жақтасымын» – деп жариялайды. Үшіншіден, Маркс идеализмге де көңіл толмайтынын жасырмайды; идеализм, оның ойынша, философияны шындықтан алыстатып, «таза ойлау» дүниесіне бұрып әкетеді. Сөйтіп, философия мен «дүниенің» ойлау мен шындықтың арасында алшақтық пайда болады. «Дүние философияға жат, философия дүниеге жат» болып шығады.

Ф. Энгельс университетте оқыған жоқ. Ол тіпті гимназияны да аяқтап үлгермеген. Әкесі оны пасторлыққа әзірлеп, теологиялық факультетте оқытпақ болғанда, Энгельс оның бұл таңдауына қарсы болады. Баласына ренжіген әкесі оны 1838 жылы гимназиядан шығарып алып, сәудегерлік іске салып қояды. Осы жанына жақпайтын, өзі «каторга» деп атаған сауда-саттықпен Энгельс 45 жылдай айналысуға мәжбүр болды. Әрине, пайда тауып, баю үшін емес, Маркстің жанұясын асырау үшін, Маркстің ғылыми жұмыстармен алаңсыз айналысуына жағдай жасау үшін Энгельс осындай жүкті өзіне артып алды. Сөйтіп, ол Маркстің жанұясына ұзақ жылдар бойы материалдық көмек көрсетіп тұрады. Маркс дүниеден озғаннан кейін Энгельс коммерциялық қызметті тастап, «күлдықтан босандым!» деп жариялайды.

Егерде біз осы кезге дейін Энгельсті ғұлама, ойшыл ретінде Маркстің қатарына қойып келсек, бұл дәрежеге ол өзінің асқан еңбекқорлығымен, дарындылығымен, уақытты ұқыпты және тиімді пайдалана білуімен жетті. 40 жылдай ол күндіз кеңседе сауда-саттықпен, есеп-қисаппен, ал кеште және түнде 5-6 сағат күн сайын ғылыммен, философиямен шұғылданып отырған. Әдебиетте Энгельстің энциклопедиялық білімі жөнінде сөз болғанда оны Аристотельмен, Леонардо да Винчимен, Гетемен, Гегельмен салыстырады. Шынында да, Энгельстің білімі жан-жақты еді: философ, экономист-теоретик, тарихшы, филолог, әдеби сыншы, аудармашы, публицист, әскери теоретик. Өзінің «Англиядағы жұмысшы табының хәл-жағдайы» деген Маркске өте ұнаған еңбегінде нақты-социологиялық зерттеулердің үлгісін көрсетті. Мұндай зерттеулер Энгельске дейін ғылымда болмаған еді. Ол физика, механика, химия, биология, математика, астрономия, кейбір техникалық пәндер саласынан өте хабардар болды. Соның арқасында **«Табиғат диалектикасы»** деген еңбегінде жаратылыстану ғылымдарының антика заманынан бергі дамуының қорытындыларын жасады. Ч. Дарвиннің «Табиғи сұрыптау жолымен түрлердің пайда болуы» (1859) деген әйгілі еңбегін топшылап, талдау арқылы Дарвин өзі жасай алмаған соны, терең тұжырымдарға келеді.

Университетте оқып жүргенде-ақ Маркс өзінің жан-жақты дарындылығын, дәйектілігін, заттың мәнін бірден аңғаратын сезімталдығын танытады. Оқытушылар да, қатарлас студенттер де Маркстің жетекшілік қабілетін мойындап, сол кездің өзінде оны «доктор Маркс» деп атап кетеді.

Университетте Маркске сабақ берген Мозес Гесс деген сол кезде аты танымал философ өзінің студентін философиялық дамуы жағынан өзінен жоғары қояды және оны ұлы болашақ күтіп тұрғанын көрегендікпен болжай біледі. 1841 жылы жолдасына жазған бір хатында Мозес Гесс Маркске өте жоғары сипаттама береді: «Бұл маған ерекше әсер еткен танданарлық құбылыс, – деп жазады ол. – Қысқасын айтқанда, сен тірілердің ішіндегі ең ұлы, мүмкін бірден бір нағыз философпен танысуға әзір бол. Мақсаты, ұмтылысы және өзінің философиялық рухани дамуы жағынан ол Штраустан ғана емес, Фейербахтан да асып түседі. Ал бұл көп нәрсені аңғартады». Шынында да сол кезде Штраус та, әсіресе, Фейербах та неміс зиялыларының аузынан түспейтін аты-шулы ойшылдар еді. Есімі көпшілікке аты таныс емес философтың Еуропаға аты әйгілі Гегельді сынауы сол кезде көптеген есті адамдарды таңырқатып еді. Гесстің пікіріне оралайық: «Менің пір тұтқан адамымды, – деп жазады ол, – «доктор Маркс», деп атайды. Ол әлі жас, 24 ке де толған жоқ. Бірақ ол көп кешікпей орта ғасырлық дін мен саясатқа соңғы соққыны береді. Онда терең философиялық түсінік орынды әзіл - оспақпен үйлеседі. Руссоны, Вольтерді, Гольбахты, Лессингті, Гейнені және Гегельді бір кісідей ғып көз алдыңа келтіріп көр, бұларды жай шатастыру емес, барлығының қабілеті бір адамның бойынан табылғандай көрші-міне, осы адам доктор Маркс болады». Университетті жаңа ғана бітірген жас адамға мұндай баға беру сол кездің өзінде-ақ Маркстің көзге түсе бастағанын аңғартады.

Университетті бітіргеннен кейін жас философия докторы Боннға қайтып, сондағы университетке доцент болып орналасады. Бірақ оқытушылық қызметі ұзаққа бармайды: университеттегі тәртіп, қатал цензура, оқыту ісіндегі формализм, діни догмаларды мойындау Маркстің бір жылдан кейін университеттен кетуіне себеп болады. Бұлай істеуге қосымша себеп болған нәрсе-жастар пір тұтқан жас профессор Бруно Бауэрдің дінді сынағаны үшін университеттен қуылуы болды. Онымен ынтымақтастық білдіріп, Маркс те өз еркімен университеттен кетеді.

Кейін Энгельспен бірігіп жазылған **«Қасиетті әулет»** деген еңбегінде Маркс Бруно Бауэрдің көзқарасын қатал сынға алады.

Осы арада Маркстің мінезіндегі бір қасиетті атап көрсету керек сияқты. Ол өмірде қасындағы адамдармен, әріптестермен қарым-қатынаста жұмсақтық, кешірімділік, түсіністік танытқанмен, дүниетаным саласында, философиялық, саяси ұстанымда бірбеткей, ырымшылдықты білмейтін, қатал адам болған. Міне, өзінің пір тұтқан адамы Бауэрге қарсы шығып отыр. Өзінің ұстазы Гегельді идеалистік көзқарасы үшін өне бойы сынаумен болды. Өзінің көзін ашып, Гегель идеализмінен материализмге бетбұруына себепші болған Фейербахты да сыңаржақтығы, дәйексіздігі, тайыздығы үшін сынайды. Маркстің ілімін экономизм, тұрпайы социологизм тұрғысынан бұрмалаған, өздерін «марксистерміз» деп

есептеген адамдарға Маркс былай дейді: «Егер сіздер марксизімді солай түсіндіретін болсаңдар, онда менің білетінім біреу-мен марксист емеспін».

Университеттен кеткесін Маркстің публицистикалық, журналистік және саяси қызметі басталады. 1842 жылы ол “Рейн газетінде” қызметкер, кейін редактор болып жұмыс істейді. Публицистикалық қызмет Маркстің философиялық теория биігінен жерге түсіп, өмірде орын алған қайшылықтарды, әлеуметтік топтар мен таптар арасындағы өз мүдделері үшін тартысты, әділетсіздікті, қанаушылықты өз көзімен көріп, сезінуге мүмкіндік береді. Марксті, әсіресе, қалың халық бұқарасының ауыр тұрмысы қатты қынжылтады. Аштық, жалаңаштық, қорлық, зорлық қоғамда кең өріс алғанын көріп, осы жөнінде газет бетінде ашық жазады.

Гегель өз ілімінде «шындық ақылға сыйымды» деп жариялап, өз кезіндегі монархияны ақтап еді. Маркс Германияда қалыптасқан құрылыста ақылға сыйымды ештеңе көре алмағанын жазады. Гегель ілімі шындықтан алшақ жатыр деген тұжырымға келеді.

Осы кезде Фейербахтың **«Христиандықтың мәні»** (1841), іле-шала **«Болашақ философиясының негізгі қағидалары»** деген еңбектері жарық көреді. Фейербахтың Гегель идеализмі мен дінді өткір сынауы Маркстің Гегель ілімі, идеалистік философия жөніндегі күмәндарын күшейтіп, идеализмнен бас тартып, материализмге бет бұруына елеулі ықпал етеді. Маркс енді шындыққа, нақты өмірге идеализм емес, материализм жақын екен деген ойға келеді, өйткені, материализм абстракты ойлаудан гөрі нақты өмірге, қалыптасқан құбылыстарға арқа сүйейді, идеализм құсап шындықты бұрмаламайды, барды бар, жоқты жоқ деп көрсетеді.

Мынадай қызық сұрақ туады: егерде Маркс университеттен кетпесе, ол материалист, атеист, саясаткер, революционер болар ма еді? Әрине, ол атақты ғалым, профессор, философ болар еді, өз мектебін құрар еді, бірақ біз білетін теорияда да, практикада да революционер болуы екі талай болар еді.

1843 жылы маусымда Маркстің өмірінде бақытты оқиға болады: ол бұдан 7-8 жыл бұрын танысып, ұнатып, некелесіп қойған Женни фон Вестфален деген барон қызына үйленеді. Маркс пен Женни ата-аналарының, жақын-жуықтарының қарсылығына қарамастан ұзақ жылдар бірін бірі күтіп, сөздеріне тұрып, бас қосады. Ұзақ жылдар бойы бақытты, сыйласқан, бірақ қиыншылыққа, жоқшылыққа толы ғұмыр кешеді.

Маркс өзінің атеистік, революциялық көзқарасы үшін қуғын-сүргінге ұшырап, бір елден бір елді паналап, көшіп жүруіне тура келеді, өз елінде ғана емес, Францияда да, Бельгияда да тұрақтай алмайды. Ақыр соңында Англияны паналауға мәжбүр болады. Қайда барса да жұмыс таба алмай, өне бойы пәтер жалдап күн көреді, жиі-жиі материалдық мұқтаждыққа ұшырайды. Әйелінің айтуынша, «цыгандар құсап босып жүрген» кездері жиі болады. Тек сенімді серігі, досы Энгельстің

арқасында Маркс «аштан өлмей» (Ленин), өміршең ұлы туындыларын дүниеге әкелуге мүмкіндік алады.

Маркс өзінің аса құнды еңбектері үшін қаламақы алмаған бірден бір ұлы ғалым болар. Маркстің досы, шәкірті Вильгельм Либкнехт жазады: «Германиядағы ең төменгі ақы алатын мердігер (поденщик) Маркстің қырық жылдай жазған ұлы ғылыми туындысы үшін алған қаламақысынан көп жалақы алған болар». Маркстің өзі бір хатында: бүкіл саналы ғұмырымды сарп еткен «Капитал», – деп жазады, – оны жазу үстінде шеккен темекіге жұмсаған шығынымды да қайырып әкелген жоқ». Маркстің анасы ұлын өмірден орнын таба алмаған бейбақ деп есептеген және күйінішпен: «балам капитал жөнінде жазғанша, капиталға ие болғаны ақылды болатын еді» – деген.

Маркс пен Энгельстің алғашқы кездесуі 1842 жылы Кельн деген қалада Маркс жұмыс істейтін «Рейн газетінің» редакциясында болады. Бірақ мұнда жөндеп танысудың сәті түспейді. Кейін екі жылдан соң Парижде кездескенде Маркс те, Энгельс те өздерінің әр түрлі жолдармен қоғам жөнінде, философия жөнінде, алдарында тұрған мұрат жөнінде ортақ көзқарасқа келгенін аңғарады. Содан кейін олар Маркс дүниеден өткенше өмірде де, ғылымда да, саяси күресте де жұбын жазып көрген жоқ. Марксизм бір кісінің есімімен аталатын ілім болса да, ол – шын мәнісінде екі адамның еңбегі. Маркс Энгельсті бірде өзінің «екінші Мені» деп таныстырады.

Энгельс ешқашан да өзін Маркспен қатар тұрмын деп есептеген жоқ. Өне бойы өзінің Маркстің серігі екенін, екеуінің қарым-қатынасында жетекші рөл досына тиесілі екенін атап өтумен болады. «Мен әрқашанда теорияда Маркстен кейін «екінші скрипканы ойнадым» деп ағынан жарылады.

Философиядағы жаңа материалистік бағыттың, қоғамтанудағы жаңа ілімнің – негізінен – Маркстің есімімен аталатыны туралы айта келіп, Энгельс төмендегідей түсінік беруді қажет деп біледі. «Менің Маркспен бірге істеген қырық жыл уақытымның ішінде де және соған дейін де сөз болып отырған теорияны негіздеуде де, әсіресе оны талдап жасауда да белгілі дәрежеде дербес қатысқанымды мен бекер дей алмаймын. Бірақ негізгі жетекші пікірлердің, әсіресе экономика мен тарих саласындағы пікірлердің басым көпшілігі Маркстікі, ал оның үстіне, оларды ақырғы түрінде тиянақты тұжырымдаған да Маркс. Бұларға менің қосқанымды, мүмкін екі-үш арнаулы саланы былай қойғанда, Маркс менсіз де оп-оңай істей алатын еді. Ал Маркстің істегенін мен ешқашанда істей алмас едім. Маркс біздің бәрімізден жоғары тұрды, алысты көрді, бізден көбірек және тез шолыды. Маркс данышпан еді, ал біз, ең мықтағанда, – талант қана болдық. Маркссіз біздің теориямыз қазіргісіндей мүлде болмаған болар еді. Сондықтан да оның Маркстің есімімен аталуы әбден орынды» (Маркс К., Энгельс Ф. Танд. Шығ. 3т. ... 400 б.).

Маркс пен Энгельстің бірлесіп жазған алғашқы еңбегі жоғарыда аталған **«Қасиетті әулет»**. Сол 1845 жылы алты айда бұлар бірлесіп, **«Неміс идеологиясын»** жазады. Бұл – әлі де мәнін жоймаған құнды шығарма. Осы жылы бүкіл маркстік философияның бағдарламасын, негізгі нысаналарын айқындаған Маркстің **«Фейербах туралы тезистері»** жазылады.

1848 жылы Маркс пен Энгельс бірлесіп, өздері құрған революциялық жұмысшы партияның бағдарламасы ретінде **«Коммунистік партияның манифесін»** жазады. Бұл еңбектің басты тұжырымдары мен қағидалары қазір ескірді деуге әбден болады.

40-жылдардың ортасынан бастап, Маркс капитализмнің өзіндік даму заңдарын, саяси экономиясын тиянақты зерттеуге кіріседі. Оның ойынша, қоғам өміріндегі күрделі өзгерістер әуелі теорияда жан-жақты негізделуі керек. Маркс өзінің алдына жұмысшы қозғалысының теориялық негізін құру міндетін қояды. Бұл үшін капиталистік өндірістің қалыптасуы, дамып жетілуі, мәні ашылуы керек болды.

Маркстің әдейі атап өтуге тұрарлық, ғылыми жаңалықтарға, батыл идеяларға толы еңбегі – **«1844 жылғы экономикалық-философиялық қолжазбалар»**. Мұнда ол таза теориялық, философиялық тұрғыдан қоғамдық теңсіздіктің, қанаудың түп тамыры **жатысында** – деп атап көрсетеді. Қоғам дамуының, жетілуінің, игіліктерінің көзі-еңбек, өндіріс. Капиталистік қоғамдағы ең басты өндіргіш күш-жұмысшы. Ол бірақ сонымен бірге сол қоғамдағы ең жарлы, өз еңбегінің жемісін өзі пайдалана алмайтын сорлы адам. Мұндай жағдай өзгеруі керек және өзгереді де. Бұлай бола беруі мүмкін емес, – деген тұжырым жасайды жас Маркс. Бұл «Қолжазбалар» әлі мәнін жойған жоқ. Бұл еңбекті әлі қызығып, сүйсініп оқисың.

Маркс болмысында ең алдымен ғалым-зерттеуші, сосын ойшыл – философ, сосын барып саяси қайраткер, революционер болатын. Кеңес дәуірінде біз Марксты ең алдымен революционер етіп көрсетуге тырыстық. Маркс ілімінің осы саяси, таптық, идеологиялық жағын алға тарттық. Ал бұл Маркс ілімінің екінші кезектегі өткінші жағы еді.

Маркс ғылымда немен айналысса да, асқан ыждағаттылық, дәйектілік танытты. «Капиталды» жазу үшін ол, Лениннің, Н.Михайловскийдің пікірінше, Монблан деректерді, эмпириялық мағлұматтарды жинап, талдады. Экономика теориясы, тарих, құқық, философия саласында еңбектер жазғанда Маркс сол салада жарық көрген еңбектерді қай тілде жарық көрсе, сол тілде оқып зерттеді. Осы арада Маркстің көптеген еуропалық тілдерді жете білгенін айта кету керек. Ол жас шағынан мынадай ережені ұстанған екен: классикалық шығармаларды жарық көрген тілде оқу: Эсхилді ежелгі грек, Дантені-итальян, «Дон Кихотты» – испан, Бальзакты – француз тілінде оқыған. Француз философы П.Ж.Прудон Гегельдің диалектикасын түсінбей, бұрмалаған

«Қайыршылық философиясы» деген кітап жазғанда оған жауап ретінде, оны сынаған **«Философияның қайыршылығы»** деген еңбегін Маркс таза француз тілінде жазады (1847). Көп жылдар Маркс Лондонда тұрды, ағылшындық капитализмді ішінде жүріп мұқият зерттеді; ол, әрине, ағылшын тілін өзінің ана тіліндей білді, Шекспирді ағылшын тілінде сүйіп оқыды. Елу жасында Маркс Чернышевскийдің экономика саласындағы еңбектерімен танысу үшін орыс тілін үйрене бастайды және жарты жылдың ішінде тым тәуір меңгеріп алады; Чернышевскиймен бірге Пушкинді, Гогольді, Салтыков – Щедринді ұнатып оқиды.

Энгельс те орыс тілін білген. Бір социалистің әзіл сөзіне қарағанда, ол «жиырма тілде тұттығады екен». Оның толқыған сәттерде аздап тұттығатыны болса керек.

Маркс пен Энгельстің орасан зор еңбекқорлығын атап өткен жөн. Олардың қолжазбалары 40-50 баспа табақтан тұратын 100 томды құрайды екен. Солардың ішінен неміс тілінде 70 том, орыс тілінде 51 том жарық көрді. Көптеген құнды дүниелер, әсіресе, тарих саласындағы еңбектері әлі жарық көрген жоқ. Маркс тек экономикамен, саясатпен, философиямен ғана айналысып қойған жоқ. Сонымен бірге тарих, құқықтану, әлеуметтану, эстетика, саясаттану саласында да еңбектер жазды. Қоғамдық ғылымдар Маркстің арқасында ғана ғылым деңгейіне көтеріле алды. Маркс пен Энгельс идеологияның мән-жайын ашып берді. Маркс техника мен технология тарихын да тиянақты зерттеді. Маркстің «Математикалық қолжазбалары» математиканың философиялық мәселелерін шебер талдайды.

Маркс өзінің басты іргелі еңбегін шамамен қырық жылдай жазды: «Капитал» 4 томнан, 7 кітаптан тұрады. Автордың көзі тірісінде бірінші томы жарық көрді (1867 ж.). Екінші және үшінші томдары Энгельстің редакциясымен және әзірлеуімен 1885 және 1894 жылдары басылып шықты. Лениннің пікірінше, «Капиталдың» екінші, үшінші томдарының авторлары-екеу: Маркс пен Энгельс. Бұл екі томды әзірлеп шығарумен – дейді Ленин, Энгельс өзінің досына өшпес ескерткіш орнатты. «Капиталдың» төртінші томы XX-ғасырдың 30-жылдарында жарық көрді. Оны да Энгельс баспаға әзірлеп кетті.

Маркстің жазуы түсініксіз болған, оның жазғандарын оқи алатын Маркстің әйелі Женни және Энгельс болған. Маркс дүниеден озғасын Энгельс бар уақытын, күшін досының қолжазбаларын баспаға әзірлеуге жұмсайды, өз ойларын жүзеге асыруға, өз еңбектерін жазып шығаруға уақыты жетпейді.

Маркс Гегельдің абсолюттік идея немесе абсолюттік рух деген ұғымдарынан бас тартып, философиялық ойлаудың бастапқы принципі ретінде материалдық дүниені – табиғат пен қоғамды – таниды. Адамзат тарихының анықтаушы күштері, оның ойынша, – қарапайым еңбек, өндіріс, өндірістік қатынастар.

Маркс философияға тұңғыш рет өзінің материалистік көзқарасын сипаттайтын басты ұғымдарды енгізді: қоғамдық болмыс және қоғамдық сана, базис және қондырма, қоғамдық-экономикалық формация, таптар, тап күресі, әлеуметтік революция, өндіріс тәсілі, өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар ж.б.

Өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар бірігіп, қоғамның экономикалық негізін құрайды. Материалдық игіліктерді өндіру тәсілі қоғамның әлеуметтік, саяси және рухани дамуының себебі болып табылады. Қоғамның даму барысында, Марксше, өндірістің материалдық күштері, яғни өндіргіш күштер өздерімен тығыз байланысты өндірістік қатынастармен қақтығысқа түседі. Себебі өндірістік қатынастар қалыптасқан қалпын сақтағысы келіп, өне бойы өзгеріп, жетіліп тұратын өндіргіш күштердің қарқынды дамуына кедергі болады. Өндірістік қатынастар мен өндіргіш күштердің арасындағы бара-бара шиеленіскен қайшылық адамдардың арасындағы наразылыққа – тап күресіне – әкеліп соқтырады. Мұның аяғы, дейді Маркс, әлеуметтік революцияға, төңкеріске ұласады.

Бірақ, деп атап көрсетеді Маркс, барлық өндіргіш күштер бұрынғы өндірістік қатынастар аясында дамып жетілмей тұрып, қоғамдық тәртіп жойылмайды. Ескі қоғамның негізінде жаңа қоғамның материалдық алғышарттары пайда болмайынша жаңа жоғары деңгейдегі өндірістік қатынастар ешқашан да дүниеге келмейді. Мұнымен Маркс нені ескерткісі келеді? Революция деген адамдардың қалауымен қалай болса солай жүзеге асатын кездейсоқ нәрсе емес. Революцияның пісіп жетілуі, жүзеге асуы-тұтас дәуір. Революция – объективтік заңдылық, адам, қоғам тағдыры. Революциямен ойнауға болмайды. Революция жүзеге асуы үшін объективтік және субъективтік факторлар қатар қалыптасып, дамып жетілуі керек. XX-ғасырда жүзеге асқан әлеуметтік төңкерістерде Маркстің осы тұжырымы ескерілмеді. Бір қоғамының орнына екінші қоғам, айталық, капитализмнің орнына коммунистік қоғам орнауы үшін, бұрынғы капиталистік қоғам өзіндегі бар мүмкіндіктерді жүзеге асырып, дамып жетіліп, дағдарысқа ұшырап, өзін өзі жоққа шығаруы керек.

Өндірістік қатынастар – Маркс ілімінде – бұл жер иесі мен жалдамалы қызметшінің, зауыттар мен фабрикалардың иесі-капиталист пен жалдамалы жұмысшының арасындағы қатынастар. Өндірістік қатынастар объективтік фактордың қатарына жатады. Былайша айтқанда, капиталист пен жұмысшының арасындағы өндірістік қатынас олардың еркінен тыс қалыптасады: капиталистің кәсіпорны жұмыс істеу үшін ол жұмысшыларды жалдауы керек, ал жұмысшылар өздерінің отбасын асырау үшін капиталистке жалданып жұмыс істеуі керек. Басқа жол жоқ.

Маркстің материалистік көзқарасы бойынша, өмірдің қай жағы да материалдық факторлармен анықталады. Материалдық факторлар қалыптасып бар болған кезде рухани құбылыстардың сан алуан

қимылдары, шарықтауы, материалдық құбылыстарға ықпалы жүзеге асып жатады.

Қоғам дамуын Маркс **табиғи-тарихи процесс** деп біледі. Қоғам дамуы да табиғаттағыдай объективтік заңдарға сай жүзеге асады. Бірақ табиғат дамуы стихиялы түрде жүзеге асса, қоғам дамуы адамдардың саналы іс-әрекеті арқылы жүзеге асады.

Біз жоғарыда маркстік философияға сипаттама беріп, оның идеализмнен және Маркске дейінгі метафизикалық материализмнен негізгі айырмашылықтарын атап көрсеттік. Маркстік философияның диалектикалық және тарихи-материалистік ерекшелігін де көрсеттік.

Маркс өзінің «Капиталында» Гегель негіздеген диалектикалық тәсілді шебер қолдана білді. Бірақ бұл тәсіл Гегельдегідей идеалистік формада емес, материалистік тұрпатта қолданылды. Маркстік диалектика дүниедегі даму процессінің көзі, негізі деп табиғаттағы және қоғамдағы қайшылықтарды таниды. Осы негізде ғана рухтың, идеяның, танымның, ғылымның, мәдениеттің дамуы жүзеге асады. Өздігінен дамитын идея емес, табиғат және қоғам.

Энгельстің пікірінше, Маркс ғылымда екі ұлы жаңалық жасады: 1. қосымша құн теориясын құрды және 2. біз жоғарыда сипаттаған тарихтың материалистік түсінігін жасады. Қазір жалпы түрде Маркстің бірінші жаңалығын суреттеп көрейік.

Капитал деген құбылыстың ерекше қасиеті-өне бойы өсіп өніп отыратыны. Капитал қалай өседі? Бір капиталистің екінші капиталисті алдауының арқасында ма? Жоқ, бүйтіп капитализм өмір сүре алмайды. Капитал-тауар. Демек, капиталдың өсіп-өнуі тауар қатынастарына байланысты. Бір затты екінші затқа айырбастағанда, яғни бартерде өсім бола ма? Жоқ. Тауарлық айырбас алғашқыда бартер түрінде жүзеге асты. Кейін ақша пайда болды: 20 метр матаны 2 фунт стерлингке, яғни тауарды ақшаға, сосын ақшаны қайтадан тауарға айырбастау: Тауар-Ақша-Тауар (Т-Д-Т). Мұнда да капитал, қосымша құн жоқ. Капитал ақшаға тауар сатып алып, сосын ол тауарды қайтадан ақшаға айналдырған кезде пайда болады. Адам, әрине, 100 фунтқа мақта сатып алып, мақтаны қайтадан 100 фунтқа сатпайды. Бұл қисынға келмейді. Капиталист сатып алынған мақтаны өңдеп, мата жасап, матадан костюм тігіп, сол костюмді қымбатырақ сатып пайда табады; 100 фунтқа емес, 400 фунтқа сатады. «Капиталда» бұл процедураның формасы Д(ақша) – Т(тауар) – Д¹ (өскен ақша). Бұл арадағы Д¹ алғашқыда жұмсалған ақшамен өңделген тауарды сатқандағы түскен өсім ақшаның қосындысы: $D^1 = D + \Delta D$. Қосымша құн, сөйтіп, осылай пайда болады. Бүйтіп пайда табуды Маркске дейінгі экономистер де (айталық, Адам Смит және Давид Рикардо) білген. Маркс мұнымен де шектелмейді. Капиталист, – дейді Маркс, – базардан айрықша тауар сатып алады. Бұл – зат емес, тірі жан, жұмысшы. Осы тауарды Маркс жұмыс күші деп атайды. Мұндай тауарды Смит және Рикардо білмейді.

Капиталист жұмыс күшін жалдайды (сатып алады), оның жұмысын ойдағыдай жолға қояды, қажетті құрал-жабдықтармен жұмысшыны қамтамасыз етеді. Сөйтіп, жұмысшы нақты жұмыс барысында белгілі бір уақытта келісілген еңбек ақысынан үш есе, төрт есе артық құны бар тауар өндіреді. Сөйтіп, капитал көбейеді, капиталист баиыды. Жұмысшы бар күш-жігерін, қабілетін жұмсап еңбек еткенмен, – дейді Маркс, – ол баии алмайды, оның еңбегінің жемісін капиталист іскерлікпен пайдалана біледі. Бұл жағдай ерте ме, кеш пе жұмысшылардың наразылығын тудырады.

Енді қазіргі кезде өріс алып отырған Маркс ілімін сынаудың мән-жайына қайтып оралайық. Маркс те – қарапайым адам. Ғұлама-ғалым болса да, Маркс те қателескен. Маркстің де елемеген, ескермеген, асыра сілтеп жіберген жайттарының болуы түсінікті. Оның үстіне XX-ғасырда қоғам да, адам да, мәдениет те басқаша даму үрдістерін бастан кешті. XX-ғасырдың екінші жартысындағы капитализмді біреу Маркске асқан көрегендікпен суреттеп берсе, Маркс оны утопист, романтик деп келеке қылар еді. XIX-ғасырдағы капитализмде кейін болған өзгерістердің нышаны да жоқ.

Маркс ілімінде қазіргі күн тұрғысынан шындыққа сай келмейтін, ескірген қағидалар бар. Енді солардың кейбіреуін атап көрейік.

Марксизмдегі пролетариаттың дүниежүзілік тарихи миссиясы жөніндегі тұжырым ескірді. Маркс пролетариатты асыра дәріптеп, оны капитализмнен коммунизмге өту ісін жүзеге асыратын революциялық күш ретінде таныды. XIX-ғасырда мұндай тарихи миссияны атқара алатын пролетариаттан басқа қоғамдық күш жоқ болды: пролетариат – ірі өндіріс орындарында топталған, ұйымдасқан және меншігінде ештеңе жоқ, сондықтан капиталистік қоғамды өзгертуге ынталы тап болатын. Маркс пен Энгельс алдарына пролетариаттың сана – сезімін ояту, оның қоғамдағы қазіргі жағдайын суреттеп, қоғамдағы орнын, рөлін түсіндіру, оны революциялық идеялармен қаруландыру міндетін қойды. Маркстің пікірінше, әзірге пролетариат өзінің тарихи рөлін түсінбейді, өзінің мүмкіндігін білмейді; ол әзірге – «өзіндік тап» күйінде қалып отыр («класс в себе»); енді оны, өзін өзі танитын тапқа («класс для себя») айналдыру керек. Пролетариат,-дейді Маркс, – философиядан өзінің рухани қаруын, ал философия пролетариаттан өзінің материалдық қаруын таба алады. Бұл ниеттен, бұл әрекеттен ештеңе шықпады. Мәселе бір қоғамдық құрылысты құлатуда ғана емес, сонымен бірге жаңа қоғамдық құрылысты құруда болатын. Париж Коммунасы да, Қазан төңкерісі де пролетариаттың мұндай істі атқаруға әзір еместігін көрсетті.

Маркстің Батыс Еуропаның дамыған елдерінде социалистік революцияны жүзеге асыруға мүмкіндік бар деген тұжырымы ертелеу, негізделмеген, пісіп жетілмеген болжам болып шықты. XIX-ғасырда Батыстың еш те бір елінде революциялық жағдай және революцияны

ойдағыдай жүзеге асыруға қажетті объективтік және субъективтік факторлар қалыптасқан жоқ еді.

Маркс пен Энгельс қоғам дамуындағы революциялық жолдың рөлін тым жоғары бағалады. Маркс революцияны «тарихтың локомотиві», яғни шешуші, қозғаушы күші деп атайды. Жеке меншікті, әлеуметтік езгіні, адамның адамды қанауын тек революция арқылы жоюға болады. Маркс «жеке меншікті жою керек пе?» – деген сұрақ қоймайды. Оның ойынша, барлық пәле – жеке меншікте. Жеке меншік жағдайында адамды адам ететін, адам мәнін ашатын еңбек, керісінше, адамды құралға, затқа, хайуанға айналдырудың амалына айналады. Маркс «1844 жылғы экономикалық-философиялық қолжазбаларын» да жұмысшының атынан: «Менің еңбегім менің ерікті өмір сүруімнің айғағы болуы керек еді, сондықтан еңбек мені рақатқа бөлеуі тиіс-ті. Жеке меншік жағдайында еңбек өмірімнің маған жат болуына әкеліп соқтырады, өйткені мен адам болып өмір сүру үшін, адам атын ақтау үшін еңбек етпеймін, күнкөріс үшін еңбек етуге мәжбүр боламын. Демек, менің еңбегім менің өмірім емес», – деп жазады. Адам жеке меншік жағдайында өзіне өзі ие бола алмайды.

Маркстің пікірі көңілге қонады. Бірақ ол жеке меншіктің, өзі айтқандай, теріс жағына ғана мән беріп отыр. Ол жеке меншікті коммунистік идеал тұрғысынан, яғни адам адамға дос, бауыр, жолдас болып табылатын жағдайға сай бағалап отыр. Біз қазір социалистік өмір салтынан бас тартқаннан кейін жеке меншік мәселесіне басқаша қарап жатырмыз. Жеке меншік адам үшін ауадай қажет, адам болып өмір сүрудің қалыпты шарты екен. Тек қана революцияға үміт артуға болмайтын себебі – ол – қалай десек те – әрқашанда адамға, халыққа, қоғамға жасалған **зорлық**. Революция бейбіт жолмен жүзеге аспайды: үстем тап еш уақытта өзінің артықшылықтарынан бас тартқысы келмейді. Маркс те, Энгельс те және Ленин де реформаны мойындамады, бағаламады, реформаны алға тартқан әріптестерін «реформистер» деп сынаумен болды. Реформаны Ленин «үстіндегі киімнің жыртқыш жерін жамап-жасқау» деп тәлкек етеді.

Маркс те, Энгельс те, кейін Ленин де өз шығармаларында капитализмді, капиталистік қатынастарды қатал сынға алады. Капитализм, олар үшін, адамдардың ар-ұятын, еркіндігін, құқықтарын таптайтын жыртқыш, қатыгез қоғам. Буржуа, дейді Маркс, өзінің бас пайдасы үшін қандай қылмысқа да баруға әзір. Айталық, біздің заманымызда Америка Иракқа не үшін соғыс ашты? Ирак халқын диктатурадан азат етіп, алға бастыру үшін бе? Жоқ. Ирактің байлығын, мұнайын тонау үшін.

Әдебиеттен әркім біледі: капитализмді сынаушылар тек Маркс пен Энгельс болған жоқ. Диккенс, Фильдинг, Бальзак, Флобер, Голсуорси, Драйзер, Горький және басқалардың туындыларында капиталистік қоғам адамзаттың басым көпшілігін адам деп танымайтын, адамдарды алалайтын

қоғам ретінде суреттеледі. Марксизм капитализмнің өзгеретінін, бір күйде қалмайтынын ескереді, бірақ бұл өзгерісті мұндай қоғамның түзелуі, жақсаруы деп білмейді, тек күйреуі, құрдымға кетуі деп есептейді.

Марксизм-ленинизм халық бұқарасын тарихтың шешуші күші деп таныды, халықтың мүддесін ту қылып көтерді. Шын мәнісінде, халық бұқарасы қай кезде де тарихи тұлғалардың қоғам мүддесі деп өз мүддесін көздеген пиғылдарын, харакеттерін жүзеге асырудың құралы болып қалып отыр. Халық тарихи күшке айналу үшін оны құрайтын әрбір адам тұлға, субъект деңгейіне көтерілуі керек.

Марксизм тарапына айтылып жүрген мына сынмен де келісуге тура келеді: ол қоғам, мемлекет, тап мүддесін жеке адамның мүддесінен жоғары қойды, адам қоғам өмірінде кейінгі қатарда тұрды. Батыста капитализм дара тұлғаның мүддесін алға қойды, сөйтіп, қарыштап дамуға мүмкіндік туғызды: адам өзі үшін қандай қиын қамалды да алады екен. Осыған орай қазақтың дана сөзі ойға оралады: «өзім дегенде өгіздей қара күшім бар»-деген.

Марксизм-ленинизм философияның таптық, партиялық, идеологиялық функциясын баса көрсетті. Маркс өз философиясын мақтанышпен «пролетарлық философия» деп таныстырды. Философия қоғамдағы бір жақтың, бір таптың ғана мүддесін көздесе, бұл оны қалай еткенде де сыңаржақтылыққа ұрындырады.

Энгельс «бүкіл философияның негізгі мәселесі» ретінде ойлаудың болмысқа қатынасын ұсынады. Бұл – асыра сілтеушілік. Ойлаудың болмысқа, сананың материяға қатынасы – тек Батыс философиясында – немістің классикалық философиясында, марксизмде негізгі анықтаушы мәселеге айналды. Шығыс философиясында, орыс және қазақ философиясында мұндай мәселе тұрған жоқ. Қайталап айтамыз, философияның басты мәселесі-Адам және Дүние.

Маркстің Фейербах жөніндегі он бірінші тезисі философияның міндетін дұрыс анықтамайды: «Философтар дүниені түрліше **түсіндіріп** қана келді, ал мәселе оны **өзгертуде** жатыр» (Маркс К., Энгельс Ф. Танд. шығ. 1 том, 9б.), – дейді Маркс. Бұл пікірмен келісуге болмайды: дүниені өзгерту – әуелі теорияда, соңынан практика жүзінде - ғылымның алдында тұрған міндет. Маркс бұл арада философияны ғылым ретінде ғана қарастырып отыр. Философияның дәстүрлі қызметі (функциясы) – дүниені түрліше **түсіндіру**. Оған осының өзі жетіп жатыр.

Маркс іліміндегі мұндай олқылықтар, ескіріп, мәнін жойған тұжырымдар ойлау тарихында болып тұратын, түсінікті, түсінуге болатын жайттар. Ғылым да, ғылыми теория да, философиялық түсінік те қашанда относителді болып келеді.

Маркске, марксизмге біздің жақта, атап өткеніміздей, сыңаржақты, теріс көзқарас орын алып отырғанмен, Батыста танымалы оқымыстылар, теоретиктер арасында, керісінше, түсіністікпен қарау байқалады. Сөз жоқ,

олар да Маркс іліміндегі ескірген, бүгінгі күні күшін жойған қағидаларды, қателіктерді сынайды. Бірақ сонымен бірге Маркстің ғылымдағы, философиядағы ұлы жетістіктерін де дәлелді түрде көрсетіп отырады.

Батыстағы белгілі Маркстің сыншысы **Карл Поппердің** пікірінше, Маркс, әрине, өзінің кейбір басты теорияларында қателіктерге ұрынған, оның болашақ туралы болжамдары шындықтан алшақ. Соған қарамастан, дейді Поппер, ол көп нәрселерге біздің көзімізді ашты. Қазіргі әлеуметтік философия мәселелерін зерттеушілер Маркстің алдында қарыздар. Егерде біз марксизмнің ең алдымен метод екенін ескерсек, оның көптеген көзқарастарының өшпес мәні барын мойындауға тиіспіз – деп жазады.

Макс Вебер Маркстің диалектикасын аса құнды ілім ретінде бағалайды; Маркс даму процесінің көптеген типтік-идеалдық заңдары мен конструкцияларын ашқан ұлы ойшыл деп таниды.

Біздің бәріміз де, дейді XX-ғасырдағы Батыстың ірі теоретигі **Даниэл Белл**, Маркстің иығында тұрмыз.

Біздің әртүрлі идеялық ұстанымымызға қарамастан, дейді француз философы Раймон Арон, бәріміз де Маркстің тарихи түсініктерінен нәр алдық.

Н.А. Бердяев Маркстің ұлылығын, данышпандығын ешкім жоққа шығара алмайды – дейді.

Жан Поль Сартрдың мәлімдеуінше, марксизм – заманымыздың өшпес философиясы.

Эрих Фромм Маркстің өзінің ойлауының маңызды бастауларының бірі болғанын мойындайды.

Шынында да, Маркстің ұлылығын да, даналығын да дұрыс түсіну үшін оған әулие, пайғамбар ретінде қарамай, қарапайым тарихи тұлға, ғалым, ойшыл ретінде қарау керек. Сонда оның өлмес, өшпес идеяларымен бірге өткінші, уақытша түсініктерін де аңғара аламыз.

10 ТАРАУ. ОРЫС ФИЛОСОФИЯСЫ

10.1. Орыс философиясының ерекшеліктері

Соңғы кездерге дейін «орыс философиясы» деген ұғым шартты түрде ғана қолданылып келді. Орыс халқы дүние жүзіндегі ірі халықтардың бірі орыс халқы әлемге танымал. Әрине, орыс философиясы жөнінде әңгіме орынды. Батыс зерттеушілерінің пікірінше, орыстарда классикалық әдебиет, өнер, ғылым бар, дін бар, бірақ өзіндік сипаты, ойы, мазмұны бар философия болған жоқ: Пушкин – ақын, Чаадаев – публицист, Чернышевский, Герцен, Достоевский, Толстой – жазушылар, Ленин – саясаткер т.т. Орыс ойшылдары батыс классиктерінің – Канттың, Шеллингтің, Гегельдің, Фейербахтың, Маркстің – шәкірттері ғана, орыс философиясы Батыс философиясына **еліктеуден** әрі аса алмаған сияқты. Чаадаев та, Киреевский де, Герцен де неміс классиктерінің дәрістерін тыңдаған. Белинский, Чернышевский, Ленин, Гегельді, Фейербахты, Марксті ұстаз тұтқан. Ленин Чернышевскийді «ұлы орыс гегелшілі және материалисті» деп дәріптейді. Өзі де Маркс пен Энгельске шаң жуытпай, табынады. Осындай желеулерді арқау етіп, кейбір зерттеушілер орыс философиясына философия тарихынан орын таба алмай қиналады.

Философия тарихынан елеулі еңбектер жазған батыс философтары (В. Виндельбанд, Б. Рассел) бірде бір орыс философының есімін де, ілімін де атамайды. Жакында жарық көрген ағылшын философтары Гуннар Скирбекк пен Нильс Гильенің көлемді «Философия тарихында» орыс философиясы жөнінде ештеңе айтылмайды.

Бірде бір орыс ойшылында, деп есептеледі қалыптасқан пікір бойынша, философиялық жүйе болған жоқ. Орыс философтары гносеология, логика, онтология сияқты дәстүрлі философия салаларында еңбектер жазып қалдырған жоқ. Орыс философиясында философиялық категориялар қарастырылмайды.

Тағы да қайталауға тура келеді: философияны тек қана ғылым, теориялық не методологиялық жүйе ретінде тануға болмайды. Батыс философиясына ұқсамайтын да философия болады. Орыс философиясы бар, болған. Орыс философиясынан біз даналықтың, түсініктің, терең ойдың үлгілерін таба аламыз.

Орыс философиясында материалистік бағыт та (Ломоносов, Герцен Чернышевский, Ленин), идеалистік бағыт та (Чаадаев, Достоевский, ВЛ.Соловьев, Л.Толстой, Бердяев) болды. Бірақ орыс философиясында шындыққа, өмірге жақын реализм басымырақ.

Орыстың философиялық ойлары негізінде классикалық **көркем әдебиет туындыларында** жарық көрген. Кез келген ірі, танымал орыс жазушысын, ақынын, драматургін ойшыл – философ деп тануға болады. Терең философиялық пайымдаулар Пушкин мен Лермонтовта, Гоголь мен

Салтыков – Щедринде, Тургенев пен Гончаровта, Тютчев пен Фетте, Гоголь мен Чеховта, Достоевский мен Л. Толстойда молынан кездеседі. Біз, әрине, бұлардың беріне тоқталып жата алмадық, бірақ олардың философияға қатысы бары сөзсіз.

Пушкинді оқи отырып, оның аңғарғыштығына, түсінігіне таң қаласың. Ломоносов туралы ол: «Бір өзі бір университет еді» – дейді. Конфуцийді тұтас халақтың рухын білдірген – деп бағалайды. Сезімдік таным кейде адамды адастырады деген Зенонның пікіріне орай Пушкин «Движение» деген керемет өлеңін жазады. Вольтер туралы: ол тарих философиясының негізін қалады – дейді. Чаадаев туралы: ол Ресейді ұйқыдан оятпақ болды – дейді. Осының бәрі аталған ойшылдардың философиялық көзқарасын дәлме-дәл сипаттап тұр.

Пушкиннің тағылымдық мәні бар бір сөзі: «Өткен шаққа құрметпен қарау – естіліктің тағылықтан айырмашылығы – осы».

Жап-жас **Лермонтовтың** поэзиясы да, прозасы да философиялық ойлармен өрнектелген. «Біздің заманның кейіпкері» («Герой нашего времени») деген романында әр заманның үлгі тұтар кейіпкері болады – дейді. Мен студенттеріме: «Біздің заманымыздың лайықты кейіпкерлері осы дәрісханада отыр. Кейін еститін боласыздар. Соған ұмтылыңдар» – деймін.

Грибоедовтың «Ақыл азабы» Будданың, Сократтың, Платонның, Кьеркегордың, Ницшенің, Толстойдың, Абайдың, Шәкәрімнің басына түскен тауқыметі емес пе?

Гогольдің «Ревизоры» мен «Өлі жандары» сол кезді де, бүгінгі жағдайды да дәл суреттеп берген. Жағымпаздар аз ба арамызда? Өлі жандар, рухы ұйықтап жатқандар бүгін де жетеді.

Философия – сықақшыл, сыншыл көзқарас дедік. Сократқа неге у беріп өлтірді? Сықағы, ирониясы үшін. Сықақты, сынды түсінетіндер, көтеретіндер қай кезде де көп болмаған. Абайдың сынын замандастары түгіл, қазіргі қазақтар да көтере алмайды. Сондай философиялық сатира **Салтыков – Щедринде, Крыловта** бар. Абай неге Крыловты жақсы көрді, мысалдарын аударды? Оның мысалдарындағы терең ойлар үшін.

Тургенев өзінің «Әкелер мен балалар» («Отцы и дети») деген романында Ницшеден бұрын нигилизм тақырыбын талдайды.

Гончаров «Обломов» деген романында Шопенгауэрден бөлек адам өміріндегі ерік – жігердің рөлін ашып көрсетеді. Обломов - өте талантты адам, бірақ жігерсіздігінің, жауқаулығының салдарынан бойындағы әр алуан қабілетті іске асыра алмайды.

Достоевский барлық шығармаларында адам жұмбағын шешумен шұғылданды. Орыс философиясында алғашқы болып **экзистенциалдық** тақырыптарды қозғады.

Л.Толстой өмірінің соңғы кезінде ұрпақтарға аманат етіп, «Круг чтения» деген екі томдық философиялық, педагогикалық, этикалық тақырыптарды талдаған тамаша тағылымдық шығарма жазды.

Чеховтың «Хамелеон», «Құндақтаулы адам» («Человек в футляре»), «Шие бағы» («Вишневый сад») деген шығармалары адам тақырыбын әр қырынан ашып көрсетеді. Мен кейде ойлаймын: ғылым да, философия да классикалық әдебиетке, өнерге, дінге сүйенбей адам жұмбағын шеше алмайды-ау – деп. Хамелеондар қазір жоқ па? Михайловский, Ленин, Бердяев сияқты орыс философтары Л.Толстойды ойшыл-философ ретінде кемітпек болғанда Чехов оларға қарсы болып: «Толстой қандай ұлы жазушы болса, ол – сондай ұлы философ» деп ашық айтады. Ойшыл болмаса, Толстой «Соғыс және бейбітшілік», «Анна Каренина», «Круг чтения» сияқты классикалық дүниелерді жарыққа шығарар ма еді?!

Орыс философиясы **көсемсөз** (публицистика) түрінде де әйгілі болды. Радищев пен Чаадаевтың, Белинский мен Добролюбовтың, Герцен мен Чернышевскийдің, Достоевский мен В.Соловьевтың, Плеханов пен Лениннің публицистикалық туындыларында Отан, ел, халық, орыс халқының трагедиялық тағдыры туралы толғаныстар, Ресейдің өткені, бүгіні мен ертеңі туралы, тарихтағы орны, орыс халқының ділі, салт-дәстүрі, Ресейдің Батысқа немесе Шығысқа қатынасы туралы, орыс идеясы немесе ұлттық идея туралы талас – тартыс, пікір алмасулар жиі ұшырасады.

Орыс философиясы көркем әдебиетпен ғана емес, **дінмен** де астасып жатыр. Чаадаевтың, Хомяковтың, Достоевскийдің, Л. Толстойдың, В.С. Соловьевтің, Бердяевтың ілімдері діни – философиялық тұрғыда баяндалған. «Құдай болмаса, – дейді Достоевский, – онда барлық зұлымдыққа жол ашылады». Кеңес дәуірінде, Сталин заманында тап солай болды.

Сонымен бірже орыс философтарының ішінде дінге қарсы шыққандары да болды: Белинский, Герцен, Чернышевский, Плеханов, Ленин.

Орыс философиясында **адам, адам тағдыры мәселесі** айырықша орын алады. Орыс ойшылдары, зиялылары адамға қарсы бағытталған, зорлыққа негізделген әлеуметтік реформалардың қай түрін де қабыл алмайды. Радищевтен бергі орыс ойшылдарының бәрі де крепостниктік құқыққа ашықтан – ашық қарсы болды. Чаадаев, Достоевский, Соловьев, Толстой адам баласына қарсы бағытталған зорлық деп халық бұқарасының революциялық қозғалысын құптамады. Чаадаев ХХ-ғасырдағы декабристердің көтерілісін «ел ішінде ірткі салу» деп есептеді. Достоевский революцияны «**шайтандық**» деп, ал революционерлерді шайтандар деп атады.

Орыс философиясы: Чаадаевта, Достоевскийде, Толстойда, Бердяевте-ескерту, **сақтандыру философиясына** айналды. Чаадаевтың

пікірінше, Ресей дүние жүзі халықтарына, басқа елдерге өзінің трагедиялық тағдыры арқылы сабақ беру үшін өмір сүріп жатқан сияқты. Шынында да, татар- монғол шапқыншылығы кезінде де, 1812 және 1941-45 жылдардағы Отан соғыстары кезінде де, қазан төңкерісі, социалистік құрылыс кезінде де, фашизмді жеңу, қайта құру, Кеңес Одағының күйреуі – осының бәрі түсіне білген адамға өмір сабағы болды. Орыс ақыны Тютчев айтқандай, «Ресейді ақыл – оймен түсіну мүмкін емес, оған тек сенуге болады».

Орыстарда терең мағыналы **тарих философиясы** бар: Пушкинде, Чаадаевта, Достоевскийде, Л. Толстойда, Н. Бердяевте, Ленинде т.б.

Орыс ойшылдары шын мәніндегі зиялылар, **интеллигенттер** болды. Олардың көбірек қам жегені жеке басының қамы емес, Отанның, халықтың тағдыры, болашағы. Добролюбов өзінің және замандастарының алдына «Отанның барлық ауыртпалықтарын мойнымен көтеру» міндетін қойды. Орыс ойшылдары халық алдында адал болуға тырысып, шындықты, әділеттілікті, бауырмалдықты уағыздады. Орыс зиялыларының ішінен **халықшылдар** дегендер шықты, олар халыққа барып, есеп беріп, хал- жағдайын біліп, олардың мұқтажын өз шығармаларында бейнелеуге тырысты. Орыс философиясын **халықтық** философия деп атауға болады.

Орыс философиясын тұтас алғанда **экзистенциалдық** философия деп сипаттауға болады. Оның басты нысанасы – адам өмірінің мәні, өмірдің қайшылықтары, талас-тартысы, өмір диалектикасы. Экзистенциалдық философия, біздің ойымызша, Достоевскийден бастау алады.

Орыс философиясында адам, қоғам, тарих, дін, өмір, өлім жөнінде терең философиялық **түсінік** бар (Чаадаевта, Пушкинде, Гогольде, Достоевскийде, Толстойда, Соловьевте, Бердяевте т. б.) Орыс философтары Ежелгі грек, орта ғасыр, неміс философиясын жете білді, терең түсінді.

Өткенде айтылған М.М. Бахтиннің соны пікірін қайталауға тура келеді: орыстарда неміс классиктеріндей философтар жоқ, бірақ терең ойшылдар болды.

10.2. Орыс философиясының кейбір өкілдері

Орыс философиясының тарихын көптеген зерттеушілердің пікіріне сүйене отырып, біз **18 ғасырдан** – М. В. Ломоносов пен А.Н. Радищевтен – бастауды жөн көрдік.

Михаил Васильевич Ломоносов (1711-1765) – орыс ғылымының негізін қалаушы жан-жақты ғалым, тарихшы, ақын, тіл маманы, әрі ойшыл- философ.

Архангельскідегі бір деревнядан Петербургқа білім алу үшін жаяу келген дарынды жас. Алты жыл Германияда, Марбург университетінде оқып, жаратылыстану ғылымдарын және философияны жете меңгерген. Энциклопедиялық білімі жағынан оны әдебиетте Леонардо да Винчимен салыстырады. Ол физика, химия, астрономия, геология, география салаларында көптеген ғылыми бағыттардың негізін қалады. 1755 жылы Ломоносов Мәскеуде алғашқы университеттің ашылуына ұйытқы болды.

Ломоносов Ресейдегі **материалистік** көзқарастың негізін қалады. Философия мен ғылымды біртұтас көзқарас деп есептеді, өз философиясын «**корпускулярлық философия**» деп атады яғни ғылымға жақын философия. Демокриттің атомистік іліміне жиі-жиі сілтеме жасайды. Ломоносовтың пікірінше, материалдық дүние объективті түрде өз алдына өмір сүреді. Адамның санасы, ақыл-ойы, білімі сол объективтік дүниенің бейнесі, формасы болып табылады.

Ломоносов материяның және қозғалыстың сақталу заңын ашты. Бұл арада ол Декартқа арқа сүйейді. Материя, оның ойынша, пайда болмайды, жойылмайды, әрқашанда бар болып, бір күйден екінші күйге айналып отырады. Материалдық дүние, ондағы әр алуан заттар ұсақ бөлшектерден тұрады. Ломоносов оларды Лейбництің ізімен **монадалар** деп атайды. Бірақ бұлар, Лейбниц іліміндегідей, рухани құбылыстар емес, материалдық бөлшектер – атомдар болып табылады.

Материя, Ломоносовтың түсінігінде, заттар, денелер пайда болатын және олардың мәнін анықтайтын негіз (субстрат). Материя болмаса, дүниедегі заттардың бір де бірі болмас еді.

Әрбір зат – материя мен форманың бірлігі. Бұл пікір Аристотельдің ілімін еске түсіреді. Бірақ оның түсінігінде материя формаға тәуелді; Ломоносов болса, форманы материяға тәуелді етіп қояды.

Ғылымда да, философиялық пайымдауында да тәжірибені алға тартады, тәжірибе заңдылығын, дейді ол, «философиялық таныммен» ұштастыру керек.

Ломоносов ғылым мен дінді қарсы қоймайды, олардың арасында түсіністік, бейбітшілік болғанын қалайды; бұлар бірін бірі ауыстыра да, алмастыра да алмайды – дейді. «Құдайдың қалауын циркульмен өлшеп білмек болған математиктің ойы теріс, – деп жазады Ломоносов, – сол сияқты забур (псалтырь) арқылы астрономия мен химияны білмек болған діншілдің де ниетінен ештеңе шықпайды» (Қара: Зеньковский В.В. История русской философии. В 2 т. Т.1. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999, С.116).

Ойлау тарихында өзіндік орны бар орыс ойшылы, нағыз гуманист - **Александр Николаевич Радищев** (1749-1802). Орыс философиясында әлеуметтік мәселелерді өткір қоя білген, крепостниктік құқықты батыл сынаған. Бай помещиктің баласы. Әуелі Мәскеуде, сосын Петерборда оқиды. 1766 жылы бір топ талантты жастармен бірге Германияға оқуға

жіберіледі. Бес жыл Лейпциг университетінде оқығанда жаратылыстану ғылымдарын, медицинаны, құқықтануды және аса тиянақтылықпен философияны игеруге күш жұмсады. Лейбницті, Гердерді, француз философтарын оқып, зерттейді.

Кеңес дәуірінде Радищевті алғашқы орыс материалисті, социалистік қозғалыстың идеологы деп суреттеу орын алды. Материализмге жақын идеялар Радищев еңбектерінде кездеседі, ол материалдық дүниенің реалдығына күмән келтірмейді, тәжірибені ғылыми танымның көзі деп есептейді. Табиғатты өне бойы өзгеретін жанды дүние деп таниды. Дейтұрғанмен, Радищевты материалист дегеннен гөрі **реалист** деген шындыққа жақын болады (Қара: Зеньковский В.В. История русской философии, Т.1. С.111).

1790 жылы Радищевтың атышулы ірі еңбегі – **«Петербургтан Мәскеуге саяхат»** жарық көреді. Кітап оқырман арасында тез тарай бастайды, бірақ іле-шала тиым салынып, авторы жауапқа тартылады. Кітапта авторы көрсетілмесе де, оның Радищев екені бірден айқын болады. Кітап: «Айналама қарап едім, азап шеккен халықтың ауыр тұрмысын көріп, жаным түршікті», – деген сөздермен басталады. Н.А. Бердяевтың пікірінше, осы сөздермен орыс интеллигенциясы дүниеге келді (Қара: Бердяев Н.А. Самопознание: Соч.-М.: Изд-во ЭКСМО; М., 2003, С.36). Кітапта крепостниктік дәуірдегі халықтың ауыр тұрмысы, қараңғылығы, патша үкіметінің озбырлық саясаты батыл әшкерленеді. Азаттықты халық жоғарыдан, билік басындағылардан таба алмайды, оған тек өз күшімен жете алады- деген тұжырым жасайды. Кітапты мұқият оқып шыққан Екатерина II патша бірден одан француздардың ықпалын сезеді. Радищевтың үстінен сот болып, ол 10 жылға Сібірге каторгаға айдалады.

Каторгада тағы бір ірі философиялық шығармасын жазады: **«О человеке, его смертности и бессмертии»**. Адам табиғат аясында, қоғамда, адамдар ортасында өмір сүреді. Солай бола тұрса да, адамға ерекшелік, даралық тән. Адамның бір қасиеті – әр нәрсеге баға бере алатыны. «Адам жақсы менен жаманды айыра алатын жер бетіндегі бірден бір жан» (Қара: Зеньковский В.В. Аталған шығ. С.113).

Радищев - тамаша ақын. Көптеген өлеңдері философиялық мазмұнға толы. Бір өлеңін орыс тілінде келтірейік:

Ты хочешь знать: кто я? Что я? Куда я еду?
Я тот же, что и был и буду весь мой век:
Не скот, не дерево, не раб, но человек!
Дорогу проложить, где не бывало следу.
Для борзых смельчаков и в прозе и в стихах.
Чувственным сердцам и истине я в страх
В острог Илимский еду.

XIX-ғасырдағы орыс ойшылдарын толғандырған мәселе: Ресей дегеніміз не? Оның тарихи тағдыры, өткені, қазіргісі, болашағы туралы,

Ресейдің тарихтағы орны мен рөлі жөнінде. Бұл тақырыптың алға тартылуы екі жағдайға байланысты болса керек: 1.Петрдің реформалары Ресейді Батысқа, Батысты Ресейге ашты; 2. Бұл реформалар Ресей мен Батыс Еуропа елдерінің мәдени дамуындағы орасан зор айырмашылықты көрсетті. Осыған байланысты Ресейдің дүниежүзілік тарихи процестегі орны мен рөлін, жалпы тарихи процестің қозғаушы күштерін, бағыты мен мақсатын анықтау қажет болды.

Осы бағыттағы ізденістер орыс философиясының тарихында қарама-қарсы екі бағыттың: **славяншылдар** мен **батысшылдардың** пайда болуына әкеліп соқтырды.

Славяншылдардың пікірінше, Ресейдің тарихи жолы Батыс Еуропаның қоғамдық даму үрдісінен мүлдем бөлек. Орыс халқына тән белгілер қатарына олар дінге иланушылықты, самодержавиеге мойынсұнушылықты, көнбістікті және өзін өзі шектеуді жатқызады. Олар шаруалар қауымын Ресей қоғамына ғана тән әлеуметтік өмірдің белгілі бір формасы ретінде таныды. Православиенен және самодержавиенен қатар шаруалар қауымы орыс халқының үйлесімді өмір сүруінің кепілі болып келді.

Славяншылдардың белгілі жетекшісі және идеологы **Иван Васильевич Киреевский** болды (1806-1856). Жасында жан-жақты білім алған, бірнеше тілді білген, Еуропа елдерімен жете таныс, Гегельдің, Шлейермахердің, Шеллингтің дәрістерін тыңдаған. «Он тоғызыншы ғасыр», «Еуропадағы оқу - ағарту ісінің жайы және оның Ресейдің ағарту ісіне қатынасы» деген еңбектерінде Ресей мен Еуропа елдерінің тарихын, даму ерекшеліктерін салыстыра талдайды; Ресейдегі рухани тоқыраушылықты сынайды. Өзінің батыл идеялары үшін көп жылдар полицияның бақылауында, деревняда өмір сүреді. Тырысқақ ауруынан қайтыс болады.

Киреевский Ресейдің ұлы болашағына сенеді. Көптеген еуропалық елдер, оның ойынша, даму шегіне жеткен, олардың әлеуеті (мүмкіндіктері) сарқыла келген, сондықтан болашағы – күңгірт. Ресей Еуропаның озық рухани мұрасын, ғылыми жетістіктерін меңгеріп, алға шығады, Еуропа елдерінің көсемі болады деп үміттенеді. Батыспен байланыс жасау керек, деп есептейді Киреевский, Батыстан үйренетін нәрселер көп. Бірақ Батысқа табынудың, оған еліктеудің реті жоқ. «Бізге философия керек, – деп жазды Киреевский. – Бірақ ол бізге қайдан келеді? Әрине, алдымен біз ойлау өнерінде басқа халықтардың алдында келе жатқан елдің ой- өрісінің байлығын игеруіміз керек». Өзінен өзі түсінікті – бұл арада ол Германияны, неміс философиясын тілге тиек етіп отыр. «Бірақ, дейді Киреевский, басқалардың ойлары біздің өз ойымызды дамыту үшін керек. Неміс философиясы бізге философия бола алмайды. Біздің философиямыз өзіміздің өмірімізден өсіп жетілуі керек». Бұл пікірдің жаны бар және бізге, қазақтарға да қатысы бар. Бір кезде біз Маркстің, Лениннің

философиясын өзіміздің философиямыз еткіміз келді. Жатпай – тұрмай оқыдық. Нәтиже шықпады.

1852 жылы бір кісіге жазған хатында Киреевский жазады: «Мүмкін болған уақытта философия курсын жазу ниетін тастағаным жоқ...Ресейдің де философияда өз сөзін айтатын кезі келді» (Қара: Зеньковский В.В. История русской философии, Т.1. С. 245).

Орыс тілінде соңғы кезде Киреевскийдің екі томдық шығармалар жинағы жарық көрді.

Славяншылдардың тағы бір белді өкілі – **Алексей Степанович Хомяков** (1804-1860). Ол да тырысқақ ауруынан қайтыс болған. Помещиктің отбасында туған.

Өте қабілетті, жан- жақты білімі бар ойшыл, публицист, ақын. Дінтануда да оны бәрі мойындайды, сонымен бірге – нағыз философ. Дінге, шіркеуге жан-тәнімен берілген. Бердяев оны «шіркеу рыцары» деп атаса, Ю.Ф. Самарин (1819-1876) – тағы бір славяншыл – оны «шіркеу ұстазы» деп атайды. Хомяков- диалектикалық ойлаудың шебері, әңгімелесуге, айтысуға әр қашанда әзір болған. Ол Батыс мәдениетін сынайды, оны адамгершіліктен ада болған, азып-тозған деп айыптайды. Батыс жолына түсу Ресейді құрғақ рационализмге, атеизмге, сөйтіп, өзінен өзі алыстауға алып келеді. Батыс пен Шығыстың қарама-қарсылығының негізінде, Хомяковтың ойынша, христиан дінінің екі тармаққа – католицизм мен православиеге – бөлінуі жатыр. Католицизм христиандық түсінікке қайшы келеді. Адамның мәртебесін көтеретін, құлдық санадан арылуға жол ашатын, адамды еркін тұлғаға айналдыратын дін – православие. Шығармаларының дені поэзияны, дінтануды, тарих пен философияны қамтиды: «Ескі мен жаңа жөнінде», «Әлем тарихы туралы жазбахаттар», «Семирамида» ж.б. Шығармалар жинағы соңғы басылымында тоғыз томды құрады. Жан-жақты дарындылығын ескеріп, досы М.П. Погодин Хомяковты Пико делла Мирандолаға теңейді. Герцен оны «славяншылдардың Илья Муромеці» деп атайды.

Славяншылдарға қарсы тұрған ағым **батысшылдық** болды. Атынан көрініп тұрғанындай, батысшылдар І Петрдің реформаларын үлгі тұтып, Ресейдің Батыс Еуропа жолымен дамығанын, Батыс ойлауы мен дәстүріне арқа сүйегенін қалады. Ресейдің Еуропа елдерінен артта қалуын тек батыс өркениеті мен мәдениетін, ғылымы мен техникасын игеру арқылы ғана жеңуге болады – деп есептеді. Жаңадан велосипед ойлап табудың қажеті жоқ, әзір тұрған Батыс елдерінің жетістіктерін пайдалану керек. Батысшылдықтың басты өкілдері – П.Я. Чаадаев, А.И. Герцен, Н.Г. Чернышевский, В.И. Ленин ж.б.

Біз бұлардың ішінен өзіндік ойы, пікірі, тұлғалық тұрпаты бар, біртума ойшыл **Петр Яковлевич Чаадаевқа** (1794-1856) ғана тоқталмақпыз. Ол жөнінде жазғандардың бәрі оның өткір ойын, жан-

жақты білімдарлығын, бірбеткейлігін, батылдығын, ұждандылығын, өзіндік пікірлерін атап өтеді.

Орыс философиясына тән тарих жөнінде ойланып – толғану, историософия, Бердяевтың пікірінше, осы Чаадаевтен басталады.

1808 жылы Мәскеу университетіне түсіп, тарихты, заңгерлікті, экономиканы, жаратылыстануды және философияны оқып меңгеруге күш салады. 1812 жылы өз еркімен француздармен соғысуға аттанады. Көптеген шайқастарға, соның ішінде Бородино шайқасына қатысып, ерлігімен көзге түседі. Гусар полкінің құрамында Парижге кіреді. Соғыстан оралғасын атақ, құрметке бөленеді. Ақсүйектер ортасында Петербордағы жастардың ішіндегі ең көрнекті, танымал тұлғаға айналады. Онымен танысуға, достасуға ұмтылғандар көп болады. І Александр патшаның көзіне түседі. Чаадаевтың алдынан биік мансаптың жолы ашылады. Бірақ тап осы кезде болашақ философ замандастарын және зерттеушілерді таңғалдырып келе жатқан қадам жасайды: патшамен кездесіп, бір сағат әңгімелескеннен кейін 1820 жылы Чаадаев өз еркімен отставкаға шығады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл амалдың негізгі себебі – І Александр патшаның, оның билігінің зиялы қауымның үмітін ақтамауы, сомодержавиелік биліктің ішінен іріп шіруі. «Кімнің кім екенін» Чаадаев алғашқы болып түсініп, сондай оқыс қадам жасауға барған. Мұны демарш деп атауға болады. 5 жылдан кейін көпшіліктің наразылығы желтоқсан (декабрь) көтерілісіне алып келді. Көптеген достары, курстастары көтеріліске қатысып, ал кейбіреулері (Матвей Муравьев – Апостол, князь Трубецкой, Раевский) оны ұйымдастырып, дарға асылып, қуғынға ұшырағанда ержүрек Чаадаев қалай олардың ішінен табылмады? – деген сұрақ қояды кейде студенттер. Бұған тура, қысқа жауап беруге болады: ол кезде Чаадаев шет елде – Францияда, Германияда үш жылдық сапарда болады. Көтеріліс кезінде ол Карлсбадта неміс философы Шеллингпен кездесіп, философия төңірегінде әңгімелескен. Шет елден Чаадаев 1826 жылы күзде оралады. Бұл кезде оның декабрист достары сотталып кеткен-ді. Кейін жауапқа тартылып, соттың: «Жасырын ұйымдарға қалай қарайсыз?» – деген сұрағына Чаадаев: «Еш те бір жасырын ұйымға ешқашан да кірген жоқпын» – деп жауап береді.

Чаадаев – Пушкиннің досы; Пушкиннің оған арналған өлеңдерін әрбір оқушы біледі:

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы.
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы...

Тағы бір жерде Пушкин жазады:

Когда услышу я сердечный твой привет.
Когда обниму тебя. Увижу кабинет,
Где ты всегда мудрец, а иногда мечтатель

Ветреной толпы бесстрастный наблюдатель.

Пушкин бұл арада философиялық ұстанымды дәл суреттеп отыр: күнделікті күйбің – шүйбіңге, ұсақ – түйекке араласпау, болып жатқан оқиғаларды сырттан бақылау. Чаадаевқа жазған бір хатында Пушкин былай дейді: «Мен Сені ешқашанда ұмытпаймын. Сенің достығың маған бақыт әкелді. Менің салқынқанды жаным тек Сені ғана сүйе алады». Тағы бірде ұлы ақын: «Екінші Чаадаев – менің Евгенийім», – деп жазады. Демек, «Евгений Онегиндегі» басты кейіпкердің бейнесінде Чаадаевқа да ортақ белгілер бар: ешкімге де, ештеңеге де тәуелді болмау, өзінше ойлау, басқаның пікіріне мән бермеу, рефлексия. А.Грибоедовтың «Ақыл азабындағы» Чацкийдің прототипі де – Чаадаев болса керек.

Чаадаевтың атын шығарған әйгілі шығармасы **«Философиялық хаттар»**. Олар 1829 жылдан бастап жазылып, 1831 жылы аяқталған. Барлығы 8 хат. Бұл хаттарда орыс ойшылы Батыс Еуропаны мадақтап, басқа елдерге, ең алдымен, Ресейге үлгі ретінде ұсынады. Батыста, дейді Чаадаев, жеткіншек анасының сүтімен бірге қоғамның негізін құрайтын идеяларды: борыш, әділеттілік, құқық, тәртіп идеяларын – бойға сіңіреді. Міне, Батыстың атмосферасы, бұл еуропалықтың тарихы мен психологиясынан да биік құндылықтар; бұл – оның физиологиясы яғни қанына сіңген қасиет (Қара: Чаадаев П.Я. Сочинения. М., Изд-во «Правда», 1989, С. 22).

Чаадаевтың Екатерина Дмитриевна Панова деген көкірек көзі ашық жас әйелге жазған хаттарының алғашқысы 1836 жылы «Телескоп» деген либералдық журналда жарық көреді. Халықтың, орыс зиялыларының, билік басындағылардың бірінші хаттағы келтірілген ойларға реакциясы айрықша болды: біреулер хаттағы ашынған сөздерге ризашылығын білдіріп, құптаса (Герцен сияқтылар), екіншілер ашынды, күйінді, опынды (ішінде Пушкин де бар), ал билік иелері, І Николай патша авторды «есі ауысқан» деп жариялап, қатты наразылық білдірді. Журналды жауып, редакторын – Н. М.Надеждинді жер аударды. Чаадаевтың үйден шығуына тиым салынды. Апта сайын оған дәрігер келіп тұратын болды. Үйін тінтіп, бүкіл қолжазбаларын, әзір тұрған кітабын жандармдар алып кетіп, құртып жіберді. А.И. Герцен «Философиялық хаттың» жарық көруін, жұртшылыққа қандай әсер еткенін бейнелі түрде «түнде атылған мылтықтың гүрсіліне» теңейді.

Халқы, Отаны жөніндегі көп ойланудан туған, жапа шеккен шығармасына осындай көпшілікті дүр сілкінтер реакция боларын Чаадаев білді және соны күткен еді. Ол өз хатын еріккеннен немесе бедел жинау үшін жазған жоқ. Бұл хаттар халқының, Отанының сол кездегі ахуалын ойлап күйінген, ашынған, халқы үшін қайғырған жанның жүрек тебіренісі болатын. С. Мещерская деген княгинаға жолдаған хатында Чаадаев былай деп жазады: хат төңірегінде «үлкен айқай болып жатыр, мен бұған түк те таңырқамаймын. Мен бұл хатты санасыз еріккен

көпшілікке ұнау үшін жазған жоқпын. Бұл у-шудың маған әсер етпейтінін білесіз. Мен ешқашанда тобыр жөнінде ойлаған емеспін, біздікіндей тобырға арнап бірдеңе жазу дегенді мен түсінбеймін: бұл теңіздегі балықтарға не болмаса аспандағы құстарға бірдеңе айтқанмен бірдей» (Чаадаев П.Я. Аталған шығ., С.388-389). Тобыр, бұқара, дейді Чаадаев, ойланып жатпайды. Олар тек басқаның артынан еруді біледі (Сонда, С. 21).

Енді орыстың барлық есті адамдарын дүрліктірген бұл хаттардағы және сол хаттардың жарық көруіне байланысты елде орын алған реакцияға жауап ретінде жазылған автордың тағы бір тамаша туындысы – «**Ақылы ауысқанды ақтау**» («Апология сумасшедшего») деген шығармасындағы кейбір маңызды ойларға тоқталайық. «Отанды сүй-керемет сезім, – деп жазады Чаадаев, – бірақ одан да күшті нәрсе бар – бұл ақиқатты сүй. Отанды сүй ержүрек батырларды дүниеге әкеледі, ал ақиқатты сүй – даналарды, адамзат ақылшыларын туғызады. Отанды сүй – халықтарды біріне бірін қарсы қояды, ұлттардың араздығын туғызады, қара жерді қанға бояйды; ақиқатты сүй – білім жарығын шашады, рухани рақатқа кенелтеді, адамдарды Құдайға жақындатады» (Сонда, С.140). «Мен Отанымды сіздерден кем сүймеймін, – деп жазады Чаадаев, – оның даңқы артқанын қалаймын, өз халқымның баға жетпес қасиеттерін бағалай білемін; бірақ мен өзімнің Отанымды жұмылған көзбен, иілген баспен, жабық ауызбен сүйіп үйренген жоқпын» (Сонда, С.149). Чаадаевтың Ресей тарихы, Ресейдің өткені жөніндегі ойлары мұңға, өкінішке толы. «Біз, – дейді Чаадаев, – белгілі адамзат ұрпақтарының ешқайсысына да – Батысқа да, Шығысқа да – қосылмаймыз; біз ананың да, мынаның да дәстүрлерін иемдене алған жоқпыз. Біз уақыттан тыс өмір сүріп жатқан сияқтымыз, адамзат ұрпағының бүкіләлемдік тәрбиесі бізге әсер етпегендей» (Сонда, С.18). «Біздер жөнінде айтуға болады:... бұлар адамзат құрамына кірмейді, бұлар тек бүкіл дүниеге сабақ беру үшін өмір сүріп жатқандар – деп» (Сонда, С.20). «Уақыт тәжірибесі бізге ешқандай әсер етпеген сияқты. Ғасырлар мен ұрпақтар біз үшін босқа өткендей әсер қалдырады. Біздерге қарап, мұнда адамзаттың жалпы заңы күшін жойды ма деп ойлайсың. Дүниеде жалғыз қалып, біз дүниеге ештеңе де берген жоқпыз, дүниеден ештеңе алған жоқпыз, адамзат ақыл-ойына біз ештеңе қосқан жоқпыз, оның алға дамуына ықпал етпей, бұл дамудан бізге ауысқан мұраны бұрмаладық» (Сонда, С.25).

Бұл жолдарға қандай түсініктеме беруге болады? Ресейдің артта қалуының себебін Чаадаев орыс халқының рухының ұйықтап жатқанынан көреді. «Мұнда, – дейді ол, – ойдың құдіреті деген не екенін білетіндер бар ма?» (Сонда, С.39). Дүниедегі халықтардың тарихи орны мен рөлі олардың рухани күшіне қарап анықталады. Ресей деген, Чаадаевтың пікірінше, Беринг бұғазынан Одерге дейінгі үлкен аумақты алып жатқан орасан зор территория; бұл болмаса, Ресейді ешкім байқамас еді. Бірақ Ресейдің тарихтағы орны жоқтың қасы – дейді.

Чаадаевқа дейін, оның өз сөзімен айтар болсақ, ешкім тарихқа, Ресейдің өткеніне, қазіргісіне және болашағына философиялық тұрғыдан қараған жоқ. Ресейде, дейді философ, бәрі де тек бүгінгі күнмен өмір сүргісі келеді. Алдағыны ойламайды. «Мен сізге, – деп жазады Чаадаев өзінің адресатына, – өз Отаны жөнінде тым қаттырақ айтқан сияқты көрінермін. Бірақ мен шындықты айттым және онда да бәрін айтқан жоқпын» (Сонда, С. 34).

Тағы да қайталайық: Чаадаевтың хаты орыс халқының ұйқыдан оянуына түрткі болды. XIX-ғасырда орыс мәдениеті, ғылымы, философиясы Еуропа деңгейіне көтерілді. Философтың «Философиялық хаттарды» жазғандағы мақсаты да осы еді. Пушкинге жазған бір хатында ол: «Мені толғандырған ой біреу, оны Сіз білесіз», – дейді. Досының көкейкесті ойын Пушкин бір сөзбен былай білдірген еді: «Ол Ресейді ұйқыдан оятпақ болды» – деп.

Кеңес дәуірінде орыс революциялық демократтары деп аталған, атеизм, материализм жағынан көрінген **Виссарион Григорьевич Белинский** (1811-1848), **Александр Иванович Герцен** (1812-1870), **Николай Гаврилович Чернышевский** (1828-1889) туралы көп айтылып, жазылып жүрді. Оларды орыс философиясының бетке ұстар өкілдері деп есептедік. Бұл арада олардың самодержавиеге, дінге, үстем таптарға батыл, ашық қарсы шыққаны, төменгі езілген таптардың, әсіресе, шаруалардың мүддесін көздегені ескерілді. Бұлар да, басқа да көптеген орыс ойшылдары сияқты, өздерінің философиялық көзқарасын әдебиет, өнер, әдеби сын арқылы жеткізуге тырысты. Герценнің «**Бастан кешкендер және ойлар**» («Былое и думы») деген тамаша эпопеялық мемуарында қазіргі философиялық бағыттардың көбі бар: антропология, экзистенциалдық ізденістер, персонализм, өмір философиясы, герменевтика т.б. Бұл екі томнан тұратын өмірнамалық шығармада басты кейіпкер – Адам, Тұлға, Субъект.

Аталған орыс философтары батыс философиясын мұқият оқыды, зерттеді, Канттың, Шеллингтің, Гегельдің, Фейербахтың мектебінен өтті. Олардың Гегельге қатынасын екі сөзбен сипаттауға болады: сүйсіну және түңілу. Бәрі де әуелі Гегель ілімінің жан-жақтылығына, жүйелілігіне, тереңдігіне тәнті болады, тиянақты оқып үйренеді. Белинский Гегельдің философиясын ең ақырғы бұлжымас ақиқат деп есептейді. «Георг Вильгельм Фридрих» деген есімін орыс мәнеріне салып, «Егор Федорович» етіп алады. Гегельге арқа сүйеп, Белинский де «шындық ақылға сай» деген қағиданы қостайды. Бірақ кейін Герценнің ықпалымен шындықты да, самодержавиені де, крепостниктік құқықты да қатал сынға алады. Енді келіп, Гегель ілімі – ең соңғы ақиқат емес, адамзат ойлауының өткінші бір сәті деген тұжырымға келеді. Гегель жөніндегі пікірі мүлдем өзгеріп, оны енді еркіндік пен ақылдың жеңдеті, деспотизм мен надандықтың жақтаушысы деп атайды. Белинскийдің ойынша, Гегель

жүйесінде тұлғаны бағалау деген атымен жоқ. Боткинге жазған хатында (1841) ж.) Белинский: «Гегель ілімінде субъект өздігінен мақсат емес, жалпыны (идеяны) бейнелейтін құрал ғана» – деп жазады (Қара: Зеньковский В.В. История русской философии, Т.1, С.310).

Белинский Гегельмен шектелген жоқ, Маркстің, А. Ругенің, Фейербахтың еңбектерімен де танысты. Марксті оқығаннан кейін әділетсіз шындықты күшпен, революциялық жолмен өзгертуге болады деген ойға келеді, өзінің айтуынша, «адамзатты Марат құсап, сүйе бастайды». Достоевский атап көрсеткендей, азаттыққа жету үшін Белинский қандай қантөгісті де ақтауға бар болатын. Бұл үшін барлық кедергілерді аттап та, таптап та өту керек болды; соның ішінде моральдық, діни құндылықтармен де санасудың қажеті болмады. Осы тұрғыдан Белинский ашу-ызамен Гогольге, оның «Достармен хаттардың таңдамалы жерлері» деген шығармасына тиіседі; діни сенім, Белинскийдің ойынша, «қараңғылықтың, түнектің, бұғаудың және қамшының» кепілі.

Философиядан, әдебиеттен Белинский адам жөніндегі бүкіл шындықты білмек болды. «Адам тұлғасы – дейді ол, – ұлы және қорқынышты құпия». «Жалпы бар да, жеке, тұлға жоқ болса, жалпы болып, жеке, тұлға азап шексе, жалпының болғанынан не қайыр». Тағы бір жерде: «Мен үшін адам тұлғасы тарихтан да, қоғамнан да, адамзаттан да биік тұрады» (Қара: Зеньковский В.В. Аталған шығ., Т.1. С. 310). Бір хатында ол: «субъектің, индивидуумның, тұлғаның тағдыры бүкіл дүниенің тағдырынан қымбат» – деп жазады (Сонда, С. 311).

Герцен де, өткенде Гегельге байланысты айтқанымыздай, Гегель ілімінде диалектиканы алдыңғы қатарға қойып, өшпес құндылық деп таныды, «революция алгебрасына» балады.

Негізгі философиялық шығармалары: **«Ғылымдағы дилетантизм», «Табиғатты зерттеу жайындағы хаттар»** т.б. Шығармалар жинағы 30 томды құрайды.

Жасынан еркіндікті, азаттықты қоғам үшін де, адам үшін де басты құндылық деп есептеп, бүкіл ғұмырын демократизм, социализм ісіне арнаған. 1821 жылы Мәскеу университетіне түсіп, жаратылыстану, саясат, философия проблемаларымен айналысқан. Өзінің өмірлік досы Н.П.Огаревпен бірге студенттер арасында философиялық-саяси ұйым құрып, қоғамдық, әлеуметтік мәселелерге көңіл бөле бастайды. Университеттің қасындағы Воробьев тауларында орыс халқын езгі мен теңсіздіктен азат етуге ант береді.

1834 жылы Огаревпен бірге үкіметке қарсы істері үшін деген айыппен ұсталып, бес жыл айдалуда болады.

1847 жылы шет елге кетіп, ақыры сонда қалып қояды. Лондонда орыс патшасына қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді, «Полярная звезда», «Колокол» деген журналдарда Ресейдегі саяси-әлеуметтік ахуалды әшкерлеумен болады.

Батыста тұрғанда ол бірте-бірте өзінің батысшылдық бағытынан да айна бастайды: Батыстың өмір салтына тағар кінәсі – бір сөзбен – мешандық, дүниеқорлық. Батыс, оның ойынша, тұлға, тұлғаның еркіндігі идеясын жүзеге асыра алмайды. Тұлға тақырыбы – Герцен ізденістерінің де түпкі өзегі. Ол үшін адамнан қымбат нәрсе жоқ. Герцен түсінігінде тұлға тақырыбы еркіндік мәселесімен тығыз байланысты: еркіндік жоқ жерде тұлға да жоқ, тек басыбайлы құлдар бар. Ол, Бердяевтің пікірінше, – орыстар арасындағы ең еркіндік сүйгіш адам болған (Қара: Бердяев Н.А. Самопознание: Соч., М.: 2003, С. 67).

Гегель ілімімен шектелмей, оның «шындық ақылға сыйымды» деген формуласын қабылдай алмай, материализмге және атеизмге бой ұрады. Герцен Гегельге ден қойып, оның шығармаларын мұқият оқып жүрген кездің өзінде тұтастай неміс философының ықпалында болған жоқ. Ол Гегель жүйесіне «еркін» қарады және одан не болса соны емес, өзіне керекті ғана ала білді. Герценнің Гегельден ауытқуына әсер еткен нәрсе – Гегельдің тұлғаны Абсолюттік рухқа бағынышты құрал ретінде суреттеуі.

Герцен өзінің басты мұраты «орыс социализмі» концепциясын құру деп білді. Мұнда еуропалық теория орыс шындығы тәжірибесімен ұштасатын болады.

Өмірінің соңына таман Герцен өзінің революциялық және социалистік көзқарасын қайта қарай бастайды. Жеңіске жеткен социализм бірте-бірте консервативтік идеологияға және практикаға айналады деген көрегендік болжам жасайды. Оның Чернышевскиймен, М.А. Бакунинмен айтысы да болашақ социализм тақырыбына байланысты болды. «Ескі жолдасқа» деген мақаласында Герцен қоғамды революциялық жолмен өзгерту идеясының зорлық екенін мойындайды, қоғам дамуында эволюциялық, реформалық тәсілдерге көбірек мән беру керек деген пікірді ұсынады. Мәселе тек қоғамды өзгертуде емес екен; адамның өсіп жетілуі де соған сай келуі керек. Жаңа қоғам ескі сана мен тәрбиедегі адаммен алысқа бара алмайды. «Адамдар іштей азат болмаса, оларды сырттай азат еткенмен ештеңе бітпейді», – дейді Герцен.

Ресейдегі материалистік бағыттың басшысы деп **Чернышевскийді** атауға әбден болады. Оның көптеген еңбектерінде әдебиеттану, өнер, философия, тарих, саяси экономия, этика мәселелері қарастырылған. Бұл салалардың әр қайсысында да ол өз ойын жеткізе білді. «Чернышевский – деп жазады Бердяев – ғалым болды, ол бәрін білетін еді: дінтануды, Гегельдің философиясын, жаратылыстану ғылымдарын, тарихты және саяси экономиядан білгір маман еді... Чернышевскийдің экономикалық еңбектерін оқу үшін, – дейді бұдан әрі Бердяев, – Маркс орыс тілін үйрене бастайды, өйткені ол Чернышевскийдің еңбектерін жоғары бағалады» (Бердяев Н.А. Самопознание... С.110).

Чернышевский Саратовта священниктің отбасында дүниеге келген. Жасында діни семинарияда оқып, дін жағынан жақсы хабардар болады,

бірақ дін жолын тандамай, Петерборға барып, университетке тарих-философия факультетіне түседі. Студенттік кезінде-ақ өзінің ғылымға, зерттеушілікке бейімділігін танытады. Сонымен бірге ол Петрашевскийдің жасырын ұйымының мүшелерімен танысады. Герценнің, Белинскийдің өткір мақалаларын оқиды. Сондай – ақ сол кездің өзінде-ақ Гегельдің, Фейербахтың, Смит пен Рикардоның шығармаларын оқуға кіріседі. Жасынан ежелгі – латынь, еврей, грек тілдерін меңгереді.

Университетті бітірген кезде Чернышевский қалыптасқан революционер - демократ, социалист және материалист болатын. Сол кезде-ақ оның социализмге бет бұрғаны байқалады. 1848 жылы ол өз күнделігіне: «Мен үзілді-кесілді социалистер мен коммунистердің партизаны болып алдым» деп жазады.

Чернышевскийдің де философ ретінде қалыптасуы Гегельді оқудан басталады. Бұл жөнінде 1849 жылы ол өз күнделігінде жазады: «Менің ойымша, мен бұратала Гегельге бетбұрған сияқтымын, мен Гегельге еліктеп кететін шығармын». Бірақ көп кешікпей өзінің Гегельге көңілі толмайтынын білдіреді: «Гегель – қазіргі қалыптасқан жағдайдың, қазіргі қоғамдық құрылыстың құлы». Демек, Чернышевскийді Гегельден алыстатқан – оның революциялық көзқарасы. 1849 ж. ол Фейербахтың «Христиандықтың мәні» деген еңбегін оқи бастайды; Фейербахтың ықпалымен адамға (антропологизм) және материализмге бет бұрады.

1853 жылдан Чернышевскийдің «Современник» және «Отечественные записки» деген журналдардағы публицистикалық қызметі басталады. Ол келгесін «Современник» XIX-ғасырдың 60-жылдарындағы революциялық демократияның идеялық ошағына айналады. Сегіз жылдың ішіндегі Чернышевскийдің «Современникте» жариялаған мақалалары кейін оның шығармаларының 11 томын құрады. Осы кезде 1860 ж. оның «**Философиядағы антропологиялық принцип**» деген белгілі философиялық еңбегі жарық көреді. Чернышевский өзінің философиялық пайымдауларының басты нысанасы ретінде адамды қарастырады. Философиядағы басқа мәселелердің бәрі, оның ойынша, – «адам философиясына» кіріспе.

Чернышевский адамның тұтастығын атап көрсетеді және адам бойындағы рухани, әлеуметтік болмыс пен табиғи болмысты дуалистік тұрғыдан бөліп қарастыруға қарсы болады.

Чернышевскийдің философиялық көзқарасының ұтымды жағы материализмнен де гөрі **реализм** болса керек. Ол әрқашанда өз ойына нақты шындықты тірек етеді. Мұны ол ғылымның ұстанымы деп есептейді. Сібірден жазған бір хатында ол: «Мен ғылыми көзқарасты берік ұстанатын оқымыстылардың бірімін, – деп жазады. – Менің міндетім-зерттелетін нәрселердің бәрін ғылыми тұрғыдан қарастыру» (Қара: Зеньковский В.В. История русской философии Т.1, С. 381).

1863 жылы Петропавловск қамалында отырып, «**Не істеу керек?**» деген утопиялық роман жазады. Шығарманың көркемдік деңгейін зерттеушілер (мысалы, Бердяев) жоққа шығарады. Бірақ, Бердяевтің пікірінше, шығарманың моральдық ықпалы айтарлықтай болды: «Не істеу керектің» моралы, деп жазады ол, – өте жоғары» (Бердяев Н.А. Аталған шығ., С.111-112). Романның басты кейіпкері Рахметов болашақта болатын азаптарға шыдау үшін өзін шынықтырады, шегелер қағылған тақтайдың үстіне жатады.

Бердяев Чернышевскийдің адамшылық келбетін аса жоғары бағалайды; мұндай адамдар, оның ойынша, халықтың моральдық капиталы болып табылады. «Өзінің моральдық қасиеттері жағынан ол орыс адамдарының ішіндегі ең жақсылардың бірі ғана емес, сонымен бірге әулиеге жақын адам... Жандармдар оны каторгаға, Сібірге алып бара жатқанда айтқан екен: біздерге қауіпті қылмыскерді алып барасыздар,-деп еді, шындығында ол – әулие екен» – деп (Бердяев Н.А. Аталған шығ. С. 108-109).

Федор Михайлович Достоевский (1821-1881) ұлы орыс жазушысы және ойшылы, философиядағы аса күрделі, мәңгілік мәселені-адам мәселесін-таза философиялық тәсілдермен емес, көркем әдебиет тілі арқылы қарастырған, адамға байланысты таңғаларлық жаңалықтар ашқан. Петербордағы зиратының басына орнатылған ескерткішке Інжілден алынған мынадай сөздер жазылған: «Шын көңілден айтамын сіздерге: егер жерге түскен бидай дәні өлмесе, онда бір дән болып қалады; ал егерде өлсе, онда көп дән әкеледі». Достоевскийдің өзі де осы принциппен өмір сүрді: адамдарға неғұрлым көбірек қол ұшын беру.

Достоевский – әдебиеттің ғана емес, философияның да өкілі. Ол осы кезге дейін әлемдік философияны рухтандырып, шабыттандырып келеді. Сөздің қарапайым және формальды мағынасында алғанда Достоевскийді философ деп атау қиын; оның таза философиялық тұрғыдан жазылған бірде бір шығармасы жоқ.

Әдетте Достоевскийдің барлық шығармаларында адам туралы, адамның басына түскен қиын-қыстау жағдайлар туралы сөз болады деген пікірлер айтылады. Бұл солай, әрине. Сонымен бірге басқаша да айтуға болады: өмір бойы ойшылды рух жайы, рух философиясына қатысты мәселелер толғандырып келді. Зерттеушілер Достоевский шығармаларындағы тақырыптарды антропологияға, психологияға, тарих философиясына, дін философиясына, этикаға жатқызып келеді. Достоевский – де, шынында да, бұлардың бәрі де бар. Адамның адамшылығына –Достоевский тұрғысынан-бір ғана өлшем бар: рух. Адамға маза бермейтін, әр түрлі әрекеттерге итермелейтін күш - осы. Көптеген әдеби немесе философиялық туындыларда рух жөнінде әңгіме де болмайды. Ал Достоевскийде рухты сипаттайтын идеялардың көптігі және тереңдігі таңғалдырады: шығармашылығында басшылыққа алатын

идеялардың жеткіліксіздігінен емес, тым көптігінен жапа шекті: олардың бәрін ашып, жүзеге асыру үшін адам ғұмыры жетпейтін еді. Жазушы шығармаларының барлық кейіпкерлерін рух, рухани дүние мәселелері қинаумен болды.

Достоевский Мәскеуде әскери дәрігердің отбасында дүниеге келді. Әкесі кейін отставкаға шығып, Мәскеудің түбінен екі кішігірім деревня сатып алып, ауыл шаруашылығымен айналысады. Деревняда өткен жастық шақ болашақ жазушының шаруалар еңбегін бағалауына, туған табиғатты сүюіне септігін тигізеді. Өзінің балалық шағын Достоевский былай еске алады: «Мен дінге берілген орыс отбасында өстім. Біз үйде Інжілді алғашқы жылдан-ақ біліп өстік деуге болады; он жасымда мен орыс тарихының барлық басты эпизодтарын біліп алдым».

Әкесі отставкаға шыққасын ішімдікке салынып, қит етсе әйелін де, қарамағындағы шаруаларын да ұрсып, ұрып соғатын болған. Ақыры 1839 жылы ашынған шаруалар помещиктің зорлығына шыдамай, жабылып, оны өлтіреді. Сол кезде ол кісі 42 жаста еді. Осы кезден бастап, жазушының өмір бойы арылмаған ұстамалы ауруының белгілері байқалады. Мұның алдында 36 жасында анасы қайтыс болып еді.

Отбасындағы қиын да ауыр психологиялық ахуал Достоевскийдің мінез-құлқына үлкен әсер етеді: ол тым сезімтал, елгезек, кісі қайғысын елегіш, психикасы толқымалы, күйгелек болып өседі. Әділетсіздіктің қай түріне де жан-тәнімен қарсы тұруға әзір болады.

1837 жылы Достоевскийді есеңгіреткен тағы бір оқиға болды: жекпе жекте Пушкин қайтыс болады. Осы қайғылы күндерде Достоевский өміріндегі алғашқы экзистенциалдық хал-ахуалды бастан кешеді: дүниедегі ең қымбат адамдарыңнан айрылған шақта қалай өмір сүруге болады? Қайғырып жылай берудің орнына қалай күліп қуанасың? Адам деген бұл қандай ғажап құбылыс? Жас кезінен бастап болашақ жазушының және ойшылдың бір сәтте есінен кетпейтін адам проблемасы, сөйтіп, өзінен өзі ол үшін ең қиын, ең маңызды, өзекті проблемаға айналады.

«Әзірлік» мектебін бітіргеннен кейін Достоевский әкесінің қалауымен Петербордағы әскери-инженерлік училищеге түсіп, оны бітіреді. Бірақ өзінің бұл іске, бұл мамандыққа зауқы шаппайды. Жасынан оны жетектеген мұрат әдебиет еді.

Көп кешікпей әскери-инженерлік қызметтен бас тартудың да сәті түседі: 1844 жылы Достоевскийдің жасаған сызбасы (чертежі) императордың өзіне тап болады. 1 Николай сызбаға: «Мұны сызған қандай нақұрыс?» деп қыйықтама соғады. Өкпелеген Достоевский дереу отставкаға шығу жөнінде арыз береді. Тағы да ойлануға тура келеді: егер ол әскери шенеунік қызметін жалғастыра берсе, онда одан әлем таныған жазушы, әрі ойшыл шығар ма еді? Бұл, әрине, үлкен күмән туғызатын сұрақ.

1845 жылы Достоевскийдің алғашқы ірі шығармасы – «**Сорлы адамдар**» («Бедные люди») деген роман жарық көрді. Іле-шала тағы бір шығарма-психологиялық повесть «**Двойник**» басылып шықты. Бұл шығармаларды құптаған Белинскийдің арқасында жазушының аты елге әйгілі болады.

1847 жылы Достоевский Петрашевский құрған революциялық ұйымның отырыстарына қатысады. Сондай отырыстардың бірінде ол жолдастарын Мәскеуден алынған, тиым салынған, жасырын түрде таралып жүрген Белинскийдің Гогольге хатымен таныстырады. «Ресейде төңкеріс жасамақ» болды деп айыпталған петрашевцылармен бірге Достоевский де ұсталып, 1849 жылы көктемде Петропавловск қамалына жабылады. Достоевский басқа тұтқындармен бірге әуелі өлім жазасына кесіледі, кейін патша ағзамның «қайырымдылығымен» Сібірге төрт жылға каторгаға айдалуға сосын, қатардағы жауынгер болып қызмет етуге үкім шығарылады.

Үкім шығарылуын, Семенов алаңында үкім жазасын (атылуды) күтіп тұрған сәттер – бұл Достоевскийдің басына түскен қиямет-қасіреттердің басы екен. Бұдан да бетер азапқа ол каторгада тап болады. Мұны әдейі рухын басып, жігерін мұқату үшін неше түрлі жан түршігерлік қылмыс жасаған адамдарға қосады. Алғашқыда қасындағылар Достоевскийді «мырза» деп, «барин» деп кекетіп, жоқтан өзгеге тиісіп, жәбір көрсетеді. 1854 жылы ағасына жазған хатында Достоевский: «Бұл – адам төзгісіз, айтып жеткізуге болмайтын, шексіз азап болды», – деп жазады.

Достоевский шығармаларының бәрінде азап, бейнет тақырыбы елеулі орын алады. Бұл тақырып кейін XX-ғасырда Батыс философиясының, әсіресе, экзистенциализмнің «ұнатқан» тақырыбына айналды. Кейін Д. Мережковский деген орыс ақыны, жазушысы, ойшылына Достоевский: «Шырағым, жазу үшін азап шегу керек», – деп кеңес береді. Егер Достоевскийдің өзі өлім аузында бағанға керіліп тұрмағанда, өзі «өліктер үйі» деп атаған каторгада болмағанда, талай-талай ұстамалы ауруы ұстап, есінен танып жатпағанда, ол ұлы суреткер, нәзік, сезімтал ойшыл болар ма еді?!

Кейін каторгадағы көршілері, Достоевский жөніндегі пікірін өзгертіп, оны әулиедей сыйлап кетеді. Оның алдында жамандық жасауға, жарамсыз сөздер айтуға бармайды. Бұзақылардың бұлай күрт өзгеруіне себеп болған нәрсе, шамасы, Достоевскийдің адамдарға деген ерекше ілтипаты, гуманизмі болса керек.

Билік иелері ақыры жазушының рухын жеңе алмады. Каторгадағы азап аз болғандай, бір кезде офицер атағы болған отыздан асқан адамды қарапайым солдаттар құсатып, әскери өмірдің қиындықтарын бастан аяқ татуға мәжбүр етеді. Мұндағы өмірдің ең қиын жері-таяқ ұстаған солдаттарды қарама-қарсы сапқа тұрғызып қойып, араларынан жазаланған солдатты өткізу болды: әрбір солдат әлгі бейбақтың жалаңаш арқасына

бар күшімен таяқпен ұруы керек; кімде-кім жай, батырмай ұрса, оның өзін саптан өткізуі мүмкін.

Енді Достоевскийді ойшыл-философ ретінде қарастырып көрейік.

Достоевский философиясын Бердяевпен бірге антропология деп тануға болар еді. Бұл-әрбір ойлы адамға бірден байқалатын қасиет. Жазушы өз шығармаларында адамнан басқа тақырыпты қозғап көрген жоқ. Антропология, не дегенмен, адам жөнінде сырттан пайымдау, адам туралы философиялық рефлексия болатын. Антропология адамды объективті түрде салқынқанды, немқұрайлы суреттеуге тырысады. Оның «ішіне кіріп» әуре болмайды. Достоевский болса, ол, біріншіден, не туралы жазса да, болған шындықты жазады; екіншіден, жазып отырған кейіпкерінің басына түскен пәлені, басына түскен жағдайды өзі де бастан кешкендей күйге түседі; үшіншіден, ол көптеген шығармаларында өзінің көңіл күйін, өзінің бастан кешкенін жазады.

Достоевскийдің философиясы, сонымен, ХІХ-ғасырдың екінші жартысында-ақ шын мәніндегі **экзистенциалдық** философия болып шықты.

Достоевский философиядағы, тағы да қайталап айтамыз, ең күрделі, сырт қарағанда, талай-талай сөз болған таптаурын тақырыпты қозғайды және бұл тақырыптың оған дейін де, одан кейін де ашылмаған қырларын қарастырады. «Ол, – деп жазады Бердяев,- адам туралы ұлы жаңалықтар ашты және одан бастап, адамның ішкі тарихында жаңа дәуір басталады. Одан кейін адам оған дейінгі күйдегі адам емес» (Бердяев Н.А. Самопознания. С.177). Достоевскийдің суреткер және ойшыл ретіндегі ерекшелігі, ұлылығы-оның адам жанын терең аша білгендігі. Дүниеде еш нәрсе де адам жанына тең келмейді. Достоевский үшін бұл дүниеде адамнан қымбат, адамнан жұмбақ ештеңе жоқ. «Адам деген құпия сыр, – деп жазады ол, – бұл құпияны ашу керек, бұған бүкіл ғұмырыңды жұмсасаң да, «уақытым босқа кетті» – деп өкінбе; мен бұл құпияның сырын ашуға тырысамын, өйткені мен адам болғым келеді». Адам – шексіз құбылыс,-деп атап көрсетеді орыс ойшылы. Ғылым да, дін де, философия да оның бүкіл құпиясын ашып бере алмайды, бұл мәселені түпкілікті шеше алмайды. Адам жұмбағы шешілсе, онда бәрінің де – тарихтың да, мәдениеттің де, философияның да біткені. Достоевскийдің тағы бір терең ойы: ғылым арқылы адамды **тануға** болады, бірақ бұл жолмен адамды **түсіну** қиын. Түсіну – адам танудағы басты мәселе. Ойшыл-жазушы өзінің барлық шығармаларында адамға бастайтын жолды іздеумен болды.

Достоевский адамды оған дейін әдебиетте де, философияда да қарастырылмаған жағынан зерттеп, суреттеді. Оның шығармаларының кейіпкерлері қажыған, тауы қайтқан, елеусіз, басқаны қызықтыра қоймайтын, кішкентай адам. «Кішкентай адам» тақырыбы – бүгін де өзекті. Адам неге кішірейіп қалады, кішірейе береді? Демек, онда

тұлғалық, даралық, субъектік ештеңе жоқ деген сөз. Сол адам қалай тік тұрып, іріленеді, тұлғаға айналады, өзін өзі танытады, басқаларды өзімен санасуға мәжбүр етеді? Достоевский, әрине, адамның кішілігін, кемдігін суреттеумен шектелмейді, кісілігін де, өскенін де көрсетеді.

Кішкентай адам – бұл күнәға батқан, сүрінген, адасқан, азып – тозған бейбақ. Қасындағылардың бәрі де: «бұдан енді ештеңе шықпайды» – деп түңіліп, оған қолын бір-ақ сілтеген. Мұндай адам философияны – ұғымдармен, үлгілермен, идеалдармен айналысатын ілімді – қалай қызықтырады? Мұндай адамдарға көңіл бөлетін қандай философия? Гегель оны қуыршақ құрлы көрмес еді. Ницше оны «өз обалың өзіңе» деп артынан итеріп, құздан құлатар еді. Смердяков сияқты адам сүйер құлқы жоқ малайды бейнелейтін философия қандай болуы мүмкін? Осы арада Достоевский көзқарасының нақтылығын, диалектикалық сезімталдығын (тонкость) атар едік. Адам шексіз – дедік. Ұғым болғасын, идея болғасын, абстракция болғасын емес. Әркімнің өзіндік тұрпаты, пешенесі, тағдыры, талғамы болғасын. Ешкімге де қол сілтеуге болмайды. Адам тағдыры – жұмбақ, адам өмірі-сабақ, адам өмірі- тарих. Достоевскийдің барлық кейіпкерлері дара тұлға, басқа ешкімге ұқсамайды. Жазушыда типизация-бәрін де бір сұлбаға келтіруге тырысу-атымен жоқ. «Адамзаттың бүкіл жетістіктері бір сәбидің көз жасына тұрмайды» – дейді ол. Күнәсіз, пәк, сәби болғасын емес, адам баласы болғасын.

Адам – жұмбақ, деп қайталай береді Достоевский, оның тұла бойы жүріс-тұрысы, іс-қимылы қайшылықтардан тұрады. Сонымен бірге Смердяков сияқты жексұрынның өзі философия үшін абсолюттік құндылық деп танылуы керек, әйтпесе, біздің барлық пайымдауларымыз жалған болып шығады. Бірақ өзін өзі есептен шығарып тастаған, өзін өзі адам деп сыйламайтын адамды қалай құндылық деп тануға, бейнелеуге болады?

Достоевскийдің өз шығармаларында адамды «көлеңке», «қараңғы» жақтарынан бейнелегені, оларда үлгі тұтар кейіпкердің жоқтығы рас. Мүмкін, жағымды кейіпкер деп айналасындағыларға нақұрыс (идиот) болып көрінген князь Мышкинді ғана атауға болатын болар. Жазушының өзі бұл жөнінде: «Романның басты ойы-жағымды, тамаша адамды суреттеу. Дүниеде бұдан қиын нәрсе жоқ екен, әсіресе, қазір», – деп жазады. Барлық жағынан да жағымды кейіпкерді суреттеу қиын болатыны – ондай адамдар сирек. Қожанасырлар көп емес. Бір кезде мұндай адамды киник Диоген күндіз шам алып жүріп іздеп еді. Н.К. Михайловский Достоевскийді «қатыгез талант» деп атайды. Оның өзі ешкімге қатты сөз айтпайтын бауырмал адам. Бірақ шындық қатыгез болғасын не істейді?

Достоевский жағымсыз жандардың өзінен көңіл жұбатарлық саңылау іздейді. Олардың да жақсы жағына өзгеруін көздейді.

Достоевский шығармаларының кейіпкерлері, шығармалардың атынан көрініп тұрғандай, «сорлы» адамдар («Бедные люди» деген

романы бар; әңгіме олардың рухани тайыздығы жөнінде), ар-ұяты тапталғандар («Униженные и оскорбленные»), қылмыскерлер мен жапа шеккендер («Преступление и наказание»), есі кеткен ойыншылар («Игрок») т.б. Бұлар – жазушының сөзіне ден қойсақ – адам баласының оннан тоғызы. Бұлардың тағдырына жазушы немқұрайлы қарай алмайды. Н.К.Михайловский Достоевскийді «Қорлық көргендердің жыршысы» деп атайды. Н.Добролюбов «Қажыған адамдар» деген мақаласында Достоевский туындыларының мәнін былай суреттейді: бұл-өзін нағыз дербес адам деп танымайтын, бұлай деп ойлауға құқым жоқ деп ойлайтын адам туралы қиналу. Мұндай адамдар, жазушының пікірінше, өздерін өздері кемітіп, өздеріне немқұрайлы, қалай болса солай қарауын: «басқалардың да оңып тұрғаны жоқ, сондықтан түзелуге тырысудың қажеті де жоқ» деген желеумен ақтамақ болады.

Достоевский өз шығармаларында бір ойды дәйекті түрде ашуға тырысады: адамның адамшылығы өне бойы оның түзелуге, жетілуге тырысуынан, осы ниетпен өзін өзгертуінен көрінеді. «**Записки из подполья**» деген повесінде бұл ойды ол былай білдіреді: «Адамның бүкіл ісі бір нәрсеге келіп тірелуі керек: минут сайын өзіне өзінің шеге емес (штифтик емес), адам екенін дәлелдей беру».

Өзінің суреткерлік, ойшылдық мұратын (кредосын) Достоевский былай анықтайды: **әр адамнан адамды табу**, адами қасиеттерді іздеу. Жағымды адамдардың ішінен адамды табу қиын емес. Достоевский адамды әртүрлі жағдайларға байланысты адамшылықтан айрылып болған, қоғамнан аласталған адамдардың ішінен адамды іздейді. Қай адам да, Достоевскийдің ойынша, қандай күйде болса да – адам. Адамға осы тұрғыдан қарау керек. Әр адамнан адамды көру керек. Қай адамның да, қандай күйде болса да адамға қарай қадам жасауына мүмкіндік бар. Жазушы адамға осыны айтып сендіргісі, үміттендіргісі келеді. Достоевскийдің әр адамға жаны ашып қана қоймайды (каторгадағы онымен бірге болғандар осы үшін оны құрметтеді), сонымен бірге ол адамға шексіз сенеді. Достоевскийдің осы ұстанымын идеализм, утопизм деп есептейміз. Өмірде бізге осындай идеалистер жетіспейді.

Маркс те, Ленин де езілгендер мен қор болғандардың қамын ойлады. Олар бірақ бұл арада жеке адамдарға емес, халық бұқарасына, жұмысшылар мен шаруаларға көңіл бөлді, солардың қамын жеді. Достоевский болса, ол әр адамға қол ұшын бергісі келеді, әр адамды рухани жебеп-демегісі келеді. Жазушы шығармаларында халық жөнінде, халық бұқарасы жөнінде көп әңгіме етпейді. Қоғам, мемлекет, халық дегендер ол үшін – абстракция. В. Соловьев жазады: «Достоевский ешқашанда халықты идеал ретінде дәріптеген жоқ, кумир ретінде оған бас иген жоқ» – деп (Соловьев В.С. Соч. в 2 т. Т.2, М.:Мысль, 1988, С.304). Не болса да, қателесетін, сүрінетін, бейнет шегетін – жеке адамдар. Достоевский Чернышевскиймен осы жөнінде айтысады, оны адамды

бұқараға сіңіріп жібереді, халықты, бұқараны құрайтын адамды елемейді – деп сынайды.

Адамның өзін-өзі жоғалтып, өзінен бас тартуына кім кінәлі? Орыс философиясында осы сұрақ әлсін-әлсін көтеріле береді: **кім кінәлі?** Герценнің бір романы осылай аталады. Герцен, Чернышевский, Ленин бұл сұраққа бірден: патша өкіметі кінәлі-деп жауап береді. Іле-шала: «Не істеу керек?» – деген сұрақ қойып (мұндай шығармалар Чернышевскийде, Ленинде бар), бұл жағдайды революциялық жолмен өзгерту керек – деп шыға келеді.

Достоевскийдің пікірінше, бұл – ең оңай, сондықтан нәтиже бермейтін, абырой әпермейтін жол. Адамның каналуындағы әлеуметтік ортаның жағымсыз рөлін жазушы ескереді. Бірақ бұл арада ол адамның өзінің де кінәлі екендігіне, оның өзі үшін қам жеп, өзін-өзі құлдықтан құтқаруына тырыспайтынына мән береді. Егерде адамның өзі өзін өзі құтқарғысы келмесе, сырттан, жоғарыдан ешкім келіп оны құтқара алмайды деп есептейді.

Философиялық тұрғыдан Достоевскийдің қай шығармасы да талдауға тұрарлық. Соның ішінде маңыздырағы: **«Қылмыс және жаза»**, **«Ағайынды Карамазовтар»**, **«Идиот»**, **«Шайтандар»**, **«Записки из подполья»**, **«Записки из мертвого дома»** және ғұмырының соңғы кезеңінде жазған күнделіктері. Лев Толстой жазушының каторгадағы өмір жөнінде жазған **«Записки из мертвого дома»** деген шығармасын орыс әдебиетіндегі барлық шығармалардан, тіпті Пушкиннен де жоғары қояды.

Жазушының «Идиот» деген шығармасының атынан адам шошығандай емес пе? Нақұрыс жөнінде жазып, Достоевский не айтпақ болды екен? – деп ойлайсың. Бірақ романда әңгіме есуас, топас, оң мен солды айыра алмайтын, ақымақ адам жөнінде емес екен. Жоғарыда айтқанымыздай, кітапта тамаша адамның бейнесі суреттеледі. Мышкин деген князь – аты Лев Николаевич (Толстойды еске түсіреді), – ұстамалы ауруы бар (жазушының өзіне ұқсайды) – аңғал, идеалист, әрқашанда жамандыққа жақсылықпен жауап бергісі келеді, былыққан нәрселерді ретке келтіруге тырысады, қулық-сұмдық, амал-айла дегендерді түкке тұрмайтын нәрсе деп елемейді, өзіне өзі сенімін жоғалтқан адамға сенетін, өзінен гөрі басқалар үшін азап шегетін тап-таза, пәк адам. Бір жүрген Дон Кихот немесе біздің Қожа Насыр сияқты. Мұндай адамды кім түсінеді? Көпшілік оны мазақтауды ғана біледі.

Достоевский «идиот» деген сөздің күнделікті қолданыстағы мағынасынан басқа философиялық мағынасын шығармасына арқау еткен. Орыс халқында ертеде «идиот» деп жұпыны, жуас, делқұлы, құдай қалаған адамды атайды екен («божий человек»). Достоевский мұны да ескерсе керек. Сонымен, бірге ол «идиот» деген сөздің грек тіліндегі Платон іліміндегі *aidia*, *idia* деген сөзден шыққан біртума, ешкімге ұқсамайтын,

сирек, бұл дүниелік емес сияқты адам деген мағынасына да сүйенеді. Князь Мышкин – тап сондай адам.

Достоевскийдің «Қылмыс және жаза» деген романының кейбір философиялық идеяларын ашып көрейік. Әрине, дәрісте, дәріс материалдарында бұл кітаптың философиялық мазмұнын түгел ашып шығу мүмкін емес. Бұл үшін үлкен зерттеу жұмысын жүргізу керек болар еді. Не дегенмен, әрекеттеніп көрейік. Шығарманың бас кейіпкері – Родион Раскольников ақылды, кішіпейіл, ізетті, адал адам; университеттің бұрынғы студенті; идеалист, зұлымдыққа жаны қарсы, өне бойы қарыздар, жоқтықта болатыны тағы бар. Қылмыскерге тіпті ұқсамайды.

Кітаптан, философиядан, әдебиеттен Раскольников, адамдардың екі түрі болады: біреуі-батырлар, дара тұлғалар, ал екіншісі – тобыр және бұқара – деген пікірді көңілге түйіп өседі. Адамдардың көпшілігі болып жатқан оқиғалардың бәрін солай болуға тиіс деп қабылдайды, басқа түскен жағдайға көндігіп, бишаралық күй кешеді; олар қалыптасқан жағдайды өзгертуге әрекет жасамайды. Бұлар, Раскольниковтың түсінігінде, – сорлы адамдар. Адамдардың екінші тобы қай кезде де – азшылық. Бұлар қоғамның бетке ұстары, ерекше жандар. Олар қалыптасқан жағдайды мойындамайды, бәрін де өз қалауынша өзгертпек болады. Олар үшін заңдар жазылмаған. Мораль да оларға әсер ете алмайды. Олардың ойынша, батылдарға – не істегісі келсе де – ерік берілген, оларға бәрі кешіріледі. Олар бәрінің үстінен аттап өте алады.

Раскольников сондай адам болуды армандайды. Сүйген қызы Соняға Наполеон болғысы келгенін айтады. Ол тобырды жек көреді. Топ, тобыр – ол үшін – басып өтуге болатын жәндіктер сияқты. Ол өзінің осындай «әміршілердің» қатарында болуға жарайтынын дәлелдемек болады. Қайтіп? Сараң, зиянды, өзіне қарыздар адамдардың қанын сорып жүрген өсім алушы кемпірді (ростовщица) өлтіріп, көптеген тақыр кедейлерді қарыздарынан құтқарып жарылқағысы келеді. Кемпірді өлтіреді және сол сәтте үйге кіріп келіп, қылмыстың куәсі болған жазықсыз қызды да өлтіреді.

Раскольников алғашқы кезде зиянкес кемпірді өлтіргенін қылмыс деп есептемейді. Соняға ондай жауыз, басқаларды қанап байыған битті өлтіру сауап болмаса да, әйтеуір, қылмыс емес деп өзеурейді. Кейін азапты, күмәнге толы ойлардан соң өзінің ісі жексұрын қылмыс, күнә екеніне көзі жетеді. Полицияға өзі барып күнәсін мойнына алып, өзін өзі ұстап береді.

Раскольников көпке дейін өз идеясына сенеді: «Сонда менің ойыма бұған дейін ешкімнің ойына келмеген ой келді, – деп ағынан жарылады ол Соняға. – Маған бірден кенеттен жарық күндей айқын болды: күн сайын осы ақылға сыймайтын нәрсенің, абсурдтың қасынан өтіп жүріп, қалайша бір де біреу оны құйрығынан көтеріп алып, жерге бір соқпады? Мен «батылым жетер ме екен?» – деп өзімді сынағым келді. Сондықтан мен

кемпірді өлтірдім!-дейді. – Бар себеп осы. Маған керегі ақша емес еді (Шынында да, Раскольников өлген кемпірдің үйінен ештеңе де алмайды). Мен тезірек басқа нәрсені білгім келді сонда: битпін бе мен басқалардай, әлде адаммын ба? Аттап өте аламын ба, жоқ па? Жыбырлап жүрген құртпын ба мен, әлде хақым бар ма?»

Кемпірді өлтіріп, ақшасын алып, сол ақшаның көмегімен көптеген адамға қол ұшын беру – Раскольников бүкіл адамзатқа, – дейді – қылмыстың мақсаты осы. Мыңдаған ізгі істер кішкентай ғана қылмысты жуып-шаймай ма? Бір өлім және оның орнына жүздеген өмір. Міне, қандай арифметика болып шықты! Идея үшін жүздеген, мыңдаған өмірді қиюға бар прагматиктердің осындай «эвклидтік есебін» Достоевский қатты сынайды.

Раскольниковтың қылмысының негізінде идея жатыр. Бұл – идеялық қылмыс. Раскольниковтың идеясы жөн, ізгі сияқты, ал оның іске асуы осындай зымиян болып шықты. Социалистік идеяны жауыздық деп ешкім айта алмас еді, ал оның Кеңестер Одағында жүзеге асуы миллиондардың құрбан болуына әкеліп соқтырды. «Социализм, – дейді Достоевский, – ұлы идея, бірақ оны жүзеге асыратындар ұлылар болмауы мүмкін». **Идея** деген сөзді Достоевский өз шығармаларында жиі қолданады. Оның барлық кейіпкерлері идеялармен өмір сүреді, әрекет жасайды. Әрине, жазушы идеяға анықтама беріп жатпайды. Бірақ, оның түсінігінде, идея-өмірдің мәні мен мақсаты болып табылады.

«Қылмыс пен жаза» дегенде Достоевский соттың үкімін айтып тұрған жоқ, ар соты жөнінде әңгіме қозғап отыр. Ар-ұят ақыры Раскольниковты итермелеп, сотқа алып барады.

Қылмыс жасағаннан кейінгі Раскольниковтың көңіл күйі, психологиялық драмасы – шығарманың негізгі идеясы осы шақта ашылады. Бір сөзбен бұл экзистенциалдық жайды **өкініш** деп суреттеуге болады. Мақсатқа жету үшін кез-келген амалды қолдануға болмайды екен.

Раскольниковтың қапыда Лизаветаны өлтіруі «орманды отағанда жаңқалар ұшады» деген нақылдың дұрыстығын көрсетеді. Социалистік идеяны жүзеге асыру жолында қаншама адам жазықсыз құрбан болды?

Бір кезде Достоевский революционерлерді ұнатып еді және сол үшін өзі де жапа шекті. Кейін ол революциялық зорлыққа ымырасыз қарсы болды. Бердяевтің жазғанындай, ол революционерден реакционерге айналды. Бірақ, дейді Бердяев, Достоевский рух революционері болып қалды. «Ұлы инквизитор жөніндегі аңыз» деген шығармасы – дүниежүзі әдебиетіндегі ең революциялық шығармалардың бірі...» (Бердяев Н.А. Самопознание... С.124).

Достоевский шығармаларының философиялық ойларын түгел қамту мүмкін емес. Бұл – шексіз дүние.

Мына бір пікіріне деп қояйық. Адамзат, дейді Достоевский, ХІХ-ғасырда адамға мораль, дін, әдебиет, философия құралдарымен ықпал

етуге үміт артпайды. Көбіне көп әлеуметтік жағдайларға, ортаға, заңдарға, құқыққа, мемлекетке сенеді Солардың күшімен адамды түзетуге болады деп ойлайды. Достоевскийдің ойы: бәрі адамзатқа, қоғамға, мемлекетке сенеді, ал адамның өзіне сенбейді.

Достоевскийдің нақылға айналып кеткен тағы бір идеясы: «сұлулық дүниені құтқарады» («красота спасет мир») Көптеген әріптестер Достоевскийдің бұл пікірін «шындыққа жақындамайды» – деп күлкіге айналдырмақ болады. Шынында да, бұл жерде де Достоевский-идеалист әрі утопист. Еш жерде де, ешқашан да сұлулық жер бетіндегі тарихи оқиғаларға ықпал етіп көрген жоқ. Дейтұрғанмен ойшылдың бұл идеясын абсурд деп айтуға ауыз бармайды. Достоевский жан сұлулығын, адамның оң ниетін, әр нәрсеге түсінікпен қарауын сөз етіп отыр.

Сұлулық деп Достоевский кейде шындықты айтады. Шындық (правда) оның шығармаларында – анықтаушы принцип. «Шындық, – дейді жазушы, – Некрасовтан да жоғары, Пушкиннен де жоғары, халықтан да жоғары, бәрінен де жоғары. Сондықтан тек осы шындықты қалау керек, тек осы шындықты іздеу керек».

Владимир Сергеевич Соловьев (1853-1900)

Мәскеу университетінің профессоры, «Ресейдің ерте кезден бергі тарихы» деген көптомдық еңбектің авторы, атақты тарихшы С.М. Соловьевтің отбасында дүниеге келген. Атасы Мәскеуде священник болған, немересінің діни көзқарасын атасы қалыптастырған. Нағашы атасы – белгілі украин ойшылы – Григорий Сковорода. Бұл кісі В. Соловьевқа рухани жағынан көп ықпал еткен. Жас шағында болашақ философ діни дағдарысқа ұшырап, үйдегі барлық құдай суреттерін (иконаларды) лақтырып тастайды. Гимназияда жаратылыстану пәндерін, әсіресе, биологияны, оның ішінде зоология мен эволюциялық морфологияны сүйіп оқиды. Жас кезінде Соловьев материализмге де көбірек көңіл бөледі. Сондықтан да болар –1869 жылы ол Мәскеу университетінің физика-математика факультетіне түседі. Бірақ үш жылдан кейін тарих – филология факультетіне ауысады. Бірте-бірте жаратылыстану ғылымдарына қызығуы басылады. 1871 жазылған бір хатында В. Соловьев жазады: «Бұл білімде (әңгіме жаратылыстану білімі жөнінде болып отыр –Т.Р.) өздігінен алғанда мән-мағына жоқтың қасы. Тек адам табиғаты және өмір жөніндегі білім ғана зерттеуге тұрарлық...» Тағы бір хатта 1872 жылы: «Ғылым, – деп жазады В.Соловьев; – өмірдің түпкі мақсаты бола алмайды. Өмірдің түпкі мұраты басқа – адамгершілік (немесе дін) жолы; ғылым осы жолға апаратын құралдардың бірі» (Қара: Мусский И.А. 100 великих мыслителей. – М.: Вече, 2002, С.488).

Университеттен кейін бір жылдай Москвадағы діни академияда оқиды. 1874 жылы «Батыс философиясының дағдарысы» деген тақырыпта

магистрлік диссертация қорғайды. Соловьев батыс философиясын, Кантты, Шеллингті, Гегельді, Шопенгауэрді, Фихтені тиянақты зерттеумен шұғылданады. Осы кезде ол материализммен де, сонымен бірге философияны ғылымға жеңіп берген позитивизммен де бұратала есеп айырысады. Батыс философиясының дағдарысын оның позитивизм жолына түсуімен байланыстырады. Магистрлік диссертацияда Соловьев алғаш рет өзінің өмір бойы бетке ұстаған сүйікті идеясын – **жалпы тұтастық**, (всеединство), батыс және шығыс мәдениетінің синтезі жөніндегі идеяны ұсынады. Соловьевтің жұртшылықтың назарын аударған тағы бір ойы-қазіргі ғылым мен философияның негізгі құралына айналған эмпириялық және рациональды таныммен шектелуге болмайды. Таным түрлерін сенімге жүгінетін мистикалық таныммен толықтыру керек деген пікірі. Мистика, шынында да, – Соловьев ілімінің маңызды элементі. Белгілі тарихшы Бестужев – Рюмин диссертация қорғау кезіндегі диспуттан кейін былай деп мәлімдеме жасайды: «Ресейді дүниеге данышпан адамның келуімен құттықтауға болады». Сол кезде Соловьев 21 жаста болатын.

Іле – шала Мәскеу университетінде дәрістер оқи бастайды. Көп кешікпей, 1877 жылы Петерборға ауысып, сондағы университетте оқытушылық қызметін жалғастырады. 1880 жылы көктемде Петерборда «**Дерексіз бастауларды сынау**» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды. Соловьевтің ұстаздық қызметі 1881 жылдың басында кенеттен күрт үзіледі. Өзінің көпшілік алдындағы дәрістерінің бірінде ол жаңа тағайындалған патшаға бұрынғы патша Екінші Александрды өлтірген кісілерге өлім жазасын қолданбау керек деген ұсыныс жасайды. Әрине, мұндай ұсыныс билік басындағыларға ұнамайды. Осыған байлынысты ол университеттен бұратала кетеді. Ендігі оның негізгі жұмысы кітаптар, мақалалар жазу болады. Философтың көп уақыты публицистикамен айналысуға кетеді.

Соловьевтің негізгі философиялық және діни – философиялық еңбектерін атап өтейік: «**Чтения о Богочеловечестве**» (1877-1878), «**Дерексіз бастауларды сынау**» (1880), «**Теократияның тарихы және болашағы**» (1887), «**Платонның өмірлік драмасы**» (1888), «**Ресей және бүкіләлемдік Шіркеу**» (1889), «**Махабаттың мәні**» (1892-1894), «**Ізгілікті ақтау**» (1897-1899), «**Үш әңгіме**» (1990) ж.б.

В.С. Соловьев – орыстың ұлы ойшылы, философ, ақын. Бердяев Соловьевті XIX-ғасырдағы ең көрнекті орыс философы деп есептейді, ол өз жүйесін құрды-дейді. Оның философиясын діни – **идеалистік философия** деп тануға болады. Гегель сияқты ол да жоғары теориялық деңгейде, жүйелі түрде философия мен дінді ұштастыра білді «Жаңа философия, – дейді Соловьев, – бір жағынан нақты ғылымдарға арқа сүйей отырып, екінші жағынан, дінге қол ұшын береді. Ғылымның, философияның және діннің осы біртұтас бірлігі – ақыл-ой дамуының

басты мақсаты және соңғы нәтижесі болуы керек» (Қара: Мусский И.А. Аталған шығ., С. 489).

Енді В.С. Соловьев ілімінің негізгі идеясын-жалпытұтастық идеясын-сипаттап көрейік. Мұндай тұтастық деп, Соловьев ең алдымен әлемнің барлық бөлшектерінің бірлігін және үйлесімін айтады. Мұндай бірлік болмаса әр алуан дүниелердің, құбылыстардың арасында үйлесімділік, жалғастық, сабақтастық болмас еді. Әңгіме, Соловьевтің ойынша, идеал, мұрат жөнінде болып отырған жоқ. Мұндай бірлік, тұтастық дүниеде бар: бұл – Құдай, абсолюттік жалпытұтастық (абсолютное всеединство). Енді сол тұтастықты нақты материалдық және рухани дүниеге енгізіп, жүзеге асыру керек.

Болмыстың төменгі және жоғары деңгейлерін атай отырып, философ олардың өзара байланысын, яғни төменгінің жоғарғыға қарай ұмтылуын және жоғарғының өз кезегінде төменгіні қамтуға тырысатынын көрсетеді. Бір сөзбен, дүние – тұтас, бәрі қамтылған. Осы тұрғыдан дүниежүзілік процесс – бұл Әлемнің барлық құрамдас бөліктерінің өзара үйлесуі және қосылуы, бірлікке өрлеуі. Сондай өрлеудің негізгі сатылары – минералдар, өсімдіктер, жануарлар дүниесі, содан кейін – табиғи – адами дүние және ең соңында дүниенің Құдаймен бірігуін паш ететін, Құдай патшалығы болып табылатын рухани-адами дүние.

Соловьевтің ойынша, тұтастық – қарама-қарсы жақтардың бірлігі. Ол өздігінен жүзеге аспайды. Бұл – адамның творчестволық қызметі арқылы, өне бойы ізгілікке ұмтылуы арқылы жүзеге асады. Осы ұлы парызды атқару арқылы адам өзін өзі құтқарады. Бүкіл адамзат өзінің жекелеген өкілдерінің творчестволық іс-әрекетінің арқасында жаңа жоғары сапаға көтеріледі. Мұны философ адамзат – Құдай деп атайды (Богочеловечество). Адамзат – Құдайдың біз білетін нақты бейнесі – Иисус Христос: ол-Құдай, сонымен бірге Құдайға айналған адам. Сөйтіп, Құдай, Құдай ісі, Құдай сөзі табиғи-тарихи дүниеден тыс абстракция, идеал болып қалмай, өмірге енеді, шындыққа айналады, рух адам өмірімен және табиғатпен астасады, идеалдық пен материалдық бірімен бірі тоғысады.

Соловьев ілімінде адам – жалпытұтастың қажетті бөлігі. Шын мәніндегі тұтастық, ойшылдың пікірінше, басқалардың есебінен емес, бәрінің пайдасына жүзеге асатын бірлік.

Құдаймен астасқан дүние өне бойы жетілу үстінде болады, ал адам болса, осы процестің белсенді субъекті. Дүниедегі үйлесімділіктің қалыптасуына ол өз үлесін қосады: ол барлық жерде-өз өзінің ішкі дүниесінде, жанында, ақыл-ойында, көңіл-күйінде, адамдардың арасындағы қарым-қатынаста, қоршаған табиғатта – сұлулықтың орын алуына ат салысады.

Соловьевтің есімімен орыс философиясындағы «София» ұғымы, София жөніндегі ілім тығыз байланысты. Бұл ілім Платонның идея жөніндегі ілімінен бастау алады. «София, – дейді Соловьев, -мәлім болған,

жүзеге асқан идея». Тағы бір жерде: «София-Құдайдың денесі, Құдайдың анасы». Табиғатта ақылға сыйымдылық, үйлесімділік бар болса, онда ол Құдайдан, онда ол – София. София жөніндегі ілім дүниедегі, космостағы және адам әлеміндегі Құдай даналығына куә болатын белгілерді суреттейді. Жаратушы мен жаралған дүниенің арасында абсолюттік алшақтық жоқ екенін көрсетеді.

Лев Николаевич Толстой (1828-1910)

Ұлы орыс жазушысы және ойшылы; ғұмыр бойы адам, адам тағдыры, адам өмірінің мәні, адам өмірінің рухани арқаулары, Құдай, дін, сенім жөнінде ойланып-толғанумен болған. Барлық шығармаларында адамға лайық тұрмыс, тіршілік, болмыс жөнінде ойға беріледі. Өмір шындығын, өмірдің мәнін ол қарапайым халықтан, мұжықтан және еңбектен іздейді. Өмірді ол мәніне қарап бағалайды.

Л.Толстойдың ойынша, біздің өркениетке, мәдениетке, әр түрлі заңдарға, шартты ережелерге негізделген өміріміз жасанды, шындыққа сай келмейтін жалған өмір сияқты болып көрінеді. Шындық өмір, адамға лайық өмір-оның артында, тасада жүріп жатқан стихиялы, бисаналы өмір. Туу-жаралу, өлім, еңбек, мәңгілік табиғат және жұлдызды аспан, адамның Құдайға сенуі-міне, нағыз өмір осы.

Кеңес дәуірінде Толстойдың суреткерлігіне көбірек көңіл бөлініп, оның ойшылдығы жете бағаланбады. Көптеген орыс ойшылдары Толстойды философ ретінде мойындамады. Н.К. Михайловский Толстойды нашар ойшыл ретінде сипаттайды. Г.В. Плеханов та: «Мен оны данышпан суреткер және өте әлсіз ойшыл деп есептеймін», – деп жазады. Н.А. Бердяев та Толстой мен Достоевскийді салыстырып: «Әрине Толстой емес, Достоевский ұлы ойшыл болды», – деп атап көрсетеді (Н.Бердяев о русской философии. Ч.1. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991, С.39). Тағы бір жерде: «Толстой өзінің суреткерлік шығармашылығымен және өзінің тағдырымен ұлы, бірақ ілімімен емес», – деп жазады Бердяев (Н.Бердяев о русской философии. Ч.2. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991, С.42).

Мұндай пікірлерді көптеп келтіруге болады. Л.Толстойдың 80 жылдығына орай Ресейде көбірек оқылатын «Новое время» деген газетте орыс философы және жазушысы В.В. Розановтың «Л.Н.Толстой» деген мақаласы жарияланады. Бұл мақалада автор Толстой жөнінде «бүкіл орыс шындығының абсолюттік айнасы» деп жазады. Бұл арада «айна» деген ұғым арқылы Розанов екі мағынаны білдіріп отырса керек: 1.Толстой ойшыл ретінде белсенді, ал суреткер ретінде – енжар. «Ол тек-әртүрлі заттар «өздігінен» бейнеленетін және қалай қаласа, солай бейнеленетін айна». 2. Розанов Толстойдың орыс өмірін сол күйінде бейнелейтін реализмін атап отыр. «Менің ойымша, – дейді Розанов, – Толстойға біткен

басты нәрсе – оның бәрін көре алатын көзі» (Қара: Толстой Л.Н. Круг чтения... Т.1.М.: Политиздат, 1991. С.6). Толстойдың 80 жылдығына орай В.И. Ленин де белгілі мақаласын жариялайды: онда ол Толстойды орыс революциясының айнасы ретінде сипаттайды: «Лев Толстой как зеркало русской революции».

Бұлардан да Толстойды ойшыл ретінде сипаттауда шындыққа А.П. Чехов жақын ғой дейміз: «Алыстан көрмейтін сыншылар, – деп жазады ол, – Толстойды суреткер және ойшыл ретінде екі түрлі бағалап, оның шығармашылығының екі жағын біріне бірін қарсы қояды. Қандай сандырақ! Толстой өзінің суреткерлік шығармашылығында қандай философ болса, өзінің философиясында сондай суреткер. Бұл – таңғаларлық тұтас тұлға». Өте орынды айтылған. Ойсыз, түсініксіз қалай ұлы суреткер, жазушы болуға болады?!

Тағы да айтамыз: Толстой сөздің дәстүрлі мағынасындағы, Декарт, Спиноза, Кант сияқты философ емес. Ол – Сократ, Будда, Конфуций, Монтень сияқты ойшыл – философ. Толстойдың өмірінің соңғы кезеңінде Эпиктет, Марк Аврелий, Сенека, Будда, Лао Цзы, Конфуций, Сократ, Цицерон, Иисус Христос, Кант, Матфей, Шопенгауэр т.б. ойшылдар жөнінде ойланып, жазып, олардың сөздерін, пікірлерін аударып, талдап, 2 томдық күн сайын оқып, ақылдасып отыратын «Круг чтения» деген кітап жазуы тегін емес. Толстой – ойшыл, философ, өйткені ол есі кірген кезден бастап өмірінің соңғы сағатына дейін адам, тағдыр, өмір, өлім, Құдай, дін, сенім жөнінде ойланумен, күмәнданумен, ізденумен болған. Өзінің ең соңғы жолына, Шамардинодан өзі өлетін Астапово станциясына кетіп бара жатқанда өзімен бірге алған кітабы осы «Круг чтения» болыпты. Оның ең соңғы оқыған кітабы да осы болса керек.

Аталған кітапты Толстой өз өміріндегі ең қымбат, құнды кітап деп есептеген. Басқа кітаптарсыз да – соның ішінде өз кітаптарын да қосады ойшыл – күн көруге болады – деп ойлайды, бірақ күнделікті кеңесшісіне айналған бұл кітапсыз амалдай тұру қиын болады. Өлерінен екі жыл бұрын өзінің хатшысына Толстой «Круг чтения» жөнінде: «Қалайша адамдар бұл кітапты пайдаланбайды? – мен мұны түсінбеймін, – дейді. – Дүниедегі даналармен күн сайын ақылдасып, қарым-қатынас жасағаннан қымбат не бар?» (Толстой Л.Н. Круг чтения... Т.1. С.10). Осы кітабын жазу үстінде бір күні Толстой хатшысына: «Мен бүгін өз уақытымды тамаша ортада: Сократпен, Руссомен, Кантпен, Амиельмен бірге өткіздім», – дейді. Ол адамдардың осындай даналарды оқудың орнына модаға айналған авторлардың түкке тұрғысыз дүниелерін оқитынына таңғалатынын білдіреді. Бұл, – дейді жазушы, – адамның тәтті және дәмді тамақтың орнына шұңқырға төгілген бұзылған тамақты немесе басқалардың қалдықтарын пайдалануымен бірдей» (Қара: Гусев Н.М. Два года с Л.Н.Толстым М., 1973, С.47).

Өз шығармаларында, күнделіктерінде, «Тәубеде» («Исповедь»), «Круг чтения» деген өзінің аманатына айналған кітабында Толстой дін жайында көп ойланып толғанады. Сондықтан да болар әдебиетте оны **діни философ** ретінде сипаттайды. Кеңес дәуірінде Толстойдың философиялық мұрасына теріс қарау орын алды. Бұл жөнінде не айтуға болады? Біріншіден, діни философия да ежелден бері философия тарихында орын алып келе жатқан, не бір күрделі проблемаларды тарқатқан философияның маңызды саласы. Будданың, Конфуцийдің ілімі діни философия болса да, оның бізге берер тағылымы, тәлім-тәрбиесі ерекше деп атап өттік. Біз діни ойшылдар деп бұларға, сол сияқты Толстойға немқұрайлы қараудан аулақпыз. Паскаль – діни философ, бірақ философия тарихында ондай терең, сезімтал, дүниеден ерте кетсе де, артына өшпес мұра қалдырған ойшылдар көп бола қоймас. Достоевский де, Бердяев те – діни ойшылдар, бірақ адам жайын олардың ілімінсіз түсініп көріңдер. Түк те шықпайды. Бұдан аңғаратынымыз – Толстой ілімінің діни мазмұны оның құндылығына нұқсан келтіріп тұрған жоқ. Екіншіден, Толстой өз шығармаларында көтерілген діни мәселелерді тек діни тұрғыдан ғана емес, жалпы адамзаттық, философиялық тұрғыдан қарастырады, тиянақты талдайды, философиялық, діни ұғымдармен тәсілдермен шектеліп қалмай, көркем әдебиет тілін де шебер пайдаланады. Толстойдан біз дін ұғымдарының философиялық түсінігін таба аламыз. Айталық, адам дінге жүгінеді, Құдайға сенеді. Бұған ол, әрине, оп-оңай келе салған жоқ. Тап болған дағдарыстан шығудың басқа жолын таба алмай, мүмкін, осы жолға түсуге мәжбүр болған шығар. Жақсы. Адам дінмен қауышты дейік. Енді ол қалай өмір сүруі керек? Енді бұрынғыдай далақтап шаба беруге, қалай болса солай күн кешуге болмайды. Өйткені, дейді Толстой, адам өмірдің мәнін түсінді; енді оның өмірі басқаша болуы керек. Бұл діни жағдайды философиялық тұрғыдан пайымдау болып табылады.

Толстой Құдай ұғымын онды-солды қолдана бермейді, мағынасына, функциясына қарай қолданады. Өмірінің соңғы кезінде ол өз күнделігіне жазады: «Құдай бар ма? Білмеймін. – Менің рухани болмысымның заңы барын білемін. Осы заңның көзін, себебін мен Құдай деп атаймын» (Толстой Л.Н. Круг чтения. Т.1, С.9).

«Сенім» деген ұғым да Толстой шығармаларында жиі кездеседі. Ойшыл бұл ұғымның әдеттегі түсінігімен шектелмей, мәнін ашуға тырысады. Және сенім ұғымын тек діни тұрғыдан қарастырмайды. Сенім, ойшыл түсінігінде, сонымен бірге ізгілік пен әділеттіліктің барлығына нану. «Сенімсіз адам өмір сүре алмайды» – дегенде, Толстой сенімнің тек діни мағынасын ғана ескеріп отырған жоқ, бұл ұғымның практикалық, дүниетанымдық маңызын да еске салып отыр. Адам адамға, қоғамға, ғылымға, өнерге сенбесе не болады?

Сенім деген – Толстой үшін – Құдай арқылы, дін арқылы өмірдің мәнін түсіну.

Өзіне өзі ойшыл: «Неге мен көп уақытымды философияға бөлемін?» – деген сұрақ қойып, оған өзі жауап береді: өйткені мен шындықты білгім келеді, **Мен** дегеннің не екенін, нелер маған әсер ететінін білгім келеді. Мүмкін, шындық жоқ болар, мүмкін, Мен де, маған әсер еткен нәрселер де болмас? Мүмкін, осының бәрі елес болар? Неге мен осылай деп пайымдаймын? Себебі мен шындықты білгім келеді, мен босқа алданғым келмейді» – дейді.

Толстойдың діни философиялық көзқарасы, өмір, өлім, сенім туралы түйгендері «Круг чтения» – деген кітабынан басқа 4 томдық «**Догматикалық дінтануды сынау**», «**Мен неге сенемін?**» деген үлкен еңбекте, «**Өмір туралы**» деген трактатта, «**Тәубеде**», күнделіктерінде толығырақ баяндалады. Қайталап айтамыз: басқа, орыс ойшылдарындағыдай, Толстойдың философиясы «Соғыс және бейбітшілікте», «Анна Каренина» сияқты классикалық дүниелерінде ашылады.

Толстой философияға жас шағында-ақ көңіл аударды, бірақ бұл салада жүйелі білім ала алған жоқ. Сондықтан оның философиясы негізінен – діни, моральдық философия. Өткенде айттық: 16 жасында Руссоның шығармаларымен танысады, Руссоның суреті бар медальонды мойнына крест орнына тағып жүреді. Руссоның ықпалымен мәдениет жетістіктеріне күмән келтіреді, «табиғат» пен «мәдениетті» қарсы қояды, «жасандылықтың» қай түрін де қабылдамайды, «қарапайымдылықты» уағыздайды.

Толстойға ықпал еткен тағы бір батыс философы – бұл Шопенгауэр. Фетке жазған бір хатында ол Шопенгауэрді данышпан деп атайды, оның өмірге, шындыққа бүкпесіз тура қарайтынын атап өтеді.

Әдебиетте Толстойдың көзқарасына байланысты «**панморализм**» деген атау қолданылады, яғни ол үшін алдыңғы қатарда мораль тұрады. Толстой ғылымды да, философияны да моральға бағындырып қояды. Заманындағы ғылымның ұстанымын ол теріс деп есептейді: ғылым бастан аяқ сыртқы дүниеге көңіл бөліп, өмір жолдары, өмірдің мәні туралы мәселелерге өз зертеулерінде орын қалдырмайды. Ғылымның адам өмірімен ісі жоқ. «**Ғылым мен философияның**, – дейді Толстой, – көңіл бөлмейтіні жоқ, тек адамға, адамның жетілуіне, өз өмірін түзеуіне көңіл бөлмейді. Қазіргі ғылымда **бізге керегі жоқ** білім жетеді: жұлдыздардың химиялық құрамы, Күннің Геркулес шоқжұлдызына қарай қозғалысы, түрлер мен адамның жаралуы тағысын тағылар жөнінде, бірақ өмірдің мәні жөнінде ғылым ештеңе айта алмайды, тіпті бұл сұрақты өзінің компетенциясына қатысты деп есептемейді» (Зеньковский В.В. История русской философии. Т.1, С.460).

«Круг чтения», «Өмір жолдары» деген туындыларында Толстой көптеген ғұламалармен, ойшылдармен өне бойы сұхбаттасады, пікір алмасады, келіседі, келіспейді, олардың ұзын-ұзақ пікірлерін келтіріп,

аударып, соларға байланысты өз ойларын да қағазға түсіреді. Сондағы мақсаты біреу – жас ұрпақтар даналар тағылымынан сабақ алсын, өмір жайлы ойлансын, өз жолдарын тапсын деген ниет. Құраннан, Торадан, Талмудтан, Дхаммапададан өзіне ұнаған, ой салған өнеге, өсиеттерді келтіреді, өмірмен байланыстырады.

Толстой шығармаларынан біз көптеген диалектикалық пайымдауларды кездестіреміз: заттардың, құбылыстардың қозғалысы, ағымы, өтпелілігі, өмірдің талас-тартысы, қайшылықтары нақты суреттеледі. «Өмір ешқашан да бір орында тұрмайды, – деп жазады ол, – тынбастан қозғалады, шыр айналады, бұрынғы қалпына жақындап барады». Бір шеңбер екінші үлкен шеңбердің ішіне кіреді, сөйтіп, жоғары, төмен шексіз қозғалыста болады. Бұл сөздер диалектиканың белгілі заңын есімізге салады. «Өмірде бәрі қайталанып отырады, – деп пайымдайды Толстой, – басталады, аяқталады, қайтадан басталады, тегершіктей айнала береді: күн, ай, жыл өтеді; ай, жер өз білігінен және Күнді айналып қозғалады; дүниедегі заттардың бәрі де жаралады, өседі жетіледі, тозады, өледі, қайтадан жаралады, сөйтіп өзгерістің, қозғалыстың шегі болмайды».

«Адамдар – өзендер сияқты: су бәрінде де бірдей, бірақ әрбір өзен біресе еңсіз, біресе шалқып жатқан кең, біресе жылдам, біресе жай ағады, біресе мөлдір, біресе лай. Адамдар да сол сияқты. Әрбір адам өз бойында барлық адамдарға тән қасиеттерді жинаған, бірде солардың бірін, бірде екіншісін паш етеді, кейде адам сол адам бола тұрып, өзіне өзі ұқсамайды, өзіне жат қылықтар көрсетеді». «Кең тараған қателіктер-адамды адал, арам, ізгі, зұлым, ақылды, ақымақ деп есептеу және оған өне бойы ол жөніндегі осы қалыптасқан пікірлер тұрғысынан қарау. Бірақ адам өзгереді: ақымақ еді, ақылды болды, қатыгез еді, ізгі болады немесе керісінше, түрлене береді». Адам абстракты анықтамаларға сыймайды, дейді Толстой.

Әрине, Толстой шығармаларының, пайымдауларының негізі-мораль, этика. «Адамдарды қосатын, жақындастыратын нәрсе, – дейді Толстой, – жақсылық пен сұлулық; адамдарды ажырататын нәрсе – жамандық пен кейіпсіздік». Адами қылықтар адамға оңтайлы ықпал етеді, деп есептейді ойшыл, өзгертеді, сол арқылы сыртқы дүниенің адамға қолайлы жағына қарай өзгеруіне жағдай туғызады.

Адамгершіліктің түп тамыры – адал еңбек. «Адамның абыройы, қасиетті борышы және міндеті-оған біткен ақыл-есін, қол-аяғын пайдаланып еңбек ету». Еңбек бәрін түзейді, жөнге салады. Ал жұмыссыздық, дырдулық (праздность) – барлық кеселдердің көзі. Жалқауды Толстой оңбаған деп атайды. «Мен, – деп жазады Толстой, – байлардың барлық бассыздықтарының себебі – олардың еңбек етпей-ақ өмір сүре алатындарынан деп ойлаймын. Еңбек етпейтін, өз өмірінің басты заңдарының бірін орындамайтын адам естен танбай жүре алмайды;

тойып кеткен үй жануарлары да – жылқы, иттер, шошқалар – сөйтіп, естен танады».

Бақыт, бақытты өмір жөнінде де Толстой жиі-жиі толғанады. Бақытты болу - әр адамның қолында –дейді. Тек бақытқа жету үшін тынымсыз тырысу керек. Ол бақытты өмір сүрудің қажетті шарттарын атап көрсетеді: 1. адам өзінің табиғатпен байланысын үзбеуі керек, яғни аспан астында, күн сәулесі аясында, таза ауада, жермен, өсімдіктермен, жануарлармен етене өмір сүру; 2. дене және ой еңбегі адамның тәбетін ашады, қатты ұйықтауына септігін тигізеді; адам жаны қалаған, еркін еңбек-бақытты өмірдің басты кепілі; 3. жанұя; 4. айналадағы барлық адамдармен тату-тәтті қарым-қатынас жасау; адамдарды сүю; 5. денсаулық және уақыты келгенде қиналмай өлу.

Ақсүйектер отбасында дүниеге келген Толстой өзінің әлеуметтік артықшылықтарын, байлығын, атағын, даңқын өмір бойы жаратпай кетті, қарапайым халыққа шаруаларға жақын болғысы келді, мұжықтарша киінді, шөп шапты, Ясная Полянада шаруалардың балалары үшін мектеп ашып, бала оқытты. Байлығына өкініп өткен ұлы ойшыл, жазушы мақтанышпен өзі жөнінде: «Мен кім болсам, сол кісімін. Менің кім екенімді, қандай екенімді мен өзім және Құдай біледі», – деп жазады. Толстойдың кім екенін біз де, ұрпақтар да білгісі келеді. Оның іліміне қысқаша шолу жасағандағы мақсатымыз осы еді.

11 ТАРАУ. ХІХ-ХХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ КЛАССИКАЛЫҚ ЕМЕС

БАТЫС ФИЛОСОФИЯСЫ

Тарауды осылай атауымыздың себебі - ХІХ-ғасырда классикалық философиямен қатар оның негізгі принциптерінен, идеяларынан бас тартқан классикалық емес философия да қалыптаса бастады. Қазіргі замандағы Батыс философиясын ХХ-ғасырдан бастауға болмайды, өйткені оның тамыры ХІХ-ғасырда жатыр.

Сондықтан қазіргі Батыс философиясын баяндауға кіріспес бұрын осы философияның басты бағыттарын, өзекті проблемаларын алғаш алға тартқан ХІХ-ғасырдың екінші жартысындағы философиялық көзқарастарға тоқталуды жөн көрдік. Бұл арада әңгіме үш оқымыстының, философтардың ілімдері туралы болып отыр. Бұлар – дат ойшылы Серен Кьеркегор, неміс философтары- Фридрих Ницше және Артур Шопенгауэр.

11.1. Артур Шопенгауэр (1788-1860)

Неміс философы. Классикалық философияны, соның ішінде Фихтенің, Шеллингтің, әсіресе, Гегельдің ілімін қатал сынады, тіпті іске алғысыз деп есептеді. Неміс классиктерінің ішінен тек Кантты ғана мойындап, құрметтеген. Шопенгауэрдің өзі атап өткендей, оның философиясындағы құнды идеялар, пікірлер, тұжырымдар Платон мен Канттың ықпалымен пайда болған. Жалпы алғанда, Шопенгауэр сыншыл ойшыл: ол ешкімнің көзқарасын, ілімін сыннан тыс нәрсе деп есептемейді. Кант философиясына да сын көзімен қарап, «**Кант философиясын сынау**» деген арнаулы еңбек жазады.

«Канттың ұлы жетістігі, – деп жазады Шопенгауэр, – оның құбылыстар мен «өзіндік заттың» арасын ажыратқаны; Канттың дұрыс көрсеткеніндей, адамдар мен заттардың арасында әрқашанда интеллект тұрады; сондықтан заттар қандай болса, сол күйінде танылмайды».

Шопенгауэр философиядағы, саясаттанудағы **волюнтаризм** деп аталатын бағыттың негізін қалады. Сонымен Шопенгауэр ілімінің негізінде **ерік** (воля) жатыр. Ерік-бұл бастапқы реалдық, адам білетін алғашқы күмән туғызбайтын шындық. Декарт бір кезде өз ілімін ойлаудан, Меннен бастап еді: «Мен ойлаймын, демек, өмір сүремін» – деп. Шопенгауэр мәселені басқаша қояды: «**Мен қалаймын** (Я желаю, Я хочу), демек, **мен өмір сүремін**». Егерде адам өзі қаламаса, оны сырттан күштеп, зорлап, ештеңеге үйрете алмайсың, инабаттылыққа, іскерлікке, батылдыққа баули алмайсың. Нақты заттардың бәрі - уақытша, өткінші. Тек ерік қана-

мәңгілік. Сондықтан ол-нағыз шындық. Дүниедегі құбылыстардың бәрі де ерік арқылы анықталып, түсіндірілуі керек.

Әрине, Шопенгауэрдің ерік жөніндегі түсінігінде асыра сілтеушілік бар. Кеңес дәуірінде философты осы үшін сынап, идеалист, волонтарист деп айыптау басым болды. Ол ерікті ақыл-еске, санаға қарсы қояды. Ерік деген- дүлей күш, бейсаналық ұмтылыс, адамның барлық әрекетінің бастауы. Сонымен бірге Шопенгауэрдің ерік жөнінде құнды пікірлер айтқанын жоққа шығаруға болмайды. Ол ерік ұғымын, осы құбылысты жан-жақты қарастырып, оның адам өмірінде атқаратын рөлін ашып көрсетті. Адам өз атына лайық өмір сүру үшін, өзін өзі таныту үшін, білімді, ғылымды, өнерді игеру үшін ерік ерекше рөл атқарады. Адам қаншама ақылды, білімді, дарынды болмасын, егерде онда ерік (жігер) болмаса, түк те бітіре алмайды.

Ерік адам бойындағы туа біткен қабілет емес. Еріктілікке, жігерлілікке, талаптылыққа адамды үйрету, тәрбиелеу керек. Және, деп ескертеді Шопенгауэр, адамды белсенділікке, батылдыққа, дербестікке, жауапкершілікке – осының бәрін философ еріктің көрінісі деп біледі – сәби кезінен баулу керек.

Шопенгауэрдің есімі философияда, мәдениет тарихында орын алатын тағы бір көзқараспен байланысты мәлім болды. Бұл көзқарас – **пессимизм**: дүниеге, өмірге, адамдарға, болашаққа сенімсіздікпен қарау, өмірдің тек көлеңке, келеңсіз жақтарына ғана назар аудару, үміттен, сенімнен ада болу, түңілу.

Шопенгауэр жас шағында творчестволық қызметке, ғылымға, философияға бірден араласа қойған жоқ. Әкесінің талабымен 17 жаста университетке түсудің орнына сауда үйінде клерк болып орналасады. Тек әкесі дүниеден озғасын 21 жасында материалдық тәуелсіздікке ие болып, Геттинген және Берлин университеттерінде ғылым мен философияны игере бастайды. Берлинде Фихтенің және Шлейермахердің дәрістерін тыңдайды. 1813 жылы докторлық диссертация қорғайды, ал 30 жасында өзінің ең басты іргелі еңбегін жариялайды: **“Дүние ерік және елес ретінде”** (“Мир как воля и представление”). Кейін жарияланған еңбектері осы басты еңбегінің қосымшалары және түсініктемелері болып шықты.

Шопенгауэр ғалым, философ ретінде елінде, Еуропада бірден таныла қойған жоқ. Оның басты еңбегі көзінің тірісінде оқырман қауымының назарына іліккенде жоқ. Тек өмірінің соңғы кезінде өзінің этикалық шығармаларынан кейін: **“Этиканың екі негізгі проблемасы”**(1841), **“Ерік еркіндігі жөнінде”**, **“Мораль негіздері туралы”**, **“Өмір тағылымының өсиеттері”**, (“Афоризмы житейской мудрости”,1851)ж.б. – Шопенгауэрге жұрттың назары ауды. Германияда ғана емес, Еуропаның басқа елдерінде де оның есімі әйгілі болды. Философ өлгеннен кейін XIX- ғасырдың аяқ кезінде, Гегельді Маркс пен Энгельстен басқалары ұмытқан кезде, Шопенгауэр көпшіліктің сүйіп оқитын авторына айналды. Ғалымдар,

философтар, зиялылар ғана емес, қарапайым адамдар да оның шығармаларын, әсіресе, өмір, адам жайлы жазған эссе, әңгімелерін іздеп жүріп оқитын болды.

Жұртшылықтың Шопенгауэрге көбірек көңіл бөлуінің себебі оның шығармаларының түсінікті тілде және әр адамға қатысты тақырыптарға арнап жазылуы болса керек. Шопенгауэр, шынында да, шығармаларын арнаулы ұғымдармен және атаулармен толтырмауға тырысып бақты. Стилi жағынан оның шығармалары басқа неміс классиктерінің еңбектеріне ұқсамайды. Бірақ осыған қарап, Шопенгауэрдің шығармасында тереңдік, дәйектілік жоқ деуге болмайды. “Нағыз философ, - деп жазады ол, - шындығында да, әрқашанда және бар күшімен жеңілдікке және айқындыққа ұмтылады”. Ал кейбір философсымақтар, дейді Шопенгауэр, керісінше, арнаулы сөздерді өз ойларын білдіру үшін пайдаланбайды, өздерінде жасыратын ойдың жоқтығын сездірмеу үшін пайдаланады; сонымен бірге олар өздерінің ілімінің түініксіз болуына түсінбейтін оқырмандарды кінәлі қылмақ болады.

Өмір- тартыс, өмір – азап, бейнет, деп қайталай береді неміс философы. Бұл арада оған буддизмнің ықпалы болса керек. Өйткені Шопенгауэр осы ілімді дәріптеп, батыс философиясынан да жоғары қояды. Буддизмде, оның ойынша, бұлжымас шындық бар. Өмірден шындықты, ақиқатты, әділеттілікті іздеп әуре болмау керек. Өмір – табиғат сыйлығы емес, үлкен бақытсыздық. Ерік – жігер табысқа жету үшін, көзге көріну үшін ғана керек емес, өмір сүру үшін керек. Ерік- жігер болмаса, адам өмірді талақ етер еді. Мұндай өмірді бастан кешкеннен гөрі өмір сүрмей – ақ қойған жақсы деп ойлар еді.

Өмірде орын алатын рақат, ләззат, бақыт дегендер – елес (иллюзия), өзін өзі алдау. Өмірде адам ананы да, мынаны да керек етеді, анаған да, мынаған да ұмтылады. Адамның қалағанына жету – бейнет, күрес. Дегені болған күйде де қуанышы ұзаққа бармайды. Адам жаңа тілектің соңына түседі, тағы бейнетке тап болады. Сонымен бейніт – адамның өмір сүру формасы болып шығады. Бейнетсіз өмір болмайды. Олай болса, адам неге масайрайды, неге мәз болады? Өмір жайлы ойланбағандықтан. Оптимизм Шопенгауэр үшін – теріс көзқарас, адамды келеке қылу. Бір кезде Лейбниц «нақты дүние мүмкін болатын дүниелердің ішіндегі ең жақсысы» деген анықтама беріп еді. Мұндай оптимистік көзқарасқа қарсы Шопенгауэр «бұл дүние мүмкін болатын дүниелердің ішіндегі ең жаманы» деп жариялайды.

Адамдар, әрине, бірінен соң бірі бұл дүниені талақ етіп тастап кетіп жатқан жоқ. Олар өмір сүруде. Оларды бұл мағынасыз, бейнетке толы өмірді кешуге мүмкіндік беретін не? Ерік – деп жауап береді Шопенгауэр. Сондықтан ерік - өмірдің басты шарты.

11.2. Серен Кьеркегор (1811-1855)

XX-ғасырда аты да, шығармалары да кең тараған, бірақ кезінде еленбеген, бағаланбаған ойшыл.

Копенгагенде туған. Жанұясындағы рухани психологиялық ахуалдардың ауырлығынан (жанұядағы жеті баланың бесеуі шетінеген; әкесінің ойынша, бұл жанұя Құдайдың қаһарына ұшыраған болса керек) Серен жасынан аурушаң, әлжуаз, кірпияз, сезімтал, зерек болып өседі.

1830 жылы Копенгаген университетінің теология факультетіне түседі. Дін сабақтарымен бірге философияны, әдебиеттану, эстетика пәндерін қызығып оқиды. Университетті бітіргеннен кейін дін жолымен кетпеді, еркін шығармашылық істермен айналысты.

Аса дарынды, жемісті жазушы болды. Үйіндегі әртүрлі бөлмелерде үстелде жайылған қағаздар, басталған шығармалар жатады екен. Ол бір бөлмеден екінші бөлмеге кіріп, күні бойы, түні бойы жазуын жалғастыра береді. Әр түрлі тақырыптар, әр түрлі шығармалар. Не жазам деп ойланып жатпайды: ой да, идея да, сюжет те ағылып, төгіліп жатады. Кьеркегор саналы өмірін шабытқа мас болумен өткізген. Ол өзін шабыт пен шығармашылық арқылы ертегі айтып, ажалдан құтылмақ болған “Мың бір түндегі” Шехерезадаға теңейді. Жазғандарын тексеріп, қайта қарап, өңдеу дегенді білмеген. Өз шығармаларын өз қаражатымен шығарып, таратқан.

Кьеркегордың негізгі шығармалары: өте көлемді **«Или-или»** деген кітап, орыс тілінде 838 беттен тұрады. Қазақ тілінде «Не-не» деп (екінші бірі деген мағынада) аударуға болады, 1845 жылы жазылған; **«Рақаттану және борыш»** («Наслаждение и долг», 1844); **«Үрей және қалтырау»** («Страх и трепет», 1843); **«Үрей ұғымы»** (1844); Екі томдық **«Заключительное ненаучное послесловие к Философским крохам»** (1846); **«Өмір және махаббаттың билігі»** (1847); **«Өнегелі сөздер»** (1847); **«Өлімге бастайтын ауру»** («Болельн к смерти», 1849); **«Өмір жолдарының белестері»** (1846) ж.б. Кьеркегордың шығармашылық қызметі («Ирония дегеніміз не?» деген кандидаттық диссертациясын есептемегенде) 1841 жылдан басталады. Содан бастап ірілі-ұсақты кітаптар, өнегелі сөздер, күнделіктер таңғаларлық жылдамдықпен жазылып, жарық көріп жатады. Он жақты жылдың ішінде оның жазғандары 28 томды құрайды: 14 том – шығармалары және 14 том – күнделіктері.

Кьеркегор жұртшылыққа өзін «философпын» демей, «жазушымын» деп таныстырған. Бірақ оның шығармаларында көтерілген мәселелер, қарастырылған сюжеттер, жағдайлар, негізгі ойлары қазіргі заман философиясының да өзекті тақырыптарына айналды.

Кьеркегор көп оқыған және жан-жақты білімі бар ойшыл. Өзінен қалған кітапханада 2200 том болған. Онда ежелгі грек тіліндегі антик философтарының, орта ғасырлық мистиктердің, шіркеу аталарының, неміс

классиктерінің (Гегельдің барлық шығармалары болған), Сократ жөнінде жазылған дүниелердің барлығы болған. Кьеркегор жас шағында Гегельді мұқият оқып зерттеген, оның ықпалында болған; кейін Гегель жөніндегі пікірін өзгерткен. “Мен Гегельдің философиясын түсінуге біраз уақыт жұмсадым және де оны жеткілікті дәрежеде түсіне алдым деп ойлаймын...”-деп жазады бір шығармасында (Кьеркегор С. Страх и трепет. М., ТЕРРА Республика, 1998, С.34). Сонымен бірге кітапханасында көптеген классикалық көркем әдебиет туындылары (Шекспир, Байрон, Шелли, Гете т.б.) болған.

Орыс философы Лев Шестовтың Кьеркегор жөніндегі мына пікірін келтірейік: «Ол бәрін білді және терең түсінді-басқалардан жақсы білді және басқалардан терең түсінді. Соған қарамастан, мүмкін соның арқасында, ол философияда басқаларды қайталамайтын, басқаларға жараспайтын өз жолымен кетті... Егерде бірер сөзбен Кьеркегордың көкейкесті ойларын білдіргіміз келсе, айтар едік: адамның ең үлкен бақытсыздығы – оның ақылға және ақылмен ойлауға кіршіксіз сенуі; философияның бастауы (Платон мен Аристотель ойлағандай) таңырқау емес, торығу (отчаяние). Өзінің барлық шығармаларында ол қайталаумен болды: философияның міндеті – ақылмен ойлаудың ырқынан құтылып, тәуекел етіп (тек торығу ғана мұндай тәуекелдікке жол ашады), ақиқатты жұрттың бәрі шым-шытырық және ақылға сыймайды деп есептейтін нәрседен іздеу» (Лев Шестов. Кьеркегор-религиозный философ. //Кьеркегор С. Дневник обольстителя. –М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999-С.299-300). Ақиқатты заңға, ережеге қайшы келетін нәрседен іздеу.

Кьеркегор не жөнінде жазса да, өзіне жете таныс, өзі бастан кешкен жәйттарды, өзінің көңіл күйін суреттеді. Оның жазғандарында ойдан шығарылған ештеңе жоқ; бәрі – шындық және ащы шындық. Оның өмірі мен ілімі біртұтас болып, біте қайнасып кеткен. Ол өзінің философиялық топшылауына сай өмір сүрді, өміріне сай философиясын құрды. Әдебиетте Кьеркегорды «дат Сократы» деп атауы тегін емес. Өзі де Сократты, оның ілімін аса жоғары бағалайды.

Оның өмірінде, шығармашылық қызметінде, көзқарасының өзгеруінде жасынан білетін, екі-үш жыл бұрын айттырып, некелесіп қойған Регина Ольсен деген сұлу қыздан үйлену тойының алдында бас тартуы шешуші рөл атқарған. Ешкім де – жақын жуықтары, қыздың өзі, көрші-көлем – оның бұл қадамын түсінбеген. Кьеркегордың өзі де өзінің бұл қылығына қатты қынжылады. Сүйген қалыңдығынан бас тартуы оған ұлы тарихи оқиғадай әсер етеді.

Регинадан айырылысқаннан кейін Кьеркегор қалған өмірін осы қадамына өкінумен, қайғырумен өткізеді. Басқа ешкімді сүймейді, үйленбейді, сүйген қызына адалдығын сақтайды.

Регина да оны «қайтып оралар» деп алты жыл күтеді. Сосын тұрмысқа шығады. Оның күйеуіне Кьеркегор былай деп хат жазады: «Бұл

дүниеде ол Сізбен бірге. Бірақ тарихқа ол менімен енеді». Айтқандай, солай болып шықты: Кьеркегор арқылы Регина философия, мәдениет тарихына енді. «Или-или» деген шығарманың ішіне енген «Дневник обольстителя» деген хат арқылы жазылған роман Кьеркегор мен Регинаның қарым-қатынасы жөнінде. Кьеркегор өлерде Регинаға өзінің бай мұрасын қалдырады.

Кьеркегордың Регинадан қол үзуіне не себеп болды? Ол өз шешімі жөнінде ұзақ, шексіз ойларға беріледі: «Махаббат деген – ұлы құпия... – деп жазады ол. Бірақ адамдардың көпшілігі оның мәнін түсініп, салқынқандылықпен әрі бірте-бірте одан рақаттың барлық нәрін ала білмейді, олар асығады, аласұрады, некелеседі, қосылады, – бір сөзбен әртүрлі ақымақтыққа салынады. Бір сәтте бәрі де бітеді...» (Кьеркегор С. Дневник обольстителя, С.95-96). Үйленгенге дейінгі махаббат пен үйленгеннен кейінгі махаббат бір емес. Үйленгенге дейін махаббат құпия еді, құдірет еді, ол адамды да билейтін. Үйленгеннен кейінгі махаббат адам қалауындағы құралға айналады. «Құдай дегеніміз, – дейді Кьеркегор, – бұл – махаббат». Сондықтан оған сенген адам оны өмір бойы сүйіп өтеді.

Кьеркегордың тағы бір уәжін тыңдап көрейік: «Ғашық болған қызының арқасында ер адам дана болуы мүмкін; ғашығының арқасында батыр болуы мүмкін; ... ақын да, әулие де болуы мүмкін. (Махаббат-құдірет, оның қолынан бәрі келеді). Ал үйленгесін әйелінің арқасында дана болған, батыр болған, ақын болған немесе әулие болған адамдарды білесіңдер ме? – деп сұрайды Кьеркегор. Жоқ! Әйелінің арқасында ері коммерциялық кеңесші, генерал, есепші немесе отбасының иесі ғана бола алады. Егер мен Регинаға үйленсем, – дейді Кьеркегор, – онда мен ешқашанда өзіммен өзім бола алмас едім». Батыстағы Кьеркегордан басталатын экзистенциализм деген бағыттың ең өзекті мәселесі – еркіндік. Кьеркегордың Регинадан бас тартуы «еркіндігімнен айтырылып қалам» деген қауіптен болса керек.

Міне, шым-шытырық жағдай! Міне, проблема. Міне, талғам. Не-не. Адам үшін өзін өзі табу, өзіне тең болу, өзін өзі жоғалтып алмау-проблема.

Үрей жөнінде дат философы көп жазады. Бұл арада әңгіме біреуден немесе бірдеңеден қорқу жөнінде емес. Адам қорқынышының басты және айқын себебі-өзін өзі «жоғалтып алам» деп қорқу. Адамдар әдетте неден қорқатынын білмейді. Шын мәнісінде, оларға өзін өзі жоғалтып алу қаупі өне бойы төніп тұрады.

Кьеркегордың барлық шығармаларында, күнделіктерінде осындай шешуші экзистенциалдық сәттер жиі ұшырасады. Философия тарихында мұндай өмірдің мән-жайын аша түсетін мәселелерге назар аударған дат ойшылы Кьеркегор болды. Кейін Кьеркегордан тыс, оны білмей тұрып, экзистенциалдық сәттерді шығармаларына арқау еткен Достоевский

болды. Жалпы алғанда, өмірде мұндай жәйттар болып тұрады. Философия бұларға мән беріп, солар арқылы адам қырларын ашуға тырысады.

Енді қысқаша Кьеркегордың ілімін, оның классикалық емес Батыс философиясына тигізген ықпалын қарастырып көрейік.

Дат ойшылының пікірінше, философия – ғылымға ұқсамайтын құбылыс. Оны ғылыммен ұштастыру, ғылымға айналдыру-оның мән-жайын, табиғатын, міндетін түсінбеуден туған, оны бұрмалаған әрекет. Философия ғылымнан да гөрі дінге, өнерге, әдебиетке, моральға жақын, солар тектес құбылыс. Сондықтан философия сыртқы дүниемен – табиғатпен, қоғаммен, объективтік заңдармен – айналыса алмайды. Бұлармен айналысу – ғылымның міндеті. Кьеркегордан бастап, Батыс философиясында философия мен ғылымды дербес дүниелер деп есептеу орын ала бастады. Олар біріне бірі ықпал етеді, бірақ бірінің орнын бірі баса алмайды.

Кьеркегордың ойынша, философияны қызықтыратын, философияны туғызатын, адамдарды философияға тартып тұратын бір нәрсе бар: ол – адам жаны, ойы, көңіл күйі, адам рухы. Ал адам жанын танып түсіну үшін адамның нақты **тіршілігіне** назар аударуға тура келеді. Адам қалай өмір сүреді? Қалай өзін сезінеді? Неге қуанады? Неге ренжиді? Неден өкінеді? Басқа адамдармен қарым – қатынасы қандай? Басқалардың арасында ол биік пе, аласа ма? Көріне ме, көрінбей ме? Өз өміріне өзі риза ма, жоқ па? Мұндай мәселелермен айналысатын философия қазір де бар. Оны **экзистенциализм, экзистенциалдық философия** деп атайды. Осы философияның ізашары Батыста Кьеркегор болды.

Кьеркегордың ойынша, философия адамды әрқашанда алдыңғы қатарға қоюы керек. Оған қатысы бар басқа нәрселерді-табиғатты, қоғамды, тарихты, Құдайды т.т. – адам тұрғысынан, адамға байланысты қарастыру керек. Кьеркегор адамды табиғат түлегіне, қоғам туындысына, тарих құралына, тетікке, бөлшекке айналдыратын философияны (француз, неміс, ағылшын философиясын) мойындамайды, сынайды; ондай философтармен сырттай айтысады. Теология факультетін бітірген, діндар ойшыл адамды Құдайдың құлына, әлсіз, енжар, күнәкар пендеге айналдырды деп әлемдік діндерге де көңілі толмайтынын ашық айтады. Философия адамды жеке, дара, тұлға деп білуі тиіс, осы күйінде қарастыруы керек. Философияның басты міндетін дат философы қолынан келген мүмкіндікті пайдаланып, адамның өзімен өзі болуын қамтамасыз ету деп түсінеді. Кьеркегор классикалық философияны, әсіресе, Гегельді–қайталап айтамыз-адамды елемегені, жалқыны, дараны, жеке адамды жалпыға (адамзатқа, қоғамға, мемлекетке) сіңіріп жібергені үшін сынайды. Философия, Гегельдің ойынша, тек жалпыны (общее, всеобщее) біледі, жалпыны білдіреді. Кьеркегор бұған мүлдем қарсы. Жалпымен ғана айналысатын философия, дейді Кьеркегор, абстракциялар шеңберінде қалып қояды. Сондықтан да Гегель ілімінде ұғым бар, идея, рух, абсолют

бар, бірақ нақты адам жоқ. “Егер мен – дейді дат философы,-бейітімнің басына белгі қойғызар болсам, оған: “Бұл-жалғыз” деген бір-ақ сөзді жаздырар едім”. Шынында да, ол өзі өмір бойы дара болуға, дара болып қалуға, басқаларға сіңіп кетпеуге тырысты. Тіпті сүйген қызы Регинадан да осы себепті бас тартты. Өкінішке орай, дейді философ, “жалғыз”, “дара”, деген категорияларды қазір ешкім түсінбейді. Адамға жалғыздық жараспайды деп есептейді.

“**Жалғыздық**” деген ұғым да қазіргі Батыс философиясында жиі кездеседі.

Әрбір адам, философтың ойынша, - даралығымен ғана құнды, қайталанбас тұлға. Кьеркегор әрбір адамның ұлылығын атап көрсетеді. Әдетте ғасырлар бойы ұлы деп ойшылдарды, даналарды, кеменгерлерді атап келеді. Кьеркегор бұл пікірге, керісінше, ұлы деп қарапайым адамды таниды және ол, оның ойынша, өзінің ақылдылығымен немесе ақымақтығымен, күштілігімен не әлсіздігімен, үмітімен не өкінішімен, білімімен не надандығымен, айналасына ризалығымен не наразылығымен, айналасындағылармен күресімен, бір сөзбен, өзіндік болмысымен - ұлы. Әрине, нақты жағдайларда адам ұлылық таныта қоймас, деп ағынан жарылады философ, бірақ философия оған ұлы деп, онда ұлылық бар деп қарауы керек.

Классикалық философия адамды қарастырғанда оның мәніне, табиғи және әлеуметтік тегіне, қоғамдағы қызметіне, ақыл-ойына айрықша көңіл бөлетін еді. Кьеркегор мұны бекер демейді. Бірақ бұл жолмен, оның ойынша, біз адамның өзіндік ерекшеліктерін, жекелігін, даралығын біле алмаймыз, сөйтіп, оған жалпы анықтамаларды таңамыз.

Классикалық философияны ол **эссенциалды** (лат. *essentia* – мән) философия, заттың мәніне, заңдарына ғана мән беретін философия дейді. Жаңа философия - Кьеркегордың түсінігінде - **экзистенциалды** (лат. *existentia* – тіршілік) яғни жалпыдан гөрі жекеге, мәннен гөрі құбылысқа, жеке адамға, адамның тіршілігіне мән беретін философия болуы керек. Кьеркегор философияға «**экзистенция**» деген ұғымды енгізді. Бұл ұғым қазір экзистенциализм деген философиялық бағыттың негізін құрайтын ұғым.

Кейбір философтар, дейді Кьеркегор, орасан зор тамаша ғимарат-жүйе тұрғызады да, өздері бірақ онда тұрмай, сырттағы сарайға барып жатқанды жақсы көреді. Неге олар өздері тұрғызған алып ғимараттарда тұрғысы келмейді? Неге Гегель «Құқық философиясында» өзі дәріптеген, «ақылға сыйымды шындық» деп таныған таза ұғымдар дүниесінде өмір сүрмейді? Өйткені ол құрған жүйе, Кьеркегордың пікірінше, – шындыққа жанаспайтын, абстракциялар дүниесі. Гегельдің ақылға сыйымды шындығы тек теорияда болуы мүмкін. «Жалпы алғанда философияда, – деп жазады Кьеркегор өзінің күнделігінде, – істің жайы өмірде барлық адамдардағыдай: күнделікті өмірде олар өздері теориялық жүйелерінде

ұсынған категориялардан мүлдем басқа категорияларды пайдаланады...» (Кьеркегор С. Дневник обольстителя. С.303). Гегельге айтылар сын – бүкіл классикалық философияға тағылар айып. Өйткені Гегель – сол философияның маңдай алды өкілі. Гегельде, сөз жоқ, абсолюттік жүйе бар. Бірақ бұл тек абстракциялар, ұғымдар жүйесі. Ал бұл жүйеден нақты өмірге дейінгі жол – ұзақ. Гегель жүйесінде, қайталай береді Кьеркегор, бәрі бар, тек кішкентай нәрсе – адам жоқ. Кімге керек мұндай жүйелер? Гегель, әрине, мұндай сұрақты ерсі деп біледі. Мәселе жүйенің кімге қажеттігінде емес, кімнің, ненің жүйеге қажеттігінде. Гегельдің нақты заттарды, адамды көзге ілмейтіні – бұлар уақытша, өткінші нәрселер. Мәңгілік нәрсе, оның ойынша, – тек ұғымдар, идеялар.

Спекулятивтік философия және спекулятивтік философтар (оларды Кьеркегор кекетіп, спекулянттар деп те атайды) адам ойлауын болмыстың тамырларынан бөліп алды деп есептейді дат ойшылы. Сондықтанда мұндай жүйелерде өмір, тіршілік жоқ. Кьеркегор мұндай философияны былай сипаттайды: «Қарға және ол көпірме сөзге салынып қарқылдағанда аузынан түсіп кеткен ірімшік».

Сонымен философияның бетке ұстаған нысанасы әр адамның нақты тіршілігі болатын болса, философия оны қалай суреттей алады? Тіршілік дегенде Кьеркегор адамдардың күнделікті күйбің-шүйбіңін, қарым-қатынасын, қызметін сөз етіп отырған жоқ. Мұның айналасында ешқандай проблема жоқ. Тіршілік деген – қиын-қыстау жағдай, шешуші сәт; мұнда кімнің кім екені анықталады. Дәстүрлі тәсілдер, ұғымдар арқылы мұндай тіршілікті бейнелеу мүмкін емес: материя, кеңістік, уақыт, себептілік сияқты ұғымдар бұл арада көмектесе алмайды. Тіршіліктің мәні қысылтаян, жеме-жемге келген шақтарда, адам талғам алдында тұрғанда ашылады. Кьеркегордың басты шығармасының «Или-или» деп аталуы да осы жағдаймен байланысты.

Мұндай шешуші сәт батыс философиясында **шекаралық жағдай** (пограничная ситуация) деп аталады. Міне, осындай сын сағатында адам да, адамның, өмірдің мәні де жаңа, шынайы қырынан танылады. Мұндай жағдай жиі бола бермейді: бұл – болу ма, болмау ма деген сұрақ, талғам туатын жағдай. Мұндай жағдайда адам, Кьеркегордың ойынша, өзінің экзистенциясымен бетпе-бет кездеседі, өзін өзі сынайды. Мұндай жағдай адамға қайғы – қасіретте, қорқынышта, күнәға батқанда, өзін өзі немесе өзіне қымбат адамды жоғалтқанда кездеседі. Бұл – Кьеркегордың Регинадан бас тартқан сәті. Өзі қатты ұнатқан **«Үрей және қалтырау»** деген шығармасында Кьеркегор осындай экзистенциалдық жағдайды асқан шеберлікпен, терең түсінікпен суреттейді. Өңгіме Авраам және оның баласы Исаак жөнінде. Бұл – «Таураттағы» көпшілікке таныс жантүршігерлік жағдай: бір күні Құдай сүйікті құлы Авраамға: жалғыз балаңды, Құдайдан тілеп алған сүйікті балаңды алып, қасиетті таудың басына бар да, балаңды құрбанға шал – дейді. Авраам Құдайға шексіз

сенеді. Сонымен бірге қартайғанда тапқан жалғыз ұлын да шексіз сүйеді. Міне, енді оның алдында қатал тағдыр, қатал шешім тұр; қатал сынаққа ол тап болды. Осы арада неше түрлі философиялық, дүниетанымдық түсініктер, ұғымдар, проблемалар тоғысқан: ақыл күшті ме әлде сенім күшті ме? Құдай дана ма әлде адам дана ма? Моральға құлақ асу керек пе әлде дінге жүгіну керек пе? Этиканың шегі қайда бітеді? Егерде Авраам этиканы негізге алса, онда ол қылмысқа бармауы керек, өйткені баланы өлтіру – қылмыс. Авраамның сүйеніші-сенім. Ол Құдайға сенеді, Құдайдың сөзіне сенеді. Сонымен бірге ол Құдайдың күдіретіне, көрегендігіне сенеді. Қандай жағдайда да өзінің Құдаймен бірге екендігіне, Құдайдың оны өзімен өзін жалғыз қалдырмайтынына сенеді. Құдай әмірін орындау үстінде ол ойланып, ақылмен бәрін өлшеп-пішіп жатпайды, өйткені, дейді Кьеркегор, «сенім күшіне енген кезде, ойлау жайына қалады» (Кьеркегор С. Страх и трепет... С.52). Бірақ Авраамды сезімнен жұрдай, соқыр сенімге салынған фанатик деп есептеуге болмайды. Авраамның басына түскен жағдайдың ерекшелігі, ақылға сыймайтындығы сондай-ол бәрін де сезініп, түсініп істейді. Ол ақыл-есі барда Исаакты құрбан шалуға пышағын оның тамағына алып барады. Исаактың басынан ұстап, енді пышағын жұмсайын дегенде аспаннан топ етіп, ақ қой маңырап түсе қалады. Құдай Авраамның сенімін ақтады: жалғыз ұлын құрбандыққа алмады. Авраам да Құдайдың үмітін ақтады: Құдайдан, сенімінен, нанымынан бас тартпады. Ол қажет бола қалса, яғни Құдай өз талабынан бас тартпаса, баласын құрбандыққа шалуға даяр еді. Кьеркегор өзінің сүйікті кейіпкерін-Авраамды «сенім серісі» деп атайды («рыцарь веры»).

11.3 Фридрих Ницше (1844-1900)

Кьеркегор мен Шопенгауэрге қарағанда Ницшенің есімі тірі кезінде-ақ Еуропаға танымал болды. Бірақ бұл – жалғыз өзін бүкіл адамзатқа, замандастарына, әріптестеріне қарсы қойған, «шатақ», «тентек» адамның даңқы еді. Ницшенің есімі нигилизммен, өткенді қатал сынаумен, қалыптасқан құндылықтарды, дінді, моральды жоққа шығарумен танылды. Философтың өзі де өзінің бұл атағын ашықтан ашық қолдаумен болды. «Мен өз тағдырымды білемін, – деп мәлімдеді ол. – Менің атымды жер бетінде бұрын-соңды болмаған дағдарыспен, бұрын сеніп, қастерлеп келген нәрселердің бәрінен қол үзумен байланысты еске алатын болады. Мен жай адам емеспін, жарылғыш затпын (динамитпін). Мен ешкім де ешқашанда бұрын жоққа шығармағандай бәрінен де бас тарттым. Мен бұған қоса тағдыр адамымын».

Ницше ХІХ-ғасырдағы философиядағы атышулы бағыттардың бәріне қасқайып қарсы тұрды: а) нақты деректерді алға тартатын

позитивизмге – өйткені философының ойынша, дерек (факт) деген – ақымақтық пен топастықтың белгісі; б) идеализм мен материализмге – олардың сыңар – жақтылығы үшін, олардың әр саладағы прогресс жөніндегі теріс және зиянды идеяны бетке ұстағаны үшін; в) теологияға – баяғыда өлген Құдайды, Құдайға деген өзін өзі ақтаудан қалған сенімді адамдарға таңғаны үшін.

Ницше Саксония жерінде протестант пастордың отбасында дүниеге келген. Бес жасында әкесінен айырылады. Отбасындағы және қауымдағы дінге, діни ғұрыптарға деген соқыр сенім жас кезінен Ницшенің наразылығын туғызған. Он бір жасында бала күнделікті мессаға барудан бас тартады. Шамамен осы кезден бастап, Ницше діни ілімдерді адамнан алшақ және адамға жат көзқарас деп жақтырмайды. Гимназияда оқып жүргенде баланың асқан зеректігі байқалады. Күн сайын таңғы бесте тұрып, гимназияға жинала бастайды екен. Гуманитарлық пәндерді, тілдерді, поэзия мен музыканы тиянақты оқып зерттейді, өте жақсы меңгереді.

Он сегіз жасында, 1862 жылы «Тағдыр және тарих», «Ерік еркіндігі және тағдыр» деген екі философиялық – поэтикалық эсселер жазады. Бұл дүниелерде Ницшенің болашақтағы туындыларының негізгі идеялары баяндалады. Бонн және Лейпциг университеттерінде филология мен философияны қатар зерттейді. Университетте жүріп, ден қойып оқығандары Гераклит, Платон, Софокл, Эсхилл, антика әдебиеті және Шопенгауэр болады. Шопенгауэрдің игілікті ықпалын Ницше кейін де талай атап өтеді. Философының «Дүние ерік және елес ретінде» деген шығармасын «дүниенің және көңілдің айнасы» деп дәріптейді. **«Шопенгауэр – тәрбиеші», «Шопенгауэрдің неміс мәдениетіне ықпалы»** деген көлемді мақалалар жазады. Шопенгауэрдің арқасында, дейді Ницше, мен өзімнің алдымдағы парызымды ұқтым: бұл – табиғат пен қоғамда емес, адам рухында төңкеріс жасау, сыртқы дүниені емес, адам әлемін өзгерту. Шопенгауэрдің шығармашылығын ой әлеміндегі ерліктің нақты көрінісі деп есептейді.

Университетте оқып жүріп, Ницше журналдарда антика әдебиеті жөнінде ғалымдар назарына іліккен мақалалар, зерттеулер жазады. 1868 жылы Базель университетінде грек тілі мен әдебиеті кафедрасы босағанда, оған филологиядан профессор ретінде университетті әлі аяқтап үлгермеген және диссертация қорғамаған 24 жастағы Ницше шақырылады. Осы кезде Лейпциг университеті Ницшеге жарық көрген басылымдары негізінде қорғаусыз, талқылаусыз және емтихансыз доктор ғылыми атағын береді. Мұның бәрі Ницшенің әр саладағы ғылыми ізденістерін мойындағандық болатын.

Ницшенің оқытушылық қызметі көп ұзаққа бармады. 1879 жылы ол денсаулығының нашарлауына байланысты өзі сүйіп атқарған ұстаздық қызметін тастауға мәжбүр болды.

1871-1876 жылдары Ницше атақты неміс композиторы және ойшылы Рихард Вагнермен танысып, достасып кетеді. Ницшенің өзі, жоғарыда атап өткеніміздей, музыканы сүйді, өзі де өте шебер орындаушы болды. Оның Вагнермен жақындасуына осы құмарлығы себеп болды. Бірақ Ницшенің шәлкез мінезі көп ұзамай Вагнер екеуінің араздасуына әкеліп соқтырды. Бір кезде данышпан деп пір тұтқан досын енді ол «сайқымазақ» (шут) деп келемеж қылады. Вагнердің ықпалымен философтың **«Трагедияның музыка рухынан туылуы»** (1872), **«Уақытылы емес ой-толғаулар»** (1873-1876) («Несвоевременные размышления» деген шығарманың атын Ә.Қодармен бірге осылай аударуға болады) деген шығармалары дүниеге келеді.

Ницше мен Вагнердің жақындасуына себеп болған тағы бір нәрсе-екеуінің де Шопенгауэрге деген ерекше ілтипаты. Вагнермен қатынасты үзгеннен кейін Ницше Шопенгауэрге де басқаша – сын көзімен – қарай бастайды. Шопенгауэрден ол ерік ұғымын, еріктің анықтаушы рөлі жөніндегі концепцияны қабылдаса да, екеуінің ерік жөніндегі түсініктері екі түрлі деуге болады.

Ницшенің өзіне тән ерекше көзқарасы **«Адами, тым адами»** («Человеческое, слишком человеческое», 1878-1880) деген еңбегінен бастап мәлім бола бастайды. Осы кезде оның **«Таң сәрі»** («Утренняя заря», 1881), **«Көңілді ғылым»** («Веселая наука», 1882) деген шығармалары жарық көреді. Біз алдымызға Ницшенің барлық шығармаларына талдау жасау міндетін қойып отырған жоқпыз. Біз ойшылдың жалпы философиялық көзқарасын сипаттауға тырысамыз. Өзінің бір хатында Ницше мынадай пікір айтады: «Бұрын, – дейді ол, – мен философияны қадір тұтқан едім, енді өзім философ болғым келеді және адамзат даналығының тереңіне бойлағым ке леді». Философияны Ницше кәсіби ғылым деп есептемейді: ондай философиядан ол бас тартады; философия ол үшін – даналықтың көзі, адамның көңіл- күйінің айнасы. Ницше философиясы бізге осы жағымен құнды.

Университеттен кеткеннен кейінгі Ницшенің өмірі әртүрлі аурулармен күресумен, жыл мезгілдеріне байланысты Еуропаның әр жерінде емделумен, шығармашылықпен тиіп қашып айналысумен өтеді. Еш жерде ұзақ тұрақтай алмайды. Ницше әулетінде тұқым қуалаған жүйке аурулары болған. Мектеп жасынан бастап, көзі нашар көретін болады, өмір бойы көзілдірік киеді. Кейін екі қабат әйнегі бар көзілдірікпен қағазды көзіне тақап оқитын хәлге жетеді. Көрмегенімен қоймай, оны өне бойы көз ауруы қинайды; жүйке ауруының салдарынан ұйықтататын дәрілердің күшімен ғана ұйықтайтын болады, бас ауруы, асқазан, бауыр аурулары; дәрі дәрмекті үзбей қолдану ескі ауруларды қоздыра береді, бір сөзбен, ауырмайтын күні, ауырмайтын жері жоқ бейнетқорға айналады. Ауру аздап бәсеңдеп, тыныштық берген сәтте жазуға отырады, хатшысына өз ойларын айтып жаздырады. Қайтадан аурулары ұстайды, қайтадан

аурумен арпалыс басталады. Ницшенің көптеген басты шығармалары осындай асқан қиын жағдайларда жазылған. Кейбір шығармаларының қысқа-қысқа эсселер, үзік-үзік ойлар түрінде жазылуы да осымен байланысты.

1883 жылдан бастап Ницше әр жерде – көбіне көп Швейцарияда және Италияда – таныстарынан да, туыстарынан да қашып, тығылып, жан сауғалап, сенделіп жүріп, өзінің данышпандық туындыларын бірінен соң бірін дүниеге әкеледі: **«Заратустра** (қазақ әдебиетінде Зәрдүшт деп те айтылады) **солай деген»** (1885), **«Ізгілік пен зұлымдықтың ар жағында»** («По ту сторону добра и зла», 1836), **«Ар-ұждан шежіресіне байланысты»** («К генеалогии морали», 1887), **«Антихрист»**, өмірнамалық шығарма **«Ессе Homo»** т.б.

Аталған шығармалар аз уақыттың ішінде және асығыс жазылған. Ницше ғұмырының қысқарып бара жатқанын сезгендей асыққан. Шығармаларын өз қаражатына бастырып шығарып отырған. Кітаптарын қайта қарап тексеріп, өңдеп отыруға мүмкіндігі болмаған.

Турінде ол Шопенгауэрдің, Достоевскийдің ықпалымен ең соңғы еңбегін – **«Билікке ерік»**-ті (**«Воля к власти»**) жаза бастайды, бірақ аяқтап үлгермейді. Кітаптың жарық көрген үзінділерінің өзі осы кезге дейін түрліше бағаланып, талас тудырып келеді. Гитлердің тұсында Германияда бірнеше рет басылып шығады. Ницшеге осы кітапқа байланысты «антисеміт», «нәсілшіл», «халықты менсінбейді» деген кінәлар тағылып келеді. Ницшені кезінде Гитлерге ұнаған автор деген де өсек тарайды. Гитлер Веймардағы Ницшенің мұрағатын аралайды. Ницшенің қарындасы фюрерге ағасының таяғын сыйға тартады. Кітапта билік құмарлық, зорлық-зомбылық, жаугершілік жөнінде әсте де әңгіме болмайды. Философ адамның өзін-өзі билеуі, шектен шыққан құмарлықтарын тежеуі, өзінің осал жақтарын жеңуі жөнінде сөз қозғайды. Өмір бойы аурудың тауқыметін тартқан, азап шеккен адам ауруға бой бермеудің, аурумен көресудің, тіпті өз сөзімен айтқанда, ауруды өз жағына шығарудың амалын іздеп әлек болады.

1889 жылдың басында ақылынан ауысады және осы күйде өмірінің соңғы сәтіне дейін қалып қояды. Анда-санда есі кіреді. Ештеңе ойлап жаза алмайды. Жалғыз өзі бүкіл Еуропа интеллектуалдарымен алысқан, бәрін де жоққа шығарған ержүрек адам көзінің алдында бір есуастың атын аямай ұра бергеніне шыдамай есінен танып қалады. Өмірінің соңғы екі жылында есін білмейді, ешкімді танымайды (Қара: Холлингдейл Р.Дж. Фридрих Ницше. Трагедия неприкаянной души.-М.: ЗАО Центр полиграф, 2004, С.380). Ницше өзінің өз ақшасына бастырып шығарған бір тума туындыларының жұртқа танылып, табысқа кенелгенін де білмей кетті. Сау кезінде оның кітаптарына ден қойып көңіл бөлген әріптестер болмады. Маркс пен Энгельс өздерінің көп томдық шығармаларында Ницшені

ауызға алмай-ақ қойды. Олар кезінде Шопенгауэрге де солай немқұрайлы қарап еді.

Барлық шығармаларында Ницше өз ойын, пікірін ғана білдіруге тырысты. Ешкіммен ашық айтысып, сұхбаттасып көрген жоқ. өзіне оңтайлы ықпал еткен ойшылдардың қатарына Сократқа дейінгі алғашқы грек философтарын, Вагнерді, Шопенгауэрді және Достоевскийді жатқызады. Достоевскийді ол өзін бірдемелерге үйреткен бірден бір психолог деп атайды. Оны өте терең ойшыл деп мойындайды (Қара: Ницше Ф. Соч. в 2 т. Т.2.- М.: Мысль, 1997 – С.620).

Базель университетінде істеп жүргенде танысқан досы Якоб Буркхардка жазған бір хатында Ницше былай дейді: «Қымбатты достым, дүниені тану логикамен жасалмайды және жойылмайды. Маған мына ауамен, саған басқа ауамен демалған жақсы. Онда сен менің мұрнымды сыйла, мен сенің мұрныңды сыйлайын». Яғни әр адамның өзінше ойлап, өзінше талғам жасауға еркі бар; осымен санасу керек.

Ницше – кәсіби философ емес. Өзінің философиялық қызметіне тәсіл, жүйе немесе теория түрінде емес, ілім ретінде қарады және өзінің ойлау стилін, «ілімін», «философия профессорларының профессорлық философиясына» қарсы қойды. Ницшенің шығармашылық стилі – қысқа нақыл сөздер, эсселер, памфлеттер, аңыздар, мысалдар түрінде жүзеге асты.

Ницшенің философиялық ізденістерінің негізгі бағыты – өмірдің мәнін түсіну және басқаларға түсіндіру.

Адамдардың арасында, дейді ойшыл, «не үшін өмір сүремін, өмірдің маған берген сабағы қандай, қайтіп, қандай жолмен мен бүгінгі күйге жеттім және мен неліктен өмірде азап шегемін» – деп ойланып-тоғану сирек кездеседі. Өмірде бәрі де адамды осындай мәні зор сұрақтардан алаңдатуға, оның бар зейінін күнделікті ұсақ-түйек тіршілік қамына бұрып жіберуге бағытталған. «Не үшін өмір сүремін?» деген сұраққа адамдардың көпшілігі ойланбастан: «қоғамның маңдай алды азаматы болу үшін, халқыма, еліме пайда келтіру үшін, ғалым, шенеунік болу үшін өмір сүремін» деп жауап береді. Мұның бәрі, – Ницшенің ойынша, адамның алдына қоғам, мемлекет, отбасы, шіркеу тарапынан қойылатын уақытша, өткінші міндеттер. Адамдардың бар қам-қарекеті өздерінің азаматтық борышын ескеріп, адамдық борышын, бұл дүниеге не үшін келгенін ойлап, бас қатырмаудың амалы. Сондықтан да олар қоғамдық қызметтерге, отбасын асырауға, ғылыммен, саясатпен айналысуға жан-тәнімен беріліп кетеді. Өздеріне өздері оралып, өмір жайлы, өмірдегі өзінің орны жайлы өздеріне есеп беріп жатпау үшін адамдар қандай ауыр жұмысқа да аянбай кірісіп кетеді.

Бір ғажабы, дейді Ницше, ақыл-ой иелері – ғалымдар да өздерінің өмірлік парызын осылай сыңаржақты түсінеді. Бұл фанатиктер күндіз де, түнде де тыным таппай зерттеу ісімен айналысқанды ерлік деп біледі.

Зерттеу ісі олар үшін фабрикадағы жұмыс сияқты – бір минут та босқа өтпеуі керек. Зерттеу ісіндегі ұсақ-түйек проблемалар үшін олар бүкіл өмірін сарп етуге әзір. Олардың осындай еңбегі не үшін керек? – деген жалпы сұрақ олардың миына кіріп те шықпайды.

Адамдардың басым көпшілігінің тіршілігі жануарлар тіршілігінің жалғасы деуге болады. Мақсатсыз, мұратсыз қалай болса солай өмір сүру-айуандық инстинктің шеңберінде қалып қоюмен барабар. Адамдардың біріккен іс-қимылдары, олардың соғыстары, байлықты жинап шашуы, жеңіс ұрандары болмаса көмек сұрап жалынуы – бұлардың бәрі Ницшенің түсінігінде, адам бойындағы айуандықтың көрінісі.

Адамзаттың көрнекті өкілдері – ұлы суретшілер, философтар және әулиелер: олар табиғаттың қараңғы түнегін сана-сезімінің күндей жарығымен сырып тастайды.

Адамзат тарихының мәні мен мақсаты қалың бұқараның немесе көпшіліктің жайлы, бақытты тұрмысында немесе айуанға ұқсас адамдарды мыңдап, миллиондап тарих алаңына шығаруда емес, қалыптасқан жалпы ережелерге қайшы келетін тұлғаларды, даналарды, философтарды дүниеге әкелуде. Адамзат дамуының өлшемін бұқара емес, жалпы жұрттың деңгейінен жоғары тұрған аз ғана топ, элита құрайды.

Тарихта ерте ме, кеш пе басқаларға ұқсамайтын, барлық ауыртпалықты, жауапкершілікті өз иығына арта білетін, сөзімен де, ісімен де басқаларға үлгі болатын, оларға ықпал ете алатын тұлғалар пайда болады. Осы топты, элитаны Ницше қалың бұқараға қарсы қояды. Бұлардың арасындағы айырмашылық ақыл-ойда, сана сезімде. Бұқара өздігінен ойланбайды, жетекшінің айтқанын істейді. Бұқараға, дейді Ницше, үш жағдайда көңіл бөлуге болады: ұлы адамдардың солғын көшірмесі ретінде, ұлы адамдарға қарсы тұрған қара күштің иесі ретінде және ұлы адамдардың құралы ретінде.

XIX-ғасырдың екінші жартысы болашаққа үміт артқан оптимизм мен прогресс заманы болды. Тап осы шақта Еуропада өріс алған осы идеяларды жалған, алдамшы деп жариялаған, қалыптасқан құндылықтарды сынап, олардан бас тартуды талап еткен Ницшенің **нигилистік ілімі** жария болды. Ницше өзін Еуропадағы «алғашқы нигилист», «нигилизм философы» деп атауды ұсынды.

Ницшеге дейін философтар дүниені және тарихты түсінікті, ақылға сыйымды, әділетті жүйе ретінде қарастырды. Өмір сүрудің мәні мен мағынасы бар. Дүниеде Құдай қалаған және орнатқан тәртіп бар. Дүние – шым-шытырық былық (хаос) емес, реттелген космос. Мұнда адамның өзіне лайық орны бар. Ницше орныққан осы көзқарасты жоққа шығарды. Мұндай түсінікте нақты шындықтан гөрі солай болса екен, солай болар деген үміт пен жалған сенім бар.

Адамдардың дүние мен өмір жөніндегі оптимистік көзқарасының негізінде Құдайға, Құдайдың күдіретіне, көрегендігіне деген соқыр сенім

жатыр. Осы сенімді әшкерлеу мақсатында Ницше: «Құдай өлді», адамдар өздерінің айуандығымен, жауыздығымен, алдау-арбауымен Құдайды өлтірді, – деп жариялады.

Егер Құдай өлі болса, онда онымен бірге моральдың да құны жойылғаны. «Ештеңе де шындық емес, – деп жариялайды Ницше, – және барлық сұмдықтарға жол ашылған». Бұл бізге таныс Достоевскийден келе жатқан идея.

Сөйтіп, басқа құндылықтармен бірге Ницше христиан дінін де жоққа шығарады. Христиандық, философтың пікірінше, адамға зиянды нәрселердің бәрін – әлсіздікті, енжарлықты, мүсәпірлікті, күнәкарлықты – жақтады. Керісінше, адамның қолынан келетін жасампаздықты, даналықты, асқақтықты, тәуекелді күнә деп жариялап, құптамайды. Христиандық рақымшылықты, мейірбандықты, аяушылықты дәріптейді. Бұл жолмен адам алға баса алмайды. Аяушылық бар жерде қуат жоқ, ұмтылыс жоқ. Құдайға, діндарларға үміт артып, адам өздігінен қамданбаса, онда ол азып тозады. Өмір заңы, даму заңы-бәсеке, селекция, өміршенді іріктеу. Христиан діні, керісінше, күні біткендерді қорғайды.

Христиандық өзінің аяушылық ниетімен құлдық сананы қалыптастырады. Бұған қарсылығын білдіріп, Ницше өз ілімін христиандыққа қарсы деп жариялап, өзін «антихрист» деп атады.

Дінмен бірге Ницше моральға да соғыс жариялайды. Бұл арада оның «Ізгілік пен зұлымдықтың аржағында», «Ар-ұждан шежіресіне байланысты» деген шығармаларын атап өтуге болады.

Осы кезге дейін, дейді неміс ойшылы, «жақсының» «жаманнан» артықшылығына ешкім күмәнданып көрген емес. Мүмкін, керісінше, жақсы дегеніміз кері кетудің жолы болса қайтеміз? Әлсізді аяп, мүсіркеу жақсы емес пе? Бірақ бүйтіп, сен оған көмек бере алмайсың. «Ізгі ниеттермен тамұққа жол ашылады» – демей ме халық даналығы. Құбылыстар өздігінен моральды немесе моральға қарсы болып шықпайды және ешқандай моральдық деректер деген болмайды. Өңгіме біздің құбылыстарды қалай қабылдауымызда. Кейбір халықтарда қартайған кісінің қаңғып барып, далада өлгені моральды деп есептеледі. «Бір халыққа игілік болып көрінетін нәрселер, – дейді Ницше, – басқа халыққа ұят және масқара болып көрінеді» (Холлингдейл Р.Дж. Фридрих Ницше. С.242).

Мораль, дейді Ницше, жынды адамдарға кигізетін арнаулы көйлек сияқты қалыптасқан қоғамдық құрылысты сақтаудың және қиратушы күштерден қорғаудың құралына айналған. Мораль өмірде орын алатын қорқыныш пен үмітті өз мүддесіне пайдаланып, дінмен астасып, жұмақ пен тамұқ деген мифтерді ойлап тапты. Адамды өз ырқына көндірмек болып, оның ішкі-жан дүниесіне еніп, оған ұят деген тылсым күшті таңды.

«Ізгілік пен зұлымдықтың ар жағында» деген еңбегінде Ницше екі түрлі мораль жөнінде пайымдайды: «мырзалардың моралы» және

«құлдардың моралы». Билеушілердің моралында «жақсы» деп асылды, көрнектіні және кең пейілдіні, ал «жаман» деп адам сүйер құлқы жоқ «жексұрынды» атайды. Құлдар моралында әлсіздерге, бишараларға, рухсыздарға айрықша көңіл бөлінеді, оларды елеуді, аяуды уағыздайды; құлдар моралы адамды көнбістікке үйретеді, күштілерді, тәуелсіздерді, арлыларды, еріктілерді қауіпті элемент деп шеттетеді, қолдарынан келсе, құртып жіберуге тырысады. Көпшілік, бұқара кісіні, тұлғаны айыра білмейді, таптап өтпек болады.

Ницше нигилист қана емес, сонымен бірге, өзі атап көрсеткендей, моральды мойындамайтын **иммориалист**. Ол гуманизм, демократия, көпшіліктің пікіріне ден қою дегенді біреулердің мақсатын көздейтін екі жүзді идеология деп қабылдамады.

«Антихрист» деген еңбегінде Ницше «Не жақсы?» – деген сұрақ қойып, оған: Адамда мақтаныш, асқақтық, билеп-төстеу сезімін, билікке құштарлықты оятатын нәрселердің бәрі жақсы – деп жауап береді. «Не жаман?» – деген сұраққа: Әлсіздіктен туындайтын нәрселердің бәрі жаман-деп жауап береді. Бақыт дегеніміз не? Өсе түскен билеп-төстеу сезімі, қарсылықты жеңе білетін мақтаныш сезімі.

Біздің адамға деген сүйіспеншілігіміздің алғашқы қағидасы, Ницшенің ойынша, бишаралар, әлсіздер, жолы болмағандар құруы керек және біз бұған көмектесіп, құздан құлайын деп тұрған адамды артынан итеруіміз керек. Мүмкін, сонда ғана бишаралар қарманып, тырмысып, талпынар, әлсіздігін жеңе алар (Қара: Ницше Ф.Соч. в 2т. Т.2, С.633).

Қоғамның дамып жетілуі, алға басуы оның қандай адамдарды үлгі тұтып, қандай адамдарды керек етіп, қандай адамдарды қалыптастырғанынан көрінеді. Қоғамның айнасы-адам. «Адамның қандай түрін өсіріп шығару керек, құндылық ретінде, өмірге лайық тұлға ретінде қандай адамды бетке ұстау керек?» Мұндай проблеманы қоймайтын қоғамның болашағы жоқ. Жай адамды ғана емес, ерекше адамды дүниеге әкелу – мұрат.

«Адамның мұндай құнды түрі өмірде талай кездесті, бірақ қалаған, күткен адам ретінде емес, бақытты кездейсоқтық, ережеге қайшы тұлға ретінде. Мұндай адамды күтпек түгіл, одан бәрі өте қорықты. Сондықтан жұртшылық адамның одан басқа, оған қарама-қарсы түрін: үй жануарындай момын адамды – христианинді – қалады» (Сонда. С.634).

Ницшенің ұнатқан уағызы: «Ешкімді де пір тұтпа!» («Не сотвори себе кумира!») Өмірді үйреткенше, өмірден өзің үйрен; дәстүрге сенгенше және оған ере бергенше, көбірек күмәндан. «Әркім, – дейді философ, – өз жолымен жүруге тырысуы керек, әйтпесе, ол өзіне лайық өмірді құра алмайды».

Адамзатың басты қателігі, – дейді Ницше, – идеологияның, тәлім-тәрбиенің, ағартудың, моральдың, діннің көмегімен адамның кім екенін, кім болуға тиісті екенін алдын ала анықтауға тырысатыны, адамға дайын

тұрған нұсқаны ұсынатыны. Шын мәнісінде адамның мүмкіндіктері бірден байқалмайды, тек оның еркіндікте өзін өзі қалыптастыра бастағанда қолы жетіп, кім және қандай болары анықталады. Ницше адамға мынадай ақыл айтады: кім болуға тиісті болсаң, тап сондай бол.

Адамның кім бола алатыны, кім болуға тиісті екені Ницшенің даналық туындысы **«Заратустра солай деген»** деп аталатын әйгілі шығармасында баяндалады. Кітаптың өзекті идеясы-адамға ешқандай анықтама, форма, рөл шақ келмейді, адам барлық қалыптан асып түседі.

Кітаптың қосымша аты да ой саларлық: «Әркімге де және ешкімге де емес». Кітапта әркімге де ой салар идеялар, пайымдаулар жетерлік. Бірақ, ойшыл өзі болжап кеткендей, содан бері ғасырдан астам уақыт өтсе де, ешкім де сол идеяларды жүзеге асыра алған жоқ. Қатардағы, үйреншікті адамдарға емес, ешкімге ұқсамайтын ерекше адамдарға бағыт ұстау керек, сондай адамдарға жол ашу керек – деген ойшылдың идеясын ескерген, оған мән берген ешкім болған жоқ. «Бұл – тек есалаң идея» деген түсінік болды. Ницше Заратустраның есімін шығыс аңыздары мен діни нанымдарынан алған. Заратуштра (Авестада), Зороастр (еж. грек), Зәрдушт (орта иран, парсы) – пайғамбар, зороастризм деген иран дінінің негізін қалаған данышпан. Зара- тустраның тарихта болғандығы анықталған жоқ, бірақ көптеген зерттеушілер оны тарихта болған адам ретінде суреттейді. Шамамен біздің дәуірімізге дейінгі X-VI-ғасырда өмір сүрген деп есептеледі. Қазақ философы, әлеуметтанушы С.И.Оспанов Заратуштра жөнінде көлемді еңбек жазып, пайғамбардың ойларын байырғы прототүркі, ежелгі түркі тілдерімен байланыстырып, өзінше түсіндіруге әрекет жасады (Қара: Оспанов С.И. **Жаратушы әлде Заратуштра қалай деді?** Социология-фольклор-филологиялық археология, Алматы, 2003-332 б.). Кітаптың атынан көрініп тұрғандай, автор Заратуштра деген есімді жаратушы деп те түсінуге болады деген соны пікір ұсынады.

Заратустра 30 жасында бір кездегі Буддадай, елінен, үйінен, адамдардан безіп, тау-тасты, орманды кезіп кетеді. Он жыл бойы жалғыздықтың қияметін де, қошеметін де тартады. Жалғыздықтың бір салдары - адам өзімен өзі ойларға беріліп, амалсыздан өмір, дүние, өзі, адамдар, әр алуан құндылықтар жөнінде ойланып толғанады. Будда сияқты Заратустраның да көзі ашылады, өзіндік ойы, көзқарасы қалыптасады. Көп нәрсені ол мүлдем басқаша түсінеді. Енді ол елге, адамдарға оралып, өзінің түйгенін, түсінгенін халқына жеткізбек болады.

Таудан түскенде Заратустра төменде Құдайды іздеп жүрген сәуегей шалға тап болады. Құдайды іздеу әдеті өмірде кездесіп тұрады ғой. Заратустраның адамдар арасына барып үгіт-насихат жүргізбек болған ниетін сәуегей құптамайды, «орманда қала бергенің дұрыс» – дейді. «Өйткені Сені, Сенің жаңа ойларыңды, ниетіңді ешкім түсінбейді, Сен өз еліңде өгей боласың, адамдарға әулиенің керегі жоқ» – дейді. Заратустра бірақ сәуегей шалдың айтқанына көнбейді, «мен адамдарды сүйемін, мен

өз ойымды оларға жеткізуім керек» – дейді. Адамдарға келіп, Заратустра оларға адам, өмір, өлім, өмірдің мәні, Құдай жөніндегі ойларын аңыз-әңгіме, нақыл сөздер, мысал түрінде жеткізеді. Адамдар оны зейін қойып тыңдамайды, оның сөзінен гөрі сыртқы тұрпатына, киіміне, асатаяғына, асынған дорбасына, жүріс-тұрысына қызықтап қарайды, есі дұрыс емес деген ойға келеді. Сол кезде алаңға адамдардың неге жиналғаны белгілі болады: биікте керілген арқанның үстінен жүретін ержүрек адамды тамашалауға келген екен. Заратустра адамдарға өзінің көкейкесті ойын **асқан тұлға -сверхчеловек** жөніндегі әңгімесін бастайды:

«Мен сіздерге асқан тұлға туралы айтамын. Адам дегеніміз асып түсуге жаралған бірдеме. Одан асып түсу үшін сіздер не істедіңіздер?» (Ницше Ф.Соч. в 2т. Т.2. С.8; Салыстыр: Батыс философиясының антологиясы.-Алматы: Фонд Сорос-Қазақстан, 2002,243 б. «Зэрдушт осылай дейтін» деген кітаптан үзінділерді аударған Ә Қодар). Бір орында тұралап тұрып қалмау, өне бойы алға ұмтылу-адамға біткен қасиет. Қазақта: «Бала атадан оза туады» деген нақыл сөз бар.

«Барлық мақұлықтар осы кезге дейін өзінен асқан бірдеме жасаумен болған; ал сіздер осы ұлы толқынның кері шегінісі болғыларыңыз келеді және адамнан асып түсудің орнына, тезірек айуан ахуалына қайта енуге асығасындар». Философияда «тыныштық, тоқырау өліммен тең» деген түсінік бар. Қозғалу – алға жылжу. Адам үшін алға жылжу – биіктей түсу.

Адамға қарағанда маймыл дегеніміз не? – деген сұрақ қояды Ницшенің Заратустрасы. – Күлкі болу және масқаралық. Асқан тұлғамен салыстырғанда, адам да – осындай күлкі болу және масқаралық.

Сіздер жыбырлаған құрттан адамға дейінгі жолды басып өтгіңіздер, бірақ сіздерде әлі құртқа тән белгілер жетеді. «Бір кезде сіздер маймыл болып едіңіздер және қазір де адам-маймылдан бетер маймыл» (Сонда).

Орыс философиясы көп нәрсені Батыстан алды деген пікір жайылған дедік бұрын. Ал батыста орыс философиясынан алынған ештеңе жоқ па? – деген сұрақ туады. Ницше өзіне Достоевскийдің зор ықпал еткенін мойындайды. «Заратустрадағы» асқан тұлға идеясы, біздің ойымызша, Достоевскийден, «Қылмыс пен жазадан», Раскольниковтен алынған идея. Раскольников те асқан тұлға болғысы келді. Раскольников те бит не жыбырлаған құрт болғысы келмеді.

«Асқан тұлға – жердің мәні. Ендеше сіздердің еріктеріңіз айтсын: асқан тұлға жердің мәні болсын» – деп.

Ағайындарым менің, мен сіздерден өтінемін: жерге адал болындар және жерден биік үміттер бар дегендерге сенбеңдер...» (Сонда).

«Адам, – дейді Ницше, – айуан мен асқан тұлғаның арасында тартылған арқан, тұңғиық үстіндегі арқан». Бәрі де: бұл жолға шығу да, бұл жолмен жүру де, төменге тұңғиыққа немесе кері артқа қарау да, бұл жолда тоқтап қалу да – бәрі де қауіпті. Адамдағы маңызды нәрсе оның нысана емес, көпір болғаны: өте алмасаң – өлгенің.

Адамның құндылығы оның кім екенінде емес, кім бола алатынында. Асқан тұлғаға алып барар көпір болу үшін адам бойындағы адамшылықтан, асып кеткен адамшылықтан (Ницшенің «Человеческое, слишком человеческое» деп аталатын шығармасы бар дедік), дәстүрлі адам күйінде қалудан арылуы.

Алаңдағы адамдар бейбақтың сөзіне ден қоя бастайды, ал ол өз ойын былай жалғастырады. «Мен сіздерге рухтың үш өзгерісі туралы: рухтың қалай түйеге, түйенің арыстанға, арыстанның сәбиге айналғаны жөнінде айтып берейін». Бұл өзгерістердің мәнісі мынада болса керек: дүниедегі барлық өзгерістер, жаңару рух арқылы, рухтың күшімен жүзеге асады; рух алғашқы кезде өзіне артылған жүктің, жауапкершіліктің ауырлығын білгісі келеді, түйе сияқты өзіне жүктің артыла бергенін қалайды, бәріне көне береді. Сөйтіп, өзінің шөл даласына асығады; түйенің орны сонда. Алыстағы шөл далада екінші өзгеріс жүзеге асады: рух арыстанға айналып, еркіндікті аңсайды, өзінің шөл даласында бәріне билік жүргізгісі келеді. Бірақ рух – арыстан билік жағдайында, басқалардың бәрі бұған тәуелді құл болғанда өзінің жасампаздық рөлін атқара алмайтынын біледі. Рухтың үшінші өзгерісі-оның сәбиге айналуы. Бәрін қайтадан бастау керек. Тарихта бағыныштылық та, құлдық та, тәуелсіздік те – бәрі болды. Енді бәрінен, барлық құндылықтардан бас тарту керек. «Сәби дегеніміз бейкүнәлік және ессіздік, жаңа бастама, ойын, өз-өзінен дөңгеленетін дөңгелек, алғашқы қозғалыс, бар қылудың қасиетті сөзі» (Батыс философиясының антологиясы, 246 бет.).

Ересек адамдардың өмір бойы еститіні: «Сен міндеттісің». Саясат та, идеология да, дін де, мораль да адамға оның міндеттерін, борыштарын есіне салады да тұрады. Сәбиге «сен міндеттісің» – деп айтудың реті жоқ, сәби мұны түсінбейді. Сәби мүмкіндігінде – егер оны дұрыс жолға салса (Ницше өз ілімінде «дұрыс жолды көрсеттім» деген сенімде болды), оған өз жолымен жүруге ерік берсе (ересек адамда, Ницшенің ойынша, мұндай ерік жоқ, онда тек қана неше түрлі міндеттер ғана бар), тек осы жағдайда ғана сәби асқан тұлға бола алады.

Ницше ілімінің тоқ етері, негізгі тұжырымдары: Құдайдың орнына-асқан тұлға, Құдайдың рақымшылығының орнына – билікке ұмтылу, мәңгілік өмірдің орнына – мәңгі бақи қайта оралу (вечное возвращение). Бар болған нәрсеге қанағаттанбай, бәрін де қайтадан бастау.

Барлық мақұлықтар, Ницшенің ойынша, билікке, үстемдікке ұмтылады. Мұнда тұрған ешқандай ерсілік жоқ. Адам өзі билікке ұмтылмаса, онда ол басқаға тәуелді болуы керек. Оның тағдыры – сол. Адамның басқа мақұлықтардан айырмашылығы тек қана ол өзін өзі билегісі келеді, өзін өзі билей алады.

Билікке ұмтылудың қауіпті мақсат екенін Ницше біледі. Бірақ осыдан осы ерікті басу керек немесе құрту керек деген тұжырым тумады; тек оны реттеу керек, бақылау керек.

11.4. Қазіргі Батыс философиясының ерекшеліктері

Сонымен, қазіргі батыстық философиялық ойлаудың негізгі бағыттары, тәсілдері, өзекті идеялары XIX-ғасырдың екінші жартысында анықталып қалған екен. Шопенгауэр, Кьеркегор, Ницше еуропалық классикалық философияның жеткен шегін, қайшылықтарын, дағдарысын негізінде дұрыс айыра біледі, негізгі ұстындарын, түсініктерін сынады, қайта қарау керек деген тұжырымға келді және осы идеяны жүзеге асыра бастады. Философияның мәні мен функциялары жаңаша анықталды. **Жаңа, классикалық емес философия ғылым, ақыл, құндылық, прогресс сияқты ұғымдарға сын көзімен қарап, бұлар жөніндегі пікірді өзгертті.** Мысалы, философияны ақыл-ойға арқа сүйейтін, сыртқы дүниенің, танымның заңдарын зерттейтін, дүниені танып, түсіндіріп қана қоймай, оны өзгертуге тырысатын ғылым деп танудың жеткіліксіздігін, уақыт талабына сай келмейтінін ашып берді. Ғылымның да, танымның да, ақылдың да шегі бар болып шықты.

Жаңа философия классикалық философия алға тартқан абстракты, жалпылама ұғымдардың (материя, субстанция, рух, табиғат, қоғам, прогресс т.т.) орнына адамға қатысты, жекені, дараны, нақты реалдықты, қазіргіні бейнелейтін ұғымдар (индивидуалдық, тұлға, өмір, өлім, көңіл, тіршілік, ерік, жігер, үрей, жалғыздық, күнә т.т.) ұсынды. XVIII-XIX-ғасырларда бой көтерген рационализмнен бас тартып, философия **иррационализмге** ойысты. Логика мен методологияның орнына әдебиетте, діни түсінікте орын алатын интуицияға сенім артылды. Жеке мүдделерді ортақ мүддеге бағындыруды көздейтін ағартушылық моральға жаңа философия жеке адамның еркіндігін, құқықтары мен абыройын алға тартқан көзқарасты қарсы қойды.

XX-ғасырдағы философиялық ойлау саласындағы әр алуан ағымдарды екі негізгі бағытқа жіктеуге болады: бірі – ғылыми теориялардың ғылымнан қашық концепциялардан айырмашылығын қарастыратын **позитивистік** (жаңа,- кейінгі позитивистік) мектептер (позитивизм- лат. – positivus – оң, орысша: положительный–XIX-XX-ғасырлардағы батыс философиясындағы арнаулы ғылымдардың рөлін дәріптеп, философияның рөлін жоққа шығаруға тырысатын ағым), екіншісі-адам өмірінің мәнін, құндылығын, дүниедегі адамның орнын анықтаумен шұғылданатын **гуманитарлық-антропологиялық** бағыт.

Логикалық позитивизм (М. Шлик, Б. Рассел, Р. Карнап ж.б.) және **лингвистикалық философия** (Л.Витгенштейн) адам ойлауын «бүркемеленген мәнсіздіктен» арылтуға және адамдарды таза, нақты, тиімді ойлауға үйретуге айтарлықтай көңіл бөлді. Позитивистер философияға жаңа тәсілді-қалыптасқан қағидалардың дұрыстығына күмән тудырмайтын деректер және эмпириялық тексеру арқылы анықтауға

мүмкіндік беретін **верификация** (лат. verus – шындық және facio – істеймін) тәсілін ұсынды. Бірақ философиялық қағидаларды деректер арқылы, эмпириялық жолмен тексеру мүмкін болмады.

XX-ғасырдың танымал философы ағылшындық **К.Попперден** (1902-1994) **кейінгі позитивизм** (постпозитивизм) бастау алады. Ол верификация тәсілінен бас тартып, оны ақиқат жолы ретінде тануға болмайтынын көрсетті. Ғылыми теория тек қана деректерге, тәжірибеге сүйене алмайды. Бұл жолмен біз философиядан ғана емес, көптеген физикалық, биологиялық теориялардан да теріс деп бас тартуға мәжбүр боламыз. Мысалы, Эйнштейннің салыстырмалы теориясын тәжірибеде сынамай алмайсың. Ғылым мен ғылымға жатпайтын теорияларды тексеру үшін Поппер верификациядан басқа **фальсификация – жоққа шығару** – тәсілін ұсынды (лат. falsus – теріс и facio ...). Бұл тәсілге сүйеніп, ғылымға қатысы бар кез келген тұжырымды жоққа шығаруға болады. Ғылыми танымның дамуы батыл болжамдарды ұсынып, оны жоққа шығару арқылы жүзеге асады. Еш те бір деректер мен оқиғалар жоққа шығара алмайтын теория догма болып табылады, яғни ғылымға жатпайды. Ғылым философиясы, Поппердің пікірінше, білімнің мызғымас негізін, іргетасын іздеп әуре болмауы керек; оның міндеті ғылыми білімнің өсуін қамтамасыз ету.

Поппер XX-ғасырдың екінші жартысында әлеуметтік ғылымдардың дамуына мол үлес қосты. Ол Маркстің теориясын «историцизм» деп атайды және тұтас қоғамның болашағын болжап білу мүмкін емес деп есептейді. Ол қоғам дамуының объективтік заңдарын жоққа шығарады. Өмірде бәрі теориядағыдай болып шықпайды. Әр елдің өзіндік ерекшеліктері бар. Қытай қоғамының дамуы АҚШ-тың дамуындай болуы міндетті емес. Дүниені революциялық жолмен бірден өзгертуге тырысатын «утопиялық рационализмге» Поппер өзінің әлеуметтік проблемаларды біртіндеп және ретімен шешуді көздейтін **«сыни рационализм»** деген концепциясын қарсы қойды. XX-ғасырдың 2 жартысында, ХХІ-ғасырдың басында қоғам дамуы шынында да революциялық жолмен емес, эволюциялық жолмен – реформалар арқылы жүзеге асуда.

XX-ғасырдың аяқ кезінде өрістеп дами бастаған **ғылым философиясы** жаңа іргелі теориялармен, бағдарламалармен толықты. Олардың қатарына: **Т.Кунның** «Ғылыми революциялардың құрылымын», **И. Лакатостың** «ғылыми-зерттеу бағдарламаларын», **М. Поланидың** «көмескі білімін»,

К. Поппердің «ғылыми жаңалықтардың логикасын» жатқызуға болады. Сөйтіп, XX-ғасырдың екінші жартысында ғылым философиясы философияның дербес саласына айналды.

Байырғы философиялық проблема-адам өмірінің мәні мен мазмұны-XX-ғасырда тағы да алға шықты. Бірінші дүниежүзілік соғыс қоғам, адам, болашақ, зерде жөніндегі оптимистік ағарту идеологиясының күйреуіне

әкеліп соқтырды. Өмірдің ойдағыдай ағымына және Құдайдың рақымшылығына сенімін де, үмітін де жоғалтқан адамның өмір жөнінде түңілуі, «бүйтіп өмір сүру керек пе, жоқ па?» деген сұрақтың тууы жаңа философиялық бағыттардың, атап айтқанда, **өмір философиясының** және **экзистенциализмнің** пайда болуына себеп болды. Бұлар алға тартқан мәселелер: өмір, тіршілік (экзистенция), адамның нақты болмысы, еркіндік, талғам, жатсыну, жауапкершілік т.б.

М.Шелер негізін қалаған **философиялық антропологияның** өкілдері адам мәні, адам табиғаты туралы ойланып толғанды. Барлық философиялық мәселелер адамнан басталып, адаммен аяқталатынын баса көрсетті.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және соғыстан кейін **діни философия** бас көтерді; оның өкілдері адамдардың күшке, басқыншылыққа (агрессия), соғыстар мен төңкерістерге бастайтын идеологияға наразылығын дөп басып дәл бейнеледі. Кейбір діни оқымыстылар дәстүрлі теологияны адамның көкейкесті сұраныстарымен ұштастырып, дінді адамдарға жақындатуға әрекет жасады.

Еуропада тоталитарлық тәртіп орнап, ұлттық араздықтың, нәсілшілдіктің, антисемитизмнің жалпы психозы етек жая бастаған шақта жалғыздықтың үрейі адамды таптарға, бұқараға қосылуға, топ ішіне жасырынуға, күшті мемлекеттік машинаның тетігіне айналуға мәжбүр етті. Адамдар дербес тұлға ретінде емес, көппен болып, көппен бірге әрекет жасауды қалады, жауапкершіліктен қашты. Бисаналықтың етек жаюын, адамның өзінің қайталанбас тұрпатын жоғалтып алу қаупін, кісінің азып-тозуының қорқынышын сезген философтар, психологтар және психиатрлар З.Фрейдтің адамның мінез-құлқындағы, іс-қимылындағы бисаналықтың рөлі жөніндегі ілімін жандандырып, ілгері дамытты. Американ философы Э. Фроммның еңбектері негізінде **жанафрейдизм** деген ағым қалыптасып, адам болмысының, тіршілігінің қайшылықтарын қарастырды: адам өмірін құрудың патриархалдық және матриархалдық процестері, авторитарлық және гуманитарлық сана, адам характерінің қанаушылық және көнбістік түрлері, адамдардың іс-қимылының иемденушілік және болмыстық тәсілдері (Фроммның «Иемдену және болу» – «**Иметь или быть**» деген белгілі шығармасы бар), адамның экзистенциалдық және тарихи тіршілігі, тұлғаның даму процесіндегі екі түрлі жолдар: теріс «бірдеңеден еркіндік» («свобода от») және оң «бірдеңеге еркіндік» («свобода для») т.б. Фромм өз шығармаларында адамның еркіндікті қаламауының, «еркіндіктен қашуының» себептерін қарастырады және адам еріксіз жағдайда адам болып өмір сүре алмайтынын, басыбайлы құлдық заманы артта қалғандығын, адамның еркіндікке бет бұруы заңдылық екенін ашып көрсетеді.

XX-ғасырда гуманитарлық ғылымдар жедел қарқынмен дамып, жаңа проблемалармен, таным тәсілдерімен толысты. Лингвистикада,

әдебиеттануда, тарихта, этнографияда, өнертануда, психологияда, әлеуметтануда Маркстің еңбектерімен қатар М. Вебердің, О. Шпенглердің, У. Ростоудың, Р. Аронның т.б. зерттеулері нұсқау болды. Қоғамдық ғылымдарға **құрылымдық-функционалдық зерттеу** тәсілі ене бастады. Қоғамның дамуымен бірге нақты өмір сүруіне назар аударылды (анализ развития и функционирования общества)

Француз оқымыстысы, философ-этнолог, құрылымдық антропология концепциясын жасаған **Клод Леви-Стросс (1908-2009)** қауымдық қоғамдағы туыскандық, некелік жүйелердің, дәстүр, салттар мен әдет-ғұрыптардың, аңыздардың құрылымын ұзақ жылдар бойы зерттеді. Ертедегі және қазіргі, тағы және өркениетті қоғамдарға ортақ құрылымдық формаларды зерттеу арқылы Леви-Стросс қоғамға тән «жалпы заңдылықтарды» ашты, сөйтіп, **структурализмнің** негізін қалады.

Тағы бір француз философы, мәдениет тарихшысы **Мишель Фуко (1926-1984)** «білім археологиясын» қарастырды, яғни өркениеттің, мәдениеттің, ғылымның тарихын зерттеуде құрылымдық тәсілді ұтымды пайдаланды.

Француз философы, жаңамарксизм бағытының белді өкілі **Луи Альтюссер (1918-1990)** структурализмді марксизммен байланыстырып, маркстік методологияны құрылымдық тәсілмен толықтырмақ болды.

Батыс философиясының ХХ-ғасырдың екінші жартысындағы танымал бағыттарының бірі **герменевтика** болды. Бұл бағыттың философияға қосқан қомақты үлесі философияға **түсінік** проблемасын негізгі проблемалардың бірі ретінде енгізгені. Мәдениет, философия, дін, әдебиет мұраларын бағалауда және пайдалануда классикалық мәтіндерді (текстерді) жете, нақты түсіне білудің маңызын атап көрсетті. Классикалық философияда, герменевтика өкілдерінің пікірінше, логикаға, гносеологияға, методологияға баса көңіл бөлініп, солардың түпкі нысанасы болып табылатын (түсінбегесін ойлап неге керек, түсінбегесін танымнан не пайда, түсінікке бастамайтын тәсілден не қайыр т.т.) түсініктің назардан тыс қалуы ақылға сыймайды. Түсінікке мән бермеудің салдарынан философия ойлаумен, зердемен, ұғымдармен ғана шектеліп, сезімге, эмоцияға, көңілге, жүрекке, интуицияға, қиялға мән бермейді. Классикалық туындыларды оқумен, білумен іс бітпейді, оларды түсіну керек; тарихты танумен іс бітпейді, тарихты түсініп, одан сабақ алу керек. Адамдардың қарым-қатынасында, мәдениеттер сұхбатында түсінік шешуші рөл атқарады. Герменевтика түсінудің жолдарын, тәсілдерін, тәжірибесін ашып берді.

Герменевтиканың негізін қалағандар неміс философтары **Ф.Шлейермахер (1768-1834)**, **В. Дильтей (1833-1911)**, **М. Хайдеггер** т.б. Дейтұрғанмен, философиялық герменевтиканың проблемаларын мейлінше толық, терең және мазмұнды түрде өз шығармаларында («**Ақиқат және әдіс**», «**Философия және герменевтика**», «**ХХ-ғасырдың философиялық негіздері**», «**Тіл және түсінік**», «**Түсініктің шеңберінде**»

т.б.) баяндап берген **Ханс Георг Гадамер** (1900-2002) болды. Адам өміріндегі түсініктің ерекше рөлін сипаттай отырып, Гадамер оны дүниені танитын, әрекет жасайтын, бағалайтын адамның өмір сүру тәсілі деп көрсетеді. Дүниені рухани тұрғыдан игеруде теориялық таным жеткіліксіз болады, сонымен бірге өмір тәжірбиесі, тарих тәжірибесі, өнер тәжірибесі ескерілуі керек. «Мәтіндерді түсіну және түсіндіру – бұл ғылымның ғана міндеті емес, сонымен бірге айқын түрде бүкіл адамзат тәжірибесінің жиынтығына қатысты». (Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. М.: Прогресс, 1988, С.38). Мұндай тәжірибе түсінік арқылы жинақталады. Қазіргі замандағы батыс философиясының классигі М.Хайдеггердің пікірінше, түсінігімен адам «қай жерде де өз үйінде бола алады».

XX-ғасырдың аяқ кезінде аты шығып, әлемге танымал болған француз философы, структурализмнің соңғы кезеңінің өкілі **Жак Деррида** (1930 ж.т.) құрылымдық талдауға, психоанализге, семантикаға арқа сүйей отырып, философиядағы жаңа сөз, жаңа тәсіл, жаңа леп деп танылған **деконструкция** деген ұғымды негіздеді. Деррида Ницшенің, Фрейдтің рухани мұрасын жалғастыра отырып, дәстүрлі философияны («метафизиканы») сынаудың жаңа жолдарын көрсетпек болады. Метафизиканы сынау XIX, XX-ғасырлардағы бүкіл батыс ойлау машығын сынау болып табылады. Бірақ бұл сын сырттан емес, іштен, деконструкцияның көмегімен сынау: мәтіндерді оқып, талдай отырып, оларға тән ішкі қайшылықтарды ашу. Сонда мәтіндердің мазмұны өзінен өзі іштей ашылады. Мәтін, сөйтіп, сыналады және жаңа мағынаға ие болып қайта құрылады. Ж. Дерриданың **«Грамматология туралы»** деген еңбегінен үзінділер аударған философ және мәдениеттанушы Ә.Қодар орынды атап көрсетеді: «Егер Дерриданың ойлау тәсіліне келсек, ол деконструкция деп аталады. Оның өзгешелігі егер модернизм кезеңінде сын дәстүрді құлату, жою, күйрету құралы болса, деконструкция сынаса да, сын объектісін жоюға тырыспайды. Керісінше, оның бүге-шегесіне жетіп, қайта тірілтуге бейім» (Батыс философиясының антологиясы. – Алматы, 2002, 451 б.). Структуралистер, мысалы М.Фуко, қазіргі замандағы әлеуметтік құбылыстарды қарастырғанда **дискурс** деген ұғымды, тәсілді (франц. discours-сөз) пайдаланудың тиімділігін көрсетті. М.Фуконың жұмыстарында дискурс сөз бен істің жүйесін әлеуметтік тұрғыда ұйымдастырудың жолдарын анықтайды. Сөз бірдеңе жөнінде айтып қана қоймайды, оны түсіндіреді, сөйтіп, өзінің түпкі негіздері мен себептерін ашады. Кейбір нәрселерді, ақыл-ой арқылы түсіну қиын, мысалы ессіздікті (безумие), өлімді т.б. Дискурстық тұрғыдан олардың өздерін «сөйлетіп» қою керек: ессіздік өзі жөнінде өз тілінде айтсын.

Қазіргі батыс философиясында классикалық философиядағыдай философиядағы негізгі бағыттардың (идеализм мен материализм) қарама-қарсылығына баса көңіл бөлінбейді. Себебі материализм мен идеализмді анықтайтын ойлаудың болмысқа, материяның санаға қатынасы туралы мәселе қазіргі батыс философиясында мәнін жойды деуге болады. Батыс философиясынан біз қазір материализм мен идеализмнен гөрі реализмді, шындықты бетке ұстайтын ниетті айқын байқаймыз.

Біз көпке дейін философия басқа да қоғамдық сана формалары: мораль, дін, саясат, идеология т.т. сияқты белгілі бір қоғамдық күштердің, таптардың мүддесін көздейді деп ойлап келдік. Қазіргі Батыс философиясында бұл дәстүр де күшін жойды. Қазіргі философия Батыста да, бізде де жеке адамдардың, тұлғаның болмысына көңіл бөліп, соларды мазалаған мәселелерге жауап іздеуде.

Батыс философиясына жалпы шолу жасай отырып, біз бұл еңбегімізде ондағы барлық мектептерге, ағымдарға, классиктерге тоқталып жатуды мақсат етіп отырған жоқпыз. Кітаптың көлемі бұған мүмкіндік бермеді. Бұл арада да біз философияның (айталық, Батыс философиясының) тағылымына, сабақтарына, тәлім - тәрбиелік үлгілеріне, даналыққа, түсінікке назар аударуды жөн көрдік.

11.5.Батыс философиясының кейбір бағыттары мен көрнекті өкілдері

11.5.1. Прагматизм

Бұл мектеп XX-ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарында қалыптасып, үлкен беделге ие болды. Әдебиетте бұл ағымды кейде «кәдімгі американдық философия» деп атайды. Прагматизм кейін басқа аймақтарда да өзінің жолын қуушыларды тапты.

Прагматизмнің баса көңіл бөлген мәселесі ақиқат туралы болды. Тұрпайылау айтқанда, прагматизм тұрғысынан тиімді немесе пайдалы пікірлердің бәрін де ақиқат деп есептеуге болады. Тұрпайы деп тұрғанымыз «мен маған ұнаған, мен үшін тиімді қағиданы ақиқат деп есептеуім мүмкін». Бұл пікір ақиқаттың басты қасиетін – оның объективтілігін жоққа шығарады. Бұл сөз жоқ, ғылымда мақұлданбайтын субъективтік көзқарасқа алып келеді. Кейде тиімді, пайдалы деп біз әртүрлі пікірлердің, қағидалардың күнделікті өмірде болмаса ғылыми зерттеулерде орын алатынын да ескеруіміз мүмкін.

Прагматизм философиясының негізін қалағандар американдық философтар – **Ч.С. Пирс** пен **У. Джемс**.

Прагматизм ғылыми- теориялық зерттеулерден гөрі нақты күнделікті іс- тәжірибелерге, қарапайым қызметтерге көңіл бөліп, осы салада қалай табысқа жетуге болатынын ойластырады. Бұл бағыт абстракты жалпылама идеяларды, ұғымдарды талдап әуре болмайды, наным-сенімдерге арқа сүйейді, оларды іс-қимылдың, мінез-құлықтың ережелері деп біледі.

Прагматизмнің көпшілікке ұнамды жағы – философияны нақты өмірмен, практикамен ұштастырмақ болғаны.

Чарльз Сандерс Пирс (1839-1914)

Философияға «прагматизм» деген атауды енгізген (гр. pragma-іс, қимыл) және осы ағымның негізгі принципін анықтаған осы философ. Әдебиетте оны «Пирстің принципі» деп атайды. Бұл принциптің мазмұнын, қызметін Пирстің шәкірті, шын мәнінде прагматизмді философиялық бағытқа айналдырған **У. Джемс** былай түсіндіреді: «Біздің нанымдарымыз... әрекет жасаудың нақты ережелері болып табылады. Белгілі бір қағиданың мәнін анықтау үшін соның көмегімен жүзеге асатын әрекеттің тәсілін білуіміз керек: іс-қимылдың осы тәсілінен сол қағиданың маңызы көрінеді». Бізді бұл қағида неге итермелейді: белсенділікке ме әлде енжарлыққа ма? Тәуекелдікке ме әлде сақтыққа ма ? ол біздің рухымызды көтере ме әлде баса ма?

Өсе келе Пирс аты әйгілі ғалым, логик және философ бола тұрса да, оның АҚШ университеттеріндегі педагогикалық қызметі, бастамалары қолдау таппады. Оның дәрістік курстарына жазылушылар да аз болды; мұның себебін оның дәріс оқу машығынан да көруге болады: ол өз дәрістерінде тыңдаушыларға ойын түсінікті түрде баяндауға және дәрістердің дәйекті болуына көп мән беріп жатпады. Оның дәрістері жеке-жеке проблемаларды қарастыратын зерттеу ісіне ұқсап кететін. Және ол өз дәрістерін тек зерек, дарынды шәкірттерге арнады. Оның мұндай академиялық дәрістері әріптестеріне де, шәкірттеріне де ұнамады. Сондықтан ол отставкаға шығып, университетті тастауға мәжбүр болды.

Прагматизм философиясының дамуына Пирстің «сенім» ұғымын жан-жақты талдап зерттеуі және философиялық семиотиканың қалыптасуына септігін тигізген таңбалар жөніндегі ілімі болды (учение о знаках). Таңбалар, оның ойынша, біздің өмірімізде елеулі рөл атқарады. Кейде олар білімнің немесе танымның орнына жүреді.

Пирстің тағы бір ден қойып зерттеген мәселесі – адам өміріндегі «иланудың» («верования») рөлі. Мұндай иланушылық – Пирстің түсінігінде – біздің қалауымыз бен іс-қимылымыздың жетекші бастауы болып табылады. Илануды ол күмәндануға қарсы қойып, Декарттың әмбебаптық күмән жөніндегі принципін сынайды. Бәріне күмәнданып, бәрінен бас тарту мүмкін емес. Адам ескі түсініктерден (предрассудки) бәрібір бұратала арыла алмайды.

Прагматизм философиясының көрнекті өкілі – американдық оқымысты **Уильям Джемс** (1842-1910). Медицинамен, анатомия және физиологиямен, психология және философиямен тиянақты айналысып, осы салалардың бәрінде де танымал болады: медицина докторы (26 жасында), физиологиядан да, философиядан да профессор атағын алады.

Ғылымның көптеген салаларында Джемс үлкен беделге ие болды, АҚШ-тағы, Еуропа университеттеріндегі оның дәрістерінде тыңдаушылар көп болды. Оның дәрістері – Пирстікіндей академиялық формада емес-

еркін әңгіме, сұхбат, пікір алмасу түрінде өтетін болған және ешкімді немқұрайлы қалдырмаған.

1907 жылы Джемстің басты еңбегі «**Прагматизм**» жарық көреді. Мұнда ол прагматизм ілімінің мақсатын, негізгі қағидаларын анықтайды.

Джемс философияның мәнін, мақсатын өзінше түсінеді. Кәсіби, дәстүрлі философияны ол көп сөз қылмайды, оған мән бергісі келмейді. Онда, оның ойынша, еш жерде, ешқашанда жүзеге аспайтын абстракты түсініктер, принциптер орын алады. Ондай философиядан адамға келіп кетер пайда жоқ. Әркімге ұнайтын, барлық адамдардың мүддесіне сай келетін философия болуы мүмкін емес. Саған ана философия ұнайды, маған мына философия жақынырақ. Демек, сен де, мен де өзіміз ұнатқан философиямызбен болайық. Неге мен міндетті түрде Гегельді, не Марксті тыңдауым керек. Джемстің пікірі мынаған саяды: әркімнің өзі қалаған, өзіне лайық философиясы болады, болуы керек. Философияның міндеті-қайдағы бір объективтік заңдарды ашу емес, әр кімнің әр кезде, әр түрлі жағдайларға байланысты қоятын сұрақтарына жауап беру.

Прагматизм, Джемстің ойынша, нақтыға, үйреншікті нәрселерге, деректерге, іс-қимылға, билікке ден қояды. Бұл философия рациональдық тәсілдерден гөрі эмпириялық тәсілдерге арқа сүйейді. Онда абсолюттік қағидаларға (догмаларға) табынушылық, жасандылық, құрғақ пайымдаулар атымен жоқ.

Танымның жоғарғы сатысы ретінде Джемс тәжірибені таниды. Сөйтіп, тәжірибе мен практиканың функциялары бірдей болып шығады. Ал шын мәнісінде практика ұғымы тәжірибе ұғымына қарағанда қомақты, кеңірек реалдықты қамтиды. Практика-қоғамдық (тек қана индивидуалдық емес) және тарихи (тек қана осы сәтте болып жатқан іс емес) қаракет.

Прагматизм, Джемстің ойынша, ақиқатты дәстүрлі түсініктен басқаша, жаңаша анықтайды. «Мен, дейді Джемс, адамды инабатты және бақытты ете алатын кез келген ілімді жақтауға бармын». Егерде бұл ілім өзінің функциясын дұрыс атқарса, онда оны ақиқат деп тануға болады.

Джемс адамға тәуелсіз, ешқашан да өзгермейтін ақиқатты мойындамайды. Ақиқат-кездейсоқ нәрсе: идеяны, ұғымды ақиқат ететін нәрсе әртүрлі оқиғалар. Әрине, идея, білім шындыққа сәйкес келуі керек, деп өз ойын нықтай түседі Джемс, бірақ сәйкестік шындықтың дәл көшірмесі емес.

Джемс кейде «ақиқат» деген сөздің орнына «ақиқаттар» деген сөзді қолданады. Ақиқат – жалғыз емес, көп: әр адам өзі қалаған, өзіне қолайлы ақиқатты өзі жасап алады. Бұл пікір бізге ерсі көрінуі мүмкін, бірақ ақиқатты оның адамға тиімділігіне қарай бағаласақ, сөз жоқ, осындай тұжырымға келеміз. Өз ұстанымын американдық философ индивидуализм және плюрализм деп бекер атамайды. Шындық – мылқау нәрсе; ол бізге ештеңе дей алмайды, біз ол үшін бірдеме дейміз: шындық, дүние – жалған, аумалы-төкпелі, бір күйде тұрмайды, шындық бізді қанағаттандырмайды

т.т. Шындық жөніндегі біздің пікіріміз біздің еркіміз бен талғамымызға байланысты, нақты жағдайлардан, тәжірибеден туындайды.

Джемс өз ілімімен және прагматизмге сүйеніп, ғылыми төңкерістер заманында іргесі шайқалған діни көзқарасты қолдамақ болады, діни сенімді нығайтуды көздейді. Бірақ оның әрекетінің пайдасынан зияны көбірек болып шықты. «Біз, дейді Джемс, өмірде пайдасы тиетін кез келген болжамды жоққа шығара алмаймыз». Құдай жөніндегі болжам біздің қалауымызды қанағаттандыратын болса болды – біз оны ақиқат ретінде қабылдай аламыз. Әңгіме Құдайдың бар – жоғында емес, Құдай деген болжам, Құдайға сену адамға пайдалы болса болды – осының өзі жетіп жатыр. Мұндай утилитарлық, прагматикалық жолмен дінді қорғау амалын Рим Папасының айыптауы түсінікті.

Прагматизмнің келесі өкілі **Джон Дьюиді** (1859-1952) Батыста Американың XX-ғасырдағы атақты, ең көрнекті философы деп санайды. Америкадағы Мичиган, Чикаго, Нью-Йорк университеттерінде сабақ берген. Негізгі шығармалары: «**Мектеп және қоғам**» (1899), «**Адам табиғаты және мінез-құлқы**» (1922), «**Тәжірибе және табиғат**» (1925), «**Логикалық теория саласындағы зерттеулер**» (1903), «**Біз қалай ойлаймыз?**» (1910), «**Логика: зерттеу теориясы**» (1938) ж.б. Байқап тұрғанымыздай, Дьюидің еңбектері негізінен педагогика, философия, логика, ағарту проблемаларын қамтиды.

70 жасында Дьюи «**Абсолютизмнен эмпиризмге**» деген өмірнамалық эсселер жазады. Мұнда ол өзінің философиялық көзқарасының өзгеруін, объективтік идеализмнен прагматизмге, сосын реализмге қарай ойысуын сөз етеді. Прагматизмді Дьюи кейде **реализм** деп атайды. Реализм әдетте материализмге жақын. Біздер, мысалы, Л.Толстойдың, Ф.Достоевскийдің, Абайдың, Ыбырайдың көзқарастарын материализм деп те, идеализм деп те сипаттай алмаймыз, реализм деп танимыз. Дьюи прагматизмді идеализмге де, материализмге де қарсы қояды. Материализм, оның ойынша, арнаулы ғылымдарға еліктеп, объективтік дүниеге көңіл бөліп, адамды назардан тыс қалдырады. Ал прагматизмнің басты нысанасы – адам: ол адамға қажет философия болуға тырысады.

Дьюи, өзінің айтуынша, философияға педагогика арқылы келген. Ол оқыту, білім беру, тәрбиелеу ісінде философияға сүйенбей тиімді нәтижеге жетуге болмайтынын жақсы түсінген. «**Демократия және білім беру**» (1916) деген еңбегінде Дьюи өзін педагогика саласындағы реформатор ретінде көрсетуге тырысады. Оқу-тәрбие ісінде алғашқы қатарда оқитын адамның, шәкірттің тұлғасы, мүддесі тұру керек. Шәкірт ұстаз үшін, ата-ана үшін, қоғам үшін оқымайды, өзі үшін, өзін өзі тану үшін, байқау үшін, өзін өзі сынау үшін оқиды. Оқуда шәкіртке зорлық, әкімшілік, моральдық қысым жасау, мұқату, кеміту дегендер болмауы керек. Оқуға шәкірттің өзінің ынтасы, ұмтылысы, жігері болғандай жағдай туғызу керек. Оқуда шәкірт күн сайын қандай да болса жаңалық ашқандай күй кешу керек.

Дьюидің тағы бір ерекше мән берген мәселесі – оқуда алған білімді пайдалану, іске асыру. Бұл үшін оқу процесі мейлінше адамның нақты өміріне, қарым-қатынасына, қажеттеріне жақын болу керек.

Дьюидің айтуынша, оның ұстаз, ғалым, философ ретінде қалыптасуына ғылымнан, діннен, моральдан, кітаптардан гөрі адамдар және адамдардың өміріндегі, қарым-қатынасындағы әртүрлі жағдайлар шешуші ықпал етті.

Дьюидің есімі ғылымда, философияда, педагогикада ол негізін қалаған **прагматикалық инструментализм** концепциясымен тығыз байланысты. Америкада бұл ілім принцип ретінде әлі күнге дейін қолданылып келеді. Философия да, ғылым да, философиялық қағидалар да, Дьюидің ойынша, – ең алдымен іске басшылық, адамның алдына қойған мақсатын жүзеге асырудың сенімді құралы болу керек.

Дьюи де Джемстің ізімен «тәжірибе» ұғымына баса көңіл бөледі және оны ұстазынан да гөрі тереңірек, кеңірек түсінеді. Джемс тәжірибені сана әлемімен шектеп қояды, сана ағымына теңейді. Тәжірибенің нақты нәтижесінен гөрі, оның адам санасында қалдыратын әсері ескеріледі. Дьюи тәжірибені таным жолы, формасы ретінде қарастырмайды, бірдеме істеудің, әрекет үстінде қиналып азап шегудің, азаптан құтылудың тәсілдері, амал-айласы ретінде қарастырады. Танымның өзі-әрекет жасаудың, қиналудың жемісі.

«Тәжірибе» ұғымының мазмұнын аша келіп, Дьюи оған әртүрлі құбылыстарды, процестерді жатқызады: сезімдік тәжірибе (қуаныш, реніш, сүйіспеншілік, қайғы-қасірет шегу...), сезімнен биік, сезімнен тыс тәжірибе, діни және моральдық тәжірибе (Құдайға сену және осы сенімге сүйеніп әрекет жасау, дүниемен, адамдармен қарым-қатынасын құру; ұялу, ар азабын тарту...), әдеби, әлеуметтік, мәдени тәжірибе. Қарап тұрсаңыз, Дьюиде тәжірибе адам баласының бүкіл өмірін қамтиды.

Тәжірибе адамды өмірге асқан жауапкершілікпен қарауға, өмір сүруге әзір болуға, өмірдің түрлі түйткілдеріне қарсы тұруға, қиыншылықтарды жеңе білуге үйретеді. Сөйтіп, тәжірибе де іс-қимылдың инструменті, құралы болып шығады.

Прагматизм, Джемстің, Дьюидің пікірінше, өмірдің күрделілігін, қауіп-қатерлі екендігін көрсете отырып, адамның санасына қорқыныш, үрей туғызуды алдына мақсат етіп қоймайды. Керісінше, өмірдің сырын түсінген адамға қол ұшын беруге тырысады. Дәстүрлі философия адамға дер кезінде көмекке келе алмайды.

Дьюиден кейін прагматизм философиясының беделі төмендей бастады. Батыста да, Шығыста да, социалистік елдерде де ғылыми философия үстемдік құрды. Бірақ ойлау тәсілі, инструменталдық-прагматикалық көзқарас ретінде прагматизм әлі де өмір сүріп келеді. Бұрынғы Кеңес елдерінде ХХ-ғасырдың аяқ кезінде прагматизмге ден қою байқалады. Көптеген саясаткерлерді жұртшылық іскер, көреген басшылар ретінде құрметтеп, прагматиктер деп атайды.

11.5.2. Экзистенциализм.

Латынның **existencia-тіршілік** деген сөзінен шыққан деп бұрын да айттық. Дербес философиялық ағым-тағы бір «зим»-ретінде экзистенциализм ХІХ-ғасырдың екінші жартысында, әсіресе, ХХ-ғасырдың басында Ресейде (Достоевский, Толстой, Шестов, Бердяев), Германияда (Хайдеггер, Ясперс, Бубер), екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және одан кейін Францияда (Сартр, Марсель, Мерло-Понти, Камю, С. де Бовуар) пайда болған. Ал адам өмірі, өмірдің мәні, жұмбақтығы, ауыртпалығы, өлшемділігі, жалғандығы жөнінде философия Батыста да, Шығыста да, біздерде де өзінің бүкіл тарихында толғанумен келеді.

Экзистенциализм өзінің ішінде жіктерге бөлінеді: діни және атеистік экзистенциализм; ғылымға, теорияға, ақылға сүйенетін және сезімге, интуицияға, жүрекке, көңіл күйіне көбірек жүгінетін экзистенциализм. Қазіргі экзистенциалистер өздеріне жол салған жетекші ойшылдар ретінде Паскальді, Кьеркегорды, испан философы Мигель де Унамуноны, Ницшені және Достоевскийді жиі атайды.

Экзистенциализм ағымының басты **ерекшеліктеріне** тоқталайық. Бұл бағыт философияны адам тақырыбына, адамның нақты тіршілігіне қарай бұрмақ болды. Жатсыну заманында, адамдардың арасында көре алмаушылық, бәсекелестік, аяқтан шалу, жеке бастың қамын ойлау өріс алған қоғамда адам қалай өмір сүреді, неге ұмтылады, неге сенеді, неден түңіледі, неден қорқады, өзін өзі қалай ақтайды, адамдардың арасында ол неге өзін жалғыз сезінеді, мұндай заманда адам өмірдің мәнін қалай түсінеді-міне, экзистенциалистер алға тартқан, қарастырған мәселелер осылар. Экзистенциалистер, қайталап айтайық, бұл мәселелерді шығармаларына арқау еткенде дәстүрлі философиялық ойлау тәсілдерінен-ақылдан, теориядан, категориялар жүйесінен-гөрі сезімге, нанымға, интуицияға, эмоцияға, көркем әдебиет тәсілдеріне көбірек сүйенеді. Экзистенциалистердің ішінде жазушылар, драматургтер, суреткерлер көбірек. Ж.П.Сартр, А.Камю-Нобель сыйлығын әдебиет саласынан алғандар.

Экзистенциалистер көбіне көп қиналған, күйзелген, сенделген, алданған, адасқан, сүрінген, түңілген адамдардың көңіл күйін, дүниеге, заманға, қоғамға, айналасындағы адамдарға қарым-қатынасын суреттейді. Экзистенциалистердің кейіпкерлері бақыт, табыс, жетістік, қуаныш сәттерін бастан кешпейтін сияқты. Оптимизм олар үшін-құр елес, жалған көзқарас. Экзистенциалистер өз шығармаларында қысылтаяң, жеме-жемге тап болған жағдайды суреттейді; олар мұны **«шекаралық жадай»** деп атайды: болу ма – болмау ма, өмір ме - өлім бе, жөн бе – жөнсіз бе, үміт пе – елес пе... Олардың шығармаларының аттары осындай жайды паш етеді: **«Оба»** («Чума»), **«Лоқсу»** («Тошнота»), **«Бөтен»** («Постороний»), **«Болмыс және ештеңе»** (жоғарыда айтқанымыздай,

болу ма, болмау ма деген дилемма), «**Рух күйзелісі**» («Упадок духа»), «**Абсурд и самоубийство**», «**Есуас адам**», «**Өлімге ұмтылыс**», «**Үрей және қалтырау**» тағысын тағылар.

Экзистенциалистердің шығармаларын оқу қиын, бас ауруын табасың. Бірақ олар көтерген мәселелер бәріміздің басымызда бар, болған, өмірде кездесетін жайлар. «Басқа бермесін» – деп ондай мәселелерге көзді жұмып қарауға болар. Бірақ шындықтан қайда қашып құтыласың?

Экзистенциалистердің пайымдауынша, дүние, болмыс, тіршілік ақылға сыймайды және түсінуге, түсіндіруге келмейді. Дүние, дүниедегі нәрселер-адамға жат. Ештеңені адам-менікі, мен қалаған нәрсе – деп айта алмайды. Дүниеде достықтан, татулықтан гөрі дұшпандық, немқұрайлылық басым. Ал бұл-адам табиғатына қайшы нәрсе. Адам қайтіп, қай кезде бұзылып үлгерген? Адам баласының тарихы осы күйде, осы бағытта жүре берсе, адамды, адамзатты болашақта тек күйреу ғана күтіп тұр. Бұлай өмір жалғаса бермеу керек, бұған тосқауыл қою керек. Міне, экзистенциализм философиясының түпкі мақсаты-осы.

Дүниеден, өмірден түңілген адам амалсыздан мұндай болмысты талақ еткісі келеді, «бүйтіп өмір сүргенше, сүрмей-ақ қояйын» деген ойға келеді. Кейбір экзистенциалистер өмірден адамның еркімен кетуі жөнінде жазады.

Экзистенциалистер материалдық, заттық дүниені жалған деп танып, осы дүниеде өмір сүруді, еңбек етуді, табысқа жетуді – көпшіліктің күнделікті кәсібін – құр әурешілік деп есептейді. Мұндай дүниеде, Ницше айтып кеткендей, Құдай жоқ, Құдайға үміт артудың қажеті жоқ.

Экзистенциализм философиясының негізгі нысанасы, ұғымы – **экзистенция**. Адамның шекаралық, қиын-қыстау жағдай қалт-құлт етіп тірексіз, тиянақсыз, үмітсіз өмір сүруі. Экзистенция адам өмірінің шектеулі және кездейсоқ қадамдарға толы екендігін көрсетеді. Біреу салып берген, өзін ақтаған, түсіп алып, ойланбай жүре беретін сара жол жоқ. Өмір жолы-үнемі тосын жағдай, проблема. Экзистенция мәндік ұғым емес, онда алдын ала анықталған, күмән туғызбайтын ештеңе жоқ. Керісінше, экзистенция – тек мүмкіндік.

Адам баласының басқа дүниелерден айырмашылығы – ол кім болғысы келсе, сол бола алады. Барлық мүмкіндіктің жүзеге асуы оның өзіне байланысты. Ешкім оның кім боларын, қандай боларын сырттан анықтап бере алмайды.

Осыған орай, экзистенциализм философияда **барабарлық, сәйкестілік** (идентичность) деген қазір әр салада, әртүрлі жағдайда жиі қолданылатын күрделі мәселені алғаш алға тартты. Адам өзіне өзі ерте ме, кеш пе: кіммін мен?-деген сұрақ қояды. Әркім, экзистенциализм тұрғысынан, өзінің кім екенін, өзінің адам атына сәйкестігін, сөйтіп, өзіне өзі сай екенін өзі анықтауға ерікті. Адам өмірінің алдын ала анықталып, жазылып қойған жоспары жоқ. Бізге кім екенімізді, қандай

болатынымызды көрсетіп тұрған ешқандай үлгі жоқ. Адамның еркіндігі және жауапкершілігі оның өзін қалай және қандай етіп жасай алатынында.

Кьеркегордың ізімен қазіргі экзистенциализм философияны Гегельден бөлек, Гегель іліміне қарама – қарсы бағытта дамытпақ болды, яғни жалпыға емес, жалқыға; сыртқы дүниеге, абсолютке емес, ішкі дүниеге, адамға тәуелді, адаммен байланысты дүниеге назар аудару.

Экзистенциализмдегі өзекті мәселелердің бірі – **еркіндік** жөнінде. Адам өмірі, болмысы жөнінде сөз болғасын, өзінен өзі түсінікті, еркіндік мәселесі қозғалады. Экзистенциализм үшін еркіндік, дәлірек айтсақ, проблема емес: ол-ашық мәселе. Адам еркін болуға тиіс, еркін болмайтын амалы жоқ. Еркіндік адам деген ұғымның түп тамырындағы қажетті шарт.

Экзистенциализм өкілдері Спинозадан, Гегельден келе жатқан еркіндіктің қажеттілікпен диалектикалық байланысын паш ететін «еркіндік – танылған қажеттілік» деген анықтаманы қабылдамайды. Еркіндікті бұлай түсінуге мүлдем қарсы болады. Қажеттілік аясындағы еркіндік – еркіндік емес. Қажеттіліктің қажеттігін, қажеттілікпен, яғни қоғамның, басқа адамдардың мүдделерімен санасу керектігін түсінгеннен, қажеттілікке, заңдылыққа сай әрекет жасағаннан еркіндік шықпайды, тек шарасыздық шығады. Еркіндік адамнан тыс дүниенің анықтамасы емес, тек адамға байланысты еркіндік жөнінде әңгіме етуге болады.

Экзистенциализм еркіндікті қажеттіліктен емес, экзистенциядан шығармақ болады. Еркіндікті қажет ететін, еркіндікті туғызатын жағдай жоғарыда суреттелген «шекаралық жадай». Адамның ойының, іс-әрекетінің еркін болуы оның қандай талғам жасағанынан көрінеді. Паскаль өзінің ғалымдық парызынан құтыла алатынын, яғни еркіндігін ғылымнан бас тартып, монастырға кетіп, дін және философия жолына түсуімен көрсетті. Мартин Лютер өзінің Рим Шіркеуі, Папа алдында еркіндігін протестанттық реформация қозғалысын бастауымен, Папа жіберген оны Шіркеуден аластау туралы булланы (бұйрықты) мындаған адамдар жиналған топтың алдында жыртып, отқа тастауымен дәлелдеді. Сартр еркіндікке құмарлығын Францияны фашистер басып алғанда Қарсылық қозғалысына қатысып, немістерге қарсы ашық күреске шыққанда көрсетті. Сартрдың ойынша, адам ерікті, өйткені ол өзін өзі жоспарлайды, жасайды, өз тағдырын өзі таңдап алады, бұл үшін ол ешкімнің рұқсатын керек етпейді.

Адамның мәндік анықтамасы – субъективтілік, субъект болып қалыптасу, субъект екендігін паш ету; ешкімге де, ештеңеге де тәуелді болмау. Бірақ бұл қасиет нақты қоғам өмірінде адамның өзіне ғана байланысты нәрсе емес: қалады – субъект болды, қаламады – субъект болған жоқ. Қоғам өмірі адамға ондай еркіндікті бере қоятын дәрежеде емес. Сондықтан адамдар өздерін ыңғайсыз жағдайда сезінеді, өзіне өзі келе алмағандай күйде болады. Марсель, Ясперс сияқты экзистенциалистер мұндай жағдайда адамның дінге, Құдайға жүгініп,

солардың көмегімен өзін еркіндікте сезінуге тырысатынын шығармаларында тілге тиек етеді.

Экзистенциализм еркіндікті адамның маңдайына жазылған пешене, ол алып жүруге тиісті ауыр жүк, жауапкершілік ретінде бейнелейді. Көпшілікке мұндай жауапкершіліктің қажеті жоқ болуы мүмкін. Сондықтан өмірде еркіндіктен бас тартатын, еркіндіктен қашатын жайлар да кездеседі. Экзистенциалистер мұндай мәселеге де назар аударады. Олар еркіндік ұғымын тұлға ұғымымен біртұтас түрде байланыстырады. Еркіндікті мойынсұнбайтын, бұған ұмытылмайтын адам тұлға, субъект емес. Тұлға дәрежесіне көтеріле алмаған адам еркіндік жөнінде ойламайды, басқалардай күн кеше беруді қалайды. Экзистенциалистер адам басына туатын мұндай жағдайды адамның өзінен өзі бас тартуы деп есептейді. Хайдеггер ілімінде мұндай адам «**man**» деген ұғыммен бейнеленеді. Мағынасы «көптің бірі», «адам баласт», нақты тұрпаты, орны, рөлі жоқ адам. Аты бар да, заты жоқ бірдеме. Мұндай адам, әрине, өзінде емес. Мұндай адамдар ортасын Маркс «жатсыну» деп атаса (бәрі бәріне жат), Бердяев – «объектіге айналғандар дүниесі» деп атайды («мир объективации»). Мұндай ортаның белгілері: жекені, дараны жалпының, көпшіліктің билеуі, жалпының, көптің құрамында дараның, тұлғаның көрінбеуі, жалпыға сіңіп кетуі (бәрі біріне бірі ұқсас, ешкімді айырып ала алмайсың; бәрі бір ұйымға-комсомолға, партияға-кіреді, бірдей көзқараста болады, бірдей оқиды, бірдей киінеді т.т.). Көпке сіңгісі келмеген, өзіндік ойы, түсінігі, ұстанымы бар адам көптің ортасында жүрсе де жалғыз болады, өзін жалғыз сезінеді. Экзистенциализм ілімінде жалғыздық проблемасы жиі-жиі сөз болады.

Сартр да, Камю де дәстүрлі дін мен мораль қолдайтын адамдардың қарым-қатынастарында шынайылық, табиғилық азайып, керісінше, немқұрайлылық, жасандылық, жалғандық, көз бояушылық басымырақ болып бара жатқанын ашына жазады. Мұндай жасандылық белең алған кезде махаббат та, достық та, туысқандық та күшін жояды. Экзистенциалистер адамдар арасында мұндай жасанды қатынастар дүниесіне наразылық білдіру, қарсы шығу кездесетін жағдайларды оң қадам деп құптап, шығармаларына арқау етеді. Камюдің бір шығармасы жасанды дүниеге қарсы бүлік шығарған адамдар жөнінде жазылған: «**Бүлікші адам**» («Бунтующий человек»). Өңгіме әсте де әлеуметтік төңкеріс жөнінде емес-экзистенциалистер революцияны қостаудан аулақ.

Адамдар, Марсельдің пікірінше, бірі мен бірі тіл таба алмай, біріне бірі жат болып, өздерін тек заттық дүниеде (вещный мир) ғана өзінде сезінеді: «менің үйім», «менің машинам», «менің ісім», «менің фирмам» т.т. Заттар дүниесінде адам да заттар қатарында болады, затқа айналады (овеществляется). Адамды заттарына, яғни байлығына, дәулетіне қарап бағалау кездеседі: «мына адам миллион доллар тұрады», демек, ол – күшті, ол – ақылды, ол – әдемі. Марсель заттық болмысты сынап, оның орнына тұлғалық болмысты уағыздайды (личностное бытие).

Енді экзистенциализмнің кейбір көрнекті өкілдеріне тоқтала кетейік.

Мигель де Унамуно (1864-1936)

Орыс әдебиетінде мынадай нақыл сөз бар: «Біз бәріміз Гогольдің «Шинелінен» шықтық» – деген. Сол сияқты испан философиясының маңдай алды өкілдері Унамуно мен Хосе Ортега да Сервантестің «Дон Кихотынан» шыққандар. Унамуноның өзінің айтқаны бар: «Бүкіл испан философиясы Сервантестің «Дон Кихотында» деген.

Унамуно таза философ емес, әдебиетші, ақын, публицист, ғалым (филология докторы атағын 20 жасында алады), ойшыл. Университетте тілден, әдебиеттен сабақ берген. Негізгі шығармалары: **«Сервантестің Дон Кихоты мен Санчосының өмірі»**, **«Мигель де Унамуноның түсіндіруімен»** (1905), **«Менің дінім және басқа да очерктер»** (1910), **«О трагическом чувстве жизни у людей и народов»** (1913). Бұл шығармада, атынан көрініп тұрғанындай, оптимистік көзқарастың күйреуі сөз болады.

Бүкіл философияның, діни көзқарастың бастауы, Унамуноның ойынша, адамның, адамдардың өмірінің мәнін, өтпелілігін, қас-қағым сәт екенін түсініп, осы қысқа өмірді қалай өткізу керек деген ой-толғам. Адам өмір жөнінде ойланып қоймайды, өлім жөнінде де ойланады. Өмірмен бірге тірілерге өлім де – сабақ.

XX-ғасырдың басындағы Испаниядағы диктаторлық өкіметтің саясатына Унамуно ашық қарсы шығып, түрмеге жабылады. Кейін ебін тауып қашып шығып, сегіз жылдай Францияда эмиграцияда болады. Парижда **«Христиандықтың жанталасы»** деген кітабын жазады. Примо де Ривераның өкіметі құлағаннан кейін еліне оралып, оқытушылық, саясаткерлік қызметін жалғастырады. Испанияда республика жарияланғаннан кейін парламентте депутат болады. Хосе Ортега ол жөнінде: «Унамуно өмір бойы өзінің мәңгілік серігі, досы әрі жауы-өлімнің құшағында болды. Оның барлық өмірі мен философиясы өлім жөнінде ойланып толғану еді», – деп жазады.

«Дон Кихот пен Санчоның өмірі...» деген шығармасында Унамуно Шопенгауэрдің ізімен адамзат дүниесін құратын негіз ақыл емес, ерік деп жариялайды. «Танымаған нәрсені керек етуге болмайды» деген ескі нақыл сөзді өзгертіп, Унамуно: «Керек емес нәрсені тануға болмайды» деген нақылға айналдырады. Бұл арада ол танымның мақсатсыз жүзеге аспайтынын айтып отыр.

Ақиқаттың өлшемі, Унамуноның ойынша, теориялық пайымдау, дәлелдеу емес-нақты өмір. Егерде сенім менің творчестволық шабытыма, рухани жетілуіме арқау болса, онда оның дұрыстығының, не бұрыстығының дәлелі кімге керек? Егерде математика ғылымы қырып-жоюдың, соғыстың құралы болса, онда оның қағидалары теориялық тұрғыдан мінсіз болса да, практикалық тұрғыдан теріс болғаны. Егерде алыс жолда сіз өлердей шөлдесеңіз және алдыңыздан сағым көл болып бұлдыраса, сіз оған жетуге асығасыз, шаршағаныңыз ұмытылып, сізге күш

қосылады. Сол арада су табылып, шөліңіз қанса, сіз қайтадан туғандай сезімге бөленесіз. Сағым сонда сізге шындық болып шығады. Ақиқаттың өмірдегі функциясы-адамды іс-қимылға құлшындыру. Бұл арада біз бастапқы экзистенциализмнің прагматизмге жақындау екенін көреміз.

Бәрін өлшеп – пішіп анықтауға әзір тұратын шолақ ақылды Унамуно жақтырмайды. Оған алды-артын, ақыр соңын ойламайтын ессіздікті (безумие) қарсы қояды. Бізге кейде осы ессіздік жетіспей жатады-дейді. Дон Кихоттың ессіздігі рухтың биіктігіне және кіршіксіздігіне байланысты. Бұл -рухани кеңдіктің мәңгілік үлгісі.

Адамзат нақты өмір сүрмейді, нақты өмір сүретін – адам. Адамзат жөнінде қам жеудің қажеті жоқ, адамның жайын ойлау керек. Нақты адамның өмірі – шым-шытырық, жұмбақ, түсініп болмас иррационалдық. Өмір еш те бір формулаға көнбейді. Адамға да еш те бір теориялық дефиниция сай келмейді. «Мен ақылды мойындамаймын, – деп мәлімдейді Унамуно, – мен оған қарсы шығамын». Өйткені, ақылдың, ғылымның адамға жаны ашымайды. Бұл арада мәселе ақылда емес, ақылды тым әсірелеп, бәрін ақылға жеңдіруге тырысатын рационалистік көзқараста. Өмірдің мәні жөнінде, біздің мәңгілік өмірді аңсауымыз жөнінде ақыл, ғылым бізге ештеңе айта алмайды. Демек, өмір мен рационалдық – қарама-қарсы нәрсе. Өмірді жан-жақты бейнелеу үшін ұғымдар жеткіліксіз болады. Өмір ақылдың оны түсіндірмек болған әрекеттеріне көнбейді.

Ғылымда, Унамуноның ойынша, оның алдында тізе бүгіп, бас июге тұратын ештеңе жоқ. Ақиқат та табынарлық күш емес. Қырып-жою қаруын ойлап тапқан ғылымға қарапайым адам бас ие алмайды.

Ғылым өз алдына өмір сүрмейді, тек адам арқылы, адам санасында өмір сүреді. Олай болса, біз ғылымға емес, ғылымды ойлап тапқан адамға табынуымыз керек.

Біздің Құдайды сүюіміз, Құдайға сенуіміз рациональдық дәлелдерге сүйенгендіктен емес, біздің өлімге мойынсұнбай, қалай еткенде де оған қарсы қояр амал іздегенімізден. Өлімді сезу және оған қарсы амал іздеп әлек-болу өмірдің қайғылы сезімін туғызады. Бұл сезім бізді қайта-қайта Құдайға жүгінуге, Құдайды ойлап табуға мәжбүр етеді.

Ешкім де мені ақыл, ғылым арқылы Құдайдың барлығына да, жоқтығына да сендіре алмайды, – деп жазады Унамуно. – Атеистердің пікірі теистердің пікіріне қарағанда ақылға сыйынқырамайды. Мындаған жылдар бойы бүкіл есті адамзат Құдайға, дінге сеніп келеді, ал ғылымға, ақылға арқа сүйеген азғана топ Құдайды жоққа шығарғысы келеді. «Құдайдың бар жоғын біле алмаймыз» – деген агностиктердің пікірін қостамай, Унамуно: «Мен Құдайдың бар-жоғын ешқашан да білмеспін, бірақ білгім келетіні анық», – деп наразылық білдіреді.

Хосе Ортега-и-Гассет (1883-1955)

Оны әлем шын мәнісінде Испаниядағы бірінші философ ретінде таниды. Оның бүкіл испан тілді халықтардың рухани өміріне ықпалы айрықша болды. Ортеганың ықпалымен XX-ғасырдың екінші жартысында испан философиясы тұтастай экзистенциалдық бағытта болды деуге болады.

Ортега деген есім Испанияда өте танымал болған: әкесі-публицист, жазушы, шешесі-дипломаттың қызы; Ортеганың ағалары, кейін балалары елдің саяси және мәдени өмірінде елеулі рөл атқарған. Сондықтан да болар- Испанияның ұлттық энциклопедиясында оның көптеген тума-туысқандары аталады.

Жанұядағы ахуалдың ықпалымен Ортега саясат әлеміне ерте араласып кеткенге ұқсайды. Иезуиттік колледжде оқып, өзінің айтуынша, Ортега одан түк те ала алмаған: дінді де, Құдайды да, өмірді де, ғылымды да түсіне алмаған. Колледжде надандықпен бірге адамзаттың әйгілі ақыл-ой иелеріне деген менсінбеушілік орын алған. Бильбао және Мадрид университеттерінен де тілдерден басқа ештеңені үйрене алмаған көрінеді. Ортеганың өзінің сөзі: «испан тілінде ештеңеге де: өнерге де, естілікке де, ізгілікке де үйрене алмадым». Ортеганың айналасындағылармен ойлап тапқаны – оқу орындарынан ала алмағанын өздігінен оқып, игеріп толтыру. Үйдегі кітапханада әлем классиктерінің барлық шығармалары болған. Ортега Гюгоны, Шатобрианды, Стендалды, Мопассанды, танымал француз ақындары мен философтарын оқиды. Жас шағында, өзінің айтуынша, «француз мәдениетінен нәр алып өскен». Өзіне француз тарихшыларының да (Мишле, Тьерри, Ренан т.б.) көбірек әсері болғанын атап өтеді. Немістерден жасынан оқып игергені – Гете, Гейне, Шопенгауэр мен Ницше. Ағылшын әдебиеті немесе философиясы жөнінде испан философы әңгіме етпейді. Соған қарағанда ағылшын эмпиризміне, логицизміне көңілі толмаса керек.

1904 жылы докторлық диссертация қорғағаннан кейін өзінің философиялық білімін, жалпы интеллектуалдық деңгейін жетілдіру мақсатында Германияға аттанады. Лейпциг, Марбург, Берлин кітапханаларында күніне 10-12 сағаттан жұмыс істеп, философиямен айналысады: Канттың сыни еңбектерін, В. Дильтейді, Ницшені зейін қойып оқиды. Философия тек кітаптар арқылы игерілмейді, ойшылдармен, оқымыстылармен сөйлесу, тілдесу арқылы, ұстаз бен шәкірттің нақты қарым-қатынасы арқылы адамға қонады. Бұл арада Ортегаға Марбургте Г.Когеннен және П. Наторптан алған сабақтары философия әлеміне еруге үлкен септігін тигізеді. Тағы бір неміс философы И. Гартманмен жиі-жиі Парменидтің, Лейбництің, Канттың туындылары төңірегінде әңгімелеседі. Николай Гартман кезінде-Петербург университетін бітірген еді. «Мен, –

дейді Ортега, – менің Испаниямның неміс мәдениетін бойына сіңіруі қажет екенін түсіндім. Испанияға керегі-неміс мәдениеті...».

Ортега сонымен бірге өзі танысқан неміс философтарының сыңаржақтылығын да атап көрсетеді. Олар бүкіл философия тарихына Канттың, Гегельдің, Маркстің көзімен қарауға әзір.

1908 жылы Ортега еліне оралып, философиядан Мадрид университетінде сабақ бере бастайды. Мектебін құрады, шәкірттері көбейеді. Ортега өзінің оқытушылық қызметін бастаған кезде Испания университеттерінде философия пәні жүргізілмейтін-ді. Сондықтан оған ағарту ісімен айналысып, университет дәрісханаларында және көп кісілік залдарда жұртшылыққа философияның мән-жайын түсіндіріп, философияны кеңінен насихаттауға тура келеді. Ол ғылыми-көпшілік журналды және баспахананы ашып, онда шетелдік философтар мен ғалымдардың таңдамалы шығармаларын жариялайды. Брентаноның, Гербарттың, Фрейдтің, Риккерттің, Хейзинганың испан тілінде жарияланған шығармаларына көлемді кіріспе сөздер жазып, мұнда Ортега философия жөніндегі өз түсінігін, ойларын баяндайды. Ортеганың кейбір маңызды ойлары, идеялары алғашқыда газет бетіндегі мақалаларда жарық көреді.

Ортеганың алғашқы ірі шығармасы **«Дон Кихот жайлы ой-толғамдар»** (1914) деп аталады. Осында-ақ оның өз философиясының басты-басты қағидалары белгілі болады. Ортеганың көзқарасы өне бойы бір күйде қалып қойған жоқ, жаңакантшылдықтан экзистенциализмге қарай, таным теориясы мен методология мәселелерінен адам проблемасына қарай өзгеріп отырады.

Ортега – әр-түрлі тақырыпта қалам тартқан оқымысты. Ол өз заманындағы физика мен биологияны жете білген, оның логика мен математиканың, техниканың, өнер мен саясаттың философиялық мәселелерін талдаған еңбектері бар. Бірақ та Ортеганы өне бойы толғандырған өзекті проблема- адамның тарихи қалыптасуы, адам өмірінің қыры мен сыры.

Ортеганың ірі еңбектерін атап өтейік. **«Белі үзілген Испания»** (1922), **«Заманымыздың тақырыбы»**, **«Өнердің дегуманизациясы»** (1925), **«Бұқараның көтерілісі»** («Восстание масс», 1929) – Ә.Қодар Ортеганың осы шығармасын **«Көпшілік көтерілісі»** деп атапты **«Батыс философиясының антологиясында»**. **«Галилей туралы»** (1933), **«Идеялар және нанымдар»** («Идеи и верования», 1940), **«Тарих жүйе түрінде»** (1941), **«Адам және адамдар»** т.б.

Альбер Камю Ортеганы **«Ницшеден кейінгі ең ұлы еуропалық жазушы»** деп атайды.

Ортеганы әдебиетте **«рациовитализм»** концепциясының негізін қалаушы ретінде біледі. Шынында да ол «таза ақыл», «абсолюттік ақыл» деген классикалық философиядағы рационалистік түсінікті қабыл

алмайды. Гегель суреттеген ақыл арқылы, яғни таза теория арқылы біз тарихи адамды, нақты адамды, Сені, Мені, Оны танып біле алмаймыз. Адам болмысында әр - қашанда ақылға көнбейтін иррационалдық бар. Адам өмірін табиғатпен салыстыруға болмайды. Ортега ақылды өзінше түсіне отырып, адамның дүниемен бірлігін, сонымен бірге дүниеге сіңіп, дүниеге ұқсап кетпейтінін, күтпеген қылықтарымен көрінетінін ескереді. Ортега философияға рაციовитализм – **«өмірлік ақыл»** («жизненный разум») ұғымын енгізуге тырысады. Феноменологияның негізін қалаған неміс философы Э.Гуссерль «өмірлік дүние» («жизненный мир») ұғымына жүгінсе, Ортега «өмірлік ақыл» ұғымына назар аударады. Бұл ұғым адам өмірін тарихқа балап, өмір тәжірибесіне және мұны талдаудан туған даналыққа жүгіну керек екенін ескертеді.

Әр адамда, Ортеганың ойынша, екі түрлі адам тартысқа түседі. Біреуі – маймылға (гориллаға) ұқсас **тағы** адам; ол өзінің еркелігінен, назынан, қыңырлығынан, жөнсіз тілектерінен басқа ештеңемен санаспайды; екіншісі – көргенді, тәрбиелі, **мәдениетті** адам; ол әрдайым өзінің ар-ұятына, моральдық борышына, мәдени құндылықтарға арқа сүйейді. Ақыл, ақылға жүгінетін ғылым алғашқы адамды білмейді. Ал ондай адамдар бар. Адам бойындағы екі бастаманы қалай үйлестіру керек, тағылықты қалай жеңіп, көргенділікпен қалай байыту керек? Өмірлік ақыл – осы дилемманы шешу жолы.

Унамуно құсап, Ортега жалпы ақылдан бас тартуды уағыздамайды. Оның сынап отырғаны ақылдың тарихи түрі – **«геометриялық ақыл»** – бәріне де объект ретінде қарайтын, табиғат пен адамның айырмашылығын ескермейтін таным құралы.

Ортега ілімінің негізгі қағидасын былай анықтауға болады: «Мен дегеніміз Мен және менің хал-ахуалым» («Я есть Я и мои обстоятельства»). Алғашқы «Мен» – бұл адам өмірінің нақты реалдығы, басқа реалдықтың бәрі осыдан бастау алады. Философия да, Ортеганың ойынша, осы «Меннен» басталуы керек, өйткені философия – абстракты сана, ақыл емес, қашанда адам ойы, түсінігі. Бірақ философия бұл «Мен» – мен шектеліп қалмайды. Ол ненің ортасында, нендей жағдайларда, ненің арқасында «Мен» деп кеудесін ұрады? Оны «Мен» ететін не? Мұның бәрін Ортега Меннің хал-ахуалы деп есептейді: табиғи, әлеуметтік, мәдени орта, басқа адамдар. Бірақ бұл – адамнан тыс өз алдына, өзімен өзі өмір сүретін орта (табиғат, қоғам) емес, адам санасынан өткен, адамды ойландырған, адамды қинайтын, адам алдына күрделі проблемалар қойған орта, басқаша айтқанда, толыққанды өмір. Адам, «Мен» өз ахуалы үшін өзі жауап береді: «мен қайтейін, жағдай солай қалыптасты» деп жауапкершіліктен бас тартуға болмайды. Фашизм үшін де, тоталитаризм үшін де тек Гитлер не Сталин жауапты емес, бүкіл неміс халқы, Еуропа халықтары, Кеңес халқы жауапты.

Ортега өмір дегенді тек қам жеу, үрей; қауіп-қатер, күрес, «шекаралық жағдайға» тап болып абдырау деп түсінбейді. Өмірде бұл да бар дей келіп, ол өмірді тырбыну, іздену, тәуекелдік, авантюра, бас тігу, тығырықтан шығудың амалын іздеп табу деп есептейді. Толыққанды өмір сүру осылай жүзеге асады.

Өзінің атышулы «Бұқараның көтерілісі» деген шығармасында Ортега өз заманының халін сынға алады. «Қазіргі Еуропа, – оның ойынша, – қандай да болсын халықты, ұлтты, мәдениетті тұралатып кететін ең ауыр тығырыққа тірелді». (Батыс философиясының антологиясы... 392 б. Хосе Ортеганың аталған шығармасынан үзінділерді аударған Ә. Қодар). Бұл дағдарысты испан ойшылы «бұқараның көтерілісі» деп атайды. Кейбір зерттеушілер Ортеганың шығармасын өркениетке, мәдениетке тигізген ықпалына қарап XVIII-ғасырдағы Руссоның «Қоғамдық келісімімен», XIX-ғасырдағы Маркстің «Капиталымен» салыстырады.

Еуропа халықтарына XX-ғасырда тап болған бұл тығырықтың белгілері қандай? Ортеганың ойынша, бұл-ең алдымен адамдардың біріне бірінің ұқсастығы, тобырға айналуы. «Тобыр, – деп жазады Ортега, – сандық ұғым және оның айқын белгісі – көпшілік. Бұл ұғымды бұрмаламай әлеуметтану тіліне аударалық. Сонда «бұқара» шығады. Қоғам әрқашанда азшылық пен бұқараның (көпшіліктің – Т.Р.) өзгермелі бірлігі болатын. Азшылық (элита) – бұл ерекше қасиеттерімен көрінген адамдардың жиынтығы; ал бұқара – ештеңесімен ерекшеленбейтін көпшілік. Әңгіме, демек, бұл арада әсте де «жұмысшы бұқарасы» жөнінде емес. Бұқара – бұл «орташа адам» (Ортега-и-Гассет-Х. Избранные труды: Пер. с исп.-М.: Изд-во «Весь мир», 1997. – С.45; салыстыр: Батыс философиясының антологиясы... 393 б.). Ортега адамзатты екі топқа бөлгенді дұрыс деп есептейді: «мойнына барша парыз бен міндетті жүктеп, өз-өзінен көп талап ететіндерге және өз-өзінен ешнәрсе талап етпей, сол қалпында қалып, өзінен өзі асып түсуге тырыспай, ағыспен жүзе беретіндерге» (Сонда. С.46)

Қоғамды жайлаған дағдарыстың тағы бір белгісі-тұлғалар, даралар азайып, орташалардың, дарынсыздардың көбейіп бара жатқанында. «Біздің заманымыздың ерекшелігі, – деп атап көрсетеді Ортега, – қарадүрсін жандардың өзінің қарадүрсіндігін біле тұра, онысынан ешбір бас тартпай, барлық жердегі барша халыққа соны ұсына беретіндігінде» (Батыс философиясының антологиясы, 394 бет). «Бұқара өзіне ұқсамайтын асқан тұлғаларды, үздіктерді таптап өтуде. Басқаларға ұқсамайтын, басқаларша ойламайтын адам аласталу қаупінің алдында тұр. Өзінен өзі түсінікті, «бәрі» – бұл әсте де «барлығы» емес. Дүние бұрын бұқара мен тәуелсіз азшылықтың біртекті емес бірлігі болатын. Енді бүкіл бұқараға айналды» (Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды... С.48). Ортегаға бұл арада Ницшенің ықпалы басым болғаны көрініп тұр.

Мартин Хайдеггер (1889-1976)

1989 жылы дүниежүзі философиялық қауымы Хайдеггердің дүниеге келгеніне 100 жыл толуын атап өтті. Ол бірауыздан XX-ғасырдың аса көрнекті ойшылдарының қатарына жатқызылады, ал кейбір зерттеушілер оны заманымыздың ең алдыңғы сапында тұрған философ ретінде таниды. Мерейтойлық шаралар Хайдеггер философиясының дүниежүзіндегі беделінің өте зор екендігін көрсетті. Мерейтойға байланысты ұйымдастырылған конференциялар Батыстың да, Шығыстың да көптеген философиялық орталықтарында өткізілді.

Хайдеггердің негізгі еңбектері: **«Болмыс және уақыт»** (1927), **«Кант және метафизика проблемалары»** (1929), **«Метафизика деген не?»** (1930), **«Метафизикаға кіріспе»** (1935), **«Платонның ақиқат туралы ілімі»** (1942), **«Жалған жолдар»** (1950), **«Ницше»** (1961 2 том), **«Өнер туындыларының пайда болуы»** ж.б. Хайдеггерден қалған ғылыми мұра орасан көп: өлгеннен кейінгі жарияланған еңбектерін қосқанда 100 томды құрайды.

Хайдеггер қарапайым қолөнершінің отбасында дүниеге келіп, тәрбие алады. Отбасының материалдық жағдайы баланың жақсы білім алуына мүмкіндік бермес еді. Бірақ шіркеу көмекке келеді. Шіркеу қаражатына болашақ философ реалдық мектепте, Констанца деген қаладағы католиктік гуманитарлық гимназияда оқиды. Кейін гимназиядағы бір тәрбиешісіне жазған хатында Хайдеггер былай дейді: «Мен Констанцада бастаған оқуымды әрқашанда ілтипатпен еске алып отырамын. Сол кезден бастап, «Болмыс және уақытқа» (философтың ең басты шығармасына – Т.Р.) бара-бара кеңейе түскен сара жол алып келді».

Гимназияны бітіргесін де Хайдеггер шіркеудің жолдамасымен Фрайбург университетінің теология факультетіне түседі. Алғашқы кезде ол шіркеу тағайындаған стипендияны алып тұрады. Университетті бітіргеннен кейін жазған бір хатында ол тағы да католик ұстаздарын еске алады: «Алғашқы теологиялық тәрбиесіз мен ешқашанда ойлау жолына түспеген болар едім». Бұл сөздердің өзіндік астары барын айта кету керек. Ойлау жолы Хайдеггердің түсінігінде, бірте-бірте адамды теологиядан, діннен алыстатып, философияға алып барады. Діни көзқарас ойланып-толғануды, күмәндануды керек етпейді. Дін қағидаларына тек сену керек.

Теология факультетінде оқып жүрген кезде-ақ Хайдеггер философиямен, философия тарихымен, әсіресе, антика және орта ғасыр философиясымен жақынырақ танысады. Теологиямен, философиямен, тарихпен бірге тілдерді, физика мен математиканы тиянақты оқып меңгеруге бар күшін салады. Студенттік шағында оқуға берілгендігі сонша, қатты шаршап, шалдығып, 1910-1911 оқу жылының қысқы семестірінде оқуда үзіліс жасап емделуіне, кейін үйде демалуына тура келеді. Стипендиат Хайдеггердің денсаулығы бұзылғаны шіркеу иелерін алаңдатады. Хайдеггер саулығын түзеу мақсатында өзін әр түрлі дене

жаттығуларымен қинайды. Ақыры өмір бойы белгі берген жүрек ауруына тап болады. Осыған қарамастан Хайдеггер ұзақ өмір сүрді және жүрек ауруының арқасында ол екінші дүниежүзілік соғыста да әскер қатарында қызмет етуден босатылады.

Мартин ауырып қалған кезде шіркеу оған қаржылай көмектесуін тоқтатады. Енді оған университетте оқуды жалғастыру қиын мәселеге айналады. Хайдеггер басына түскен осы жайды кейін алғашқы экзистенциалдық дағдарыс деп бағалады. Кейін ол «ұлылардың жұмбағын» шешпек болған «кішкентай адам» жөнінде көп ойланып, осы тақырыпқа өз шығармаларында қайта-қайта оралады. Басынан өткен осы дәрменсіздіктің, кіріптарлықтың зардабын ол өмір бойы ұмытпайды. Ұлы философ ретінде танылған кезде де осы кемтарлық таңбасы оның атына да, ісіне де теріс ықпалын тигізумен болады. Осының салдары Хайдеггердің 1933 жылы нацистермен ымыраласуына, Гитлер құрған нацистік партияға мүше болып кіруіне әкеліп соқтырады. Мұны әдебиетте «Хайдеггердің күнәға батуы» деп атайды.

Кішкентай адам, деп жазады Хайдеггер, әрқашанда ұлы атақты адамның өзінен жоғары тұрғанын мойындайды және қалайды. Өзін кішкентай, елеусіз адам ретінде сезінетін адам, қалай болғанда да басқаға бағынуға әзір тұрады, «өзінің үстінде үлкен адам тұрғанын жақсы көреді». Сонымен бірге кішкентай адам, Хайдеггердің ойынша, «қулық жасап» (Хайдеггерде: трюк), өзінен жоғары тұрған адамдарды мүмкіндігінше өзінің қатарына қоюға, биігінен түсіруге, кішкентай етуге тырысады. Кішкентай адамға әрдайым көре алмаушылық, қызғаншақтық тән. Өмірде мұндай жағдай жиі кездеседі; ал үлкен адам пейілі жағынан кең болып келеді. «Болмыс және уақытта» жиі ұшырасатын **man** ұғымы осындай кішкентай адамдардың психологиясын дәл бейнелейді. Мұндай адамның кім екені белгісіз, ол ештеңесімен көзге түспейді. Ницше де, Ортега да, Хайдеггер де қазіргі қоғамда осындай ұсақ адамдардың көбейіп, ірі, кең адамдардың азайып бара жатқандығын қоғамның кері кетуінің айқын белгісі деп есептеп, дабыл қағады.

Мұндай жағдайға назар аударып отырған себебіміз – Хайдеггер шығармаларында осындай ауыр экзистенциалдық ахуалдар жиі қарастырылады және оларға мән бермеу не бір қиындықтарға ұрындыратыны ескертіледі.

Шіркеу тарапынан қаржылай көмек тоқтатылғаны және жаратылыстану ғылымдары мен философияға ден қою Хайдеггердің теологияға немқұрайлы және салқын қарауына, теологияны тастап, ғылымға және философияға баса көңіл бөлуіне себеп болды. Университетте оқуын жалғастыру үшін арнаулы емтихан тапсырып, Хайдеггер физика және математика факультетіне ауысады. Мемлекет тарапынан оқуға мүмкіндік алады. Жаратылыстану ғылымдарымен,

логикамен, салыстырмалық теориясымен айналысу Хайдеггерді алғашқы күрделі проблемаға – **уақыт проблемасына** алып келді.

Университетті бітіргеннен кейін Хайдеггер приват-доцент ретінде философия факультетінде жұмысқа қалдырылады. Осы кезден бастап ол философиядағы өз жолын табуға тырысады. Докторлық диссертациядан кейін бірнеше жыл Гуссерльдің ассистенті болып істейді. 1923 жылдан 1928 жылға дейін Марбург университетінде профессор, 1929 жылдан бастап отставкаға шыққан Гуссерльдің орнына кафедраны басқарады. Өзінің орнына Хайдеггерді ұсына отырып, Гуссерль оған өте жоғары баға береді: «Менің көз алдымдағы үміткерлердің ішіндегі ең лайықтысы Хайдеггер деп есептеймін. Егерде, бақытсыздыққа орай, түсініксіз бір жағдай болып қалмаса немесе тағдыр кеселдік етпесе, ол ұлы стильдің философы болары сөзсіз...» (Қара: Мотрошилова Н.В. Драма жизни, идей и грехопадений Мартина Хайдеггера //Квинтэссенция: Филос.альманах. 1991 М.: Политиздат, 1992, С.177). Гуссерльдің айтқаны келді: Хайдеггер ұлы стильдің философы болды, сонымен бірге бақытсыздық та-иррационалдық (түсініксіз) жағдай да тап болды: Хайдеггер нацистерді қолдауға мәжбүр болды; он жылдан астам уақыты босқа кетіп, ол өзінің біртума ойларын ашық жариялай алмады.

1924 жылы Гуссерль өзінің шәкірттерінің бірі Гадамерге: «Феноменология – бұл мен және Хайдеггер» деген шәкіртіне риза болған пікірін білдіреді.

1927 жылы Хайдеггердің классикалық шығармасы «Болмыс және уақыт» жарық көрді. Кітабын ол асқан ізеттікпен ұстазы Гуссерльге арнайды. Алайда осы кітаптан бастап, Хайдеггер мен Гуссерльдің қарым-қатынасында салқындық белең ала бастайды. Гуссерль шәкіртінің тура өзінің жолымен жүрмей, феноменологияны өзінше түсініп, өзінше дамытпақ болғанын аңғарады.

Аталған кітапта дәстүрлі философиялық проблема – болмыс өзекті, күрделі проблема ретінде алға тартылады. Хайдеггердің ойынша, бұл мәселені философия тарихында оның мазмұнына сай қоя білген, түсінген бірден бір философ Парменид болған. Гегельдің «Энциклопедиясында», «Логика ғылымында» болмыс жөнінде көп айтылады, бірақ шындықтың, идеяның ең абстракты, бастапқы анықтамасы ретінде. Болмыс ұғымын Гегель ең кедей, бастапқы ұғым деп есептейді, өйткені ол бірдеңенің бар екендігінен басқа мағлұмат бере алмайды.

Болмыс мәселесін қарастыра отырып, Хайдеггер оны тек категория күйінде қалдырып қоймайды, нақты дүниенің (қоршаған ортаның), нақты заттардың (әр түрлі мағынасы, мазмұны бар, әр түрлі қызмет атқаратын заттардың), нақты тарихи адамның (белгілі бір заманда, белгілі бір әлеуметтік жағдайда өмір сүретін адамдардың) болмысы-қаракеті, ізденісі, күресі, үміті, үрейі, ұмтылысы етіп көрсетеді, нақты өмірмен байланыстырады. Хайдеггердің іліміндегі «болмыс» жөнінде, Гуссерльдің

сөзімен, бұл – «жизненный мир» яғни нақты өмір дүниесі деп айтуға болды. Болмыс мәселесін қойып, дәйекті қарастыру арқылы Хайдеггер феноменологияны да, герменевтиканы да (ол болмыстың нақты философиялық түсінігін ұсынды) және экзистенциализмді де байытты.

Адам аты бар да, заты жоқ мылқау бірдеме емес, ол өзінің де, қоршаған дүниенің де, өзі жасаған заттардың да, құбылыстардың да (мемлекет, құқық, мораль, дін, ғылым – бір сөзбен – бүкіл мәдениет) болмысын, не үшін өмір сүретінін паш етеді. Болмыс ұғымы зат, құбылыс ретінде бар болуды ғана білдірмейді, сонымен бірге заттың, құбылыстың санада, теорияда, ғылымда, философияда бейнеленуін де аңғартады. Хайдеггер өз ілімімен, аталған еңбегімен әрбір адамға: «адам болсаң, адам ретінде өзіңді таны, басқаларға өзіңді таныт, көрсет, адам атыңды ақта, не үшін өмір сүріп жүргенің жөнінде өзіңе өзің есеп бер» дегендей болады.

Хайдеггер классикалық философияны, XX-ғасыр философиясын болмыс ұғымына, осы (мәселеге) жете көңіл бөлмегені үшін сынайды. «Болмыс» ұғымын өте кең мағынада және абстракты тұрғыдан түсініп, адамнан тыс рух және қоғам болмысы ретінде ғана қарастырғаны үшін Хайдеггер Гегельді де, Марксті де сынайды.

Хайдеггердің ойынша, болмыс тек адам болмысы ретінде ғана философиялық деңгейде қойылып, терең мәнге ие бола алады. Адам болмысын философ **болмыс – сана** деп атайды. Бұл арада ол бар нәрсенің болып қана қоймай, бар екендігін өзі білетінін паш ететінін еске салып отыр. «Тек қана адам болмысы (болмыс-сана) арқылы болмыс деген таныла алады, проблемаға айналады» (Мотрошилова Н.В. Аталған шығ... Квинтэссенция... С. 179). Болмыс-сананы Хайдеггер дәстүрлі **«Dasein»** деген ұғыммен бейнелейді. Мағынасы – болмыстың мән-жайын түсіну: «da» – келісу, «sein» – болмыс, екі сөз қосылып: «осы – болмыс» «мұнда – болмыс» – деген ойды білдіріп тұр. «Да»-ның арқасында абстракты, белгісіз болмыс көз алдымыздағы, өзіміздің болмысқа айналып отыр. Болмыс экзистенциямен, нақты тіршілікпен байланысты болып шығады. Dasein – бұл біздің өзіміз, біздің болмысымыз, жай-күйіміз. Болу-болмау, қандай күйде болу – бізге сырттан таңылмайды, өзімізге байланысты болады. Dasein болмысты уақытпен байланыстырады: біздің болмысымыз – уақытша (временно). Біз өзіміздің болмысымызға үңіліп, оның уақытша екендігін, уақыттың зымырап өтіп бара жатқанын түсініп, бейқамдықтан арылып, ойға қаламыз. Әр адам, Хайдеггердің ойынша, біртума (уникальды) құбылыс, әркімнің дүниеде ізі қалуы керек. Адамның болмысы оның өзіне байланысты. Адам өз болмысы үшін жауапты. Хайдеггер осыны қайта-қайта адамның есіне сала береді.

Болмыс және уақыт деген сөз болмыстың кеңістікпен емес, уақытпен байланысты екенін, уақытпен анықталатынын көрсетеді. Болмыстың мән-жайын, адамды тек уақыт арқылы түсінуге болады. Уақыт бәрінің бағасын береді.

Хайдеггердің «Болмыс және уақыт» деген шығармасы – өте күрделі, терең мағыналы дүние. Оны оқып түсіну үшін, игеру үшін көп тер төгуге тура келеді. Ал түсінген адамға Хайдеггер адам, өмір, қоршаған дүние, сана, мақсат, уақыт т.т. туралы көп жайды ашып береді.

Хайдеггер болмысты экзистенцияға айналдыра отырып, болмыстың бұрын-соңды қарастырылмаған қырларын ашады, талдайды: бәрі де – тарихи құбылыс, тарих шеңберінде өмір сүреді (тарихилық); қам жеу (забота) – сен өзің үшін де, басқалар үшін де, болмыс үшін де жауаптысың; елеусіз қалу, ешкімге, ештеңеге керексіз болу, еленбеу (заброшенность, покинутость); төмендеу, көптің бірі болу (усредненность); жалғыздық; үрей т.б.

Хайдеггер адамдарға әзір тұрған жауаптарды ұсынбайды, керісінше, белгілі үйреншікті нәрселерді де сұраққа айналдырып, күмандандырып, ойландырады. Басқа оқымыстылар неге болса да бірден жауап беруге, жауап табуға тырысады. Хайдеггер болса өзіне де, басқаларға да сұрақ қояды. Хайдеггердің философиясы, өзінің және оның шығармашылығын зерттеушілердің ойынша, – сауалдама философиясы (философия вопрошания). Бәріне де сұрақ қою керек, тіпті техникадан да сұрайтын нәрселер көп: адам қолынан, ақыл-ойынан шыққан нәрсе ол қалай өз алдына өмір сүрмек болады, өзін адамға қарсы қояды? Қалайша техниканы ойлап тапқан адам оны өз қалауынша, өз игілігіне орай пайдалана алмайды?

Ойшылдардың бәрі де – Батыста да, Шығыста да – Хайдеггердің философиясы жөнінде айтады, таласады, қырын-сырын ашпақ болады. Ал оның өзі: ешқандай Хайдеггердің философиясы деген жоқ – дейді. «Міне, – дейді ол, – мен алпыс жыл бойы философия дегеннің не екенін түсінуге тырысып келем...» (Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник: М.: Высш.школа, 1991.-С.154).

Жан Поль Сартр (1905-1980)

Жазушы, публицист, философ, француз экзистенциализмінің жетекшісі. Өзінің өмірбаянын ол «Сөздер» («Слова», 1963) деген шығармасында суреттейді. Бала кезімде, – дейді ол, – ерінен айырылған анаммен, атаммен әжемнің қолында өмір сүрдім. Әжем – католик, ал атам – протестант еді. Үстел басында екеуі бірінің дінін бірі мазақтайтын еді. Жанұядағы дәстүр-әзіл ретінде. Бірақ бала бәрін тікелей түсінеді ғой: олардың сөзінен мен мынадай тұжырым жасадым: «бұл екі дін де түкке тұрмайды екен». Біздер айттық: діни және атеистік экзистенциализм бар деп. Сартр сол атеистік экзистенциализмге жатады. Құдайдың жоқ болғаны, – дейді Сартр, – өкінішті – ақ. Демек, Құдаймен бірге табынатын, жүгінетін ештеңенің болмағаны ғой. Дәстүр осы кезге дейін адамгершіліктің, ар-ұяттың көзін Құдайдан іздеуді әдет етіп алған-ды.

Сартр Достоевскийдің атышулы кейіпкері Иван Карамазовтың сөзін «дұрыс» – деп мақұлдайды: Құдай жоқ болса, онда бәріне де жол ашылғаны («все дозволено»); «әй» дейтін әже, «қой» дейтін қожа болмайды, адам ұят дегенді ұмытады. Өйткені Құдай-имандылықтың кепілі.

Сартр философияны Париж оқу орындарында оқып, меңгереді, Гавр (1931-36) және Париж (1936-44) оқу орындарында философиядан сабақ береді. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде тұтқынға алынып, бірнеше ай немістердің қолында болады. Фашизмді ол тағылық деп есептейді. Тұтқыннан құтылып шығып, фашистерге қарсы құрылған Қарсылық қозғалысына қатысады. Социализмге оң көзімен қарайды, бірақ бірден социализмге тән басты кемшілікті ашық айтады: социализмге еркіндік жетіспейді. Тарихта орын алған қоғамдық құрылыстардың ішіндегі еркіндікті керек ететін, еркіндік арқылы ғана орныға алатын қоғам - бұл социализм. Ал әзірге ол еркіндікті керек қылмай тұр. Бұл жағдай Сартрды ойлатады, күйзелтеді. Парижда ол «Социализм және еркіндік» деген жасырын топ құрады. Қалған ғұмырында Сартр өз шығармаларының өзекті тақырыбы ретінде – еркіндік мәселесін қарастырумен болды. Сартрдың үш томдық үлкен шығармасы **«Еркіндік жолдары»** деп аталады. (1945-1949). «Біздің нақты, өзекті, қазіргі мақсатымыз, – деп жазады Сартр, – адамды азат ету...».

Сартрдың әйелі – жазушы, философ Симана де Бовуар күйеуі жөнінде: «ескілікті, иерархияны, мансапты жаны сүймейтін, ешкімге, ештеңеге бағынғысы келмейтін, еште бір қалыптармен, ережелермен, заңдармен санасқысы келмейтін, құқықтар мен міндеттерді мойындамайтын адам» деп баға береді. Сартр барлық уақытын, күш жігерін жас шағынан бастап шығармашылыққа жұмсаған. Бірге оқыған студентердің бірі ол жөнінде «ол өне бойы ойланумен болатын, тек түнде ғана ойламайтын болар» – дейді. Сартрдың өзі де «Сөздерде» ашық жазады: Бір күн де бір жол жазбай отырмау-менің әдетім осы. Көптен бері менің қаруым – қалам болды. Жазушы, ойшыл-дәрменсіз, ол ештеңені өзгерте қоймайды. Оның қолынан келетіні – шығармашылық. Оның ойлары біреу болмаса біреуге ықпал етер. Мәдениет ешкімді де, ештеңені де құтқара алмайды. Бірақ адам мәдениет арқылы өзін көреді, өзіне өзі сын көзімен қарайды, өзін өзі өзгертеді.

Сартрдың әдеби, философиялық, публицистикалық мұрасы өте бай. Оның шығармашылығында әдебиет, сын, философия, публицистика өзара байланысты, тұтас дүниені құрайды.

Тағы да қайталап айтайық: Сартр шығармашылығының өзекті тақырыбы-адамның өзіндік тіршілігі және еркіндігі.

Сартр шығармаларының кейіпкерлері әр түрлі экзистенциалдық жағдайларды бастан кешіп жатады: айналасында болып жатқан оқиғаларды, басқа адамдарды, өзін де түсінбей дал болады; жеме жемге

тап болып талғам алдында тұрады; өзіне қауіп-қатер төніп тұрғандай сезімде болады, өмірді талақ етіп жатады; ертеден сеніп келген мұраттарынан бас тартады; еркіндікті аңсап, еркіндікке жете алмай, еркіндік жолындағы әрекеттері оны кіріптарлыққа душар етіп жатады т.т.

Классикалық философия нақты құбылыстарды қарастырып түсіну үшін олардың мәніне, бірақ өзіндегі емес, теориядағы абстракты мәніне жүгінетін еді. Таным мәннен құбылыстарға қарай жүретін еді. Адамды қарастырғанда ғылым, мысалы, адамның өзін (заттың өзін) зерттеп әуре болмайды, адам жөніндегі қалыптасқан түсінікке сүйеніп: адам – қоғам туындысы, адам – саяси жануар немесе табиғи құбылыс, адам – ақылды, адам – моральды, адам – діншіл деген жалпы анықтамалар шеңберінде қалып қояды да, нақты адамға жете алмайды.

Ойлаудың осы амалына қарсы Сартр былай деп мәлімдейді: «тіршілік (экзистенция, существование) мәннен бұрын» (существование предшествует сущности). Мән құбылыстан шығады. Бұл идеяның мағынасын Сартр «Экзистенциализм бұл – гуманизм» (1946) деген еңбегінде былай түсіндіреді: адам туа сала адам бола алмайды, оның мәні – жұмбақ. Адам дүниеге келіп, өсіп жетіледі, тіршілік қамын жасайды, оқиды, ізденеді, еңбек етеді. Сөйтіп, қана ол өзін көрсетеді, өзін өзі ақтай бастайды. Енді оған анықтама беріп, оның мәнін сипаттауға болады. Адамның кім екені, қандай екені, қандай болатыны тіршілік үстінде анықталады. Тіршілік деген ұғымды Сартр тек утилитарлық мағынада-күнкөріс ретінде түсінбейді. Тіршілік-адамның қуанышы мен реніші, қиындығы мен қызықтары, күресі мен жеңістері, қателіктері, күнәлары көп нақты өмірі. Өмір-күрес, тартыс дейміз. Тіршілік жөнінде – экзистенциалистер тұрғысынан-тап осылай деуге болады.

Хайдеггердің: «Адамның тіршілігі-оның өзінің мүмкіндігі» – деген белгілі қағидасы бар. Сартр өзінің іргелі «Болмыс және ештеңе» («Бытие и ничто», 1943) деген шығармасында Хайдеггердің идеясын одан әрі дамытады. Бірақ Хайдеггер оның кейбір тұжырымдарымен келіспейді, «менің ойымды марксистік тұрғыда түсіндірмек болды» – деп есептейді. «Адам дегеніміз, – дейді Хайдеггер, – әр алуан мүмкіндік, бірақ ол өзін өзі «жасай алмайды» (Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге... С.152).

Сартрдың пікірі басқаша: адам, дейді ол, кім болғысы келсе, сол бола алады. Экзистенциализм, дейді Сартр, адамның тағдырын оның өз қолына тапсырады және оның өз тіршілігі үшін жауапкершілікті оның өзіне артып қояды. Адамның кім болары, өмірде қандай орын алары, өзін қалай көрсетері оның өзіне байланысты.

Адамның ерекшелігі – ол өзінің жәндік немесе өсімдік емес екенін біледі және осыған сай әрекет жасайды.

Адам тумысында қорқақ не ержүрек болып тумайды. Қорқақтық та, батылдық та – адамның өзінің қалауы. Қорқақтың қорқақ болмауға, батырдың батыр болмауға мүмкіндігі бар.

Экзистенциализмнің, соның ішінде Сартрдың қайта-қайта көтеретін тақырыптарының бірі – **таңдау** (выбор). Бұл-адам өміріндегі, қам-қаракетіндегі шешуші сәт. Таңдауынан адамның кім және қандай адам екендігі көрінеді. Таңдау дегенде Сартр белгілі бір үлгі – қалыпқа (стандартқа) сай жағдайды, орынды, кәсіпті, заттарды таңдау жайлы әңгіме қылмайды. Мысалы, адамның өзін өзі таңдауы-ол қандай адам болуға тиіс: басқалар жөнінде көбірек қам жейтін альтруист пе әлде өз қамын ғана ойлайтын эгоист пе; дін жолына берілген теист пе әлде дін жолынан безген атеист пе?

Сартрдың философиялық туындыларын үш топқа бөлуге болады: Бірінші топқа феноменологиялық ізденістер – «Наброски теории эмоций» (1939), «Воображение. Феноменологическая психология воображения» (1940). Бұл жұмыстарда сананың құрылымы талданады және Сартр Гуссерльмен барлық жағдайда да келісе бермейді. Мысалы, ол Гуссерльдің «Менді» таза санаға теңеуін қостамайды. Санада, дейді ол, «Мен» жоқ, объектілер жөніндегі образдар бар. «Мен» басқаның «Мені» ретінде санадан тыс қалып қояды. Санада үстел жоқ, үстел, айталық, терезенің алдында, кеңістікте. Сана бойына бүкіл дүниені сиғыза алмайды, сана тек дүниенің танып білуге ашық екендігін көрсетеді.

Сартр шығармаларының екінші тобы онтологиялық және экзистенциалдық тақырыптарды қарастырады. Бұлардың ішінде Сартрдың әйгілі туындысы – «Болмыс және ештеңе» бар.

Үшінші топтағы жұмыстардың ішінен **«Диалектикалық зердені сынауды»** айрықша атап өткен жөн. Мұнда автор экзистенциализм мен марксизмнің арасындағы байланысты қарастырады. «Маркстік тәсіл, – деп жазады Сартр, – прогресшіл, озық болып табылады, өйткені ол терең талдаудың нәтижесі... Біздің тәсіліміздің эвристикалық сипаты басым, ол бізге жаңаны ашып береді». Марксизм де, экзистенциализм де бір объектіні – адамды – қарастырады. Бірақ, деп есептейді Сартр, марксизм адамды идеяға сіңіріп жібереді, экзистенциализм болса дараланған, шеттетілген индивидтің тіршілігін жан-жақты қамтығысы келеді, оның өзін шеттеткен, өзіне немқұрайлы қарайтын, өзіне жат күштермен күресін суреттейді. Тарихты талдайтын диалектикалық тәсіл іс-қимылдың, құмарлықтың, ынтаның, қалаудың әр алуан түрлерін, еңбекті, қажеттікті, сонымен бірге экономикалық категорияларды – бәрін де қамтуы тиіс. Сартр марксизмді тегістей теріске шығармайды. Қайта оның теориялық құндылығын атап отырады. Марксизмнің күшін және байлығын француз философы оның тарихи процесті тұтас күйде суреттей алғанынан көреді. Марксизмнің дағдарысқа түскені үшін Марксті кіналауға болмайды, дейді ол, бұған себеп болған нәрсе – оны иемденіп алып, бұрмалаған

бюрократтық консерватизм. «Көп жылдар бойы, – деп атап көрсетеді Сартр, – марксистер партияға (ең консервативтік ұйымға) қызмет ете жүріп, тәжірибені, система үшін қолайсыз деректерді ескермеді, дөрекі түрде оларды бұрмалады, зерттелуге тиісті құбылыстарға көңіл бөлмеді. Сөйтіп диалектиканың жанды рухын догмаға, өлі қағидаға айналдырып жіберді. Бірақ, Сартрдың ойынша, марксизм әлі де жас шағында, ол біздің заманымыздың философиясы болып қалып отыр; ол ескірген жоқ: өйткені оны дүниеге алып келген жағдайлар әлі жойылған жоқ». Егерде марксизм күш-қуат беретін, болашаққа бастайтын ілім болып қалғысы келсе, онда ол Сартрдың пікірінше, тірі индивидке, ол өмір сүріп отырған ортаға, яғни адамның тіршілігіне бет бұруы керек. Марксизмнің қазіргі қоғамды сипаттау үшін қолданатын негізгі ұғымдарының бәрі – қанаушылық, жатсыну, фетишизм, заттану т.б. – нақты адам тіршілігіне тікелей қатысты.

Марксизм, Сартрдың ойынша, өзінің дамуында тоқырауға тап болды: ол формальды, догматикалық, волюнтаристік және абстракты ілімге айналды. Егерде оны осы кемшіліктерінен арылтсақ, ол қайтадан өміршен, жемісті ілімге айналар еді.

«Болмыс және ештеме» деген еңбегінде Сартр мынадай мәселелерге баса назар аударады: болмыс дегеніміз не? сана мен дүниенің арасындағы іргелі болмыстық қатынастар қандай? Бұл қатынастардың жүзеге асуына мүмкіндік беретін сананың (субъективтіліктің) онтологиялық құрылымы қандай? т.т.

Бұл шығармада Сартр болмыстың адам өміріне қатысты үш түрлі формаларына талдау жасайды: «өзіндік болмыс» («бытие-в-себе»), «өзі үшін өмір сүру» («бытие-для-себя») және «басқа үшін өмір сүру» («бытие-для-другого»).

«Өзіндік болмыс» – заттардың, құбылыстардың өзіне тең жағдайында өмір сүруі; мұнда олар әлі өз шеңберінен шыға қойған жоқ. Әркім басқалармен байланыспай өзімен өзі өмір сүреді (варится в собственном соку), өзін өзі танып білмейді. Мұндай болмысты, Хайдеггердің сөзімен, «болмыс – сана» деп атауға болмайды. «Өзі үшін өмір сүру» – мұнда сана өзіндік санаға, «болмыс – санаға» айналып, өзіне өзі келеді. Бұл сана, Сартрдың ойынша, белсенді, пәрменді болып келеді, өз мүмкіндігін жүзеге асыруға ат салысады. Осы арада ойымызға қазақтың орынды нақыл сөзі оралады: «өзім дегенде өгіздей қара күшім бар» деген. Кешегі кеңестік саясаттың, идеологияның көп қателіктерінің бірі адам бойында осы сезімді: – «өзімді өзім қамтамасыз етем», «қоғамға масыл болмаймын» деген сияқты сенімді – қалыптастыра алмағаны. «Өзі үшін өмір сүру» жағдайында адам өзін дүниеден бөліп алып, өзінің дүниеге қатынасын ой елегінен өткізеді; дүниеге, қоршаған ортаға байланысты алдына әр алуан мақсат қояды; өз шеңберінде қалып қоймайды, өзгереді, бүгін ол кешегі емес, ертең бүгінгі емес, онда мұндағыдай емес. Осыған орай Сартр «проект» (жоба) деген ұғымды қолданады.

«Басқа үшін өмір сүру» екі түрлі жолмен жүзеге асады: 1. ерікті түрде: ізгілік, достық, мейірбандық, қайырымдылық түрінде басқаның қуанышын да, ренішін де, жетістіктерін де, қиындықтарын да бірге бөлісу арқылы; 2. еріксіз түрде: белгілі бір әлеуметтік, саяси күштердің құралы болу арқылы. Сананың бұл онтологиясы Сартрға еркіндік пен ештеңенің байланысын суреттеуге мүмкіндік береді. Еркіндіксіз өмір сүру ештеңеге бара бар. Адам мұндай жағдайда ештеңе де шешпейді, ештеңеге ықпал ете алмайды; ол – бос орын, қуыс кеуде. Онымен ешкім санаспайды. «Болмыс және ештеңе» деген атаудағы ештеңе деген ұғымның мағынасы осы.

1964 жылы Швеция академиясы Сартрға әдебиет саласынан Нобель сыйлығын берді. Сартр жиырма алты миллион франкты құрайтын бұл сыйлықты алудан бас тартады. Ол бұл қадамын былай түсіндіреді: оған берілген бұл сыйлықтың артында саяси мағына жатыр: өне бойы буржуазияға қарсы күресіп келген адамды буржуазия жағына тарту.

1965 жылы күзде Сартр Токио мен Киото деген қалаларда дәрістер оқиды. Дәрістерін «Интеллектуалдарды қорғау мақсатында» деп атайды. Ол шын мәнісіндегі интеллектуалдарды «практикалық білімнің техниктеріне» қарсы қояды. Нағыз интеллектуал – іргелі құндылықтардың (эмансипация, гуманизм, демократия) сақтаушысы, мәдениеттің күзетшісі. Гегельдің бақытсыз сана деп атағаны осындай интеллектуалдардың сипаттамасы. «Әдебиет дегеніміз не» деген жұмысында Сартр жазады: жазушының мақсаты-қоғамға ұят тауқыметін жұқтыру.

Альбер Камю (1913-1960)

Көрнекті француз жазушысы, философы. Оның қаламынан шыққан тамаша туындылары: лирикалық эсселер – **«Изнанка и лицо»** (1937), **«Бракосочетания»** (1939), философиялық трактат – **«Сизиф жөніндегі миф»** (1942), **«Неміс досыма хаттар»** (1943-1944) тарихи-философиялық шығармалар – **«Бүлікші адам»** (1951, «Бунтующий человек»), **«Злободневные заметки»** – үш кітап (1950, 1953, 1958), очерктер – **«Изгнание и царство»** (1957), **«Жаз»** (1954), **«Бақытты өлім»**, «Қойын дәптерлер», пьесалар – **«Калигула»** (1945), **«Недоразумение»** (1944), **«Қоршауда қалған жағдай»** (1948), **«Игі жақсылар»** («Праведные»), **«Астуриядағы бүлік»**, роман **«Оба»** (1947), повестер **«Бөтен»** (1942), **«Құлдырау»** (1956) ж.б.

Камю өзін философпын деп атаған да, есептеген де жоқ. Шынында да, ол кәсіби-маман философ емес еді. Бірақ оның бітіргені - Алжир университетінің тарих-философия факультеті. Камюдің шығармаларынан кәсіби философияға тән анықтамаларды, логикалық пайымдауларды, сілтемелерді, дәлелдемелерді таба алмайсыз. Ол өзін моралиспін деп атады. Бірақ ол Монтень, Паскаль, Достоевский, Л. Толстой сияқты

«адамның кейбір кездерін» (Абай), көңіл-күйін, күйзелістерін, өмірдегі шым-шытырық түсініп болмас жәйттерді, мағынасыздықты (абсурд) суреттегенде кәсіби философиялық дүниелерде кездеспейтін шеберлікке, тереңдікке қол жеткізді. Сөйтіп, экзистенциалдық философияны негіздеуге өлшеусіз үлес қосты.

Камюдің философиялық көзқарасының қалыптасуына тікелей ықпал еткен ойшылдар Плотин мен Августин, Кьеркегор мен Ницше, Достоевский мен Л.Толстой, Хайдеггер мен Сартр болды.

Камю, басқа экзистенциалистер сияқты, өнер мен философияны, философиялық зерттеу мен өнер туындысын жанаспайтын құбылыстардай қарсы қоюды қабылдамайды. Олардың арасында белгілі бір дәрежеде ерекшеліктер бар, бірақ бұлар өнер мен философияның жақындығына ара тұра алмайды. Керісінше, заман, өмір философтың алдына да және жазушының алдына да, философияның алдына да және өнер мен әдебиеттің алдына да бір мәселелерді қояды, өйткені бұл мәселелердің тамыры бір -өмір қайшылықтары. Философтар қойып шеше алмай жатқан, жан-жақтан талдап жатқан мәселелер өнер мен әдебиет туындыларынан да табылады және онда орынды шешімін тауып жатады.

Камюдің шығармашылық төңірегіндегі барлық пайымдауларына тән ортақ идея: өмірде өмір сүруге болатын мағына бар ма? Өзіне дейінгі философиялық ізденістерді өмірдің мағынасын жоққа шығарды деп сынай отырып, Камюдің өзі де ақыр соңында өмірден мән-мағына таба алмай дағдарады. Адамдар бастан кешіп жатқан екі түрлі өмірді-әдеттегі өмір (нормальная жизнь) мен мағынасыз өмірді (абсурдная жизнь) салыстыра талдай отырып, екеуінен де адамның еңсесін көтеріп, шабытын тасытатын, оны рухтандыратын, еркіндік сезіміне бөлейтін нышандар таба алмайды.

Камюдің ойынша, адамдар өмір сүріп отырған дүниедегі ең басты кесел-оны жайлап алған немұрайлылық болып табылады. Аштықты, тоқтықты, қылмысты, қараңғылықты жеңуге болады, ал немқұрайлылық ешқашан да әл бермейді. Одан тек бұл дүниені, өмірді талақ ете отырып, құтылуға болады. Камю шығармаларында мағынасыз өмірден бас тарту, адамның өзіне өзі зақым жасауы, өзін өзі өлтіруі тақырыбы жиі ұшырасады. “Шын мәнісінде көңіл қоюды талап ететін бір ғана философиялық проблема бар,-деп жазады Камю, өзін өзі өлтіру проблемасы. Бүйтіп өмір сүру керек пе, жоқ па деген мәселені шешу - философияның іргелі мәселесіне жауап беру болып табылады” (Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. М.; Политиздат, 1990, С.24). Оның «Суицид» деген де шығармасы бар.

Бұл - дүниеге, өмірге, өзіне, басқа адамдарға наразылықтың бір көрінісі. Өмірде адам өз еркімен, қалауымен әрекет жасайтын бірдемеден бас тартып, бірдемеге ұмтылатын субъект емес, бір ортада ғана өмір сүретін, бір істі ғана білетін, бір жолмен ғана жүретін, оңға да, солға да бұрылғысы келмейтін тұтатылған машинаға, батереямен жүретін роботқа

ұқсас жандар -Сизифтер көбейіп кеткен. Бұл да - немқұрайлылықтың салдары. Адам өз тіршілігіне немқұрайлы қарайды.

Бұлардың арасынан анда-санда ойланып, күнделікті тіршілігіне үңіліп: «өмірдің мәні «осы ма?», «осы үшін мен жаралдым ба?» деп өміріне риза болмай, мағынасыз тіршілікке қарсы болып, бүлік шығаратын адамдар сирек те болса кездеседі. Өзінің «Бүлікшіл адам» деген шығармасында Камю сондай жағдайды, сондай жолды суреттейді.

Философтар, әсіресе, классиктер адамды субъект ретінде, белсенді, дүниемен үйлесімді өмір сүруге тырысатын ақылды, ұлы, жан-жақты тұлға ретінде суреттейді. Бірақ өмірде мұндай жобалардың, «проекттердің» жүзеге асатын мүмкіндігі жоқ. Бәрі де, адамды басып жаншуға, шектеуге, көптің, топтың, тобырдың қатарына қосуға, аяқтан шалуға, шыққын биігінен түсіруге бағытталған. Қоғам, өркениет, мәдениет өркендеген сайын творчествоның, еркіндіктің аясы кеңі түспей, керісінше, кеми түскен. XX-ғасырдың адамы өткен ғасырлардың адамына қарағанда – ұсақ, тартымсыз, тар, сыңаржақты, бір шаманың ғана адамы (одномерный человек).

Мұндай адамның бейнесі Камюдің тамаша туындысы «Сизиф жөніндегі мифте» суреттелген. «Ұйқыдан тұру, трамвай, кеңседе немесе зауытта жұмыс істеу, түскі тамақ, трамвай, төрт сағат жұмыста, кешкі тамақ, ұйқы; дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, бәрі де осы ырғақта – міне, күннен күнге жүруге жеңіл жол осы. Бірақ бір күні «неге?» деген сұрақ туады» (Камю А. Бунтующий человек... С.29). Адам ерте ме, кеш пе ойға кетеді : өмір осылай бір күйде өте беруі керек пе ? Осы үшін мен дүниеге келдім бе? Мұндай белгілі бір күйде, айлап-жылдап қайталана беретін өмір түбі адамды жалықтырады. Бәрі де осы жалығудан (скука) басталады, дейді Камю. Жалығудың себебі – осы бірқалыпты мағынасыз өмір. Бірақ жалығу, зерігу санаға қозғау салады, сананы оятады. Адам мұндай өмірде мән, мағына жоқ екенін түсінеді.

Енді Сизифтің жағдайына оралайық. Әртүрлі күнәлары үшін құдайлар Сизифті мәңгілік азапқа тап қылады: ол үлкен тасты таудың басына шығаруы тиіс; бар күшін жұмсап, қара терге түсіп, тасты таудың басына шығара бергенде, тас Сизифтің қолынан шығып, таудың етегіне кері домалайды. Сизиф қайтадан төменге түсіп, тасты өрге қайта домалатуы керек. Ол осылай мәңгі –бақи таспен бірге тауға шығып, қайтадан кері түсіп, қайтадан тасты таудың басына домалата беруі тиіс.

Сизифтің азабы тастың ауырлығында, тасты тауға домалатып шығарудың қиындығында емес – адам еңбегі ешқашанда жеңіл болып көрген жоқ – Сизифтің азабы – осы еңбектің, осы бейнеттің түкке тұрмайтындығын, абырой әпермейтінін түсінуде. Бұл – адамды өсірудің орнына өшіретін еңбек. Бұл–мағынасыз еңбек, мағынасыз өмір. Мұның аты- абсурд. Мағынасыздықты Камю өзінің шегін білетін айқын ақыл ретінде сипаттайды.

Ал мұндай мағынасыздық тек қана мифте болуы мүмкін деп ойлайсыздар ма? Еңбек әрқашанда адамды өсіреді, жетілдіреді, еңбек еткен азбайды деп ойлайсыздар ма? Жоқ, дейді, француз ойшылы. Еңбектің те еңбегі бар. Еңбек еркін болғанда ғана, адамның ақыл-ойының, өнерінің, қабілетінің жемісі болғанда ғана адамды қанағаттандырады. Өмірде адамды аздырып, тоздыратын, адамшылықтан айыратын, адамға абырой әпермейтін, Сизифтің кәсібіндей, еңбек те болады.

Мағынасыздықтың бір салдары – оны түсініп, басқаға түсіндіру мүмкін емес. Мағынасыздық сезімі – иррационалдық құбылыс; ол ақылға сыймайды. Мағынасыздық адамға болмаса оны қоршаған ортаға, дүниеге байланысты емес. Мағынасыздық адам мен дүниенің қарым-қатынасындағы қайшылықтардан туады.

11.5.3. Феноменология

Гректің *phainomenon* – құбылған деген сөзінен; феномен деген сөзді философияда құбылыс деп те атап жүрміз. Феноменология – ХХ-ғасырдағы батыс философиясы мен мәдениетінің негізгі бағыттарының бірі. Негізін қалаған - неміс философы **Эдмунд Гуссерль** (1859-1938). Феноменология экзистенциализмге жақын: М.Хайдеггерді, Ж.П.Сартрды кейде феноменологияға да жатқызуға болады.

Феноменология Кьеркегордан, Ницшеден келе жатқан ғылымға, ақылға табынудан, шексіз сенуден, не нәрсені, нендей мәселені болмасын – тек ғылым арқылы қарастыруға тырысудан бас тарту ниетін жалғастырып әкетті. Абстракциядан нақтыға, заттар жөніндегі түсініктерден, пікірлерден заттардың өздеріне назар аудару идеясын алға тартты. Хайдеггер «Болмыс және уақытта» феноменологияны былай түсіндіреді: «Феноменология» деген сөз ең алдымен метод (тәсіл) деген ұғымды білдіреді. Ол философиялық зерттеулердің предметтерінің **не** екендігінен гөрі **қалай** екендігін аңғартады». Феноменологияның талабын, – деп атап көрсетеді Хайдеггер, бір сөзбен: «заттардың өздеріне қарай» деп анықтауға болады (Хайдеггер М. Бытие и время. М., 1997, С.27). Әңгіме жекелеген заттар жөнінде емес; олардың шегіне ешкім жете алмайды. Гуссерль кейін Хайдеггердің пікірін нақтылай түседі: «Кейін заттардың мәніне қарай!» Заттар жөніндегі әр түрлі сөздермен, ойлармен шектелмей, заттардың өздерін қарастырып, өздерін «сөйлетіп», оларға өздерін көрсетуге жағдай жасау. «Болмыс және уақыттың» бесінші тарауының бір параграфы орысша «толқи» деп аталады, қазақша алыпқашпа сөздер деп аударуға болады. Тек қана нақты ғылымдарда емес, философияда да қатеге шығаруға болмайтын деректерге сүйену керек. Феноменология философиялық ғимараттың іргесіне тұрақты анық –

қанықтарды ғана жатқызуға тырысады; екіұшты, дұдамал, шындыққа жанаспайтын ұғымдар ғылымда да, философияда да болмағаны, дұрыс.

Феноменология тұрғысынан нақты, теріске шығаруға болмайтын айқындықты тек ғылымнан табуға болады деген қалыптасқан пікір – шындықтан алшақ. Шын мәнісіндегі нақты нәрсе философияда да орын алуы керек. Феноменология сондай шыншыл философияға алып баратын жолды іздестіретін ілім.

Ғылымда, өмірде дүние, құбылыстар жөнінде ғылыми көзқараспен, олардың ғылыми (ғылымдағы) көрінісімен шектеліп қалуға болмайды. Дүниеге тек Ньютонша, Эйнштейнше, Марксше ғана қарау керек деген пікір – аңғал. Дүниені, заттарды олардың өзіне тән қасиеттеріне қарай бейнелеуіміз керек.

«Феноменология» деген ұғымға қарап, бұл – феномендер, құбылыстар жөніндегі ілім екен деп ойлауға болады. Бірақ бұл дәл түсінік болмайды. Әңгіме заттардың сыртқы көрінісі, құбылысы, құбылуы жөнінде емес. Феноменология философияны осындай сыртқы көріністерді бетке ұстайтын абстракты анықтамалардан, жалған түсініктерден арылтпақ болады. Феноменология, дұрысында, – мәндер жөніндегі ілім. Оны деректер, құбылыстар қызықтырмайды. Мысалы, феноменологияның өкілін анау не мынау моральдық нормалар қызықтырмайды, оларды норма етіп тұрған қандай қасиет – сол қызықтырады. Дінге қатысты әр түрлі салт – жораларды, заңдарды, сөз жоқ, білу керек, ұстану керек, сонымен бірге бұл ғұрыптарға діни мән беріп тұрған не, діншілдік дегеніміз не – осыны айыра білу керек. Ар, ұят, намыс, махаббат, иман деген нәрселермен өмірде кездесеміз. Мәселе олардың көрінісінде емес, өмірде орын алуында емес, мәселе олардың мәнінде: ұят дегеннің өзі не? Қалай қалыптасқан? Адамға қандай әсер етеді? Махаббат деген не? Махаббатпен өмір сүру деген не? Заттардың түпкі мәнін түсіну үшін олар жөніндегі әр түрлі пікірлерді жайына қалдырып, өзіңнің ол затты қалай қабылдайтыныңа – ұнататыныңа, ұнатпайтыныңа қарамастан, заттың өзін сол зат етіп тұрған мәнге жетуге тырысу керек.

Феноменология деген бағыттың мән-жайын түсіну үшін оның негізін қалаған Э.Гуссерльге тоқталу жөн. Әдебиетте Гуссерльді неміс философиясының «соңғы классигі» деп те құрметтейді. Бұл арада оның ғылыми философияны құруға ондаған жылдар бойы аянбай күш салғаны ескерілсе керек. Ол бірақ философияны адамнан тыс дүние жөніндегі ғылымға айналдырмақ болған жоқ.

Лейпциг, Берлин, Вена университеттерінде оқып білім алған. Алғашқыда ол өзін математика саласында танытқан, математикадан диссертация қорғап, «Арифметика философиясы» (1894) деген күрделі еңбек жазған. Бірақ Гуссерльдің атын шығарған, не дегенмен, математика емес, философия болды. Гуссерльдің кең тараған танымал шығармалары: 2 томдық «Логикалық зерттеулер» (1901) «Философия нағыз ғылым

ретінде» («Философия как строгая наука» (1911), «Таза феноменологияның және феноменологиялық философияның идеялары» (1913), «Трансцендентальдық логика және формальдық логика» (1929), «Картезиандық толғаныстар» (1931), «Еуропа ғылымдарының тоқырауы және трансцендентальдық феноменология» (1936 жылы жазылған, бірақ Гуссерль қайтыс болғаннан кейін 1954 жылы жарық көреді). Нацистер тұсында ұлтына (Гуссерль еврей болатын) байланысты қысымшылық та көрді, университеттен, профессорлық қызметінен кетуге мәжбүр болды. Оның отызыншы жылдары, өмірінің соңғы кезінде жазған, бірақ жарық көрмеген қырық бес мың беттік ғылыми мұрасын бір священник аман алып қалып, Бельгияға Лувен деген қалаға жеткізеді. Қазір сонда Гуссерльдің мұрағаты бар. Оның шығармалары том-том болып басылып шығуда.

1901 жылдан баста, Гуссерль Геттинген университетінде, кейін Фрейбург университетінде профессор болып сабақ береді, кафедра басқарады.

«Таза логика» жөніндегі ізденістері, ойлары оның алғашқы феноменологиялық туындысы классикаға айналған «Логикалық зерттеулерде» баяндалады.

Ғылыми теория жалпы және қажетті пікірлердің негізінде құрылады. Индуктивтік жолмен тәжірибеден туындайтын пікірлер мұндай жалпы және қажетті сипатқа ие бола алмайды. Гуссерль қарастыратын дерек (факт) интуициясы мен мән интуициясының айырмашылығы осы екі түрлі пікірлерден көрінеді. Мән интуициясы жөнінде философ «Логикалық зерттеулердің» екінші томында толығырақ сөз қылады.

Таным тәжірибеден, бар заттардан және деректерден басталады. Дерек дегеніміз осында және қазір болып жатқан, кездейсоқ нәрсе, оның болуы да, болмауы да мүмкін. Бірақ дерек біздің санамызға мәлім болса, онда сана онымен бірге мәнді де сезеді. Әртүрлі жағдайда, кларнетті, виолончелді, скрипканы тыңдай отырып, біз мән жөнінде – саз (музыка) жөнінде айтамыз. Индивидуальды (жеке) санамызға универсальды (әмбебап) арқылы енеді: егерде дерек осында және қазір бізге мәлім болса, онда әуелі оның мәні бізге мәлім болғаны; скрипканы, кларнетті тыңдасақ та, біз сазды тыңдап отырғанымызға күмәнданбаймыз. Мәндер, сөйтіп, құбылыстардың бізге мәлім болуының типтік модустары болып табылады. Үшбұрыштың идеясын немесе мәнін біз эмпириялық жолмен – әр-түрлі үшбұрыштарды салыстыру арқылы шығара алмаймыз. Керісінше, мынау да, анау да – үшбұрыштар, өйткені бұлар үшбұрыш идеясының жүзеге асқан жекелеген түрлері. Әр алуан деректерді салыстыру үшін бізде олардың мәні жөнінде, неліктен олардың біріне бірі ұқсас болатыны жөнінде түсінік болуы керек. Мәндерді осылай алдын-ала анықтауды, білуді Гуссерль эйдетикалық интуиция деп атайды, одан жекелеген деректерді ғана айыра алатын эмпириялық интуицияны немесе деректер

интуициясын ажыратады. Әрине, тек жекелеген заттар, деректер ғана реалды өмір сүреді; ұғымдар, универсалдар – идеалды объектер болғандықтан – жекелеген деректер сияқты өмір сүрмейді, олар тек санада өмір сүреді. Бірақ жекені біз тек әмбебап мәндер арқылы танып, ажыратып, жіктей аламыз.

Феноменологиядағы, әсіресе Гуссерль шығармаларындағы негізгі ұғымдардың бірі – **интенционалдық** (лат. intentio-стремление-ұмтылыс, ынталылық). Оның мәнісі – заттың мәнін, мағынасын анықтау немесе затқа мән-мағына беру. Гуссерль интенционалдық сананың әрқашанда «бірдеңе жөніндегі сана» болып табылатынын көрсетеді («сознание о чем-то»); сана әрқашанда зат жөніндегі ой, пікір, түсінік болып табылады. Сана затты тани біле бастағанда ғана сана ретінде өмір сүре алады. Сана дегеніміз бірдеңе жөніндегі білім. Бұл – ол жөніндегі мен ойлайтын, еске алатын, армандайтын, сезетін бірдеңе. Демек, Гуссерльдің ойынша, субъект пен объект – екі түрлі нәрселер. Субъект – бұл сезе алатын, еске алатын, сынай алатын, қиялдайтын Мен (адам), ал объект – осы актілердің (ойдың, қиялдың, сезімнің) жүзеге асқан түрі: бейнелер, ойлар, түстер, көлемдер ж.б. Объектің көрінісін, құбылысын объектің өзінен ажырата білу керек. Егерде танылған нәрсе -бұл қабылданған, көрінген нәрсе болса, онда көрінген нәрсенің ішіндегі нақтысы – айқын қабылданған нәрсе. Таным процесін Гуссерль – «**noesis**» деп, біз білетін нәрсені – «**noema**» деп атайды. **Ноэсис** – грекше ойлау, ноэма – ой – антика философиясында қолданылған терминдер. Гуссерль оларды «бірдеңе жөніндегі сана» болып табылатын интенционалдіктің құрылымын суреттеу үшін пайдаланады. Ноэмдердің ішінен Гуссерль деректер мен мәндерді ажыратады.

Сана, сонымен, интенционалды болып табылады. Ол заттармен тығыз байланысты. Мен, дейді Гуссерль, түс (свет) жөніндегі сезімімді көре алмаймын, бірақ түрлі түсті заттарды көремін, дыбысты сезінбесем де, салған әнді естимін.

Гуссерль таным процесінде интуицияға ерекше мән береді. Интуиция оның ойынша, танымның көзі болып табылады. Ойлау да керек, ақылмен өлшеп пішу де керек, бірақ нені және қалай ойлау керектігін интуиция арқылы білеміз.

Феноменологиядағы маңызды функциялардың бірін атқаратын ұғым, ойлау тәсілі – **эпохе** (гр. epoche – тартыну, өзін өзі ұстау деген мағынада) – дүние жөнінде пікір айтудан бас тарту. «Эпохе» деген ұғым кейде **феноменологиялық редукция** (лат. Reduction – артқа ысыру) деген таным, ойлау тәсілінің синонимі ретінде қолданылады. «Эпохе» деген принципті жүзеге асыра отырып, субъект ғылыми және ғылыми емес ойлау тарихында ғасырлар бойы жинақталған барлық пікірлерді, заттар жөніндегі түсініктерді ысырып тастап, «таза бақылаушы» тұрғысынан белгілі бір заттың мәнін түсінуге тырысады.

Гуссерль адамдарды философтардың, ғылым өкілдерінің айтқанының бәріне сене бермеуге шақырады, адам өзінің күнделікті өмірде және «табиғи нұсқауда» орын алатын ойларына да күдікпен, сын көзімен қарауы керек.

Адамның «табиғи нұсқауы» («естественная установка») өмірде бұларсыз ойлап-пішу қиын болатын әр алуан нанымдардан тұрады. Солардың ішінде, ең алдымен, айналадағының бәрі реалды заттар әлемі деген наным. Бұл – айқын нәрсе сияқты. Бірақ философия ғимаратын мұндай айқын нәрселердің көмегімен құруға болмайды. Менің дүниенің бар екендігіне сенген нанымымнан бірде-бір философиялық қағиданы шығару мүмкін емес, дейді Гуссерль. Санадан тыс дүниенің бар екендігі жөніндегі дерек өздігінен айқын болып табылмайды; бұған да күмәнданатын адамдар болады. Қарапайым адам ретінде философ дүниенің реалдылығына күмәнданбайды, мұнсыз практикалық өмір мүмкін болмас еді. Ал философ ретінде ол мұндай көзқарасқа күдікпен қарауы тиіс.

Дүниенің нақты өмір сүретіндігі туралы идеяға да, жаратылыстану ғылымдары алға тартатын деректерге де сүйенуге болмайды – деп есептейді феноменология өкілі. Мұндай көзқараста күнделікті тәжірибеден және қисынды ойдан алынған аңғырт пікірлер жетеді. Мәселе дүниенің бар екендігінде емес, мәселе дүниенің мен үшін қандай мағынаға ие болатынында және басқалардың оны қалай қабылдайтынында. Феноменология – дүниені оның адам үшін қандай маңызы бар екендігіне қарап өңдеудің, өзгерудің жолдарын көрсететін ғылым.

Феноменологиялық редукция әртүрлі табиғи нұсқаулары бар нақты дүниені: барлық білімдерді, заттарды, адамдарды, ғылымдарды, сырттан таңылған схемаларды, жорамалдарды жақшаның сыртына шығарып тастауды талап етеді. Сонда қалатын, жақшаға алынатын нәрсе, Гуссерльдің ойынша, – бұл таза сана, субъективтілік. Сана – айдан анық реалдық қана емес, ол – барлық реалдықтың негізгі болып табылатын абсолюттік реалдық. Гуссерльдің ойынша, эпохе және феноменологиялық редукция – бұл сана мен дүниенің мағыналық байланысын алдыңғы қатарға шығару және соған сүйене отырып, адам мен дүниенің алуан-алуан қатынастарын қарастыру тәсілі.

Феноменологияда қарапайым жағдайларды суреттеу жиі ұшырасады: бидай тарту, аттың тағасын қағу, хат жазу. Осының бәрі феноменология тұрғысынан нақты өмір дүниесі, яғни біз өмір сүріп отырған әр алуан заттар мен заттар жөніндегі ойларды – құбылыстарды (феномендерді) қамтитын дүние. «Жизненный мир» деген ұғым да – бұл бағыттың бетке ұстаған ұғымдарының бірі. Бұл – кітаптағы, теориядағы дүние емес, адамдар күн сайын бастан кешіп жатқан өмір. Нақты өмір дүниесін ғылымға, философияға қатысы жоқ жалған дүние деп елемеу дұрыс емес. Ғылымды, философияны жасайтын – адам, ал ол осы дүниеде өмір сүреді.

Жоғарыда айтқанымыздай, Гуссерльдің соңғы шығармасы Еуропа ғылымдарындағы тоқырауды (дағдарысты) және бұл дағдарыстан шығудың жолын қарастырады. Философтың ойынша, бұл дағдарыс үшін ғылымдарды кінәлауға болмайды, ғылымның мәнін, адамзат үшін рөлін теріс түсінген, ғылымды адамнан алшақтатып, абстракциялар әлеміне бұрған оқымыстылар, ғалымдар, философтар кінәлі. Осыған орай Гуссерль ғылымның міндетін сыртқы дүниені зерттеу деп түсінетін натурализмді және ғылым заттарды тек сол күйінде суреттеуі керек деп есептейтін объективизмді сынайды. Ғылымнан басқа жерде ақиқат жоқ және болуы мүмкін емес деген пікірді кім, қалай және қашан дәлелдепті? Тек қана ғылым арқылы суреттелген дүние ғана - нақты деген сенім неге негізделеді? Қазіргі ғылымдардың дағдарысы, Гуссерль түсінігінде, адам тіршілігіне қатысты күрделі және бұлтартпайтын мәселелерді елемеуінде және бұл мәселелерді саясаттың, идеологияның билігіне қалдырғанында. Сөйтіп, адамзат ақыл-ойының ең басты жемісі – ғылым адамға жат, адамға қатысы жоқ дербес дүниеге айналады. Әр адамды мазалайтын, қинайтын сұрақтар жөнінде: не үшін ол өмір сүреді, нені ол құндылық ретінде бағалайды, неге сенеді, неге сенуі керек т.т. – ғылым ештеңе айта алмайды.

Мұндай өмірмәнді, философиялық сұрақтарды елемеу рационалдықты тек оның ғылыми формасына айналдыруға әкеліп соқтырады. Дұрысында рационалдық ең алдымен нақты өмір дүниесін қамтуы керек, осы дүниеге реттілікті енгізуі керек, осы дүниені ақылға сиымды етуге тырысуы керек. Міне, осы – феноменология тұрғысынан, Гуссерльдің бағдарламасы бойынша, – нағыз ғылымға айналған философияның басты міндеті.

Гуссерльдің феноменологиясын жоғары бағалай отырып, экзистенциализм өкілі, француз философы Альбер Камю (1913-1960) былай деп атап көрсетеді: Гуссерль және оның ізбасарлары дүниеге оның әр түрлілігін қайтарып берді және ақылдың өктемдігін теріске шығарды. Олар рухани дүниені күтпеген жақтан байытты. Гүлдің жапырағы, жол бойындағы қашықтықты көрсететін бағаналар болмаса адам қолы да – махаббат, ықылас немесе тартылыс заңдары сияқты маңызды нәрселер. Ойлау деген бір ғана өлшемді қолдану деген сөз емес... Ойлау – жаңадан көруге, ұқыпты болуға үйрету; сананы бірдемеге бағыштай білу... (Қара: Камю А. Творчество и свобода. М., Радуга, 1990 С.46; сонымен бірге: Батыс философиясының антологиясы... 377 б.; Камюдің «Сизиф туралы мифін» аударған М.Сәбит).

ХІІ ТАРАУ. ҚАЗАҚ ДАНАЛЫҒЫ МЕН ТҮСІНІГІ.

12.1. Қазақ философиясының ерекшеліктері

Еліміз егемендік алған кезден бастап, біз, кейбір қазақ философтары, «қазақ философиясы» деген мәселемен тікелей айналыстық. «Қазақ философиясының ерекшеліктері», «Қазақ философиясына алып баратын сара жолдар» – деген сұрақтар төңірегінде ойланып, толғандық. Классикалық батыс философиясымен шектеліп қалмай, «философия» деген ұғымның ғылымнан басқа қырларына назар аудардық.

Мен «Даналық пен түсініктің үлгілері», «Философия тарихына шолу» деген еңбектерімде және тоқсаныншы жылдары жарық көрген мақалаларымда философияның ғылымнан басқа анықтамалары ретінде **даналықты, түсінікті, дүниеге көзқарасты және тәлім-тәрбие қызметін** ұсынып, осы тұрғыдан бүкіл философия тарихына шолу жасадым. Сөйтіп, қазақ философиясына осы жолмен шығуға болатынын көрсеттім. Менің докторлық диссертациямның тақырыбы – **«Философия тарихындағы даналық проблемасы»** болды.

Қалыптасқан пікірлерге сүйенер болсақ, қазақ халқының дана, шешен халық екендігіне, дүниенің, болмыстың, өмірдің, адамның мән – жайын жете түсінген философ халық екендігіне көзіміз жетеді. Бірақ философия деген күрделі дүние. Қазақ халқының тарихынан, мәдениеті мен әдебиетінен, өмірі мен көзқарасынан біз кез келген философияны, философиялық бағыттарды, мектептерді таба алмаймыз. Тіпті ХІХ-ғасырдың орта шеніне дейінгі әдебиеттен, билердің, ақын-жыраулардың ел аузында сақталған мұраларынан біз философия немесе пәлсапа деген сөздерді де кездестіре алмаймыз. Бірақ бұған қарап, қазақ халқында философия болмаған, ол философиялық ойлаудан шет қалған десек, қателескен болар едік.

Қазақ философиясының сипатын, формасын, мазмұнын анықтау үшін біз әуелі философияның мән-жайына үңілуіміз керек. Алғашқы тарауда атап өткеніміздей, философияға әр тұрғыдан қарап, әр түрлі анықтамалар беруге болады. Солардың қайсысын қазақ философиясын анықтауға үлгі етіп алуға болады, қазақтар қандай философияға әуес болып, оны қалай жүзеге асырады? – мәселе түбі осыған саяды. Әрине, қазақ халқында кәсіби, батыс дәстүріндегі философия болған жоқ. Бірақ әркімге түсінікті, көпшілікке бағытталған философия болды және бар.

Философияның кең тараған анықтамасы, негізгі ерекшеліктерінің бір қыры – оның ғылым ретінде дамып, жетілуі. Бірақ барлық кезде, барлық жерде, барлық философиялық мектептерде, философтардың бәрінде де философия ғылым ретінде көрінген жоқ. Сократ білім жайын, пайда болуын, ақиқатқа айналуын өз әңгімелеріне арқау етті; өзі де ақиқаттың жарық көруіне жол ашып, таным заңдылықтарын анықтап берді. Соған

қарамастан біз оның ілімін ғылыми философия деп анықтай алмас едік. Кім Сократтың әлемге танымал философ екендігіне шүбә келтіре алады? Монтеньнің «Тәжірибелерінде» бастан аяқ өмір жайлы, өмір сүрудің қиындықтары мен қайшылықтары жайлы, өзінің бастан кешкен тағдыры жайлы әңгіме болады. Одан біз философияға тән, философияға қатысты сұрақтардың, жауаптардың, ойлардың неше түрін таба аламыз. Монтень өзі жөнінде, қоршаған орта, уақыт жөнінде, өзінің дүниеге, басқа адамдарға қатынасы жөнінде, қалай қателесіп, сүрінгені, ұятқа қалғаны, қиналғаны, не дегенмен, өзін өзі қолға алып, кез болған қиындықтарды жеңіп, өзіне өзі оралғаны жөнінде ағынан жарылып ақтарылады. Өзіне ұнаған, өзі үлгі тұтатын философтардың (Сократ, Платон, Эпикур, Зенон, Цицерон, Сенека, Плутарх т.б.) сөздері, өсиеттері, бастан кешкендері жөнінде пайымдаумен болады. Осы жағынан Монтень – нағыз философ, бірақ оның «Тәжірибелерін» ғылыми туынды деп ешкім айта алмайды. Паскаль – өзінің математикалық, физикалық зерттеулерімен нағыз ғалым болды. Оны «француз Архимеді» деп атаған. Бірақ өзінің «Ой түйіндерінде» ол ғылым мен философияның шекарасын айқын жүргізеді, философияны ғылымнан гөрі дінге жақындатып жібереді.

Осы бір мысалдардың өзінен философияны ғылыммен ғана байланыстырудың жеткіліксіздігі көрінеді. Маркс – философ, бірақ ол өзін философпын деп есептеген жоқ. Достоевский – философ, бірақ ол философияны ғылым деп түсінген жоқ.

Өзінен өзі түсінікті, қазақ философиясына ғылым тұрғысынан қарауға болмайды. Ақын-жырауларды, би-шешендерді айтпағанның өзінде оқу, білімді насихаттаумен болған Ыбырай мен Абайдың шығармаларында философиялық ойлау ғылымға жанаспайтын жолмен өрбіп отырады. Әңгіме олардың дүние, адам, қоғам жөніндегі мәселелерді ғылыми тұрғыдан қарай алмағандығында емес. Әңгіме оларды қызықтырған, шығармаларына арқау болған мәселелерде. Айталық, бала тәрбиелеу мәселесі. Мұнда қандай ғылыми нұсқаулар, рецептер болуы мүмкін? Мұнда керегі басқа – өмір тәжірибесі, халықтық дәстүр, даналық пен түсінік. Макаренконың «Педогогикалық поэмасында» тәлім-тәрбие, тәжірибе бар, бірақ ғылым жоқ. Руссоның «Эмилі» де бұған мысал бола алады. Адам мәселесінің өзін алайық. Қазақ ойшылдарының көңіл бөлгені бұл мәселенің ғылыми жолмен шешілетін жақтары емес: адамның жаралуы, өсіп-дамуы, табиғатқа, қоғамға қатынасы, әлеуметтік рөлдері т.б. Жоқ. Олар өз шығармаларында адамның көңіл-күйіне, қуанышы мен ренішіне, қайғы-қасіретіне, сүйініші мен күйінішіне, достығы мен махаббатына, сенімі мен үмітіне, мұраты мен мақсатына, Абайдың сөзімен айтқанда, «адамның кейбір кездеріне» көңіл бөледі. Осындай экзистенциалдық мәселелермен қазақ билері, ақындары, жыраулары философияға енді. Бұл мәселелердің біржақты ғылыми шешімі болуы мүмкін емес. Шоқан – ғалым. Сонымен бірге ол – сезімтал ойшыл;

халықтың ділі, діні, әдет-ғұрпы, мәдениеті, дәстүрі жайлы ойларымен ол философияға жақын.

Кеңес кезеңіне дейінгі қазақ философиясынан методологиялық зерттеулерді де табу мүмкін емес. Қазақ ойлауында табиғи сезімталдық, аңғарғыштық, абайлау, қиял, интуиция бар. Абай ақыл, ақылға жүгіну жөнінде көп айтады. Сібірде айдауда жүрген оқымысты Леонтьевпен индукция және дедукция жөнінде айтысады. Бірақ ақылға әрдайым қайрат пен жүректі қосып қояды. Бұл – орынды. Абайда ақылды дәріптеп, сезімді кеміту, болмаса сезімге жол ашып, ақылды елемей атымен жоқ. Өлеңдерінде ақыл, қайрат және жүрек деп жырлаған ақын, қара сөзінде де бұларға қайта оралып отырады.

Соңғы кезге дейін біз философияны идеологиялық форма деп танып, оның идеологиялық қызметіне ерекше мән бердік. Осы тұрғыдан кеңестік, маркстік-лениндік философия ғылымның да, өнер мен әдебиеттің де қызметіне бағыт сілтеп, араласумен болды. Генетикаға, кибернетикаға қарсы шығып, тиым салатын философия қандай болуы мүмкін? Бұл, әрине, идеологияға айналған философия. Платоннан, Аристотельден, болмаса, Гегель мен Канттан біз мұндай парықсыздықты көре алар ма едік? Қазақ философиясында идеологиялық сарын байқалады. Бұхар жырау, Махамбет, Абай сияқты – біреудің талабымен емес, жүректің қалауымен – халқын бірлікке, ерлікке, еңбекке, оқуға, өнерге шақырған идеологтарды шам алып іздесең де таба алмассың. Бірақ идеология белгілі бір таптың, топтың мүддесін білдіруге тырысады; маркстік философия, мысалы, жұмысшы табының мүддесін көздеді. Сөйтіп сыңаржақтыққа ұрынды. Қазақ ойшылдары, даналары халықты тапқа, топқа бөліп, алалаудан аулақ болды; олар бүкіл халықтың, «қалың елі, қазағының» атынан сөйледі, көкейкесті ойларын «бір кісі емес, жалпақ жұртқа» (Абай) арнады. Қазақ даналары халықты ру-руға, жүз-жүзге бөлуді де қостамады; керісінше, бүкіл халықтың бірлігін, тұтастығын көздеді. Абай «мал үшін тілін безеп, жанын жалдап», байлар мен билерді мақтап, сый-сияпат іздеген ақындарды қатты сынайды, халық қамын ойламай, жеке бастың қамын ойлағаны үшін кінәлайды. Тағы бір айта кететін жәйт – идеологиялық формаға айналған философия қалай болғанда да белгілі бір философиялық бағыттың (материализм не идеализм, рационализм не сенсуализм т.б.) жағында болады. Қазақ ойшылдарының көзқарасын материализмге де, идеализмге де жатқызуға болмайды; әңгіме олардың шығармаларында, ойларында еште бір философиялық мазмұн жоқтығында емес; олардың көзқарастарын идеологиялық тұрғыдан қарауға болмайтынында.

Қазақ даналығынан, ойлауынан біз материализмді де, идеализмді де көре алмаймыз. Осыдан келіп, қазақтарда философия болмаған деген қорытынды жасау ағаттық болады. Дәстүрлі материалистік не идеалистік бағыттардан тыс тұрған философия да болады деп есептейміз. Абай, біздің ойымызша, бұлардың қай-қайсысынан да, стихиялы түрде болса да,

жоғары тұрды; олардың сыңаржақты шырмауына ілікпеді. Ол **реалист** болды.

Философияны сипаттайтын тағы бір қасиет – оның рационалдық-теориялық білімдер жүйесі болып келетіні. Философиялық көзқарас негізінде категориялар жүйесі арқылы паш етіледі: материя – сана, болмыс – субстанция, объект – субъект, форма – мазмұн, мән – құбылыс, себеп – салдар т.б. Батыс Еуропа дәстүрінде тәрбиеленген маман-философтар мұндай дәстүрлі категорияларсыз философия болуы мүмкін емес деп шыға келеді. Қазақ философиясында (әңгіме Кеңес дәуіріне дейінгі философия жөнінде болып отырғаны белгілі болар) материя, қозғалыс, субстанция, болмыс, субъект, объект, себептілік сияқты философиялық категориялар жөнінде сөз болмайды, бірақ бұдан онда философиялық ұғымдар кездеспейді деген пікір тумауы керек. Билер, ақын-жыраулар, Ыбырай, Абай сияқты ойшылдардың туындыларында жиі кездесетін ұғымдарды атап өтейік: ел, жер, адам, «Мен», дүние, жалған, тағдыр, заман, уақыт, өмір, өлім, жақсылық, жамандық, жан, тән, көңіл, ниет, қанағат, ар, ұят, намыс, жігер т.т. Жер жөнінде қазақ даналары көп ойланған. Асан Қайғы: «Жер қадірін кім білер?» дейді. Жер қадірін білмеу қазір жерді саудаға салуға әкеліп соқтырды. Тіпті Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Ғұмар Қараштың шығармаларынан біз экзистенциалдық философияның толық категориялар жүйесін шығара аламыз. Мұны олардың өлеңдерінің аты да айтып тұр. Шәкәрімде: «Жастық», «Кәрілік», «Ашу мен ынсап», «Махаббат пен құмарлық», «Дүние мен өмір», «Өкініш», «Жан менен дене», «Көңіл», «Нәпсі», «Қорқыныш», «Адамшылық» т.б. Ғұмар Қарашта: «Ғаділдік», «Жомарттық», «Жігер», «Әдеп», «Надандық», «Ұят», «Өтірік», «Тәкаппарлық», «Көңіл», «Талап», «Махаббат», «Тағдыр», «Мұрат», «Қорқыныш» т.т.

Қазақ философиясында батыстағыдай онтология да кездеспейді. Болмыс жөнінде сөз болады: тек адам болмысы жөнінде. Қазақ ойшылдары болмыс ретінде тіршілікті, дүние ретінде өмірді сөз қылады.

Соңғы кездерге дейін кеңестік және отандық әдебиетте «Қазақ философиясы» деген атау болмай келгені қазақ философиясында Батыстық философияға тән жоғарыда аталып өткен негізгі белгілердің, салалардың, бағыттардың болмауына байланысты. Сонда бір кезде Мұхтар Әуезов айтқандай, билер мен шешендерді, ақындар мен жырауларды айтпағанның өзінде, Абайды да, Ыбырайды да, Шәкәрім мен Ғ.Қарашты да біз философтар санатына кіргізе алмайды екенбіз. Мұханның өзінде, оның «Абай жолы» сияқты классикалық туындысында, зерттеушілер (Ө. Нысанбаев, А. Тайжанов, М. Бурабаев т.б.) ашып көрсеткендей, ғажап философиялық, халықтық көзқарас жатқаны белгілі.

Философияның қоғаммен, қоғам дамуымен, өркениетпен, мәдениетпен, ғылыммен тығыз байланысты екені даусыз. Бірақ философияның халық туындысы екенін де, адамдардың сана-сезімімен,

көңіл-күйімен, әдет-ғұрпымен, салт-жораларымен, дінімен байланысты болып келетінін де естен шығармауымыз керек. Философия – теориялық-ғылыми сала, сондықтан ол тек дамыған өркениетті елдерде ғана орын алған деген түсінік - сыңаржақты. Соңғы кезде тарихшыларымыз көшпенділердің де өркениеті болғанын дәлелдеп жүр. Сол сияқты көшпенділердің де өзіндік философиясы болған: Қорқыт – философ. Асан Қайғы – философ.

Жоғарыда атап өткеніміздей, философияның өрісі кең, мүмкіндігі мол. Оны тек жоғарыда аталған салалармен (гносеология, онтология, логика, методология) және бағыттармен (материализм, идеализм, рационализм) шектеп қалуға болмайды. Өзінің үш мың жылдық тарихында философия басқа да қырларымен көрінген.

Бұл арада ең алдымен **даналықты** атап өтуіміз керек. Даналықсыз философия философия болудан қалады. Даналықтың «философия» деген сөздің түбірінде жатуы тегін емес. Пифагор да, Сократ та философияға анықтама бергенде, оның сыртқы дүниеге қатынасына, яғни ғылыми функциясына назар аудармайды, оның адамға, адамның тұрмыс-тіршілігіне, адамның алдында тұрған міндеттеріне назар аударады. Ғылымда сыртқы дүниедегі құбылыстар жөнінде терең білім бар, бірақ онда даналық жоқ, өйткені қай ғылымда да адам адам ретінде орын алмайды, объект, зат, тұтас дүниенің, табиғаттың, қоғамның бөлшегі ретінде қарастырылады.

Аристотель, Бэкон, Декарт, Лейбниц, Гегель, Маркс ілімдерінде философия ғылым дәрежесіне көтерілді; материя, болмыс, субстанция, уақыт, қозғалыс, даму, рух, табиғат, қоғам жөнінде терең теориялық тұжырымдар жасалды. Бірақ ғылыми зерттеулерге баса көңіл бөлген философия бірте-бірте даналықтан, адамнан, сөйтіп, өзінен өзі алыстады; ғылымға, логикаға, методологияға, саясатқа айналып кетті. Мұны аңғарған кейбір философтар: ертеде – Сократ, Эпикур; Қайта өрлеу дәуірінде - итальян гуманистері – Монтень, Паскаль; Жаңа дәуірде – Кант, Фейербах, Кьеркегор, Ницше; Ресейде - Достоевский, Толстой; XX-ғасырда - экзистенциализм, герменевтика өкілдері философияны сыртқы дүниеден ішкі дүниеге, адамға қарай бұрмақ болып, көп әрекет жасады. Қазіргі қазақ философиясы да «адамға қарай бет бұрсақ» деп (Ә. Нысанбаев пен Т.Әбжановтың бір кітабы осылай аталады), дабыл қағуда. Сөйтіп, философияда антропологиялық, экзистенциалдық бағыттар пайда болды. Бірақ философияны адамға бұру онда даналықты жандандыру екенін біреу ескерсе, біреу ескере бермейді.

Даналықтың екінші жағы, философияның тағы бір анықтамасы – **түсінік**. Даналықтың да, түсініктің де қадір-қасиетін аша білетін – ілім – философия. Сократтың ілімін адам жанын түсіну деп сипаттауға болады. Сол сияқты Платонның ілімі – идеяны, Эпикурдің ілімі - өмір талабын түсіну болып табылады. Кант – таным, Гегель – рух табиғатын, Маркс –

тарихты түсінуге тырысты. Достоевский, өзі айтқандай, өмір бойы адам жұмбағын шешумен, түсінумен айналысты.

Адамның адам болып жетілгенін, жетіскенін Декарт айтқан ойлаумен бірге, түсінікпен де өлшеген дұрыс-ау дейміз. Әйтпесе, ойлауға машинаны да «үйретіп» алуға болады.

Даналықты, түсінікті, осы қырынан көрінген философияны қазақ ойлауынан, атап айтқанда, билер мен шешендерден, ақын-жыраулардан, Ыбырай мен Абайдан, Шәңгерей мен Шәкәрімнен, Ғұмар Қараштан таба аламыз. Осы тұрғыдан біз «қазақ философиясы» деп ауыз толтырып айта аламыз. Философия ежелгі заманнан бері тәлім-тәрбие, ұстаздық кәсібімен айналысып келеді. Көптеген оқымыстыларда философия өмір сүру өнері болды. Тәрбие ісімен, «адамды түзетумен» қазақ философиясы да талмай, тынбай айналысып келеді.

Даналықтан, түсініктен туатын философияның тағы бір атқаратын қызметі – адамның дүниеге, тарихқа, қалыптасқан жағдайларға, адамдарға қатынасын яғни **көзқарасын** бейнелеу. Көзқарасынан адамның кім екені, шыққан биігі, қалай, не үшін өмір сүретіні, нені қадір тұтып, неге ұмтылатыны, Кант атап көрсеткендей, нені біліп, не істей алатыны, неге үміт артатыны білініп тұрады. Көзқарастан адамның «Мені» «мен мұңдалап» әлемге өзін паш етіп тұрады. Паскаль айтқандай, «Менің бар екенімді басқа елдер, бүкіл дүние қалайша білмейді», – деп, адамда өзін бағалайтын асқақ сезім болу керек.

Қазақ философиясы дүние, адам, өмір, уақыт, заман жөніндегі **көзқарас** түрінде де өзін өзі таныта алады.

Кеңес дәуірінде ғылыми әдебиетте «Қазақ философиясы» деген ұғым қолданысқа енбеді дедік. Қазақ халқының қоғамдық пікірлері туралы айтылып жүрді. Бұл дербес дүние ретінде философия қазақтарда жоқ дегенді білдіреді.

«Қазақ философиясы» дегенде біз, сөз жоқ, қазақтың әйгілі билері мен шешендерін, ақын-жырауларын тілге тиек етеміз. Себебі олардың сөздері жыр-толғаулары өсиет-өнегеге, тағылымға, даналыққа, түсінікке толы болып келеді. Бірақ Кеңес дәуірінде би-шешендер, жыраулар туралы айтуға болмады. Оларды үстем таптың, бай-болыстардың, сұлтандардың уәзірі, уағызшысы деп есептеп, оларды насихаттауға тиым салынды.

Қазақ философиясы туралы сөз болғанда Шәкәрімге, Ахмет Байтұрсыновқа, Міржақып Дулатовқа, Мағжан Жұмабаевқа т.б. тоқталу керек. Бұлар жөнінде де айтуға болмады. Өйткені олар «халық жауы» деп айыпталып, атылды; шығармаларын оқуға тиым салынды.

Шоқан, Ыбырай, Абай туралы, әрине, айтылды. Бірақ оларды ойшыл-философтар деп айта алмай, біреуі – ғалым, біреуі – ұстаз, ағартушы, біреуі – ақын деп сипаттауға тура келді. Егерде біз оларды халыққа ойшылдар, философтар деп таныстырсақ, шығармаларын осы тұрғыдан түсіндірсек, онда олар қазақтардың көзін ашып, дүние, өмір, адам туралы ойлануға,

қалыптасқан жағдайға сын көзімен қарауға, өздерінің тұрмыс-тіршілігін, басқа халықтардың, айталық, орыстардың жағдайымен салыстыруға үйретер еді. Сөйтіп, қазақ халқының өзіндік санасы оянар еді. «Біз кімбіз?», «Қандай елміз?», «Қайдан шықтық?», «Қайда барамыз?» - деген сияқты сауалдарға жауап іздер еді.

«Қазақтарда философия болған жоқ» деген пікірдің негізінде не жатыр? Бірнеше себеп – сылтауларды келтіруге болады.

Қазақтардың көшпенді тұрмыс шеккенін алға тартады. Сондықтан оларда мектеп, институт болған жоқ, ал бұларсыз философия сияқты зияткерлік қызмет болуы мүмкін емес деп ойлайды. Бұл пікірдің негізінде философияны тек ғылым ретінде танитын сыңаржақты көзқарас жатыр.

Тағы бір «дәлелі» - қазақтардың көбі оқи, жаза білмеді, сауатсыз болды дегенге тіреледі. Мұнымен келісу қиын. Қазақтарда мектеп те болды, сауаттылар да, орыс орталықтарында оқыған зиялы адамдар да болды. Абылай ханның, Төле, Қазыбек сықылды дана билердің орыс, қытай билік өкілдеріне жазған хаттары да табылып жатыр. Қазақ халқы өз арасынан Жүсіп Баласағұн, Махмут Қашқари, Қожа Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани сияқты ғұламаларды дүниеге әкелді. Олардан жазба ескерткіштердің өшпес үлгілері мұра болып қалды. «Отырар кітапханасы» туралы бізде ғана емес, шет елдерде де жазылып жүр.

Қазақ халқының мәдениеті мен ой өрісінің дамуына, татар – моңғол басқыншылығы мен үш ғасырдай Ресейге бодай болғанымыз үлкен тосқауыл болды. Қазақ мәдениеті, қазақ философиясы туралы, профессор Тұрсын Ғабитовтың жуырда шыққан екі кітабы жан-жақты мәсімет береді: **Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы.** – Алматы: Раритет, 2011. – 280 б. және **Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі.** – Алматы: Раритет, 2013. – 400 б.

Кеңес дәуірінде қазақ философиясы туралы сөз болмауының тағы бір сәебебі – сол кезде үстемдік құрған еуроцентристік көзқарас: ғылым да, философия да, өркениет те Батыста, Еуропада ғана дамыған деген тайыз түсінік. Көшпенділердің де философиясы, мәдениеті, өркениеті болғаны туралы қазір жер-жерде айтылып та, жазылып та жүр.

Қазақ халқының ой өрісін, ойлау қабілетін қазақ халқының біртуар, қайталанбас перзенті Шоқан өте жоғары бағалаған, ол қазақтардың моральдық қасиеті, ақыл-ой қабілеті отырықшы елдердің шаруаларынан кем түспейді. «Қазақтар ақынжанды болып келеді, ой-қиялы жүйрік», - деп жазған еді.

Қазақ философиясын танымаудың мәнісін мен былай түсіндірер едім: онда сөз болатын мәселелер тым қарапайым, жұпыны, күнделікті тіршіліктің түйікілдері, көпшілікке белгілі жәйттар: өмір-өлім, жан мен тән, жақсы – жаман, обал-сауап, ар-намыс, достық – махаббат сияқты нәрселер. Бұлардың астарында қандай философиялық мән-мазмұн болуы мүмкін? Мұның бәрі өмір туралы, адам туралы, адам болмысы туралы сыр

шертеді. Философияға одан артық не керек? Адамнан тыс нәрселердің бәрі философиядан да тыс қалады. Сыртқы заттарды философия адаммен байланысты, адам ұғымын ашу мақсатында қарастырады. Қазақ ойшылдары ғана емес, ойшыл – философ ретінде танылатын Конфуцийдің, Будданың, Сократтың Монтеньнің, Руссоның, Достоевскийдің туындыларында, сөздерінде өмір, дүние, адам жайлы, қарапайым нәрселер туралы әңгіме болады.

Қазақта мынадай сөз абр: «Түйеші тайы мен тайлағын айтады. Шаштараз қайшы мен қайрағын айтады, Үй алдында отырған қариялар қайдағы мен жайдағыны айтады» – деген. Осы қайдағы мен жайдағыда қаласаңыздар да, қаламасаңыздар да – терең философиялық мән бар. Көпті көрген қариялар айналадағы адамдар туралы, өмірде орын алған шым-шытырық оқиғалар туралы пікір алысып, біреудің жақсылығын, біреудің жамандығын, адалдығын не арамдығын сөз етіп отыр. Әйтеуір философияға қатысы бар, философияны қызықтыратын нәрселер.

Қазақ философиясы ел аузында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа тараған шешендік сөздерде, поэзия туындыларында, мақал-мәтелдерде бой көрсетіп қалады. Бұларды көркем туынды ретінде әркім бағалайды, бірақ олардың философиялық мәніне ешкім үңіліп жатпайды. Гегель дұрыс айтады: «түп-тамырына үңіл!» деп («Зри в корень!»). Философияның кәсібі осы болса керек.

Қазақ философиясын елемеуге қатысты тағы бір мәселе бар. Би-шешендердің, жыраулардың, Махамбеттің, Абайдың, Шәкәрімнің сөздері, өлеңдері басқа тілде, соның ішінде өзімізге жақын орыс тілінде де түпнұсқадағыдай, қазақ тіліндегідей терең мәнді, көркем болып шықпайды.

Қазыбектің Жоңғар ханы Қоқтажыға айтқан уытты сөздерін күшті болсаң, аударып көр орысшаға болмаса басқа тілге! Бұдан біз нені көреміз? Қазақ тілінің кедейлігін, тайыздығын ба? Жоқ, керісінше, байлығын, құнарлығын, пәрменділігін. Қазыбек Қоқтажыны сөзбен жеңді емес пе?!

Киевте университетте оқып жүргенде орыс, украин курстастарым айтатын еді: «Абайды мақтай бересің, онда айтарлықтай ештеңе жоқ қой» – деп. Менің айтуыммен олар Абайдың өлеңдерімен, сөздерімен аударма күйінде танысқан. Бірақ көңілдері толмап еді. Шынында да, түпнұсқадағы Абай мен орыс тіліндегі Абай – екі түрлі.

Осы кезге дейін Бұқар жыраудың, Махамбеттің, Абайдың, Шәкәрімнің, би-шешендер сөздерінің орыс тіліндегі ойдағыдай, түпнұсқадағыдай аудармасы жоқ.

Гегельдің Огюст Конттың өтінішіне: «Менің, «Логикамды» қысқартып, түсінікті етіп және француз тілінде шығаруға болмайды» – деп келісім бермеуі орынды сияқты.

Жақсы, қазақ философиясын жұртшылыққа таныттық делік. Асан Қайғы мен Қазтуғанды, Шалкиіз бен Бұқар жырауды, Төле би мен

Қазыбекті естіп, білген адам қазақ даналығына күмән келтіре алмасы анық. Ендігі мәселе мынау болуы мүмкін: «Қазақ философиясы қандай философия?». Бұл сұраққа жауап беру үшін **қазақ философиясының ерекшелігіне** тоқталу керек.

1. Қазақ философиясы ауыз әдебиетімен, жазба әдебиетімен, шешендік өнермен, билер сөздерімен, мақал-мәтелдермен тығыз байланысты дамып келді. XV-XVII-ғғ-да қазақ халқында ауыз әдебиеті, қара өлеңдер, шешендік сөздер кең өріс алды. Қазақтар жас шағынан сөзді тыңдауға, есте сақтауға, басқаларға жеткізуге үйренді. Үлкендер балаларды, жастарды қастарына қосты, ертіп жүрді, баулыды, әңгімелерін тыңдатты. Өкінішке орай, бұл дәстүр қазір ұмытылды. Қазақ жерінде суырып салма ақындар, шешендер көп болды.

2. Қазақ философиясының басты ерекшелігі, негізгі анықтамасы **даналық** болып табылады. Асан Қайғыны, Бұқар жырауды, Төле би мен Қаз дауысты Қазыбекті, Әйтеке мен Сырымды, Абай мен Шәкәрімді т.б. ойшылдарымызды, Маркстің сөзімен, «жүзеге асқан даналық» деп тануымызға болады. Қазақ философиясы – даналық және бастан аяқ даналық болып қалды, болашақта да осы жолдан таймауы керек. Батыс философиясы даналықтан басталса да, кейін ауытқып, ғылым жолымен кетті.

3. Даналықтың белгісі, нақты көрінісі – **түсінік**: әр нәрсенің, құбылыстың, істің мән-жайын түсіну, сөйтіп, әрекет жасау, қарым-қатынас құру. Түсінік те – философияның бір анықтамасы. Жоғарыда айтқанымыздай, философия білімнен де, танымнан да гөрі түсінікке айрықша мән береді. Түсінік болмаса, білім де, таным да нақты нәтиже бермейді.

Қазақ философиясында терең мағыналы түсінік бар. Қазақ даналары адамды, дүниені, өмірді, уақытты, айналада болып жатқан нәрселерді жете түсіне білген. Сахарадан шыққан жап-жас Шоқанның адамды, тарихты, өнерді, дінді түсінуі таң қалдырады. Билердің, Ыбырайдың, Абайдың әр нәрсені түсінуі ерекше әсер қалдырады. Өмірдегі күрделі құбылыс – махаббатты Абай қалай түсінеді?! «Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ, Саған жар менен артық табылса да...». Ғажап қой.

Қазақ түсінігінде адамға өлшеуші ғұмыр берілген. Күн өткен сайын адам өмірі бір күнге қысқара береді, о дүние жақындай түседі. Бүгін де адамдар күн өткен сайын қуанады, тезірек демалыс болса екен, тезірек жаз шықса екен – деп асығады. Қайда асығамыз? Тек о дүниеге. Сондықтан бұрынғы бабаларымыз «Бүгін тағы бір күн өтеді – ау, ажал аяндап жетеді – ау» – деп әр күнді елеп, өкінішпен шығарып салады екен. Қарапайым мысал, бірақ көп жайды аңғартып тұр. Адам уақытқа тәуелді. Ол қалауынша уақытты ұзартып не қысқарта алмайды. Уақытты бағалау керек. «Қанша уақытымыз босқа өтіп жатыр» – деп ойлану керек.

4. Қазақ философиясын мен көптен бері **экзистенциалдық философия** деп анықтап жүрмін. Асан Қайғыда, Бұқар жырауда, билер сөздерінде және шешімдерінде, Махамбетте, Абайда, Зар заман ақындарында экзистенциалдар, экзистенциалдық тақырыптар жиі кездеседі: өмір жұмбақтары, адам тағдыры, адамның көңіл күйі, мұң мен зар, дағдарыс, тығырыққа тірелу т.т. Шортанбайға жүгінсек:

Алуан – алуан жай шықты,
Қайыры жоқ бай шықты.
Сауып ішер сүті жоқ,
Мініп – түсер күші жоқ,
Ақша деген мал шықты...

Бүгін де біз осы жайға тап болып жатырмыз. Аз уақытта байып алған «жаңа қазақтар» бәрін ұмытып кетті: ұятты да, борышты да, обал-сауапты да, дінді де, дос – жолдасты да.

5. Қазақ философиясы – **халықтық** философия. Ақын – жыраулар, би-шешендер, Ыбырай, Абай, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов ж.б. көкейкесті ойларын халыққа бағыштады, халықтың мұңын жоқтап, қамын көкседі. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» – деп Абай халықтың хәлін, болашағын ойлап қамықты, «Оян, қазақ!» деп Міржақып Дулатов халқын алға жетелегісі келді, Ахмет Байтұрсынов «маса болып, ызыңдап, хылқына маза бермеді», халқының қатарға қосылғанын қалады. Қазақ ойшылдары нағыз **зиялылар** болды, халқын бай мен кедейге, ру мен жүзге бөлмеді. Қазақтың болашағы ынтымақта, бірлікте екенін уағыздаумен болды.

6. Қазақ философиясын «**тәлімгерлік философия**» деп атауға болады. «Түзетпек едім адамды» - деп Шәкәрім ғана емес, барлық қазақ ойшылдары айта алар еді, айтып та кетті. Ғылым, білім, мәдениет қарыштап дамыған қазіргі замандағы тәрбие жыраулар мен билер, ағартушылар заманындағы тәрбиедей пәрменді, беделді емес. Өкінішті – ақ, бірақ шындық солай. Ол кезде жақсы, үлгілі адамдар: батырлар, билер, шешендер, көсемдер, сал-серілер қаптап шықты. Ұлдардың ғана емес, қыздардың тәрбиесі де ойдағыдай болды: арлы, ұятты, инабатты арулар, болашақ аналар өсіп шықты. Ол кездегі жастар екі айтқызбаған, үлкендер сөзін жерге тастамаған.

7. Қазақ философиясында **құндылық** мәселесі де айрықша орын алады. Не қымбат? Не асыл? Не мәңгілік? – деп билер де, ақын-жыраулар да, Абайда өзіне де, басқаларға да жиі-жиі сұрақ қояды және құнды деп, қымбат деп олар байлықты, дүние-мүлікті, шен-шекпенді атамаған, ар-ұятты, ата-ананы, туған жерді, Отанды, сүйген жарды сыйластықты алға тартқан. Қазақ ойшылдары сөздің қадірін, жердің қадірін, ынтымақтың, ауызбірліктің қадірін атап өткен.

8. Қазақ философиясында авторлық ұстаным бар, «Мен» бар, субъект бар. Біз ұлағатты сөздерді «анау айтты», «мынау айтты» – деп атын атап, түрін түстеп жатамыз.

12.2. Қазақ философиясының жалпы сипаттамасы

«Қазақ философиясы қандай философия?» деген сұраққа Ғұмар Қараштың «Өмір пәлсапасы» деген бір өлеңімен қысқа жауап беруге болады:

Мысалы мынау жалған бір жел қайық,
Қылт етіп, қия бассан кетер тайып.
Таяныш тұрағы жоқ болғаннан соң,
Бұлайша мысал етсек болар лайық.
Таянып тұрақсызға көңіл қойып,
Жүрмеңіз мәңгілікті жұртқа сайып.
Тіршілік бес күн небар тиген еншің
Пайдалан мейлінше қанат жайып.
Аз еншің, өкінішті жолға шашпа,
Келуі қайта айналып алмағайып.
Қалмайды ізі-жолың бұ жиһанда,
Кеткен күн тағдыр суы жуып, шайып.
Нені іздеп келіп едің, қайда кеттің,
Бұл жұмбақ шешуі жоқ таңғажайып.
Анық сол: атқан таңдай әзі ғұмыр
Уақыты бітсе кетер әлі ақ байып.

(Ғұмыр Қараш. Замана. Алматы: Ғылым, 1994, 122 б.) Ойшыл дүниені жел қайыққа теңейді. Орынды емес пе? Дүние – тұрақсыз, аумалы-төкпелі, бір күйде болмайды. Тұспалдап, мысалдап сөйлеу философияда да орын алады. Мәңгілік ғұмыр жоқ: «тіршілік бес күн небар тиген еншің», сол қамшының сабындай қысқа ғұмырды қалай өткізу керек, немен толтыру керек? «Нені іздеп келіп едің?» Өмірдің мәнін, мұратын адамның есіне салып отыр ойшыл ақын.

XX-ғасырда «экзистенциализм», «экзистенциалдық философия» деген ұғымдар кең тарады. Көпшілік мұндай философия, философиядағы мұндай тенденция тек біздің заманымызда орын алған деп есептейді. Шындығында, экзистенциалдық мәселелер философияда ежелден бері қойылып, қарастырылып келеді. Шығыста – буддизмде, батыста – грек, рим философиясында экзистенциалдық мәселелер қарастырыла бастаған. Мұндай мәселелер арнаулы философиялық еңбектердің ғана емес, ауыз, жазба әдебиетінің, діни кітаптардың, аңыз-әңгімелердің, шешендік сөздердің, ақындар айтысының, мақал-мәтелдердің арқауы болып келеді: жан мен тән, өмір мен өлім, өмірдің мәні, өмірдің ауыртпалықтары – нәпсі, ләззат, азап, уайым, жалғыздық, үрей, арамдық, зұлымдық, тағдыр, құлдық, бақыт, бақытсыздық, ар, ұят, жігер, намыс, сенім, қанағат, ізгілік т.т. Осы мәселелер төңірегінде ойланбаған қазақ данасын табу қиын. Қорқыт пен Иасауидың, жыраулардың толғауында, Ыбырай мен Абайдың

өлеңдері мен қара сөздерінде, Шәңгерей мен Ғұмар Қараштың, Мағжан Жұмабаевтың өлеңдерінде осындай өмір алға тартқан мәселелер жырға қосылады, сөз болады.

Қазақ даналарының қай-қайсысы да – сөзі мен ісінде, адамшылығы мен өмір салтында алшақтық болмаған тұтас, кесек тұлғалар. Философияда қашанда осындай тұтастық бағаланады. Даналар өздерінің болмыс-бітімін, шама-шарқын, парызы мен борышын абайлап, бар өмірін, дарынын, күш-жігерін сол азаматтық борышын ақтауға сарқа жұмсаған. Асан Қайғыны алып қарайық. Көшпенділердің ішінен шыққан философ, өмірдің, дүниенің, адамның түпкі мәнін терең ұққан кемеңгер ойшыл, халық үшін қам жеген көсем, суырып салма ақын. Бұхар жырау, тарихшы Манап Қозыбаев тауып айтқандай, «сайын даланың данасы», хандар сыйлап, ақыл сұраған кемеңгер, көмекейі бүлкілдеп, сөйлегенде аузынан жыр төгілген ақын, хан екен деп райынан қайтпаған, айта жағын айтып өткен ержүрек жырау, сұңғыла дипломат, қайраткер. Махамбет – шешен, «аса жұртты меңгерген көсем», әрбір сөзі ұранға айналған жалынды жырау, елі үшін егескен «еңіреген ер». Айта кету керек – ғалымдық дәреже кітаппен де, оқумен де келеді. Ғалым болу үшін көп әріге барудың қажеті жоқ, үйде отырып та кітапқа шұқына беруге болады. Кант өзінің Кенигсбергінен ұзап алысқа бармапты; сөйтіп те әлем таныған ғалым философ болды. Ал дана болу үшін ғылым-білім жеткіліксіз, даналық тар аяға сыймайды, оған өріс, кеңістік керек; даналық өмірдің қызығы мен шыжығын, ащысы мен тұщысын, рахаты мен бейнетін түсінуден туады. Ғұмар Қараш кім еді? Ағартушы, ұстаз, көрнекті ақын, ойшыл-философ, публицист. Ыбырай мен Абайдың атқарған істерін, халқына, ұрпақтарға тигізген әсерін, қай салада, қалай, қайтіп көрінгенін білмейтін қазақ жоқ шығар. Қазақ философиясы, сонымен, біздің ойымызша, – нағыз **экзистенциалдық** философия.

Қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын аша түсетін кейбір мәселелерге, ұғымдарға тоқтала кетейік.

Қазақ ойлауындағы өзекті мәселелер **өмір мен өлім** хақында. Бір қызығы – қазақ даналығында бұл экзистенциалдар бірге, қатар қарастырылып отырады. Өмір адам үшін – ауыр сынақ; сол сияқты тіріге де, өліге де өлім де – сынақ; тіріге - тірлігі үшін: тірлігінде мән-мағына бар ма, жоқ па? өліге – артында ізі қалмаса, не үшін жер басып жүрді екен? «Өлі разы болмай, тірі байымайды» деген мақал бар. Өткен адамның ізін басу, ісін жалғастыру, жамандығын жасырып, жақсылығын асыру – кейінгі ұрпақтың міндеті. Қазақ өлген адамды жамандауға тиым салады. Өлген адам жөнінде айтсаң, жақсылығын айт, айта алмасаң, үндеме. Қоңқа би бірде қасына жас Төлені ертіп, жол жүріп келе жатады. Бір жерде көп адам жиналып, өлген адамды қойғалы жер қазып жатады. Қоңқа би Төлені жіберіп, жиналған топтан сұра дейді: – Көметіндері өлген адам ба, тірі адам ба екен? Баланың сұрағына азалы топ наразы болып, «не шатып тұрсың?» – деп біреуі жекіреді. Сонда бір ақсақал: – Баланың сөзінде мән

бар, оны сұратып тұрған қария тегін адам емес екен, содан жөнін сұрайық, – деп қарияны алдыртады. Қоңқа биден сұрағының мәнісін сұрағанда, ол: – Ә, оны дұрыс сұрайсындар. Тірі адам ба дегенім – артында өзіндей болатын бала-шағасы бар ма, ас-су беретін мал-жаны бар ма дегенім. Ал өлі адам ба дегенім – өзіндей болып өсетін артында бала-шағасы жоқ болса, ас-суын беретін мал-жаны жоқ болса, мұның аты шын өлік, шырақтарым. Осының қайсысы екенін білгім келіп еді.

Абайға ден қойсақ:

Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлмек,
Тағдыр жоқ, өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Құдай – жетілген құдірет, абсолют, оған өзгерудің қажеті жоқ.

«Туған өлмек» деп, тірі адам қол қусырып, қарап отыра алмайды, бірігіп табиғатты игереді, еңбек етеді, өседі, жетіледі, отбасын құрады, бала өсіреді, өтпелі өмірді бастан кешудің неше түрлі амалын ойлап табады.

Шәкәрімді тыңдап көрейік:

Тумақ, өлмек – тағдырдың шын қазасы,
Ортасы өмір, жоқтық қой – екі басы.
Сағымдай екі жақтың арасында
Тіршілік деп аталар біраз жасы.

Ғұмар Қараш та, Шәкәрім де XX-ғасырда Батыс философиясында сөз болатын тіршілік жөнінде ойланып толғанады.

Адам деген қызық-ақ! Оның көбірек көңіл бөлетіні – оған қатысты, өзі жасап жатқан осы шақ емес, өткен шақ пен болашақ. Оның дүниеге келуі де, ертең уақыты жеткенде дүниеден озуы да заңды және бұған ол қарсы тұра алмайды. Кьеркегор мынадай риторикалық сұрақ қояды: «Мен қайдамын? Дүние деген не? ... Кім мені мұнда әкеліп тастаған? Неге менің келісімімді сұрамады?...». Тағы бір данышпанның – Паскальдің жазғаны бар: «Біз ешқашанда осы шақпен өмір сүрмейміз, өне бойы болашаққа үміт артып, ол кешігіп қалғандай, тезірек келуін қалаймыз немесе өткен шаққа алаңдап, ол тым ерте кетіп қалғандай, оның қайта оралуын тілейміз. Біздің өзімізге тиісті емес кезеңге көңіл бөліп, өзіміз өмір сүріп отырған осы шаққа көңіл бөлмеуіміз ақылға сыймайды және өткенді аңсап, қазіргімізді елемеуіміз – құр әбігершілік. Мұның себебі – осы шақ әрқашанда дерлік адамға ауыр... Өз ойларыңызға үңіліп көріңіз, - дейді Паскаль, - одан табатыныңыз өткен шақ пен болашақ. Осы шақ жөнінде біз тіпті ойламаймыз...» (Паскаль Б. Мысли. – Библиотека Всемирной литературы

– Ларошфуко, Паскаль, Лабрюйер..., 1972, С.148). Ал адамның өзін өзі танытып, бойындағы қабілетін жүзеге асыратын кезі – өмір сүріп отырған уақыты. Қазақ ойшылдарының көпшілігі өмір жөнінде толғанғанда нақ осы шақты сөз етеді. Дүниені, өмірді әдебиетте ағып жатқан суға теңейді (Гераклит, Абай). Бірақ бұл әр адамға әр түрлі боп келетін, асулары, белестері бар ағыс. Ақын-жыраулар әр белеске мән беріп, оның адамға артар жүктерін атап көрсетіп отырады (Бұқар жырау, Шал ақын т.б.). Бұқар жыраудың белгілі жолдары:

Жиырма деген жасыңыз
Ағып жатқан бұлақтай,
Отыз деген жасыңыз
Жарға ойнаған лақтай,
Қырық деген жасыңыз
Ерттеп қойған құр аттай,
Елу деген жасыңыз
О да бір көшкен ел екен,
Алпыс деген жасыңыз
Қайғылы, мұңлы күн екен,
Сексен деген жасыңыз
Қараңғы тұман түн екен,
Тоқсан деген жасыңда
Ажалдан басқа жоқ екен.

Қазақ ойының философиялық сипатын аша түсетін экзистенциалдық ұғымдардың бірі – **жалған дүние**. Орыс әдебиетінде, «Тауратта» «суета сует» деген осы қазақ ұғымына балама болып келетін сөз бар. Бәрі – өткінші, алдамшы, дүние бір күйде тұрмайды, ауытқи береді, өмірдің өзгеруін қазақ «аумалы-төкпелі» деген тамаша философиялық теңеумен білдіреді. Шал ақынның толғауын тыңдап көрейік:

Дүние деген шолақ депті,
Жан кеудеге қонақ депті,
Ахирет деген бір киім
Алып қайтар сол-ақ депті.
Дүние деген осы,
Ешкімнің емес досы,
Болар еді досы,
Аумаса егер қосы....
Дүниеге қызығамыз несін біліп,
Аз күнгі қызығына есерленіп,
Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой,
Мойынға төрт қары бөз тесіп іліп.

Дүниенің, өмірдің диалектикасын қазақ ойшылдары ғылыми сараптау арқылы емес, поэзия тілінде бейнелеумен шебер суреттеп береді. Шәңгерей Бөкеев қарапайым төрт жолға терең мағынаны сыйғыза біліпті:

Ағаш едің құрма өскен,
Ұршық болдың шуда өскен.
Бір қалыпта тұрмақ жоқ,
Шығармалық мұны естен.

Міне, диалектика, міне, даналық, түсінік. Көптеген философиялық категориялар (жалқы, болмыс, өзгеріс, бірдеме, іс-қимыл) бір шумаққа сиып кеткен.

Ғұлама жазушымыз Зейнолла Қабдолов Шәңгерейдің осы жолдары жөнінде: «Тамаша! Кішкене нәрседен ақын үлкен философия туғыза білген», – деп ризашылық білдіре жазады.

Махамбеттің «Жалған дүние» деп аталатын өлеңінен де көп сыр аңғарылады:

Қоғалы көлдер, құм, сулар
Кімдерге қоныс болмаған?
Саздауға біткен құба тал
Кімдерге сайғақ болмаған?
Басына жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған?
Таңдап мінген тұлпарлар

Иесін қайда жауға салмаған? – деп, өмірдің ащы шындығын жайып салады. Сонымен бірге қазақ ойлауында түңілу, тоқырау, сары уайымға салыну сирек кездеседі. Керісінше, өмірдің қатал заңдарына қасқайып қарсы тұру байқалады. Мұны Махамбет өлеңінің жалғасынан көре аламыз:

Ішелік те желік
Мінелік те түселік,
Ойналық та күлелік,-
Ойласандар, жігіттер,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған?!.

Исатайдан айрылып, жалғыз қалып, қашып-пысып жүрсе де, Махамбет «Өткенге бекер өкініп, құр жылаудан сән бар ма?» – деп өзін өзі жұбатады.

Қазақтың дүниеге көзқарасының оптимистік сыңайын «жалған дүние» ұғымымен қатар қарама-қарсы мағынада қолданылатын «**жарық дүние**» деген ұғымнан аңғаруға болады. Бұл ұғымның философиялық-эстетикалық мағынасы жөнінде қазақ халқының көркемдік-эстетикалық мәдениетін көптен зерттеп жүрген Қанат Нұрланова «Жарық дүние» деген эсселерінде жазады. Жарық дүние бір жағынан, бүкіл әлемді бейнелесе, екінші жағынан, адам әлемін, адамның туғаннан өлгенге дейінгі тіршілігін

аңғартады. Адам алдымен жер басып тірі жүргеніне шүкіршілік етеді, өйткені ең басты байлық, ең басты бақыт осы. Сонымен бірге адам қалай болса солай өмір сүргісі келмейді, ол көңілінде әр күнін, әр сәтін есте қаларлықтай етіп өткізгісі келеді. Адам анаған да, мынаған да қызығады, ұмтылады, талаптанады, сөйтіп жүріп, қателеседі, сүрінеді, тауы қайтады; тек қайсар, жігерлі адам ғана кедергілерге қарсы тұрып, мақсатын жүзеге асыра алады; бірақ ондайлар – азшылық. Көпшілік тағдыр тәлкегіне шыдай алмай, амалы құрып, ағымға ілесе береді, өмірді өз бетімен жібереді.

Бір кезде ежелгі грек ойшылы Эпикур құдайдың адам өміріне қатысы жоқ, жақсылық та, жамандық та адамның өзінен, сондықтан құдайдан бостан босқа қорқудың қажеті жоқ деп адамдарды жұбатпақ болғанды; өлім де, оның ойынша, құдайдың жазасы емес, табиғат заңы және оның да адамға қатысы жоқ. Сол сияқты Шәкәрім де қит етсе, дүниені жамандап, «дүние – жалған», «сұм, алдамшы» деп дүниені кінәлауды жоққа шығарады; өмірдің тауқыметі адамның өзіне байланысты – дейді. Үнділердің карма заңы да осыны паш етеді. Шәкәрімнің «Дүние мен өмір» деген өлеңі басқа да көптеген өлеңдеріндей, осы жағынан философиялық пайымдаудың үлгісі болып табылады:

Білімділер насихат көп жазады,
Адам үшін уайым жеп жазады.
Байқап, оқып отырсам, соның бәрі:
«Дүниені сұм, алдамшы» деп жазады.

Философтар, зиялылар – насихатшылар, идеологтар; уайым жеп, қайғыратындар да солар. Мәселе, Шәкәрімнің ойынша, дүниеде емес, адамда: ол қайтіп өмір сүргісі келеді?

«Мен де соққы жедім – деп – сұм дүниеден»
Көп жазып ем, оныма өкіндім мен.
Ойласам, көрген бейнет, тартқан қайғы
Болыпты не біреуден, не өзімнен.

Бұл да – философиялық тұжырым: адам өз өмірі үшін өзі жауапты, қандай объективтік жағдайлар болмасын, олардың салдары адамға байланысты жүзеге асады.

Кейбіреулер жазады «қу өмір» деп,
«Тұрағы жоқ, алдамшы, су өмір» деп.
«Көрген қызық, қылған іс – бәрі де ұмыт,
Иә, көлеңке, яки түс, у өмір» деп.

Көлеңке де (Платонда), түс те, елес те (үнді философиясы), у да (экзистенциализм) философияда талай-талай сөз болатын ұғымдар.

Тумақ, өлмек, қартаймақ болмай қоймас,
Қанша қызық көрсе де, пенде тоймас.
Сол тоймастық - дүниені жамандатқан
Сен сөкті деп тағдырды қайта жоймас.

Пендешілік белгісі – қанағатсыздық. Қазақта «өзі тойса да, көзі тоймайды» – деген сөз бар. Өмірдің бейнетке айналатынын үнді философиясы адамның дүниеқұмарлығынан, нәпсіқұмарлығынан, атаққұмарлығынан көреді.

Қаза келсе, өзіннен, иә біреуден,
Немесе бір нәрсенің себебінен.
Дауың дұрыс бола ма, ойласаңшы,
Өмір-қу, дүние-алдамшы дегеніңмен?

Даналықтың, түсініктің үлгісі деп қарауға тұрарлық Шәкәрімнің тағы бір шумақ өлеңі:

Шаранамен туып едің,
Бөз оранып өтесің.
Бір сағымды қуып едің,
Қай уақытта жетесің?
Қанша дәулет жиып едің,
Бәрі қалды нетесің?
Мал үшін жан қиып едің,
Қайтіп алып кетесің?

Бұл жолдарға поэзия да, мораль да, философия да, өмір сабағы да сиып кеткен.

Философияның әдебиетпен, өнермен астасып жатуы, бұрынғы тарауларда әңгіме болғандай, философия тарихында жиі кездеседі. Лукреций Кар мен Данте - бұған мысал бола алады. Франция философиясы бұрында (Вольтер, Руссо, Дидро), қазір де (Сартр, С. де Бовуар, А. Камю) әдебиетпен астасып жатыр. Орыс, қазақ философиясында бұл заңдылыққа айналған. Бұрынғыларды айтпағанда, қазіргі қазақ әдебиеті (М. Мақатаев, Қадыр Мырза Әлі т.б.) философиялық пайымдауларға толы. Қазақ философиясының ерекшелігі – оның дені шешендік сөз, өлең-жыр болып келетіні.

Философиялық ойды қара сөз, ұғымдар арқылы жеткізіп берудің қиындығын, философиямен жақынырақ танысқан адам біледі. Ал поэзия тілінде, поэзия болғанда төгіліп ағып тұрған суырып салма көркем поэзия тілінде философияны баяндау – философия тарихында сирек кездесетін құбылыс. «Билер шығармашылығы мен шешендік өнер бірге дамыды, – деп жазады Ғ.Есімов. – Билердің практикалық қызметі тапқырлыққа, шешендікке құрылған. Шешендік көркемдікті, оның ішінде поэзияны қажет етті. Оның басты себебі – халықтың санасында ерекше орын алған өнер саласы – поэзия. Сондықтан өлең-жырға малынып өскен ұрпақтар өздерінің күнделікті тұрмысындағы қайшылықтың күрделі шешімдерін де поэзияға тіркеген» (Есімов Ғ. Хакім Абай. (Даналық дүниетаным). Алматы, 1994, 32 б.). «Бұқар жырауды, – дейді академик М. Қозыбаев, – кейбір зерттеушілер Демосфенмен теңейді. Сөз жоқ, Демосфен – ғұлама философ, ойшыл тұлға. Бірақ Бұхар дана тұлғасы Демосфеннен әлдеқайда

бөлек. Демосфен және оның әріптестері – қара сөздің шешендері. Ал Бұқар жырау болса, поэзия дүлдүлі, шешендікті көсемдікке ұштастырған жан. Ол өткенді саралап, бүгінгіні даралап, болашақты аралаған көріпкелдің өзі» (Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы, 1994. 45 б.). Бұл пікірге қосылмауға болмайды.

XIX-ғасырда айдауда қазақ жерінде жүрген поляк жазушысы Адольф Янушкевич «жабайылар» деп аталған көшпенділердің рухани өмірімен танысып, олардың шешендігіне, ақындығына бас игенін ашық жазады: «Осыдан бірнеше күн бұрын өзара кермар екі топтың сөз шарпысына куә болып, Демосфен мен Цицеронның атын да естімеген сахара шешендерінің ділмарлығына таңырқап, қол соғып едім, ал бүгін көз алдымда жыр толғаған ақындардың талантына қайран қалып отырмын... Жабайы варвар дегеніңіз осы ма? Ғұмыр бойы мал соңында салпаңдау маңдайына жазылған болашағы тұлдыр халқыңыз осы ма? Жо-жоқ! Ақиқат басқаша! Жаратушы бойына осыншама қабылет дарытқан халық цивилизациядан қақас қалмақ емес; көшпенді тірлік кешкен номад қазір өзіне қомсына қарайтын халықтар арасындағы құрметті орнын иеленер күн де туар...» (Қара: Бес ғасыр жырлайды, Т.1., Алматы, 1984, 56.).

Қазақ халқының шығармашылығымен жақсы таныс В.Радлов, Г.Потанин, Г.Мейендорф, М.Аткинсон, П.Мелиоранский, А.Берм сияқты орыс және батыс Еуропа ғалымдары, жиһанкездері мен этнографтары қазақ поэзиясының байлығын, мазмұндылығын әрі тереңдігін ризашылықпен атап көрсетеді.

Поэзияда, шешендік сөздерде, билер мұрасында орын алған қазақ философиясынан нені аңғаруға болады? Шынайы, ащы шындықты. Дүниеге шаранамен келген адам дүниеден бөз оранып өтетіні рас. Қазақ дәстүрінде өлген адамды үлде мен бүлдеге орап көму деген болмайды, екі құлаш ақ мата жетіп жатыр. Дүниеден озған адамды қазақ аза тұтады, қайғырып, шығарып салады, қастерлейді, бейітінің басына белгі қояды. Бірақ өлген адамға деген ықыласын даңғойлықпен, бәсекелестікпен білдірмейді. Бұл соңғы кезде орын ала бастаған қазақ салтына еште бір қатысы жоқ дарақылық. Қазақ сүйген адамын есте сақтауға тырысады, сөздерін, ісін, қылығын кейінгі ұрпақтарға өнеге болсын деп айтып жүреді.

Билер мен ақын-жыраулардың сөзінде де шындық жатыр. Бернияз деген ақынның мына сөздеріне құлақ асалық; алып тастар, артық кеткен бір сөзі бар ма?

Қызғалдақтай қызық өмір,
Күні келсе, солмай ма?
Еркін жүрген ерке көңіл,
Қайғы-зарға толмай ма?
Тасқан қайтып, толған солып,
Сарғайтпай ма сондайда?
Алтын жастық жалған болып,

Аһ ұрар күн болмай ма?...
Қалай қашып құтыласың бұл шындықтан?
Қанымызға сіңген тағы бір шындықты Махамбет бетімізге басады:
Тіріде сыйласпаған ағайын
Құм құйылсын көзіңе,
Өлгенде бекер жылама!

Қазақта «жақсының жақсылығын айт, нұры тассын, жаманның жамандығын айт, құты қашсын» – деген өткір мақал бар. Көбіне керісінше болып келеді: тірісінде жақсыны елемей (Шәмшіні, Мұқағалиды, Сәкен Ғұмаровты...), өлгеннен кейін мадақтауға әуестік бар. Бұл көре алмаушылықтың салдары.

Қазақ философиясына тән тағы бір белгі – ойды бейнелі түрде (образно) жеткізуге тырысу. Махамбет дүниені, өмірді «өте шыққан қызыл гүлге», Бернияз қызғалдаққа теңейді. Абай – ағын суға теңейді. Батыр ағасын – Исатайды Махамбет арыстанға теңейді. Қуғында жүріп туған жерін – Нарынды сағынған Махамбет оның табиғи байлығын былай суреттейді:

Біздің анау Нарында
Бір төбелер бар еді
Айналасы ат шаптырса жеткісіз.
Қиқулай ұшқан қырғауыл,
Күніне құлан да басып өткісіз...
Сол Нарынның
Жатып қалған тайлағы
Жардай атан болған жер!
Жабағылы тоқтысы
Қой болып, қора толған жер!...
Аш-арығым тойған жер,
Жылаған бала қойған жер.
Шортаны қара бақандай,
Бақасы сары атандай,
Балдырғаны білектей,
Баттауығы жүректей.
Қымыздығы күректей,
Сонасы қоңыр үйректей.
Ондай қоныс маған жоқ,
Құдайым қылды, амал жоқ.

Еділіндегі табиғат сыйлап, адам жасай білген молшылықты Қазтуған жырау былай суреттейді:

Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер,

Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең,
Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас...

Тым әсірелеп жіберді деп айтуға ауыз бармайды. Теңеу деген, бейнелеу деген осылай болуы керек демеске лаж жоқ. Осындай өмірді Асан Қайғы армандады. Сондай елді Жүсіп Баласағұн суреттеді.

Исатай өліп, Жәңгір ханға қарсы көтерілген қол жеңіліп, басына түскен нәубетті Махамбет мұнар күнге теңейді:

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн...
Бұлықсып жүрген ерлерден
Бұрынғы бақыт тайған күн...
Біздің ер Исатай өлген күн
Он сан байтақ бүлген күн.

Ал, Бұқар жырау қиын-қыстау алмағайып заманды көк тұманға теңейді:

Ай, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай!...

Күмәндану, скепсис философия тарихында әлсін-әлсін бой көтеріп келе жатқанын бұрын айттық.

Шәкәрім жоғарыда келтірілген өлеңінде өмірді, дүниені сағымға теңейді: «Бір сағымды қуып едің?» Сағым жеткізе ме? Үнді, грек философиясында болмысты, өмірді елес (иллюзия) деп сипаттау орын алады; мағынасы сол сағымға, қиялға, құр арманға жақын. Бұл да - шындық. Мұны да адам керек етіп тұрады. Оған осындай өзін өзі алдарқатып, жоқ болса да бар болып, өмір сүру жеңіл сияқты. Қиялға адам, әрине, әдейі салынбайды; қиялды өмір оған оның еркінен тыс таңады. Сол үшін қоғам идеологияны құрады. Шындыққа ұмтылған философия өмірде орын алатын осы қиялды түсіндіруге, әшкерелеуге тырысады. Философияның идеологиядан бір айырмашылығы осы. Бірақ философтардың өзі, олардың ілімі қиялдан түпкілікті арыла алмайды. Біреу Даоға, біреу Логосқа, енді біреулер идеяға, материяға, рухқа, Құдайға, жігерге, санаға, пікірге, қажеттілікке, еркіндікке сыңаржақты мән беріп жатады. Философияда, сөз жоқ, утопия, әсірелеу (идеализация), жоқты бардай қылып көрсету, бардан гөрі болажақ нәрсеге үміт арту кездеседі.

Шәкәрімнің тағы бір айтпағы – өмірдің мұраты: неге ұмтылу керек? Адам өмірінде бір нәрсеге ұмтылмай, қызықпай өмір сүре алмайды. Байлыққа да, билікке де, ләззатқа да ұмтылады. «Қанша дәулет жиып едің, бәрі қалды нетесің?» Дәулет, байлық адамға жолдас болмайды екен; олардың соңына түскен адам түбі өкінумен болады. Ондай адамда дос, жолдас болмайды. Ал жоқшылықты бастан кешкен адам бауырмал болып келеді, «жарты құртты жарып жеп, бүтін құртты бөліп жеп», «көппен көрген ұлы той» деп өмір сүреді. Шәкәрім басқа бір өлеңінде:

Хан тоймайды әлемді таласа да,
Ой жіберші осындай тамашаға.
Екі жуан сыймайды жер жүзіне,
Тоғыз кедей сияды алашаға.

Абай «Ескендір» деген поэмасында: «жемiт көз жер жүзіне тоймаса да, өлсе тояр көзге құм құйылғанда» – деп турасын айтады.

Бір нан тапсақ, ортақыз отын теріп,
Ашымызға тоғымыз бөліп беріп.
Өлгенше жуандардың көзі тоймас,
Бар әлемді жүрсе де ол меңгеріп.

Қазақ ойшылдары көпшіліктің тілімен, бір ауыз сөзбен, мақал-мәтелмен, бір шумақ өлеңмен маман-философтар өздерінің трактаттарында, еңбектерінде қарастыратын мәңгілік философиялық мәселелердің ғажап түйіндерін тауып бере білген. Платонның «бұл дүниеде өлмейтін, өшпейтін не бар?» деген сұрағына Бұхар жыраудың атынан былай деп жауап беруге болады: «Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді». Шынында да, Ілияс Омаровтың, Өзбекәлі Жәнібековтың, Сағат Әшімбаевтың, Мұқтар Арынның есімдері олар дүниеден өткенмен де ұмытылмай, жас ұрпақтардың санасына сіңіп жатыр. «Әрі қысқа, әрі нұсқа» деп қазақ осындай нақыл сөздерді айтады. Бұқар жыраудың мына екі ауыз сөзі бүкіл халықтың көкейінде тұрған ойын білдіріп тұрғандай: «Тар пейілді кеңімес, кең пейілді кемімес». Қазақ пейілдің кеңдігіне, адамның тарылмауына көп мән береді: «Кең болсаң, кем болмайсың» деген нақыл сөз бар. Қазақ сөзіне, мақал-мәтеліне көп нәрселер сыйып тұр. Олар әркімге түсінікті, бірақ оларды түсіну үшін адамның көкірегінде сана, саңылау болу керек. Қазақ сөзі адамдарды саналылыққа, парасаттылыққа, сезімталдыққа, аңғарғыштыққа үйретеді, тәрбиелейді. Шешендер, билер, жыраулар әр сөзін тәптіштеп түсіндіріп жатпайды, адамның өзінің ақылына салып қояды, байыбына өзі барып жетсін дегендей пейіл танытады. XVIII-ғасырда өмір сүрген Үмбетей жырау үнді, қытай даналығының, христиан, мұсылман діндерінің белгілі қағидасын бір сөзбен былай білдіреді: «Сырт тазасы не керек, тазарт әуел ішінді». Ниетінді, пейілінді тазарт! Арам ойдан аулақ бол. Ешуақытта ескірмейтін ұлағатты сөз.

Бұл кітапта біз ақын-жырауларға, би-шешендерге жеке-жеке тоқталып, философиялық ойларын талдап жата алмадық. Бірақ қазақ философиясының бастауында тұрған, сұңғыла Шоқан «көшпенділер философы» деп атаған Асан Сәбитұлы туралы жүре-бара сөз етуді жөн көрмедік. Асан Қайғы сөздеріне қысқаша болса да тоқталып өтейік. Дала ойшылының атына Қайғы сөзінің қосылуы оның тегін адам емес екенін көрсетіп тұр. Оның қайғысы жеке адамның басындағы «пенделік қайғы» емес (Мұхтар Мағауин), данаға, ойшылға тән қайғы. Мұндайды ақылдың азабы («горе от ума») дейді. «Күллі әдебиет тарихшылары, ғылымдар, зерттеушілер, айталық: С.Сейфуллин, М.О.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М.Мағауин, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Дербісалин, Ө.Күмісбаев, т.б. көптеген авторлар Асанның «қайғысын» – елдің, жұрттың, халықтың мүддесі, арман-тілегінің негізінен шыққан деген тұжырымдарды айтады. Бұл ғылымдағы орнықты тұжырым, дәйекті түрде дәлелденген ақиқат. ...Асан бұл дүниеде көп нәрсенің тағдырын ойлап, әр нәрсеге көңілі қала бергендіктен ол «Қайғы» атанып кеткен», – деп жазады Асан Қайғы шығармашылығын тиянақты зерттеген Толысбай Кенжалы (Толысбай К... Асан Қайғының дүниетанымы (тарихи-философиялық талдау) Қызылорда: 2002 – 151 б).

Қайғы, мұң, зар, шер – ойшылдарға тән сезім. Олар тек жеке басының қамын болмаса күнделікті күйбің – шүйбіңді ойлап әуре болмайды. Ондай адамды ешкім ойшыл деп танымас еді. Асан Қайғы елінің, қазақ халқының бүгінгісін, ертеңгісін ойлап қамықты.

Асан – халық тілегінің жоқшысы. Асан мұңы – халықтың мұңы. Асан өне бойы халық атынан сөйлейді. Қазақтарға іштен де, сырттан да (көршілерден) төніп тұрған қатерлерді көре білді. Қазақ бөлінді, алауыздыққа ұрынды. Алтын Орда ыдырады. Ноғай Ордасы тарады. «Бас басына би болған» (Абай) ұсақ хандар халықты бытыраңқы етті. Асан Қайғы өзінің уытты сөздерімен Керей, Жәнібек сұлтандарға сөзін өткізіп, ықпал етіп, бытыраңқы елді біріктіріп, Шу мен Арал аралығында жаңа Қазақ Ордасының, қазақ мемлекетінің құрылуына ұйтқы болды. Өзі жаңа мемлекеттің идеологы, ұраншысы болды.

Асан – аңызға айналған тұлға. Оның өмірі туралы мәлімет аз. Бірақ сол аңыздың өзі Асанға жарасатын сияқты. Сол аңыздарға сенгің келеді. Аңыздың атасы – шындық. Асан Қайғының тарихи тұлға екеніне күмән келтіруге болмайды. Әдетте халық сүйген құлын, ардақтысын аңызға айналдырады.

Асанның өзі уәзір, би болғандықтан оны көбіне хандар төңірегінде көреміз. Оның бізге жеткен толғаулары әз-Жәнібек ханға арнай айтылған. Бірақ ол сарай ақыны ғана болып қойған жоқ. Асан әрқашанда ханға жағынбай, ойындағысын ашық айтып отырған.

Ай, Жәнібек хан!
Айтпасам білмейсің.

Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып қызып терлейсің.
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Өзеуреп неге сөйлейсің...
Он сан ноғай бүлінді
Мұны неге білмейсің?...
Айтқан тілді алмасаң,
Енді мені көрмейсің!

Асан Қайғы, Ақтанберді, Бұқар жырау сияқты ақындардың беделі хандардың беделінен кем болмаған. Өйткені оларды халық тыңдайтын әрі қолдайтын еді. Мұндай бедел болмаса, ханға қарсы сөз айтуға болар ма еді?!

Асан жайындағы аңыздардың ең таңдаулысы – оның **«Жерұйықты»** іздеуі. Жерұйық деген терең, ғажап идея. Бірден Платонның Атлантидасын, Августиннің «Құдай қаласын», Әл Фарабидің «Қайырымды қаласын», Т.Кампанелланың «Күн қаласын», Томас Мордың «Утопиясын» еске түсіреді. Қазақ үшін жер, туған жер – киелі, қасиетті ұғым.

Асан Қайғының бір толғауы:

Көлде жүрген қоңыр қаз,
Қыр қадірін не білсін?
Қырда жүрген дуадақ,
Су қадірін не білсін?
Көшіп-қонып жүрмеген,
Жер қадірін не білсін?
Көшсе қона білмеген,
Қонса көше білмеген,
Ақылына көнбеген,
Жұрт қадірін не білсін?

Халқының болашағын ойлап, қам жеген Асан Қайғы қазақтың кең даласын шарлап, адамға да, малға да жайлы, жұмақ болар жерді іздейді. Ондай жерді жау алмайды, малға жұт келмейді. Шөбі шүйгін, суы мол жер. Жерұйық елінде жұрттың бәрі тең, бәрі де шат-шадыман тірлік кешежі. Ел аласы, ру таласы болмайды.

Осындай жерді іздеп, желмаяға мініп, Асан баба төңіректің төрт бұрышын кезеді. Жолында кездескен тау, өзіен, шұрайлы жерлерге баға беріп отырады.

Екі Келес өзендерін көргенде:

Екі келес, бір Талас,
Бал татыған жерін-ай,
Ағайының аралас,

Тату екен елің-ай.
Желмаяға өңгеріп,
Алып кетер едім-ай,
Сыймаған соң алдыма,
Өттең, дүние, дедім-ай! – депті (Төрекұл
Н.Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЭКШС «Қазақстан» баспа үйі,
2001, - 65 б).

Қазақтың қай жері де тұрмысқа қолайлы екен. Тек оны күтіп, баптау керек. Еш жерде әзір тұрған жұмақ жоқ. Халық өз елін, өз жерін, аянбай еңбек етіп, Жерұйыққа айнылдыра алады деген тұжырым туындайды бұл аңыздан. Қазақ тауып айтқан ғой: «Талай жерде пайда бар, өз жеріңдей қайда бар?» – деп.

Біз қазір қазақ елін Мәңгілік Елге, ең дамыған елге айналдырамыз деп қамданып жатырмыз. Асан Қайғы армандаған Жерұйық сол болмай ма?!

Бізге жеткен Асан Қайғы толғаулары философиялық мәнге толы. Есті адамға бірден ой тастайды.

Таза мінсіз асыл тас
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады.

Қазақ философиясының үлгісі, міне, осындай болып келеді.

Асыл сөз, өнегелі сөз қалай болса солай туа салмайды. Оның артында, түбінде терең ой, жан-жақты пайымдау, қайшылықты өмірді, адамды, дүниені түсіну, өмір тәжірибесі жатыр. Асыл сөз қиналудан, күйзелуден, мұңнан, шерден туады. Абайда алып тастар артық кеткен сөз жоқ. Бәрі орынды, өнегелі. Абайдың азабы аз болды ма? Өмірдегі азап, бейнет туралы Будда, Эпикур, Шопенгауэр, Ницше, Достоевский бекер жазған жоқ. Олардың ойынша азап шекпей, мұңға батпай, адам жанын түсіну, сөзбен жеткізу мүмкін емес.

Асан Қайғының тағы бір өсиет сөздері:

Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа.
Жолдасыңа жау тисе,
Жаныңды аяп тұрыспа.
Ердің Құны болса да,
Алдыңа келіп қалған соң
Қол қусырып барған соң
Аса кеш те қоя бер
Бұрынғыны қуыс па.

Ақын болса біреуде
Айыбын тап та, ала бер
Ерегісіп ұрыспа!...

Ер жігіттің кең болғаны, мәрт болғаны жарасады. Төзімділік, түсіністік керек. Сыйласқан адамдарға бәрі жетеді.

Бүгін де айтып жүрген толеранттығымыздың, мәмілегерлігіміздің төркіні ойлап көрсек, әріде жатыр екен.

Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа.
Артық үшін айтысып,
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама!
Жеңемін деп біреуді,
Өтірік сөзбен қостама!...

Қай кезде де, кім кімге де сабақ болар сөз.

Бұрынғы жыраулардың, билердің, шешендердің, Ыбырайдың, Абайдың сөздері осындай тәлімгерлік өсиетпен өріледі. Мұндай сөздер еш кетпейді, құлаққа сіңіп, бойды алады, жүрекке жетеді. Ғылым – білімге сүйенетін бүгінгі тәрбиеде, ғылым-педагогтардың сөздерінде тілектестік, жанашырлық жетіспейді. Қалай болса солай формальды, немқұрайлы, тисе терекке, тимесе бұтаққа арналып айтылған сөздер жастардың санасын билей алмайды, бос сөз болып қалады.

Гераклиттің «Бірдің өзі мен үшін мыңмен тең» деген нақыл сөзі бар. Сол мағынадағы мысалды біз Шал ақыннан да кездестіреміз:

Шешен жігіт дүрмен тең,
Имансыз көңіл кірмен тең.
Ақылы жоқ надандар,
Іс бітірмес жамандар
Жүз болса да бірмен тең...

Қазақ «санда бар, санатта жоқ» – дейді. Адамдардың арасында жүріп, Диоген күндіз шам алып, Адамды іздейді.

Қазақ ойлауы «надан» деген ұғымды кең, философиялық мағынада қолданады. Әңгіме жай оқуда, сауаттылықта емес. Қазіргі, жаппай сауаттылық заманында надандар Абай кезіндегіден азайды деп ойлайсыздар ма? Әңгіме түсінікте, әр нәрсенің байыбына бара білуде, сыртын қойып, ішіне үңілуде, әр нәрсеге кең, биік тұрғыдан қарай білуде, ненің қымбат, ненің арзан екенін, ненің пайда, ненің залал екенін айыра білуде. Қазіргі адамдардың біліміне шек қою қиын. Бірақ түсінік жағы қазір де сирек. Надандықтың қарама-қарсылығы – парасаттылық, ақылдылық. Надандық жөнінде көп айтқан, надандықтың зиянын ашып

көрсеткен Ыбырай, Абай екені даусыз. Бірақ философиялық мағынадағы надандық жөнінде бұрынғы ойшылдар да айтып кеткен. Асан Қайғы:

Бұл заманда не ғаріп?..

Жақсыларға айтпаған

Асыл шырын сөз ғаріп.

Сөзді түсінудің, бағалаудың мәнісі осы.

Қазақ даналары әр кезде де бетің бар, жүзің бар демей, алдында қаһарына мінген хан тұрса да, айта жағын айтып қалуға тырысқан. Мәселе көбіне басқада болған: айтқан сөзді тыңдайтын, ұғатын адам бар ма, жоқ па? Асан Қайғы осыны меңзеп отыр. Қазақ айтады: «Сөз тапқанға қолқа жоқ» немесе: «Айтылмаса, сөз атасы өледі» деп. Осы мағынадағы Төле бидің нақыл сөзі:

Жаңбыр жаумаса жер жетім,

Басшы болмаса ел жетім.

Ұқпасқа айтқан сөз жетім,

Көре алмаған көз жетім.

Сұлулықты көре алмаған көз, әрине, жетім.

Ел аузында бізге жеткен Майқы бидің мына сөзінен де сол парасат пен надандықтың алшақтығы айқын аңғарылады:

Естіге айтқан тура сөз

Шыңға тіккен тумен тең.

Мұндай сөз ұмытылмайды, есте жүреді, адамның алдында нысана болып қалады.

Езге айтқан тура сөз

Құмға сіңген сумен тең.

Нәтиже жоқ, іске ұласпайды.

Қазақ халқы, басқа да дамыған, жетілген халықтардай, бай, бақытты халық. Біздің байлығымыз бірақ та бес Франция сиып кететін жеріміздің көлемінде болмаса оның табиғи байлығында емес; әрине, бұл байлық та керек, бірақ табиғи байлықтың шегі бар. Біздің байлығымыз ескіден келе жатқан сөзде, өнерде, даналықта, біздің таусылмас рухани байлығымыз – Қорқыт пен Асан Қайғы, билер мен жыраулар, Абай мен Құрманғазы. Мұндай рухани байлықты игеру жер байлығын игеруден оңай соқпайтыны белгілі. Бірақ біз ұлт болатын болсақ, халық болатын болсақ, бабаларымыз аманат етіп қалдырған бай мұраны игермей, алға жылжи алмаймыз. Қазақ ойшылдары еске салатын шын надандық – анаған да, мынаған да көңіл бөліп, ең қымбат, асыл қазына – даналықты елемей, түсінбей, меңгермей. Қандай құн жетпейтін байлық игерілмей, қарымы іске қосылмай жатқанын біз білеміз бе? Абайды елемеген, түсінбеген адам – кім болса да – надан емей немене?

Надандықтың белгісі – анда-санда болса да «осы мен кімін, не істеп жүрмін, не бітірдім?» деп қабырғасымен кеңеспеу, қалай болса солай өмір сүру.

Қазақ философиясында кең орын алатын мәселе – билер мен шешендердің, ақын-жыраулардың өз атынан сөйлеп, өз ойын, түсінігін, «Менін» паш ете отырып, өздерін ақыл-ойдың иесі ретінде көрсетуі. Бұдан келіп біз қазақ философиясында субъект бар, субъективтік ұстаным бар деп сеніммен айта аламыз.

Қазтуғанның «Мадақ жыры» басқаны емес, оның өзін таныстыруға арналған:

Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені...
Билер атты би соңы,
Би ұлының кенжесі...
Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған!!!

Адамның өзін «Мен» деп қарауынан оның өзін, басқаларды, уақытын, дүниедегі орнын түсінетін көзқарасын, немен айналысатынын, не үшін өмір сүретінін аңғаруға болады. Қазтуған өзінің шешендігін, әділдігін, халқына, еліне сөзі өтетіндігін, ақылымен, сөзімен талай дау-дамайды шеше алатынын, халқының бірлігін қалайтынын мақтанышпен айтып отыр.

«Мен» деген кісілікті, адамның дүниеден өз орнын тауып, өзіне лайық, өзі ғана атқара алар ісін, өнерін тауып, өзін басқаларға ұқсамайтын дара тұлға ретінде сезінуін аңғартады. Кез келген адам «Мен» бола алмайды, кез келген адам субъект, қайталанбас тұлға емес. «Мен» болу үшін адамның өз орны, ісі, пікірі, ойы, ұстанымы болуы керек. Ол жоқ болса, оның орны үңірейіп бос тұрғандай болады. «Мен» деген сөз адамның өзіне ауыр жүк артқанын білдіреді. «Мен» деген құр мақтану, даңғойлық емес, негізі жоқ «Менге» жұрт «шалабыңды шайқама» дейді.

«Мен» деген, тоқ етері, – философиялық ұстаным. «Мені білмейтін қаншама елдер бар» – деп Паскаль таңырқаушы еді. Сонда оның «Мені» бүкіладамзаттық құбылыс болып тұр!

«Менмін» деп айтса айта алатын, айтуға еркі бар қазақтардың бірі – әрі шешен, әрі би, әрі батыр Есет Көтібарұлы болса керек:

Мен, мен едім, мен едім,
Қатарға салсаң қайыспас,
Қас қара нар мен едім,
Шабуыл салса шаршамас
Шыны тұлпар мен едім,
Су шашырап, жел тимес,
Аударылмас қара кеме едім,
Қасарысып келгенде,

Қап түбіне сыймаған,
Қара болат мен едім...

Махамбеттің барлық өлеңдерінен оның әркімге, әр нәрсеге – ханға, сұлтанға, Исатай ағасына, еліне, туған жеріне, досына, жауына қатынасы яғни «Мені», керек десеніз, дұрыс мағынадағы «менмендігі» байқалып тұрады. Менмендіктің де орынды жері болады. Өне бойы басқаның тасасына тығыла беру кісілікке жатпайды. Адам «Менмін» деп айтуға лайық болуы керек, өз «Менін» бағалауы керек деген ой келеді. Махамбеттің айтқанына ден қойсақ:

Ту түбінен ту алған,
Жауды көріп қуанған,
Мен – Өтемістің баласы
Махамбет атты батырмын!

Қазақ жаудан қаймықпаған, ұланғайыр жерін жауға алдырмаған.

Махамбет өзінің неге бас тіккенін, не үшін күресіп, неден опық жегенін, қасы кім, досы кім екенін жырларында ашық айтады:

Белгілі туған ер едім,
Беліме садақ асынған.
Біріндеп жауды қашырған.
Мен келелі қара бұлтпын,
Келе жаумай ашылман.
Қарсыласқан дұшпанға
Найзағай мен жасылман.

Қазақ ойшылдары жиі-жиі бүкіл халықтың атынан сөйлеп, тыңдаушыларына қазақтың қандай халық екенін, өткендегі тарихын, қазіргі хәлін, рухын, ділін, нені қастерлейтінін жеткізуге тырысады. Қашаған ақын халқын былай таныстырады:

Қазақ бір деген ел едік,
Қайырлы халық атанған.
Өсіп өнген қатардан:
Үйсін, Арғын, Алшын деп,
Үш жүз болып атанған...

Ақын бұл арада қазақтың қайырымдылығын, ашықтығын айтып отыр. «Ашық қоғам» дегенде біз аузымызды ашып, Батысқа қараймыз. Ашықтық қазақтарға таңсық емес.

Айтулы ерлер бар екен,
Жүйріктері баптаулы,
Найзалары саптаулы,
Сауыттары сақтаулы.
Қозы жауырын көк жендет,
Қорамсақпен қаптаулы,
Ерлердің сойы бар екен,
Бірінен бірі мақтаулы.

Сол ерлерімізді біз білеміз бе? Тек соңғы кездерде ғана біз оларды танып жатырмыз.

Бұдан әрі ақын жүздерге, жүздер жайлаған жерлерге, хандарға баға беріп, «тарихтың ескі ақпарын» ақтарады.

Қазақ пен қалмақ арасындағы келіссөздердің бірінде алғаш рет Қазыбек би жас та болса тапқырлығымен, батылдығымен, шешендігімен көзге түседі. Қазақ елшілерінің ішінен Қонтажы ханға дұрыс жауап қайырар адам шықпағанда төменде отырған Қазыбек «Дат!» – деп ұшып тұра келеді. Ханға өзін: – Атым Қазыбек, әкем Келдібек, халқым қазақ, руым Қаракесек, – деп таныстырады. Сондағы Қазыбектің айтқан сөздері бәріміздің де жадымызда сақталарлық: – Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай, жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәмі, тұзын ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. (Қалмақтың ханы Қонтажы қазақ елін үш рет шауып алғанда, шабылғанның ішінде малдан бөлек бірталай ұл мен қыз кеткен екен. Қазақ елшілері соларды құлдықтан құтқаруға келіп отыр). – Сен қалмақ та, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз... Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға келмесең, шабысқалы келгенбіз. Сен қабылан да, біз арыстан, алысқалы келгенбіз. Жаңа үйреткен жас тұлпар, жарысқалы келгенбіз... Берсең жөндеп бітіміңді айт, бермесең, дірілдемей жөніңді айт, не тұрысатын жеріңді айт! – Қалмақ ханы сөздің мәнісіне түсінеді, сөзден жығылады. Елшілердің талабын тегістей орындайды. Міне, үлгілі әрекет, ұлағатты сөз! Міне, қазақ философиясының түрі де, мазмұны да осы!

Қазақтың сөз саптауы, міне, осындай сәнді, мәнді, сұлу, бұлтартпастай тура болып келеді. Алып тастар ештемесі жоқ.

Қазақ даналарының «Мені» олардың өз ойын, пікірін ханға да, батырға да, халыққа да батыл, ашық жеткізіп, өздеріне ұнамаған жайды батыл әшкерелеуінен көрінеді. Бұл да – философиялық ұстаным екені түсінікті болу керек.

Философия сынсыз өмір сүре алмайды. Ол бүгінгіні зерттей отырып, алдағыны болжап біледі, бүгінгіге ертеңгінің тұрғысынан қарай алады. Асан Қайғының, Бұқар жыраудың, Махамбеттің хан, сұлтандарға қатты айтуы – көзсіз ерліктің ғана нышаны емес, даналықтың, көрегендіктің, ел, халық қамын ойлаудың үлгісі. Философияда «мен айтпасам кім айтады?» – деген де ұстаным бар.

Бұқар жыраудың Абылай ханға, Бөгенбай батырға қатты айтып, олардың хан болғанға, батыр болып, елге танылғанға дейінгі кездегі көптің бірі болғандарын айтып сынайтын жерлерін білеміз:

Ай, Абылай, сен он бір жасыңда
Әшейін-ақ ұл едің.

Әрине, Абылай бірден ел таныған ер, көсем болған жоқ.

Он бес жасқа келгенде
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің.
Абылай атың жоқ еді,
Сабалақ атпен жүр едің...

Ханға бүйтіп тіке айту – қазақ шешендерінің, билерінің беделі қандай болғанын көрсетіп тұр.

Әрине, бұған қарап, Абылайды қарадан туған күң баласы етіп көрсету ерсі болар еді. «Бұл тарихқа жасаған зорлық» – дейді М. Қозыбаев. Бұған Бұқардың мына сөзі куә бола алады:

Ей, Абылай, – бас ханым,
Бас болсаң да, аспағын.
Алыс пен жақын жерлердің
Көрі мен жасын, асқағын
Айбарыңмен жасқадың...
Қаһарыңды тігіп, төнесің,
Кісі емес, күшік көресің
Шыңғыс тұқымынан басқаны.

Біз әлі айтып келеміз: философия адамға құрал ретінде қарауға, тұтастың бөлшегіне, тетігіне айналдыруға өне бойы қарсы болып келеді. Протагордан бері «адамды басқа нәрсемен өлшеуге болмайды, керісінше, басқаның бәрінің өлшемі – адам» деген түсінік сақталып келеді.

Бұл күні саған кекті елің
Бейбастақ батыр, бектерің,
Шашу ғып елдің дәулетін
Көрмейсің тасып кеткенін.
Шуылдақтарыңды шектегін!...

Қазір де қиқымдай көбейіп кеткен әкімдерге, шенеуніктерге осыны айтуға болады.

Махамбеттің Жәңгір ханға: «Хан емессің – қасқырсың», Баймағамбет сұлтанға: «Өзекті жанға бір өлім; Ордаңды талқан қылып шабармын», «Қыларың болса, қылып қал – күндердің күні болғанда, бас кесермін, жасырман» – деген айбынды, адуынды сөздерінің астарында рухтың өрлігі, биіктігі, қолға алған ісінің дұрыстығын түсіну жатыр. Бір кездегі М.Лютер айтқандай, басқаша қимылдауға ар намысы мен түсінігінің жібермеуі жатыр.

Қазақтың ақын-жыраулары өздерінің философиялық ой-түйіндерін **толғау** түрінде жеткізеді. Ахмет Байтұрсынов бұл жанрды былай сипаттайды: «толғау қысқасын айтқанда іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі...»

(Ахмет Байтұрсынов. Шығ. Алматы, 1989, 226 б.). Біздің экзистенциалдық жағдай дегеніміз осы. Философиялық толғаулардың үлгілерін біз Шалкиізден, Ақтамбердіден, Бұқар жыраудан, Шал ақыннан, Махамбеттен, Шәңгерейден, Абайдан, Шәкәрімнен, Ғұмар Қараштан таба аламыз. Толғауда ақын-жыраулар ағынан жарылып, көңілінде ұялаған көкейкесті ойларын, сырларын, тілектерін ақтарып жатады. Орысша «исповедь» деген әдебиет жанрына ұқсайды; тек қара сөзбен емес, поэзия тілінде жеткізіледі. Үгіт, насихат тап осындай уытты, әсерлі болып, тыңдаған адамды елітіп, тебіреніп жіберерліктей болуы керек.

Шалкиіз би Темірге арнаған толғауында:

...Жоғары қарап оқ атпа,
Жуық түсер қасыңа.
Жаманға сырыңды қосып, сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда
Сол жаман айғақ болар басыңа.
Жақсы да келер бұ көпке,
Жаман да келер бұ көпке,
Түгел іс қойып болмас бір кепке, – дейді.

Толғау-жырда ақыл да, өнеге де, өткенді ойлап аңсау да, өкініш те, үміт те қатар орын алады. Толғау сонымен бірге ақын-жыраудың еліне, кейінгі ұрпақтарға айтар аманаты болып келеді. Ақтамбердінің толғауына зер салайық:

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз,
Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз!
Жағасы алтын, жеңі жез.
Шығыршығы торғай көз,
Сауыт киер ме екеміз!

Қазақ – бейбіт халық. Бірақ неше түрлі басқыншылықты бастан кешкен, ақын айтқандай, «мың өліп, мың тірілген» халық. Қазақ әр уақытта елін, жерін, ата-анасын, қарындасын қорғауға әзір тұруға тиіс болды.

Ор қояндай жүгініп,
Аш күзендей бүгіліп,
Жолбарыстай шұбарды
Таңдап мінер ме екеміз!..
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып...
Жалаулы найза жанға алып...
Жау қашырап ма екеміз!...

Бұқар жырлары тегістей толғау болып келеді. Іліп алары жоқ, тұнып тұрған философия, даналық, тағылым. Тарихшы М.Қозыбаев дұрыс

айтады: – Бұқарды тек жырау, тек поэзия дүлдүлі, тек Абылайдың батагөй данасы есебінде қарау жеткіліксіз. Бұл – дейді академик ағамыз, – әдебиеттанушылардың осы уақытқа дейінгі жіберіп келген концепциялық бір олқылығы. «Бұқар тек жырау емес, ол жыраулықты көрегендікпен ұштастырған ел данасы...» (Қозыбаев М. Аталған шығ., 40б.). Тыңдап көрейік дүлдүл жырауды:

Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де-
Қызыққа тоймас адамзат!

Ілімді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де, –
Өмірге тоймас адамзат!

Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңілі қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да –
Үмітін қоймас адамзат!

Бұқардың ойшылдығына осы жолдар куә емес пе?.

Бұл толғаудан біз ежелден бері философиялық әдебиеттен орын алып келген ойларға, идеяларға тап болып отырмыз: адамның қызыққа, білімге, ғылымға, өмірге құмарлығы; адамның ынта-жігерінде шек жоқтығы; оның еш нәрсеге қанағаттанбайтындығы; ізденуі; сенімі; үміті т.т. Толғау – жыраудың, ақылгөй дананың өмірден көргені, білгені, түйгені жөніндегі сыры. Оның тәлімгерлік маңызы зор:

Ел бастау қиын емес, – дейді Бұқарекен, –
Қонатын жерден көл табылады.
Қол бастау қиын емес,
Шабатын жерден ел табылады.
Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргем жоқ.

Қазақтың сөз бастауы белгілі бір тақырыпқа алдын-ала дайындалған іс емес, табанда ретіне қарай суырып салып пікір айту, жеткізе, сендіре айту.

Тағы да қайталап айтуға тура келеді, қазақ сөзге, тілге айрықша мән береді, сөз бен істі қарсы қоймайды; көп нәрселер қазақ тарихында сөзбен де шешіліп жүре береді. Билердің ел өміріндегі басты қызметі сөзбен байланысты болған. Қоңтажы Қазыбектен сөзден жеңілді, сөзге тоқтады.

Қазақ сөзді түсінген, сөзге тоқтаған, «таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді» деп білген. Қазақ:

Ең тәтті де – тіл,
Ең ащы да – тіл.
Ең жұмсақ та – тіл,
Ең қатты да – тіл.
Қызыл тілден –
Қан да тамады,
Бал да тамады, – дейді.

Досбол би айтыпты деген мына толғауда да философиялық түйін, мағына бар:

...Әуелден-ақ белгілі
Өлмей адам қалмасы,
Өлмей көрге бармасы.
Көңіліңнен кетер ме,
Өлімнің салған таңбасы.
Нәубетімен дөңгелер
Ажалдың жеккен арбасы.
Дүние деген опасыз,
Әркімдерден өтеді.
Өлшеп берген демің бар,
Бірте-бірте бітеді.
Аты жүйрік ажалың,
Аяңдап-ақ жетеді.
Алтын тақты патша да,
«Ах, дариға жалған» деп,
О да арманда кетеді.
Дүние деген шолақ,
Жан денеге қонақ.
Тірлікте еткен жақсылық
Бұл өмірден өткенде
Өзіңмен кетер сол-ақ...

Әдебиетте Соломон ең бақытты патша деп суреттеледі: «орындалмаған арманым қалмады» деген екен. Жоқ, адамның арманы таусылмақ емес, өзімен бірге о дүниеге кетеді.

Көп жайды қамтып, көп нәрсені аңғартып, өмір мен өлім, тағдыр мен жазмыш, арман мен үміт, жан мен тән, жақсылық пен жамандық жөнінде мағлұмат беріп тұр осы жолдар.

Қазақ философиясынан, даналығынан кең орын алған экзистенциалдық тақырып – **көңіл, көңіл күйлері**. Қазіргі қазақ философиясында бұл тақырып төңірегінде ойланып-толғанып, жазып жүрген философ Ғ. Есім. Оның «Адам-зат» деген эсселерін, зерттеулерін оқушы жастарымызға ұсынуға болады. Көңіл деген - өте нәзік, жүректің түкпірінде жатқан, бірақ адамның сөзінен, қылықтарынан, мінезінен

көрініп тұратын тылсым дүние. Мұны дөп басып тану, алайда, кез келгеннің қолынан келмейді. Орыс ақындарының, ойшылдарының ішінде осы жағынан көрінгендері бұрын – Пушкин, Лермонтов, Фет, Тютчев, Вл. Соловьев болса, кейінірек, біздің заманымызда – С. Есенин, А. Ахматова, М. Цветаева, Б. Пастернак болды. Қазақ ақындарының ішінде Махамбетті, Абайды, Шәкәрімді, Шәңгерейді, М.Жұмабаевты, Ғ.Қарашты, кейінгілердің ішінен Мұқағалиды атар едік. Сәкен Сейфуллиннің «Сыр сандығында» да адам жанын аша түсетін көп дүниелер бар:

...Әр адамның ішкі сыры,
Берік қойма сақталған.
Сол қойманың бір түкпірін,
Достың досы ақтарған...
Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара жырласын!...

Көңіл күйін философиялық тілде рефлексия, адамның өзімен өзі сырласуы деп атауға болады. Адам, бұрын айтқанымыздай, – актер. Қаласа да, қаламаса да, білсе де, білмесе де өзінің үлесіне тиген бір рөлді ойнауға мәжбүр болады. Адамның қоғамдық қызметі – сол рөлді атқарудың бір саласы. Адамның өзімен өзі оңаша қалып, өзіне өзі қайтып оралатын жері көңілмен байланысты.

Кешегі Кеңес дәуірінде адам өзімен өзі қала алмады, өмір бойы көппен бірге болды. Өзінен өзі түсінікті, кеңестік идеологияда, философияда адамның көңіл күйіне мән берілмеді; бұл жөнінде айтқан, жазған ақындарды, философтарды ешкім түсінбей, түсінгісі келмей, жаңа өмірге жат деп., қудалады. Көзі соқыр, көңілі тар, сезімі ұйықтап жатқан адамдар – қайда айдасаң, солай жүретін хайуан немесе тірі робот. Бұларды құрал етіп пайдалануға болады.

Шәңгерейдің өлеңдерінде тағдырға көніп, мойынсұну, сөйтіп қамығу, түңілу жиі кездесіп тұрады:

Жалғаншы, жарық дүние!
Бізден де бір күн қаларсың.
Піл сауырлы қара жер
Қойныңды ашып, қол жайып,
Құшағыңа аларсың!...
Дүние қуған көңілім
Нәпсіменен қарайған.
Хақ диуанға асықтай
Мұрат тапқан құдайдан.
Сонда бір көңілім сап болар
Жалғыз жатып күңіреніп,
Қазаны ойлап толғаудан.

Адамға түрлі ой салатын, тәубесіне түсіретін, өмірдің көлеңке жағын көз алдымызға әкелетін мұндай сезімдер кеше санамызға сіңбеді; кеңес адамдары баладай аңқау, ақкөңіл, ақты ақ деп, қараны қара деп қана білетін шала түсініктің шырмауында қалып қойды. Бірақ мұндай алаңсыз тіршілік ұзаққа бара алмайтын еді. Енді, міне, жаңа ғасырдың, жаңа мыңжылдықтың басында бұрын естіп көрмеген келеңсіз құбылыстарға куә болып отырмыз: қатыгездік, немқұрайлық, паракорлық, жемқорлық сияқты.

Елінен, үйінен, тума-туысқандарынан айрылып, жалғыз қалып жапан кезген батырдың көңіл күйін Махамбет былай суреттейді:

Қаршыға құсты көп көрдім
Қайрылып қазға қараған.
Қатын-бала, қара орман –
Баршасын жауға алдырған.
Құрулы жатқан жебеге
Құрсағынан шалдырған.
Асыра келіп ойласам,
Бұл фәнидің жүзінде
Махамбеттей зарығып,
Мұнды болған қайда бар.

Міне, Асан Қайғыдан бері қазақ философиясында қайта – қайта сөз болатын экзистенциалдық тақырып – **мұң**. Қазақтарда **Зар заман ақындары** деп аталған ақындар, ойшылдар болған (Дулат Бабатайұлы, Шортанбай, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері).

Шәкәрім де көңіл жайын көп толғайды. Көңіл – жан мен дененің туындысы дейді:

Табиғат бірде былай, бірде олай,
Кетері мәлім емес әлдеқалай.
Әкесі жан, шешесі дене болып,
Көңіліміз сол себептен екіталай.
Кейде жақсыны іздейміз, кейде жаман,
Көңіл неге қызықса – соған таман.
Дене жеңсе, түпсізге қызығамыз,
Жан билесе, жаманнан қалмақ аман...

Көңіл – жан мен тәнді байланыстыратын буын, оның екеуіне де қатысы бар. Міне, философиядағы байырғы тақырып **жан** мен **тән** қазақ философиясынан да орын алған. Абай да «**жан құмары**» мен «**тән құмары**» жөнінде толғанды.

Тағы да Шәкәрім:

Жан құмары – істемек, біліп алмақ,
Бөгет бола береді, дене салмақ.
Асыл іздеп асылды аласұрар,
Амал бар ма, денесіз қайда бармақ?

Жан талпынар талайды көрмек үшін,
Өр сырын дүниенің білмек үшін.
Дене байғұс салмақ боп баса берер,
Жаралған ғой түбінде өлмек үшін.

Мәселе, сөйтіп, адамға келіп тіреледі. Дене өз қамын өзі ойлайды, өзі ретін шығарады. Жан қамын адам ойламаса, кім ойлайды?

Абай айтады: «Ит маржанды не қылсын деген сөз бар, сәулесі бар жігіттер бір ойланар...».

Дене менен жан – анау, көңіл – мынау,
Қайсысына билеттің байғұсым-ау?
Ең түбінде - өзің кім, сенікі кім,
Досың қайсы, өзіңе қайсысы жау?.

Көңіл деген адамның рухани тірегі, серігі, сүйеніші; көңіл адамға күш береді, медет болады. Жерге қолын тіреп, күш алып жүре беретін Антей құсап, адам да қысылғанда көңілге, яғни өзіне өзі арқа сүйеп, тік тұрып кете алады. Көңіл құсымен адам шартарапты кезеді. Ақыл, білімге мән беріп, көңілге көңіл бөлмеу – сенімді тірек тиянағынан айрылу деген сөз.

Ғұмар Қараштың «Көңіл» деген өлеңі бар:

Бір күнде судай шалқып тасқан көңіл
Талабы қап тауынан асқан көңіл.
Құс жетпес қанат қағып ұшқан жіті
Жерлерге жетіп аяқ басқан көңіл.
Іс түссе, елге қиын, екі талай
Қиюын тауып, жігін ашқан көңіл.
Болғанда осы мезгіл қажып, талып,
Кір шалып, айнасын тот басқан көңіл.
Тарығып, басқа түскен жеңіл іске
Алақтап аз нәрседен сасқан көңіл.

«Көңілге», «Көңілдің жауабы» деген терең сырлы өлеңдерінде Ғұмар Қараш көңілімен сырласады; көңілдің асып-тасқан, азып-тозған күйін жырға қосады: Неге ол бір күйде тұрмайды? Неге ол түрлене береді? Не іздейді? Өзінің жауабында көңіл ақынға өз өмір тарихынан мағлұмат береді:

Ең үлкен тұңғыш ағам **ақыл** еді,
Біреуі **талап** дейтін мақұл еді.
Ақыл, талап – екеуі арасында
Бір тумам **қайрат** дейтін батыр еді.
Ең соңғы кенже тумам маған тете,
Тұрақсыз **бақыт** дейтін пақыр еді.

Абай да ақыл, қайрат, жүректі салыстырып, айтыстырып, тоқ етерін көңілге апарып тірейді.

Бесеуміз ата-анадан туып едік,
Бірлікке белді бекем буып едік,
Ер жеттік, есейген соң жетеміз деп
Қашқынды – **нәпсі** деген қуып едік.

Міне, осы аталған дүниелердің бәрі – ақыл, талап, қайрат, бақыт, көңіл, нәпсі – экзистенциалдық мәселелердің қатарына жатады. Жоғарыда атап өткеніміздей, Ғұмар Қараштың философиясы, шынында да, – экзистенциалдық философия. Мұнан басқа да көптеген ұғымдар талданады: «Ғаділдік», «Жомарттық», «Жігер», «Әдеп», «Өтірік», «Ұят», «Тәкаббарлық», «Талап», «Тағдыр» т.т.

Біздер бұрын айтып өткеніміз: Құранда, билер мен шешендер шығармаларында, Абай мен Шәкәрім туындыларында таразы, шама, шек жөнінде жиі айтылады. Сондай бір тамаша туынды Ғұмар Қарашта да бар, ол – «Әділ шеккі» деген өлең:

Таразы ешбір қатер сақтамайды,
Қараны бір уақыт та ақтамайды,
Салмағың қанша тартса соны айтады,
Бірді олай, бірді бұлай жақтамайды.
Бәріңді болғанынша көрсетіп тұр,
Хан, төре, би екен деп мақтамайды.
Бір түсіп, бір жоғары көтеріліп,
Келгенше шамасына тоқтамайды.
Ашу тұт, араздық ет бәрі оған бір,
Жүк етіп ешнәрсені жоқтамайды.

Адамның көзқарасын, іс-қимылын, адамшылығын айырып берер таразы жоқ. Ғұмар Қараштың шеккісі, әрине, – ақыл-ой, ар-ұят, түсінік. Бұл – өте қиын ғылым. Оны меңгеру үшін өмір мектебін өту керек.

Өлеңмен елдің түрі көрінеді,
Өлшеніп, таразыға ілінеді.
Дәрігердің шеккісіндей өте сезгіш,
Кей сөзден нәзік мағына білінеді.
Өз мінін, өзі бірақ өлшер жерде,
Өркім де біразырақ кідіреді.
Кісінің жайын көргіш болғанымен,
Келгенде өз басына мүдіреді.
Шұбырып жұрт өлшеніп шығып жатыр,
Тартқанын неше мысқал кім біледі?

Бұл жолдарда терең философиялық мағына жатыр.

12.3 Қазақ философиясындағы даналық пен түсініктің кейбір үлгілері

Қазақ философиясының ерекшелігі жөніндегі мәселе – әдебиетіміздегі жаңа, тың тақырып. Біз бұл мәселені түгел қамтып өттік деп айта алмаймыз. Бұл жөніндегі зерттеулердің жалғасатыны сөзсіз.

Қазақ философиясының дені – даналық дедік. Енді осы даналықтың қазақ ойлауындағы кейбір үлгілеріне тоқтала кетейік.

Философия ежелгі грек, қытай ойшылдарынан бері дүние, өмір, адам, заман, уақыт жөніндегі көзқарас, ой-пікір, сауал, әңгіме-дүкен түрінде қалыптасып өрбіп келеді. Философияның жүзеге асу формасы, бұрын айтқанымыздай, – сұхбат. Сократтың, Платонның, Конфуцийдің сұрақ-жауаптарын еске түсіріңдер. Сұхбат, қазақ дәстүрінде, айтыс, пікір талас түрінде, біздің билердің, шешендердің, ақындардың шығармашылығында да кең орын алады.

Шешендік сөз қалай болса солай айтыла салған сөз емес; әдетте ол айтыста, таласта сұрақ-жауап ретінде айтылады, түйін, тұжырым болып келеді. Шешендік сөздердің дені суырып салма (импровизация) болса да, олардың негізінде тәжірибе жатыр.

Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданында өмір сүрген данагөй ақын Бектасов Әйіп деген атамыз сөздің мәнісі, қайдан шығатыны жөнінде мынадай әңгіме айтатын:

Аспанның астынан шығады,
Жердің үстінен шығады,
Өнерлінің ісінен шығады,
Ғалымның күшінен шығады,
Жақсының сөзінен шығады,
Тарихтың ізінен шығады,
Шешеннің тілінен шығады,
Әншінің үнінен шығады,
Жаманның көрген күнінен шығады.

Бұл сөздерде – кім айтса да – ғажап диалектикалық, философиялық мағына бар. Аспанның асты мен жердің үстінде болып жатқан нәрселерді біз философияда **болмыс, өмір, тіршілік, жарық дүние** деген ұғымдармен бейнелеуге тырысамыз. Бұл жөнінде қаншама шығармалар жазылып, ілімдер, теориялар дүниеге келді. Ғылымның да, өнердің де, діннің де, әдебиеттің де, философияның да түп негізі, тамыры сонда – бәрі де өмірден бастау алады. Өнерлінің, айталық, Леонардоның, Рафаэльдің, сазгерлердің, күйшілердің туындылары кейде ғажап философиялық, экзистенциалдық жайттарды білдіреді. Марқұм болған суретшіміз Сәкен Ғұмаров өзінің көптеген суреттерін «Ой өрнектері» («Мыслеформы») деп атап еді, өзінің көзқарасын, көкейкесті ойларын қылқалам арқылы

жеткізбек болды. Шыңғыс ханның баласы Жошы хан анда жүріп, қайтыс болғанда: «Балам жөнінде жаманат хабар жеткізген адамның көмейіне ерітілген қорғасын құям» деген қаһарлы ханға баласының өлімін Кет-Бұға жырау тілмен емес, күймен жеткізгенін білесіздер. Ал ғылымның күшіне кім шек қоя алады? Дүниеде пайда болған жаңалықтардың, жетістіктердің бәрі ғылымның арқасында болып жатыр. Ғылымның мүмкіндігін бір кездегі Бэкон құсап, Ыбырай да «Өнер-білім бар жұрттар» деген өлеңінде тамаша суреттеген:

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден
Көзінді ашып-жұмғанша
Жылдам хабар алғызды. (Ыбырайдың заманында телефон, телеграф дегендер болмаған).

Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге
Күн жарымда барғызды.
(Ол кезде пойыз да, машина да болған жоқ).

Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді.
Сусыздан сусын ішірді.
Теңізде жүзді балықтай,
Дүниені кезді жалықпай...

Осылай тізіп-теріп кетеді. Бәрі де қазір шындыққа айналды. «Ғалымда жарты дүниенің ақыл-есі бар» деген нақыл сөз бар.

«Жақсының сөзі» жөнінде қазақ: «жақсы сөз – жарым ырыс» – дейді. Және бұл сөзді жақсы кісі, көпті көрген данагөй адам айтса, ол сөздің бәсі өте жоғары болатыны түсінікті. «Тарихтың ізі» – тұнып тұрған тағылым, даналық, философия: ойлай бер, түбіне бойлай бер, неше түрлі сабақ аласың. «Шешеннің тілі» мен «әншінің үнінен» де көп жайды аңғаруға болады. Шешендік туралы алда әңгіме болады. Ақан серінің, Жаяу Мұсаның, Мұхиттың әндері өмір, дүние туралы баяндайды. Сегіз серінің «Гауһар тасы» неге тұрады?! Ал жаманның көрген күнін құдай басқа бермесін. Философияда «қорлық» деген ұғым бар: адам болып туып, адам қатарына қосыла алмау – қорлық. «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» – дегендей, адам бола тұрып, надан болу – қорлық. Философияда «қорлық» деп біреудің зорлығымен емес, адамның өзінің әлсіздігінен, бишаралығынан тапқан тауқыметін айтады. Қор адам, дейді Гегель, түбі біреуге не бірдеңеге құл болады дейді.

Әйіп атадан естіген тағы бір әңгіме бойынша, Әлім ұлы шекті руынан шыққан Мөңкі биден арғын Жәнібек би:

Сөз асылы не?
Жол асылы не?
От асылы не?
Су асылы не?
Жер асылы не?
Шөп асылы не?
Дау асылы не? – деп сұрапты.

Сонда Мөңкі би:

Сөз асылы – құлақ.
Жол асылы – тұяқ.
От асылы – шырақ.
Су асылы – бұлақ.
Жер асылы – құмақ.
Шөп асылы – қияқ.
Дау асылы – тұяққа тұяқ, – деп жауап беріпті.

Қалай тауып айтылған! Әрі көркем, әрі мағыналы, бірімен бірі ұйқасып жатыр. Тыңдамаса, құлақ қоймаса, сөз жете ме, өте ме? «Естір құлақ болмаса, сөз атасы өледі» деп осындайда айтады. Тұяқ дегені де түсінікті. Қазақ қандай қашық жолдарды да атпен жүріп өткен. Шырақ деген, біздіңше, қараңғы түнде жылт-жылт етіп жол сілтейтін жарық (маяк). «Оқысаңыз, балалар, – дейді Ыбырай, – шамнан шырақ жағылар». Шырақ, сөйтіп, адамға дұрыс бағыт көрсететін көзқарас, түсінік. Бұлақтың жайы да белгілі: мөлдір, таза, өне бойы ағып жатады. Құмақ жердің ылғалы өзінде, сондықтан ондай жер шөпті келеді. Қияқ күй талғамайды, құмда да, қырда да өседі, мал сүйсініп жейді. Тұяққа тұяқ дегені ғасырлар бойы қазақтарда жер, жесір, ер дауы мал берумен бітіскен. Бізде «қанға қан, жанға жан» деген қатыгез дәстүр болған жоқ.

Әйіп атаның өзі де даналықты ақындықпен ұштастыра білген адам. Сол кісінің бірер өлеңін келтіре кетейік.

Адам баласына өлім, ажал болажақ нәрсе ғой. Сол жөнінде айтқаны:

Біреу жылап, біреулер күліп жатыр,
Біреу білмей, біреулер біліп жатыр.
Шотсыз шауып, мылтықсыз атып жығып,
Өте қатал бір науқан жүріп жатыр...
Ешкімнің қарамайды ажарына,
Таудай бақ, ұлы думан базарына.
Мейлің қарт, мейлің сәби, мейлің жас
Өмір бар өлшеп берген таразыға.
Мейлің бай, мейлің жарлы, мейлің жалғыз
Адамның қарамайды көп, азына.

Әйіп ата ұрпақтар жалғасы, тәлім-тәрбие жөнінде көбірек жырлайды.

Азырақ сөз айтамын келіндерге
Күн келсе, кім тап болмайды керімдерге.
Барыңа қанағат ет, жоққа сабыр
Ақ көңіл, адал ниетпен жүріңдер де.
Ізденіп дұрыстықтың жолына түс,
Алдағы жақсыларды көріңдер де.
Нәрсеге әсіре қызыл әуес болмай,
Ие бол, таудан үлкен сенімдерге...
Қашанда машахатсыз рахат болмас
Нәрсеге қолдан келер ерінбеңдер.
Тұрмыста ғибрат болар сөзге түсін,
Асығып, әуестенбе көрінгенге...
Ақ ниет, адал еңбек, таза жүрек
Ризамын, жақын мінез көңілдерге,
Бірлесіп, татулықпен өмір өткіз,
Бір жерден шын тілекпен өріңдер де...

Әйестің айтуынша, тіл – киелі; «найза өтпеске тіл өтеді», тіл қара тасты қақ жарады»; «тіл – пәлеге де жолықтырады, пәледен де құтқара алады». Тілге ерік беретін жер де бар, тілге тиек салатын жер де болады. Әйестен естіген мына жолдарда да үлкен тағылым жатыр:

Өнердің алды қызыл тіл,
Қисынын тауып айтқанға.
Көңілге сәуле қонар ма?
Ізденбей қарап жатқанға.
Мастанады біреулер,
Тұрмысы тасып артқанға.
Алғысыңды аяма,
Адал еңбек тапқанға.
Жиренбейді біреулер,
Батпағына арамның
Белшесінен батқанға.
Ұялмайды кей адам,
Ар-ұятын сатқанға.
Дұрыстықта жол бар ма
Ұрлық, өтірік, мақтанға...

Даналар тек әдебиетте, тарихта ғана болады деу дұрыс емес. Оралдық Әйіп Бектасовтай көпті көрген, көпті түйген қариялар, құдайға шүкір, арамызда әлі бар.

Үргенші шешені Сырым батырмен сөз жарыстырып айтысады. Сондағы Сырымға қойған сұрақтары:

Дау мұраты не?
Сауда мұраты не?

Қыз мұраты не?
Жол мұраты не?

Бұған Сырым мүдірместен:

Дау мұраты – біту,
Сауда мұраты – ұту,
Қыз мұраты – кету,
Жол мұраты – жету, – деп жауап береді.

Үргенші шешені: – Сізді екі аяқты, бір тілді адам баласы жеңді ме? – деп сұрайды. Бұған Сырым: - Сырымның айтқанын тыңдамай, өз сөзін соға берген адам Сырымды күнде жеңеді,- деп жауап береді. Сөздің мәнін түсінбеу – біздердің арылмай келе жатқан дертіміз болар. Бұрын айттық: даналық тозбайды – деп. Даналарымыздың сөздері бүгін де мән-мағынасын жойған жоқ. Ол сөздерді білетін, айтып жүретін ағалар бар. Тек оларды тыңдайтын, ұғатын жастарымыздың сыңайы көрінбейді. Бұл неліктен?-деген ойға қаласың кейде. Біздің ойымызша оқу орындарында жалаң білімге, нақты білімге (физикаға, математикаға, тілге т.т.) баса көңіл бөлініп, сөздің мәніне, тарих тағылымына, логикаға, психологияға, әдебиет сабақтарына мән берілмейді. Қытайда ереже бар: математиканы білмеуіңе болады; бұл – өз ісің. Бірақ философияны, Конфуцийді білуің керек. Бұл – бәріміз үшін. Әлі күнге дейін оқу ісі мен тәрбие біте қайнасып, бірікпеген. Кеңес дәуірінде бюджет саласында «остаточный принцип» деген болатын: әлеуметтік, гуманитарлық салаға, мәдениетке өндірістен, жалақыдан ауысқан қаражатты ғана бөлетін. Сол сияқты тәрбие ісіне де білім беру, мамандар даярлау ісінен қалған уақыт бөлінеді. Ең маңыздысы – алдымен оқығанын, білгенін орынды пайдалана алатын, саналы, парасатты адамды тәрбиелеу емес пе? Тәрбие мен білім беру ісі қатар жүруі керек. Тәрбиелей жүріп оқыту, оқыта жүріп тәрбиелеу. Білімділер көп арамызда, тәрбиешілер, тәрбиеленгендер жетіспейді.

Сырым жас кезінде қасындағы жолдасымен Нұралы ханның үйіне сәлем бере барады. Хан өз үйінде Қараман тана Малайсары бимен әңгімелесіп отыр екен. – Балалар, аман ба? – депті де, көңіл бөлмей, өздері сөйлесе беріпті. Сырым жолдасына дауыстап: – Жүр, кетейік, бұлар бізді адам деп отырған жоқ қой, – дейді. Малайсары жалт бұрылып: Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, Ана тұрып қыз сөйлегеннен без, Сырнайдай сайрап тұрған мына бала кім өзі? – деп жақтырмай қалады. Сонда Сырым табанда: – Ата тұрып, ұл сөйлесе, ержеткені болар. Ана тұрып қыз сөйлесе, бойжеткені болар. Ата балаға көлденең тұрса, кері кеткені болар, – дейді. Малайсары Сырымның тапқырлығына риза болып: – Сен толған екенсің, мен тозған екенмін,- деп қасына шақырып, «бағың жансын!» – деп батасын береді. Содан бастап ел ішінде Сырым жөнінде: «Датта бір бала бар, ақылы данаға барабар» – деген нақыл сөз тарайды.

Қазыбек биге бір адам: «**Кім жақын, не қымбат, не қиын?**» – деген үш сұраққа жауап беріңізші, – деп қиылып отырып алыпты. Сонда Қазыбек бірінші сұраққа былай деп жауап қайтарған екен:

Тату болса, ағайын жақын,
Ақылшы болса, ағайын жақын.
Бауырмал болса, інің жақын,
Инабатты болса, келінің жақын...
Жан серігің жас кезіңнен
Бәрінен де әйелің жақын, – дейді.

Адамға дүниеде не қымбат?- деген сұраққа:

Алтын ұяң – Отан қымбат,
Құт берекең – атаң қымбат,
Аймалайтын анаң қымбат...
Асқар тауың – әкең қымбат.
Туып өскен елің қымбат.
Ұят пенен ар қымбат,
Өзің сүйген жар қымбат, – деп жауап береді

Қазыбек би.

Адамға не қиын екен?

Арадан шыққан жау қиын,
Таусылмайтын дау қиын.
Шанышқылаған сөз қиын,
Дәл осындай жағдайда,
Пана болмас өз үйің.
Жазылмаса, дерт қиын,
Іске аспаған серт қиын,
Ақылыңнан адасып,
Өзің түскен өрт қиын.
Тентек болса, ұл қиын,
Не істеріңді біле алмай,
Ашиды сонда бас миың, – дейді Қазыбек.

Кім жақын, не қымбат, не қиын деген де – философиялық мәні бар, даналықты керек қылатын сұрақтар. Жақындық, туысқандық – халқымыздың қанына сіңген қасиет. Басқа халықтардың өкілдері қазақтардың бауырмалдығына қызығушы еді. Енді нарық келіп, бұл дәстүрге өз ережелерін енгізуі мүмкін. Адам кімге арқа сүйерін, кімге үміт артарын ойлағанда ең алдымен жақын-жуығын есіне алады. Солар – оған сүйеніш, тіреніш. Бірақ Қазыбек олардың жақындығына шарт қояды: егер тату болса, бауырмал болса-деп. Билер мен шешендер сөздерінде ойдан шығарып топшылау жоқ, тәжірибені қорыту орын алады. Қымбат құндылықтардың қатарына Қазыбек елін, Отанын, ата-анасын, сонымен бірге ар мен ұятты жатқызады. Тамаша ғой!

Шәкәрімге тағы бір соғып өтуге тура келеді:

Мал да аяулы, жан да аяулы болса егер,
Малды аяма, жаның үшін малды сат!
Жан да аяулы, жар да аяулы болса егер,
Жанды аяма, жарың үшін жанды сат!

Осы емес пе махаббаттың түсінігі! «Малым – жаным садағасы, жаным – арым садағасы» деген даналық түйінді қазақтар басқаларға еліктеп айтқан жоқ, бұл – олардың қанына сіңген қасиет.

Эрос жөнінде, махаббат, сүйіспеншілік жөнінде, ал бұл да – философиялық, экзистенциалдық мәселе - қазақ ойшылдары да терең толғай білген! Шәңгерей, Абай, Шәкәрім, Мағжан махаббатты Пушкиннен, Есениннен кем түсінбейді.

Жарқ етпес, қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да.

Бұдан артық түсінік, нәзіктік болар ма?!

Қасыңнан, үйіңнен шыққан жау – шынында да – ең қиын жау. Конфуций айтады: «Өз үйінде жау іздеме». Үнді даналығында ант беруден, серт беруден сақтандырады. Берген сертің іске аспай қалса ше? Кім болғаның сонда? Қит етсе «оллаһи», «беллаһи» деп шыға келетін адамдар серт берудің салмағын түсінбейтін сияқты.

Кезінде қазақ даласында Тарас Шевченкомен кездесіп, сырлас, мұңдас болған қызылордалық Жетес би украин ақынның бір өлеңін өз сөзімен былай жеткізген:

Ұйықтап өтсең өмірінде,
Ұйқың ешбір қанбаса,
Өлгенің не, тірлігің не,
Артында ізің қалмаса.

Халықтың бейқамдығын, надандығын, қалай болса солай өмір сүретінін әдебиетте, мәдениетте ұйықтап жатқан адамға теңейді. Чаадаев, Абай орыстарды, қазақтарды осындай рухани ұйқыдан оятпақ болып көп әуреленді. Өмір – қысқа дейміз. Соның кем дегенде үштен бірі ұйқымен өтеді екен. Бұл – физиологиялық тұрғыдан қарағанда. Ойшылдарды мазалаған бұл ұйқы емес. Рухани ұйқыда қанша уақытымыз кетіп жатыр?

Көпшілік бас қосқан үлкен жиында Жетес шешеннің тапқырлығын сынамақ болған үлкендер оған: «Адамның, жердің, сөздің, пікірдің сәні неде?» – деген сауал қояды. Сонда Жетес би бірден:

Адамның сәні – өнер, білім, ақылы,
Жердің сәні – жеміс, өнім дақылы,
Сөздің сәні – өнегелі нақылы,
Пікірдің сәні – ойландырар мақұлы, – деп жауап

береді.

Бұл да – философия, қарапайым халықтық философия. Заттың сәні, мәні дегенді классикалық философия *differentia specifica* – заттың ерекшелік белгісі дейді.

Шынында да, адамды немен өлшеуге болады? Киген киімін, мінген атын, машинасын, лауазымын, атағын, қызметін алға тарту керек пе? Жоқ. Адамды өсіретін, басқалардан бөліп тұратын нәрсе - өнер, білім, ақылы. Бұлар болса, адамда бәрі болады. Жердің сәні – байлығы, құнарлығы, жерден алатын жеміс, өнім, дақылы. Сөздің сәні – сыртқы сұлулығы емес, баяндайтын мәліметі емес, өнегелі, нақылы, адамға әсері, ықпалы. Пікір деген неше түрлі болып келеді. Біз кейде пікірлер әлеміне тап боламыз («Мир мнений» деп те айтады). Пікірдің сәні - әркімге де ой салатын дәлелділігі, шынайылығы, сендіре, еліте білетіндігі, ойландыраар мақұлы. Осының бәрін дана би қалай бірден тауып айтып тұр, бір шумақ өлеңге қалай сыйғызып тұр!

Бірде Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйінде отырғанда, оған Абай келіп сәлем береді. Ол кезде Абайдың жас, үйленбеген шағы екен. Абайдың тапқырлығын, ақындығын естіп жүрген шешен баланы қасына отырғызып, оған бірнеше сұрақ қояды: – Шырағым, дүние неге сүйенеді? Абай: – Дүние үмітке сүйенеді – деп жауап береді. Орынды емес пе? Үміт – адам баласының рухани тіректерінің бірі. Абайдың өзі де халқым өзгерер, түзелер, оянар деп көп үміттенді; халқына өлеңмен де, қара сөзбен де, жеке басының тәжірибесімен де әсер етпек боп әрекет жасады. Тауы қайтып түңілді де. Сонда да үмітін үзбеді. Жанқұтты: – Көздің көрмесі бола ма?-дейді. Абай: – Көз қабағын көрмейді, – дейді. Кейде адам аяғының астындағыны, көзінің алдындағыны көрмейді, былайша айтқанда, елемейді, мән бермейді. Алдымен адам алды-артын мұқият абайлап алуы керек. Сосын барып алыстағыға, биіктегіге көз тастауға болады. Қазақ айтады: «көрмес түйені де көрмес» – деп. Жанқұтты: – Шам жарығының түспесі бола ма? – дейді. Абай: – Шам жарығы түбіне түспейді деп жауап береді. Сұрақ та, жауап та тегін емес, қосымша мәні бар. Қолдағы барымызды, асылымызды бағаламай, алыстағы, басқадағы дүниеге қызығамыз. Әдебиетте осы жөнінде әртүрлі әңгіме болады: «Қолда барда алтынның қадірі жоқ»; «Өз елінде пайғамбар болмайды» т.т. Жанқұтты: – Болат пышақтың кеспесі бола ма? Абай: – Болат пышақ өз сабын өзі кеспейді. Жанқұтты: – Тамағына тартпайтын махлұқат бола ма? Абай: – Өз тамағына тартпайтын махлұқат болмайды.

Абай жауабына риза болған шешен оған енді өлең түрінде жауап беруін сұрапты. Абайдың ақындығын сынағысы келсе керек. Сонда Абай:

Сіз сұңқар, самғай ұшқан қиядағы,
Талпынған мен балапан ұядағы.
Өрнекті өлең сөзбен жауап берем:
Дүниенің жалғыз үміт – тиянағы.
Көз көруі жетпейді қабағына,

Шам жарығы түспейді табанына.
Өз сабын болат пышақ өзі кеспес,
Махлұқат тартпай қоймас тамағына, – депті.

Қазақтың қасиеті – қара сөздің де, өлең сөздің де шешені болып келетіні. Қазір қалып бара жатса да, бұрын құрдастар, замандастар бірін бірі қағытып, сөздерін, мінездерін сынап, табанда сөзбен де, өлеңмен де әдемі түрде жауап таба білетін еді.

Енді сұрақ қою кезегі Абайға тиеді: – Ата, арзан не, қымбат не, дауасыз не? – деген сұрақ қояды. Жанқұтты: – Шырағым, арзан - өтірік, қымбат – шындық, дауасыз – кәрілік емес пе? Сосын шешен: Жанарың отты екен – ақындығың шығар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халқыңның қалаулы азаматы бол! – деп батасын беріпті.

Енді даналықтың тағы бір қайнар көзі – халық аузындағы ұрпақтан ұрпаққа жеткен – **мақал-мәтелдерге** тоқталайық.

Қазақтың мақал-мәтелдерінің терең де бай мазмұнын, сұлулығын, тапқырлығын, шешендігін, жарасымдылығын шебер бейнелеп, жан-жақты ашып жүрген жазушыларымыз, оқымыстыларымыз баршылық. Солардың ішінен халық жазушысы Мұзафар Әлімбаев, ғалымдар Әсет Болғанбайұлын, марқұм Мәтжан Мақсұмұлын ерекше атап өтуге болады. Олар халық мақал-мәтелдеріндегі даналықты, тағылымды, тәлім-тәрбиені, өсиетті бүкіл жұртқа жеткізбек болып ат салысып келді. Біз мақал-мәтелдерге философиялық тұрғыдан қарап, олардың философиялық мазмұнын ашуға тырыстық. Сондай мақалдарға көңіл бөлдік.

Адамға туған жерден қымбат ештеңе жоқ. Кім болса да, қайда жүрсе де, немен айналысса да, ол елін, туған жерін аңсап жүреді; барып, топырағына бір аунап қайту, ауасын бір жұту ол үшін бір ғанибет көрінеді. «Ат айналып, қазығын табар, ер айналып елін табар» – тауып айтқан емес пе? Болмаса:

Туған жерді анам демей не дейін!

Туған елді панам демей не дейін!

Сол арқылы асқақ менің ән-жырым,

Сол арқылы асқақ менің мерейім, – деген ақын сөзіне қалай елтімейсің?!

«Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» – деп, халық адамның елге, туған жерге деген ыстық сезімін дәл бейнелеген. «Пәлен жерде пайда бар, өз жеріндей қайда бар!» – деген мақалда да терең мағына бар. Бақ іздеп, табыс көздеп адамдар жан-жаққа, тіпті шет елге де кетіп жатыр. Табыс кілтін оларға кім әзірлеп қойды? Асан Қайғы ат сабылтып Жерұйықты іздеді. Тапты ма? Жоқ. Әзір тұрған бақыт, табыс болмайды. Бәрі еңбекпен келеді. Қазақ жерінде, елімізде ебін тауып еңбек еткен адамға бәрі табылады. Адам ең алдымен өз елін, туған жерін өңдеп, көгертуі керек. Кіндік қаны тамған жерге тер төгуі керек. Бұл – оның азаматтық борышы.

Қазақ даналығында еңбек, еңбекқорлық аса бағаланады. Халық жас ұрпақты бала кезінен еңбекке баулиды, қажырлылыққа, табандылыққа, төзімділікке үйретеді. Жалқауды, еріншекті келеке қылады. Жалқаулықты ауруға, дертке теңейді. «Жалқау – өзіне жау, қала берді еліне жау». «Жалқауға жолықсаң, сылтаудың астында қаларсың» - қандай тауып айтылған сөз! «Еңбек етпесең, елге өкпелеме, егін екпесең, жерге өкпелеме». Жұрт қашанда сенделмемен бос жүрген қуыс кеуделерді, бейшараларды жек көреді, шенейді, түзетуге тырысады, аяйды. «Ермек қуған пәлеге жолығады, еңбек қуған қазынаға молығады» – деп өмір сабағын алға тартады.

Қазақ мақал-мәтелдерінің бір қасиеті – нанымдылығы, әсерлілігі. Айтқан адамына атқан оқтай дәл тиеді. Саналыны селт еткізбей, ойландырмай, толғандырмай қоймайды. Абстрактылық, сылдыр-сұйықтық бұларда болмайды. «Еңбектің көзін тапқан, байлықтың өзін табады» – дейді қазақ. Еңбектің қай түрі де – еріккеннің ермегі емес, ол ынта-жігерді, білімді, түсінікті, ретін таба білуді керек етеді. Қазіргі нарық жағдайында еңбектің көзін табу, өзіңе-қабілетіңе, біліміңе, өнеріңе лайық істі табу - аса маңызды болып отыр. «Ерте тұрған жігіттің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық». Мұнда тек тәжірибе көрініс тауып тұрған жоқ, адамның еңбекке көзқарасы, ынтасы сөз болады. Еңбек адамның өмір сүру тәсіліне айналса, - бұл өте заңды. Ақыл-ой, білім, өнер, күш-жігер, қайрат қайтіп көрінеді, сыналады? Еңбекте, істе ғана. Істің тетігі – адамда. Адам – еңбек үрдісінің субъекті. Еңбек адаммен ғана атқарылады. Екінші жағынан, адамның сапасы – кім екені, қандай екені – еңбекте көрінеді. Сөйтіп, еңбек адамға жат бола ала ма? Адам мен еңбектің тұтастығы, біте қайнасуы – өмірдің заңы болып шығады. Халық даналығы бізді осыған меңзейді, бағыттайды.

Адам – сегіз қырлы, бір сырлы. Оның қабілетіне, өнеріне шек қоюға болмайды. Мына мақалға көңіл қойып көрейікші: «Ер жігіт бір күнде бір кісілік» – қасымызда жүрген, күн сайын кездесіп жүрген адам; оның қабілетін, мүмкіндігін, шегін біліп болған сияқтымыз. Алайда ол: «бір күнде мың кісілік» болып шыға келеді. Мүлдем басқа адам. Күтпеген жағынан көрінеді. Ғажап! «Адам – жұмбақ, адам – шексіз» деген осы екен. Адамның қабілетін мынадан анаған дейін деп шектеп, тұқыртып қоюға болмайды екен. Бірде – көл, бірде – шөл; бірде – биік, бірде – аласа болып келеді. Кешегі біз білетін пәленше қиын-қыстау кезде жарқ етіп, жаңа қырынан көрінеді. Өзінің де, өзгенің де төбесін көкке жеткізеді, мерейін үстем етеді. Осындай шақтар, осындай сәттер, осындай жандар өмірде аз ба? Құдайға шүкір, талайына куәміз. Тек бір өкініші, арамыздағы ер, ерен, біртуар таланттарды кезінде көрмейміз, елемейміз, қол ұшын беріп, демемейміз. Керісінше, көріне қалса, көре алмаймыз, кесел боламыз, аяғынан шалып, өсірмейміз. Ол өссе, ол озса, онымен бірге өзіміздің де өсетінімізді біле бермейміз. Абайдың «Қыран бүркіт не алмайды, салса

баптап” деген өлеңінде адамның іштарлығы сөз болады. Күйкентай мен қарғалар: өзі алмайды, қыранға алдырмайды, «күні бойы шабады бос салақтап...» Қазақ: «Бұлақ көрсең, көзін аш» – дегенде дер кезінде дарынға қол ұшын беруді еске салып отыр.

Ежелден бері еңбек өнермен, біліммен өлшеніп келеді. «Оқымаған бір бала, оқыған екі бала» деген мақал да философиялық тілде сайрап тұр. Оқу, білім, өнер адамды өсіреді, өзгертеді, көзін ашады; бойындағы ұйықтап жатқан қабілеттерін оятады, күш-қайрат береді. Бірақ оқу, білім оңайлықпен қолға түспейді. Оған адам тынбастан ізденумен, аянбай еңбектенумен жетеді. «Оқу – инемен құдық қазғандай» – деп халық осыны ескертіп қояды.

Білімді адам тәрбиелі, өнегелі, мәдениетті болып келеді, солай болуы керек. Біліммен ол ғасырдан ғасырға жеткен өмір тәжірибесін бойына сіңіреді. «Білімді адамның сөзі жібектей, білімсіз адамның сөзі білектей». «Кісі болар баланың кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар» – деген мақал да көп нәрсені аңғартып тұр. Кісі кісіге айна сияқты: басқа адамды танып білу арқылы адам өзін таниды.

Адамның қыры мен сырын аша отырып, халық даналығы адамның күрделі, қайшылықты құбылыс екендігін көрсетеді. Адамның бәрі бірдей болып келмейді. Адамның аласы да, құласы да бар, жақсысы да, жаманы да, адалы да, арамы да болады, естісі де, есері де бар. «Өзін ғана ойлаған жамандықтың белгісі, өзгені де ойлаған адамдықтың белгісі». Жақсы адам кең болып келеді: пейілі де, басқаға деген ықыласы да, түсінігі де. Ол әрқашан да өзін кең ұстайды. «Жақсының сөзі ақыл шақырады, жаманның сөзі ашу шақырады». «Жамандық озбайды, жақсылық тозбайды» – деп халық тағы ескертеді. «Жақсының сөзі айдай анық, шамдай жарық». «Жақсы болсаң, жердей бол, бәрін шыдап көтерген, таза болсаң, судай бол, бәрін жуып кетірген». Қандай ғибратты сөз! Қай адамның да дүниеде өзіндік орны, рөлі, миссиясы бар. Кез келгені осыны бірақ түсіне бермейді. Егер адам өзімен өзі болып, басқалармен санаспаса, араласпаса, олардан ғибрат, үлгі алып, өзі де оларға ықпал ете алмаса, онда оның бары да бір, жоғы да бір. «Жаман адам кетсе, дүние кеңіп қалғандай болады. Жақсы адам кетсе, дүние кеміп қалғандай болады». Қандай ауыр сөз. Сонымен бірге қандай әділ сөз! Мұндай сөзді айтпауға болмайды. Осындай сөзбен кемеңгер халқымыз жақсылықты сезіндіріп, жамандықтан безіндіріп отырған. Қазақта: «Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ» – деген ұлағатты сөз бар. Жақсының жақсылығына, шарапатына шек қоюға болмайды. Жақсы еліне де, халқына да, қала берді, бүкіл адамзатқа ортақ.

«Сабыр түбі сары алтын, сабырлы жетер мұратқа» деген мақал бар. Шынында да, заттың, құбылыстың мән-жайы бірден байқалмайды, кейін, бара-бара ашылады. Капиталистік тұрмыстың шапағаты, жақсы жақтары 2-3 ғасырдан кейін, тек XX-ғасырда біліне бастады. Капитализм, бұрын біз айтқандай, адамды өшірмейді екен, өсіреді екен. Біз қайта құрудың,

демократияның, нарықтың жемісін іле-шала көргіміз келеді. Жоқ, олай болмайды. Сабырлылық керек. Әрине, қол қусырып қарап отыруға болмайды; демократияны да, нарықты да, жаңа тұрмысты да қолмен құру керек. Бұл үшін аянбай еңбек етіп, алысып-жұлысу керек, күресу керек. Ескі оңайлықпен кетпейді, жаңа өмірге оңайлықпен енбейді.

Даналық сөздің, ойдың мағынасы терең, жан-жақты болып келеді, кейде қарама-қарсы мағынаны білдіреді. Мысалға, «жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен жүріп адас» – деген мақалды алайық. Мұнымен келісетін де, келіспейтін де жер бар. Әрине, адам белгісіз аралдағы жалғыз басты Робинзон емес. Ондай адамның болуы да мүмкін емес. Адам айналасындағы адамдармен ғана күн көреді. Дейтұрғанмен, адамның өзіне байланысты, өзі ғана шешетін істер болады. Адам өне бойы көптің жетегінде жүре алмайды. Өмірде дайын тұрған шешімдер, жауаптар бола бермейді. Бүгінгі алдымызда тұрған мәселенің шешімін біз өткен заманнан іздеп таба алмаймыз. Жаңа мәселені жаңаша шешуге тура келеді. Тағы бір айта кететін жәйт – әрқашанда көптің пікірі жөн деуге болмайды. Абай көпті топ, тобыр, дүрмек деп, нөльге теңеп, оған өзіндік тұлғасы, ойы, пікірі, іс-әрекеті бар дараны («единицаны») қарсы қойған.

«Ағасы бардың жағасы бар». Әрдайым солай ма? Бұл қағидаға қайшы келетін жайлар болмай ма? Халық даналығы бұған былай деп жауап береді: «Жақсы болса – жағасы бар, жаман болса – кейінгі інісіне табасы бар». Ақыл айтып, жол көрсетіп, бағыт сілтеп отыратын аға да бар; сонымен бірге інісіне міндетсіп, барлық жүкті артып қоятын, інісінің жай-күйімен санаспайтын аға да бар. Інісінің білмегенін үйретіп, бүлдіргенін түзетіп, жуып-шаятын ағалар да бар, сонымен бірге өзімен өзі болып, інісінің алдындағы ағалық борышын ескермейтін, сөйтіп, інісіне оңтайлы ықпал ете алмайтын ағалар да бар. Халық бәрін ойластырған, болжап білген. «Інісі бардың тынысы бар». Әрине, өмірден туған тұжырым. Оспан дүниеден озғанда Абай қандай қайғырды?! Солай бола тұрса да, інісі бардың «жақсы болса – тынысы бар, жаман болса – төтенше жұмысы бар». Інісі үшін қам жеп, күйіп-пісетін, быжық-шыжық болатын алдымен ағасы. Аға мен інісінің арасын халық мына мақалмен дәл бейнелеп берген: «Ағадан – ақыл, ініден – ілтипат». Өлмейтін сөз – осы. «Баласы бардың панасы бар». Кім мұнымен келіспейді?! Сонда да, баласы бардың «жақсы болса – панасы бар, жаман болса – басқа салар пәлесі бар». Ата-ананың атын шығарып, мерейін үстем ететін, төбесін көкке жеткізетін де бала, сонымен бірге, ата-ананы жерге қаратып, жігерін құм қылатын, сөйтіп, жасына жетпей қартайтатын да бала. Баланың күйігі ата-ананы емі жоқ дертке душар қылады. «Баланың жақсысы ата-ананы сыйлайды, жаманы ата-ананы қинайды». Қатты айтылса да, тауып айтылған тағы бір мақал: «А, Құдайым, бала бер. Бала берсең, сана бер. Санасы жоқ баланы, қайтіп өзің ала бер».

Даналық сөздің ескірмейтініне мына мақал да дәлел бола алады: «Өткенге топырақ шашсаң, болашақ саған тас лақтырады». Меніңше, бұл барлық тілде кездесетін түйін. Бұған құлақ аспаған адамды, халықты саналы, ақылды, көргені, түйгені бар деп айту қиын. Көп әріге бармай-ақ қазіргі басымыздан кешіп отырған ахуалды алайық. Кеше біз Кеңес өкіметіне арқа сүйеп, мың жылдық тарихымызды жоққа шығардық. Дінімізден, ділімізден, салтымыздан, әдет-ғұрпымыздан айрылдық. Билерімізді, хандарымызды, батырларымызды білмедік. Енді келіп XX-ғасырдың аяқ кезінде жетпіс жылдық тарихымызды жоққа шығарып жатырмыз. Сонда біз жетпіс жыл бойы ұйықтап жаттық па, әлде, адасып жүрдік пе, ештеңе де тындырмадық па? Жеңістеріміз, жетістіктеріміз болмады ма? Тарих – талқыға көнбейтін шындық. Өйткені, ол ойдағы жоспар, жорамал емес, болған нәрсе. Тарихты ананың, мынаның қалауымен олай-бұлай бұрмалауға болмайды. Тарихты жауып тастай алмайсың. Тарихтан қашып құтыла алмайсың. Адам – тарихтың бір тармағы, тарихты жасаушы. Тарихты адамнан бөлек алып қарастыруға болмайды. Әрине, Гегель айтқандай, тарихтың да тәлкегі болады. Оның да бұралаңы, оңы, солы болады. Тарихқа субъективтік тұр-ғыдан қарау – надандық. Өйткені, ол – бәрімізге, бүкіл адамзатқа ортақ. Тарихтың мына жағы дұрыс екен – оны қабылдау керек, ал ана жағы бұрыс екен – оны алып тастайық деуге болмайды. Тек тарихты білу, түсіну керек, тарихтан үйрену керек: жақсы жағынан да, жаман жағынан да.

Тағы бір философиялық мәні бар мақалға тоқтала кетейік: «Бір жол бар – жақын, жақын да болса – алыс. Бір жол бар – алыс, алыс та болса – жақын». Қарашаш Жиреншемен танысқанда осылай тұспалдап сөйлейді. Оқу – оңай, бұл – жақын жол. Оқығанды тоқып, түсіну керек, іске асыру керек. Бұл – ұзақ жол. Адамға өзін тану оңай, жақын жол сияқты. Өзіңді өзің бақыла, сына, тексер. Бірақ бұлай адам өзін жете танып біле алмайды. Басқаларды көріп, біліп, араласып жүріп, оларға қарап адам өзін де таниды. Өзін тану үшін адам өзіне басқалардың көзімен қарау керек. Бұл, әрине, – алыс жол. Біз социализмге – адамдардың тең, еркін, бақытты тұрмысына – оп-оңай жеткіміз келді. Қоғамды, қоғамдық қатынастарды өзгертсек, байларды, помещиктерді, саудагерлерді, капиталистерді жойып, олардың жерін, фабрикасын, зауыттарын қоғамдық меншікке айналдырсақ болды – социализмге жетіп барамыз деп ойладық. Олай болмай шықты. Барлық гәп адамда екен. Қоғам өзгеруі үшін алдымен адам өзгеруі керек, адам басқаша ойлап, басқаша әрекет жасауы керек. Бұл – шын мәнісінде – ең ұзақ жол болып шықты. Қайта құруды, саяси, экономикалық реформаларды бұрынғы Кеңес жерінде жоғарыдан, тыстан жүзеге асырмақ болды. Демократия, нарық адамдарға олардың еркінен тыс сырттан күшпен таңылды. Адамдар оларды игеруге, жүзеге асыруға әзір болмай шықты. Үкімет істің оңайына ұмтылды. Бірақ бұл, қазір көріп отырғанымыздай, ең қиын, ең алыс жол болып шықты.

Философияның ерекшелігін ашуға мақал-мәтелдер жөніндегі осы талдаудың көмегі тиді ме, жоқ па – оны оқушы қауым өзі топшылай жатар. Біз мақал-мәтелдердің даналықтың бір көзі болып табылатынын, олардың бәрімізге қатысы бар, бәрімізге ой салатын тағылым екендігін көрсетпек болдық.

Мақал-мәтелге, нақыл сөзге айналған философиялық ой-түйіндер де бар. Мысалы, «ештен кеш жақсы», «жазмыштан озмыш жоқ», «бәрінің де шамасы бар», «жоқтан бар болмайды», «адамды жасаған еңбек», «адам адамға қонақ», «адам күні адаммен», «бәрі де сабасына қайтып келеді», «амалы жоқ жағдай болмайды» т.т.

Халық даналығы, өмір тәжірибесі ел аузындағы **қара өлеңдерде** де жақсы бейнеленген. «Қарағым, айналайын, қара өлеңім, төресі екенсің ғой бар өнердің» – деп Мұқағали тауып айтқан.

Мына заман қай заман? Қысқан заман.

Бақыт құсы алаштан ұшқан заман.

Көк аспаннан топырақ, шаң борады,

Күні суық қаңтардан қыстан жаман.

Бұл жолдардың қай заманға да қатысы бар. «Зар заманды» өткен ғасырда Дулат, Шортанбай, Әбубәкір Кердері де жырлаған. Сондай «қысқан заманға» тағы тап келдік. Нарық та, экологиялық бүлік те, өршіп бара жатқан жемқорлық та жан-жағымыздан қысып алып бара жатыр.

Өмір деген ойласам шолақ екен,

Адамдар бір-біріне қонақ екен.

Қызғалдақтай жайнаған қызық өмір,

Қар жаумай, қазан ұрмай солады екен .

Бұдан артық қандай философия болуы мүмкін?! Нағыз өмірден туған философия! Өмір, дүние – шолақ, қас-қағым сәт. Оны біз қалай өткізіп жатырмыз? Не тындырдық? Неге қолымыз жетті? Қалай болса солай өтіп жатқан қайран уақыт. Социализм тұсындағы «кеңшіліктің», «молшылықтың» салдарынан уақыт дегеннің бағасын білмей өтетін болдық. Қысқа ғана өмірде адамдар бірімен бірі араздасып, жауласып, бірінің аяғынан бірі шалып жататынын қайтесің? Не жетпейді оларға? «Адам адамға қонақ». Қарапайым қағида, бірақ мұнда өшпес, өлмес мағына жатыр. Бұл дүниедегі басты байлық - адамдар, олардың ақ ниеті, шын пейілі. «Бір бала күлсе, қырық періште қуанады» деп өскен бауырмал халық емес пе еді қазақтар. Қасиетімізден қалай айрылып қалдық біз? «Қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ» екеніне үйреніп алдық па?

Екінің бірі жомарт тасқан жерде,

Күніңе ер жарайды сасқан жерде.

Жаманға жазатайым күнің түссе,

Қабысып қалады екен аспан жерге.

Әрі көркем, әрі шындық, алып тастар бір жері жоқ неткен сурет! Тереңдігіне ой бойламайды. Жігіттер осындай қиын-қыстау қияметте ғана

сыналады ғой: тарлығы да, кеңдігі де, иттігі де, мәрттігі де. Өкінішке орай, осындай шарасыз жайлар, діңкенді құртар халдер кездесе береді.

Дүние, қудым сені жалықпай-ақ,
Судағы ұстатпайсың балықтай-ақ.
Көрсетіп бірде алдыңды, бірде артыңды,
Қойдың ғой дидарыңды танытпай-ақ.

Біздіңше, нағыз поэзия да, нағыз философия да осы! Адам адам болғасын бұл дүниенің қызығына тоймайды; анаған да, мынаған да ұмтылады; бәрін де сынап, байқап көргісі келеді. Әрине, ол дүниені, өмірді, өзін, дүниедегі орнын, қоршаған ортаға қатынасын танып білуге тырысады. Бірақ, дүние, өмір – жұмбақ, сан қилы жақтарын, құпия сырларын, қайшылықтарын бірден аша салмайды. Өмір бір күйде тұрмайды, бірде адамға шуағын жаяды, анасындай аялайды, көңілін көтереді; енді бірде адамға теріс қарап, ызғарын төгеді, бір айналдырғанда шыр айналдырады.

Дүние, келерінде бұлақтайсың,
Сырғыған кетерінде сынаптайсың.
Жанына жақсылардың аялдамай,
Па, шіркін, қайда барып тұрақтайсың .

Солай ғой. Тауып айтылған емес пе?! Жақсылардың ғұмыры қысқа болып келетіні несі? Неге дүние Мұқағалидың, Жәнібектің, Сағаттың, Асқардың, Оралханның, Сәкеннің қасында тұра тұрмады екен. Олардың айтары да, істері де, берері де көп еді ғой. (Өңгіме Жәнібек Кәрменов, Сағат Әшімбаев, Асқар Сүлейменов, Оралхан Бөкеев, Сәкен Ғұмаров жөнінде болып тұрғаны түсінікті болар деп ойлаймыз).

Саз (музыка) да терең сырға, мән-жайға толы. «Ақсақ құлан» деген аңызға айналған халық күйін білеміз. Шыңғыс ханның маңдайына біткен жалғыз ұлы Жошы құлан аулауға құмар болады. Бірде аң аулап жүріп, бала мерт болады. Ұлының хабар-ошарсыз кеткенінен бір сұмдықты сезген хан жаманатты естуге дәті бармай, еліне былай деп жар салады: «Кімде-кім баламның өлгенін естіртер болса, аузына ерітілген қорғасын құямын». Бұл жарлықты естіген соң, ешкім де батылы барып, баланың жазым болғанын ханға жеткізе алмайды. Естіртпеуге бірақ тағы болмайды. Не істеу керек? Амалын атақты күйші табады. Ханға келіп, баланың хабарын білетінін айтады. Хан: «білсең, бәрін жасырмай айт!» – деп бұйырады. Сонда күйші қолына домбырасын алып: «Менің білгенімді екі шек пен бір тиек айтып береді» – деп бір күйді күмбірлете жөнеледі. Сөйтіп, ол домбырамен ханға ханзаданың қайғылы хабарын жеткізеді. Күйдің мәнін бірден түсінген хан домбыраның шанағына қорғасын құйып, үнін өшіруге бұйырады. Бұл аңыздан біз саздың, күйдің құдіретімен бірге сикырлы сырын да аңғарамыз. Махамбеттің «Қайран Нарыны» да, Құрманғазының «Қайран шешем» мен «Сарыарқасы» да философиялық мазмұнға толы дүниелер.

Даналық пен түсінік табиғаты бір, бірін бірі толықтырып, аша түсетін, өзара байланысты дүниелер. Даналық жөніндегі әңгіменің, сөз жоқ, түсінікке де тікелей қатысы бар. Қазақ философиясында ғылым елеулі орын ала алмады. Осыған қарап, онда түсінік те сирек кездесетін шығар деп ойласақ, дұрыс болмайды. Түсінік таныммен, ғылыммен ғана келмейді. Қазақ ойшылдары түсінікке сезім, интуиция, тәжірибе, ойлау арқылы да жетіп отырған. Сөйтіп, дүниенің, өмірдің, өлімнің, уақыттың, адамгершілік пен хайуандықтың мән-жайын жете түсініп, дұрыс тани білген.

Ақтамберді жыраудың мына жолдарын оқып, қазақ қандай ер, өр, өжет халық еді деген ойға келесің:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап.

Әңгіме жекелеген адам жөнінде болып отырған жоқ, тип жөнінде, халық жөнінде, қазақ жөнінде болып отыр. Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» дейтін толғауы да ерлердің ісін паш етеді.

Қазақ ақын-жыраулары адам өмірін әр түрлі кезеңдерге бөліп – жиырма жас, отыз, қырық, елу жас т.т – сол кезеңдердің ерекшеліктерін дөп басып танып, сипаттап отырған. Басқа халықтар әдебиетінен біз мұндай теңеуді кездестіре алмаймыз. Бұл да адамды, өмірді түсінуге байланысты. Шал ақынның толғауын тыңдап көрейік:

...Елу – ердің жасы екен,
Алпыс – бір сұмдықтың басы екен,
Жетпіс келді төтелеп,
Кәрілікті жетелеп.
Сексен келді бүйірден,
Қалдырып кетті үйірден.
Тоқсан, сен тамам жастың зоры екенсің,
Сүйегің қартайған соң бор екенсің,
Тоқтының баласына әлің келмей,
Балаңның баласына қор екенсің.

Қазақтың қарияларының кең тараған бір тілегі – балаларының соңынан боздап қалмау, дүниеден балаларының алдында кету.

Қазақ – аңқау, ақкөңіл, бауырмал, көнбіс, сенгіш халық. Қазақ өздігінен ешкімге ұрынбаған, бірақ басынғысы келген басқаларға есесін жібермеген қайсар халық. Біздің осы еркін, ержүрек рухымызға кешегі Кеңес дәуірі үлкен нұқсан келтірді, пысымызды басып-ақ тастады; үлкен халықты ұлы халық деп мойындатып, соған алаңдатып қойды. Қазір еліміз егемендік алып, өз алдына өріс жайса да, бұрынғы үйреншікті дәстүрге салынып, қоқан-лоққы жасап, көз алартатындар жетеді және әлі бола

береді. Міне, осыны ескеріп, жастарды тәрбиелеуде еркіндік, тәуелсіздік мұраттарын әр адамның санасына сіңіру – саналылардың борышы болып қалмақ. Бізге қазір де Махамбеттей, Мағжандай, Бауыржандай от ауызды, айбынды, дауылпаз шешен үгітшілер керек. Махамбеттің мына сөздерінің қай кезде де жаны бар:

Мен, мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде
Еңіреп жүрген ер едім,
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім,
Ерегіскен дұшпанға
Қызыл сырлы жебе едім,
Жақсыларға еп едім,
Жамандарға көп едім...
Қай қазақтан кем едім?
Бір қазақпен тең едім...

Тап осылай деп әркім айта алатындай болуы керек.

Біз кім болғанымызды, кімнен үлгі аларымызды, кімнен ақыл сұрарымызды біліп жүруіміз керек.

Дүние, уақыт, өмір туралы еліне, халқына, өзі айтқандай, «тілдің болған шебері», ақын-жыраулардың соңы болып келетін **Майлықожа** (1835-1898) терең толғаулар қалдырып кеткен:

...Бақ пенен дәулет тең келсе,
Адамның толар кемелі,
Кімдерге бұғау салмаған,
Дүниенің асау белеңі?
Біреу үйде отырып,
От басында хош ұрып,
Біреу жаһан кезеді.
Нақлиқатты мысал қып,
Төмендегі айтқан сөз

Майлы ақынның сөзі еді, – деп бастайды ол өмір жөніндегі ұзақ толғауын. Өзінің өнерін, «өзіне келген тіл бағын» жоғары бағалап, халыққа үлгі, өнеге боларлық сөз айта алатынын мақтаныш етеді:

Осы кезде халқымда,
Сөз тастайтын артына
Менен басқа кім еді? – деп қояды.

Жырау өзінің халық арасындағы рөлін, орнын білген.

Өңкей жақсы қосылса,
Бітіреді кеңесті,
Өңкей жаман қосылса,
Шығарады егесті.
Мәмілемен іс бітер,

Бас қосып қалса көп есті.
Жақсының жолы – жарық күн,
Жаманның жолы – көмескі...

Міне, он шақты жыл бойы елімізде, Астанада жан-жақтан жиналған «көп естілер» – саяси қайраткерлер, ғалымдар, дінбасылар – бас қосып, әлемді мазалаған мәселелер төңірегінде, діни, мәдени, саяси ынтымақтастық, толеранттылық, мәмілегерлік туралы мәселелерді бірлесіп талқылауда. Қазақстанның ТМД елдері арасында алғашқы болып ЕҚЫҰ-ға (ОБСЕ) төрағалық етуі тегін емес. Бұл – мәмілегерліктің, толеранттықтың, төзімділіктің, ашықтықтың халқымыздың қанына сіңген қасиет екенін мойындағандық болып табылады.

Осындай аталы сөздер айтылуы керек, әдебиеттен, оқулықтардан орын алуы керек, дер кезінде жас ұрпақтың санасына жетуі керек. Монтень, Паскаль, Толстой, Ыбырай өте орынды мәселе көтерген: жастарға нені үйрету керек, нені олар білуі керек? Олардың бетке ұстағаны – жастардың анадан да, мынадан да хабардар болуы емес – олар бәрін бәрібір түсіне алмайды, ал құр жаттаудан пайда жоқ - өмірде жөн көрсетер, жол көрсетер даналықты жас кезінен көңілге түйіп алуы. Кейін оның әсері ойдағыдай болмайды. Өмір жастарды өз ағымына – теріс бағытта – ілестіріп кетуі де мүмкін.

Бағың барда жігіттер,
Тоқталып сірә іркілме.
Жұрт қарасын қызығып,
Бәрекелді деп шіркінге.
Арзымас іске еліріп,
Бос салынба күлкіге.
Бір күні өтер өмірің,
Қараңғыда қалып көңілің,
Дүние ұқсар түлкіге...

Майлықожа толғауында көпті көрген, парасатты ер жігітті «жақсы» деп елге үлгі етеді, ал ақылсыз, есерсоқ тентекті «жаман» деп оған қарсы қояды, сынайды, мінейді.

Жолын тапсаң, орын көп,
Білмейді соның жолын көп.
Табалайды бір-бірін,
Қойшы ісін соның деп.
Қай жерде оңып жүр еді,
Қай тірлігі оның деп?
Бақ келсе бір күн жақындар,
Сізге жақын мен едім,
Берші маған қолың деп.
Жақсы сөйлер шешіліп,
Бастағы мінін жасырмай.
Кішіпейіл әдепті
Басынан сөзді асырмай.
Адырайған есуас,
Дүмбірлеп сөйлер тасырлай.

Бұл сияқты баланы
Болар деп халық адамы,
Қалайша енді мақтаймын?
Тура сөзді айтам деп,
Көбісіне жақпаймын...

Қазақ ойшылдары ел өмірінде қалыптасқан ахуалды түсінеді және оған немқұрайлы қарап, бізге соқпайды деп шет қалуды білмейді. Жақсыны жақсы деп, жаманды жаман деп ашық, тура айта алады; ешкімнен де, ештеңеден де тайсалмайды. Олардың пірі – даналық; өздерін даналықтың өкіліміз деп есептейді.

Майлықожаға мына сөздерді айтқызып тұрған да даналық:

Дүниеге мейман көңілім,
Мақтансам дауа тілерсің.
Өлшеніп берген өмір бар,
Уақытыңмен жүрерсің.
Кейбір күнде қапа боп,
Кейбір күнде күлерсің.
Бір қалыппен еш пенде,
Бітіре алмас үлесін,
Көлеңкелі бұлттай,
Көшпелі болған дүниесің.

Ажал келсе жатқызар,
Маңдайдан басқан ұйқыдай.
Пендені дәулет мас қылар,
Қырауды кешкен жылқыдай.
Бауыры бүтін, басы есен,
Сағынар сауық-күлкіні-ай,
Қызықтырған түлкідей,
Дүние өтер бір күні-ай.

Қазақ ойлауына тән қасиеттердің бірі – қарапайымдылық, қалың көпшілікке бағытталған ұғымдылық. Билерді, ақын-жырауларды, Абайды, Ыбырайды, Ғұмар Қарашты түсінбеу мүмкін емес, елемей, мән бермей мүмкін. Мың рет естіп, мың рет айтылып жүрген сөздер, бірақ көркемдігімен, ұйқастығымен, мәнділігімен, өмірден туындауымен жан-дүниенді баурап алады. Кеңес дәуірінде жетпіс жыл бойы – адамзат мұрасы бола тұрса да салтымызға, әдет-ғұрпымызға, ділімізге, дінімізге жат ілімдерді меңгереміз деп әуре болдық, кім екенімізді, кім болғанымызды ұмытып кеттік, ал ақылымызға ақыл қосатын, қамшының сабындай қысқа ғұмырымызға мән-мағына беретін рухани мұраларымызға көңіл бөлмедік.

12.4. Махамбеттің философиялық пайымдауы

Қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын біз **Махамбет** (1803-1846) жырларына қысқаша шолу жасау арқылы ашып көрмекпіз.

Кешегі Кеңес дәуірінде Владимир Маяковский жөнінде алып-қашпа, сыңаржақты пікір қалыптасып еді: революция жаршысы, трибун, партия, Ленин, Кеңес паспорты жөніндегі поэма, жырлардың авторы деген. Оның нәзік жанын түсінер адам болмады:

Я хочу быть понят моей страной,
А не буду понят-что ж,
По родной стране пройду стороной,
Как проходит косой дождь.

Бұл оның Америкадан қайтып келе жатқанда жазған «Домой» деген өлеңінен. Кеңес кезінде өлеңнің аталған жолдары жинаққа енгізілмей жүрді.

Сол сияқты Махамбет Өтемісұлы тұлғасы жөнінде де кеше біз оны көтеріліс жаршысы, ержүрек батыр, Исатайдың қосшысы деп, ақынның бейнесін көтеріліс тақырыбымен шектей бердік. Оның ойшылдығы, қазақ ойлауындағы соны, тың тақырыпты көтерген философиялық толғаныстары назардан тыс қалып келді. Махамбеттің өлмес, өшпес мұрасы, менің ойымша, ерлігімен ғана емес, сол ерлікті паш еткен философиялық экзистенциалдық сарынға толы жырларымен байланысты.

Ежелден келе жатқан даналық бойынша, бұл дүниедегі өлмейтін нәрсе – сөз, ой, идея. Тарихта болған оқиғалар өтеді, кетеді. Олар – уақытша, тарихтың бір дерегі ғана. Исатай-Махамбет көтерілісі де – XIX-ғасырдың сан-алуан оқиғаларының бірі. Әрине, – бірегейі. Қарапайым құбылыс емес.

Бірақ қазіргі заман, қазіргі ұрпақтар үшін маңыздысы XIX-ғасырда болған халық көтерілісі емес, сол оқиға жөніндегі ойшыл ақынның көңілге түйгені, тұжырымы, берген бағасы. Халық көтерілісін мадақтау-Кеңес заманының салты болатын. Конфуцийдің өсиеті бар: «өз елінде, өз үйінде бүлік шығарма» деген. Осы пікірде көп мағына жатыр.

Мен кейде мынадай ойға келіп жүрмін. Исатай – Махамбет көтерілісінің жеңіліске ұшырауы заңды, яғни оңды құбылыс болған. Соның салдарынан Махамбеттің мұң мен зарға толы жырлары дүниеге келді. Махамбет феномені пайда болды. Көтеріліс жеңіске жетсе, Исатай мен Махамбеттің дегені болса, халықтың санасын оятқан, рухын көтерген ақынның жалынды жырлары жарық көрмес еді.

Біз білетін Махамбеттің жырлары мен күйлері бәрі дерлік көтеріліске байланысты, көтеріліс сәтсіз аяқталғаннан кейін шығарылған. Көтерілістің жеңілуі заңды дейтінім – Исатай-Махамбет қолы ханды шапқанмен де ілешала патша әскерлері келіп көтерілісті басып тастар еді

Махамбет жырларында ерен ерлікті мадақтаудан гөрі, болған іс үшін өкініш басым сияқты:

Халық үшін қанды төгем деп,
Караны ханға теңеп берем деп,
Ол мақсатқа жете алмай,
Дегенімді ете алмай,
Қор болдым-ау, шырақ-ай!

Бұл оның «Жабығу» деген өлеңінен. «Өкініш» деген Махамбеттің күйі де бар екені белгілі.

Исатай атынан айтылған өлеңінде Махамбет:

Әй, Махамбет, жолдасым,
Аш арыстан жолбарысым,
Ісімнің білдім оңбасын,-дейді.

Тарихқа зорлық жүрмейді. Тарихқа жасаған қиянат түбі баянды болмайды. Қазан төңкерісі де халыққа өкініштен басқа ештеңе әкелген жоқ.

Қапыда өткен дүние-ай,
Ақырында еш болды-ау,
Ел үшін еткен еңбегім, – дейді Исатай атынан

Махамбет.

Большевиктер де, Ленин де халық қамын ойлады. Бірақ күшпен, зорлықпен халықты бақытқа жеткізуге болмайтын еді.

Жетімдерге – жем бердім,
Жесірлерге – жер бердім.
Ақырында, дүние – ай,
Сол ерліктен не көрдім!

Міне, шындығы осы. Өкінбеске шара жоқ.

Махамбет – ойшыл ақын. «Осының бәрін ойласаң», – дейді бірде. Немесе «ойлап бір, ойлап қарасам», – деп тағы қайталайды. Осы бір өзекті өртеген ойдың түбі біз білетін ар, намыс, рух жырларына ұласты.

Махамбет шығармашылығының маңызы көтерілісті, Исатайдың, өзінің, халықтың ерлігін жырлауында ғана емес, сол оқиғаға байланысты өзінің көңіл күйін, философиялық көзқарасын, өзі пір тұтқан халықтың рухын, намысын паш етуінде. Осы тақырыппен Махамбет қазақ философиясынан, әлемдік философиядан өз орнын алады.

Мен қайда жүрсем де қазақ философиясының экзистенциалдық сипаты жөніндегі ойымды жолдастарыма жеткізе алмай келемін. Олар экзистенциалдық деген ұғымды экзистенциализммен, яғни XX-ғасырдағы батыс философиясының беделді ағымымен ғана байланысты деп ойлайды. Шындығында, экзистенциалдық мәселелер философияда ежелден бері қойылып, қарастырылып келеді. Олардың философиядағы дербес бағыттың арқауы болғаны, шынында да, XX-ғасырда. Жан мен тән, өмір мен өлім, нәпсі мен құмарлық, ар-ұят, жігер-намыс, уайым-қайғы, өкініш, жалғыздық, үрей, қанағат-рақым – мұның бәрі экзистенциалдық

тақырыптар, экзистенциалдар. Ал бұлар төңірегінде тебіренбеген қазақ данасын табу қиын.

Жалпы экзистенциалдық жағдай қалай туады? Адам қиналғанда, күйзелгенде, ашынғанда, дағдарысқа тап болғанда пайда болады. Экзистенциалдық ойлау өкініштен туады. Адам шектен шыққанда, күнделікті күйбің-шүйбіңнен бас тартқанда экзистенциалдық жағдай пайда болады.

Махамбеттің жырларына дем берген жәйт осындай тоқыраудан туған ой. «Қызғыш құс» деген өлеңінде Махамбет «Исатайдан айрылып, жалғыздықпен дос болғаны», көп күнінің құсалықпен өтіп жатқаны туралы айтады.

Махамбет жырларының тоғысатын тақырыбы, өзінен өзі түсінікті, мұң мен зар болды.

Қазақтан бір құнт кетті деп,
Біздерге нәубет жетті деп.
Бұзылды көңілім жыларға-ай.

Қазақтан құнт кеткендігінің бір көрінісі – халықтың ханға қарсы шығуы, ханның халқына қарсы патша әскерін шығаруы, бір сөзбен, қазақтың қазаққа жау болуы.

Тағы бір өлеңінде:

Асыра келіп ойласам,
Бұ заманның шағында,
Махамбеттей зарығып,
Мұнды болған қайда бар? – деп басына түскен

экзистенциалдық ахуалды жайып салады.

Философиядағы экзистенциалдық толғаныс «Меннен», ойшылдың өз ойын, көңіл күйін білдіріп, өзін өзі паш етуінен басталады. Махамбет жырларының бір ерекшелігі – оларда авторлық позиция «мен мұңдалап» тұрады. Бәрімізге таныс жолдар:

Ту түбінен ту алған,
Жауды көріп қуанған.
мен-Өтемістің баласы,
Махамбет атты батырмын!

немесе:

Он екі төбет, шұнақ хан!
Шабатының ел екен,
Күндейтінің мен екем.
Хан ұлына қас болу,
Қара ұлына бас болу
Мендей ерге жөн екен!

Махамбет – қазақ мәдениетіндегі, қазақ әдебиетіндегі, қазақ философиясындағы намыс пен кектен жаралған қайталанбас тұлға. Оған Жәңгір ханға:

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!
деген сөздерді, немесе, Баймағанбет сұлтанға:

Хан баласы ақсүйек,
Ежелден табан аңдықан.
Ата дұшпан сен едің...
Ата жауың мен едім
Өздеріңдей хандардың,
Қарны жуан билердің,
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,

Басын кессем деп едім, – дегізіп тұрған алдында кім тұрса да айтажағын айтып қалатын батылдығы ғана емес, сонымен бірге «сен айтпасаң, кім айтады» деп артынан итермелеп тұрған философиялық позициясы.

Махамбеттің Баймағанбет сұлтанға айтқан осы ұзақ толғауынан біз қазақ философиясына тән ерекшеліктерді аңғарамыз: философиялық ойды көркем және терең мәнді поэтикалық тілде жеткізу, табанда суырып салып айта алатын шешендік, өзінің өмірдегі орнын білетін «Мендік» ұстаным.

Қазір біздің Жәңгір хан жөніндегі пікіріміз өзгеріп жатыр. Енді біз оның ел басқарудағы жаңашылдығына (реформаторлығына), ағартушылығына, елін, халқын бейбіт, шалтты тұрмысқа жеткізбек болған әрекетіне көбірек мән бере бастадық. Мұны біз орынды деп бағалаймыз. Бәрі өзгеріп жатыр. Біздің көзқарасымыз да өзгерді. Махамбеттей өткір, өжет ойшыл кез-келгенге қарсы шығып, ашынып, біз білетін уытты жырларын ақтарып жатпас еді. Махамбет – тұлға. Жәңгір хан да – қайталанбас тұлға. Бұлардай кесек, дара тұлғалардың мүдделері, ойлары, әрине, сәйкес келе бермейді. Қазақтың даналық сөзі бар: «екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» деген. Махамбет пен Жәңгір ханға заман да, өмір сүрген қоғам да тарлық етті. Сөйтіп, тағдыр екеуін бір-біріне қарсы қойды. Соның арқасында, жоғарыда айтқанымыздай, әдебиеттің, философияның өшпес туындысы дүниеге келді. Махамбет пен Жәңгір ханның қақтығысы да- экзистенциалдық жағдайдың көрінісі.

Философиялық, диалектикалық тұрғыдан қарама-қайшылықтар бірі мен бірі күресіп қана қоймайды, сонымен бірге бірін-бірі керек қылып тұрады. Бірінсіз бірінің мәні болмайды. Сол сияқты Махамбет пен Жәңгір ханды біріне-бірі қарсы қойып, бірінен-бірін бөліп алып қарастыру орынсыз. Махамбет Жәңгір ханның атын шығарып қана қойған жоқ: «қасқыр» деп, «қара шұбар жылан» деп, Жәңгір хан да «бүлікші», «батыр», «аса жұртты меңгерген» көсем, шешен ретінде Махамбеттің атын шығарды.

Махамбеттің ойшылдығы, даналығы оның өмірдің әр алуан қайшылықтарын көре білгенінен де көрінеді. «Ереулі атқа ер салмай», «Мұнар күн», «Баймағанбет сұлтанға айтқаны», «Тайманның ұлы Исатай», «Атадан туған аруақты ер», «Қызғыш құс» т.б. өлеңдерін оқығанда бұған біздің көзіміз жетеді:

Жақсыдан туған жаман бар
Күндердің күні болғанда
Жарамды бір теріге алғысыз.
Қасына адам барғысыз.
Жаманнан туған жақсы бар
Атасын айтса нанғысыз.

Тағы бір жерде адамдарды қадір-қасиетіне қарай сипаттайды:

Жақсыменен дос болсаң...
Басыңа қиын іс түссе,
Алдыңнан шығар өбектеп,
Жаныңа не керек деп.
Жаманменен дос болсаң...
Басыңа қиын іс түссе,
Басқаға кетер бөлектеп,
Қолдан берер есептеп,
Сырттан жүрер өсектеп,-

деген жолдардан ойшылдың адам баласын кеңдігіне, өрлігіне, ары мен намысына қарап бағалайтынын көреміз.

Қарайғанның, жігіттер
Бәрін кісі деменіз, – деп кесіп айтады.

Жоғарыда біз Махамбеттің алдына қойған азаматтық парызын сөз еттік: халық үшін қанды төгу, қараны ханға теңеп беру. Тұп-тура социалистік мұрат дерсің. Бірақ мұның да абстракты, утопиялық жағы бар. Қара қара болғасын, әлеуметтік жағдайына байланысты оқу-білімнен, мәдениеттен, өркениеттен қалыс қалғасын ханға тең келе алмайды. Әрине, қандай ережеден де ауытқып жатқан жайлар болады. Құнанбайды қарадан «хан», сұлтан болған деп жүрміз. Бірақ бұл заңдылық емес. Кез келген адам хан бола алмайды. Хан аспаннан салбырап түспейді, хандық дәрежеге ол әдейі тәрбиеленеді, арнаулы мектептен өтеді.

Махамбеттің екіжүзжылдық мерейтойына байланысты еліміздің түкпір-түкпірінде өткізілген ғылыми-көпшілік шаралар, ол жөнінде баспасөз бетінде жарық көрген дүниелер Махамбеттану саласындағы алғашқы нақты қадамдар болды. Бұл іс бұдан әрі де жалғасын табары сөзсіз.

12.5. Философиядағы Шоқан тұлғасы

Қазақ мәдениетіндегі, қазақ философиясындағы ғажайып, жұмбақ, қайталанбас тұлға **Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың** (1835-1865 жж) шығармашылығына шолу жасап көрейік.

Ш.Уәлихановтың көзқарасы, зерттеушілер кезінде орынды атап көрсеткендей, тарихи тұрғыда аса бір күрделі кезеңде қалыптасты. Осы кезең туралы Шоқан: «Қазір ескі мен жаңаның арасында бірден байқала қоймайтын, бірақ өте қатал күрес жүріп жатыр», – деп жазды (Уәлиханов Ш. Бес томдық шығ.жинағы...1 том.-389 б.). ХІХ-ғасырдың орта тұсында Ресейде халықтың сана-сезімі оянып, үстемдік құрып тұрған басыбайлық жүйені жоюға бағытталған күрес өріс алған кез болатын. Декабристердің, А. Н. Радищевтің, П. Я. Чаадаевтың ықпалымен қалыптасқан зиялылар, ойшылдар тобы – В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, М.В. Петрашевский, Ф. М. Достоевский және басқалары – Ресейдегі қоғамдық өмірді радикалды өзгерту, экономикалық өрлеуге, мәдениетке, білімге жол ашу керектігін түсініп, белсенді әрекеттер жасауға кірісті. Әрине, бұл демократиялық үрдіс патша өкіметі тарапынан қарсылыққа тап болып, қуғынға ұшырады. Осы оқиғалардың жаңғырығы қазақ жеріне де жетіп жатты. Көршілес Омбыда, Орынборда, қазақ жеріндегі Семейде радикалды, демократиялық көзқарасы үшін жер ауып келген ойшылдар, оқымыстылар пайда болды.

Олардың ықпалы Ы. Алтынсаринге, Ш. Уәлихановқа, А. Құнанбаевқа әртүрлі дәрежеде әсер етпей қоймады.

Шоқанның ауылында орыс сөзі, орыс тілі таңсық емес болатын. Шоқанның әжесі – аса сауатты, ақылды, орыс және шығыс халықтарының тілін білетін ханша Айғанымның, Шоқанның әкесі – полковник, Омбыдағы әскери училищені бітірген, Аманқарағай округінің аға сұлтаны Шыңғыстың үйінде орыстар – ғалымдар, инженерлер, Омбыдан келетін әскери адамдар жиі болатын. 12 жасынан Омбы кадет корпусында – гуманитарлық, жаратылыстану және әскери салада жан-жақты білім беретін ең жақсы оқу орындарының бірінде – оқыған Шоқан орыс тілін, шығыс халықтарының тілін ғана емес, француз, неміс тілдерін де жетік білетін аса білімдар адам болды. Дарындылығымен, біліктілігімен, тапқырлығымен шәкірт Шоқан курстастарын да, ұстаздарын да таң қалдырды.

Ресейде ғана емес, қазақ жерінде де халық бұқарасының тұрмыс жағдайы ол кезде аса ауыр халде болды.

Шоқанның жарияланған еңбектері мен мұрағат материалдарынан біз оның әлеуметтік көзқарасы орыс демократтарының көзқарасына жақын екендігін аңғарамыз. Бірақ Шоқан елдегі саяси ахуалды, орыс революциялық демократтары уағыздағандай, радикалды революциялық жолмен өзгерту қажет деп ойлаған жоқ. Оның үміт артқаны – оқу-ағарту, білім тарату, орыстың озық мәдениетін үйрену жолдары болды. Осы мақсатта билік тарапына қазақ даласында орыс мектептерін ашуды, басқа

да білім ошақтарын көбейтуді ұсынды. Мынаны да айта кеткен жөн болар: орыс ғалымы, тарихшысы А.Н.Пыпин Шоқан туралы ол «алпысыншы жылдардағы қозғалысқа қызығушылық танытып еді» дейді. Ал бұл қозғалыс Ресейдегі крепостнойлық тәртіпті жоюға бағытталғаны белгілі (Қара Анастасьев Н.А. Абай: Тяжесть поэта. – М.: Молодая гвардия: Астана: фалимант, 2008. с.182).

Әрине, Шоқан Уәлиханов өз шығармаларында мүдделері қарама-қарсы топтар – байлар мен кедейлер бар екені, патриархалдық-феодалдық қазақ қоғамының екі тапқа: бір жағынан, сұлтан мен билер, байлар мен қожалар болып, қазақ қоғамының мәртебелі тобына, екінші жағынан, Шоканның «дала пролетариаты» деп өзі айтқандай, кедейлер, жарлылар тобына бөлінетіні туралы ашық жазады. «Сұлтандар мен билердің пікірлері, – деп жазады Шоқан, – қадір тұтуға тіпті де лайық емес, өйткені түгел бір ұлттың мүдделері, шын әділдігіне келгенде, жеке сословиялық топтың көретін пайдасынан анағұрлым жоғары тұруы керек» (Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2бас.-Алматы: Жазушы. – 1985. – 85 б).

Сонымен бірге Ш.Уәлиханов қазақ жеріне өкімдік пен заңсыздық әкелген патшалық отаршылдық саясатты да сынайды. Орыс достарына жазған хаттарында ол патша шенеуніктері қазақ халқының аңғалдығын, қараңғылығын пайдаланып, ашықтан-ашық тонап жатыр, – деп тура жазады.

«Сот реформасы жайында хат» деген еңбегінде Ш.Уәлиханов қоғамдағы үстем топтардың ниеті халықтың шын мұң-мұқтажына қайшы келетінін көрсетеді: «Қоғамның ... мәртебелі тобының пікірін халықтың жоғын жоқтаушы деп қарауға болмайды, өйткені ақсүйектер мен ауқатты адамдардың, ... жоғары мәртебелі қауым адамдарының мүддесі көбінесе қауымның, көпшіліктің мүддесіне кереғар, қарама-қайшы келеді» (Сонда, 79-80 бб).

Бүгінгі таңда Қазақстанда, Ресейде еуразиялық идея, еуразиялық ілім етек жайып келеді. Біз осы идеяны алға тартып қана қоймай, оны іске асыруда жетекшілік рөл атқарып отырған біздің Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев екенін зор қанағаттанғандықпен айтып келеміз. Ал осы еуразиялық идеяны алғаш ұсынған қазақтың біртуар перзенті, ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов екенін біреу білсе, біреу білмеуі мүмкін.

Шоқан XIX ғасырдың ортасында ортақ тарихи тағдыры бар көршілес халықтарды біріктіретін еуразиялық қоғамдастық құру жөнінде ойланып толғанады. Қазіргі ШОС (Шанхай ынтымақтастық ұйымы) Ресейді, Қазақстанды, Қытайды, Қырғызстанды, Өзбекстанды және Тәжікстанды біріктіріп тұрған сондай еуразиялық қоғамдастық болып табылады. Ресеймен, Белоруссиямен қазақстанның арасындағы Кедендік одақ – Шоқан армандаған халықтардың, елдердің жақындасуының нақты көрінісі.

Ресейдің Еуропаға да, Азияға да тікелей қатысы бар. Тап сондай жағдай Қазақстанға да тән. Бір кезде Шоқан аға сұлтандыққа сайланып, өзінің орыстармен орыс әкімшілігімен жақсы қарым-қатынасын пайдаланып, Қазақстандағы үш жүзді біріктіріп, біртұтас мемлекет құруды армандады. Бірақ патша үкіметі және жергілікті феодалдар оның бұл ойын жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді.

Сол кездің өзінде-ақ Шоқан еш те бір ұлттың, еш те бір мәдениеттің, тілдің құрып кетпеуі, алпауыт елдердің, империялардың (Қытай, Ресей) қол астындағы кішігірім ұлттарды, халықтарды жұтып қоймауы, керісінше, бұлардың дамып жетілуін қамтамасыз етуі керек деген батыл, бірақ жүзеге асуы қиын ойда болды. Бұл ой бүгінгі жаһандану дәуірінде жаңа мазмұнға, өзектілікке ие болып отыр.

Шоқанның пікірінше, әр халықтың, этностың, әр мәдениеттің, тілдің тарихта өз орны бар. Дамып жетілген отырықшы елдердің ғана емес, көшпенді халықтардың да өз мәдениеті, өркениеті, мемлекеттілігі болған және бар. Көшпенділер мәдениеті, көшпенділер философиясы туралы Шоқаннан бұрын айтқан ешкім болған жоқ. Асан Қайғыны ол «көшпенділердің философы» деп жай айта салмаған.

Көшпенділер басқа өркениеттер үшін ара буын, дәнекер болып табылады. Қазір Қазақстан Шығыс пен Батысты жалғастыратын, олардың арасындағы экономикалық, мәдени, адами қатынастарды үйлестіретін аралық буынға айналды.

Орыс мәдениетінің, орыс тілінің, әдебиетінің, ғылымының Орта Азия халықтарына игілікті ықпалын Шоқан жиі-жиі атап көрсетеді. Академик Ә.Марғұлан жазғандай, Шоқан «Ресей мен Қазақстанның өзара жақындасуы тарихи қажеттіліктен туып отырғанын ол терең де дұрыс түсіне білді және сол процесті өз халқын ортағасырлық мешеулік пен жоқшылықтан мүмкіндігінше тезірек құтқаруға пайдаланбақ болды. Бұл оның жетістігі еді» (Сонда, 78 б.).

Сонымен бірге Шоқан орыс халқын, орыстың оқыған адамдарын, зиялыларын көшпенділер мәдениетімен, әдебиетімен, дәстүрімен таныстыруды да алдына мақсат етіп қойды. Сол үшін ол қазақ, қырғыз, дүңған, ұйғыр әдебиетінің үлгілерімен («Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Манас» т.б) орыстарды таныстырмақ болып, олардан үзінділер аударып бастырады.

Шоқан Уәлиханов қырғыз халқының өмірімен, тұрмысымен жақынырақ танысып, оның тарихы мен этнографиясын, фольклорын, ауыз әдебиетін терең зерттейді. Сөйтіп, ол қырғыз халқы туралы өте бай тарихи-этнографиялық мәліметтер жинайды. Шоқан қырғыз халқының «Манас» атты атақты поэмасына алғаш рет көңіл бөліп, бірінші рет оны ғылыми жолмен жазып алып, оның «Көкөтай ханның өлімі және оның асы» деген бір қызық үзіндісін орыс тіліне аударады. «Қырғыздар туралы жазбалар» деген көлемді шығармасында Шоқан «Манас» жыры туралы былай деп

жазады: «Алатау қырғыздарының поэзиялық ең басты және ... данышпандық халық шығармасы «Манас туралы» дастан екені күмәнсіз. «Манас» бір адамның – Манас батырдың төңірегіне топтастырылған барша халық ертегілерінің, хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы. «Манас» – бүтін бір халықтың шығармасы, соның көп жылдық творчествосының жемісі – дала Илиадасы десе де болғандай» (Сонда, 247-248 бб.).

Мәдениеттер байланысы, Шоқанның түсінігінде бір жақты, тек Ресейден яғни орталықтан Далаға, шетке қарай болмайды, әрқашанда екі жақты болады: Дала да, қазақтар мен қырғыздар да орыс халқын бірдеңеге үйрете алады, айталық, кеңдікке, қонақжайлыққа, бауырмалдыққа, тапқырлыққа, төзімділікке. Тағы да бүгінгі күнмен үндес ойға тап болып отырмыз. Жақында ЕҚЫҰ-ға төрағалық еткен кезімізде біз төзімділікті, толеранттықты тектен тек бетке ұстар девиз етіп алмаған едік: бұл біздің ділімізге тән көрініс еді. Шоқанның кадет корпусында бірге оқыған досы, ірі географ, Орта Азия халықтарының тұрмысын тиянақты зерттеген оқымысты Григорий Потаниннің пікірінше, Шоқан халықтардың достығын, ынтымақтастығын бәрінен де жоғары қойған. Ол алдымен өз халқын сүйді, өз отанының патриоты болды. Сонымен бірге ол – орыс патриоты, Сібірді, Ресейді сүйді; мұнымен де шектелмей, Европаны, бүкіл адамзатты жақсы көрді. Батысшыл бола тұрса да, Шоқан өзінің қазақ халқының ұлы екендігін ешуақытта естен шығармады. Шоқанның ұстанымын Г.Потанин бейнелі түрде матрешкаға – бір сандықтың ішіндегі бір сандыққа – теңейді.

Шоқанның тағы бір досы, ол туралы естелік жазған, Сібір халықтарының тарихын зерттеген ғалым Н.М.Ядринцев Шоқан туралы: «ол өз халқын сүюден айныған жоқ, ол еуропалық ағартушылық пен өз халқының ұлттық қасиетін ұштастыруды армандады», – деп жазды (Сонда, 78 б.).

Орыс әдебиетінің, қоғамдық ойының зерттеушісі, академик А. Н. Пыпин Шоқанды азиялық пен еуропалықтың біртума қосындысы ретінде сипаттайды. Шоқан өз халқының өмір салтын да сүйді, сонымен бірге батыс өркениетін де жоғары бағалай білді. Өзінің көзқарасы жағынан ол орыс батысшылы еді – деп жазады (Анастасьев Н.А. Абай... – С.182).

Қытайдың, Ұлыбританияның Азиядағы, Орта Азиядағы саясатын жақсы білетін Шоқан өз халқының болашағы Ресеймен, орыс халқымен бірге болуда екенін жақсы түсінді. Екі халықты жақындастыруға бар күш-жігерін, беделін жұмсады.

Шоқанның өзі шын мәнісіндегі еуразиялық тұлға болатын. Бір жағынан, жас та болса, ғылыми ортада танылған жан-жақты ғалым: этнограф, географ, тарихшы, лингвист, философ, өзіндік қолтаңбасы бар жазушы; Орыс географиялық қоғамының толық мүшесі. Екінші жағынан,

текті тұқым тұяғы: Абылай ханның шөбересі, Уәли ханның немересі, аға сұлтанның баласы, жеті жұрттың тілін білген, еуропаша білімді біртуар тұлға.

Шоқан еуразиялық ортада, екі мәдениет аясында, екі рухани кеңістікте өмір сүрді. Ресейде де, өз елінде де жоғары беделге ие болды.

Әрине, Ресейде де, өз елінде де Шоқанның дарындылығын, танымалдығын көре алмаған тоғышарлар болды. Өзінің озық ойларын жүзеге асыруға Шоқан өз ортасынан қолдау таба алмады. Оның ойын түсінер адам болмады. Бұл жөнінде Г.Н.Потанин: «Егер қырғыз (қазақ – Т.Р.) халқының арасында Шоқанды оқи алатын орта болса, ол өз халқының кемеңгері, өз елі әдебиетінің қайта өркендеуінің басы болар еді», – деп жазды (Уәлиханов Ш. Таңдамалы... 76 б.).

Шоқанның өз сөзін келтіре кету де артық болмас: «Бәрімен күресу жалғыз адамға қиын екен, – деп жазды ол бір хатында – ақиқат қандай айқын болса да, қазақ жерінде қараңғылықты, надандықты ысырып шығара алмайды екен».

Мынадай нақыл сөз бар: «Сен маған досыңның кім екенін айт, мен сенің кім екеніңді айтайын» деген. Омбыда, кейінірек Семейде Шоқан айдауда жүрген, кейін солдаттық қызметте болған орыс жазушысы Федор Михайлович Достоевскиймен танысып, жас айырмашылығына қарамастан, достасып кетеді. Он шақты жыл хат алысып тұрады. Достоевский Шоқанмен бірге қазақ ауылдарын аралап, Арқатқа, Шыңғыс пен Тарбағатай тауларына барып қайтады. Шоқан арқылы орыс жазушысы қазақ халқының қилы-қилы тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен танысады. Өзі де Шоқанның демократиялық, либералдық көзқарасының қалыптасуына, ғылыммен айналысуына ықпал етеді.

Шоқан Достоевскийге жазған бір хатында: «...Мен адамның нәзік сезімдері мен ақ ниеті туралы жазуға шебер емеспін, бірақ оның қажеті де жоқ қой деймін: менің Сізге қалай берілгендігімді және Сізді қандай жақсы көретінімді, әрине, өзіңіз де білесіз».

Шоқанның бұл хатына Достоевский шын жүрегінен шыққан жылы сөздермен былай деп жауап қайырады: «Сіз мені жақсы көремін деп жазыпсыз. Ал енді мен Сізге қысылмай-ақ тура айтамын – мен Сізге ғашық болып қалдым. Мен ешуақытта да және ешкімге де, тіпті, туған ініме де, тап Сізге көңілім түскендей құштарлықты сезген емеспін...» Бұдан кейін Достоевский Шоқанға сенім артып, болашағын ойлап, ақыл-кеңес береді: «Қолға алған ісіңізді тастай көрмеңіз, – деп жазады Достоевский. – Сіздің материалдарыңыз өте көп. Сахара туралы мақала жазыңыз... Сіз өз тағдырыңызды Отаныңызға ерекше пайдалы болғандай етіп, соның игілігіне бағыштауыңызға болар еді. Мысалы, сахараның не екенін, оның маңызын және өз халқыңыздың Ресейге қандай қатысы бар екенін Ресей халқына түсіндірудің өзі ұлы мақсат, қасиетті іс емес пе. Еуропаша толық білім алған тұңғыш қырғыз (қазақ) екеніңізді есіңізге алыңыз. Оның үстіне тағдыр Сізді таза жанды, адал жүректі, абзал адам ғып жаратқан. Артта қалуға болмайды, жоқ, болмайды» (Сонда, 64 б.).

Шоқанға айрықша ықпал еткен, оның ғылыми ізденістеріне бағыт берген тағы бір адам П.П.Семенов – Тянь-шанский еді. Ол да Шоқан жөнінде өте жоғары пікірде болды. Шоқан жөнінде жазған естелігінде

Семенов – Тянь-шанский: «... Ерекше қабілеттілігінің арқасында Уәлиханов Омбының кадет корпусын зор табыспен бітіріп шығып, кейін менің ықпалыммен Петербургтегі университетте лекция тыңдап, француз және неміс тілдерін жақсы меңгерді. Шығыстың, әсіресе, қырғыз тектес халықтардың тарихы жөнінде көп білетін тамаша оқымысты болып шықты» (Сонда, 37 б.).

«Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Шығысты зерттеу ғылымында аққан жұлдыздай жарқ етті де жоқ болды – деп жазды белгілі ғалым, көрнекті археолог, академик В.И.Веселовский – орыс ориенталистері оны ілуде бір кездесетін ғажайып дарын иесі деп таныды және одан түрік халықтарының тағдыры жөнінде аса маңызды жаңалықтар ашады деп күткен еді» (Сонда, 76 б.).

Шоқантану ғылымының негізін қалаған академик Ә.Марғұлан Шоқанды «жан-жақты және терең білімді, алдыңғы қатарлы адам» ретінде бағалаған. Шоқан тарих, этнография саласында ғана емес, әдебиет, өнер, дін, философия жағынан да өшпес із, құнды мұра қалдырған ғалым.

Шоқанды әдебиетте «кометаға» теңейді, «феномен» деп есептейді. Ұлы жазушымыз Сәбит Мұқановтың Шоқанға арналған екі томдық романы «Аққан жұлдыз» деп аталады.

Шынында Шоқан жөнінде «жарқ етті де жоқ болды» деп айтуға болады.

Орыс-кеңес ақыны, жазушысы Сергей Марков Шоқан туралы «Идущие к вершинам» («Сенгірге сапар шеккендер») деген роман жазды.

Сөзіміздің соңында ойшыл ақынымыз Қадыр Мырза Әлінің Шоқанға арналған өлеңінен үзінді келтірейік:

Ескіліктің қалмаған есігінде
Бір ғаламат қуат бар есімінде.
Уақыт сені тұрса да алыстатып,
Ең жақын жан өзіңсің осы күнге.
Қымыз бенен шұбатқа мас халықты,
Оятуға Құдай да жасқаныпты.
Көне қазақ өзіңмен бітпегенмен,
Жаңа қазақ өзіңнен басталыпты.
Қашан көзін ашар деп, шындап елім,
Күндіз түгіл түнде көз ілмеп едің.
Қайдан ұқсын көлденең құпиянды,
Өзге түгіл, өзіңе жұмбақ едің...
Самғапсың сен, самғауға жалықпапсың,
Туу биікте, биікте қалықтапсың.
Қырын болып аспанға көтеріліп,
Жұлдыз болып ғарышта қалып қапсың.

12.6. Ы.Алтынсариннің көзқарасы

Оқу, өсу, жетілу, адам болу жайын терең түсінген даналарымыздың бірі – **Ыбырай Алтынсарин** (1841-1889).

Баршаға белгілі «Сөз басы» деген өлеңінде ол айқын түрде оқу мен тоқудың, білу мен түсінудің айырмашылығын ашып береді. Оқығанды көңілге тоқу деген білімді меңгеру, іске асыру, білімге сүйеніп өмір сүру, әрекет жасау, дүниеге саналы көзбен қарау болып табылады. Оқумен, түсінумен адам есті болады, өзін басқа дүниеден бөліп алып, өзінің дүниеге қатынасын бағдарлап біледі, оның алдынан «шамнан шырақ жағылады», ол бұрыс жол мен дұрыс жолды айыра алады.

Білмегенді білуге
Есті бала тырысқан
Есер бала ұрысқан.

Орынды айтылған. Есті бала білімге құштар болады; оның қашанда білмейтіні көп, өйткені ол нені біліп, нені білмейтінін біледі, білмегеніне арланады; білгенін қанағат қылмайды. Ол үшін білім – теңіз, оның түбі, шегі болмайды. Философтар білімді, танымды процесс деп есептейді. Ыбырайдың айтпағы осы. Ал есер бала білмейтінін білмейді. Білмейтінін бетіне бассаң, жатып алып таласады. Оны-мұны білгеніне тоқмейілсіп, дандайсиды. Есер балаға оқу – жалғасы жоқ үзік-үзік нәрсе: «мынадан анаған дейін». Бүгін білгенімен кеше білгенінің арасында байланыс жоқ.

Оқу-біліммен озып кеткен елдер көп, солардан үлгі алып, жаңалықтарымен танысып, «біз де бекер жатпалық» дейді Ыбырай.

...Ат өнері білінбес,
Бәйгеге түсіп жарыспай;
Желкілдеп шыққан көк шөптей
Жаңа өспірім достарым,
Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
Ұмтылыңыз қалыспай...

Міне, тап қазіргі кезең- жастардың бәйгеге, конкурсқа, бәсекеге түсіп, өзін өзі көрсететін кезі. Қатардан қалуға болмайды. Жаңа заманның, жаңа тәуелсіз Қазақстанның құрылысшылары – оқушы жастар. Жаңа нарықтық, демократиялық, ашық қоғам өздігінен құрылмайды. Оны құратын – жастар.

Ыбырайдың сөзінде ақыл айтып, көлгірсу жоқ. Оның өсиеті – жастарға сену, үміт арту. Үлкендердің шыға алмаған биігіне жастар шығуы керек:

Біз надан боп өсірдік,
Иектегі сақалды.
Өнер – жігіт көркі деп,
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды .

Кеше Кеңес дәуірінде біз шын мәнісінде көп нәрседен надан, аңғал, мәңгүрт болдық. Бізге күдіктену, сыншылдық жетіспеді; Батыс елдерінің озық тәжірибелерінен хабарсыз болдық. Қазіргі заман ондай аңғалдықты көтермейді. Ыбырайды надан деп ешкім айта алмас; «Біз надан боп...» деп Ыбырай халқын айтып отыр. Қазақ халқы, дейді Ыбырай, ақылдан да, дарыннан да кенде емес. Бұған, шынында да, Шоқанның, Ыбырайдың өзінің, Абайдың, Шәкәрімнің, Ғұмар Қараштың өмірі, шығармашылығы куә бола алады. Тек халықты ояту керек. Қазақтарға керегі, Ыбырайдың ойынша, жалпы білім мен пайдалы өнер яғни кәсіпкерлік.

Кеңес кезеңінде Ыбырай Алтынсарин жөнінде жиі айтылып жүрді, көптеген өлеңдерін жатқа білдік. Бірақ біз Ыбырайға тек ұстаз, ағартушы ретінде қарадық. Оның философиялық даналығы, ойшылдығы ескерілмеді. Біз Ыбырай мұрасының осы қырына енді назар аударып жатырмыз.

Ыбырайдың «Өсиет өлеңдерінен» де даналықтың, терең түсініктің нышанын аңғарамыз:

Бәріміз бір адамның баласымыз,
Жігіттер бір-біріңе қарасыңыз.
Өмір деген бес күндік кетер өтіп,
Атаң барған орынға барасыңыз.

«Бір адамның баласымыз» деген сөзді стоиктерше бүкіл адамзаттың өкіліміз деп түсінуге болады. Ыбырайда, Абайда, Шоқанда осындай жалпыадамзаттық құндылықтар жөніндегі пікірлер кездеседі.

...Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға,
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ дәулеттің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда...

Ежелден бері айтылып келе жатқан философиялық қағиданы қазақ ойшылы өзінше түйіндеп, өзінше жеткізген.

Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса,
Достарың дұшпан түгіл табалайды,
Аяғың бір нәрседен шалыс болса.

Қарапайым өлеңге, қарапайым сөздерге қиын да күрделі философиялық қағида сиып тұр: адамдар, жақындар бірінің көңілін бірі біліп, жиі-жиі кездесіп, араласып тұрулары керек; жақынның басына түскен бақтан да, бақыттан да, уайым-қайғыдан да шет қалмау керек, бірге бөлісу керек. Сонда жат та жақын болып кетеді. Ал қара басының қамын ойлап, өзімен өзі болатын жақын бара-бара жат болып кетеді. Талай көріп, кездесіп жүрген жәйт. Әрине, адамның төрт құбыласы тең болып келе бермейді; жан-жақты жетілген адам – идеал, өмірде жиі бола бермейді. Адамның кем-кетігі, шалыс басар жері болады. Адамның адамшылығы – соны көріп біліп, басқаларға білдірмеуге тырысудан, соның орнын толтыруға ұмтылудан көрінеді.

Әй, жігіттер, үлгі алмаңыз
Азған елдің ішінен.
Алыс-алыс қашыңыздар,
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің,
Аяғынан алмаңыздар...

Қазақ философиясы неге жақын болуды, неден қашық болуды, нені бетке ұстауды сөз қыла береді. Абай айтады: «болмасаң да ұқсап бақ». Бәріміз бірдей пайғамбардай пәк, адал, таза бола алмаспыз. Бәріміз бірдей Шоқандай ғалым, Абайдай дана бола алмаспыз. Бірақ болмасақ та ұқсауға, үлгі алуға тиіспіз. Философияда, ежелгі грек, қытай философиясында үлгі, үлгі болу, үлгі алу жөнінде көп айтылады. Ыбырай да тәрбиенің бір қыры үлгі болу, үлгі алу деп біледі.

Азған елдің үлгісі деп мен нашақорлықты, жезөкшелікті, арақ пен картаға салынуды айтар едім. Мұндай кесапаттар қазақтардың арасында бұрын болмаған нәрселер. Соғысқа дейін ауылдық жерлерде қонақтықта, жиын-тойларда өнегелі сөз, тәлімгерлік әңгіме айтылатын еді, жыр, күй орындалатын. Мұндай отырысқа балалар да тартылатын. Қазіргі қонақтықта балалар қосылмайды, өйткені онда олар үлгі алатын, үйренетін ештеңе жоқ. Жақсы адам жақсыларға үйір болады, жақсыларды жағалап жүреді. Жақсының жақсылығы жеке басының сұлулығында, түзулігінде ғана емес, басқаларға тигізер ықпалында. Ыбырай өте дұрыс, орынды айтып отыр: «өзі болған ерлердің аяғынан алмаңыздар» –деп. «Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ болмайды» – дейді қазақ мақалы. Қателеспейтін адам бола ма? «Өзі болған ерлердің» қателіктері де өздеріндей ірі, елеулі; қателіктерінің өзі- басқаға сабақ. Жәңгір ханды, Ленинді, Сталинді жамандадық. Қонаев, Ихсановтарға мін тағамыз. Бұлар артына өшпес із қалдырып кетті емес пе? Ихсанов Мұстахим он жылдың ішінде Орал өңірін өзгертіп кетті. Мұхаммед пайғамбардың бір хадисінде айтылады: «Абыройлы кісілердің қателік-кемшіліктерін кешіруге тырысыңдар» (104-хадис). Тағы бір жерде: «Дүниеден өтіп кеткендердің тек жақсы жақтарын ғана еске алыңдар. Жаман жақтарына келгенде тиым салыңдар» (67-хадис).

Бір өлеңінде Ыбырай Тауратта әңгімеленетін Әйіп пайғамбарды үлгі ретінде сипаттайды. Әйіп құдайды сүйген, оған шын берілген адам. Құдай да құлын жақсы көріп, оған бақ пен байлықты үйіп-төгіп береді. Әйіптің бақытты тұрмысын көре алмаған шайтан Әйіп пен Құдайдың арасына араздық отын тұтатпақ болады. Әуелі Құдайға Әйіпті жамандайды: «Әйіп сені оған істеген жақсылығың үшін ғана сүйеді; егер сен оған жапа шеккізсең, ол сенен безіп кетер еді» – дейді. Құдай Әйіпті сынау үшін оны неше түрлі бақытсыздықтарға душар қылады: әйелі, балалары, тума-

туыстары өледі, мал-жаны қырылады. Бұл аз болар дегендей, Әйіптің өзіне де әртүрлі ауруларды жібереді. Сөйтіп оны азапқа салады. Шайтан енді Әйіпті азғырады: Құдайға бекер құлшылық етесің, Құдай сені сүйсе нақақтан нақақ жан-тәніңді азапқа салмас еді ғой- деп. Бірақ Әйіп шайтанның сөзіне ермейді, Құдайға сенуінен танбайды. Наным-сенім есеп-қисап дегенді білмейді. Құдай Әйіпке риза болып, оған барлық бақ пен байлықты қайтарып береді, ол бала-шағасымен, әйелімен бақытты өмір сүреді.

Әйіпті сегіз жылдай мың құрт жеді,
Болыпты бөлек-бөлек соның тәні...
Мал-жаннан, ру, туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып «алла» деді.

Құдай Әйіпті жазалағасын жалпы жұрт оны «күнәкар» деп ойлап, одан безіп кетеді; Әйіп далада жалғыз қалады. Ыбырай осыны айтып отыр.

Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Дұшпандар мысқыл атып жәбір етті.
«Разымын, не берсең де, құдайым» деп,
Бәрін де қабақ шытпай қабыл етті.

Қорлама кем адамды болсаң дана,
Кәріпті Құдай сүйсе не еді шара?
Ер болған сиыр бағып Зеңгі баба,
Пір болды түйешіден Ойсыл қара.

Ұмытпа «бай болдым» деп бір құдайды,
Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды.
Мекенін білемісіз қайда қалды,
Жомарттық қылған үшін Атымтайдың.

Ыбырайдың Атымтай – жомарт туралы әңгімесі бар. Атымтай есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі- құсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып, еңбек етеді екен. Лев Толстой да бай граф бола тұрса да, қарапайым шаруалардай киім киіп, орақ алып, шөп шапқан ғой. Атымтайдың жақын-жуықтары оған:

– Құдай берген мол дәулетіңіз бар, ашқа – тамақ, жалаңашқа – киім, үйсіздерге үй болдыңыз. Барша жұртқа қол ұшын беріп жатырсыз. Сөйте тұрып, үлкен басыңызды кішірейтіп, жарлыларша киініп, отын кесіп, шөп тасығаныңыз не? – деп сұрайды. Сонда Атымтай айтады:

– Мұның төрт түрлі себебі бар. Әуелгісі әдемі ат, асыл киім, асқан дәулетті өнебойы әдет етсең, көңілге жел кіргізеді; сол желіккен көңілмен терезесі төмен бишаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытамын ба - деп қорқамын. Екіншісі, бар бола тұрып, мен еңбек етсем, мұның кемшілік емес екенін біліп, кейінгілер үлгі алар деп үміттенемін (тағы да үлгі жөнінде). (Дамыған елдерде миллионерлер, миллиардерлер

балаларына үлгі көрсету мақсатында тынымсыз еңбек етеді, Тәуекелдік жасайды, ізденеді және балаларын да жасынан еңбекке баулиды). Үшінші себеп, – дейді Атымтай – жомарт, күн сайын өзім тапқан пұлға нан сатып алып жесем де бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәм «тәтті», сіңімді болады. Төртіншісі – Құдай Тағаламның берген дәулетін өзімсініп, басқалармен бөліспей, өзім ішіп жеп, өзім тұтынсам, «мал берген иесіне (яғни Құдайға) күнәлі болармын» – деп қорқамын – дейді. Ыбырайдың сөзі біздің заманымызда да орынды. Ыбырай шәкірттерін оқу мен жазуға ғана үйретіп қойған жоқ. Сонымен бірге осындай даналық сабағын да жүргізді.

Абай да замандасын қостағандай, адамшылықтың белгісін адамдарға керек жерінде қол ұшын беруден көреді: «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірісің, адамдар үшін еңбек қылсаң, Құдайдың сүйген құлысың» – дейді.

Ыбырайдың тағы бір өнегелі әңгімесі: Бірде ол жолдасымен әңгімелесіп тұрса, қасынан өтіп бара жатқан кедей шаруа Ыбырайға иіліп сәлем береді. Ыбырай шаруаның сәлемін алып, өз тарапынан оған одан да бетер иіліп сәлем береді. Қасындағы жолдасы таңырқап: Бұл кедейге неге тым иіліп кеттіңіз? – дейді. Сонда Ыбырай: оқымаған ол кісі маған сондай ілтипат білдіргенде, оқыған мен қалай жауап бермеймін – дейді. Қазақтың «ұлық болсаң, кішік бол» – дейтін ұлағатты сөзі осындайда айтылған.

Ыбырайдың мына сөзіне де құлақ түрелік:

Иманды ер Құдайынан ұялады,
Ұялып иесінен сый алады.
Ренжітпе пенде болсаң, бишараны
Кәріп көңіл бір сынған пияла-ды.

Ыбырайдың осы сөздерінен мәдениеттің, түсініктің, даналықтың ыстық лебі есіп тұрғандай болады. Ұят деген ұғымның мәнісі- көптің алдында ғана кішіпейіл, сыпайы, инабатты болу емес, адамның өзінің ар-ұяты алдында таза болу. Аязда тұрған шөлмекке (пиялаға) су құйсаң, сынып кететіні сияқты кәрі адамның көңілі де сәл нәрседен басылып қалады. Ондай адамға сағын сындырмай, көңілін қалдырмай, қол ұшын беру керек.

Философия өне бойы өткенге көз тастап, тарихқа үңілумен болады, адамның, қоғамның, халықтың қазіргі күйіне өткен шақ және болашақ тұрғысынан қарап, салыстырады, сынайды дедік. Философияда немқұрайлылық атымен жоқ.

12.7. Ғұмар Қараштың өнегелі сөздері

Ғұмар Қараштың (1875-1921) шығармаларының негізгі тақырыбы – қазақ өмірі, тарихы, қазіргі хәлі, болашаққа көзқарасы. Дүниеде жан-жануар бәрі де тыным таппай, қорек іздейді, еңбектенеді, кәсіп қылады. Сондай еңбекқорлардың бірі – қарлығаш. Ғұмар Қараш өзінің «Қарлығашпен сөйлескенім» деген өлеңінде қазақтардың надандығына, жалқаулығына, бейқамдығына қарлығашты куә қылып, қарлығаш құрлы тірлік жасай алмайтынын ашына сынайды.

Бар еді қазағымда оңған заман,
Басына бақыт құсы қонған заман.
Мал бағып, шаруа істеп, босқа жүрмей,
Төрт түлік бірдей бітіп толған заман.
Үлкеннің кішілері сөзін тыңдап,
Бойсұнып төзім тұта тұрған заман.
Көңілі жай, дәулеті сай, ол заманда
Толықсып қазақ, қазақ болған заман...

Кешегі өткен Кеңес дәуірі де көбіміз үшін сондай оңған заманның қатарына қосылары даусыз. Мыңғырған мал, қала түгіл ауыл бойы толған техника, оқу, білім әркімнің үлесіне тиген шақ, өткен ғасырдың 90-жылдарындағыдай жұмыс іздеп, сенделіп, анаған да, мынаған да ұрынып жүрген жастар жоқ; бәрінен бұрын адамдардың көңіл күйі үмітке, арманға толы болатын. Кеңестік кезеңнің бір қиын жағы – қазақтың қазақтығынан арылып, кеңес адамы болып кеткені, сөйтіп, тілін, ділін, тарихын, салтын ұмыта бастағаны еді; материалдық жағынан болмаса да, рух жағынан қазақ халқының түбі тығырыққа тірелетіні сөзсіз еді. Бірақ бұл жөнінде қам жегендер ол кезде көп болған жоқ.

Мал да жоқ, бейіл де жоқ бұл заманда
Деспе ұстап сопысынып солған заман.

Діннің, Құранның, мұсылманшылықтың мән-жайын білмесе де, бірнеше аяттарды жаттап алып, сопысынып, молдалық құрып жүрген замандастар қазір де көбейді.

Жөн білмес, жолға жүрмес надан сопы,
Қысапсыз біздің елде толған заман.
Кәсіп жоқ, харекет жоқ, көзін сүзіп,
Келемеж қарлығашқа болған заман.
Кідіріп, біздің қазақ қалып соңға,
Басқалар асқан оң мен солдан заман.
Қор қазақ, жалқау қазақ, надан қазақ,
Адасып, алды-алдына тозған заман...

Конфуций өз заманына риза болмай, сынды, өткенді аңсады; өз заманынан Платон осылай түңілді; өз қоғамын Вольтер, Руссо, Чаадаевтар

осылай сынады. Өмір сүрген заманының олқы жақтарын ашық айта алатын ойшылдары бар халық қор болмайды, түбі түзеледі.

Жалқау жұрт қалған кейін қазақ халқы,
Өнер жоқ, білігі жоқ, қазақ жарты.
Қолданған өнерлері осы күнгі
Ойын ойнап, ішкі ішіп жасы-қарты.
Білмейді әдеп-әркін, дінін, күнін,
Жоқ шығар хайуаннан ешбір паркы.
Ұрылық, ұятсыздық, бұзықтықта
Ешбір ел пар келмейді, қазақ жалқы.
Аспайды құлағына айтқандарын,
Сөз айтса арасынан шығып нарты.
Қазақтың енді барар еш жері жоқ,
Қамалған оңы-солы, алды-арты...

Тағы да айтуға тура келеді: Ғұмар Қараштың заманында құмар ойындар мен ішімдік тап қазіргідей етек жайған жоқ; жастар жағын бұл пәле қамти алмап еді. Бірақ Ғұмар Қараш сияқты көрегендер халқымызды өшірмейтін, өшіретін жаман ғадеттерді алдын-ала байқап, одан сақтандыруға тырысты.

Абайды, Ғұмар Қарашты оқи отырып, халқың үшін қиналасың, қорланасың, «жақсы менен жаманды айырмаудың» салмағы қандай болатынына көзің жеткендей болады.

Атаңа сенің қазақ-ай,
Бар еді-ау болған күндерің,
Көп еді дәурен сүргенің.
Кеңшілікті, тарлықты,
Дәулет пенен бейнетті
Талай бастан кешіріп,
Өз көзіңмен көргенің.
Еділ, Жайық суынан
Жем, Сағыздың бойынан
Қысырақтап, жаз жайлап,
Көше, қона жүргенің.
Алатаудан өткенше,
Ыссы көлге жеткенше,
Кіндік кесіп, кір жуып,
Мекен еткен жерлерің... — деп «Замана жайынан»

деген өлеңінде Ғұмар Қараш өткен заманды тағы да көз алдына келтіреді:

Күндердің күні болғанда,
Мұндай да болам дер ме едің? — деп қазіргі ахуалға

наразылығын білдіреді.

Бұл халықтың бүгінде

Алтынды тақты ханы жоқ,

Хансыз елдің сәні жоқ,
Қазысы жоқ, биі жоқ,
Бисіз елдің күйі жоқ.
Батыры жоқ, байы жоқ,
Дәулетсіз жұрттың жайы жоқ...
Жігер, қайрат тағы жоқ,
Жігерсіздің бағы жоқ.
Адалдық, ақтық бұ да жоқ,
Санасыздар көңілі шат
Бұл күйінде өзі тоқ.
Бәрін айт та, бірін айт,
Өнер менен білім жоқ,
Білімсіз қазақ, күнің жоқ,
Күн көретін түрің жоқ...

Қазір қазақ халқы тәуелсіздік алып, өзінің президентін сайлап, билер дәстүрін жаңғыртып, байларын өсіріп, дәулеті артып, жаңа жолмен жүре бастады. Абайды, Шәкәрімді, Ғұмар Қарашты қапа қылған жайлардың көбі жөнделіп келе жатыр. Шүкіршілік ету керек. Мұның бәрін баянды ету үшін қазаққа ендігі жерде рух, намыс, түсінік керек.

Қазағым, саған сөзім бұл
Мейлің тыңда, мейлің қой.
Жаны ашып, жанып айтушы
Ол да бір оңай табылмас .

Даналық қайталанып келіп отырады. Сократтың ойын Абай да, Шәкәрім де, Ғұмар Қараш та қайталап отыр. Олардай даналар оңайлықпен табылмайтыны рас.

Біздер бұрын айтып өткенбіз: Құранда, билер мен шешендер шығармаларында, Абай мен Шәкәрім туындыларында таразы, шама, шек жөнінде жиі айтылады. Сондай бір тамаша туынды Ғұмар Қарашта да бар, ол – «Әділ шеккі» деген өлең:

Таразы ешбір қатер сақтамайды,
Қараны бір уақыт та ақтамайды.
Салмағың қанша тартса соны айтады,
Бірді олай, бірді бұлай жақтамайды.
Бәріңді болғанынша көрсетіп тұр,
Хан, төре, би екен деп мақтамайды.
Бір түсіп, бір жоғары көтеріліп,
Келгенше шамасына тоқтамайды.
Ашу тұт, араздық ет бәрі оған бір,
Жүк етіп ешнәрсені жоқтамайды.

Адамның көзқарасын, іс-қимылын, адамшылығын айырып берер таразы жоқ. Ғұмар Қараштың шеккісі, әрине, – ақыл-ой, ар-ұят, түсінік. Бұл – өте қиын ғылым. Оны меңгеру үшін өмір мектебін өту керек.

Өлеңмен елдің түрі көрінеді,
Өлшеніп, таразыға ілінеді.
Дәрігердің шеккісіндей өте сезгіш,
Кей сөзден нәзік мағына білінеді.
Өз мінін, өзі бірақ өлшер жерде,
Әркім де біразырақ кідіреді.
Кісінің жайын көргіш болғанымен,
Келгенде өз басына мүдіреді.
Шұбырып жұрт өлшеніп шығып жатыр,
Тартқанын неше мысқал кім біледі?

Бұл жолдарда терең философиялық мағына жатыр.

Ыбырай, Абай сияқты Ғұмар Қарашта – ағартушы. Ойға алған мақсаты – халқын надандықтан құтқару, оқу-білімге тарту.

... Білімсіз халық ел болмас
Болған елмен тең болмас,
Құлдықтан басы арылмас.
Тілек, қоңыс, бостықпен
Кеңшілік ерік алынбас.
Көктен рахмет жауылмас.
Жерден жәуһәр табылмас.
Дүниеде сәнді ел болып,
Болғандармен тең болып,
Тұруға керек адамдық,
Керек емес надандық.
Адамдықтың негізі
Надандыққа салынбас...

Ғұмар Қараштың пікірінше, надандық пен адамдық бір-біріне қайшы келеді. Данышпан Абай тауып айтқан: «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» деп.

Надандықтың мән-жайын, салдарын Ғұмар Қараш «**Надандық**» деген өлеңінде үлкендер түгіл балағы да түсінікті етіп былай суреттейді:

Надандық келген жерден білінеді,
Сөз айтсаң жауап таппай мүдіреді.
Күнәлі еместігін мойнына алып,
Бәлеге өз сөзінен ілінеді.
Ғақыл сөз үгіт етіп айта қалсаң,
Қорағаш алып қарсы жүгіреді.
Жүр бері, адам етем десең сені
Аяғын еш баспайды кідіреді.
Барма олай, алдында тұр пәле дейсің,
Ұмытып соған барып сүрінеді.
Жақсы іске сүле болып жүрсе дағы,
Келгенде жамандыққа тіріледі...

Надандық дегенде – тағы да айтамыз – әңгіме білімнің аздығы жөнінде емес, парасаттың түсініктің тайыздығы жөнінде болып отыр. Надандықтың белгісі білмеуде емес, білгеннің тілін алмауда.

Біз жоғарыда қазақ философиясын сипаттау үшін Ғұмар Қараштың дүние, адам, өмір, уақыт туралы сыр шертетін «Өмір пәлсапасы» деген өлеңін келтіргенбіз. Мұнда қазақ философиясының барлық бағыттары көрсетілген: даналық, түсінік, адамға жақындық, тәлімгерлік, жанашырлық т.б.

Көптеген қазақ ойшылдары сияқты Ғұмар Қараш та қазақты үйретуден жалыққан жоқ:

Айтып-айтып кетейін,
Тыңдамаса не етейін?!
Тыңдаусыз қалған сөздері
Дүниеде жалғыз мен емес
Міндетімді өтейін.

Міне, қазақ ойшылдары, зиялылары өздерінің халықтың алдындағы парызын осылай түсінді.

12.8. Абайдың философияға қатынасы.

Абайдың атын алғаш бүкіл әлемге танытқан заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезов ақынның әдебиеттегі және мәдениеттегі орнын Абай шығармаларындағы даналықпен, поэтикалық көркемдікпен, әлеуметтік сарынмен және қазақ тұрмысының олқы жақтарын қатал сынаумен байланысты қарастырды. Бірақ Абай шығармашылығының осы қырларын философияға тікелей қатысты деп ойламайды: «...Шын мәнінде алғанда,- деп жазады Мұхаң,- Абай философ емес..., оның арнап жазған философиялық жекеше терең толғаулы еңбектері, трактаты жоқ». (Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы; Алматы, Жазушы, 20 т. 1985, 180 б.). Сөз жоқ, бұл арада Мұхаң философияға маркстік-лениндік тұрғыдан қарап, Абай шығармаларынан Батыс философиясына тән салаларды, бағыттарды, белгілерді көре алмай, Абайды философтар санатына қоса алмай отыр. Соны-мен бірге ол Абайдың адамгершілік, ұждан, мораль философиясына тікелей қатысы бар, толып жатқан бөлек-бөлек ірі көлемді, әрі сапалы, терең ойлы пікірлері барын атап өтеді.

Абайдың философиялық көзқарасына алғашқылардың бірі болып баға берген Ж.Аймауытұлы болды: «Ақыл, білім, сезім, терең ойлылығына қарағанда Абай қазақтан шыққан философ (данышпан)» – деп жазады ол (Аймауытұлы Ж. Журнал туралы// Абай. №1).

Ойшыл ақын Мағжан Жұмабаев та өзінің «Алтын хакім Абайға» деген өлеңінде оның даналығына ерекше мән береді:

Шын хакім, сөзің асыл баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе дәмі кетпес.

Әрине, біз Абай философиясын ғылым, таным теориясы, методологиялық пайымдау деп сипаттай алмаймыз. Бұл жағына ол көп мән бере қоймаған. Абай – халық арасынан шыққан, халық қамын ойлаған, халқын дұрыс жолға бастамақ болған, халық өміріндегі өзін қынжылтқан келеңсіз құбылыстарды қатты сынап, халқын, өмір сүрген заманын түзетпек болған ойшыл.

Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып,
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.

И. Канттың айтқаны бар: Мен өз табиғатымда зертеушімін. Дүниені тануға, зерттеуге жан-тәніммен ынтызармын және таным процесіндегі әрбір жетістіктерден үлкен ләззат аламын. Бір кезде мен түк білмейтін надандарды менсінбеуші едім. Руссо мені түзетті. Мен адамдарды құрметтеуге үйрене бастадым – деп (Қара: Кант И. Соч. в 6т. М., «Мысль», 1964, Т.2, С. 205).

Философияның қоғаммен, қоғамдық болмыспен байланысы, оның қоғам туындысы екені күмән тудырмайтын нәрсе. Бірақ бұл – шындықтың бір жағы ғана. Екінші жағынан, белгілі бір философияны дүниеге әкелетін, қоғамдық сананың деңгейіне көтеретін, өз ойларымен, түсінігімен қоғамның сана-сезіміне елеулі ықпал ететін – қашанда жеке адам, ойшыл, дана, философ.

Талант, сөз жоқ, аспаннан әзір күйінде салбырап түспейді; белгілібір әлеуметтік ортада, белгілібір объективтік жағдайда дүниеге келеді, өсіп жетіледі. Сондықтан, дейді Гегель, талант өз ортасының шеңберінен секіріп шыға алмайды. Бұл – жалпы қағида. Жалпыға ғана қолданылады. Бұған сүйеніп, біз Паскаль, Кьеркегор, Ницше, Л.Толстой сияқты даналардың шығармашылық тұлғасын түсіне алмаймыз. Таланттар, дара тұлғалар көпке қатысы бар жалпы заңдылықтың шеңберіне симайды. Олардың өсіп жетілуінде қоғамдық ортаның ықпалынан гөрі өзін-өзі жасау үрдісі басым. Кант, дедік біз жоғарыда, өзін-өзі жасаған. Сол сияқты Абай да өзін өзі жасады. Сондықтан ол әкесіне де, ағасына да, замандас достарына да ұқсамады. Сондықтан - методологиялық тұрғыдан - философия сияқты күрделі құбылысты түсіну үшін қоғамдық қатынастарға арқа сүйеу жеткіліксіз болады. Қоғам, қоғамдық орта қандай болса, философия да сондай, артта қалған қоғамда философия да артта қалған деуге болмайды. Философияның мән-жайын онымен айналысқан философтың, ойшылдың көзқарасымен, түсінігімен байланысты қарастыру керек. Абайды Абай қылған оның туып өскен ортасы, орыс, шығыс әдебиеті ғана емес, бұлардан да гөрі оның өзі, дарыны, ақыл-есі,

түсінігі, ар-ұяты. Орыс, шығыс әдебиетін де Абайдың өзі игеріп, өзіне керегін ала білді.

«Абай – философ» деп айтуға оңай. Бірақ философияның қыры-сыры көп. Сондықтан оқушы студенттер орынды сұрақ қояды: «Абай қандай философ?» Әрине, қайталап айта береміз: Абай Кант, Гегель, Маркс сияқты кәсіби философ емес. Достоевский, Толстой жөнінде де біз айттық: олар неміс философтары сияқты философтар емес деп. Бір қызығы алайда – Достоевскийде, Толстойда, біздің Абайда – Гегельде, Марксте жоқ философиялық даналық бар, даналықты аша түсетін түсінік бар. Бұл пікірді дұрыс түсіну керек: біз Гегель мен Маркстің философиядағы ұлылығын жоққа шығару ниетінен аулақпыз. Соңғы кезде әр жерде осындай да пікір белең алып барады. Бірақ анығы – ғылымымен, рационалдық жүйесімен, негізгі идеяларымен Гегель де, Маркс те сыртқы дүниелерге, объектерге жақын, демек, адамнан, қарапайым адамнан, сіз бен бізден қашық. Кез келген уақытта біз Гегель мен Маркске жүгініп, олардан өзімізді мазалаған дүниетанымдық сұрақтарға жауап ала алмаймыз. Ал Абай бәрімізге керек, кеше де, бүгін де, ертең де бәріміздің сұрақтарымызға жауап бере алады. Абай бізге ойшыл-философ ретінде Гегельден де, Маркстен де жақынырақ, қымбатырақ.

Мына бір жәйтқа назар аударғым келеді: неге біз Кеңес дәуірінде Абайды қайта-қайта ұлы ақын, ұстаз, ағартушы ретінде көрсетуге тырыстық, неге ешкім, ешқашанда Абайды философ, ойшыл деп атауға бата алмады? Өйткені біз сол кездегі идеологиялық талап төңірегінен шыға алмадық. Егерде біз Абайға ойшыл-философ ретінде қарайтын болсақ, онда ол бізді көп нәрселерге басқаша қарауды, сын-көзімен қарауды, тарихтағы орнымызды ресми идеологиялық пікірден өзгеше түсінуімізге септігін тигізер еді. Демек, Абайды халқын оқу-білімге, ғылымға, орыс тілі мен мәдениеті сияқты озық мәдениеттен үлгі алуға шақырған ағартушы деп тану дұрыс болғанмен жеткіліксіз. Абайды қинаған нәрсе халқының қараңғылығы ғана емес, одан бетер, халқының аңғалдығы, бейқамдығы, немқұрайлылығы, басқаға ергіштігі, еліктегіштігі.

Сонымен Абай философиясын XIX-ғасырдағы қазақ жеріндегі қоғамдық сананың формасы деп қарау ақылға сыйыңқырамайды. Ол кезде ешкім де Абайдай ойлап, Абайдың түсінігіндей түсінікке ие болған жоқ. Сондықтан да Абайды замандастары түсінбеді. Абайдың философиясы, қайталап айтамыз, – оның өзінің ойы, пікірі, көзқарасы. Қоғамдық сананың формасы болып табылатын философия – көптің пікірі, түсінігі. Онда тереңдік жоқ. Абай мұндай философияны «ақсақал айтты, бай айтты, кім болса, мейлі, сол айтты» деп, қабылдамайды. Мұндай философия пікір деңгейінен әрі аса алмайды, түсінікке жете алмайды. Абай пікір мен түсініктің арасын айыра біледі. Кеңестік дәуірде философия анаған да, мынаған да, бәріне де түсінікті көзқарасқа айналды. Материалистік

философияда түсінбейтін нәрселер жоқ. Ондай түсінікпен біз Абайдай ойшылдарға бойлай алмаймыз.

Жоғарыда, қазақ философиясын сипаттай отырып, атап көрсеткеніміздей, Абай философиясының негізгі анықтамалары - даналық және түсінік, осылардан туып жатқан адамға, дүниеге, өмірге көзқарас. Осы жағынан Абай философиясын көптеген ойшылдардың (Сократтың, Конфуцийдің, Эпикурдің, Цицеронның, Монтеньнің, Толстойдың т.б.) ілімдерімен қатар қоюға болады.

Абайтанушы философ Ғ.Есім өзінің «Хакім Абай» және «Сана болмысы» (8 кітап) деген еңбектерінде, Абайдың даналығы мен түсінігіне герменевтикалық талдау жасайды. Бұл еңбектің құндылығы - автор философиялық әдебиетімізде тұңғыш рет Абайды «діни ойшыл (философ)» ретінде көрсетеді, оның көптеген өлеңдері мен қара сөздеріндегі (мысалы, «Алланың өзі де рас, сөзі де рас», «Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Алла деген сөз жеңіл» т.б. өлеңдер; он екінші, он үшінші, он алтыншы, жиырма сегізінші, отыз бесінші, отыз сегізінші т.б. қара сөздер) Алла мен адам арасындағы қарым-қатынас, Алланы тану, Аллаға табыну, Алланың алдындағы парыз деген мәселелерді діни философиялық тұрғыдан қарастырып зерттейді. Біз Абай философиясын сөз еткенде негізінде Абайдың өлеңдеріне арқа сүйедік. Абайдың қарасөздеріне тиянақты талдау жасалды деп есептедік.

Соңғы кезде Абайдың философиялық көзқарасы жөнінде қалам тартқан зерттеушілер көбейді.

Абайдың түсінігі таң қалдырады. Оған дейінгі, одан кейінгі қазақ ойшылдары мен ғалымдарында кездеспейтін түсінік. Өткенді де, қазіргіні де, болашақты да қамти алған түсінік. Оқумен, тоқумен, тәжірибемен, ойланып, толғанумен, тереңге бойлаумен келген түсінік. Адамды өсіретін, сонымен бірге кімнің кім екенін, ненің не екенін таразыға салып өлшеп беретін түсінік. Абай әр нәрсеге, құбылысқа оның ұғымы, мәні-мағынасы (философиялық тілде - идеясы) тұрғысынан қарай біледі: оның адам, халық, заман, жастар, билік, махаббат т.б. жөніндегі ойлары осыны меңзейді.

Абай даналыққа, даналықты білдіретін сөзге, іске, мінез-құлыққа ерекше мән береді; ол даналықты танып, ажырата біледі, жүзеге асыра біледі. Даналық Абай ілімінде теориялық тұжырымдама болып қалған жоқ, өмір сүру тәсіліне айналды.

Даналықты Абай ата-анасынан, әжесінен, халқынан, Батыс, Шығыс және орыс әдебиетінен, Құраннан, философиядан үйренді. Өзі де көп ізденіп оқыды, әртүрлі әдебиеттен оның іздегені, күткені даналық болды. Сократ, Пушкин, Толстой сияқты ойшылдар адамға қалай қарайды, не үшін бағалайды, олардың дүниеге көзқарасы қандай, дүниенің күрделі жақтарын, қайшылықтарын қалай түсінеді; олар неге ұмтылады, неге

құмар болады; олардың өмірінде зат қандай орын алады; олардың қанағатқа, баққа, қайғыға қалай қарайтыны; олардың сөздерінің тәрбиелік мәні т.т. – міне, әдебиеттен, философиядан, өмірден Абайдың білмек болғаны осы еді.

Философия сан қырлы, күрделі дүние болғанмен, әр кезде, әр қоғамда, әр халықта, әр философтың шығармаларында барлық қырларымен емес, жекелеген жақтарымен – бірде ғылым, бірде методология, бірде даналық, бірде көзқарас болып – көріне береді. Сондықтан Абайда анау жоқ, мынау жоқ деп, яғни арнаулы философиялық еңбектері жоқ, таным мәселелерін қарастырмапты, категориялық жүйе құрмаған, олай болса, оны философ деп есептеуге болмайды деп ойлау дұрыс болмайды. Өзінің қара сөздерін «Ғақлия» деп атауының өзі олардың даналыққа, сөйтіп, философияға тікелей қатысы бар екендігін көрсетіп тұр. Философия деген ой, ойлау үрдісі ғой. Ойды тәптіштеп, талдап, кеңейтіп, философиялық дүниеге айналдыруға болады, иә болмаса, Конфуций, Будда, Гераклит, Паскаль, Ницше құсап, қысқа-қысқа нақыл сөз түрінде де жеткізуге болады. Абай да өз ойын қысқа қарасөз түрінде және бір шумақ поэзия тілінде жеткізе білген. 37-қарасөзінде ол «Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас», – дейді. Дұрыс емес пе? Досы жоқ адам сенің жүрекжарды сырынды басқаға жаймайды. Досы көп адам, демек, – жақсы, сыйлы, сыйласуға тұрарлық адам. Жақсыға жақын жүрсен шапағаты тиеді. «Қайғысыздан сақ бол, қайғылыға жақ бол», – деп кеңес береді Абай. Қайғысыз адамның өзінен басқа ешкіммен де, ештеңемен де ісі жоқ деген сөз. Оның басқаларға қатынасын, Абайдың сөзімен, «қайғысы жоқтық, тамағы тоқтық» деп сипаттауға болады. Абай қашанда қайғылылардың, жанашырлардың, басқалар қуанса қуанып, қайғырса бірге қайғыратындардың жағында.

Ақынның мына бір шумақ өлеңінде «көңілге түрлі ой салатын» философиялық қағида бар:

...Өмір дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің
Ойлай берсең у екен.

Бірден ойымызға Фалес, Гераклит, Екклесиаст, Будда, Шопенгауэр, Ницше түседі.

Тағы бір тамаша философиялық туындыға назар аударайық:

Күшік асырап, ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты.

Неге бұлай болады? Кім кінәлі бұған? Шәкірті кім боларын, кім болып келе жатқанын көре білмеген ұстаз, тәрбиеші кінәлі деуге болады. Бірақ ұстаз әр уақытта да шәкіртіне сенеді, одан жаманшылық күтпейді.

Сөйтіп, алданып та қалады. Философия да адамды тұлға, талант, дүниеде ондай адам жоқ деп есептейді. Әр адамға осы тұрғыдан қарайды. Мұндай көзқараста утопия, идеализация бар. Бірақ басқаша қарау, бәрін есептеп, өлшеп пішу философияға жат. Философия да кейде, Абай айтқандай, кіріптар, әлсіз, мүсәпір халде болады, кез келгеннің құралына айналып кетеді. Кеңес дәуірінде философия тоталитарлық жүйенің қол шоқпарына, саясатқа, идеологияға айналып кетті. Аристотельдің қолынан келгені – шәкірті Александр патшадан қол ұзу болды; Сенеканың қолынан келгені – шәкірті Нерон патшаның бұйрығымен өзін-өзі өлтіру болды.

Ал қазақ даналары болса – Асан Қайғы, Ақтамберді, Бұқар жырау, Махамбет өз ойларын ашық білдіріп, ел өміріндегі келеңсіз жақтарды батыл сынаған және хан-сұлтандарға сөзін өткізе білген.

Философиялық ойды білдіретін, өмір түйіткілдерінен, ойланып толғанудан туған тағы бір жолдар:

Еріксіз түскен ылдидан,
Еркінмен шығар өр артық.
Қорлықпен өткен өмірден,
Көсіліп жатар көр артық.

Социализм тұсында да қазақ елі, қазақ халқы ілбіп болса да алға жылжыды, өсті, өнер-білімге, ғылымға, мәдениетке араласты, техниканы меңгере бастады. Бірақ бұл-жалпы ағымға, ұлы көшке ілесу еді. Қиын болса да, өз еркімізбен қайда бара жатқанымызды, не істеуіміз керек екенін түсіне отырып, қателесек те, сүрінсек те өз жолымызбен жүріп өтсек, сол абырой болатын еді. Жоқ. Мұндай таңдау бізге бұйырмады: орыс халқына ілесіп, басқа жолға түстік те кеттік. Осы бір ауыз сөзбен Абай байырғы философиялық тақырып – еркіндік пен қажеттіліктің қарым-қатынасын білдіріп тұр. Абай еркіндікті Спиноза, Гегель, Энгельс құсап, қажеттілікке жығып беріп тұрған жоқ, қажеттіліктен жоғары қойып тұр. Қажеттіліктің аясындағы еркіндік – біздің, қазақтардың Ресеймен, орыс халқымен бірге большевиктер көрсеткен жолға түскеніміз. Мұнда ешқандай еркіндік жоқ. Ғылымға жүгінген философия Гегель, Энгельс құсап, еркіндікті қажеттілікке апарып телір еді. Абайдың даналығы – мұндай еркіндікті мойындамауы. Қорлық деген философиядағы күрделі категориялардың бірі. Қорлық адамның өзіне байланысты. Әңгіме зорлықта емес, зорлыққа мойынсұнуда. Басқаның зорлығымен болған нәрсе қорлық болмайды. Қорлық деген өз еркіннен, құқығыннан, адамдық борышыңнан бас тарту. Бұдан өткен бақытсыздық болмас. Адам өзін адам, тұлға ретінде бағаламайды, сыйламайды; жан сауғалап, басқаның әміріне көнеді, «көнбеске шара қалмады» деп өзін өзі алдарқатады. Гегель «Рух феноменологиясында» мұндай адамды құл деп атайды, оған әрқашанда әмірші керек. Бүйтіп өмір сүргенше, дейді Абай, көсіліп көрде жатқан артық.

Абай Сократты даналықтың қайнар көзі деп бағалады, ұстаз тұтты. Өзнің 27 қара сөзін тегістей Сократқа арнады. Ақынның Сократпен жалғасып, сабақтасып жатқан ойлары көп. Оның «Базарға қарап тұрсам әркім барар, іздегені не болса, сол табылар» деп басталатын өлеңі Сократтың зат, дүние-мүлік жөніндегі пікірін есімізге салады: «Бұларсыз да өмір сүруге болатын заттар қандай көп?» – деген екен Сократ шәкірттеріне базарда жүріп. Сократ сияқты Абай да: адам зат, дүние үшін өмір сүрмейді; керісінше, заттарды адам болып өмір сүру үшін, адамдық парызын атқару үшін пайдаланады – дейді. «Адам бір боқ көтерген боқтың қабы» деген өлеңінде Абай дүниеқор, көрсеқызар адамдарды «дүниеқоңыздығы» үшін сынайды. Сократ та, Абай да адамның адамшылығын оның байлығымен, атақ-абыройымен емес, ақылымен, түсінігімен, ар-ұятымен, ниетімен, пейілімен өлшеуге тырысады.

Жердің жүзін жаулап, қарсылық көрмей дәнiккен Ескендір патшаға Абай алтын қақпа иесінің атынан былай деп жауап береді:

Мықтымын деп мақтанба ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең – дейді.

Үнділерде жаиндар дегендер бар – жиһангер деген сөзді аңғартады. Кімді жеңіп жиһангер атанған? Өзін, өзінің нәпсісін, құлқынын жеңіп. Қытайлықтардың түсінігінде адамға ең қиын жау оның өзі болып табылады.

Затты, дүние-мүлікті алдына мақсат етіп қойған адам ешнәрсеге де, ешқашан да қанағаттанбайды, алған үстіне алғысы келеді де тұрады:

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен?...

Сократтың, Аристотельдің даналығына тәнті болған Абай өзі де даналықтың үлгісі боларлық өлмес сөздер айтады:

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер!
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер...
(«Ескендір» поэмасы)

Он сегізінші қара сөзінде Абай «Адам адамнан несімен артық? деген сұрақ қояды да, оған өзі былай деп жауап береді: «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады, одан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі ақымақшылдық» – деп жазады. «Өзінде бармен көзге ұрып, артылам деме өзгеден» – деген жері тағы бар. («Әсемпаз болма әрнеге»).

Абай ар-ұятты бәрінен де жоғары қояды. Адамның ең асыл қасиеттері осылар деп біледі. Отыз алтыншы сөзінде: «Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы» - деген үлкен моральдық тұжырым жасайды. Айналасынан ұялмақ түгіл, қызармайтын кісілерді көріп күйінеді. «Ақылы жоқ, ары жоқ» шуылдақты күнде көріп, тұла бойы жиіркенеді. Ардан

безген адамның тірі болып жүргені құрысын дейді. Халқының, замандастарының ар-ұятын оятпақ болып көп әуреленеді. Жаңа ұрпақ жастарға: «Ұятың, арың оянсын, бұл сөзімді ойлансын» – деп өзінің аманатын қалдырады («Сегіз аяқ»). Ұят жөнінде Августин, Кант толғанады: Августиннің «ішкі адамы» – ар-ұяттың адамы, Кант табынған моральдық заң – ар-ұят, болып табылады.

Сократ сияқты Абай да өзінің адамдық, азаматтық борышын, ойшылдық парызын сөзімен, бойға біткен ақындық дарынымен, ақылымен халқына ықпал етіп, соңына ерту деп түсінеді. Осыған бар күшін сарқа жұмсайды. Кейбір лирикалық өлеңдеріне қарағанда Абай адамның көңіл-күйін, сезімдерін нәзік те шебер суреттеп беретін, адамның жан дүниесін билеп алатын сезімтал ақын. Өкінішке орай, Абай туындыларының ішінде ондай өлеңдер көп емес: «Жаз», («Жаздыкүн шілде болғанда»), «Желсіз түнде жарық ай», «Айттым сәлем, Қаламқас», «Білектей арқасында өрген бұрым», «Көзімнің қарасы» т.б. Абайдың бар зейіні халқына ауған. Абайды оқу, әсіресе, жастарға оңай емес. Сынды, мінеуді кім жақсы көреді? Бірақ ақын амалсыздан осы өткір жанрды таңдады. Халық қамы тұрғанда лирикаға көңіл бөлу қиын болды.

Сократ сияқты Абай да өзін бұл дүниеге тектен тек жай келе салмаған, арнаулы миссиямен келген жандай сезінеді. Құдай оны халқының ар-ұжданы, бетке ұстар нысанасы, көш бастар көрегені етіп жаратқан сияқты. Абай халқының, адамдардың жақсы жақтарынан гөрі олқы, кеміс жақтарын, кертартпа қылықтарын көбірек айтып, жандарына батыра айтып, намысын түрткілей береді, «осы жүріс өздеріңе лайық па?» деп, кемшілігін бетіне баса береді. «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» деген жүрек жарды сөзін Абай өзінен гөрі, өзінен үлгі алар деген ниетпен замандастарына, ұрпақтарына арнайды. Сократ та, Абай да өткір сынды, әжуа-мысқылды, сөзбен түйреуді, мінеуді творчестволық тәсілге айналдырған. Әдебиетте «Сократтың мысқылы» деген сөз бар. Сондай мысқыл Абай өлеңдері мен сөздерінің де ерекшелігін құрайды.

Абайды осы жағынан да біз «қазақтың Сократы» деп айта аламыз. Датчандардың Сократы бар – Кьеркегор. Кантты да Сократқа теңеп, грек ойшылымен салыстырған. Орыстар Чаадаевты Сократқа теңейді. Абай да адамдарға деген оң ниетімен, түсінігімен Сократқа ұқсайды.

Тағы да қайталауға болады – Абай өзінің ақындық өнерін, даналық түсінігін халқын оятуға, түзетуге арнады. Билік құруды, төрелік етуді қоя тұрып, есейіп барып, ақындық жолға түседі. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, жоқты, барды, ертегіні термек үшін» десе, тура шындықты айтып тұрғаны. Азамат ақынның алдында тұрған міндетті Абай былайша түсінеді:

...Қыранша қарап Қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.

Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар толғанар.

Надандық пен даналық, түсінік сиыспайды, не надандық, не түсінік болуы керек. Надандық тұрғанда түсінік жоқ, түсінік барда надандық жүрмейді.

Мұң мен зар философиялық әдебиет бетінен көптен түспей келе жатқан тақырып (Эпикур, Августин, Абеляр, Паскаль, Руссо, Ницше, Достоевский, Толстой т.б.). Мұң мен зардың тілін түсінетіндер жеке бастың қамын ойлайтын тоғышарлар емес, адамзаттың бүкіл жетістіктері мен табыстары бір сәбидің көз жасына тұрмайды деген Достоевский сияқты, адамзаттың оннан тоғызы үшін жаны ашитын бауырмалдар.

Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірер алыс жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Абайдың «солар» деп тұрғаны - әділет пен ақыл.

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер, өзің біл.

Зиялылық деген тегінде осындай жанкештілік болса керек!

Абай өзінің өмірлік борышын осылай түсінді. Ақынның ұстанымы – сырттан бақылап, ақылгөйсіп, кемшілікті тізіп тере беретін төрешінің ұстанымы емес. Бұл – тағдырын туған халқымен бір деп сезетін, халқы үшін қуанып, халқы үшін күйетін жанашыр жанның ұстанымы. Біз Абайды қай заманда да сирек кездесетін нағыз зиялы тұлға деп білеміз. Абай өлеңдеріндегі ащы, ашынған, жаралы жүректің назын білдіретін белгілі жолдарды оқығанда ақынның осы зиялылығы ойға оралады: «Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей», «жүрегім менің қырық жамау», «мен ішпеген у бар ма?», «қаны қара бір жанмын, жаны жара», «көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «ішім өлген, сыртым сау» т.т.

Халқының хәлі, тіршілігі Абайды мүлдем қанағаттандырмайды.

...Ендігі жұрттың сөзі - ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде, осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық...

Қазақтарда «бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ», оның орнына күндестік, көре алмаушылық; біріне-бірі қол ұшын беріп демеп жіберудің орнына, аяқтан шалып құлатушылық көп: «Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып, аямай бірін бірі жүр ғой аңдып», «Жаны аяулы жақсыға қосамын деп, Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып». Жеке адам сияқты халық та, ұлт та өзін өзі танып, әлсін-әлсін өзіне өзі есеп беріп отыруы керек: Кімбіз біз? Бұрын қандай едік? Қазір қандай болдық? Кәсібіміз не? Қайдан келдік?

Қайда барамыз? Татарлардан, өзбектерден, орыстардан қандай айырмашылығымыз бар? Немен мақтана аламыз? Неміз жетіспей жатыр? – деген сияқты. Әдебиетте халықтың өзіндік санасын діл (менталитет) деп атайды. Міне, қазақтарда, Абайдың ойынша, осы діл ұйықтап жатыр. Әркім өзі жөнінде ойласа да, халқы жөнінде, өзінің халық алдындағы борышы жөнінде, халқына тигізер пайдасы жөнінде ойламайды, қам жемейді, қайғырмайды. «Ел азды деп надандар мұңаймай жүр» - дейді Абай. Дұп-дұрыс. Өзін өзі білмейтін, білгісі келмейтін, қалай болса солай өмір сүретін халық – надан халық.

Қазақта Абайды ашындырған, ренжіткен, қапа қылған, түңілдірген жайлар көп болды, соның ішінде ақынның көптеген өлендері мен қара сөздерінде қайталанып отыратын тақырып – халықтың надандығы. Надандық Абай түсінігінде, – адам, қоғам өміріндегі ең басты кесел. Экономикадағы, өндірістегі, әлеуметтік саладағы артта қалушылықты жоюға болады. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдардың басындағы жағдайымыз бен бүгінгі жағдайымызды салыстырып көріңіз: екі түрлі Қазақстан алдымызда тұрады. Жиырма жылдың аумағында еліміз экономикасы дамыған елге айналды. Бірақ санадағы тоқырау жойыла қойған жоқ. Бұған көп уақыт, көп күш жұмсауға тура келеді. Соның нақты көрінісі – надандық. Надандық ат үсті қарағанда залалсыз нәрседей көрінеді. Әр алуан келеңсіз жағдайлардың, солақай тәрбиенің салдары деп ойлайсың. Жоқ. Абай үшін надандық – адам атын ақтамау. Құдай тағаланың адамға ғана сыйлаған ақыл – есін пайдаланбау. Надандық адамға сырттан таңылмайды, адам оны өзі қалап алады. Сондықтан надандығы үшін ең алдымен адамның өзі кінәлі. Адам бола тұрып, надан болуға болмайды. Надан болуға адамның хақы жоқ. Надан болу діни тұрғыдан – күнә, философиялық тұрғыдан – қорлық. Надандық Абайдың ойынша, жай сауатсыздық емес: оқи алмау, жаза білмеу. Абайдың заманында, әрине, бұл да болды. Бірақ Абай бұл анықтамамен шектелмейді. Надандық – істің жайын, сөздің мәнін түсінбеу, жақсы менен жаманды айыра алмау. Құдайға шүкір, біздің заманымызда сауатсыздар жоқ. Бірақ надандар көп, тіпті көбейе түскен бе деп ойлайсың. Ақын халқының надандығына арланып, қайғырып, өз өнерімен, сөзімен оған әсер етіп, надандықтан арылуға септігін тигізбек болды:

Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көңілін қойып көзін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ

Халықтың күнделікті тіршілігінде, Абайдың ойынша, мән, мағына жоқ, құр әурешілік. Анау айтса анаған, мынау айтса мынаған ере береді. Ақылға салып, байыбына бармайды. Аңқау, алаңғасар, бейқам, момын халық. Бүгінгісіне – мал-жанының саулығына – мәз, ертеңгісін ойламайды.

...Ел жайын біліп қансаңыз,

Айтайын құлақ салсаңыз:
Кейбіреуі дүрсіп жүр,
Жер тәңірісіп кер мағыз.
Кейбіреуі – законшік,
Оңдырмассып берсе арыз.
Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі қажыға барып жүр,
Болмаса да қаж парыз.
Мұсылмандық ол ойлап,
Өтеген қашан ол қарыз?...

Философияның байырғы функцияларының бірі – дүниеге, адамға, өмірге олардың тек қазіргі тұрғысынан емес, аты, заты, ұғымы тұрғысынан қарап баға беру (философияның **аксиология** деген құндылықтарды қарастыратын саласы бар дедік), жетіспей жатқан, қалыс қалған жақтарын ашып көрсету. Философиялық пікірлердің сыншыл болып келетіні сондықтан. Ал Абайдың сыншылдығы Сократтан да, Канттан да, Ницшеден де, Чаадаевтан да кем түспейді дер едім. Абай реті келгенде ағасын да аямады. «Тәңірбердіге» деген өлеңін оқып көріңіздер:

Байсып, паңсып,
Көрінгенге бәлсіп,
Өзі ғана келгендей.
Дүниеге жансып.
Маң-маң басып,
Мен-мендігі асып,
Мал бітті деп, көңілі
Көтеріліп тасып.
Бай-бай десе мастанып,
Мың теңгесін жастанып,
Ешкім тимей өзіне.
Ағайынға қастанып.
Өз тамағын тоқ деп,
Басымда қайғы жоқ деп,
Жақыны аттан жығылса,
Жаны ашымай «шоқ» деп. ...
Өтірік, өсек, дау десе,
Бәйге атындай шабады.
Қолыңнан келер түк те жоқ,
Осының маған болды кек.

Абай, әрине, өзінің орнын, дарынын, ойлау өрісін біледі, ақындығын, шешендігін мақтаныш етеді. «Қазақта қара сөзге дес бермедім» – деуі өте орынды. «Түзетпек едім заманды, өзімді тым-ақ зор тұтып» – бұл да

шындық. «Мыңмен жалғыз алысқаны» да рас. Соған қарамастан философиялық дәстүрге сай Абай өзіне де сын көзімен қарай білді:

Ойға түстім, толғандым
Өз мінімді қолға алдым.
Мінезіме көз салдым,
Тексеруге ойландым.
Өзіме өзім жақпадым.
Енді қайда сия алдым?
Қалап алған көп мінез,
Қалайша қылып тия алдым?
Бойдағы мінді санасам,
Тау тасынан аз емес.
Жүрегімді байқасам,
Инедейін таза емес.
Аршып алып тастауға.
Апандағы саз емес.
Бәрі болды өзімнен,
Тәңірім салған наз емес...

Абайды ләззат алу үшін, рахаттану үшін оқи алмайсың: Абайдың сөзі ойлы адамның сай-сүйегін сырқыратады, өкіндіреді, ашындырады. Абайды оқығанда қайда кетерге жер таба алмайсың; өзің үшін, халқың үшін күйінесің, қатты қиналасың, күбірлеп Абайды қайталай бересің.

Сабырсыз, арсыз еріншек,
Көрсен қызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бақан ала-ауыз.

Біздің түбімізге жететін, бізді бір кезде империялық өктемдікке басыбайлы қылған осы алауыздық.

Өзін өзі күндейді,
Жақынын жалған міндейді...
Бір-ақ секіріп шығам деп,
Бір-ақ қарғыш түсем деп,
Мертігеді жатады.

Әсіресе, кәсіпкершілікте, сауда ісінде. Бірден оп-оңай кәсіпкер бола салу қиын. Құр алдаумен нарық болмайды.

Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп,
Сөйтіп құдай атады.
Бұл нең десе біреуге
Жоқ нәрсені шатады...
Қызмет қылып мал таппай,
Ғылым оқып, ой таппай,
Құр үйінде жатады...

Нарық заманында, социализм тұсындағыдай, «ешкім аштан өліп, көштен қалмасын» деп, жетектеп жүріп еңбекке қосатын, тегін оқытатын, мамандық әперетін қоғамдық ұйымдар болмайды. Адамдардың тұрмыс – тіршілігі олардың өздеріне байланысты. Дені сау, ақыл-есі бар азамат аштан өлмейді, жанұясын асырап, қатардан қалмайды. Тек бұл үшін қарап жатпау керек, еңбек ету, тырмысу, іздену, талпыну керек.

Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім де қалған жоқ.
Абайлаңыз, байқаңыз –
Елдің жайы солай-ды.

Біздер кейде «Абай өз заманы жөнінде жазды ғой, қазір жағдай өзгерді» деп, өзімізді өзіміз жұбатпақ боламыз. Жоқ. Абай өз заманынан гөрі халықтың болашағын ойлап, болашақ ұрпақ жөнінде көбірек қам жеді. Абайдың сөздерінің біздерге де тікелей қатысы бар. Бірақ бір өкініштісі – арамызда қазір Абайдай ақылшы, сыншы жоқ.

Абай өзіне де, замандастарына да өте биік талап қояды. Абай талабының деңгейіне ХХ-ғасырдың адамдары – біздер де – дұрыс жауап бере алмаймыз. «Ғылым таппай, мақтанба» – ХІХ-ғасыр түгіл, шетінен сауатты ХХ-ғасырдағы қазақтардың да көздегені, көксегені нағыз ғалым болу, ғылым саласын игеру болған жоқ. Ғалым болып, атақ алып жатқандар көп, әрине, бірақ Абай айтқан ғалымдық – заман жайын, істің мәнін, адам жанын түсіну – сирек кездесетін құбылыс. Ғылым тұрғанда атақты, лауазымды, байлықты мақтаныш тұту - баланың ісіндей ерсі. Ғылым тап та, мақтан - қолыңнан келсе. «Орын таппай, баптанба» – біз үшін бұл әлі жаңалық, әлі қол жетпейтін мұрат. Дүниеде кім-кімнің де өз орны бар. Бірақ дүниедегі өз орнына ие болу үшін, оған кірпіш болып қалану үшін адам кім болуы керек? – Мәселенің түйіні осында. Абай, біздің ойымызша, осыны меңзеп отыр. Орын деген философиялық ұғым. Өңгіме адамның өзін өзі танып, өзін өзі табуында; қалай болса солай өмір сүрмей, бір мақсатқа ұмтылуында. Өз орнын таба алмай, басқа біреудің орнында қуыршақ актер құсап, халыққа, қоғамға пайда тиер қызмет атқарудың орнына жоғарыдағы біреудің белгілеп берген рөлін ойнап жүргендер қазір де жетіп жатыр. Абайдың сөзінен тағы бір күрделі философиялық мәселенің төбесі көрініп қалады: адам орынға лайық болуы керек пе, әлде орын адамға лайық болуы керек пе? Кешегі Кеңес өкіметі тұсында қызметке орналасу номенклатуралық принцип бойынша жүзеге асты; яғни адам орынға қарай пайдаланылды, адам өзіндік тұлға болмай, жай құралға, мемлекеттік машинаның тетігіне айналып кетті. Әрине, іскер, алғыр адамдар Кеңес дәуірінде де болды, бірақ олар басыбайлы

функционарлер болып қалды; ынта-жігер танытып, өздігінен мәселе шешпек болғандарды оп-оңай жөнге салуға болатын еді. Абайдың айтып отырғаны – адамның дүниедегі өзіне лайық орнын тауып, өзін өзі танытуы, өз «Менін» жүзеге асыруы.

Абайдың адамға қойып отырған талабы бүгін де мәнін жойған жоқ. «Адам болам десеңіз» – мұны қалай түсінуге болады? Адам әзір күйде туа салмайды, адам болып қалыптасады. «Адам бол!» идеясы – Абай философиясының өзегі. Адам болу – екі түрлі өзара байланысты процесс: бір жағынан, қоғамға байланысты, қоғамдық ортаның сәбиге, жасөспірімге болашақ адам ретінде қарап, оның адам болуына жағдай жасауы; екінші жағынан, адамның өзіне байланысты, есі кірген жастың өзінің адам болуға ұмтылуы. Абай бір кездегі Диоген құсап тілі бар, сөйлей алатын екі аяқты жануарлардың бәрін бірдей бірден адам деп танымайды, оның адамшылық белгілеріне қарайды: «талап, еңбек, терең ой, қанағат, рахым ойлап қой». Бұл талаптар бүгін артық деп кім айта алады? Әсіресе Абайдың «терең ойды» қайта-қайта алға тарта беруі – таңқаларлық жәйт: «Ғылым оқып, ой таппай, құр үйінде жатады»; «Ойлау да жоқ, білу жоқ, келер менен кетерді»; «Терең ой, терең ғылым іздемейді»; «Ынсап, ұят, терең ой, ойлаған жан жоқ, жауып қой»; «Ойланар елдің сиқы жоқ»; «Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз»; «Жүйрік тіл, терең ой, сол күнде қайда едің?»; «Терең ойдың телміріп, соңына ермей»; «Малда да бар жан мен тән, ақыл, сезім болмаса, тіршіліктің несі сән, тереңге бет қоймаса?». Абайдың өкпесі де, назы да, өкініші де, үміті мен сенімі де болашақтың – біздің заманның, келер заманның - өкілдеріне арналған.

Абай заттың, құбылыстың сыртқы белгілері мен ішкі, түпкі мәнін ажыратып, сыртқы көрінісімен шектеліп қалмай, түбіне үңілуді уағыздайды: «сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп»; «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге, көкірегінде болсын көз»; «Сыртын танып, іс бітпес, сырын көрмей». Абайдың «сыры» деп тұрғаны заттың мәні; «Не пайда бар – мың надан, сыртын естіп таңдансын, онандағы бір есті, ішін, сырын аңғарсын»; «Жұртым-ай, шалқақтамай, сөзге түсін, ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін»; «Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде, сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме». Мұның бәрі - философиялық тұжырымдау. Философия ғана құбылыспен шектелмей, оның түпкі мәніне үңіледі. Философияда заттың қырын (сыртқы жақтарын) емес, ішкі сырын білгісі келеді.

Адам еңбекпен өседі, жетіледі. Еңбек – Абай іліміндегі негізгі ұғымдардың бірі. Адамға еңбектің қай түрі де лайық, жарасады. «Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе, ең болмаса, еңбекпен мал табалық»; «Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас, еңбек қылмас, еріншек адам болмас»; «Болмасын кекшіл, болсайшы көпшіл, жан аямай кәсіп қыл. Орынсыз ыржаң, болымсыз қылжаң. Бола ма дәулет, кәсіп бұл? Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей. Егіннің ебін, сауданың тегін. Үйреніп,

ойлап мал ізде. Адал бол – бай тап, адам бол – мал тап, қуансаң, қуан сол кезде...»; «Сенбе жұртқа, тұрса да, қанша мақтап, әуре етеді ішінде қулық сақтап. Өзіңе сен, өзінді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап».

Абай адам болу жолында талапқа ерекше мән береді. Адам болам деген ынтасы, жігері, талабы болмаса, адамды зорлап, итермелеп адам қыла алмайсың. Адамды зорлап оқытып, маман қыла алмайсың. Адамды зорлап инабатты, мәдениетті қыла алмайсың. Оқу да, ғылым да, өнер де талаппен келеді. Талап адамға қосымша күш береді. «Еждихатсыз, михнатсыз, табылмас ғылым сарасы». Абай талап, жігерді, еңбекті айтып отыр. «Кісіде бар болса талап, отырмас ол бойын балап. Жүрер, әрқайдан ізденер, алар өз сүйгенін қалап»; «Талаптың дәмін татуға»; «Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар, көңілінің көзі ашық, сергек үшін»; «Талаппен ұшып, талпынып, шар тарапты көздемес. Пайданы қуып алқынып, өзгені әсте сөз демес»; «Талаптың мініп тұлпарын, тас қияға өрледің. Бір ғылым еді іңкәрің, әр қиынға сермедің»; «Өмір бойы талпынып, ғылым іздеп жатпаған».

Адам болудың шарты болып табылатын тағы бір терең мәнді философиялық ұғым – қанағат. Ежелгі грек, үнді, қытай ойшылдары құмарлықты, нәпсіні жеңуге, билеуге көп мән берген дедік. Қанағат қылу – Абай үшін де – адамның асыл қасиеті болып табылады. «Бар ма екен жай жүрген жан қанағатпен, құдайдың өз бергенін жеп көрем деп?»; «Ер ісі ақылға ермек, бойды жеңбек»; «Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр. Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр». Құмарлықтан қашудың жөні жоқ. Тек құмарлықтың қайсысы адамға жолдас болады: жан құмары ма, тән құмары ма? Тән құмары дегеніміз – нәпсіге берілу, – дейді Абай. Жан құмары – «білмекке құмарлық», білсем, көрсем, үйренсем деген тілек. Тән құмары – ішсем, жесем, ләззатқа, рахатқа батсам деген ниеттен туады. Жас шағымызда, – дейді Абай жетінші қара сөзінде, – біз «ол немене?», «бұл немене?» – деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» – деп көзіміз көрген, құлағымыз естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейтін едік. Өсе келе жан құмары күшеймесе, кеми түспеуі керек еді. Олай болмады, дейді Абай. Керісінше, адам баласы қара бастың қамын ойлап, мал тапсам, дүние жисам деп әуре-сарсаңға түседі. Жан құмары жайына қалады, «ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық... Жанды тәнге бас ұрғыздық». «Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық?» – деп Абай адамдарға олардың адамшылық борышын еске салады.

Адамның адам болып, адамға лайық орнын табуға жол ашатын келесі қасиеттері – ақыл мен қайрат. Абай ақылдың жайын терең түсінген ойшыл. Ақылдылықтың белгісі – сөзге ден қою, «сөзді ұғу». Ақымақ адам, керісінше, «ақыл, сөзге ынтасыз» болып келеді:

Қарны тоқ, қаса надан ұқпас сөзді,
Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді.

Қадірін жақсы сөздің білер жанға
Таппай айтпа оған да айтар кезді...

Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ,
Ондай жерде сөз айтып, болма мазақ,
Біреу олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ...

Абай сөзін қазір де қайталауға болады.

«Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса» – деп армандайды Абай. «Жалын мен оттан жаралған, сөзді ұғатын қайсың бар?» – деп Абай замандастарын ашық әңгімеге шақырады. Бірақ оны тыңдап, түсінер адам табылмайды: «Досты қайдан табарсың, кеңесерге адам жоқ. Әрлі-берлі шабарсың, жалғыздықтан жаман жоқ». Сөзді ұқпас надан адамды Абай жартасқа теңейді:

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онан да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас-бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас.

Ақыл өздігінен ешнәрсе тындыра алмайды; оны жүзеге асыру үшін қайрат керек. Бірақ бұл да жеткіліксіз: Абай ақыл мен қайраттың қасына төреші етіп жүректі қосады. Бұл – табылған тұжырым, өйткені жүрексіз ақыл мен қайрат «өзімбілемділікке», «әлімжеттілікке» салынып, көп нәрсені бүлдіруі мүмкін. Ақылмен көп нәрселерді тануға болады. Ал кейбір құбылыстарды, айталық, Құдайды, Құдайға сенуді, ар-ұятты, махабатты түсіну үшін жүрек керек.

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық,-
Бұл қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

Толық адам, кемел адам – жан-жақты жетілген, «сегіз қырлы бір сырлы» адам. Бұл пікір де – Абайдың ойшылдығының бір көрінісі.

Он жетінші сөзінде Абай ақыл, қайрат және жүректің басын қосып, өзара айтыстырып, соңында жүректі жақтап шығады. Бұдан да Абай философиясының адамға, өмірге бағытталған қырларын байқаймыз.

Абай халқының өткенін, қазіргісін, болашағын саралап көреді. Халықтың болашағы – оған бұлыңғыр, көмескі, «көк тұман». Болашақты ол оқу, білім, ғылым, өнермен байланысты қарастырады. Осы жағы – қазақтың әзірге осал жағы. Білім жетіспейді емес, - оған жетуге болады, – жетіспейтін нәрсе – ынта, жігер. Осыны ойлап, уайым жеп жатқан жанды ақын көре алмай, қиналады.

Ақынның философиялық мәні зор, даналықты, түсінікті бойына жия білген туындысы – «**Келдік талай жерге енді**» деген өлеңі. Бұл – ақынның ағынан жарылып айтқан жан сыры.

Келдік талай жерге енді
Кіруге-ақ қалдық көрге енді. –
Бұл сөзді Абай қырық бес жасында айтып отыр.
Қызыл тілім буынсыз,
Сөзімде жаз бар шыбынсыз,
Тыңдаушымды ұғымсыз
Қылып тәңірім бергенді.

Абайды оқи отырып біз өзімізге өзіміз үңілуіміз керек: бізде сондай ұғымсыз емеспіз бе? – деп.

Осы жасқа келгенше,
Өршеленіп өлгенше,
Таба алмадық бір адам
Біздің сөзге ергенді.
Өмірдің өрін тауысып,
Білімсізбен алысып,
Шықтық, міне, белге енді...

Ақын өзінің өткен жолын, неге ұмтылып, нені мақсат тұтқанын, не тындырып, неге қолы жеткенін, неге үміт артып, неден опық жегенін жасырмай ашық айтып отыр. Өзі айтқандай, мұң мен зарды қолға алып, Абай халқына сөзінің өтпегенін, білімсізбен алысып, мақсатына жетпегенін, ешкімнен қолдау таппағанын, артынан ерер адам болмағанын айтып өкінеді. Ақын осындай заманда, осындай адамдармен бірге өмір сүрген. «Қайран тіл, қайран сөз, наданға қадірсіз» болып, тауы қайтып, түңіледі. Өлеңде түңілу, қамығу, өкіну басымырақ. Бұл да – философияда орын алатын, ескерілетін жайлар.

Абай өзінің күшін, тілінің, өнерінің өресін біледі. Өзіне өзі кінә артар жайы жоқ.

...Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазақта қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім – деуі

содан.

Абайдың сөзі өтпеген, жетпеген халықтан не күтуге болады?

Көңілде қайғы, қалың зар,

Айтатұғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар
Өрбі, сөзім, өрбі енді!
Іште қайғы дерт пысып,
Көкіректі өрт қысып,
Айтуға көңілім тебіренді.
Өзің жалғыз, надан көп,
Ұқтырасың сен не деп
Әулекі арсыз елге енді?...

Абай көргенін, білгенін, түйгенін халқына жеткізуге асық. Жырлап та, көркем сөзбен сырлап та айта алады. Айтар сөзі және бар. Оған дейін ешкім айтпаған, одан басқа ешкім тап оның өзіндей етіп айтпайтын сөздер. Ақын сөздерінің салмағын біледі. Бірақ «жалын мен оттан жаралған сөзді» ұғатын кісі керек.

Жалғыздық жөнінде Абай жиі айтады.

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

«Мен бір жұмбақ адаммын» деп кез келген адам айта алады. Кез келген адам – толып тұрған сыр, толып тұрған тарих. Әрине, Абайдай дана қашан да жұмбақ, жұмбақ болып қалады. Бұл жұмбақтың сырын әр адам өз жүрегінің түбінен іздей алады. Абай – оны оқыған, оған ден қойған адамға тигізер әсерімен - жұмбақ. Абай өз заманына, надан қауымға жұмбақ болды дей келіп, М.Әуезов: «Жұмбақ па біз үшін сол ардақты ақын бұл күнде?» - деген сұрақ қояды және «Жоқ, жұмбақ емес» - деп өзі жауап береді (Қара: Абай тағылымы: әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. Алматы 1986, 6 б.). Әрине, біз қазір Абай жөнінде, ол өскен, өмір сүрген орта жөнінде, оның не үшін өмір сүргені, неліктен мыңмен жалғыз алысқаны, неге мұң мен зарға салынғаны жөнінде оның замандастарынан әлдеқайда артық білеміз. Бірақ Абай өзінің «мен бір жұмбақ адаммын» деген сөзін біздерге, келесі ұрпақтарға айтып отыр. Ол өзін, өзінің ерекше жан, феномен екенін жақсы білген. Өзіне осы тұрғыдан қараған. Ешкім, сөз жоқ, ол кезде Абайдың ерекшелігін түсінбеді. Дейтұрғанмен, біз Мұханның «Абай енді жұмбақ емес» деген пікірімен келісе алмаймыз. Кешегі маркстік-лениндік идеология тұрғысынан Абайды түсіну мүмкін емес болатын. «Тұрпайы социологиялық» көзқарас дәуірлеп тұрған шақта, – деп жазады Ғ.Есім, – Абай сынды ұлы тұлғаның шығармашылығы туралы ақиқат қайдан айтылсын! Ұлы ойшыл ақында қайшылықтардың болуы заңды, оны ұғыну үшін биіктік қажет, кемел білім керек. «Тұрпайы социологтерде» ондай білім болмады. Олар қайшылықтың бір тармағына ғана жармасып, сөз түбінде жатқан ойға бойлап бара алмады. Осы себепті Абай «байшыл да діншіл, кертартпа атанды». Абай - өз заманын ғана емес,

біздің заманымызды да басып озған ойшыл. Абай – болашақтың адамы. Абай өзінің даналығымен жұмбақ және жұмбақ болып қалады. Даналық – сарқылмайтын қазына. Тағы да Ғ.Есімге сөз берейік: «Абайдың өз сөзімен айтсақ, «Абайға әркімнің де бар таласы». Әрбір зиялы қазақтың Абай туралы пікір айтуы түсінікті және орынды. Ақын барша қазақ жұртына ортақ болғанмен, әркімнің өз Абайы болуы да мүмкін. Әр адамның, әр ұрпақтың Абайды өзінше қабылдауына таң қалуға болмайды». Ғарифолла Есімов Хакім Абай: (даналық дүниетанымы) Алматы, 1994, 37, 51 бб.).

Даналардың бәрі – жұмбақ. Даналардың бәрі жалғыз. Өйткені олар көпті көреді, алысты болжайды, дүниені тұтас күйінде қабылдай алады. Абайдың жалғыздығы ақылға сыймайтын сияқты. Айналасы толған ағайын, әйелдері мен балалары, достары, бауырлары, «Атадан алтау, анадан төртеу, жалғыздық көрер жері жоқ». Құдай оған ақыл мен дарынға қоса, мал мен бақ берген. Төрт құбыласы – тең, түгел. Абайдың ашынғанын, зарыққанын, уайым жеп қартайғанын көрген тума-туыстарының, достарының «осы Абайға не жетпейді?» – деп таңдануы орынды болатын. Бірақ Абай әкенің ұлы ғана емес, халықтың ұлы, әкенің баласы ғана емес, адамның баласы болатын. Ол саналы түрде осындай тағдырды таңдап алды. Сондықтан халыққа тап болған ауыртпалық оның ауыртпалығы болды, халықты күтіп тұрған, өзі байқап, болжап білген рухани күйзеліс, рухани жұтандық оған да батты. Абайдың жалғыздығы оны түсінер, соңына ерер адамдардың болмауына байланысты:

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім.
Құлағын салмас,
Тіліңді алмас
Көп наданнан түңілдім...

Өмірде Абайдың басынан өткен жағдайлар болып тұрады. Жүз жылда ма, мың жылда ма халқының, адамзаттың бағына дүниеге Абай сияқты дана келеді. Ол дүниенің, өмірдің құпияларын ашады, түсінеді. Өз ойын халқына, бүкіл адамзатқа жеткізуге тырысады. Олай да, бұлай да, әр түрлі жолдармен – өнер, ғылым, дін, әдебиет, философия арқылы – бар сырын ақтарады. Бірақ оның заманында оны тыңдайтын, оны түсінетін, оның соңынан еретін адамдар болмай шығады. Халық өзінің үйреншікті тұрмысын өзгерткісі, жаңа жолға түскісі келмейді. Сократты түсінгендер болмады. Талантты да сауатты грек халқы азып-тозып, ақыры өздері құрған мәдениеттен айрылып қалды. Иисус та, Мұхаммед те кезінде жалғыз болды, оларды да ешкім түсінбеді, ақылын қабыл алмады. Абай да солардың күйін кешті. Өйткені ол да дана еді, даналық пайғамбары еді. Пайғамбарға өз елінде орын жоқ болды. Қазақ халқы Абайды аясына сыйғыза алмады. Надандық деген осы. Қазақтар кезінде Шоқанның да, Ыбырайдың да аяғына тұсау болды. Олар да, Абай да көмекті басқа

жерден, орыстардан іздеуге мәжбүр болды. Біз әлі осы кертартпа надандығымыздан арыла алмай келеміз. Біреу озса, қол ұшын беріп, соңына ерудің орнына, аяғынан шаламыз. Абайдың «өзі алмайды, қыранға алдырмайды» дегені осы. Бір мақсатқа ұмтылып, біріне бірі демеу болып, жұмыла қимылдайтын қазақтар қазір де жоқтың қасы. Әркім өз бетімен көз жұмып, тәуекелге баса береді. Көбіміздің тілегіміз біреу – уайым жоқтық, тамағы тоқтық. Бесінші сөзінде Абай: «Қазақтар: «Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла көр!» - деп тілек тілегенін көзім көрді» – дейді. Бұл – басқалар үшін, халық үшін жаны ашымаудың салдары. Қазақтың осылай қалай болса солай күн кешуін Абай «далақтап» деген теңеумен дәл суреттейді:

Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,
Қайран ел осынымен жүр далақтап.

Абайдың шығармашылығындағы қайғылы сарын ең алдымен халқына жаны ашығандықтан туған. Ол көптеген өлеңдерінде: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Көжекбайға», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» т.б. және екінші, үшінші, тоғызыншы, он алтыншы, жиырма екінші, жиырма төртінші, жиырма алтыншы қара сөздерінде қазақтың, халықтың жарамсыз жақтарын ашып, қатал сынға алады. Абай кейде тым артығырақ кетіп қалатын сияқты, қара бояуды халқына көбірек жағады. Жиырма алтыншы сөзінде, мысалы, ол былай дейді: «Қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ». Болар елдің адамы біріне бірі осылай қарай ма? Үшінші сөзінде ақын: «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілемейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?... Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан. Өзге: егін, сауда, өнер, ғылым – солар секілді нәрселерге салынса бұлай болмас еді» – деп жазады. Абайдың қазақты сынауы, әрине, халқын жек көргендіктен немесе менсінбегендіктен емес, ащы, улы сөз сүйегінен өтіп, санасына жетсін, оянсын, сілкінсін, түзелуге тырыссын деген ниеттен. Абай халқын сүйеді; сүймесе, «қайран ел», «қайран жұртым» деп айтар ма еді? «Қайран» деген сөзді қазақ ең қимас, сүйген нәрсесіне ғана қолданады. Абай халқына сенеді. Қазақта: «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады» – дейді. Бұл да философияда орын алып келе жатқан тәсіл (Сократ, Монтень, Паскаль, Вольтер, Чаадаев, Ницше). Абайды оқу қиын, өйткені Абаймен бірге сен өзіңе өзің үнілесің, сын көзімен қарайсың, ішіндегі былықтарды көресің, өзіңнен өзің жиіркенесің, арланасың. Бүйтіп жан дүниесін ақтарып қарау кімге ұнайды дейсіз. Бірақ мұнсыз түзелу, тазару болмас еді. Бернард Шоудың мынадай нақыл сөзі бар: «Егер сен мысығыңды өздігінен жуынсын десең, оның үстіне бір ожау жуындыны құя сал, ол амалсыздан үстін жалап, жуына бастайды, сөйтіп, тазарып шығады. Ал оны өнебойы өзің жуындыратын болсаң, ол өздігінен

ешуақытта да жуынбайды» «Келдік талай жерге енді» деген өлеңге қайта оралайық:

Туған жерді қия алмай,
Тентекті жеңіп, тия алмай,
Өлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өңге елді.
Әзілде тәңірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңіреңтті,
Тағдырға білдік көңгенді.
Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылдар,
Тұла бойым шіміренді.

М. Горкийдің: «Адам! Бұл өте асқақ естіледі!» – деген сөзін айтып жүрдік бір кезде. Орынды айтылған. Бірақ бұл сөзді біздің Абай да айтып кеткен.

Абай, әрине, халқына өкпелеп, теріс айналып, «не болсаң, о бол» деп, қол қусырып қарап отыра алмады. «Мыңмен жалғыз алысып» өтті. «Битке өкпелеп, тоныңды отқа жақпа» дейді халық. Халқынан асып қайда барады ол?

Адам ұғымы Абай шығармашылығында абстракты, жалпыға бірдей қолданыла беретін ұғым емес. Адамдарды ойшыл әр категорияларға бөледі. Ер адам мен ез адам: «Ер ісі ақылға ермек, бойды жеңбек, өнерсіздің қылығы өле көрмек. Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай, еріншек өздігінен көпке көнбек»; ақылды және ақылсыз, надан адам: «Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек, әр нәрсеге өзіндей баға бермек. Таразы да, қазы да өз бойында, наданның сүйенгені көп пен дүрмек»; атқамінер адам: «Бас басына би болған өңкей қықым, мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?»; пысық, қу адам: «Пысықтықтың белгісі – арыз беру, жоқ тұрса бес бересі, алты аласы»; «Пысық деген ант шықты, бір сөз үшін жау болып, бір күн үшін дос болып, жүз құбылған салт шықты»; «Пысық кім деп сұрасаң – қалаға шапса демалмай, өтірік арыз көп берсе, көргендерден ұялмай»; «Сыбырдан басқа сыры жоқ, шаруаға қыры жоқ»; «Өтірік, өсек, мақтанға, ағып тұрса бейне су, Ат-шапаннан кем көрмес, біреу атын қойса «қу». Жиырма бірінші қара сөзінде Абай біреулердің өздерін «қу», «пысық» дегенге мақтанатынын айтып, оларды «наданның наданы» деп әжуалайды.

Абайдың түсінігінде топ бар (толпа), жеке, дара тұлғалар бар (индивидуальность). Топтағылардың бір бірінен айырмашылығы жоқ. Абай топты кейде тобыр, дүрмек дейді. Топ өздігінен ешнәрсе тындырмайды: «өңкей нөл». Топты жөнге салу үшін кемел басшы керек:

«Единица – жақсысы, ерген елі бейне нөл. Единица нөлсіз-ақ, өз басындық болар сол. Единица кеткенде, не болады өңкей нөл?». Отыз жетінші сөзінде Абай: «Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркты отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? – деген сұрақ қояды да, оған өзі былай деп жауап береді: – Ол көп, ендеше көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал». Дара тұлға деп Абайдың әкесі Құнанбайды айтуға болады: қарадан сұлтан болған ел ағасы, азулы, қатал, айлакер би, данагөй, шешен. Абайдың әкесіне берген сипаттамасы:

... Мұсылманға қоймаған
Орынсыз жанжал, шатақты,
Ерегіскен жауларын
Кісен салып матапты.
Зекет жиып, егін сап,
Тойдырған ғаріп, жатақты.
Ескендір, Темір, Шыңғыстай
Мұсылманда атақты.
Мұқым қазақ баласы
Тегіс ақыл сұрапты.
Тобықтыны ел қылып,
Басын жиып құрапты...

Дара тұлға – Абайдың інісі Оспан: аужар, тентек, ержүрек, ақкөңіл жан:

Кешегі Оспан ағасы
Кісінің малын жемепті.
Мал сұраған кісіге
Жоқ, қайтемін демепті.
Қуаты артық, ойы кең,
Жұрттың бәрін шенепті.
Досына дәл – жаз, жауға – аяз,
Алысқанды денепті.
Адалдық үшін алысып,
Жегішке ақы төлетті.
Бас шайқаймын дегеннің
Басына салды электі...

Дара тұлғалардың қатарына Абайдың баласы Абдырахманды жатқызуға болады: арымай-талмай білім қуған, талапты, талантты, жігерлі жас, әкесінің көп үміт күткен баласы:

Кешегі өткен ер Әбіш
Елден бір асқан ерек-ті,
Жүрегі жылы, бойы құрыш.
Туысы жаннан бөлек-ті.
Өнері оның жұрт асқан,
Ғылымға көңілі зерек-ті...

...Құйрықты жұлдыз секілді
Туды да көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады...

Абай өткен ғасырда өмір сүрді, бізбен бірге өмір сүріп келеді, болашақта да халқымен бірге жасайды. Абай өлмейді: «Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған?» – деген сөзін біз оның өзіне бағыштап жүрміз. Мәселе Абайда емес, оның ұрпағы – біздерде, біздің ұрпақтарымызда. Абайдан кейін, Абаймен бірге біз қалай өмір сүруіміз керек? Бұрынғыша бейқам, жайбарақат, уайым-қайғысыз, бас қатырып ойланбай, жүре береміз бе, әлде Абайға қарап, таңырқап, Абайды оқып, ғибрат алып, рухани дарақылықтан құтылудың жолын іздейміз бе? Абайдың аманатын ақтай аламыз ба, жоқ па? Қазір де Абай арамызда жалғыз емес пе? Әркім өзіне осындай сұрақтар қойып, өзімен өзі кеңессе, өзіне өзі есеп беріп, тәубесіне келсе, өзін өзі жеңіп, Абайға бұратала бет бұрса?! Абайша ойлап, Абайша әрекет жасаса?! Абайдан басқа бізге ешқандай ұлтық идеяның, идеологияның керегі жоқ. Біз әуелі Абайды түсініп, Абайдың арманын жүзеге асырып алайық. Ар жағындағысын көре жатармыз.

Абай өз заманында керек болды. Ол қазір бәрінен де керегірек. Ол болашақта да керек болады. Ол - біздің арқа сүйер рухани азығымыз.

Абай туындыларының құдіретін Сұлтанмахмұт Торайғыров былай сипаттайды:

Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе,
Адамдықты көздесең,
Жаттап тоқы көңілге!

Абай жөніндегі сөзімізді ақиық ақын Қасым Аманжоловтың мына жолдарымен аяқтайық:

Бұл күнге лайық алыпсың.
Ол күнге қалай сиғансың.
Бір өзің бүкіл халықсың,
Қалдырмай бәрін жиғансың.
Жарылып кете жаздапты-ау.
Жарылмай тынса жүрегің.
Айтпаған сөзің аз қапты-ау.
Бөлек бір туған кім едің?

12.9. Шәкәрімнің философиялық ойлары

Абайдың ізін басқан, аманатын жүзеге асырған оның інісі, шәкірті
Шәкәрім Құдайбердіұлы болды (1858-1931).

Шәкәрімнің философияға қатынасы, философияны қалай түсінетіні оның Абайға және ұлы орыс жазушысы Л.Толстойға қатынасынан айқын байқалады. Жас шағында жазылған «Жастарға» деген өлеңінде ол Абайды үлгі, ғибрат аларлық ұстаз, ғұлама ғалым ретінде таныстырады.

Мынау Абай – бір ғалым жол шығарлық
Замандасы болмады сөзді ұғарлық.
Амалы жоқ айналды енді бізге,
Күн туды етегіне жабысарлық...

Білімді сол кісіден ізденелік!
«Әдейі іздеп келдік сізге» делік
«Өмір зая болмастық өнер үйрет,
Ақылыңды аяма бізге», делік...

Абайдың халқына, жақынына батырып қатты айтатыны жөнінде айта келіп, Шәкәрім:

Естіген соң, жүректе түйін жатты,
Сол түйін тыныштатпай көп ойлатты.
«Неге мұндай қатты айтты?» – деп, ойласам,
Өлеңінің сырты ащы, іші тәтті!
Жаны ашып, жақсы соқпақ тазалапты,
«Жігерленсін, білсін» деп табалапты.
«Жоба көрмей, жүгенсіз кетпесін» деп,
Қатты сөзбен қайырып қамалапты, –

деп ағасының ниетін дұрыс түсіне білгенін паш етеді. «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады» деген нақыл сөзді білесіңдер. Абайдың, Шәкәрімнің сынап жазған өлеңдері осы мығынада жазылған. Шәкәрімнің кейінірек жазылған бір өлеңін келтірейін:

Жолама, қулар, маңайға,
Не қылмадың талайға?
Кім жағады сендерге
Тартқызған азап Абайға?
Соның да тілін алмадың,
Сабадың, сөктің, қарғадың.
Көріне қанша кіргенше
Арсылдап иттей қалмадың.
Сендерден белгі нең қалар?
Жемтігің, жеген жем қалар.
Ақылы дария Абайдан

Таусылмас қоры кен қалар. (Құдайбердіұлы
Шәкәрім. Шығармалары. – Алматы: Ел- шежіре. 1т.-2008, 175 б).

Шәкәрім Толстойды ойшыл, дана, суреткер ретінде өте жоғары бағалайды. Онымен хат алысып, дін, Құдай, мораль тақырыбында пікір алысқан. Толстойдың бір топ әңгімелерін қазақ тіліне аударған. 1908 жылы Толстойдың 80 жылдығына орай Ясная Полянаға бармақ болады, тіпті барған деген де мәлімет бар. «Жасымнан жетік білдім...» деген өлеңінде Шәкәрім өз шығармашылығының рухани бастауларын атай отырып, орыс әдебиетін, соның ішінде Толстойдың оңды ықпалын сөз етеді. Өзін «Толстойдың шәкіртімін» деп таныстырады. Толстойды «терең ойдың иесі» деп атайды.

Жасымнан жетік білдім түрік тілін,
Сол тілге аударылған барлық білім.
Ерінбей еңбек еттім, еңбек жанды,
Жарқырап қараңғыдан туып күнім.
Оятқан мені ерте-Шығыс жыры.
Айнадай айқын болды әлем сыры.
Талпынып орыс тілін үйренумен
Надандықтың тазарып кетті кірі.
Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың,
Алдампаз, арам сопы кәпір қойдың,
Жанымен сүйді әділет ардың жолын,
Сондықтан ол иесі терең ойдың.
Толстой кәпір, емес, кәпір өзің,
Дін емес, бәрі алдау айтқан сөзің.
Көзің соқыр, надансың, бейлің қара,
Нұр жарығын қалайша көрсін көзің...

Қазақ арасында кезінде орыс тіліне, орыс әдебиетіне ден қойған Шоқанды да, Ыбырайды да, Абайды да «орысшыл болып кеткен», «шоқынып кеткен» деп кінәлап, айыптағандар болған. Шәкәрім сондайларға соққы беріп тұр.

Шығыс, орыс, әлем әдебиетімен танысып, көкірек көзі ашылған Абай ағасының жолымен Шәкәрім де білімін, ой өрісін кеңейтпек болады.

Шәкәрімді «әйел, бала-шағасынан безіп, елсіз қорада Толстойша бөлініп тұрып жатыр» деп қаңқу сөз таратқан кісілерге ақын былай деп нақты жауап береді:

Кейбіреу безді дейді қатынынан,
Туысқан, бауыр, бала, жақынынан.
Қаңғырып Толстойша өлер дейді,
Шатасып қартайған соң ақылынан.

Мен болсам Толстойдай арманым жоқ
Шатасып ақылымнан қалғаным жоқ.
Сырымды білетұғын сендер емес,

Өлейін деп елсізге барғаным жоқ, – деп, осыған
орай өзінің нағыз ойшылдарға тән үйреншікті ғадетін сөз етеді:

Таза ой ойлай алмас үйде басым,
Ойсыз сіңбес бойыма ішкен асым.
Ой жемісін теремін өлгенімше,
Өсектесін, күндесін мейлі қасым!

Шәкәрім Гераклит, Демокрит, Платон құсап елден безіп, тау тасты
кезіп, ой қуалап кетеді. «Кейбіреу безді дейді елден мені» деген өлеңінде
ол жалғыздыққа әуестігін былай түсіндіреді:

Мен жалғыз, сендер елде қойдың қалып,
Ешкімнің кеткенім жоқ малын алып.
Елу бес жыл жинаған қазынамды
Оңашада қорытам ойға салып.

Ежелгі грек философы Демокрит көп жылғы оқығанын, білгенін,
көргенін оймен қорыту үшін, ештеңеге алаңдамайын деген ниетпен
өмірінің соңғы кезінде өзін-өзі соқыр қылады. Оймен қорытуды қазақта
«тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» дейді. **«Мұтылғанның өмірі»** деген
дастанында Шәкәрім өзінің өмір жолын қорыта келіп, тағы да басына
түскен жалғыздықтың мән-жайын сөз етеді.

Сыр айтайын мен сізге,
Әр түрлі жай бар басымда.
Елімнен кеттім елсізге,
Елуден асқан жасымда...
Қауымнан қаштым қағылып,
Оңаша өмір сағынып,
Жасымда біткен тағылық,
Осы екен ғой асыл да.
Ойға оңаша ой керек,
Ойынды ұғар ел керек.
Партия қуған ебелек
Ел өзіңе масыл да...

Шәкәрімнің даналық пен түсінікті ұштастыра білген терең
мағыналық толғауы **«Ескіден қалған сөз теріп»** деп аталады. Оның бұл
жырын біз Абайдың «Келдік талай жерге енді» деген толғауының жалғасы
деп тануымызға әбден болады.

Ескіден қалған сөз теріп,
Өз ойымнан өң беріп,
Үйретуді жөн көріп,
Түзетпек едім адамды.

Бұл арада Шәкәрім өзін философ ретінде көрсетіп отыр.
Философияның маңызды қызметтерінің бірі – адамды үйрету, түзету.
Тәлім-тәрбие деген адамзат тарихымен бірге жасап келеді. Тәрбие ісіне

уақыт өз талаптарын енгізеді. Шәкәрім осыны меңзеп отыр: ескіден қалған сөзге өзінше өң беріп, жаңа талаптарға бейімдегісі келеді

Адамды түзету кез-келген адам қолға алатын, кез келгеннің қолынан келетін іс емес. Бұл – философиялық ұстаным және миссия. Адамды түзететін адам өзі де адам жанын білетін, өмір талқысынан өткен, жақсыны да, жаманды да көрген, өзі де тәрбиеленген адам болуы керек. Сократ, Абай, Шәкәрім өздерін осылай адамдарды түзету үшін жаралғандай, сол үшін өмір сүретіндей сезінеді. Абай, Шәкәрім заманында тәрбие ісін ең қарапайым, элементарлық әдептерден бастауға тура келді. Адамдар жас баладай аңқау, тек біреудің жетегімен жүруге бейім болды. Сондықтан да Абай халқын «жақсы менен жаманды айырмадың» деп кінәлайды. Шәкәрім де:

Қышыған жерін қасуға
Әділет жолға басуға,
Алдына салып ашуға,
Жақсылық пен жаманды, – дейді.

Бірақ Абайға ермеген, көнбеген халық Шәкәрімнің де ниетін түсінбеді..

Ешкім бұған сенбеді,
Өз қылығын жөн деді,
Көре тұра көнбеді,
Кетірді қуат – шамамды.

Қазақта өте қатыгез қарғыс бар: «Өзің білме, білгеннің тілін алма» – деген. Бұл көптеген даналардың (айталық, Сократтың, Конфуцийдің, Руссоның, Чаадаевтың, Абайдың) басында болған жағдай. Олар басқадан озып кетеді, басқаша ойлайды, алдағыны болжайды. Бүгінгіден басқаны ойламайтын халық оларды түсінбейді, өз бетімен жүре береді. Шәкәрім налиды, түңіледі:

Мұндай елде туғанша,
Бұл сағымды қуғанша,
Еркін тілді буғанша
Жеткізсе нетті қазамды.

Шәкәрім сөзін халқына түсінер деп арнады ғой. Абай да: «Халқым надан болған соң, қайда барып оңайын» деп қапаланды. «Қайран сөзім қор болды, Тобықтының езіне» деп ашынғанын жасырмады. Тіпті өмірді талақ етіп, өлімді тіледі.

Бірақ адамды түзетуден бас тартуға, өзімен өзі болуға Шәкәрімнің алдына қойған мақсаты мүмкіндік бермейді.

Адамшылық міндетім,
Айт дейді адам індетін,
Еріксізбін шын ниетім,
Алды деме мазамды...

Ойшылдар өздерінің адамдық борышын осылай түсінеді: біреу ар жағынан «айт, батыра айт, ойлансын, қиналсын» деп тұрғандай:

Тамам жанның мінін айт,
Жалған айтпай шынын айт.
Аяп, ішің жылып айт,
Адамды бастыр ілгері!
Сөккенің болсын сүйгенің,
Достығың болсын күйгенің,
Ащы тілмен тигенің
Жоғалсын деп міндері.

Шәкәрім көріпкел, көреген екен: ол өзімен болашақта не болатынын болжап, айтып кетті. Өзіне өзі «Мұтылған» деп ат қойып, ұзақ жылдар бойы аты ауызға алынбайтынын білді.

Жаралы жаным шықсын деп,
Қара жер мені жұтсын деп,
Өлген соң елім мұтсын деп,
Атымды қойдым «Мұтылған» – дейді.

Абайды ашқан Мұхтар Әуезов Абайдың інісі, сүйікті шәкірті, ізбасары Шәкәрімді «Абай жолында» атай алмады. Дәрмен, Шәке, Шұбар деген кейіпкерлер арқылы оның Абайға жақындығын, ақындығын сөз етті.

Кеңес дәуірінде біз Шәкәрім түгіл Абайдың да ойшылдығын, тереңдігін сөз ете алмадық.. Адамға, халыққа ой салар үндеулерін ашып айта алмадық.

Шәкәрімнің кім болғанын, қалай өсіп жетілгенін, нені көксеп, неге ұмтылғанын, кімге, неге қызмет еткенін, бір сөзбен, ойшылдың философиялық «Менін» оның «Мұтылғанның өмірі» деген дастанынан анық байқауға болады. Мен әдетте студенттерге тапсырма беріп, осы дастанды оқып, алған әсерлерін, түсінгенін, өз ойларын білдіруін сұраймын. Ешкім немқұрайлы қалмайды.

Жиырмадан өткенде,
Азғана ғылым оқыдым,
Алғызып кітап шеттен де,
Көңілге біраз тоқыдым.

Шәкәрім оқудың қиындығын, оқуының аздығын түсінеді. Абай ағасы құсап, жай оқуға тырыспайды, оқығанын түсінгісі келеді. Жер-жерден кітаптар алғызып, түсінігін кеңейтуге күш салады.

Білімге салып тілекті,
Сыбанып едім білекті,
Ағартуға жүректі,
Аршымақ болып қоқымын.

Жиырма жасында үлкендер Шәкәрімді оқығаны көп, орыс тілін біледі деп әкім (болыс) болуға үгіттеп, көндіреді. Ағасы Абай сияқты

Шәкәрім де билікті пайдаланып адамды, халықты түзу жолға салмақ болып талаптанады.

Бірақ көпшілік Шәкәрімнің соңына ермеді, үгітіне көнбеді. «Көп уақытым босқа кетті» деп кейін ақын өкінеді.

Болыстық салды жаман ой:
«Ғылымды әзір қума, қой,
Ұлықтық деген үлкен той» –
Деп осыған лоқыдым.
Ашылмас кесел болды бол,
Іздеген ғылым қалды тұл.
«Азат басым болды құл»,
Еріксіз жемтік шоқыдым.
Ұлық пен елге жағындым,
Өртүрлі атақ тағындым.
Ар кетіп, айла жамылдым,
Бейне алдамшы сопымын.

Бұл арада Шәкәрім билік пен лауазымның мән-жайын, саясаттың қырын-сырын, айла-амалын, ар-ұятпен, әдеппен үйлесе бермейтінін ашып тұр. Билікқұмарлық қалай еткенде де екіжүзділікке, құлқынқұмарлыққа ұрындыруы мүмкін екен. Өзіне осылай сын көзімен қарайтын Шәкәрім басқаларды тыныш қоя ма? Абай ағасындай сыншыл болып шығады.

Жиырма мен қырық арасы –
Жас өмірдің сарасы
Бос өткенін қарашы
Жүрекке төгіп қанды ірің.

Қазір де өмірден өз орнын таба алмай, әр нәрсеге қызығып, алтын уақытын босқа өткізіп алатындар бар ғой. Оқудың, білімді меңгерудің мезгілі, менің ойымша, қырыққа дейінгі шақ. Ынта да, күш те, жігер де жетіп жатыр. Қырықтан кейін оқуды, білімді жүзеге асыруға ғана уақыт қалады. Жастар кейде: «әуелі аяққа тұрып алайық, кәсіп қылайық, оқумен кейін де айналысуға болады ғой»- деп ойлайды. Қате түсінік.

Жас қырыққа кірген соң
Бір ой түсті жаңадан.
Қылығын сынап білген соң
Дедім: қазақ неткен жан?

Әкімдіктің бір пайдасы – Шәкәрім елін, жұртын таныды, өмірдің қайшылықтарын түсінді, халқы жөнінде ойлана бастады.

Өнері жоқ, ғылым жоқ,
Партия қуған көп надан.
Адам улап, жеген бөк.
Іші-айуан, сырты-адам.

Халқының хәлі, болмысы, тіршілігі Шәкәрімді мүлдем қанағаттандырмайды. Ертеңгісін ешкім ойламайды. Екі рет қажыға барған,

Каир, Стамбул, Париж қалаларында болған, Л.Толстоймен хат жазып, пікір алмасқан Шәкәрім қазақтардың тұрмысын басқа өркениетті елдердің тұрмысымен салыстырады. Қазақтардың қалыс қалған жақтарын көп айтады.

Талай-талай сөз жаздым,
Елім тәлім алсын деп.
Қазақтың мінін көп қаздым,
«Адам емес, аңсың» – деп.
«Өнер-білім білмеген,
Тура жолмен жүрмеген,
Төрт аяқты малсың», – деп.
Сөзіме құлақ қоймады,
Партияға тоймады,
Кім өз елін ойлады,
Надандықта қалсын деп?

Шәкәрім Абайдың ізбасары болды. Абай ісін жалғастырды. Екеуін бірінен бірін бөліп алып қарастыруға болмайды. Абай сөздерінің жалғасы ретінде Шәкәрімнің мына жолдарын келтіруге болады:

Надандар төрт аяқты малға ұқсайды,
Қаңғырған тамақ іздеп аңға ұқсайды.
Өз бетімен табатын өнері жоқ,
Талапсыз өлі сүйек жанға ұқсайды...
Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда?
Быт-шыт боп неге жүрміз әрбір сайда?
Көз жұмып, «көппен көрген ұлы той» деп,
Береді бұл надандық кімге пайда?...

«Мұтылған өмір» дастанына қайта оралайық:

Қырықтан аса бергенде,
Ақылым қылды шерменде:
«Дінім қалай, жаным не?
Жоғалам ба өлгенде?
Әлемді кім жаратқан,
Осынша түрлеп, таратқан?
Көрінген сансыз планет,
Бірінен-бірін бөлген бе?
Ақирет деген немене,
Шыққан жан қайта келе ме?
Кіреме осы денеге,
Дәлелі қайсы сенгенде?

Мұның бәрі – дүниетанымдық, философиялық сұрақтар.

Осы оймен Мекке барғамын,
Әр түрлі кітап алғамын.
Ақылға сыймас жалғанын,

Алмадым сынай келгенде.

Бұл дастанда да Шәкәрім өзінің Абайдан алған тәлімін, Абайдың ісін жалғастырған кәсібін жыр етіп, талай тауы қайтқанын айтады.

Алпыстан жасым асқанша,
Жетпіске аяқ басқанша,
Зарладым, жаздым, ұқтырдым,
Құлаққа ешкім құйған жоқ.
Сыр айтайын мен сізге.
Өртүрлі жай бар басымда...
Елімнен кеттім елсізге,
Елуден асқан жасымда.

Қауымнан қаштым қағылып,
Оңаша өмір сағынып,
Жасымда біткен тағылық.
Осы екен ғой асылда.

Көптеген философтардың басынан өткен жай бұл: ой түбіне берілу, оңашада өзімен өзі кеңесу.

Ойға оңаша ой керек,
Ойынды ұғар ел керек.
Партия құған ебелек,
Ел өзіңе масыл да...

Абай сияқты Шәкәрім де алдына қойған міндетін зиялыларша түсінеді: халқын ояту, халқына алға өрлеудің жолын көрсету.

Күйдірген соң шыдатпай,
Көре тұрып жайыңды,
Кім айтады, мен айтпай,
Сендерге енді уайымды,-дейді ақын халқына.

Шәкәрімнің «Тағы сорлы қазақ», «Қазақ», «Қош!» деген өлеңдері Абай өлеңдерін оқығандай әсер қалдырады, халқына қатты айтады, батырып айтады:

Көретін көзі жоқ,
Ұғатын сөзі жоқ
Қазақтың бұл күнде
Аты бар, өзі жоқ.
Түзелер кезі жоқ,
Түзетер тезі жоқ.
Жер жүзі халқының
Қазақтан езі жоқ.

Оқымыстылар әр түрлі болып келеді ғой. Біреулер гуманитарий болып, осы саладан басқаны елемейді. Ал енді біреулер жаратылыстанушы болса, оларға дін де, әдебиет те, философия да керегі жоқ сияқты көрінеді. Ал Шәкәрім болса, ол ақын, ойшыл ғана емес, сонымен бірге өздігінен

ізденіп, көп оқып, ғылым жайын жете білген оқымысты. Әдебиетпен, өнермен, тарихпен, философиямен, жаратылыстану негіздерімен тиянақты айналысқан. «Түрік, қырғыз – қазақ һәм хандар шежіресін» жазған. Философия тарихымен танысып, Пифагор, Демокрит, Эпикур, Платон, Аристотель жайында пікір айтқан. Огюст Конт, Г.Спенсер сияқты позитивистерді ғылымды, зердені әсіре мақтап, философиядан, демек, даналықтан бас тартты деп сынайды. А. Шопенгауэрдің өмірдің көлеңке жақтарын ғана көретін, пессимистік көзқарасын сынап, өмірді азапқа айналдыратын адамдардың өздері, олардың алауыздығы, біріне бірі қол ұшын беріп сүйемелдеудің орнына, бірін-бірі көре алмай, біріне бірі ор қазып, адал еңбекпен өмір сүргісі келмейтіні дейді.

Шәкәрім философиясына батыстағыдай идеализм-материализм тұрғысынан қарау қисынға келмейді. Абай сияқты Шәкәрім де – шындықтың уағызшысы яғни **реалист**. Әрине, оның көзқарасы идеализмге жақын. Материализмді нақты, өткінші заттармен шектеліп қалады деп қостамайды.

Шәкәрімнің қандай адам, қандай ойшыл екенін біз адам үшін ең маңызды, адамды адам ететін қағида ретінде өзінің «**Үш анық**» деген философиялық трактатында ар-ұятты, үжданды қалауынан-ақ көреміз. Бір ақиқаттың көзі – **ғылым**. Бірақ ғылым сыртқы дүниемен шектеліп қалады. Екінші анық, екінші ақиқат, сөз жоқ, **дінде**. Шәкәрім – дінге, Құдайға табынған, дін ілімін жете меңгерген ойшыл. Көзінің тірісінде оны «Алланың досы» деп атаған. Оның өлеңдерінің, қара сөздерінің тұрақты тақырыбы – дін, Құдай, жаратушы. Кеше Кеңес дәуірінде Шәкәрім шығармаларының 1988 жылғы басылымында да, белгілі Абайтанушы, Шәкәрімтанушы, Қайым Мұхамедханов айтқандай, «Құдай деген сөзден құдай сақтасын» деп, ақынның өлеңдеріндегі Құдай деген сөзді алып тастап, оның орнына басқа сөздер қолданылды. Сөйтіп, Шәкәрім сөзі бұрмаланды.

Біздер бір кезде Абайды да атеист қыламыз деп әуре болғанбыз. Абай қайдан атеист болсын – анадай әке бар да, анадай ақыл бар да! Белгілі орыс философы В.С.Соловьев бір хатында ағылшын философы Френсис Бэконның бір сөзін келтіреді: «Азғантай ақыл, азғантай философия Құдайдан алыстатады, ал көбірек ақыл, көбірек философия қайтадан Құдайға жақындатады», деген (Қара: Лосев А. Страсть к диалектике: Литературные размышления философа / Лосев. – Москва: Советский писатель. – 1990. – С.11). Дүниеде қандай кереметтер болса, соладың ішіндегі ең кереметі – Құдай. Мен оның адамдарға ықпалын айтып отырмын. Адамның да, қоғамның да жеткен дәрежесін олардың Құдайға қатынасынан байқауға болады. Адамдардың азап-тозғанына қарап, неміс философы Ницше «Құдай өлді» деп жариялаған.

Адам, Шәкәрімнің ойынша, діни ақиқатпен де шектеліп қала алмайды. Дін адам үшін – жан азығы. Адамға сонымен бірге тән азығын да

ойлауға тура келеді. Тірі жан ретінде оған өмір сүру керек, өмір сүру үшін еңбек ету керек, өмірге қажетті игіліктерді өндіру керек, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау керек. Міне, осы арада оның арқа сүйер ақиқаты **үждан** болады. Бұл – үшінші анық. Ар ұяттан жүрдай адам, адам қатарына қосыла алмайды. Шәкәрім философиясын бір сөзбен **«Ар ілімі»** деп атауға болады.

Еңбекпенен, өрнекпенен
Өнер ойға тоқылса,
Жайнар көңіл, қайнар өмір.

Ар ілімі оқылса, – деп Шәкәрімнің өзі де осыған меңзейді.

Шәкәрім шығармаларында рух, жан, тән, нәпсі жөнінде жиі сөз болады. Адамның адал ұлы болам десең, – дейді Шәкәрім, – алдыменен өзіңнің нәпсінді жең. Іште нәпсі болса, сыртта адамды елітіп аздыратын дүниеқорлық дейтін шайтан бар дейді. Ол шайтан мен нәпсіні жеңдет пен індетке теңейді. Нәпсі билеген ақылдың жайын сипаттай келіп Шәкәрім:

Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр,
Сол нұрды тән қамы үшін жан жұмсап жүр.
Тағдырдың қиын, сырлы сиқырымен,
Жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр.

«Пайғамбар Мұса жолықса» деген өлеңінде Шәкәрім осы тақырыпты қайта қозғайды:

Көрмеді сынап дүние ісін,
Білмеді құдірет киесін.
Денеге жанды жеңгізіп,
Таба алмай қойды Иесін.
Затшылдық көзін байлады,
Адастырып айдады.
Жан билемей, тән билеп,
Ақылдың соры қайнады.
Ғылым деп уды жегізді,
Денесіз зат жоқ дегізді.
Дәлелсіз пәнмен перделеп,
Тапқызбай қойды негізді.

Затшылдық (вещизм) деген адамдардың ауруы бар. Ол жөнінде қазір де айтылып жүр. Қазір көптеген адамдар астрология, магия, уфология деген ғылымдармен алданып жүр. Шәкәрім оларды у деп дұрыс айтып отыр.

Құранда, Мұхаммедтің хадистерінде адамның менмендігін, астамшылығын, Құдайын да ұмытып, өз бетінше бәрінде өзгертпек болған пиғылын пендешілік деп атайды. Құранның Әли Ғимран деген сүресінде «Егер сендер момын болсаңдар, жоғары мәртебеге және дәрежеге ие боласыңдар» – делінген. Осы бағытта Шәкәрімнің жазғаны:

Мұны білсен, боласың сүйікті құл,
Құлы болсаң, Қожанның сүйгенін қыл.
Шын мұсылман болайын деп ойласаң,
Құдайға құл болудың мәнісін біл.

Қожа Ахмет Иасауи өзінің Аллаға, Мұхаммед пайғамбарға берілгендігін білдіріп, өзін Құл Қожа Ахмет деп атаған.

Өткен ғасырдың басында Шәкәрім «Білімділерге бес сауал» атты мақаласының бесінші сұрағын былай қояды: «Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара ма?». Мұндай сұрақты бір кезде Жан Жак Руссо қойған болатын. Мұндай сұрақты қазір де қоюға болады. Мәдениет, ғылым, техника, экономика қарқынды дамығанмен адамның адамшылығы, имандылығы, түсінігі, кісілігі артып жатқаны шамалы. Мұның себебін мен кемшілігімізді бетке айтатын, батырып айтатын Абай, Шәкәрімдей даналарымыздың болмауынан деп білемін.

Шәкәрім өзінің «Адамдық борышың» – деген өлеңінде өзі қойған сұраққа былай жауап қайтарады:

Адамдық борышың –
Халқыңа еңбек қыл.
Ақ жолдан айныма
Ар сақта, оны біл...

Мақтанға салынба
Мансаптың тағы үшін.
Нәпсіңе билетпе
Басыңның бағы үшін...
Жоба тап,
Жол көрсет
Келешек қамы үшін.
Қайтадан қайрылып
Қауымға келмейсің.
Барыңды, нәріңді
Тірлікте бергейсің.
Ғибрат алар артыңа із қалдырсаң-
Шын бақыт
Осыны ұқ
Мәңгілік өлмейсің!

Мен студенттерге айтам : «Шәкәрімнің осы өлеңі бәрінің жазып алып, жаттап алатын дұғаларың болатын өлең» деп. Шәкәрім бұл өлеңін өмірінің соңғы кезінде жазған. Жастарға халқына қалдырған аманаты іспеттес.

Осы бағыттағы тағы бір өлеңінде Шәкәрім өзіне өзі есеп беріп, кейінгі ұрпақтарға айтар сөзін былай жеткізеді:

Адамдық борыш ар үшін,
Барша адамзат қамы үшін,
Серт бергем еңбек етем деп,
Алдағы атар таң үшін...

Сертіме жету-арманым,
Көтерем тағдыр салғанын.
Өлгенімше ізденем,
Толтырар кемін қалғаным.

Адам үшін-еңбегім,
Өмірден барлық тергенім.
Қалағанын қарап ал,
Мұрам сол, жастар, бергенім!

Надандар, тайыздар ойшылдардың, даналардың ойын, пікірін, сөзін, ісін, мінезін түсінбейді, келеке қылады. Сөйтіп, пайғамбарлар, пайғамбарға ұқсас ойшылдар Сократ, Иисус, Мұхаммед, Иасауи, Абай, Шәкәрім – өз елінде, ортасында жалғыз қалады. Шәкәрім:

Сұрашы, не айттым екен жақыныма,
Біреуі көнді ме екен ақылыма?
Сырт беріп, сырдаң тартып жүре берді,
Қыстырмай ақылымды тақымына.

Мен басында айтып өткен қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын Шәкәрім өлеңдерінің тақырыбынан – ақ анық байқауға болады. Қай- қайсыңыз Шәкәрім жинағын алып мазмұнына үңіліп көріңіздер: «Ашу мен ынсап», «Анық пен танық» «Махаббат пен құмарлық», «Дүние мен өмір», «Өмір», «Жан менен дене һәм көңіл», «Тойымсыз нәпсі, тұрақсыз дүние», «Адам немене?», «Көңіл» т.б. Мұның бәрі – экзистенциалдық философияның тақырыптары.

Шәкәрім философиясы дегенде біз оның шығармаларындағы даналықты, түсінікті меңзейтін ойларын, өзінің адамдық борышын қалай түсінгенін, оның дүние, адам, өмір, дін, Құдай туралы көзқарасын айтамыз.

Абай сияқты Шәкәрім ілімі де – тұңғыйық терең, шексіз. Өкіншіке орай, біз Шәкәрім әлемін тануға енді кірісіп жатырмыз. Бұл істі қолға алған ғалымдарды әлі талай-талай таңғажайып жаңалықтар күтіп тұр.

Қорытынды

Сонымен философия жайлы, үш мың жылды қамтитын философия тарихы жайлы, философияны әр кезде, әр елде, әр түрлі жолмен жүзеге асырған философтар, ойшылдар жайлы, Батыс, Шығыс, қазақ, орыс философиясының өзіндік ерекшеліктері жайлы әңгіме аяқталып келді.

Бәрі қамтылмады. Қамтылғандары толық ашылмады. Философиялық сұрақтар сияқты философия, философтар жайлы ойланып толғану да бітпейтін, бұратала шешілмейтін әңгіме болып шықты. Кітапта көтерілген мәселелер, ойшылдардың қарастырылған пікірлері тарихи тұрғыдан ғана маңызды емес, қазір де өзекті, болашақта да мамандарды толғандыратын жайлар және олар осы тұрғыдан қарастырылды.

Философияның қыры, сыры, атқаратын қызметі, түрлері, бағыттары көп. Бәрін ашу, сипаттау мүмкін емес. Әсіресе, философияның логикалық, методологиялық, идеологиялық функциялары жете ашылмағанын атап өту керек. Біз философияны адамға керек, адамға адам болып өмір сүрудің, қандай жағдайда да адам болып қалудың жолдарын көрсететін философия ретінде қарастырдық.

Философия бұл кітапта тәлім-тәрбие жүйесі, бастан аяқ тәлімгерлік ілім ретінде мәлім болды. Кітапта философия, алдымен және көбінесе даналық, даналықты паш ететін, бейнелейтін түсінік, Батыста да, Шығыста да, орыстарда да, қазақтарда да орын алған дүние және адам жайлы көзқарас ретінде, ғылым арқылы, ғылым жолымен талдауға көнбейтін экзистенциалдық мәселелер (өмір-өлім, уайым-қайғы, қуаныш-реніш, ар-ұят, үміт-арман, үрей, жалғыздық т.б.) төңірегіндегі рефлексия ретінде қарастырылды.

Батыстық кәсіби философия немесе ғылыми философия назардан тыс қалды деуге болмайды. Аристотель, Декарт, немістің классикалық философиясы, маркстік философия туралы әңгіме болғанда, әрине, кәсіби философияның мән-жайы ашып көрсетілді.

Кітапта бастан аяқ арқау болып өтіп отырған ой – философияны тұтастай ғылым деп тану, ғылымға бұру қазіргі заманда өзін өзі ақтамайтын амал. Егер философияны ғылым деп танитын болсақ, онда көптеген философтарды – Шығыста ғана емес, Батыста да – біз философтар қатарына қоса алмас едік: Бұлар – Лао Цзы мен Конфуций, Сократ пен Платон, Августин мен Монтень, Кьеркегор мен Ницше, Достоевский мен Толстой, Абай мен Шәкәрім және басқалар. Философияға қойылар қазіргі талап – адамға рухани тірек, сүйеніш болу, оған моральдық, психологиялық көмек көрсету, адамға құт әкелетін, адамды өсіретін білім беру. Бұл үшін философия қайтадан даналыққа бет бұрып, өзінің тәлімгерлік, ұстаздық қызметін жандандыруы керек. Ғасырлар бойы жиған – терген даналықтың, түсініктің үлгілерін, өмір тәжірибесін адамдарға, соның ішінде жастарға ұсынуы керек.

Шығыс философиясының, соның ішінде қазақ философиясының, Ф.М. Достоевский мен Л.Н.Толстой философиясының ерекшелігі – олар өне бойы адамды бетке ұстап, адамды дүниенің тұтқасы, айналадағы барлық құбылыстарды (қоғамдық қатынастарды, экономиканы, саясатты, ғылым мен техниканы, мәдениетті) бағалау мен түсінудің өлшемі деп білді.

XV-XX-ғасырдың басындағы қазақ философиясын біз классикалық батыс философиясындай ғылым, логика немесе методология ретінде қарастыра алмаймыз. Қазақ ойлауында халықтың ұрпақтан ұрпаққа жеткен даналығы, экзистенциалдық толғаныстар, Дүние мен Адам, ізгілік пен зұлымдық, шама мен шамасыздық, құнды мен өткінші, өмір мен өлім жөніндегі таңқаларлық терең түсінік бар. Қазіргі қазақ философиясы, біздің ойымызша, батысша ойлап, басқаның ізімен жүре бермей, өзіне өзі оралып, даналықты бетке алып, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрді жалғастыруы керек.

Ғылым ретіндегі философияның күні өткен, енді оған сұраныс болмайды деп ешкім айта алмас. Сонымен бірге қазақ философиясының ерекшелігі, негізгі бағыты басқа болатыны туралы осы кітапта жете айтылды деуге болады.

Қожа Ахмет Иасауи мен Жүсіп Баласағұннан бастау алып, ақын-жыраулар, би-шешендер тұсында өзіндік философия болып қалыптасқан қазақ философиясы тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні етіп тәмсілдерді, мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді өз бойына жинай білген тұнып тұрған даналық.

Қазақ философиясындағы басты нысана болып табылатын адам бейнесі жұтаң, жадағай, сыңаржақты емес, аса күрделі, қыры-сыры мол, бірде кең, бірде тар, бірде биік, бірде аласа болып келетін ғажап құбылыс. Мұны Абай бір сөзбен «адамның кейбір кездері» деп сипаттайды.

Қазақ философиясы дегенде ойымызға бірден би-шешендер, ақын-жыраулар, Ыбырай, Абай сияқты сөз зергерлері түседі. Олар адамға киелі сөздері арқылы ықпал етті. Солардың арқасында қазақ сөзді түсінді, сөзге ден қойды, «дау шешеді дана сөз» деп, қазақ талай дауды қисынды сөз, уәж арқылы шешті. «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді», «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп қазақ ойшылдары сөз қадірін бағалады.

Классикалық философияда том-том шығармалар арқылы баяндалатын философиялық ойды қазақ ойшылдары бірер шумақ өлеңге сыйғызып, қысқа да нұсқа етіп, бір ауыз сөзбен білдіре береді. Мұндай сөздің үлгілерін оқырман осы кітаптан жиі кездестіреді.

Қазақ философиясында философияға арқау болатын нәрселердің бәрі бар: даналық та, түсінік те, тәлім-тәрбие де, жөн-жосықта. Қазақ ойшылдары «не қымбат?», «не құнды?», «не асыл?» деп, неге асық болу керек, неден қашық болу керек? – деп құндылықтарды тізіп тереді. Қай

нәрсенің де уақытша, өткінші екендігін, қай нәрсенің де қайшылықты болатынын, өмір деген күрес, тартыс екенін жыраулар да, билер де, Абай мен Шәкәрім де өз туындыларында жан-жақты суреттеп береді.

Кітапта қазақ философиясының экзистенциалдық сипаты қазақ ойшылдарының туындыларын да, өмірін де суреттеу арқылы ашылады. Қорқыттың қайда барса да көрге тап болуы, «Жерұйықты» таба алмай халқының тағдырын ойлап қам жеген Асан Сәбитұлының Асан Қайғы атануы, Махамбеттің Жәңгір ханға, Баймағамбет сұлтанға ашынып айтқан уытты сөздері, Шортанбайдың, Дулаттың, Мұрат Мөңкеұлының «зар заман ақындары» атануы, Абайдың, Шәкәрімнің өміріндегі, туындыларындағы трагедиялық сәттер сол экзистенциалдық, шекаралық жағдайды сипаттайды.

«Герменевтика» деп аталатын ерекше философиялық бағыттың негізгі проблемасы – түсінік, діни, әдеби, философиялық мәтіндерді түсіну және түсіндіру болса, сондай терең түсінік, осы кітапта бастан аяқ сөз болғандай, қазақ философиясында да бар. Түсінік бүгінгі қазақ философиясының да өзекті мәселесі болары анық.

Қазақ философиясының тағы бір қыры – оның тәлімгерлік қызметі. Даналықты бетке ұстайтын, даналыққа жүгінетін философияның тәрбие мәселесіне айрықша көңіл бөлетіні түсінікті болса керек.

Мәдениеттің де, өркениеттің де бетке ұстар көрсеткіші тек қана ғылым, техника және технология емес, солармен бірге, солардан гөрі – тәрбиелі, білікті, іскер, инабатты адам. Ғажайып робот жасау, не дегенмен, – оңай, ал адам тәрбиелеу – қиын. Қазіргі қазақ философиясы осы мәселемен де шындап айналысқаны абзал.

Тағы бір проблема – би-шешендеріміздің, жыраулардың, Махамбеттің, Абайдың, Шәкәрімнің туындыларын басқа тілдерде ана тіліміздегідей көркем, мәнді, терең етіп сөйлету. Сөйтіп, қазақ философиясын әлемдік философия биігіне көтеру. Қазақ философтарының алдында тұрған негізгі міндет – осы.

Қайталау үшін сұрақтар

1 тарау бойынша

- 1.Философияның негізгі анықтамалары қандай?
- 2.Даналық философиясы неге баса назар аударады?
- 3.Ғылым философиясының ерекшелігі неде?
- 4.Даналықтың білімнен қандай айырмашылығы бар?
- 5.Философия неліктен түсінікке айырықша мән береді?
- 6.Көзқарас дегеніміз не?
- 7.Философиялық көзқарастың діни көзқарастан айырмашылығы неде?
- 8.Философия қандай қызметтер атқарады?

2 тарау бойынша

- 1.Философияның пайда болуының мәдени – тарихи алғышарттары қандай?
- 2.Шығыс философиясының ерекшеліктері неде?
- 3.Шығыс философиясындағы ескішілдік пен дәстүршілдіктің мәнісі неде?
- 4.Үнді философиясындағы карма заңы нені білдіреді?
- 5.Буддизм өмірдің бейнетке толы болуын қалай түсіндіреді?
- 6.Ахимса принципін дүниетанымдық мағынасы қандай?
- 7.Азаптан құтылудың, нирванаға жетудің жолдары қандай?
- 8.Үнді философиясы неліктен көне әдеби ескерткіштерге айрықша мән береді?
- 9.Қытай философиясы бетке ұстайтын көне кітаптар қандай?
- 10.«Инь» және «Ян» ұғымдарының дүниетанымдық мәні неде?
- 11.Даосизмдегі «у вэй» принципін мазмұны қандай?
- 12.Даосизм қандай әрекеттерге тиым салады?
- 13.Конфуций іліміндегі «тең орта» («чжун юн») ұғымының мәні неде?
- 14.Қытай халқы «он мың ұрпақтың ұстазы» деп кімді атаған?
- 15.Конфуций іліміндегі мемлекетті отбасына теңеудің мәнісі неде?
- 16.Шығыс философиясының өнегелік мәні зор қағидалары туралы не деуге болады?

3 тарау бойынша

- 1.Антика философиясының ерекшеліктері туралы не айтуға болады?
- 2.Антика философиясының даму кезеңдері қандай?
- 3.Антика философиясына қатысты «классика» ұғымын қолдануға қалай қарайсыз?
- 4.Антика философиясында қандай мәселелер қарастырылады?

5. Алғашқы грек философтары дүниенің түп негізін қалай түсіндіреді?
6. Гераклит пен Зенон ілімдерінің айырмашылығы неде?
7. Демокрит философиядағы қандай бағыттың негізін қалады?
8. Софистер ілімінің тарихи маңызы неде?
9. Сократ софистерді не үшін сынайды?
10. Сократ философияны қалай жүзеге асырды?
11. К.Маркстің «нағыз философия Сократтан басталады» деген пікірін қалай түсінуге болады?
12. Цицеронның «Сократ философияны көктен жерге түсірді» деген сөзін Сіз қалай түсінесіз?
13. Платон ілімінің негізгі мәселесі қандай?
14. Платон ілімінің идеалистік сипатын қалай түсіндіруге болады?
15. Платонның «затты идеямен салыстыру керек» деген нұсқауының мәнісі неде?
16. Платонның «идея мәңгі – бақи өмір сүреді» деген тезисін қалай түсінуге болады?
17. Аристотельдің өз ұстазы Платонның жолынан ауытқуына не себеп болды?
18. Платон мен Аристотельдің идея жөніндегі көзқарасындағы айырмашылық неде?
19. Аристотель қандай ғылымдардың негізін қалады және осы мәселеге арнап қандай еңбектер жазды?
20. Аристотель өз ілімінде себептің қандай түрлерін атайды?
21. Аристотель материя мен форманың ара-қатынасын қалай түсінеді?
22. Киниктер ілімінің мәнісі неде?
23. Стоиктер ілімінің мәнісі неде?
24. Эпикур «ләззат», «рақат» дегенді қалай түсінеді?
25. Эпикурдің пікірінше, адамның өзін бақытты сезінуіне не кедергі болады?
26. Римдік философияның философия тарихындағы орны қандай?

4 тарау бойынша

1. Христиандық орта ғасыр философиясының дағдарысқа тап болуына не себеп болды?
2. Мұсылмандық орта ғасыр философиясының қарқынды дамуына не себеп болды?
3. Орта ғасыр философиясында қандай мәселелер қарастырылады?
4. Орта ғасыр философиясы қандай принциптерге сүйенеді?
5. Аврелий Августин «Исповедь» деген өз өмірін баяндайтын еңбекті не үшін жазды?
6. Августин «болмыс» ұғымының мағынасын қалай түсіндіреді?

- 7.Орта ғасыр философиясындағы схоластика кезеңінде қандай мәселелер қойылған?
- 8.Фома Аквинскийдің реформаторлығын қалай түсінуге болады?
- 9.«Мұсылмандық Ренессанс» деген ұғымның мағынасы қандай?
- 10.Әбу Наср әл Фараби ілімінің Аристотель ілімінен айырмашылығы бар ма әлде ол ұстазын қайталап қана қойды ма?
- 11.Әл Фараби іліміндегі «қайырымды қала» ұғымы не туралы баяндайды?
- 12.Әл Фараби шығармаларында бақыт, бақытты адам туралы не айтылады?

5 тарау бойынша

- 1.«Ренессанс» ұғымының мағынасы қандай?
- 2.XIV – XVI ғасырларда Еуропада философияның, ғылымның қайта өрлеуіне не себеп болды?
- 3.Қайта өрлеу философиясының басты ерекшелігі неде?
- 4.Қайта өрлеу дәуірі қандай жан-жақты жетілген тұлғаларды баптап өсірді?
- 5.Пантеистік көзқарастың мәнісі неде?
- 6.Леонардо да Винчиді ойшыл ретінде қалай суреттеуге болады?
- 7.Джованни Пико делла Мирандоланың философиялық көзқарасы туралы не айта аласыз?

6 тарау бойынша

- 1.XVII ғасырды «ғылым ғасыры» деп атаудың мәнісі неде?
- 2.Жаңа замандағы жаңа ғылымның негізін қалағандар қай философтар?
- 3.Эмпиризм принципін ұсынған кім?
- 4.Рационализм принципін ұсынған кім?
- 5.Р.Декарттың «Мен ойлаймын, демек, мен өмір сүремін» деген принципі нені білдіреді?
- 6.Блез Паскальдің ойшылдығы туралы не айтуға болады?

7 тарау бойынша

- 1.Ағарту философиясының ерекшеліктері неде?
- 2.Француз ағартушыларының көсемі кім болды?
- 3.Вольтердің тарих туралы түсінігінің маңызы неде?
- 4.Вольтер, Дидро, Даламбер әзірлеген француз «Энциклопедиясының» ағарту ісіндегі рөлі туралы не айтасыз?
- 5.Жан Жак Руссоның өркениеттің дамуы мен адамгершіліктің арасындағы қайшылық туралы пікірі қандай?
- 6.Руссо адамдардың арасындағы теңсіздікті қалай түсіндіреді?
- 7.Руссоның педагогикалық көзқарасының маңызы туралы не деуге болады?

8 тарау бойынша

1. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы және XIX ғасырдың бірінші жартысындағы неміс философиясын не себепті классикалық философия деп атаймыз?
2. Немістің классикалық философиясының негізгі бағыттары қандай?
3. Немістің классикалық философиясының ерекшеліктері туралы не айтуға болады?
4. И. Кантты ғалым ретінде қалай суреттеуге болады?
5. Канттың творчестволық өмірінің екінші кезеңіндегі басты шығармалары қандай?
6. Канттың таным мәселесіндегі «коперниктік төңкерісінің» мәнісі неде?
7. Кант өзінің «Антропологиясында» қандай мәселелерді қарастырады?
8. Г.В.Ф. Гегельдің басты шығармалары қандай?
9. Гегель диалектиканың негізгі мәселелерін қалай сипаттайды?
10. Гегельдің ілімін объективтік идеализм ретінде қалай сипаттауға болады?
11. К.Маркстің Гегельдің диалектикасын «басымен тұрған ілім» деп сипаттауын қалай түсінуге болады?
12. Гегель идеяның рөлін қалай сипаттайды?
13. Л.Фейербах ұстазы Гегельдің іліміне неліктен қарсы болды?
14. Фейербах философиясының антропологиялық материализм деп аталуының мәнісі неде?
15. Гегельдің және Фейербахтың маркстік философияның қалыптасуына қандай ықпалы болды?

9 тарау бойынша

1. Маркстік философияның ерекшеліктерін қалай түсіндіресіз?
2. К.Маркс және Ф.Энгельс Гегельдің философиясын не үшін бағалайды және не үшін сынайды?
3. К.Маркс және Ф.Энгельс Фейербах философиясын не үшін бағалайды және не үшін сынайды?
4. Маркстік философияның философия тарихындағы рөлін қалай түсіндірер едіңіз?
5. Маркс ғылымда және философияда қандай жаңалықтар ашты?
6. Маркс қоғамтану ғылымына қандай үлес қосты?
7. Маркстің «Капиталын» философиялық туынды ретінде қалай сипаттауға болады?
8. Энгельс материя қозғалысының қандай формаларын атап көрсетеді?

10 тарау бойынша

- 1.Орыс философиясының ерекшеліктері қандай?
- 2.Орыс философиясы қандай философия?
- 3.Орыс философиясындағы славяншылдық бағыттың ұстанымы қандай?
- 4.Орыс философиясындағы батысшылдық бағыт туралы не айтасыз?
- 5.П.Я.Чаадаевтың өз Отанын, орыс халқын өткір сынауын қалай түсіндіруге болады?
- 6.Орыс философиясындағы революциялық-демократиялық бағыттың көзқарасы қандай болды?
- 7.Ф.М.Достоевскийді ойшыл ретінде қалай сипаттауға болады?
- 8.Достоевскийдің негізгі шығармаларында қандай мәселелер қарастырылады?
- 9.В.С.Соловьевтің діни-идеалистік ілімін қалай сипаттар едіңіз?
- 10.Л.Н.Толстойдың діни-моральдық, тәлімгерлік көзқарасының мәнісі неде?

11 тарау бойынша

- 1.Артур Шопенгауэрдің идеалистік және пессимистік көзқарасының астары қандай?
- 2.Шопенгауэрдің ерік-жігер туралы ілімінің онды жақтары неде?
- 3.Серен Кьеркегор классикалық философияны не үшін сынайды?
- 4.Кьеркегор философияға енгізген «экзистенция» («тіршілік») деген ұғымының мазмұны қандай?
- 5.Ф.Ницшеге ықпал еткен ойшыл-философтар туралы не айта аласыз?
- 6.Ницше негіздеген нигилистік көзқарастың мәні неде?
- 7.Өзінің әйгілі «Заратустра солай деген» атты еңбегінде Ницше қандай дүниетанымдық мәселелер қойды?
- 8.ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы және XX ғасырдағы Батыс философиясы неліктен «классикалық емес философия» деп аталады?
- 9.Позитивизм және неопозитивизм философияның қызметін қалай түсінеді?
- 10.Прагматизм бағытының ұстанымы қандай?
- 11.Экзистенциализм алға тартқан мәселелер не туралы баяндайды?
- 12.«Бұқараның көтерілісі» деген шығарманың авторы кім?
- 13.М.Хайдеггер философиясындағы «болмыс» ұғымының мазмұны қандай?
- 14.Жан Поль Сартр «еркіндік» ұғымын қалай түсіндіреді?
- 15.Альбер Камю қарастыратын «абсурд» («мағынасыз нәрсе») ұғымында философиялық мағына бар ма?
- 16.«Герменевтика» деп аталатын философиялық бағытта қарастырылатын мәселелер төңірегінде не айта аласыз?

12 тарау бойынша

- 1.Қазақ философиясы қандай философия?
- 2.Қазақ философиясының бастаулары қандай?
- 3.Қазақ философиясын қандай кезеңдерге бөлуге болады?
- 4.Асан Қайғыны қандай мәселелер толғандырды?
- 5.Жыраулар шығармашылығында қандай мәселелер қарастырылады?
- 6.Қазақ философиясының экзистенциалдық сипатын қалай түсіндіруге болады?
- 7.Махамбетті ойшыл еткен қандай жағдай?
- 8.Шоқан Уәлихановтың философиялық ұстанымын қалай сипаттауға болады?
- 9.Ыбырай Алтынсаринның ойшылдығы туралы не айта аласыз?
- 10.Ғұмар Қараш қандай ойшыл?
- 11.Абайдың философияға қатынасын қалай сипаттар едіңіз?
- 12.Абай философиясында адам болудың қандай жолдары атап көрсетіледі?
- 13.Шоқанды, Ыбырайды, Абайды, Ғұмар Қарашты ұстаз-ағартушы ретінде қалай сипаттауға болады?
- 14.Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық көзқарасы қандай?
- 15.Шәкәрім шығармаларында қандай экзистенциалдық ұғымдар сөз болады?

Рысқалиев Тілекжан

1962-1967 жж.

Т.Г.Шевченко атындағы Киев мемлекеттік университетінің философия факультетінің студенті.

1967-1968 жж.

Көкшетау педагогикалық институтының аға оқытушысы.

1969-1971 жж.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының Философия және құқық институтының аспиранты.

1972-1978 жж.

Алматы медициналық институтының аға оқытушысы, доценті.

1978-1983 жж.

Қазақ ССР Ғылым Академиясының Философия және құқық институтының аға ғылыми қызметкері.

1983-2002 жж.

Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде және Батыс Қазақстан ауылшаруашылық институтында (қазір аграрлық-техникалық университет) кафедра меңгерушісі, Орал қаласындағы Еңбек және әлеуметтік қатынастар Академиясының ғылыми жұмыстар жөніндегі проректоры.

2002-2004 жж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінде кафедра меңгерушісі.

Соңғы жылдары Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінде кафедра меңгерушісі, кейін профессор болып істейді.

Философия ғылымдарының докторы, профессор, Әлеуметтік ғылымдар академиясының толық мүшесі.

ҚР ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін төс белгімен, Ы.Алтынсарин атындағы медальмен екі рет марапатталған.

Бірнеше ғылым кандидаттарын даярлаған.

Көптеген ғылыми мақалалардың, еңбектердің, оның ішінде «Роль принципа конкретности в современной науке», «Даналық пен түсініктің үлгілері» деген монографиялардың авторы.

Ғылыми ізденістерінің бағыты - философия тарихы, қазақ философиясының тарихы, ерекшеліктері, даналық және түсінік проблемалары, философиядағы экзистенциалдық проблемалар.

Рысқалиев Тілекжан Хасенұлы,

**философия ғылымдарының докторы, профессор, әлеуметтік
ғылымдар академиясының толық мүшесі.**

Философия тарихына шолу

Оқу құралы

Компьютерде терген – Ихсанова Гүлшат

01.11.2014 ж. басуға қол қойылды

Формат 30x42 ¼ Офсетті қағаз 80 м/г

Көлемі 26,6 Тапсырма № 027

Таралымы 500

*Дайын түпнұсқасының сапасына
толық сәйкестікте басылды*

«Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық- техникалық университеті» РМК
090009 Орал қ., Жәңгір хан көшесі, 51